

JAINSITE E-BOOKS LITERATURE

**JAIN HISTORY • JAIN GRANTH • JAIN SUTRA
JAIN VIDHI • JAIN STORY • JAIN ASTROLOGY**

And Many More Books in Gujarati, Hindi & English

જૈનસાઇટ ઇ-બુક્સ લિટરેચર ના સંપૂર્ણ લાભાર્થી
શ્રી શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, અંધેરી (પૂર્વ)

પાર્શ્વદર્શન બિલ્ડીંગ, ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણ રોડ,
(જુના નાગરદાસ રોડ), અંધેરી (પૂર્વ), મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૬૯.

www.jainsite.com

Blessings : P. P. PANYAS SHREE NIPUNCHANDRA VIJAYJI M. S.

Inspired by : MUNI BHAGYACHANDRA VIJAYJI M. S.

Created by :

E-mail: info@jainsite.com • Tel.: 09867711171

॥ ॐ श्री शंभेश्वर पार्श्वनाथाय नमः ॥

જેન ઈ-બુક્સ ના સંપૂર્ણ લાભાર્થી

શ્રી શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, અંધેરી (પૂર્વ)

॥ ॐ श्री शंभेश्वर पार्श्वनाथाय नमः ॥

ट्रस्टनी नोंधणी नं. F-4210 (BOM)
सोसायटीनी नोंधणी नं. Bombay 381/1976 G.B.B.S.D.

श्री श्वैताम्भर मूर्तिपूजक जैन संघ, अंधेरी (पूर्व)

पार्श्वदर्शन भिर्डींग, डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्ण रोड, (जुना नागरदास रोड),
अंधेरी (पूर्व), मुंबई - ४०० ०६६.

प्रस्तावना

अनेक परमोपकारक आचार्य देव ज्ञानी, तपस्वी मुनिराज, सेवाभावी साध्वीजु भगवंताना अद्वितीय-अद्भूत-अवर्णनीय आशिर्वाद्यी तथा महापवित्र मंत्रोच्चार अने विधि विधान द्वारा स्थापित आकर्षक अलौकिक अनेक अने मनमोहक रज्ज्मा भगवान श्री शंभेश्वर पार्श्वनाथजु मनोरम्य, नेत्र द्विपक लावण्यमय प्रतिभाजुने मूणनायक तरीके भिराजमान करेल देवविमान तुल्य तीर्थसभ जिनालय अटले मारुं-तमारुं अने आपणा सहजु श्री शंभेश्वर पार्श्वनाथजुं शिपरभंधी जिनालय तथा धीर-वीर-गंभीर-सरण-भक्ति-धार्मिक पापभीरु दानवीर अने उत्तमोत्तम श्रावक-श्राविकाओथी जनेलो रपमा तीर्थकर तरीके ओणपातो श्री श्वे. मू. जैन संघ, अंधेरी (पूर्व) अटले अमारो श्री अने सरस्वतीथी सभर जनेलो विनयी-विवेकी अने गुणभगवंतानो कृपापात्र जनेल चारे तरफु अे दशे दिशाओमां जैनम् जयति शासनम् नी यशोगाथा नो विजयघोष १४ राजलोकमां गुंजतो करनार अटले अमारो श्री श्वे. मू. जैन संघ अंधेरी (पूर्व) अनेक नाना मोटा धार्मिक अनुष्ठानो करनार श्री संघोने मद्दरूप जनेनार, अनेक पांजरापोणोने सहायभूत थनारो अनेक साधु-साध्वीजु भगवंताना वैयावस्यमां सहाय अयेसर, गृह जिनालयमांथी शरु थयेल आजे उत्तुंग गगनचुंभी आकर्षक शिपरभद्ध जिनालय जेमां देव-देवीओनी देवकुलिकाओ शोभी रही छे. श्री संघमां कायमी आयंजिल जातु-जे जे पाठशाणाओ, ज्ञानभंडार अटले श्री संघ शक्तिनुं नमूनेदार नजरालुं कहेवाय.

युगद्विवाकर प. पू. उपकारी गच्छना नायक आ. भ. श्री विजय धर्मसूरीश्वरजु म. सा. नी शुभ प्रेरणा मार्गदर्शक तथा तेमनी शुभ निश्रामां निर्मित अने स्थापित श्री जिनालय तथा प. पू. शतावधानी आ. भ. श्री जयानंदसूरीजुनी प्रेरणाथी ता. ४-४-१९७६ मां श्री संघनी स्थापनाना सुंदर विचारोनुं भीज आजे घेघुरो घटादार वृक्ष समान जनेयो छे. यमत्कारी अने अलौकिक मूणनायक श्री शंभेश्वर पार्श्वनाथ भगवानना दर्शन करीने जैन-जैनतरोनी घच्छाओ इलीभूत थरु छे.

निसहाय-अजोल जनेला टोरोनी अने पांजरापोणोने अमारो श्री संघे उदार हाथे मद्द करी छे तथा हालमां केणवणी क्षेत्रे, मेडीकल क्षेत्रे, साधर्मिक क्षेत्रे, अनुकंपा क्षेत्रे परा श्री संघनी ज अेक शाखा श्री शंभेश्वर पार्श्वनाथ इण्डिशन द्वारा आर्थिक सहाय चालु छे.

श्री श्वे. मू. जैन संघ वती

प्रमुज

આચાર્ય શ્રી મુનિમુંદરસૂરિવિરચિત
અધ્યાત્મકલ્પક્રુમ

卐

વિવેચક : શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

ગોવાળિયા ટેક રોડ, મુંબઈ-૨૬

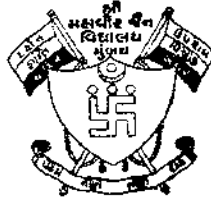
श्री मोतीयंठ कापडिया अथभाणा, अंथांक १

श्री मुनिसुंहरसूरिविरचित

अ ध्या त्म उ ळ प ङ्ग म्

विवेचनकार

स्व. मोतीयंठ गिरधरलाल कापडिया
पी. ए., एल. एल. पी., सोलिसीटर
अने नोटरी पणिलक

श्री महावीर जैन विद्यालय

ओगस्ट क्रांति मार्ग,

मु'ण्ड-४०० ०३६

પ્રકાશક :

શ્રી જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ

શ્રી જગજીવન પોપટલાલ શાહ

ડૉ. રમણુલાલ ત્રીમનલાલ શાહ

માનદ મંત્રીઓ,

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

આગસ્ટ ક્રાંતિ માર્ગ;

(ગોવાળિયા ટેક રોડ)

મુંબઈ-૪૦૦૦૩૬

સાતમી આવૃત્તિ

વિ. સં. ૨૦૪૨, અષાઢ

વીરનિર્વાણ સંવત ૨૫૧૨

ઈ. સ. ૧૯૮૬-જૂલાઈ

જૈનમ્ જયતિ શાસનમ્

કિંમત પચીશ રૂપિયા

મુદ્રક :

જસવંતલાલ ગીરધરલાલ શાહ

શ્રી પાર્થ પ્રિન્ટરી

૧૪૭, તંબોળાનો ખાંચો,

દેશીવાડાની પોળ

અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૧.

પ્રકાશકીય નિવેદન

શ્રી 'અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ' એ પૂ. આ. શ્રી મુનિસુંદરસૂરિજી મ. સા.ની અધ્યાત્મ વિષયની અણુમોલ કૃતિ છે.

જીવનમાં આધ્યાત્મિક શાન્તિનો પ્રસાર થાય અને જીવન વિશુદ્ધતર અને ઉન્નત બને તે શુભ-આશયથી શ્રી મોતીચંદલાઈ એ આ ગ્રંથનો અનુવાદ તથા તેનું વિવેચન લખેલ છે.

આજ સુધીમાં આ ગ્રંથની છ આવૃત્તિઓ બહાર પડેલ છે.

અધ્યાત્મ જેવા શુભ વિષયમાં આવો વિશાળ જન આદર ઉત્પન્ન કરવાનો યશ સ્વ. શ્રી મોતીચંદલાઈ કાપડીયાની અસાધારણ લેખનકલાની સિદ્ધિને આભારી છે.

ઉલટભેર આવકાર પામતા આવા ગ્રંથોનું પ્રકાશન એ અમારું પરમ સૌભાગ્ય છે અને તેથી જ આ ગ્રંથની સાતમી આવૃત્તિ પ્રગટ કરતાં અમે અતિ હર્ષ સાથે ગૌરવ અનુભવીએ છીએ.

આ ગ્રંથનું મુદ્રણ શરૂ થતાં જ તેની માંગ શરૂ થઈ ગઈ છે જે સામાન્ય વાચક વર્ગની આવા સાહિત્ય પ્રત્યેની સુરુચિ તથા જિજ્ઞાસાનું પ્રતીક છે.

જે કે આના પુનઃપ્રકાશનમાં થોડો વિલંબ થયો છે છતાં અમને ક્ષમા આપી આવા સાહિત્યનો આહકવર્ગ આ પ્રકાશનને જરૂર અંતરના આગ્રહથી આવકારશે.

આ આવૃત્તિના મુદ્રણ અંગે સંસ્થાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સાથે વધેથી નિકટપણે સંકળાયેલ શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ એ પોતાની અસ્વસ્થ તબીયત હોવા છતાં મુદ્રણ-કાર્ય સુઘડ અને ઝડપી થાય તે માટે સતત કાળજી રાખી છે તે બદલ અમે અન્તઃકરણ-પૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

જે કે આ ગ્રંથના પુનઃપ્રકાશન સમયે શ્રી રતિલાલલાઈ આપણી વચ્ચે હાજર નથી તે બદલ અમે ખૂબ દુઃખ અનુભવીએ છીએ.

આ પુસ્તકનું સ્વચ્છ અને સુઘડ મુદ્રણ અમદાવાદની શ્રી પાર્શ્વ પ્રિન્ટરીએ કરી આપ્યું, તેના પ્રુફરીડિંગનું કાર્ય શ્રી રતિલાલ ચીમનલાલ દોશીએ અને બાઈન્ડિંગ લગવતી બાઈન્ડિંગ વર્કસવાળા શ્રી નાનાલાલ વ્યાસે કરી આપ્યું છે, જે બદલ તેઓ પ્રત્યે અમે કૃતજ્ઞતાની લાગણી દર્શાવીએ છીએ.

ઓગસ્ટ ક્રાંતિ માર્ગ

મુંબઈ-૪૦૦૦૩૬

ચૈત્ર સુદ ૧૩

તા. ૩-૬-૧૯૮૬

શ્રી જયંતિલાલ રતનચંદ શાહ

શ્રી જગજીવન પોપટલાલ શાહ

ડો. રમણલાલ ચીમનલાલ શાહ

મંત્રીઓ

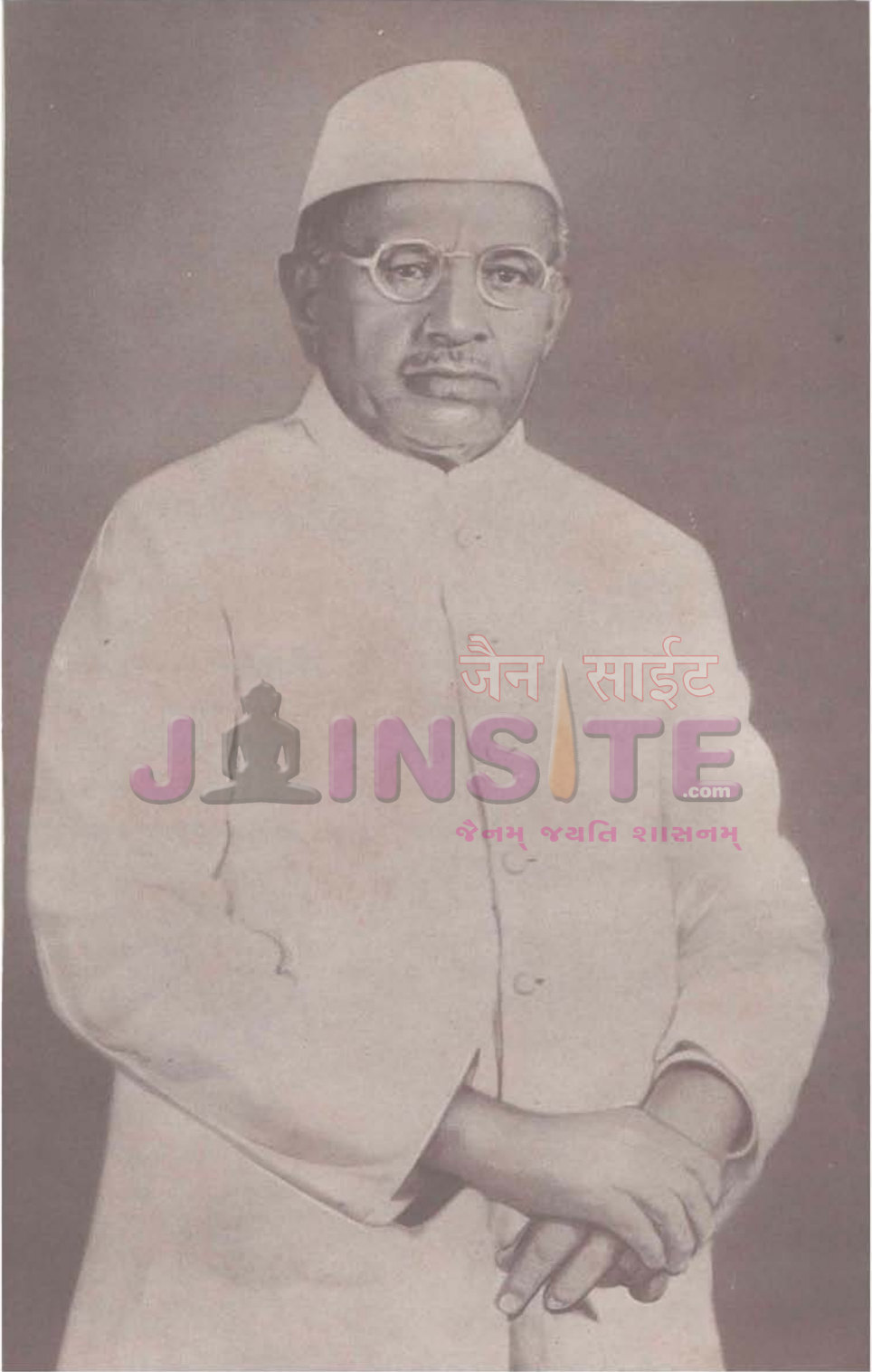
અનુક્રમણિકા

પ્રકાશકનું નિવેદન	૩
અનુક્રમણિકા	૪
સૌહાર્દભૂતિ સફળતા મોતીચંદલાઈ (શ્રી પરમાનંદલાઈ કુંવરજી કાપડિયા)	૫
પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના	૧૧
દ્વિતીયાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના	૧૫
તૃતીયાવૃત્તિનું નિવેદન તથા શુદ્ધિપત્રક	૧૬
પૂર્વ પ્રકાશકીય	૧૭
વિવેચકનો ઉપોદ્ધાત	૧૯

*

અધિકારકૃત ઉપોદ્ધાત	૧ થી ૧૦
પ્રથમાધિકાર-સમતા	૧૧ થી ૬૪
દ્વિતીય અધિકાર-સ્ત્રીમમત્વમોચન	૬૫ થી ૭૩
તૃતીય અધિકાર-અપત્યમમત્વમોચન	૭૪ થી ૭૭
ચતુર્થ અધિકાર-ધનમમત્વમોચન	૭૮ થી ૮૮
પંચમ અધિકાર-દેહમમત્વમોચન	૮૯ થી ૯૭
ષષ્ઠ અધિકાર-વિષયપ્રમાદત્યાગ	૯૮ થી ૧૦૮
સપ્તમ અધિકાર-કૃપાયત્યાગ....	૧૦૯ થી ૧૪૪
અષ્ટમ અધિકાર-શાસ્ત્રાભ્યાસ	૧૪૫ થી ૧૬૨
નવમ અધિકાર-મનોનિગ્રહ....	૧૬૩ થી ૧૮૩
દશમ અધિકાર-વૈરાગ્યોપદેશ	૧૮૪ થી ૨૨૧
એકાદશ અધિકાર-ધર્મશુદ્ધિ....	૨૨૨ થી ૨૩૮
દ્વાદશ અધિકાર-ગુરુશુદ્ધિ	૨૩૯ થી ૨૬૨
ત્રयोદશ અધિકાર-યતિશિક્ષા	૨૬૩ થી ૩૨૨
ચતુર્દશ અધિકાર-મિથ્યાત્વાદ્દિનિરોધ	૩૨૩ થી ૩૪૮
પંચદશ અધિકાર-શુભ વૃત્તિ	૩૪૯ થી ૩૬૬
ષોડશ અધિકાર-સામ્યસર્વસ્વ	૩૬૭ થી ૩૭૧
મુનિરાજ શ્રી રંગવિજયજીકૃત ચોપાઈ	૩૭૨ થી ૩૯૬
અધ્યાત્મકદંપદ્રુમના મૂળ પ્રસાદોનો અકારાદિ અનુક્રમ	૩૯૭ થી ૪૦૦

★

પ્રો મોલીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ
<જન્મ: તા ૭-૧૨-૧૮૭૬, ભાવનગર • અવસાન તા. ૨૭-૩-૧૯૫૧ મુંબઈ >

પરાપકારાય સતાં વિમૃતયઃ ।

સૌહાર્દમૂર્તિ સદ્ગત શ્રી મોતીચંદલાઈ

[સ્વર્ગસ્થ શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયાની ઉજ્જવળ જીવન-કારકીર્દીને સંક્ષેપમાં રજૂ કરતો, તા. ૧-૪-૧૯૫૧ના 'પ્રબુદ્ધ જૈન'માં પ્રસિદ્ધ થયેલો શ્રી પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયાનો લેખ નીચે સાભાર ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે. પ્રકાશક]

જન્મકાળથી માંડીને આજ સુધી જેના તરફથી અખંડ સ્નેહ-વાત્સલ્યનું હું અનુપાન કરતો આવ્યો છું, જેના મારી ઉપર અગણિત ઉપકારો છે, તેવા એક અતિ નિકટવર્તી સ્વજનનું પરલોકગમન અંગત રીતે કોઈ કાળે પણ ન પુરાય એવી ખોટ પેદા કરે જ છે; પણ સાથે સાથે તટસ્થ દૃષ્ટિએ વિચાર કરું છું ત્યારે પણ શ્રી મોતીચંદલાઈના જવાથી સમાજને પડેલી ખોટ કાંઈ નાનીસૂની નથી, એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

શ્રી મોતીચંદલાઈનો જન્મ તા. ૭-૧૨-૧૮૭૬માં ભાવનગર ખાતે થયેલો અને બી. એ. થતાં સુધી તેમણે ભાવનગરમાં જ જીવન પસાર કરેલું. એલ.એલ.બી.ના અભ્યાસ માટે તેઓ મુંબઈ આવ્યા અને ૧૯૧૦માં તેમણે સોલિસિટરની પરીક્ષા પસાર કરી; અને તેમના મિત્ર શ્રી દેવીદાસ જેકિસનદાસ દેસાઈ પણ એ જ અરસામાં સોલિસિટર થયેલા, તેમની સાથે મળીને મેસર્સ મોતીચંદ એન્ડ દેવીદાસ એ નામની સોલિસિટરની પેઢીની સ્થાપના કરી. તેમના પિતા એક ધર્મનિષ્ઠ કુશળ વ્યાપારી હતા. તેમના કાકા એટલે મારા પિતા, જે જૈન સમાજની બહુ જાણીતી વ્યક્તિ હતા, તેમના ખોળામાં જ તેઓ જાછરેલા અને તેમની પાસેથી જ તેમણે જાંડા ધાર્મિક સંસ્કારો અને ધર્મસાહિત્યમાં જાંડી અભિરુચિ પ્રાપ્ત કરેલી.

સોલિસિટરની કારકીર્દિ શરૂ કર્યાને આજે આલીશ વર્ષ પૂરાં થવા આવ્યાં. આ આલીશ વર્ષ દરમિયાન તેમણે એક ધંધાદારી સોલિસિટર તરીકે તો સારી નામના મેળવી, પણ એ ઉપરાંત જાહેર જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો અને દરેક ક્ષેત્રને અનેકવિધ સેવાઓ વડે તેમણે શોભાવ્યું. જૈન સમાજની તો એક પણ એવી પ્રવૃત્તિ નથી કે જેને તેમણે જીવન સમગ્રું ન હોય અને જેમાં તેમણે મહત્વનો ફાળો આપ્યો ન હોય, જૈન સમાજમાં પણ જૈન પ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક વિભાગ એ તેમની સેવાનું વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર હતું. આ વિભાગની બે મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય અને જૈન પ્રવે. મૂ. કોન્ફરન્સ સાથે તો તેમનું નામ સદાને માટે જોડાયેલું રહેશે. મુંબઈમાં કોલેજમાં ભણતા પ્રવે. મૂ. વિભાગના વિદ્યાર્થીઓને રહેવા-ખાવાની કોઈ સગવડ નહોતી. આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીની પ્રેરણાથી તેમણે અને તેમના બીજા કેટલાએક સહ-કાર્યકર્તાઓએ

અ. ક. ૧

સાથે મળીને સન ૧૯૧૬ની સાલમાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી. આ સંસ્થાના પ્રારંભથી જ તેઓ મંત્રી હતા, તે ગયા વર્ષે જ, પોતાની બગડેલી શારીરિક સ્થિતિના કારણે, રાજીનામું આપીને તે જવાબદારીથી તેઓ મુક્ત થયા.

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના તેઓ માત્ર મંત્રી જ નહોતા, પણ એક પ્રાણપૂરક આત્મા હતા. એ વિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતી ગઈ તેમ વ્યવસ્થાનું વહીવટી કાર્ય ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે જટિલ થતું ગયું. બીજી બાજુ આ સંસ્થાના ચાલુ સંચાલન માટે દ્રવ્યની અપેક્ષાને કોઈ છેડો જ નહોતો. અણુઘડ શ્રીમાનો પાસેથી પૈસા મેળવવા એ કપરામાં કપરું કામ હતું. માન-અપમાનનો જેને સવાલ ન હોય તેનાથી જ આ કામ થઈ શકે. ધક્કા ખાવાનો જેને કંટાળો હોય તે આવા કામ માટે નાલાયક ગણાય. પ્રારંભનાં વર્ષોમાં સફળ શેઠ દેવકરણ મૂળજી, શેઠ મોતીલાલ મૂળજી વગેરે સાથીઓને સાથે લઈને સંસ્થાના ફંડ માટે તેઓ ઘેર ઘેર લટક્યા છે; અનેકનાં અપમાનો અને બકારો તેમણે સહન કર્યો છે; તે કામમાં તેમણે નથી જોયો દિવસ કે નથી જોઈ રાત. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય એ તેમની ચોવીશે કલાકની ચિન્તાનો વિષય હતો. આ સંસ્થામાંથી આજ સુધીમાં સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ પસાર થયા છે અને સાંસારિક જીવનમાં સારાં સારાં સ્થાનો ઉપર જોડવાયા છે. સંસ્થા પણ આજે ખૂબ વિકાસ પામી છે અને તેની અનેક શાખા-પ્રશાખાઓ નિર્માણ થઈ ચૂકી છે. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય એ તેમની ૩૪ વર્ષની અખંડ તપસ્યાનું એક મૂર્તિમંત ચિરંજીવી સ્મારક છે.

આવી જ રીતે શ્રી જૈન પ્રવે. મૂ. કોન્ડરન્સને અનેક પ્રતિકૂળ તત્ત્વો વચ્ચે જીવતી અને વેગવન્તી રાખવા માટે તેમણે પારવિનાનો પ્રયાસ કર્યો છે, અને તે ખાતર પણ સમાજના સ્થિતિચુસ્ત વર્ગનો અવારનવાર સામનો કર્યો છે. તેમના દિલમાં કોન્ડરન્સ માટે ભારે ઊંડી લાગણી હતી. જૈન સમાજને ટકવા માટે કોન્ડરન્સ સિવાય બીજો કોઈ આરો નથી એમ તેઓ માનતા હતા અને જૈન સમાજના મોટા વર્ગની આ બાબતને લગતી ઉઠાસીનતા તેમને ખૂબ ડાંગતી હતી. કોન્ડરન્સના પ્રારંભથી તે ચારેક વર્ષ પહેલાં મુંબઈમાં કોન્ડરન્સનું અધિવેશન ભરાયું ત્યાં સુધી એ સંસ્થાનું તેઓ અગ્રસ્થાને રહીને કાર્ય કરી રહ્યા હતા.

સમયના પરિવર્તન સાથે તેમના વિચારો અને વલણમાં પણ ઉત્તરોત્તર પરિવર્તન થયે જ જતું હતું અને એક વખત, આટલી બધી અંગ્રજી કેળવણી છતાં, અપ્રતિમ શ્રદ્ધાળુ જૈન તરીકેની જેમણે ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવેલી, તેમની ધર્મશ્રદ્ધા તો જીવનના અન્ત સુધી એટલી જ જળવાઈ રહેવા છતાં અનેક સામાજિક તેમ જ ધાર્મિક પ્રશ્નો પરત્વે તેમનાં બહલાતાં જતાં વલણોને અંગે સ્થિતિચુસ્ત વર્ગની યાદીમાંથી તેમનું નામ લગભગ રદ થવા પામ્યું હતું. આમ વિચારક્ષેત્રમાં વ્યાપક અવલોકન અને અનુભવના અંગે ચાલુ પરિવર્તન થતું રહેવા છતાં સામાજિક કાર્યોમાં તેમનું વલણ અને કાર્યપદ્ધતિ હંમેશાં સમાધાનની

રહેતી. તેઓ વિચાર કરતાં કાર્યને વધારે મહત્ત્વ આપતા, સમાજના વિવિધ કોટિના થરો સાથે હળીમળી ચાલવું, કોઈને લેશ પણ દુઃખ થાય એમ ન જોલવું કે વર્તવું અને જે સંસ્થાઓનું એમના હૈડે હિત વસ્તુ હતું એ સંસ્થાઓનો ઉત્કર્ષ કેમ થાય અને આર્થિક લાભ કેમ થાય એ ધોરણે સૌ સાથે કામ લેવું, એ એમની સહજ વૃત્તિ હતી. ખાંધછોડ કરવી અને સમાધાન સાધતા રહેવું, જૂના વર્ગને સંભાળવો અને નવા વર્ગ સાથે સંપર્ક ચાલુ રાખવો આ તેમની કાર્ય નીતિ હતી અને કોઈ પણ શુભ કાર્યમાં—પછી તે કોમી હો, સાંપ્રદાયિક હો કે રાષ્ટ્રીય હો— પોતાથી બને તેટલા મદદરૂપ થવું આ તેમની જીવન-એવણી હતી. તેમના હાથે સામાજિક ક્ષેત્રે અનેકવિધ સેવાઓનો જે ફાળો નોંધાયો છે તેના પાયામાં આ જ તેમની જીવનદૃષ્ટિ હતી.

સતત વિકાસશીલ તેમનું માનસ હતું અને સતત વિકસતી જતી તેમની જાહેર પ્રવૃત્તિ હતી. સોલિસિટરના ધંધામાં સ્થિર-પ્રતિષ્ઠિત થયા બાદ તેમની દૃષ્ટિ મુંબઈની મ્યુનિ-સિપલ કોર્પોરેશન તરફ વળી. તેમાં તેઓ ૧૯૨૮ની સાલમાં પહેલી વાર ચૂંટાયા. મુંબઈની કોર્પોરેશનને છૂટીછવાઈ મળીને ૧૫ વર્ષની તેમણે સેવા આપી. બીજા વિશ્વયુદ્ધના કાળ દરમિયાન, જ્યારે બીજા રાષ્ટ્રસેવકો જેલમાં હતા ત્યારે, મ્યુનિસિપલ કોંગ્રેસ પક્ષના નેતા તરીકે ત્રણ વર્ષ સુધી તેમણે કાર્ય કરેલું. શરૂઆતના જીવનમાં રાજકારણમાં તેઓ ઝોંઝો રસ લેતા અને પોતાના બચત સમયનો મોટા ભાગે કોમી પ્રવૃત્તિઓને લાભ આપતા. પણ દેશમાં ભીડતાં ઉચ્ચ રાજકીય આંદોલનોથી તેમના જેવો સેવાનિષ્ઠ આત્મા કેમ મુક્ત રહી શકે ? પરિણામે ૧૯૩૦-૩૨ ની લડત દરમિયાન તેમના ભાગે જે વર્ષનો જેલવાસ આવ્યો, જે તેમણે સહર્ષ સ્વીકારી લીધો. મુંબઈની પ્રાન્તિક કોંગ્રેસ કમીટીમાં પણ તેઓ અવાર-નવાર ચૂંટાતા રહ્યા. આ રીતે બિનકોમી એવાં અનેક કામક્ષેત્રો તરફ તેઓ આકર્ષાતા રહ્યા.

આ તો આપણે તેમના જીવનના કર્મયોગની કેટલીક બાબતો ચર્ચી, પણ જેવો ઉજ્જવળ તેમનો કર્મયોગ હતો તેવો જ ઉજ્જવળ તેમનો જ્ઞાનયોગ હતો. તેમનું વાંચનક્ષેત્ર અતિ વિશાળ હતું અને તેમાં પણ જૈન સાહિત્ય તેમના જિંડા અવગાહનનો વિષય હતો. સાહિત્યવાચનનો, બને તેટલાં સામાયિક પત્રો જોતાં રહેવાનો, તેમને નાનપણથી ખૂબ શોખ હતો. સાથે સાથે લેખનપ્રવૃત્તિ તરફ તેઓ વિદ્યાર્થી ઋવસ્થામાં હતા ત્યારથી વળેલા. ભાવનગરમાં મારા પિતાએ બહુ નાની ઉંમરમાં સ્થાપેલી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા આજે પણ વિદ્યમાન છે અને તે સભા તરફથી આજથી લગભગ ૬૭ વર્ષ પહેલાં શરૂ કરવામાં આવેલ 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ' નામનું માસિક આજે પણ ચાલે છે. આ માસિકમાં તેમણે લખવું શરૂ કરેલું. ત્યારબાદ તેમનાં લખેલાં પુસ્તકો ઉત્તરોત્તર પ્રગટ થવા લાગ્યાં. કેટલાંય વર્ષોથી તેઓ હંમેશા સામાયિક કરતા હતા. આ સામાયિકનો સમય મોટા ભાગે તેઓ લખવામાં પસાર કરતા હતા. આજે તેમનું લખેલું જે બહોળું સાહિત્ય આપણી આંખ સામે પડ્યું છે તે તેમના નિત્ય સામાયિકનું જ સંચિત ફળ આપે છે.

તેમનાં લખાણોનો મોટો ભાગ જાણીતા જૈનાચાર્યોની વિશિષ્ટ કૃતિઓનાં સવિસ્તર વિવેચનોમાં રોકાયેલો છે. અધ્યાત્મ અને વૈરાગ્યપ્રેરક સાહિત્ય તરફ તેઓ મૂળથી જ ઢળેલા હતા. એટલે વિવેચનો માટે પસંદગી પણ તેઓ આ ઢળના સાહિત્યની જ કરતા. સૌથી પ્રથમ શ્રી મુનિસુન્દરસૂરિએ રચેલ ‘અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ’ ઉપરતું તેમનું વિવેચન સન ૧૯૦૬માં પ્રગટ થયું અને એ અત્યંત લોકપ્રિય અન્યું. ત્યાર પછી ‘આનંદઘન પદ્ય રત્નાવલિ’નો પહેલો ભાગ બહાર પડ્યો. આ ઢળદાર ગ્રંથમાં શ્રી આનંદઘનજીનાં પદ્યાસ પદોનું સવિસ્તર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. જૈન મુનિ સિદ્ધર્ષિગણિએ રચેલ ઉપમિતિલખપ્રપંચા કથા સંસ્કૃત ભાષાસાહિત્યનો એક લવ્ય ગ્રંથ છે. તેનો આઘનત અનુવાદ ત્રણ ભાગમાં તેમણે બહાર પાડ્યો. તેમાંના એક ભાગમાં સિદ્ધર્ષિના જીવન અને સાહિત્યની અતિ વિસ્તૃત અને ઐતિહાસિક સમાલોચના કરવામાં આવી છે. શાન્તસુધારસ નામના વૈરાગ્યરસપ્રધાન ગેય મહાકાવ્યનું તેમણે ઉદ્ઘાસલયું વિવેચન પ્રગટ કર્યું. ડો. ખુલ્લરે લખેલા શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનચરિત્રનો તેમણે અનુવાદ કર્યો. આ ઉપરાંત જૈન દષ્ટિએ યોગ, નવયુગનો જૈન, યશોધરચરિત્ર, મોતીશા શેઠનું ચરિત્ર, બહોત ગઈ થોડી રહી— આવાં તેમણે લખેલાં અનેક નાનાં-મોટાં પુસ્તકો આજ સુધીમાં પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં છે.

૧૯૪૮ના ઓગસ્ટ માસ દરમિયાન તેમની ઉપર માંદગીનો મોટો હુમલો આવ્યો અને તેમાંથી જીર્ણ થો ખરા, પણ એ માંદગીએ તેમનાં સર્વ ગાત્રો શિથિલ કરી નાખ્યાં. અને બહારની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવાની તાકાત તેઓ ગુમાવી બેઠા. પરિણામે ધંધાદારી તેમ જ બહાર જીવન-ઉભયમાંથી તેમણે નિવૃત્તિ સ્વીકારી લીધી. પણ તેમની લેખનપ્રવૃત્તિ તો જીવનના અંત ભાગ સુધી અખંડ ચાલુ જ રહી. અત્યારથી અવસાન સુધીના અઢી વર્ષના ગાળા દરમિયાન ‘પ્રશમરતિ’ નામના જાણીતા ધર્મગ્રંથ ઉપર તેમણે સવિસ્તર વિવેચન લખ્યું. શ્રી આનંદઘનનાં બાકીનાં પદો અને ચોવીશી ઉપર આનંદઘન પદ્યરત્નાવલીના ધારણે વિવેચન લખી આનંદઘનને લગતું ‘પોતાનું કાર્ય પૂરું કર્યું’ છેલ્લા છ આઠ મહિના પહેલાં મહાવીરસ્વામીનું સવિસ્તર ચરિત્ર લખવાની તેમણે યોજના વિચારી. આ યોજના મુજબ તેમની ઈચ્છા મહાવીરસ્વામી વિષે જે કાંઈ કાવ્યો, સ્તવનો, લજનો રચાયાં હોય તે સર્વને એક ગ્રંથાવલિમાં સંગૃહીત કરવાની હતી. આ ગ્રંથાવલિની યોજનાને તેમણે પચ્ચીસ ભાગમાં વહેંચી નાંખી હતી. તેમાંથી મહાવીરસ્વામીના પૂર્વજીવને લગતો પહેલો વિભાગ તેમણે પૂરો કર્યો હતો અને બીજો વિભાગ અવસાન પૂર્વે થોડા સમય પહેલાં શરૂ કર્યો હતો. આમ તેમનું અપ્રગટ સાહિત્ય થોડકાબંધ પડેલું છે અને પ્રગટ સાહિત્યમાંના ઘણાખરા ગ્રંથો આજે ઉપલબ્ધ નથી.

તેમના લેખનસાહિત્યનો સમગ્રપણે વિચાર કરતાં માલૂમ પડે છે કે તેઓ આમ જનતાના માનવી હતા અને તેમની આંખ સામે પણ ઓછું ભણેલી અને કમ-સમજણવાળી ભદ્ર જનતા હતી, તેમને ધર્મમાર્ગે, અધ્યાત્મના પંથે, વૈરાગ્યના રસ્તે વાળવાની તેમના

દિલમાં જાંડી તમન્ના હતી. પરિણામે એકની એક વાત ફરી ફરીને કહેતાં, એક જ તરવને ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપમાં રજૂ કરતાં, તેઓ કદી થાકતા નહોતા. ધર્મકથામાં પુનરુક્તિ એ દોષ નથી એમ તેઓ માનતા. સામાન્ય જનતા ટૂંકામાં ન જ સમજે એવો તેમનો અનુભવ હતો. પરિણામે તેમની લેખનશૈલી સાદી, સરલ, જાતજાતના દુચકાઓથી ભરેલી અને પ્રસ્તુત વિષયને સાધારણ રીતે વિસ્તારથી આજેખવા તરફ સદા ઢળતી રહેતી. જેને ધર્મ-સાહિત્ય સાથે કરી સંબંધ નહિ એવાં—યુરોપનાં સંસ્મરણો, વ્યવહારકૌશલ્ય, વ્યાપાર-કૌશલ્ય, સાધ્યને માર્ગે જેવાં—પુસ્તકો પણ તેમણે લખ્યાં છે, પણ પ્રમાણમાં તે બહુ જૂજ.

આમ જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ—બન્ને દિશાએ અનેક પ્રવૃત્તિઓથી ખીચીખીચ ભરેલું, સેવામાર્ગે વિચરતા સૌ કોઈને અનુકરણ યોગ્ય, વ્યવહાર અને આદર્શનો સુંદર સમન્વય રજૂ કરતું લાંબું જીવન વટાવીને તેઓ આજે અન્ય લોક પ્રતિ સિધાવ્યા છે અને ચિર-સ્મરણીય સુવાસ મૂકતા ગયા છે. સામાન્ય સંયોગોમાંથી એકસરખી ધર્મનિષ્ઠાપૂર્વક આગળ વધતે વધતે એક માનવી જીવનના અંતે સંચિત સેવાકાર્યોનો કેવડો મોટો સરવાળો મૂકી જઈ શકે છે તેનો શ્રી. મોતીચંદલાઈના જીવન ઉપર નજર નાખતાં ખ્યાલ આવે છે અને તેમાંથી આપણને અનેક પ્રેરણાઓ મળે છે.

તેમના ગુણોનો વિચાર કરીએ છીએ તો સૌથી મોટો ગુણ તેમનો અપ્રતિમ આશાવાહ આપણી આંખ સામે તરી આવે છે. તેમનો આશાવાહ અતિરેક તરફ તો નથી ઢળી જતો, એમ મને ઘણી વાર પ્રશ્ન થતો, પણ તેમના સર્વ પુરુષાર્થનું જિગમસ્થાન તેમનો એ અસાધારણ આશાવાહ જ હતો એમાં કોઈ શક જ નથી. જ્યારે કોઈ પણ પ્રસંગ કે પરિસ્થિતિને અંગે અન્ય સર્વ અત્યંત નિરાશ બની બેઠા હોય, ત્યારે તેમની નજર તેમાંથી પણ કોઈ નાનું સરખું આશાપ્રેરક કિરણ પાડતી અને પોતાનું નાવ પૂરા ઉત્સાહપૂર્વક તેઓ હાંકારી મૂકતા. ખીજા જ્યારે પ્રતિકૂળ સંયોગોનો જ સરવાળો કર્યા કરે ત્યારે તેઓ અતુકૂળ સંયોગો ઉપર જ ખૂબ ભાર મૂકે અને જે છે તેમાં પૂરા આનંદ, ઉલ્લાસ અનુભવે અને તેમાંથી આગળ ને આગળ ચાલતા રહેવાની પ્રેરણા મેળવે.

તેમનો ખીજો એક વિશિષ્ટ ગુણ તેમની પ્રકૃતિને વરેલું ઉમદા પ્રકારનું સૌહાર્દ હતું. મરતાંને પણ મર ન કહેવું એ તેમનો સ્વભાવ હતો. નાના-મોટા સૌ કોઈને દિલના ઉમળકાથી બોલાવે, કોઈનું પણ કામ કરી છૂટવામાં આનંદ માને, સમાજહિતકારી સર્વ કોઈ પ્રવૃત્તિઓ વિષે હાર્દિક સહાનુભૂતિ ધરાવે, અને જ્યાં જેટલો પોતાનો હાથ લાંબાવી શકાય ત્યાં તેટલો લાંબાવવામાં જરા પણ પાછી પાની ન કરે. જૈન ધર્મ પ્રત્યે અપ્રતિમ અનુરાગ તથા શ્રદ્ધા હોવા છતાં અન્ય ધર્મ કે સંપ્રદાય પ્રત્યે લેશ પણ અનાદર ન ચિન્તવે—આ તેમનામાં રહેલાં અખૂટ સૌહાર્દનાં જ વ્યક્ત સ્વરૂપો હતાં. આગ-તુક મિત્રો, સ્વજનો, સ્નેહીઓ તેમ જ સહધર્મીઓનું આતિથ્ય કરવામાં તેમની ઉદારતાને કોઈ સીમા નહોતી.

ત્રીજું, અવિરત પરિશ્રમ લેવાની તાકાત એ જ તેમના જીવનની સફળતાની મોટામાં મોટી ચાવી હતી. ૬૯મા વર્ષે તેમને મોટી માંદગી આવી તે પહેલાં થાક શું તે તેમણે કદી જાણ્યું ન હતું. સવારના છ વાગ્યે જાહે ત્યારથી રાતના અગિયાર વાગ્યે સૂવે ત્યાં સુધી કામ, કામ ને કામ. ધંધાદારીનું કામ તો સૌ કોઈ કરે, પણ ખાકીનો વખત પણ આને મળવાનું છે, આની પાસે ફંડાણા માટે જવાનું છે, આજે અહીં લાપણુ આપવાનું છે, કાલે ત્યાં સભામાં જવાનું છે, આજે આ સંસ્થામાં મેનેજીંગ કમિટીની સભા છે, વળી લગ્ન-મરણના પ્રસંગો સંભાળવાના હોય જ. આ ઉપરાંત છાપાંઓ, તેમ જ પુસ્તકોનું વાંચન ચાલુ, કોઈ પણ ખાખતમાં પાછળ રહી જવું પરવડે જ નહિ. ઘણી વાર કોંગ્રેસ પ્રચાર નિમિત્તે એક જ રાત્રે ત્રણ ત્રણ ઠેકાણે લાપણુ કરવા જવાનું હોય અને તે પણ કોઈ પોતાના ઘરની મોટરમાં નહિ. આમ છતાં પણ એમની વિચારણામાં થાકની લાગણીને કોઈ અવકાશ જ નહોતો.

કલમજીવન તરફ તો તેમણે કદી નજર સરખી કરી નહોતી. એશઆરામ શું તે તેમણે કદી જાણ્યું નહોતું. તેમને વિદ્યુર થયાને આજે વીશ વર્ષ ઉપર થવા આવ્યાં. આમ છતાં વિદ્યુર જીવનનું એકલવાયાપણું શું તે તેમણે કદી જાણ્યું નહોતું કે ખીજા કોઈને જણાવા દીધું નહોતું. આનું કારણ હતું તેમના ચિત્તનું સતત ઊર્ધ્વીકરણ અને જનસેવાની અદમ્ય તમન્ના અને સાથે સાથે વૈરાગ્યમય ધર્મલાવનો તેમના ચિત્ત ઉપર ગાઢ ખનતો જતો રંગ, તેમનો ખીજે એક અનુકરણયોગ્ય ગુણ નમ્મતાનો હતો. તેમના લાગે જ્યારે કોઈ પણ વર્ગની કે સંસ્થાની નેતાગીરી આવતી તો તેને તેમણે પૂરી દક્ષતા અને અપૂર્વ કાર્યશક્તિ દ્વારા શોભાવી હતી; તેમના લાગે જ્યારે કોઈના અનુયાયી બનવાનું આવતું તો તે અનુયાયીધર્મને એવી જ વક્ષાદારી અને કાર્યનિષ્ઠાથી તેમણે સાર્થક કર્યો હતો. તેમણે કોઈની પાછળ ચાલવામાં કદી નાનપ અનુભવી નહોતી. જેમાં જેનો વિશેષતા ત્યાં તે વિશેષતાને તેમણે આદરપૂર્વક સ્વીકારી હતી.

આમ જેમ જેમ આપણે યાદ કરીએ તેમ તેમ તેમની એક યા ખીજા વિશેષતા સ્મરણમાં સ્ફુરી આવે છે અને આ એક કેવું અણુમોલ માનવીરત્ન આપણે ગુમાવી બેઠા છીએ તેનું દુઃખ ચિત્તને ગમગીન બનાવી મૂકે છે. કાળ કાળનું કાર્ય કર્યું જ જાય છે અને સન્તો, સાધુઓ અને સમાજસેવકો આવે છે, જાય છે અને સમાજધોરણની નિત્ય નૂતન પરંપરાઓ નિર્માણ કરતા જાય છે. આવી એક પ્રેરણાદાયી પરંપરા શ્રી મોતીચંદ ભાઈ આપણા માટે મૂકતા ગયા છે. તેને અનુસરીને આપણા જીવનને કૃતાર્થ કરતા રહીએ, એ શુભ ભાવનાપૂર્વક તેમના નામનિર્વિશેષ આત્માને આપણે વન્દન કરીએ અને તે માટે શાશ્વત શાન્તિની પ્રાર્થના કરીએ !

પરમાનંદ

પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

સંવત ૧૯૫૭ ની સાલમાં મરઝીએ શહેર ભાવનગરમાં પ્રથમ દેખાવ દીધો તે પ્રસંગે ત્યાંથી ચાર માઈલ દુર અકવાડા ગામમાં કુટુંબ સાથે રહેવાનો પ્રસંગ થયો. તે પ્રસંગે સુરખી કુંવરજી આજીંદગી અને અમરચંદ ઘેલાભાઈએ આ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથ પર વિસ્તારથી વિવેચન લખવાની આવશ્યકતા બતાવી. તેમ જ ઉપમિતિલવપ્રપંચા ગ્રંથનું સરલ ગુજરાતી અવતરણ કરવાની જરૂરિયાત બતાવી. આ બંને ગ્રંથમાં મારો અલ્પ પ્રવેશ હોવાથી તે જોવાની ઇચ્છા થઈ. અકવાડામાં રહી આ અધ્યાત્મ-કલ્પદ્રુમ ગ્રંથ ઉપર ઉપરથી જોઈ ગયો અને તે ગ્રંથ પર બહુ પ્રેમ થયો. ત્યાર પછી ઉપર્યુક્ત બંને વડીલોની પ્રેરણા અને આગ્રાથી તે ગ્રંથ ખીજી વાર વાંચી ટૂંકી નોંધ કરી, દરેક શ્લોકનાં મથાળાં બાંધ્યાં અને તેના છંદનો નિર્ણય કર્યો. ત્રીજી વાર ટૂંકી નોંધ લખી અને ચોથી વાર વિશેષ વિવેચન કર્યું. પાંચમી વખત જે આકારમાં ગ્રંથ છપાયો છે તે આકારમાં વિવેચન લખ્યું. આ સર્વ કાર્યમાં લગભગ છ વરસ થયાં, કારણ કે પરીક્ષાની વચ્ચેનાં અંતરેમાં જ આ કાર્ય બંધી શકતું હતું આ ઉપરાંત લખેલ લેખો વારંવાર વાંચી જોઈ અને તેને સશસ્ત્ર અને જમાનાને ઉપયોગી બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ યત્ન યોગ્ય રીતે અને યોગ્ય વખતે થયો છે કે નહિ તે વિચારવાનું કામ લેખકનું નથી.

દેશ અને સંયોગે હાલ જુદા પ્રકારના વર્તે છે. આ કાળમાં અધ્યાત્મ અથવા ધર્મનાં ગીત ગાવાં એ અપ્રસ્તુત જણાય તેવી સ્થિતિ છે અને તેથી આ કાળમાં વૈરાગ્યની-અધ્યાત્મના વિષયની-જરૂરિયાત છે કે નહિ, અને છે તો કેવા પ્રકારની અને કયાં કારણોથી છે એ વિષય પર ઉપોદ્ધાતમાં એક ઉલ્લેખ કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ છે. હકીકત એવી છે કે ચોક્કસ સંયોગેને લીધે હાલ આત્મિક વિચારણાને જલાંજલિ દેવામાં આવી છે અને તેથી બનવાબ્જે છે કે તપ્ત લોહ પર પડેલ જલબિંદુની જેઠે આ ગ્રંથની અસર ક્ષણવારમાં જોઈ જાય. આ સ્થિતિ સુધારવાની બહુ જ જરૂર છે. આપણે હિસાબ આ લવમાં જ પૂર્ણ થઈ જતો હોય તો જ આવી સ્થિતિ ચલાવી શકાય. ઐહિક સુખસાધનો, મેજ મજ અને ઈંદ્રિયતૃપ્તિના વિષયો પર જમાનાના અગ્રણી નેતાઓનું લક્ષ્ય છે. આ લવસંબંધનો વ્યવહાર મુજી દેવો એવો સર્વથા ઉપદેશ કરવામાં આવે તો અત્ન અવ્યવસ્થા થઈ જાય અને તે એવી થાય કે એ અવ્યવસ્થાને લીધે જ પારલૌકિક હિત પણ સાધ્ય થઈ શકે નહિ. પરંતુ અગ્રણીઓનું કર્તવ્ય એ જણાય છે કે પારલૌકિક હિતને હાનિ ન પહોંચે તે અંતિમ સાધ્ય લક્ષ્યમાં રાખી વ્યાવહારિક કાર્યોમાં જરૂર પડે તે પ્રમાણે જોડાવું. પ્રાકૃત સંપ્રદાય માટે આટલી સામાન્ય હદ સુધીની વ્યવસ્થા પણ હાલ તુરંત પૂરતી ગણવામાં આવે તો અચુકત નથી. પણ Eat, drink and be merry ખાઓ, પીઓ અને લહેર ઉડાવો—એ એપીક્યુરિયન વિચાર તો અધ્યાત્મ બળનો વળથી ઘાત કરનાર છે. દેશના દુર્દૈવથી હાલનો વિચારપ્રવાહ વિચિત્ર વહે છે, જતાં વસ્તુસ્થિતિ શી છે અને શી હોવી જોઈએ એ બતાવવાની ફરજ વિચારશીલ મનુષ્યોને માથે મૂકવામાં આવી છે. વિરુદ્ધ ટીકા થવાના ભાગે પણ આ પ્રસંગ તેણે વહોરી લેવો યુક્ત છે એમ મને લાગે છે.

અધ્યાત્મ ગ્રંથના વિષયો બહુ શુષ્ક હોય છે. તેમાં પ્રેમ કે વીરરસની વાત આવતી નથી; મનો-વિકારને તૃપ્ત કરે એવી મશાલાવાળી કથાઓ આવતી નથી; મસ્કરી કરી આતંદ ઉપબવે એવા વિદુ-ષકો તેમાં આવતા નથી; ગાયન કરી તૃપ્ત કરે એવી સુંદરીઓ તેમાં દેખાવ આપતી નથી; ભયંકર લડાઈ કરી વીરરસનો નમૂનો બતાવે એવા ક્ષત્રિયો તેમાં આવતા નથી. તેમાં તો કોઈ પર દેષ ન કરનાર શાંતરસની સ્થાપના અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હોય છે. એ વિષયને અનેક આકારમાં મૂકવામાં આવ્યો હોય છે. એના પ્રસંગને લઈને એને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો, સાધનો, રસ્તાઓ અને કૃત્તિઓ બતાવવામાં આવી હોય છે. એ રસની વિરુદ્ધના રસોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું હોતું નથી, પણ એ

વિરુદ્ધ રસોનો આ રસ સાથે શો સંબંધ છે તે બતાવવામાં આવ્યું હોય છે. આવાં કારણોને ક્ષીધે દુનિયાના રસિયા જીવોને શાંતરસનું પાન બહુ પસંદ ન આવે એ ખરું છે, પણ એ કડવું ઔષધ છે અને ભવવ્યાધિનો નાશ કરવા માટે ખાસ જરૂરનું છે, એમ તેના નિદાન કરનારાઓ કહે છે અને કહી ગયા છે. આ પ્રમાણે શુષ્ક અને કટુ લાગતું ઔષધ આપવાની જરૂરિયાત જ્યારે અનુભવી જ્ઞાનીઓ કહી ગયા છે ત્યારે તેનો વિચાર કરી અનુકરણ કરવું એ ખાસ કર્તવ્ય માનવામાં આવ્યું છે. નવીન કૃતિ કરવા માટે જોઈતા અનુભવ, ભાષા પર કાબૂ અને પ્રતિભાનો અભાવ અથવા અદ્વિભાવ હોય તો જૂની કૃતિઓનું મૂળ સ્વરૂપ જાળવી રાખી તેને નવીન આકારમાં મૂકવી; એથી જે પ્રકારનો લાભ થાય છે એમ મારું માનવું છે. એક તો નવીન કૃતિ તરફ લોકોની અરુચિ રહે છે તેનો સંભવ રહે નહિ. અને ખીજું, મહાન ભીંતનો આશ્રય લઈ છૂટથી પણ હૃદમાં રહીને વિચારો બતાવી શકાય. આવા હેતુથી પ્રેરાઈ અધ્યાત્મ વિષય પર સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખવાને બદલે પ્રસ્તુત ગ્રંથ ઉપર જ પુષ્કળ વિવેચન કર્યું છે. આ વિવેચન કરવામાં શ્રી ધનવિજય ગણિની ટીકા વારંવાર દષ્ટિ સમીપ રાખી છે અને વિવેચનમાં ઘણી જગ્યાએ તેઓની શબ્દાદત પણ લખી છે. આ પ્રમાણે કરવા ઉપરાંત અત્યાર સુધી વંચાયેલા ગ્રંથોમાંથી ફોટોશોનો (ટાંચણો) અને અવતરણો પણ પ્રસંગોપાત મૂક્યાં છે. આ જમાનાને ઉપયોગી થાય તેવી રીતે સરળ ગુજરાતીમાં વિવેચન કરવાનું ખાસ ધ્યાન રાખ્યું છે. પારિભાષિક શબ્દો પર વિસ્તારથી અને ટૂંકામાં, ઘટે તેવી રીતે, નોટો પણ આપવા યત્ન કર્યો છે. દરેક શ્લોકનો વિષય સામાન્ય રીતે શો છે તે સમજાય તેટલા માટે તેના પર મથાળું વિચાર કરીને લખેલ છે અને મૂળ ગ્રંથકર્તાનો આશય કોઈ પણ રીતે ભંગ ન થાય તે ખાસ લક્ષમાં રાખવાનો યત્ન કર્યો છે. વિવેચન આ નિયમ પર કરવામાં આવ્યું છે.

આ અગત્યના વિષયમાં દર્શાવેલ બહુ આપ્યાં છે. પણ ઘણીખરી જગ્યાએ નામ આપીને જ સંતોષ પકડવો પડ્યો છે. દરેક દર્શાવેલી કથાઓ લખવામાં આવે તો ગ્રંથની શુષ્કતા મટી જાય એ ખરી વાત છે, પણ ગ્રંથગૌરવ એટલું બહુ થઈ જાય કે તે વાંચવાની રુચિ ગ્રંથનું કદ જોતાં જ અદ્વિ થઈ જાય, એ ભયથી ખાસ ચૂંટી કાઢેલા દર્શાવેલી જ કથાઓ લખવામાં આવી છે. જેને કથાઓ વાંચવાની રુચિ હોય તેમને કથાનુયોગના ગ્રંથો મળી શકે તેમ છે, તેથી અત્ર સંક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે; છતાં પણ ગ્રંથગૌરવ ધાર્યા કરતાં બહુ થઈ ગયું છે, આ સંબંધમાં ખાસ કારણ જણાશે તો ખીજા આવૃત્તિ જે ભાગમાં વહેંચી નાખી સુધારો કરવામાં આવશે. કોઈને ગ્રંથ એકલો જ વાંચવો હોય તો તેઓએ મૂળ શ્લોક અને તેની નીચે લખેલ અક્ષરાર્થ વાંચવો અને વિવેચન મૂકી દેવું. એથી ગ્રંથકર્તાના વિચારો સાધા માલૂમ પડી આવશે. પાઠ કરી જવા માટે એકલા મૂળ શ્લોકો અને અક્ષરાર્થ જુદા નાના કદમાં છપાવવાની આવશ્યકતા પર ભવિષ્યમાં વિચાર કરવામાં આવશે. આ ગ્રંથના દરેક અધિકારની પછવાડે તેના પર પ્રકાશ પાડવા અને અધિકારનો આશય એકસાથે ગ્રહણ કરવા અંતિમ રહસ્ય આપવામાં આવ્યું છે. જેની ઉપયોગિતા તે વાંચવાથી સમજાશે; પણ તે છૂટા છૂટા વખતે વાંચેલા વિચારોને એકત્ર કરવાના આશયથી લખાયું છે એમ અત્ર સ્ફુટ કરવું પ્રાસંગિક જણાશે.

વૈરાગ્યનો વિષય, તેની જરૂરિયાત, તેનું અંતિમ સાધ્ય, અધ્યાત્મ શબ્દનો અર્થ, તેના વિષયો આ ગ્રંથની ભાષા, શૈલી, વિષયો, વિભાગો, ગ્રંથકર્તાનું ચરિત્ર, તેમના રચેલા અન્ય ગ્રંથો, તેમનો સમય, તેમના વખતની લોકભાવના, તેમના સમયમાં જૈન શાસનની સ્થિતિ વગેરે વિષય ઉપોદ્ધાતમાં લખ્યા છે તે પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર લાગે છે. એ સર્વ બાબતો આખા ગ્રંથને સમજવાની કૃતિ પૂરી પાડે છે અને પ્રથમ તેનું બહુ સારી રીતે મનન કરી જવાથી ગ્રંથમાં પ્રવેશ જલદી થશે એમ લાગે છે, તેથી તે સાલ્ગંત વાંચી તેનું મનન કરવાની ખાસ ભલામણ છે.

આમુખ (Opening) માં રસતું સ્વરૂપ, તેના સ્થાયી ભાવો, તેના વિભાવો, શાંતરસની વ્યાખ્યા, તેનું રસત્વ, મગ્નતે તેનો રસ તરીકે સ્વીકારવા પાડેલી ના, તેની દલીલતું સ્વરૂપ અને તે પર અવલોકન, જગન્નાથ પંડિતના રસગંગાધરમાં આ સંબંધમાં પડેલા અભિપ્રાય અને છેવટે કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રામદ્દ હેમચંદ્રાચાર્યે સ્વરચિત કાવ્યાનુશાસન ગ્રંથમાં રસસ્વરૂપ અને લક્ષણનિરૂપણ પ્રસંગે સર્વ દલીલોનો કરેલો પરિષ્કાર અને તે જ વિષય પર સાહિત્યના ખીજા વિદ્વાનોએ ખતાવેલા વિચારો પર ખાસ તૈયાર થઈ શકે તેમ ન હોવાથી હાલ તો તે વગર જ ગ્રંથ બહાર પાડ્યો છે. આગળ ઉપર તે સંબંધી કાંઈ લખવા ઇચ્છા રહે છે. એને માટે સાહિત્યશાસ્ત્રનો ધારીકૃતિ અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. તેટલો સમય પરીક્ષા વગેરે વ્યવસાયને લીધે મળી શક્યો નથી, તેથી જ ગ્રંથની આદિમાં પૃષ્ઠ ખીજા પર જણાવેલ લેખ લખી શકાયો નથી તે માટે વાંચનાર ક્ષમા કરશે. આ વિષય તદ્દન પારિભાષિક છે અને સાહિત્યના ખાસ શોખીનને જ આનંદ આપે તેવો છે, તેથી ઘણાખરા વાંચનારાઓને તેની ગેરહાજરીથી તુકસાન જવાનો સંભવ નથી.

આ ગ્રંથનું વિવેચન કરતાં ઘણી વખત એમ લાગતું હતું કે આવા અગત્યના વિષયમાં સંસારના મોહમાં પડેલા અને મગ્ન થયેલા મારા જેવા પ્રાણીને કાંઈ પણ લખવાનો અધિકાર નથી, છતાં જે જે ઉત્તમ સ્ફુરણા થાય તે ખતાવવી એમાં દોષ નથી અને શાસ્ત્રના સંપ્રદાયને અનુસરી આવા લેખ લખવામાં આવે તો કોઈ કોઈ પ્રાણીને પણ લાલ થવાનો સંભવ છે, એમ સમજીને આ ગ્રંથમાં કરેલા વિવેચનને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવા હું લલચાયો છું. એમાં કદાચ સાહસ જણાય તો તે એટલું છે કે— મમત્વત્યાગ, કપાયત્યાગ; ચિત્તદમન જેવા અગત્યના વિષયમાં લેખ લખનારમાં તેમાંનું કાંઈ ન હોય તો વાંચનારના મન પર તેના લેખની અસર બહુ એછી થાય છે. આ સાહસ ખેડવાનું પ્રયોજન એટલું જ છે કે કાર્યક્રમ ઉમેશાં પ્રથમ વિચારથી જ શરૂ થાય છે, માટે બને ત્યાં સુધી વિચારો તો ઉભય જ કરવા; તે વિચારો પૈકી બની શકે તેટલા અમલમાં મૂકવા અને ન બને તેને અમલમાં મૂકવા દૃઢ ઇચ્છા રાખ્યા કરવી. આ હેતુથી વાંચનારાઓ પ્રત્યે ખાસ વિનયિત છે કે જ્યાં જ્યાં સુંદર વિચાર મૂળમાં કે વિવેચનમાં જણાય ત્યાં ત્યાં તે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજના છે એમ સમજવું. આ હકીકત વાસ્તવિક પણ છે, કારણ કે ગમે તેટલો પ્રયાસ કર્યા છતાં પણ જે સ્ફુરણા અને શક્તિથી સૂરિમહારાજે આ ગ્રંથ લખ્યો છે, તેનું પૂરતું સફાઈ કરવું મુશ્કેલ જ છે. આવા વિષયમાં ત્યાગ-વૈરાગ્યવાળા મુમુક્ષુઓ બહુ સારી રીતે પ્રવેશ કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. અત્ર તો માત્ર કિંચિત્ ચંચુપ્રવેશ થઈ શક્યો છે અને તેમાં પણ સાંસારિક અનેક પ્રત્યવાયો નડેલા હોવાથી સ્ખલના થયેલ હોવાનો પણ પૂરતો સંભવ છે.

ખાસ કરીને યતિશિક્ષા અધિકારના સંબંધમાં લખતી વખત વારંવાર લાગતું હતું કે તે વિષય પર વિવેચન કરવાનો આવકનો અધિકાર નથી. સૂરિમહારાજે બહુ વિચાર કરી પોતાના સમયમાં જણાયેલી અને આગળ આવતા (ભાવી) પડતા કાળમાં સંભવતી શિથિલતા પર વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે વિષયને પૌદ્ગલિક સુખમાં આસક્ત અને સાધુવર્ગની બહારનો પ્રાણી કેવી રીતે પૂરતો ખીલવી શકે? ન જ ખીલવી શકે, તેથી એ વિષય મુનિમહારાજ પાસે ખાસ અંકિત કરાવવો યોગ્ય લાગ્યો. મુનિ-મહારાજ શ્રી આનંદસાગરજી પંચાસ સંવત ૧૮૬૩નું ચાતુર્માસ ભાવનગરમાં સ્થિત થયા તે પ્રસંગનો લાભ મને મળ્યો અને તેઓ પાસે ખેસી તે આંધકાર અને તેનું વિવેચન તેઓશ્રી પાસે અંકે કરાવ્યું. તેઓ પોતે તો બહુ ઉત્તમ સ્વતંત્ર લેખ લખી શકે, પણ સાધુધર્મ ઉપર કંટાળો ન આવે અને સાધુઓને પણ યોગદાયક થઈ પડે એવું વિવેચન તૈયાર કરવાની મારી ઉમેદ હતી. તેમાં સ્ખલના થતી હોય તે દૂર કરવા તેઓશ્રીએ માથે લઈ મારા ઉપર અને આ ગ્રંથનો વાચનથી લાભ લેવા ઇચ્છનાર બંધુઓ ઉપર ઉપકાર કર્યો છે તેની આ સ્થળે ખાસ નોંધ લેવાની મારી ફરજ સમજી છું.

અ. ક. ર

શાસ્ત્રના વિષયમાં મારો અલ્પ પ્રવેશ હોવાથી અને ખાસ કરીને આધ્યાત્મિક વિષયમાં વાચનને પૂરતો અવકાશ મળેલો ન હોવાથી આ ગ્રંથના વિવેચનમાં અનેક દૃષ્ટિઓ થવાં સંભવિત લાગતાં હતાં. તેથી આ ગ્રંથને મોટા ભાગ ઉક્ત ચાતુર્માસમાં અવકાશના પ્રમાણમાં પંચાસજી શ્રી આણંદસાગરજી પાસે બેસી વાંચીને સુધાર્યો હતો. તેમજ મુનિરાજ શ્રી મણિવિજયજી પર છેવટના ડોપી છપાતાં પહેલાં મોકલી હતી. આ બંને મહાત્માઓએ પરોપકારના હેતુથી, બહુ પ્રયાસ કરી, ગ્રંથની સ્ખલનાઓ દૂર કરી છે, તેથી મારા ઉપર અત્યંત આભાર થયો છે. ઉપરાંત, મારા કાકા મુરુગી કુંવરજી આણંદજીએ આખો ગ્રંથ બહુ સારી રીતે વાંચી અનેક સુધારા સૂચવ્યા છે, તેમજ કેટલીક જગ્યાએ યથાયોગ્ય વધારો પણ કર્યો છે. તેઓશ્રીને મારા પર બાલ્યવયથી જ ઉપકાર છે, પરંતુ આ સ્થળે ખાસ નોંધ લેવાની જરૂર એટલા માટે છે કે આ ગ્રંથનું પ્રામાણ્ય ઉક્ત બંને મુનિમહારાજશ્રી અને મારા કાકાના હસ્તથી સિદ્ધ થવાને લીધે મારી જ્ઞાતને જવાબદારીના બોજમાંથી બહુ ભાગે મુક્ત થયેલી હું માનું છું.

આ ગ્રંથ લખવા માંડ્યો સારથા તે પૂર્ણ થયો ત્યાં સુધી હું પરીક્ષાઓની ચિંતાઓમાં જ રહ્યો હતો. અવકાશના વખતમાં લખતો. પણ પ્રેસમાંથી બહાર પાડવાની વિડંબના બહુ છે, એ છપાવનારાઓ જ સમજે છે. એ પ્રસંગને અંગે મારા ભાઈ નેમચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયાની પ્રુફ સુધારવાની કાળજી માટે મારે નોંધ લેવી યુક્ત છે. આ ગ્રંથ જલદી બહાર પડવાનું તે પણ એક કારણ છે. આ ગ્રંથ શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ મૂળ કિંમતે વેચવાની ઇચ્છા જણાવી બહુ ઠીક કર્યું છે. આ ગ્રંથ છપાવવામાં તથા પ્રુફ સુધારવામાં સંસ્થા તરફથી થયેલા શ્રમને માટે તેનો આભાર માનું છું. આ ગ્રંથ શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા મુદ્રિત કરાવે અને તેની સાથે મારા વડીલશ્રીનું નામ અર્પણપત્રિકામાં જોડાય એ હઠીકતથી મને બહુ આનંદ થયો છે. આ સંસ્થા અને મારા વડીલશ્રીને મારા પર આભાર અમૂલ્ય છે અને ધાર્મિક સંસ્કાર માટે આ બંનેનો એકસરખી રીતે મારા પર ઉપકાર છે. આ ઉભય ઉપકાર કરનારાઓના સંબંધથી આ પુસ્તક માટે લીધેલ શ્રમ કેટલેક અંશે ક્ષણભૂત થયો છે.

આ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથના દરેક શ્લોક પર ચોપાઈ શ્રી રંગવિજય નામના મહારાજે બનાવી છે. આ ગ્રંથની પ્રત રા. રા. કેશવલાલ પ્રેમચંદ તરતથી અડધો ગ્રંથ છપાયા પછી મળી. જૂની ગુજરાતી ભાષા વગેરે બહુવા માટે તે ઉપયોગી જણાવાથી ગ્રંથની છેવટે મૂકવામાં આવી છે.

આ ગ્રંથને શુદ્ધ છપાવવા માટે અને શુદ્ધ વિવેચન કરવા માટે બનતો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, છતાં પણ બૂલ રહી ગઈ હોય એ બનવાનું છે. આ સંબંધમાં વિવેકી વાંચનાર સૂચના કરશે તો બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવાને કદાચ યોગ ઉત્પન્ન થાય તો તે પ્રસંગે ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવશે. આ ગ્રંથમાં ભાષા સાદી અને સરળ રાખવા બનતું ધ્યાન આપ્યું છે, તેથી બુદ્ધિશાળી અને સામાન્ય વાચનવાળા સર્વને આ ગ્રંથ કાંઈક નવીન જ્ઞાન આપશે એવી આશા રહે છે. સ્ખલનાઓ તરફ ધ્યાન આપવા કરતાં સૂરિમહારાજે જે અત્યુત્તમ બોધ આપ્યો છે તે તરફ લક્ષ્ય આપવા ખાસ પ્રાર્થના છે. જે જે ઉત્તમ જણાય તે સૂરિમહારાજનું સમજવું અને અચ્ચિકર જણાય તેને માટે મારી જવાબદારી સમજી ગ્રંથ સાદાંત વાંચવો. એકાદ વખત વાંચ્યાથી તેનો ભાવ બરાબર અંતરગામી ન બીતરે તો બે-પાંચ વખત મનન કરી ગ્રંથ વાંચવો અને વાંચવા કરતાં પણ વધારે વિચાર કરવો. આથી સૂરિમહારાજ જે ભાવ કહેવા માગે છે તે સમજશે. અને સમજ્ય તો પછી યથાશક્તિ તે ભાવ વર્તનમાં મૂકવો. આ પ્રમાણે કરવાથી ગ્રંથ લખવાનું, વિવેચન કરવાનું અને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થશે. દોષને માટે ક્ષમાચાચના કરી અત્ર વિરમું છું.

વસંતપંચમી, સંવત ૧૯૬૫
મુંબઈ, ગીરગામ બેક રોડ.

મૌકિક

દ્વિતીયાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

જાહેર પ્રબલ તરફથી આ ગ્રંથને ધારવા કરતાં વિશેષ આદર મળ્યો. તેની પ્રથમાવૃત્તિની એક હજાર પ્રતનો આઠ માસની ટૂંક સુદતમાં ઉઠાવ થઈ જવાથી ખીજી આવૃત્તિ છપાવતાં પહેલાં તેમાં બનતો સુધારો-વધારો કરવામાં આવ્યો, કેટલીક જગ્યાએ વિવેચનમાં ખાસ વધારો કરવામાં આવ્યો અને શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ કોઈ પ્રકારની સખલનાં ન રહે તેટલા માટે પંચાસજી શ્રી આનંદસાગરજીએ ફરી વખત આખો ગ્રંથ તપાસી આપ્યો. વળી, વારંવાર ખુદ જોવાની અગવડ મટાડવા સારું, ખીજી આવૃત્તિની બે હજાર પ્રત છપાવવામાં આવી છે.

પ્રથમ આવૃત્તિના ઉપોદ્ધાતમાં મોટા ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. ખાસ કરીને તે ફેરફાર શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજના ચરિત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે. ઐતિહાસિક વિભાગમાં સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવામાં અનેક મુશ્કેલી હોવાથી તેમાં સખલના થયેલી પ્રથમથી સંલવિત લાગતી હતી. મારા એક વિદ્વાન મિત્ર, જેમનો આ વિષયમાં બહુ સારો અભ્યાસ છે અને જેમને જૂની બાબતની શોધખોળ માટે શોખ છે, તેઓએ મને કેટલીક સખલનાઓ સૂચવી અને તેમની સૂચના પ્રમાણે ઘણાખરા સુધારા અત્ર કયાં છે. આ તેઓની સૂચનાથી મારા ઉપર અને જૈન જાહેર પ્રબલ ઉપર તેઓએ મોટા ઉપકાર કર્યો છે. તેમનો આ સ્થળે ઉપકાર માનું છું. અતિ નમ્રપણે તેઓએ પોતાનું નામ જાહેરમાં મૂકવા માટે પ્રતિબંધ કર્યો છે, તેથી તેઓનું નામ લખી શકતો નથી. પણ તેઓ પ્રયાસ કરી મહેનતે જાહેરમાં મૂકશે તો સંવત ૧૦૦૦થી અત્યારથી સુધીનો જૈનધર્મ, રાજ્ય અને આચાર્યોનો ઉપયોગી ઇતિહાસ તેઓ જાહેર પ્રબલના લાભ ખાતર પ્રગટ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં છે. હું તેઓશ્રીને આ પ્રયાસ કરવા આખી કોમના નામે વિનંતિ કરીશ જૈન કોમમાં આવા આત્મસ્વાધાની ઈચ્છા વગર ગુપ્તપણે કાર્ય કરનારા પણ છે એ હકીકતની નોંધ લેતાં બહુ હર્ષ થાય છે.

શાંતરસાધિરાજનું રસ્તવ સિદ્ધ કરવા માટે એક લેખ લખવાની જરૂર હતી, પણ એવો પ્રસંગ મળી શક્યો નથી. તેથી આ આવૃત્તિમાં પણ તે વિષય દાખલ થઈ શક્યો નથી.

પુસ્તકના મધ્યાગા પર જે વૃક્ષનું ચિત્ર છે તે સોળ શાખાવાળું કલ્પવૃક્ષ છે અને અધ્યાત્મકલ્પવૃક્ષ ગ્રંથના સોળ અધિકાર સૂચવે છે. પ્રથમ આવૃત્તિની ખુદા પર એ જ ચિત્ર એમ્બોસ ક્યું હતું, પણ તે છેવટે તૈયાર થયું તેથી તે તરફ વાચકવર્ગનું ધ્યાન ખેંચી શકાયું નહોતું.

આ ખીજી આવૃત્તિ નાં ખુદ તપાસવામાં મારા મિત્ર મિ. ઉજમશી કયાળજીએ સાહાય્ય કરી છે તેનો આ સ્થળે આભાર માનું છું, તેમજ પં. શ્રી આનંદસાગરજીએ બહુ સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી અવલોકન કરી અનેક સુધારા કરી આપવા માટે તેઓશ્રીનો ફરી વખત આભાર માનું છું.

મારા પૂજ્ય દાદા શ્રીયુત આણંદજી પુરુષોત્તમ, જેઓશ્રીનો મારા ઉપર અનેક પ્રકારનો ઉપકાર છે, તેઓનો પ્રથમાવૃત્તિ પ્રગટ થયા પછી થોડા માસમાં દેહોત્સર્ગ થયો. તેઓ આ પુસ્તક વાંચી આનંદ પામ્યા તેથી મારી તેઓ પ્રત્યેની ફરજ અમુક અંશે અદા થઈ એ વિચારથી આનંદ થાય છે.

પ્રથમ આવૃત્તિની પેઠે આ નવીન આવૃત્તિ આધ્યાત્મિક જીવન ઉન્નત થવામાં ઉપયોગી થવાથી પ્રવાસની સફળતા થશે. કોઈ પણ જગ્યાએ સખલના જણાય તો તે મારા ઉપર લખી મોકલવા કૃપા થશે તો ફરી નવીન આવૃત્તિના પ્રસંગે સુધારો કરવા આદર થશે.

પ્રિન્સેસસ્ટ્રીટ. મનહર બિહડીંગ.

મુંબઈ, શરદ પૂર્ણિમા, ૧૯૬૭

મો. ગિ. કાપડિયા

તૃતીયાવૃત્તિનું નિવેદન

આ ત્રીજી આવૃત્તિ તે સહજ ફેરફાર અને ખુદ્દી સૂલો ગ્રાહ કરતાં બીજી આવૃત્તિનું પુનરાવર્તન છે. કાગળ તથા મુદ્રણની મોંઘવારીથી કિંમત વધારવી પડી છે. પ્રેસની અગવડને લીધે કેટલાય વખતથી આ પુસ્તક અલભ્ય હોવા છતાં અને બહુ માગણી છતાં બહાર પાડી શકાયેલ નહી તે ખેદરકારક છે' આશા છે કે આ આવૃત્તિને પણ બહેર પ્રબલ યોગ્ય આવકાર આપશે. મા. ગિ. કા
વિ. ૧૯૮૦, સને ૧૯૨૩.

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૫	૮	જાથ	જીથ
૧૧૩	૩	મુદ્રા	મુદ્દા
૧૧૩	૩૧	મ,ત,ગ,ગ.	મ,ત,ત,ગ,ગ.
૧૪૭	૩૦	આદ્ગમ૦	આદ્ગમ૦
૨૦૬	૩૧	પાશમાં	પાશમાં
૨૦૮	૨૪	શુરુમહાબ્જનો	શુરુમહારાબ્જનો
૨૧૪	૧૬	દમૂતા૦	દમૂતા૦
૨૩૩	૧૬	-૫૨૫ટી	-૫૨૫ટી
૨૫૦	૧૪	ચિત્ત	ચિત્તે
૨૮૮	૧૩	સુખકૃત	સુખકૃત્
૩૦૮	૬	વિહમ્બક:	વિહમ્બક:
૩૧૫	૪	ડત્વૃષે !	ડત્વૃષે !

પૂર્વ પ્રકાશકીય

શ્રીયુગ મોતીચંદલાઈ ગિરધરલાલ કાપડિયાએ જેમ સમાજ, દેશ અને ધર્મની સેવા કરી હતી, તેમ શાસ્ત્રીય તેમજ ખીજા ગ્રંથોનું નિયમિત અધ્યયન કરવાની સાથે ધાર્મિક તેમ જ અન્ય પુસ્તકોનું સર્જન-વિવેચન પણ સારા પ્રમાણમાં કર્યું હતું. સોલિસિટર જેવો જવાબદારીભર્યો તેમજ અન્ય ઘણા સમય અને શક્તિ માગી લે એવો વ્યવસાય યશસ્વી રીતે સાચવી જાણવાની સાથે સાથે આ માટેનો સમય તેઓ ડેવી રીતે ફાજલ પાકી શક્યા હશે, એવો સવાલ સહેજે થઈ આવે છે. આનો પુલાસો એક જ છે કે જે પ્રવૃત્તિ સાથે માનવીનું મન એકરસ જની જ્ય એ માટે એ બધું જ કરી છૂટે છે, અને એમાં પોતાના ચિત્તને સંતોષ થાય એ રીતે પ્રવૃત્તિ થાય ત્યારે જ એના મનને નિરાંત થાય છે. શ્રી મોતીચંદલાઈ આ સત્યના જ્વલંત ઉદાહરણરૂપ છે.

આવી બધી અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરવા ઉપરાંત શ્રી મોતીચંદલાઈએ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની જે સેવા બજાવી હતી, તે સાચેસાચ અનુપમ હતી; તેઓ સાચા અર્થમાં સંસ્થાના પ્રાણ હતા. અને એ માટે સંસ્થા તથા સમાજ ઉંમેશને માટે એમનાં ઓશિંગણ રહેશે.

શ્રી મોતીચંદલાઈના ધાર્મિક-આધ્યાત્મિક વિવેચનવાળા ગ્રંથો ખૂબ લોકપ્રિય બન્યા હતા. તેઓના સ્વર્ગવાસને એકવીસ વર્ષ થયા છતાં એમના ગ્રંથોની લોકપ્રિયતામાં ઘટાડો થવા પાગ્યો નથી. એ વાતની સાક્ષી તેઓના જે અનેક ગ્રંથો પૂરે છે, તેમાંનો આ ગ્રંથ પણ એક છે. આ મૂળ ગ્રંથના કર્તા આચાર્ય શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિ છે. આ મૂળ ગ્રંથ ઉપરનું શ્રી મોતીચંદલાઈનું વિવેચન આજથી ૬૩ વર્ષ પહેલાં, સને ૧૯૦૩ માં, પહેલી જ વાર, ભાવનગરની જાણીતી શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી પ્રકાશિત થયું ત્યારે શ્રી મોતીચંદલાઈની ઉંમર ફક્ત ત્રીસ જ વર્ષની હતી, શ્રી મોતીચંદલાઈમાં અધ્યાત્મ કે ધર્મ જેવા ગહન વિષયમાં પણ નાની ઉંમરથી ડેવી પરિપક્વતા આવી હતી, તે આ ઉપરથી જાણી શકાય છે.

આ ગ્રંથની પહેલી ત્રણ આવૃત્તિઓ અનુક્રમે સને ૧૯૦૯, અને ૧૯૨૩ માં શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા-ભાવનગર-તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. તે પછી પણ આ પુસ્તકની માંગ ચાલુ રહેવાથી શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભાની મંજૂરીથી, એની ચોથી આવૃત્તિ સને ૧૯૫૨માં અને પાંચમી આવૃત્તિ સને ૧૯૬૫માં, શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય તરફથી શ્રી મોતીચંદ કાપડિયા ગ્રંથમાળાના પહેલા ગ્રંથાંક રૂપે પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષથી આ પુસ્તક ફરી અપ્રાપ્ય થઈ જવાથી અને એની માગણી સતત ચાલુ હોવાથી, અત્યારે એની છઠ્ઠી આવૃત્તિ પ્રગટ કરતાં અમને આનંદ થાય છે. આ ગ્રંથની આ છઠ્ઠી આવૃત્તિ પ્રગટ થાય છે એ ઉપરથી પણ આ ગ્રંથે કેટલો બધો લોકાદર મેળવ્યો છે તે જાણી શકાય છે. આ આવૃત્તિ પ્રગટ કરવાની અનુમતિ ઉદારતાપૂર્ણક આપવા બદલ અમે શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભાના સંચાલકોનો અંતઃકરણથી આભાર માનીએ છીએ.

શ્રી મોતીચંદલાઈ જેવા અનેક સેવાપ્રવૃત્તિઓ અને વિદ્યાપ્રવૃત્તિને સરખી રીતે ન્યાય આપવાની ભાવના, શક્તિ અને નિપુણતા ધરાવતા મહાતુભાવનો જીવનપરિચય મેળવવાની ઇચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ અંગે “શ્રી આનંદધનજીનાં પદો, ભાગ ખીજે”ના સંપાદકીય નિવેદનમાં તથા તેઓને આપવામાં આવેલ અંજલિમાં શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈએ વિસ્તારથી લખેલું હોવાથી

અહીં એની પુનરુક્તિ ન કરતાં જિજ્ઞાસુઓને એ લખાણ જોવાની લલામણુ કરવી પૂરતી માનીએ છીએ.

આ ગ્રંથનું સ્વચ્છ-સુધક મુદ્રણુ કરી આપવા બદલ અમે શ્રી ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરીનો આભાર માનીએ છીએ.

અંતમાં, જિજ્ઞાસુઓ અને અભ્યાસીઓને એ વાતની જાણ કરતાં અમને આનંદ થાય છે કે શ્રી મોતીચંદભાઈએ શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચક-વિરચિત જાણીતા ‘પ્રશમરતિ’ ગ્રંથ ઉપર પણ વિવેચન લખેલું છે. જે વિદ્યાલય હસ્તક છે અને હજુ અપ્રગટ છે. આ ગ્રંથ બંને તેટલો વહેલો વાચકો-જિજ્ઞાસુઓ સમક્ષ રજૂ કરવાની અમારી ઉમેદ છે.

ઓગસ્ટ ક્રાંતિ માર્ગ,
મુંબઈ-૩૬

શ્રી જયંતિલાલ રતનચંદ શાહ
શ્રી બાલચંદ ગાંડાલાલ દારી
શ્રી રતિલાલ ચીમનલાલ ડોડારી

વૈરાગ્યરસ

મોગે રોગમયં, કુલે ક્યુતિમયં, ચિત્તે નૃપાલાદ્યં,
મોતે દૈન્યમયં, બલે રિપુમયં, રૂપે જરાયા મયમ્ ।
શાસ્ત્રે શાદમયં, ગુણે ચલમયં, કાચે કૃતાન્તાદ્યં,
સર્વં વસ્તુ મયાન્વિતં મુચિ નૃણાં, વૈરાગ્યમેવામયમ્ ॥

ભોગોને વિષે રોગોત્પત્તિનો; કુલને વિષે ભ્રષ્ટ થવાનો. પૈસાને અંગે રાજનો, મૌનમાં દીનતાનો, બળમાં શત્રુગણનો, રૂપને વિષે વૃદ્ધાવસ્થાનો, શાસ્ત્રનિપુણતાને વિષે વાદવિવાદનો, ગુણને વિષે દુર્જન પુરુષોનો, દેહને અંગે યમરાજનો—એ રીતે પૃથ્વીપીઠને વિષે મનુષ્યોને સર્વ વસ્તુ લયવાળી છે. અલય-લયરહિત-હોય તો તે એકમાત્ર વૈરાગ્ય-અધ્યાત્મરસ છે.

અધ્યાત્મરસ

દમ્ભપર્શતદમ્ભોલિઃ સૌહાર્દામ્બુધિચન્દ્રમાઃ,
અધ્યાત્મશાસ્ત્રમુક્તાલમોહજાલવનાવલઃ ।
કાન્તાધરે સુધાસ્વાદાધૂનાં યજ્ઞાયતે સુલં,
ચિન્દુઃ પાર્શ્વે તદધ્યાત્મશાસ્ત્રસ્વાદસુલોદ્ધેઃ ॥

દંભરૂપ પર્વતને ભેદવાને વજ્ર સમાન અને મિત્રતારૂપ સમુદ્રની વૃદ્ધિ કરવાને ચંદ્ર સમાન અધ્યાત્મશાસ્ત્ર મોહજાલના વનને બાળવાને દાવાનળ સમાન છે. સ્ત્રીના અધરરસનું પાન કરતાં યુવાન પુરુષને જે સુખ ભિષજે છે, તે સુખ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના સ્વાદના સુખરૂપ સમુદ્ર પાસે માત્ર એક પિંદુતુલ્ય છે.

—ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી : અધ્યાત્મસાર

ઉપોદ્ધાત

ચાર પ્રકારના અનુયોગો—દ્રવ્યાનુયોગ, ચરણુકરણાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને કથાનુયોગ—આ ચાર વિભાગમાં ધર્મશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે. આ ચાર અનુયોગો પૈકી ધર્મકથાનુયોગ બહુ સરળ રીતે ઉપદેશ આપી ખસસ કરીને બાળજીવોની કલ્પનાશક્તિ પર જખરજસ્ત અસર કરે છે અને તેની અસરથી ચરણુકરણાનુયોગ વડે થતી ક્રિયાની રૂપિત પ્રમાણે જીવનને તદ્દ્વારા સદ્ગુણ કરે છે, પણ હેત્વાભાસોવાળી યુક્તિઓ અથવા કુચુક્તિઓ શ્રવણગૌચર થતાં તેમ જ આત્માનું અસ્તિત્વ, પૃથ્વીનું અનાદિત્વ અને વ્યક્તિગત સૃષ્ટિકર્તૃત્વનિરાસ વગેરે પ્રશ્નોનો પ્રસંગ પડતાં તે ગૂંચવાઈ જાય છે, લકષ્મી જાય છે અને ધણીવાર કેંદ્રમાંથી સરી જાય છે. તે વખતે ચરણુકરણાનુયોગ, જેનો વિષય ક્રિયાકાંડ પરત્વે છે, જેનો અભ્યાસ દ્રવ્યાનુયોગ કે કથાનુયોગના અભ્યાસીને ચુસ્ત કરવામાં સહાયભૂત થઈ શકે છે, તેની આવશ્યકતા બહુ ઓછી રહે છે. નવીન અભ્યાસ શરૂ કરનારને ચરણુકરણાનુયોગનો વિષય બહુ ઉપયોગી નથી. ગણિતાનુયોગનો વિષય બહુ બહુ કઠીન અને શુષ્ક છે. જેને એ વિષય પર સ્વાભાવિક પ્રીતિ હોય છે તેને તે બહુ આનંદ આપે છે અને ઓક્કસ બનાવે છે, પણ આ વિષય કાંઈ દિવસે સીધી રીતે સર્વથા લોકપ્રિય થયો નથી અને થવાનો નથી.

દ્રવ્યાનુયોગ—દ્રવ્યાનુયોગના વિષયની હકીકત આથી તદ્દન જુદી છે. એ વિષય બહુ જ ઉપયોગી છે અને તેના અનેક વિભાગો છે. બુદ્ધિબળને મજબૂત કરનાર અને તેમાંથી જ જન્મનાર આ વિષય ઉપર શાસ્ત્રની મહત્તા, ગંભીરતા, ઉદારતા અને મહનતાનો આધાર રહે છે. માનસિક શક્તિઓ પૈકી કલ્પનાશક્તિને પોષણ આપી માર્ગ કરનાર તે બાળજીવો ઉપર જ અસર ઉપજાવી શકે છે, પણ તર્ક-બુદ્ધિ-પ્રજ્ઞા ઉપર અસર કરી કાર્ય કરનાર કદાચ થોડો વખત અલ્પાંશ કે અધિકાંશ ફતેહ પામે, પરંતુ પરિણામે તેનો જ સંપૂર્ણ વિજય થાય. આ હકીકત સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે બાળજીવોનો વર્ત્તમાન અવસ્થાવેલાનો બનેલો હોય છે, અને તેઓનું ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન કથાશ્રવણ અને ઈશ્વરસ્મરણમાં પરિપૂર્ણ થાય છે : જ્યારે બુદ્ધિમાનોનું કર્તવ્ય તત્ત્વજ્ઞાનનાં ગૂઢ રહસ્યો વાંચી-વિચારી-સમજી તેનું તાત્પર્ય શોધવા-સમજવામાં સમાયેલું હોય છે. સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે આવા મક્કમ પાયા પર બંધાયેલા શાસ્ત્રનો જ જય થવાનો સંભવ છે. પરંતુ તે કાર્ય તેનો દ્રવ્યાનુયોગ કેવી સ્થિતિ પર છે, કાણે બતાવ્યો છે, કેવી રીતે બતાવ્યો છે, તેનું અંતિમ સાધ્યબિંદુ શું છે અને તેમાં અરસપરસ કાંઈપણ વિરોધ છે કે નહિ એ પ્રશ્નો પર લટકે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી કાંઈ પણ ધર્મની મહત્તા સમજવા માટે તેના દ્રવ્યાનુયોગની મહત્તા સમજવાની જરૂર પડે છે અને તેની કિંમત પણ તેનાથી થાય છે. આ દ્રવ્યાનુયોગની મહત્તા કેટલી છે તે વિચારવા જેવું છે. કર્મની શક્તિ, તેના બંધ-ઉદ્યાદિ ચતુષ્ટય, તેના ઉદ્ધર્તન, સંક્રમણ, અપવર્તનાદિ પ્રકાર, પરમાણુનો સ્વભાવ, નિર્ગોદનું સ્વરૂપ, આત્મદ્રવ્યનું સ્વરૂપ વગેરે પ્રશ્નો આ અનુયોગમાં ચર્ચાઈ છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા હોય ત્યારે જ સમકિત થાય અને સમકિત વગરની ક્રિયા તે અંક વગરનાં શન્યો જેવી છે. શ્રદ્ધાને સ્થિર રાખનાર તત્ત્વજ્ઞાન-તત્ત્વબોધ જ છે. તત્ત્વજ્ઞાનથી કમનસીબ રહેલો પ્રાણી સહજમાં શ્રદ્ધાથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે, કારણ કે તેની શ્રદ્ધાનો પાયો જીડો હોતો નથી; જ્યારે બુદ્ધિમાન વિદ્વાનના સંબંધમાં તેમ બની શકતું નથી. અનેક ઉપયોગી વિષયો ચર્ચાવા ઉપરાંત શ્રદ્ધાને સ્થિર રાખનાર તરીકે દ્રવ્યાનુયોગ જ બહુ ઉપયોગી છે.

દ્રવ્યાનુયોગમાં વિષયો—દ્રવ્યાનુયોગનો વિષય બહુ વિશાળ છે. તેના પેટા વિભાગમાં અનેક ઉપયોગી વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. દરેક ધર્મનો વ્યવસ્થાસર અભ્યાસ, તે સર્વની પરસ્પર સરખામણી

તર્ક, મીમાંસા, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે વિષયો તેમ જ વસ્તુસ્વભાવશાસ્ત્ર Metaphysics અને નીતિશાસ્ત્ર Ethicsનો સમાવેશ પણ દ્રવ્યાનુયોગમાં થાય છે. વસ્તુસ્વભાવશાસ્ત્ર એ આપણો ખરેખરો દ્રવ્યાનુયોગ છે. બાહ્ય વસ્તુ અને આત્મિક વસ્તુઓનો અરસપરસ સંબંધ, એકબીજા પર થતી અસર અને તેઓનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ દ્રવ્યાનુયોગમાં ખતાવવામાં આવેલું હોય છે. એક જીવનો નિર્ગોદમાંથી નીકળીને નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરવા સુધીમાં વિકાસ કેવી રીતે થાય છે, કેવી કેવી ગતિઓમાં કેવા કેવા વેશ ધારણ કરે છે, કેવાં કેવાં પ્રાણીઓના વિચિત્ર પ્રકારના સંબંધમાં આવે છે અને આ સર્વ વેશ અને સંબંધનું વાસ્તવિક કારણ શું છે, કર્મ અને પુરુષાર્થને પરસ્પર કેવો સંબંધ છે એ વગેરે અનેક દ્રવ્યાનુયોગ ખતાવે છે. વ્યવહારનીતિનો વિષય આ જ અનુયોગમાં આવે છે. આથી માલુમ પડશે કે દ્રવ્યાનુયોગ શબ્દ બહુ વિશાળ છે અને તેમાં અનેક વિષયોનો સમાવેશ થાય છે.

અધ્યાત્મનું સ્થાન અને અધ્યાત્મના વિષયો—દ્રવ્યાનુયોગના પેટામાં જે વિષયો આપણે જોયા તે પૈકી એક બહુ અગત્યનો વિષય અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનો છે. આત્માનમધિકૃત્યેત્યધ્યાત્મમ્ અથવા આત્મનીત્ય-ધ્યાત્મમ્. આત્મા શું છે? કોણ છે? તેનો વિષય કેવો છે? તેનો પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ સાથેનો સંબંધ કેવો છે? ક્યારનો છે? કેટલા વખત સુધીનો છે? તેનાં સર્ગ-સ્નેહીઓ, મિત્રો અને સંબંધીઓનો યોગ કયા કારણોથી થયો છે અને તે સર્વમાં વસ્તુસ્વરૂપ યથાસ્થિત શું છે? કેવું લાગે છે? જોડું સ્વરૂપ સત્ય જેવું લાગે છે તેનું કારણ શું છે? આત્માની શુદ્ધ દશા કઈ? તેની ક્યારે હતી? નહોતી તો કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે? તેને માટે કેવો પુરુષાર્થ કરવો પડે? આત્મા અને કર્મનો સંબંધ કેવો છે? કયાં સુધીનો છે?—આ સર્વ અધ્યાત્મ ગ્રંથના મુખ્ય વિષયો છે. એના સમર્થનમાં અનેક પ્રકારની શિક્ષાઓ, સદ્ગુણ ગ્રહણ કરવાના પ્રસંગો, સ્થાનો અને કારણો, કર્મમળને દૂર કરવાના ઉપાયો અને વૈરાગ્યવાસિત હૃદય કરવાનાં અનેક સાધનો અધ્યાત્મના વિષયમાં ચીતરેલાં હોય છે. ભાવનાનું સ્વરૂપ, ભવની પીડા, પૌદ્ગલિક પદાર્થોની અસ્થિરતા, રાગદ્રેષ્ટનું વિચિત્રપણું, કામનું અંધપણું, ક્રોધનું દુર્જયપણું, કષાયનું કિલ્લપણું, વિષયોનું વિરસપણું, પાપ-સ્થાનકોનું અધોગમનપણું, પ્રેમનું અનિત્યપણું, જીવનનું ક્ષણિકપણું વગેરે અનેક વિષયો અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં ખતાવવામાં આવેલાં હોય છે. મનુષ્યની મનોવૃત્તિને ખરાખર અંકુશમાં રાખનાર આ અધ્યાત્મ વિષય બહુ જ અગત્યનો છે. દ્રવ્યાનુયોગના અનેક વિષયો પૈકી આપણો પ્રસ્તુત વિષય અધ્યાત્મનો છે. તેથી તે શો છે? તેના અધિકારી કોણ છે? તેનાં લક્ષણો કયાં છે? આ જમાનામાં આ વિષયની કાઈ પણ રીતે જરૂરિયાત છે કે નહિ? એ બાબતમાં વિચાર કરવો અત્ર પ્રસ્તુત છે. આત્મા સંબંધી અને તેને ઉદ્દેશીને જે જ્ઞાન થાય તેને અધ્યાત્મ જ્ઞાન કહેવાય છે.

આત્માનું સ્વરૂપ—આત્મા કોણ છે અને કેવો છે, એવો પ્રશ્ન સહજ ઉત્પન્ન થાય તેવો છે. એ વિષયમાં વિશેષ ઊતરવા જતાં અતિ વિસ્તાર થાય, પણ જૈન શાસ્ત્રકાર એના સંબંધમાં શું કહે છે, તે બહુ સંક્ષેપમાં ધ્યાનમાં લેવું, એ આ ગ્રંથ સમજવાનું પ્રથમ પગથિયું છે. આપણા શરીરમાં ગમન કરવાની શક્તિ પગમાં નથી, જોવાની શક્તિ ચક્ષુઓમાં નથી, સૂંઘવાની શક્તિ નાકમાં નથી, પણ એક અંતરંગ સત્તા એ સર્વને નિયમમાં મૂકે છે. એમ ન હોય તો મૃત શરીરને પણ પગ, નાક અને ચક્ષુ હોય છે, છતાં તેનો તેને કાંઈ ઉપયોગ નથી. એ અંતરંગ સત્તાને આત્મા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તે પોતે નિર્લેપ અવસ્થાને પામે ત્યારે તો તદ્દન શુદ્ધ છે અને તેના પ્રદેશો નિર્મળ તેમ જ અશ્પી છે, પરંતુ કર્મપુદ્ગલના અનાદિ સંબંધથી તે વિચિત્ર વેશો ધારણ કરે છે અને તેથી તેનું મનુષ્ય, તિર્થંચ, દેવતા અને નારકી વગેરે નામ આપવામાં આવે છે, કર્મ સંબંધથી જ તે કામ-ક્રોધાદિક કરે છે અને સુખદુઃખ સહન કરે છે. તેની સાથે લાગેલાં અને લાગતાં કર્મો તે સર્વ પૌદ્ગલિક જ છે. તેની શક્તિથી

આત્માની શક્તિ હણાય છે અને તે સંસારમાં રહી છે. વસ્તુ: આત્માનું સ્વરૂપ-લક્ષણ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રમય છે. સર્વ વસ્તુઓને તથાસ્વરૂપે દરેક સમયે જોવી, જાણવી અને સ્થિરતા રાખવી, આ આત્માનાં લક્ષણો છે. અથવા તે ગુણો અને આત્માનો અભેદ છે. આ શુદ્ધ દશા કર્મને લીધે દબાઈ ગઈ છે. આચ્છાદન પામી ગઈ છે, આવરાઈ ગઈ છે; જેમ દીવા ફરતો પડદો કરવાથી તેનો પ્રકાશ ઝાંખો દેખાય છે, પણ જ્યારે જોઈએ ત્યારે અંદર દીવો તો પ્રકાશિત છે જ. માત્ર આચ્છાદનો દૂર કરવાની જરૂર છે; તે જ પ્રમાણે આત્માના સંબંધમાં સમજવું. આ આચ્છાદનો દૂર કરવાનું કર્તવ્ય પ્રત્યેક પ્રાણીનું છે, જ્યારે કર્મો તદ્દન દૂર થાય છે ત્યારે આ આત્માએ મોક્ષ મેળવ્યો કહેવાય છે. એક વખત સર્વ કર્મ સાથેનો સંબંધ છૂટી જાય અને તેનો મોક્ષ થઈ જાય તો પછી આત્માને અત્ર ફરી વાર આવવું પડતું નથી, તેથી મોક્ષનું સુખ અવ્યાપાધ કહેવાય છે. જ્યાં સુધી આ જીવ સંસારમાં છે ત્યાં સુધી તેને સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર, ઘરેણાં પર મમત્વભાવ છે અને કામ, ક્રોધાદિક કરે છે—આ સર્વ વિલાવ-દશા છે, પરંતુ કર્મોવૃત્ત સ્થિતિને લીધે તે સ્વભાવદશા થઈ પડી છે. પરમ વીર્યસંકુરણા કરવાથી આ જીવ પોતાનો શુદ્ધ સ્વભાવ પ્રગટ કરી શકે છે. આ મનુષ્યજીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સર્વ કર્મને તદ્દન દૂર કરવાનો અથવા તેમ જનવું અશક્ય જણાય તો કર્મનો ભાર જેટલો બને તેટલો ઝોછો કરવાનો છે, અથવા, વધારે ચોક્કસ શબ્દોમાં બોલીએ તો, પ્રયાસ તે પ્રકારનો હોવો જોઈએ. અને આ કાર્યની ક્ષેત્ર ઉપર જ જિંદગીની ક્ષેત્રનો આધાર છે. જે કર્મ અને આત્મા એ પૃથક્ પૃથક્ ન હોય અને તેનો પૂર્વ ભવ સાથે સંબંધ ન હોય તો ભુદાં ભુદાં પ્રાણીઓમાં જન્મથી દેખાતું અલ્પ-વિશેષ જ્ઞાનીપણું, ધનવાન અને નિર્ધનપણું, શરીરનું આરોગ્ય અને રોગીપણું, માનસિક સ્થિરપણું અને અસ્થિરપણું વગેરે અનેક તફાવતો અને તેની અંદરની તરતમતાનો ખુલાસો ખીજી કોઈ રીતે થઈ શકતો નથી. તેમજ જે પુનર્જન્મ ન હોય તો આ ભવમાં નીતિના નિયમોને અનુસરવાની કોઈ પણ લાલચ રહેતી નથી; ફક્ત વ્યવહારમાં રળી ખાવા ખાતર નીતિનો દેખાવ કરવાની જ જરૂર સિવાય વિશેષ આવશ્યકતા જણાય નહિ.

આત્માનો વિકાસ—કર્મથી આવૃત્ત આત્માનો આવી રીતે વિકાસ થાય છે. તે પોતાના કર્મોનુસાર જીવે ચઢતો જાય છે. અનાદિ નિગોદમાંથી નીકળી વ્યવહારાશિમાં આવી પૃથ્વી, અપ્. તેજસ્, વાયુ અને વનસ્પતિપણું પામી, એ ત્રણ અને ચાર ઈન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરી, પાંચ ઈન્દ્રિયવાળો તિર્થંચ થાય છે અને વળી ભવિતવ્યતા પ્રસન્ન થાય અને કર્મ વિવર આપે ત્યારે, મનુષ્ય થઈ કાર્ય સાધે છે. સર્વ કર્મથી મોક્ષ મનુષ્યગતિમાં જ થાય છે. Evolution-વિકાસસિદ્ધાંત અને જૈનની ગતિ-આગતિના સિદ્ધાંતમાં એક મોટો તફાવત એ છે કે વિકાસવાદવાળા એમ માને છે કે “આ જીવ એક વખત અમુક હદ સુધી આવ્યો ત્યાર પછી તે ગમે તેવાં કાર્યો કરે તોપણ તે નીચે જીતરતો નથી; પોતાની તે ને તે સ્થિતિમાં તે ગમે તેટલો કાળક્ષેપ કરે પણ તે પાછો પડતો નથી. એક જીવ ચઢતાં ચઢતાં મનુષ્ય થયો તો પછી તે તિર્થંચ થઈ શકે નહિ; ગમે તેવાં પાપ કરે તોપણ તે મનુષ્ય તો થવાનો જ. ત્યાં તે સુખદુઃખ પામે તે સર્વ કર્મ પ્રમાણે પામે છે.” જૈન શાસ્ત્રકાર આ હકીકતના સંબંધમાં ભુદી રીતે વાત કહે છે. તેઓ કહે છે કે “વિકાસ અને અપકાન્તિ સાથે જ છે. અશુભ કર્મ કરવાથી આ જીવનો પાત થાય છે અને મનુષ્ય મહાપાપી કાર્યો કરે તો પાંચેન્દ્રિય તિર્થંચ તો શું પણ એકેન્દ્રિય જેવી અધમ ગતિમાં પણ ચાલ્યો જાય છે.” આ પ્રમાણે જૈન શાસ્ત્રકાર આત્માની હયાતિ અને તેનો કર્મજન્ય વિકાસ, અપકાન્તિ અને મોક્ષ-પ્રાપ્તિ થયે સર્વ કર્મનો નાશ માને છે. આત્મામાં અનંત શક્તિ હોવાથી આ સર્વ કાર્ય તે પોતે જ કરે છે. તેને આમાં કોઈની મદદ, પ્રેરણા કે ઈચ્છાની જરૂરિયાત રહેતી નથી, પરંતુ જે મદદ કે પ્રેરણા થાય છે તે નિમિત્તકારણરૂપ છે; એની પણ કેટલેક અંશે આવશ્યકતા છે અને તે હેતુ બડે જ આ

અંધનો પ્રયાસ છે. નિશ્ચય નયે આત્મા કર્મથી નિર્લેપ છે અને તે જ તેનો સ્વભાવ છે. સુવર્ણમાં જેમ સુવર્ણત્વ ત્રણ કાળમાં રહેલું છે, જ્યારે તે માટીથી વીંટાયેલું ખાણમાં હતું ત્યારે પણ તેનામાં સુવર્ણત્વ હતું અને જ્યારે તેની સાથેથી માટી છૂટી પાડી, તપાવીને સાફ કરી, પાસો પાડવામાં આવ્યો ત્યારે પણ તેમાં સુવર્ણત્વ છે જ; તેવી જ રીતે આત્મામાં તેનું શુદ્ધ આત્મત્વ ત્રણ કાળમાં છે. પણ તે અપૂર્વ વીર્ય-સ્ફુરણથી જ પ્રગટ થાય તેવું છે. જ્યાં સુધી પ્રગટ ન થાય ત્યાં સુધી ખાણમાં રહેલા સુવર્ણની સાથે તેની સરખામણી કરવી. આ જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તે સર્વ કર્મથી મુક્ત થાય ત્યારે પ્રગટ થાય છે. એ દશાને મોક્ષદશા કહેવામાં આવે છે. એ સ્થિતિમાં જીવના મૂળ સ્વભાવ—અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ અનંત ગુણો—પ્રગટ થાય છે. એ સ્થિતિ એક વખત પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેમાંથી કોઈનો પાત થતો નથી, કર્મની સાથે ફરી વાર સંબંધ થતો નથી અને સંસારનાં દુઃખો ફરી વાર ભોગવવાં પડતાં નથી; કારણ કે કારણનો આત્યંતિક નાશ થયેલો હોવાથી ફરીને સંસાર-પરિભ્રમણરૂપ કાર્ય નિબ્બન્ન થતું જ નથી. આત્માને નિગોદ્યવસ્થામાં જે દુઃખો અવ્યક્તપણે ભોગવવાં પડે છે અને નારકી તથા તિર્થંચ ગતિમાં વ્યક્તપણે જે દુઃખો ભોગવવાં પડે છે, તેની સાથે મોક્ષમાં જે અનંત અવ્યાખાધ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેની સરખામણી કરીએ ત્યારે મોક્ષની મહત્તા સમજાય તેવું છે. આત્માનો વિકાસ આવી રીતે થાય છે.

અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું સાધ્ય—આ આત્મા સંબંધી જ્ઞાન મેળવવું, તેના નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ આદિ ધર્મોના વિચાર કરવો, તેના ગુણોને સમજવા, તેનો અને પુદ્ગલનો સંબંધ વિચારવો, પુદ્ગલ અને આત્મામાં બાહ્ય દષ્ટિએ જણાતો અભેદ અથવા એકીભાવ સમજવો, તેનું મૂળ સ્વરૂપ યથાસ્થિત આકારમાં સમજવું, તે સંબંધનું અનિત્યત્વ વિચારવું, જીવનો અને અન્ય સર્ગાસંબંધીઓનો સંબંધ વિચારવો, તેનું અનિત્યપણું સમજવું, ધર, પૈસા અને ખીલ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ સાથેના સંબંધની વિચારણા કરવી વગેરે વગેરે અનેક વિષયોનો સમાવેશ અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં થાય છે. ટૂંકામાં કહીએ તો, આત્મા સંબંધી સીધા વિચાર કરવાનું સ્થાન અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે. એ દ્રવ્યાનુયોગનો પેટાવિષય છે એમ આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. કેટલાક ચાર્વાકો આત્માનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારતા નથી, તેઓની સાથે અધ્યાત્મ અંશે તકરારમાં ઉતરતા નથી. અધ્યાત્મઅંશે આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારીને જ આગળ ચાલે છે. એના સંબંધનો વાદ-વિવાદ કરવાનું યોગ્ય ક્ષેત્ર તર્ક-ન્યાયના અંશે છે. આત્માનું નાસ્તિત્વ માનવામાં કેટલા હેતુઓનો સમાવેશ થાય છે, કુદરતના કેટલા આવિર્ભાવો તેથી ખુલાસા થયા વગરના પડી રહે છે વગેરે મુદ્દાઓ પર તર્કશાસ્ત્રની દલીલપુરઃસર વિવાદ ન્યાયઅંશેમાં ચાલે છે. આ અંધ અધ્યાત્મનો જ હોવાથી આમાં પણ આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારીને જ ચાલવાની રીતિનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આત્મવાદ એટલો લાંબો છે કે ઉપોદ્દાતમાં તે લખવા બેસીએ તો અંધગૌરવ બહુ થઈ જાય, તેથી તે છોડી દેવો પડ્યો છે. અહીં તો માત્ર એક જ વાત ધ્યાત્મમાં રાખવાની જરૂર છે અને તે એ છે કે આત્મા વગર આપણે ગતિ કરી શકીએ નહિ, બોલી શકીએ નહિ અને શુભાશુભ ફળોનો અનુભવ કરી શકીએ નહિ. છૂટા પડેલા પથ્થરમાં અથવા સુષ્કકાકમાં અને પ્રાણીઓમાં લાગણી સંબંધી જે તફાવત છે તે માત્ર આત્માની ઝેરહાજરી-હાજરીને લીધે જ છે. આ મૂઠ વિષયમાં અધ્યાત્મ અંશે પ્રવેશ કરતા નથી, કારણ કે તેમ કરવાની જરૂર જ તેઓને રહેતી નથી. ચોતાની નિર્માણ કરેલી હદ ઝાળંગી આગળ ચાલવું એ નકામો કાળક્ષેપ છે. આત્મવાદ સમજવા યોગ્ય છે; તર્કશાસ્ત્રની સચિવાળાએ તે ન્યાયના અંશે જોઈ લેવો. અધ્યાત્મના અંશેમાં અગાઉ જણાવેલા મુખ્ય વિષયો પર વિસ્તારથી અથવા સંક્ષેપથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હોય છે અને વિષયની યોગ્યતા જોઈને તેની હદ બાંધવામાં આવી હોય છે. તે સર્વ વિષયોનો ઉદ્દેશ આત્મા અને પુદ્ગલનો સંબંધ અને ભેદ બતાવવાનો બહુધા હોય છે. આને અંગે પુદ્ગલદ્રવ્યનું સ્વરૂપ, કર્મપ્રકૃતિનું સ્વરૂપ, તેના

બંધાદિ ચતુષ્ટય (બંધ, ઉદય, ઉદ્ધરણા અને સત્તા), તેની આઠ મૂળ અને એકસો અદ્ભુત ઉત્તર-પ્રકૃતિઓ, તેઓનું જુદું જુદું ગુણસ્થાનકે ઓછાવધતાપણું—વધવાવધતાપણું, કર્મનો અને આત્માનો સંબંધ, ઉદયક્રિયા વખતે જીવને થતો ફેશ, જુદા જુદા પ્રકારનાં સુખ-દુઃખનાં કારણો, મોહનીય આદિ કર્મોનું સ્વરૂપ, તેઓની પ્રેરણાથી રમાતો સંસારખેલ, પૌદ્ગલિક પદાર્થોનું અસ્થિરપણું, સર્ગાસંબંધીઓનું અશરણુપણું વગેરે વગેરે અનેક વિષયો ચર્ચા હોય છે. મુખ્ય વિષયોની સાથે આડકતરી રીતે આ જીવને સંસારથી વૈરાગ્ય થાય, વસ્તુસ્વરૂપ સમબંધ અને ભેદજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તેટલા માટે ખીબ અનેક શિક્ષાના વિષયો અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં પણ ચર્ચાવામાં આવે છે. આ સર્વનો ઉદ્દેશ માત્ર એક જ હોય છે અને તે આત્માને પોતાનું ખરું સ્વરૂપ અવરાઈ ગયું છે તે પ્રસિદ્ધ કરવા તરફ દોરવાનો હોય છે.

અંધના અધિકારી—આટલા ઉપરથી અધ્યાત્મ અંધોના અધિકારી કોણ? એ પ્રશ્નનો પણ નિર્ણય થઈ જાય છે. જેઓએ આત્માની હયાતી સ્વીકારી તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા નિર્ણય કર્યો હોય, એટલે કે જેને આપણે મુમુક્ષુ જીવો કહીએ છીએ, તેઓ આવા અંધના પ્રથમ પદે અધિકારી છે અને ખાસ કરીને તેવાઓને જ ઉદ્દેશીને આવા અંધો લખાય છે. સામાન્ય અધિકારીમાં એ વિભાગ છે; જેઓ આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતા હોય, પણ તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અને તેનો પુદ્ગલ સાથેનો સંબંધ સમજતા ન હોય તેવાઓને રુચિ ઉત્પન્ન કરવા સારુ આવા અંધો ઠીક કાર્ય બનવે છે. આવા પ્રાણીઓ આવા પ્રકારના અંધો વાંચી-વિચારી વૈરાગ્યભાવ ધારણ કરે છે અને પરિણામે થોડા વખતમાં પ્રથમ વર્ગમાં દાખલ થઈ શકે છે. આવા મનુષ્યો પણ અંધ વાંચવાના અધિકારી છે. ખીબ વિભાગમાં ધર્મથી વિમુખ નાસ્તિકો આવે છે. તેઓ આવા અંધના અધિકારી નથી. તેઓને આવા અંધોથી લાલ થવાનો સંભવ બહુ અલ્પ છે. તેઓએ ગુરુમુખથી અથવા સ્વતઃ અભ્યાસથી આત્માનું અસ્તિત્વ, તેનો મોક્ષ અને કર્મનું સ્વરૂપ પ્રથમ સમજી પછી જ અધ્યાત્મઅંધોને અભ્યાસ કે વાચન કરવું. આવી રીતે કરેલું વાચન જ તેઓને અધિકારી બનાવી શકશે.

આવા અંધની આવશ્યકતા—હવે આપણે સર્વથી અગત્યના વિષય પર આવીએ છીએ અને તે એ છે કે આવા અધ્યાત્મ-વૈરાગ્યઅંધોની આ જમાનામાં કાંઈ જરૂરિયાત છે કે નહિ? અધ્યાત્મ સિવાય દ્રવ્યનુયોગના વિષયો આડકતરી રીતે આત્મા સાથે સંબંધ ધરાવે છે, ત્યારે આત્મા પોતે કોણ છે? તેનું સ્વરૂપ શું છે? તેનો વિષયકષાયો સાથે સંબંધ કેવો છે? કેટલા વખત સુધીનો છે? આત્માનું સાધ્ય શું છે? તે કેમ અને ક્યારે પ્રાપ્ત થાય?—વગેરે બહુ અગત્યના આત્માને લગતા વિષયો અધ્યાત્મશાસ્ત્ર ચર્ચા છે, તેથી તે આત્માને સીધી રીતે બહુ ઉપયોગી છે. ગણિતાનુયોગથી બુદ્ધિ વિકસે ત્યારે. કથાનુયોગથી થયેલી શ્રદ્ધા દૃઢ થાય છે અને શુદ્ધ ચારિત્રવાનનું અનુકરણ કરવાની ઈચ્છા થાય છે. ચરણકરણાનુયોગથી આત્મા સ્વસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં ઉદ્ભવત થાય છે. આ સર્વ બાબતો આત્મિક ઉન્નતિમાં આડકતરો ભાગ ભજવે છે; જ્યારે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તો આત્માને સીધી રીતે ઉપયોગી થાય તેવી વસ્તુઓ અને વસ્તુતત્ત્વો નિરંતર તેના જ્ઞાનચક્ષુની સમીપ રાખી મૂકે છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો મુખ્ય વિષય વૈરાગ્ય છે. સાંસારિક સર્વ પદાર્થો પરથી રાગને દૂર કરી નાંખવો એ વૈરાગ્યનો મુખ્ય વિષય છે. સાંસારિક પદાર્થોમાં શેનો શેનો સમાવેશ થાય છે, એ વિચાર ઘણી વખત આવે છે. એમાં સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે. આ જીવને એક ઘડિયાળ કે કપાટ કે કોચ જોઈ તે લેવાનું મન થશે. મળશે તો તેના પર પોલીશ કરાવવાનું મન થશે. પોલીશ થયા પછી કોઈ તેને અડકશે અથવા કોઈ તેને ડાઘો પાડશે તો તેને તે ગમશે નહિ. આવી રીતે અજીવ પદાર્થ પર રાગદશાના કારણથી મમત્વ થાય છે. એવી જ રીતે પોતાનાં કપડાં, ઘરેણાં અને ધન ઉપર મમત્વ થાય છે. આ મમત્વભાવ એવો સખ્ત હોય છે કે શરીર

પરના મમત્વ કરતાં પણ ધણીવાર તે વધી જાય છે. ધનના મમત્વથી પ્રાણી ગમે તેવું દુર્વચન બોલે છે, ગમે તેની સાથે લડે છે, પોતાની સ્તુતિ કરે છે અને ગમે તેવું અકૃત્ય, અપ્રામાણિકપણું કે હિંસા કરવામાં પાછી પાની કરતો નથી. આવી જ જાતનું મમત્વ પોતાનાં પુત્ર, સ્ત્રી અને ખીજા સંબંધીઓ પર થાય છે. એને પરિણામે જીવ અનેક પ્રકારનાં નાટકો કરે છે, ચાળા કરે છે અને બાળવેષ્ટા કરે છે. આવી જ જાતનું પણ સર્વથી વધારે સખત પોતાની જાત પરનું મમત્વ છે. એના મમત્વ ખાતર જીવ માનસિક તેમ જ શારીરિક અનેક ઉપાધિઓ સહન કરે છે. આ મોહ અને મમતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવાની બહુ જરૂર છે. સર્વ પૌદ્ગલિક પદાર્થો પર છે; એને અને આત્માને કોઈ જાતનો સંબંધ નથી. આત્માને તો તેઓ પરના મમત્વથી બિલકુલ વધારે સહન કરવું પડે છે, વગેરે વિષયો મનમાં સ્ફુટ કરવાની જરૂર છે. તેમ થાય ત્યારે જ સમજાય છે કે આત્મવ્યતિરિક્ત ખીજા કોઈ પણ વસ્તુ પર મમત્વ રાખવું તે તદ્દન મૂર્ખતા છે, સંસાર છે, પરિભ્રમણ છે. આ સ્થિતિનું નામ વૈરાગ્ય કહેવાય છે.

વૈરાગ્યમમત્વ-વિગતો રાગો યસ્માત્ ચિરાગઃ, તસ્ય માત્રઃ વૈરાગ્યમ્:—એટલે જેનામાંથી રાગ ગયો તે વિરાગ અને તેનો ભાવ તે વૈરાગ્ય. રાગ અને મમત્વ એ પર્યાયવાચી શબ્દો છે, લગભગ એક જ અર્થવાળા છે. રાગ-દ્વેષ બહુ જ નિકટ સંબંધવાળા હોવાથી આ વિષયમાં જ્યાં જ્યાં રાગ શબ્દ આવે ત્યાં ત્યાં દ્વેષ શબ્દ સાથે જ સમજી લેવો. આ રાગ પ્રાણીને ખરેખરો ફસાવનાર છે. એવું દુઃખ એ છે કે રાગ કરતી વખત ધણી વેળા પ્રાણીને ખબર પડતી નથી કે હું પૌદ્ગલિકદશામાં-વિભાવદશામાં-વર્તું છું. ટૂંકામાં કહીએ તો, રાગ આ જીવને પોતાનો કરીને મારે છે. રાગને તેટલા માટે ઉપમિતિભવપ્રપંચાના કર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ કેશરીનું ઉપનામ આપે છે. આ મોહ-મમત્વ-રાગને દૂર કરવાનો ઉદ્દેશ વૈરાગ્યનો હોય છે. એ રાગને દૂર કરવાનું કારણ એક જ છે અને તે એ છે કે આ જીવને સંસારમાં રખડાવનાર તે છે. એને લીધે જીવ વસ્તુસ્વરૂપ વધાર્થ રીતે સમજી શકતો નથી અને બહુ નીચી હદમાં રહી ગોથાં ખાધા કરે છે. એનો કેક ચડે છે ત્યારે તો જીવ પોતાના કર્તવ્યાકર્તવ્યનું જ્ઞાન પણ ભૂલી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં તે બહુ કર્મબંધ કરે છે; અને રેંટમાળા તુલ્ય સંસાર-અરથટથટીમાં ફર્યા કરે છે. એક ખાડા-માંથી ખીજામાં અને ખીજામાંથી ત્રીજામાં એમ રખડતાં તેનો છેડો આવતો નથી. એ મમત્વ-રાગ દૂર કરવાનાં સાધનો અનેક હોય છે. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને વસ્તુસ્વરૂપનું ચિંતવન (ભાવના ભાવવી વગેરે) છે અને તે વૈરાગ્યગ્રંથોમાં અથવા અધ્યાત્મગ્રંથોમાં ખાસ બતાવેલું હોય છે.

આધુનિક વાતાવરણ—આ જમાનાની કેટલીક ખાસિયતો છે. વસ્તુસ્વરૂપનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થતું નથી અને શિક્ષણ નવીન પદ્ધતિ પ્રમાણે મળે છે, તેથી કેળવાયેલા વર્ગમાંનો મોટો ભાગ મટીરીએલિસ્ટ (જડવ દી) થઈ જાય છે. સ્પેન્સર, મીલ, હેગલ વગેરેના લેખો આ વલણને પુષ્ટિ આપે છે. આવા પ્રકારનું વલણ ઉન્નતિનો વિરોધ કરનારું છે, કારણ કે જ્યાં આત્માનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારવામાં આવતું ન હોય ત્યાં તેની ઉન્નતિ-અવનતિનો ખ્યાલ જ ક્યાંથી આવે? આત્મિક જ્ઞાન જ્યારે અનુભવપૂર્વક લેવામાં આવે ત્યારે જ ખરેખરો લાભ કરનાર થઈ પડે છે અને તેવા જ્ઞાનગી જ બહુ આવશ્યકતા છે. નવીન સંસ્કારવાળાં પ્રાણીઓ તો આ ભરની જ બંજળમાં એટલાં બધાં લપટી જાય છે કે તેઓને પરભવ માટે વિચાર કરવાની કુરસદ પણ મળતી નથી. કાંઈક જીવનકલાહ પણ વધતો ચાલ્યો, તેથી ઉદરપૂરણના વ્યવસાયમાં સવારની સાંજ અને સાંજની સવાર પડી જાય છે. કુદરતના સામાન્ય નિયમ વિરુદ્ધ લાંબા કલાકો સુધી કામ કરવું પડે છે અને વરસના બાર માસમાં એક-બે માસ પણ નિવૃત્તિ મળી શકતી નથી. આવી રીતે પયાસ-પોણોસો વરસની જિંદગી પૂર્ણ થાય છે અને કોઈ પણ પ્રકારનું સાખ્ય સાધ્યા વગર જિંદગીનો છેડો આવે છે. મોટાં શહેરોમાં આ સ્થિતિ આપણે ખાસ જોઈએ છીએ. નાનાં શહેરોનું વલણ પણ તેવું થતું જાય છે;

બ્યારે ગામડાંમાં આજસતુ' સામ્રાજ્ય ચાલતું હોવાથી ત્યાં પણ આત્મિક ઉન્નતિ બહુ ઓછી થાય છે. આ પ્રમાણે કેળવાયેલા માણસોને આત્મિક જ્ઞાન મેળવવાના માનસિક અને સ્થૂળ પ્રસંગો ઓછા થતા બંધ છે એ સ્પષ્ટ હકીકત છે. તેઓને વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાનની બહુ જરૂર છે. જેઓ કેળવાયેલા હોઈ નિયમ પ્રમાણે કામ કરનારા હોય છે, તેઓને કોઈ પણ ઉપયોગી બાબત માત્ર સમજવવાની જ જરૂર રહે છે. તેઓના ખ્યાલમાં આવે કે, આત્મિક જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે, તો પછી ગમે તેટલી અગવડે પણ તેઓ તે માટે વખત મેળવે જ. આ વર્ગને તેટલા માટે વૈરાગ્યબ્રથોમાં આપેલો વસ્તુસ્વરૂપનો યોગ બહુ જ ઉપયોગી છે.

વર્તમાન પરિસ્થિતિ—સામાન્ય રીતે ભેઈએ તો હમણાં સાધનોની બહુ તંગી જણાય છે, સામાન્ય લોકોનું વલણ મહેનત કરવા તરફ હોતું નથી અને તેઓને મોજશોખ બહુ પ્રિય હોય છે. આ બાબતના અપવાદરૂપે કેટલાક માણસો હોય છે, પણ જેઓ મોજશોખમાં પડે છે તેઓ મોજશોખનું સ્વરૂપ સમજતા નથી. પૌદ્ગલિક ભાવની ગૃહિ નકામી અને ખોટી છે, એ સમજવા માટે તેઓ સારુ આવા બ્રથોની બહુ જરૂર છે. ખીલું, મહેનત ઓછી કરનારને પોતાની ભાષામાં સરળ અને સમજી શકાય તેવી રીતે યોગ આપ્યો હોય તો જ બ્રથ બનેવાનો વિચાર કરે તેમ છે. તેથી તેવાઓ માટે ભાષામાં અસુક સાધ્ય લક્ષ્યમાં રાખી આ બ્રથ અને તેના વિવેચનમાં વૈરાગ્યવિષય બતાવ્યો છે. ધનવાનો ધનનું ઉપાજન અને રક્ષણ એટલી બધી ચોકસાઈથી કરવામાં તત્પર રહે છે કે ધનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે? તે કોનું છે? અને ક્યાં સુધીનું છે?—એ સર્વ વાત જૂલી બંધ છે. આવો ધનવાનોનો વર્ગ આગલા જમાનામાં પણ હતો અને તેઓ ધણીવાર ધનના વિચારમાં જ જિંદગી પસાર કરતા. તેથી ધનવાનોના સંબંધમાં અધ્યાત્મબ્રથોની ઉપયોગિતા અગ્રાઉ પણ હતી અને અધુના પણ છે. ગરીબ અને ધનવાનો વચ્ચેનો તફાવત અને અંતર વધતું બંધ છે અને મિલ વગેરે ઉદ્યોગો વધશે તેમ તે વધતું જશે. આવા સમયમાં ગરીબ માણસોને તો આખી જિંદગી સુધી રળવા છતાં ઉદરનિર્વાહ પૂરતું મેળવવાની પણ મુશ્કેલી પડે છે. એવાં પ્રાણીઓને વૈરાગ્યનો વિષય બહુ લાભ કરી શકે. વૈરાગ્યના વિષયમાં ખાસ ધ્યાન રાખવાનું એ છે કે તે દુનિયાથી સર્વ પ્રકારનો વિરાગ લાવી તેને ત્યાગ કરવાનો જ ઉપદેશ આપતો નથી, પણ જેટલો બને તેટલો આસક્તિભાવ ઓછો કરવાનો ખાસ ઉપદેશ આપે છે. પૌદ્ગલિક ભાવ સંજોગોને લીધે છોડી શકાય તેમ ન જ હોય તો પછી તેમાં ગૃહિ ઓછી રાખવી એ ખાસ કર્તવ્ય છે. આ ભવમાં જ બધું સુખ ભોગવી લેવાનો બધાં ઉપદેશ મળતો હોય, શિક્ષણ મળતું હોય અને વર્તન જેવામાં આવતું હોય, ત્યાં સુખનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ, પુણ્યપાપનાં કારણો, ભવાંતરમાં તેનાં પરિણામો અને અત્ર કરવા યોગ્ય ખાસ કર્તવ્યોની સમજ આપવી એ અધ્યાત્મબ્રથોએ કરવાની બહુ અગત્યની સેવા છે. હકીકત એમ છે કે ધણીખરા માણસો સંસારનો સર્વથા ત્યાગ કરી શક્તા નથી અને ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિ પર બહુ મમત્વ રાખે છે. દુનિયાના અનુભવીઓને આ હકીકતમાં નવીન કાંઈ પણ લાગે તેવું નથી. મમત્વ કેટલી હદ સુધી કામ કરે છે એને ચિતાર આપતાં એક વિદ્વાન માણસે કહ્યું હતું કે “જે મોક્ષનાં ગાડાં બંધાતાં હોય અને ગાડાવાળો બે રૂપિયા માગે તો આ જીવ તેની સાથે એંચતાણુ કરી ભાવ ઓછો કરવાનો પ્રયાસ કરે, રૂપિયો-સવારૂપિયો આપવાની વાત કરે, અને જે ઓછું બેસે તે ખરચી વધારે બાળબચ્ચાં માટે મૂકી જવા ઈચ્છે.” સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે અને આપણે યોગે તે દરરોજ અનુભવીએ છીએ, ત્યારે એ ધનનું સ્વરૂપ કાંઈક સમજાય, કાંઈક ગૃહિ ઓછી થાય, કાંઈક આસક્તિ ઘટે અને કાંઈક આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા ઈચ્છા થાય એવાં સાધનો યોજવાની બહુ જ આવશ્યકતા લાગે છે. ચાલુ સમયમાં આ આવશ્યકતા બહુ આકરા સ્વરૂપમાં આપણી સમક્ષ આવી પડેલી છે, કારણ કે સાધ્યગિદ્ધ ધાર્મિક તત્વચિંતનનું રહી શકે તેમ નથી. જીવનના સખત કલહો અને ભાવનાઓનું વૈચિત્ર્ય એ આ કાળનાં મુખ્ય જુદાં પડતાં લક્ષણો છે. આપણી ભાવના કાંઈક આધિ-

ભૌતિક, કાંઈક રાજકીય, કાંઈક ઇત્રિયાર્થરત અને કાંઈક ઢંગધડા વગરની થઈ પડી છે એમ સમજીએ માને છે, ખોલે છે અને અમુક અપેક્ષાએ તેથી દિલગીર બહુ થાય છે. આવા સમયમાં અધ્યાત્મના અંધો બહુ લાભ કરી શકે છે.

લક્ષ્યસ્પષ્ટતાની જરૂર—આપણી ભાવનાની (અથવા લક્ષ્યાર્થની) સ્પષ્ટતા નથી એ હકીકત જરા સ્ફુટ રીતે સમજવાની જરૂર છે ભાવના, જેને ઇંગ્લિશમાં Ideal કહે છે, તે દરેક મનુષ્યે સ્પષ્ટ રાખવી જોઈએ. જેવી ભાવના રાખવામાં આવે તેવા થવાનો સર્વ પ્રાણીઓનો ઉદ્દેશ હોય છે અને તેમાં જેટલે અંશે અસ્થિરપણું અથવા અચોક્કસપણું હોય છે તેટલે અંશે તે ગોધાં ખાધાં કરે છે. આ જીવનનો હેતુ શો છે? જન્મવું, ધૂળમાં રગદોળાવું, સ્તનપાન કરવું, અભ્યાસ કરવો, ધન કમાવું, પરણવું, મોજશોખ કરવા અને મરી જવું— એ તો સામાન્ય વાત થઈ. જીવનનો મહાન હેતુ શો છે એ વિચારી તેદનુસાર ભાવના—ભાવનામૂર્તિ નિર્માણ કરવી જોઈએ. એ મૂર્તિ નિર્માણ થાય ત્યાર પછી તે મૂર્તિના વર્તન પ્રમાણે અનુકરણ થાય છે, આવી જાતનો વિચાર કરવાનું આ જમાનામાં બનતું નથી અથવા બહુ અલ્પ બને છે, તેથી જાગૃતિ ભાવનાની ધણી આવશ્યકતા છે. એવા સમયમાં આવા પ્રકારના અંધો બહુ લાભ કરી શકે છે. આવા અંધો જીવને આલેપ કરી, મૂઢતાથી ખોલી, સમજાવી અનેક પ્રકારનો સત્ય ઉપદેશ આપે છે. આવા ઉપદેશ બહુ સારી રીતે તો સત્સંગથી પ્રાપ્ત થાય. જેઓ વસ્તુસ્વરૂપ ઝાળખી તેનાથી વિરામ પામી આંતરિક ઉન્નતિ કરવામાં જ જીવન પસાર કરતા હોય, તેઓની પાસે ખેસી સત્ય સ્વરૂપ સમજવાની બહુ જરૂર છે. સત્સંગનો મહિમા બહુ છે. જેઓમાં ગુણ ઉત્પન્ન થયો હોય તેઓ જ ગુણનો વાસ્તવિક ખોધ કરી શકે અને ખરેખરી અસર પણ તેઓના ખોધથી જ થાય. દાખલા તરીકે, જે પ્રાણીઓમાં સમતાગુણ પ્રાપ્ત થયો હોય છે અને તે ગુણને જેઓએ ખીલવ્યો હોય છે, તેઓના સંબંધમાં માત્ર અડધો કલાક આવીએ છીએ ત્યારે અંતરાત્મા જે અનિર્વાચનીય સુખ અનુભવે છે અને જે આંતરિક આનંદ થાય છે તે અતીવ છે, મહાન છે, અવર્ણનીય છે. આવા મહાત્માઓની નિરંતર સેવા કરવાનું બને તો તો થોડા વખતમાં કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય, પરંતુ એ સંબંધમાં આ કાળમાં બે જાતની અગવડ આવે છે : આવા મહાત્માઓ બહુ થોડા છે અને તેનો લાભ લેનારાઓને અવકાશ પણ અલ્પ હોય છે. બાલ દેખાવતું કામ એટલું બધું વધી ગયું છે કે સાચા મહાત્મા કોણ છે? અને કયાં છે? એ બહુ વિકટ પ્રશ્નો છે અને તેનો નિર્ણય કરવા જેઓને અવકાશ અને ધ્વંષા છે, તે તો તેમને કદાચ શોધતા હશે અને તેનો લાભ લેતા હશે, પણ મોટે ભાગે આ સંબંધમાં કાંઈ થઈ શકતું નથી. વ્યવસાયી માણસોને તેટલા માટે પુસ્તકસંગ પણ સત્સંગ જેટલો જ લાભ આપે છે; માત્ર શરત એટલી હોવી જોઈએ કે તેણે વાચન કર્યા બાદ મનન કરવું જોઈએ. અગાઉના કાળમાં પ્રાકૃત માણસોમાં વાચનબળ અલ્પ હતું અને તેનાં સાધનો પણ બહુ અલ્પ હતાં, તેથી પુસ્તકસંગ બહુ અલ્પ બનતો; તે વિષયમાં હાલમાં પ્રાથમિક કેળવણીના વિશેષ પ્રચાર અને મુદ્રણકળાને લીધે સગવડ વિશેષ થયેલી હોવાથી આવા અંધોની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થઈ છે, એટલું જ નહિ પણ તે આંતરિક વિષયની એક મોટી ખોટ પૂરી પાડનાર સાધન થઈ પડે એમ લાગે છે. ઉપર પ્રમાણે આવા અંધોની આવશ્યકતા સિદ્ધ કર્યા બાદ હવે વૈરાગ્ય અને અધ્યાત્મના વિષય પર કાંઈક વિચાર કરીએ.

•

વૈરાગ્ય

વિચારકર્તાવ્ય—વૈરાગ્યના વિષયનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સ્વવસ્તુ ઝોળખવાનો, તેના પર પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવવાનો અને પરવસ્તુ કંઈ છે તેને શોધી તેની સાથેનો સંબંધ ઝાંછો કરાવી ધીમે ધીમે તે તોડી નખાવવાનો છે. વસ્તુ પોતાની કંઈ કે અને પારકી કંઈ છે, એ સંબંધમાં બહુ બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે. આપણે ચાલુ વ્યવહાર ઉપર આધાર રાખી શરીર, ધન કે સ્ત્રીપુત્રાદિકને પોતાનાં માનીએ છીએ. આ સર્વાતું વાસ્તવિક સ્વરૂપ કેવું છે? તેઓને અને આ જીવનો સંબંધ કેવો છે? કેટલો છે? કેટલા વખત સુધીનો છે? શા કારણેથી ઉત્પન્ન થયેલો છે?—એ સર્વવિચારો અધ્યાત્મના અંશમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવવાના હેતુથી બહુ મક્કમપણે, પુનરુક્તિ કરીને પણ, વારંવાર ચર્ચેલા હોય છે. વૈરાગ્યનો અર્થ જ ઉદાસીનતા છે. સાંસારિક સર્વ વસ્તુઓ અને સંબંધીઓનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ બતાવી તેઓને ‘પર’ તરીકે ઝોળખાવવામાં આવે છે. તેઓ આપણા નથી, આપણે તેઓના નથી, તેઓ સાથેનો સંબંધ આકસ્મિક છે, થોડા વખતનો છે અને પરિણામે નિઃસંશય વિયોગ કરાવનારો છે. આ રીતિએ પરવસ્તુ પર ઉદાસીનતા ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. હવે આ સર્વમાં વાસ્તવિક શું છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. હજારોના ખરચથી બંધાવેલા મહેલો નાશ પામે છે, નાશ પામવાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં તેનો બંધાવનાર ચાલ્યો જાય છે, તે ક્યાં ગયો તે કોઈ જાણી શકતું નથી. પરમ પ્રિય મિત્રો, પ્રાણાધિક પત્ની, જીવથી વહાલો પુત્ર, પુત્રપ્રેમી પિતા અને વાત્સલ્યભરપૂર માતા જ્યારે સંસાર છોડીને ચાલ્યાં જાય છે ત્યારે ગયા પછી પાછાં તેઓ મિત્ર, પતિ, પિતા કે પુત્રનું શું થયું તેની સંભાળ લેવા પણ આવતાં નથી. આ હકીકત જીવોના સ્નેહસંબંધની વિચિત્રતા અને અસ્થિરતા બતાવે છે. આવા પ્રકારનો વૈરાગ્યભાવ ઉત્પન્ન કરવાનો જ મુખ્ય ઉદ્દેશ આખા અંધનો હોવાથી તે પર વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. માત્ર અત્ર કહેવાનું એ છે કે વૈરાગ્યનો વિષય પર વસ્તુઓ સાથેનો સંબંધ તેના વ્યાપ્ત સ્વરૂપમાં બતાવી તેના પર લાગેલું ખોટું મમત્વ ત્યાગ કરવાનું શીખવે છે. આ મમત્વ ત્યાગ કરવાનું કોઈ અકારણ કહેવામાં આવતું નથી, સકારણ કહેવામાં આવે છે. ખરી વાત એ છે કે આ જીવને સંસારમાં રજાવનાર મમત્વભાવ જ છે. જોને આ જીવ પોતાનાં માને છે, જે વસ્તુઓને પોતાની માને છે, તે વસ્તુતઃ તેમ નથી. તેઓનો અને આ જીવનો સંબંધ અનિત્ય છે. નજીકમાં નજીકના સ્નેહીઓ ચાલ્યા જાય છે, પ્રિયમાં પ્રિય સ્ત્રી દૂર નાસી જાય છે, વહાલામાં વહાલી વસ્તુ ભાંગી જાય છે, તૂટી જાય છે, ખસી જાય છે—એ સર્વાતું કારણ શું? જે પોતાની વસ્તુ હોય તે કોઈ દિવસ પોતાની નથી એમ થવું ન જોઈએ. આ વાતમાં કોઈના જે મત પડે તેમ નથી; છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે પોતાની માનેલી વસ્તુઓ પોતાની મટી જાય છે અને હમેશને માટે કલેશ આપે છે. ત્યારે પોતાનું શું છે તે સમજવાનો પ્રયાસ કરતાં પ્રથમ તો એમ જણાય છે કે જે વસ્તુઓને પોતાની માનવામાં આવે છે તે વાસ્તવિક પોતાની નથી; અને ખીલું એમ જણાય છે કે પોતાની વસ્તુઓ કંઈ છે તેને આ જીવ હજી બરાબર ઝોળખતો નથી. જો આ સ્વરૂપ સમજવામાં આવે તો બહુ લાભ થાય, કારણ કે પોતાનું શું છે અને શું નથી એ સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય તો પોતાનું જે હોય તે પ્રગટ કરવા-જાળવવા પ્રયાસ થાય; એમ થતાં સાધ્ય પણ સ્પષ્ટ થાય અને સાધ્ય સ્પષ્ટ થાય તો પ્રયાસ પણ યોગ્ય રીતે યોગ્ય દિશામાં પૂર્ણ જોશ સાથે કરાય. અત્યારે તો સાધ્યના ધડા વગર નકામો પ્રયાસ બહુ થાય છે અને તેના પરિણામે જે પોતાનું નથી, તે સવિશેષપણે મેળવાય છે. પોતાનું અને પારકું સમજવાના જ્ઞાનને જૈન પરિભાષામાં ભેદજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. એ ભેદજ્ઞાન મેળવવાની બહુ જ જરૂર છે અને સમજાય તો તદ્દનુસાર વર્તન કરવાની પણ તેટલી જ જરૂર છે. એકલા સમજવાથી બહુ લાભ નથી, પણ સમજીને ક્રિયા કરવાની—જ્ઞાનને વર્તનમાં મૂકવાની—બહુ જ જરૂર છે. આ

જ્ઞાનક્રિયાથી સાધ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. એ સાધ્ય શું છે? એ વિચાર કરવા પહેલાં એટલું જાણવાની જરૂર છે કે વૈરાગ્યનો વિષય ઉક્ત ભેદજ્ઞાનનું કારણ અને કાર્ય બનને છે. જ્યારે વૈરાગ્યના વિષયમાં પ્રવેશ થાય તેનાથી જીવનું સ્વરૂપ, સર્ગાસ્નેહીનું સ્વરૂપ, પ્રિય વસ્તુઓ, ધર, ધરેણું, ફરનીચરનું સ્વરૂપ અને તે સર્વની સાથે જીવનો સંબંધ સમજાય ત્યારે ભેદજ્ઞાન થાય છે અને ભેદજ્ઞાન થાય ત્યારે તે સર્વ ઉપર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

સાક્ષીભાવ—જે જીવને વસ્તુસ્વરૂપ સમજવાથી ભેદજ્ઞાન થાય છે તેને એક મહાન તત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે : તેનું વર્તન બહુ જિંદગી પ્રકારનું થઈ જાય છે, તે સંસારનાં કાર્યોમાં ફેગટ પડતો નથી, પડે તો તેમાં બહુ જીવ ઘાલતો નથી, પણ નિરંતર તેથી દૂર ને દૂર રહેવા ઇચ્છે છે. ટૂંકામાં કહીએ તો, વેદાંતીઓ જેને 'સાક્ષીભાવ' કહે છે તેને મળતી અતિ ઉદાત્ત સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે. આવી સ્થિતિમાં આવ્યા પછી કેટલાક સંયોગોને સ્વીકૃતિ કદાચ તેને વ્યવહારમાં રહેવું પડે તો તેના અંતઃકરણમાં જોવા મિથ્યા વ્યવહાર પર આસક્તિ હોતી નથી, યુક્તિ હોતી નથી, એકતા હોતી નથી. ઉપરથી સર્વ કાર્યો તે કરે છે, પણ પોતાનું માનીને કોઈ કાર્ય કરતો નથી, અને જેમ કારાગૃહમાં રહેલો પ્રાણી તેમાંથી છૂટવાની ઇચ્છા કર્યા કરે છે તેમ તે સંસારરૂપી કારાગૃહભૂમિમાંથી દૂર ખસી જઈ આત્મિક ભૂમિમાં પ્રવાસ કરવાની હેંશ રાખ્યા કરે છે અને જ્યાં સુધી તે ભૂમિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી અવિશ્રાન્તપણે પુરુષાર્થ કર્યા કરે છે.

સાધ્યનો ખ્યાલ—આ સાધ્ય શું છે તે પણ હવે જોવું જોઈએ. એ વાતનો નિર્ણય છે કે સર્વ પ્રાણીને સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે. સુખ માટે જેટલો પ્રયાસ કરવો પડે તેટલો આ જીવ કરે છે અને દુઃખથી દૂર રહેવા માટે પણ બનતી કોશિશ કરે છે. જેઓ વિશેષ સમજ્યા ન હોય તેઓ પ્રેમ તેટલા અભણ હોય તોપણ સુખને સાધ્ય માને છે. સાધ્ય સર્વ પ્રાણીઓનું એક જ છે : માત્ર તેને યોગ્યભાવમાં જ્ઞાનની કસોટીની જરૂર છે. કેટલાક જીવો સ્ત્રીસૌંદર્યના ઉપભોગમાં, કેટલાક પુત્રના પ્રેમમાં, કેટલાક ધનના ભંડારમાં, કેટલાક સુંદર મહેલોમાં, કેટલાક સારા ખાગળગીયામાં, કેટલાક સુંદર ફરનીચરમાં અને કેટલાક મનહર ગાડી-ઘોડામાં સુખ માને છે; કેટલાક પરોપકારના કાર્યો કરી, દેશસેવા, કેમસેવા, મનુષ્યસેવા કે પ્રાણીસેવા કરી અથવા તન્નિમિત્તે ધન ખરચી તેમાં સુખ માને છે; કેટલાક પ્રેમ ખાતર પોતાની જાતનો ભોગ આપી દે છે, કેટલાક પોતાની જાતને તપ, જપ, ધ્યાનમાં વાપરી સંતોષ પામે છે; કેટલાક વાચન, મનન, નિદિધ્યાસનમાં સમય ગાળી જ્યારે તે વિષયમાં રમણ કરતા હોય છે ત્યારે અત્યંત સુખ અનુભવે છે; કેટલાક પ્રાપ્ત થયેલ ઇન્દ્રિયના ભોગોનો અસ્વીકાર કરી તેના ત્યાગમાં સુખ માને છે. આવી રીતે જુદી જુદી બાબતમાં સુખ માનવામાં આવે છે. આ સુખનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ આ જીવ સમજતો નથી તેથી, ઉપર જણાવ્યું તેમ, કેટલાક સામી બાબતમાં અને કેટલાક ખોટી બાબતમાં સુખ માને છે. અધ્યાત્મપ્રેમથી આવા પ્રાણીઓને કહે છે કે તમે સુખ મેળવવાની ઇચ્છા કરો તે પહેલાં ખરું સુખ શું છે અને તે ક્યાં મળે તેમ છે, તેનો ખ્યાલ કરો, અભ્યાસ કરો, વિચાર કરો; એક વખત સાધ્ય નક્કી કરીને પછી આગળ ચાલો. બહુધા એમ બને છે કે ન્હાત્ય હકીકતને અભાવે આ જીવ તાત્કાલિક પૌદ્ગલિક દષ્ટિ સુખમાં સંતોષ માની પરિણમે તેથી ઘવા લાલાલાલ તરફ દષ્ટિ રાખી શકતો નથી. વળી, સુખ એ શુભ કર્મનો ઉદય છે અને એકઠી કરેલી જમે પૂંજનો વ્યય છે; જ્યારે વાસ્તવિક રીતે તો તે પણ આનંદ નથી; આ વાત સમતાનું સુખ સમજે ત્યારે લક્ષમાં આવે છે.

ખરા સુખની વાનગી—મોક્ષ એ એના પ્રકારનું સુખ છે કે જે સુખ પછી દુઃખ કદી પણ આવતું જ નથી. વળી, ત્યાં પૌદ્ગલિક નહિ પણ આત્મિક આનંદ નિરંતર છે. એ સ્થિતિમાં અંત માની લીધેલ સુખ, જે સોનાની બેડી જેવાં છે અને દુઃખો, જે લોઠાની હેડ જેવાં છે, તે નથી. આ મોક્ષ આપણું મુરમ સાધ્ય હોવું જોઈએ, અને એ મેળવવા માટે ગમે તેટલો પ્રયાસ કરવો પડતો હોય તેપણુ તે

કરવો જોઈએ. એનાં કારણ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. આપણે શુભ કાર્યો કરીએ છીએ. દાન, જ્ઞાન, ક્રિયા, દમ વગરનો હેતુ શો? કોઈ કહેશે કે જનહિત. જનહિત કરવાનો હેતુ શો? આ પ્રમાણે સવાલો પૂછતાં પૂછતાં છેવટે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો હેતુ જ આવશે. આત્મા સર્વ વ્યાવહારિક ઉપાધિઓથી મુકાઈ સ્થિરતામાં રહે એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનું સર્વનું અંતિમ સાધ્ય છે. અને તેને માટે જ સર્વ પ્રયાસ છે અથવા હોવા જોઈએ. તાત્કાલિક સુખમાં રાગેલો જીવ મોક્ષસુખનો અનુભવ સમજે નહિ, કદ્દપી શકે નહિ અને તે પ્રાપ્ત કરવાને લલચાય નહિ, તેટલા માટે એ સુખનું સ્વરૂપ બતાવવા વૈરાગ્યના ત્રથો પ્રયાસ કરે છે. તેઓ પ્રથમ સમતાનું સ્વરૂપ બતાવી જીવને સમજાવે છે કે, સ્વર્ગસુખ અને મોક્ષસુખ તો દૂર રહેલાં છે, પણ તારે જે તેની વાનકી જોવી હોય તો સમતાસુખમાં જોઈ લે. આ વૈરાગ્યનો વિષય વસ્તુસ્વરૂપ અને પ્રાણીઓનો અરસપરસ સંબંધ તેમ જ આ જીવના આચાર, વ્યવહાર, વર્તન વગેરે બાબતો બહુ જિંડા આશયથી અને સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે. તે વિષયમાં મુખ્ય પેટાવિષયો કયા કયા આવે છે તે જોઈએ.

પ્રેમાદિભાવવિચારણા—પુત્ર, પ્રિયા, વૈસા અને શરીરનો પ્રેમ શી ચીજ છે અને તે કેટલો અને કેવો લાભ કે હાનિકર્તા છે એ વૈરાગ્યના વિષયમાં બહુ ઉત્તમ રીતે બતાવેલું હોય છે. એ સિવાય મન અને કર્મગ્રહણનો સંબંધ, ચિત્તદમનની જરૂરિયાત, તેથી થતો મહાન લાભ, કષાયનું સ્વરૂપ, વિષયપ્રમાદ વગેરેની રચના છતાં અનેક વિષયો ચર્ચાવામાં આવે છે. આ સર્વનો હેતુ એક જ છે અને તે એ છે કે વસ્તુસ્વરૂપ બરાબર ઓળખી સ્વવસ્તુ ઉપર દૃઢ ચિત્ત લગાડવું અને તેને પ્રગટ કરવી અને તેની સાથે જ પરવસ્તુનું સ્વરૂપ સમજી તેનો ખતી શકે તે પ્રમાણમાં ત્યાગ કરવો અને ન ખતી શકે તે સંબંધમાં વિચાર ચલાવી યોગ્ય પ્રયાસ કરવો અને ધીમે ધીમે તેનો પણ ત્યાગ કરવો. વૈરાગ્યના વિષયનો આ હેતુ છે, આ તેનું લક્ષણ છે અને આ તેનું અંતિમ સાધ્ય છે. આ વિષયની પુષ્ટિમાં અને અંતિમ સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાની શિક્ષા આપતાં બીજા અનેક પ્રકારની વ્યવહાર અને ધાર્મિક શિક્ષાઓ આવી પડે છે. વૈરાગ્યનો વિષય એટલો વિસ્તૃત છે કે તેનો સંબંધ આપણી જિંદગીના નાનામોટા સર્વ બંધનો સાથે હોય છે. આ હકીકતને લઈને એ વિષયની વિશાળતા બહુ રહે છે. એક બાબત આસ ધ્યાન આપવા જોવી છે અને તે અનુભવથી સમજાય તેવી છે; તે એ છે કે, વૈરાગ્યના કોઈ પણ વિષય ઉપર વિચાર ચલાવતાં જે આનંદ અંતરાત્મા અનુભવે છે તે અપૂર્વ છે અને તેથી સમજાય છે કે આત્માને પ્રાપ્તવ્ય સ્થિતિ તો એ જ છે. માત્ર પ્રકૃતિસંબંધને લીધે આ જીવ બીજા સ્થિતિઓ અનુભવે છે અને કોઈવાર પરવસ્તુઓના સંબંધથી આનંદ પામે છે. આપણે એક વાતનો વિચાર કરતાં ગૂંચવાતા હોઈએ અને તે વાતનો નિર્ણય થાય— એક ગણિતનું મોટું મનોચલન કરતા હોઈએ અને દાખલો થઈ જાય, એક પુસ્તક વાંચતા હોઈએ અને તેમાંથી કોઈ મહાન સત્ય સમજાઈ જાય અથવા જાણવામાં આવે તે વખતે બહુ આનંદ થાય છે ને સુખ મળ્યું લાગે છે. એ સ્થિતિ ખરેખર સમજવા યોગ્ય છે : તેને Conscious satisfaction એટલે આત્મિક સંતોષ કહે છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એ વૈરાગ્યના વિષયનું સાધ્ય છે અને હિમેશને માટે (અવિનાશી) પ્રાપ્ત કરવી એ પરમ સાધ્ય છે. આ કારણને લીધે વૈરાગ્યના વિષયની મહત્તા બહુ છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રને હિદેશ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાનો જ છે. સાંસારિક ભાવો તરફ જોવો આ જીવને વૈરાગ્ય થાય તે આત્મિક જગૃતિ સાથે જ થાય છે, તેથી અધ્યાત્મત્રયો વૈરાગ્યના વિષયને જ પુષ્ટિ આપે છે. વૈરાગ્યના વિષયને આથી શો સંબંધ છે તે સમજવું હશે. એ બંનેનો સંબંધ છે એમ કહેવું તેના કરતાં તેઓ એકબીજાના અંગ છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય થઈ પડશે. આત્મા સંબંધી વિચાર કરનાર અધ્યાત્મશાસ્ત્ર આત્માને અનાદિ સંબંધથી થયેલા ખોટા પ્રેમ અને મમત્વથી દૂર હટાવી તે પરની પ્રીતિનો નાશ કરવા કહે છે, જે, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, વૈરાગ્ય છે.

અ. ક. ૪

ડાળઘાણની વ્યવસ્થા—આની સાથે એક હકીકત પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની આવશ્યકતા છે. આ કાળમાં વૈરાગ્યના વિષયના ઉપદેશની જરૂરિયાત છે, તે સાથે વૈરાગ્ય-અધ્યાત્મને ડાળ ઘાણનારો બહુ હોય છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. મોટેથી ‘હે ચેતન! હે ચેતન!’ કરવું અને જીવનના કોઈ ભાગમાં વ્યવસ્થા નહિ, સરખાઈ નહિ, વિવેક નહિ, વ્યવહારશુદ્ધિ નહિ, એ તેઓનું સ્વરૂપ ધણું જ ધિક્કારવા યોગ્ય છે. અધ્યાત્મનું મુખ્ય સ્વરૂપ વર્તનમાં પ્રગટ થવું જોઈએ. આત્મા, પરભવ, વૈરાગ્ય વગેરે ખાખતોમાં મોટી મોટી વાત કરવી એ બહુ સહેલું છે. જૈનધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ સમજનાર પણ તેવી વાતો કરી શકે છે; પણ આવી માત્ર વાતોથી ખાસ લાભ નથી અને ઘણીવાર હાનિનો સંભવ છે. હાનિ એમ થાય છે કે વાત કરનારા પોતે વાતો કરવામાં જ સંપૂર્ણતા સમજે છે. આથી અધ્યાત્મજ્ઞાનને અંજી થી જોઈતી આત્મિક ઉન્નતિ થતી નથી. અને ઘણીખરી વાર તો તેને સ્થાને દંભ-માયા-કપટ-બાહ્ય દેખાવ નામનો દુર્ગુણ પ્રવેશ કરે છે અથવા તેને માર્ગ આપે છે. તેઓને વિકાસ બહુ ધીમો થાય અને ઘણીવાર તો અપક્રાંતિ થાય છે. અધ્યાત્મી હોવાનો ડાળ ઘાણવાનું મન થવાનાં બહુ કારણો છે. દુનિયામાં ઘણાખરા માણસો પ્રાકૃત વ્યવહારમાં મધ્યમ પ્રવાહ પર કે કનિષ્ઠ પ્રવાહ પર જ વહેતા હોય છે; છતાં જનસ્વભાવની એક ખાસિયત છે કે આત્મિક ગુણ પ્રકટ કરનાર અથવા પ્રકટ કરવાની વાતો કરનારને તેઓ બહુ માન આપે છે, તેના તરફ પૂજ્યહૃદિથી જુએ છે અને તેના સંબંધમાં ઉચ્ચ વિશેષણોથી વાત કરે છે. વગર કિંમતે પ્રાપ્ત થતી આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કેટલીક વાર ઇરાદા-પૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલીક વાર અજાણપણે એવો ડાળ ઘાણવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે આ બંને પ્રકારના આવિર્ભાવોથી મહાદુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે અને આત્માની અવનતિ થાય છે.

‘ભગત’ પર વિચેચન—વૈરાગ્યનો ડાળ ઘાણવાની પ્રબળ ઇચ્છા થાય ત્યારે દંભ કરનારની સ્થિતિ થાય છે તે વિચારવી. અવકાશ હોય તેમણે શ્રીમાન યશોવિજયજીના અધ્યાત્મસારનો ત્રીજો દંભ અધિકાર જરૂર જોવો. એ ગ્રંથમાં આવા ડાળ ઘાણનારને બહુ તિરસ્કાર આપ્યો છે અને તેની સ્થિતિ પર બહુ સખ્ત ભાષામાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ દંભ કરનારાઓથી અન્ય પ્રાણીઓએ પણ બહુ ચેતવાની જરૂર છે. એવાં પ્રાણીઓ આખા સમાજની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને પાછી હાવી દે છે, કારણ કે લોકોને તેથી વૈરાગ્ય તરફ અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. આવા પ્રાણીઓને લોકો તરફથી ‘ભગત’નું ઉપનામ આપવામાં આવે છે. ગમે તે કારણ હોય, પણ સમજવા પ્રમાણે ઉક્ત રાજદ લોકોમાં જે બહુ તિરસ્કારને પાત્ર થયો છે તે અધ્યાત્મનો ડાળ ઘાણનારોને લીધે જ હોવું જોઈએ એમ જણાય છે. આવા ડાળ ઘાણનારોને ‘શુષ્ક અધ્યાત્મી’ કહેવામાં આવે છે. થોડા વખત પર એક વિદ્વાન મહાત્મા સાથે અધ્યાત્મ સંબંધી વાત નીકળતાં તેઓએ આ સંબંધમાં મજક મસ્કરી કરતાં કહ્યું હતું કે—**કલાવધ્યાત્મિનો માન્તિ ક્ષાલ્ગુને ચાલકા ચથા**—‘કળિકાળમાં અધ્યાત્મીઓ ક્ષાલ્ગુ મહિનામાં જેવા બાળકો હોય તેવા લાગે છે, આમાં ભાવ એ છે કે ક્ષાલ્ગુ મહિનામાં નાનાં બાળકો રમતગમતમાં જેમ અશ્લિલ શબ્દો બોલે છે અને તેને વિચાર કરતા નથી તેમ જ કળિકાળમાં અધ્યાત્મીઓ બોલે છે તે વિચાર વિનાના બોલવા જેવું લાગે છે. ખીજે પક્ષે જોઈએ તો તેઓ મોટી ઉંમરના છે છતાં આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ, જે તેઓનાં વચનનો વિષય છે, તેમાં તો બાળક જેવા જ તેઓ લાગે છે. આ વાતમાં રહેલું રહસ્ય સમજવા જેવું છે. ટૂંકામાં વાત એટલી જ છે કે જેઓ આ કાળમાં અધ્યાત્મી હોવાનો આડંબર કરે છે તેઓમાંના સર્વે વસ્તુતઃ અધ્યાત્મી હોતા નથી.

ત્યારે હવે મુસ્કેલી ખરા અધ્યાત્મીને અને જોડા દેખાવ કરનારાઓને શોધવામાં આવે છે. આનો ઉપાય બહુ જ સહેલો છે. અમુક માણસ અધ્યાત્મની ગમે તેટલી વાત કરે તેથી તેને અધ્યાત્મી કે

વૈરાગી સમજવો નહિ; પરંતુ તેનો વ્યવહાર કેવો છે, તેનું વર્તન કેવું છે, તેની સમતા કેવી છે એ પર બારીકાથી ખાનગી રીતે દષ્ટિ રાખવી. યુક્તિથી વ્યવહાર ચલાવનારા એટલે સુધી જોડવણુ કરી શકે છે કે અંતરંગમાં ગમે તેટલો ક્રોધ ચાલતો હોય છતાં મુખમુદ્રા ઉપર જરા પણ રતાશ જણાવા દે નહિ. પરંતુ મુદ્દાના પ્રસંગોએ અધ્યાત્મની વાતો કરનારની વૃત્તિ કેવી રહે છે, ઇન્દ્રિયના વિષયો તરફ વૃદ્ધિ કેવી હોય છે, મોટા કષ્ટમાં મનની સ્થિરતા કેવી રહે છે અને તે ઉપરાંત તે ગૃહસ્થ હોય તો પૈસા સંબંધી તેનો વ્યવહાર નીતિમય, પ્રામાણિક અને સત્યપરાયણુ છે કે નહિ એ પર બહુધા અધ્યાત્મીપણાનો આધાર રહે છે. આ બાબતમાં તપાસ કરતાં કે વિગતો મેળવતાં અને તે પરથી અનુમાન કરતાં બહુ વખત લાજે તેમ નથી. આવી રીતે સાધુઓના સંબંધમાં પણ તેઓની પુસ્તકોદિ પર મમતા, શિષ્યવૃદ્ધિની ઈચ્છા-અનિચ્છા સંબંધી પૂરતી તપાસ કર્યા સિવાય તેમને સંઘરવાની જણાતી અનિવાર્ય ઈચ્છા, ગૃહસ્થોનાં સાંસારિક કાર્યોમાં પ્રવેશ વગેરે અનેક રીતે તપાસ કરી શકાય છે.

ઉક્ત હકીકતમાં બે વાત પર ધ્યાન રાખવાનું છે : એક તો પોતે શુદ્ધ અધ્યાત્મી થવું નહિ. અને બીજું, શુદ્ધ અધ્યાત્મીઓનો સંગ કરવો નહિ. આ બંને બાબત પર બહુ મક્કમપણે, ધીરજ અને દીર્ઘ-દષ્ટિથી વિચાર કરવાની બહુ જ જરૂર છે. દુનિયાનો એવો નિયમ છે કે મીઠા દુર્ગુણમાં ફસાયેલો પ્રાણી જલદી બહાર નીકળી શકતો નથી અને અધ્યાત્મી થવું એ બહુ મીઠી વસ્તુ છે; તેટલા માટે થનાર અને નમનાર બંનેએ બહુ એતવાની જરૂર છે. ભૂમિકામાં વૈરાગ્યના વિષયનું આટલું નિરૂપણ કરી હવે અંધ અને અંધકર્તા તથા તેના સમય પર પ્રસ્તાવ કરીએ.

અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ

‘અધ્યાત્મ’—અમુક સાધ્ય લક્ષ્યમાં હોવાથી, ખાસ કારણસર લાંબાણુ કરીને પણ, આટલો વૈરાગ્યનો વિષય, અધિકારી, જરૂરિયાત અને તેનાં તરવો પર પ્રાસ્તાવિક ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ અંધને અંજે ઉપોદ્ધાત કરતાં પ્રથમ આ અંધનું ‘અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ’ નામ શું સૂચવે છે તે પર વિચાર કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. આ અંધના વિષયો કયા કયા છે અને વૈરાગ્યના વિષયને તે કેવી યુક્તિથી ધોષે છે, તે પર વિચાર કરી છેવટે અંધકર્તા, તેનો સમય, તે વખતની જોનોની સ્થિતિ, અંધની શૈલી, ભાષા, ઉદ્દેશ વગેરે વિષયો સાથે અંધકર્તાના રચેલા અને જણાયેલા અન્ય અંધોની સૂક્ષ્મ પછે ટૂંકા આલોચના કરવામાં આવશે. અધ્યાત્મ શબ્દનો અર્થ, આપણે અગાઉ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે, આત્મા સંબંધી વિવેચન કરનાર વિષય એમ થાય છે. ‘અધ્યાત્મોપનિષદ્’ અંધમાં શ્રીમાન્ યશોવિજયજી મહારાજ અધ્યાત્મ શબ્દનો યોગિક અને રૂઠ બંને અર્થ આપે છે. તેઓશ્રી લખે છે કે :

આત્માનમધિકૃત્ય સ્યાઘઃ પશ્ચાચારચારિમા । શબ્દયોગાર્થનિપુણાસ્તદધ્યાત્મં પ્રચક્ષતે ॥
 રુદ્ધચર્ચ નિપુણાસ્ત્વાહુચ્ચિત્તં મૈત્ર્યાદિવાસિતમ્ । અધ્યાત્મં નિમલં બાહ્યવ્યવહારોપહૃદિતમ્ ॥

“અધ્યાત્મ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિથી અર્થ કરીએ તો આત્માને ઉદ્દેશીને પંચાચાર (જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચાર)માં વ્યવહાર-વર્તન કરવું તે થાય છે, અને તેનો રૂઠ અર્થ કરીએ તો બાહ્ય વ્યવહારથી મહત્તા પ્રાપ્ત કરેલા મનને મૈત્રી, પ્રમોદ વગેરે ભાવનાથી વાસિત કરવું એ થાય છે.” આ બંને અર્થ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. શબ્દાર્થ તો આપણે સમજી શકીએ તેવો છે, પણ રૂઠઅર્થ સમજવાની બહુ જરૂર છે. બાહ્ય વ્યવહાર, સાંસારિક વ્યવહાર અથવા પ્રાકૃત વ્યવહારને જતો કરવો એવો અત્ર ઉદ્દેશ નથી, પણ એ વ્યવહારનું સ્વરૂપ સમજી તેનાથી મનને આગળ વધારવું, તેનાથી વિશાળ

બનાવવું અને કાંઈક વધારો કરવો. એવી રીતે વધારો કરેલું મન પોતાના વિષય તરીકે સર્વ જીવો તરફ પ્રેમભાવ લાવી તેમાં આનંદ પામે છે અને આવા પ્રકારના અધ્યાત્મને શ્રીયુત ઉપાધ્યાયજી નિર્મલ કહે છે. તે જ મહાત્મા અધ્યાત્મસારના ખીલ અધિકારમાં કહે છે કે—

ગતમોહાધિકારાણામાત્માનમધિકૃત્ય ચા । પ્રવર્તતે ક્રિયા શુદ્ધા તદધ્યાત્મં જગુર્જિનાઃ ॥

“ જે મહાત્માનો મોહનો વિષય નાશ પામ્યો હોય અને જે આત્માને આત્મીને શુદ્ધ ક્રિયા કરી અંતરાત્મામાં પ્રવર્તે તેની ક્રિયાતું નામ તીર્થકર મહારાજ અધ્યાત્મ કહે છે. અધ્યાત્મના શબ્દાર્થને પ્રથમથી કેટલે દરજ્જે યોગ્ય કરી બતાવ્યો છે તે આપણે આગળ જોશું.”

ચાર નિક્ષેપે અધ્યાત્મ—દરેક વસ્તુના જૈન શાસ્ત્રકાર ચાર નિક્ષેપા માને છે. એ કોઈ પણ વસ્તુ જુદી જુદી દૃષ્ટિથી જોવાનાં જુદાં જુદાં દ્વાર છે. અધ્યાત્મના પણ તેવી જ રીતે ચાર નિક્ષેપા થઈ શકે છે : નામ અધ્યાત્મ, સ્થાપના અધ્યાત્મ, દ્રવ્ય અધ્યાત્મ અને ભાવ અધ્યાત્મ. માત્ર ‘અધ્યાત્મ’ શબ્દ જોલવો પણ તેનો અર્થ સમજવો નહિ એ નામ અધ્યાત્મ કહેવાય છે. તેવી જ રીતે અધ્યાત્મનો ડોળ ઘાલનાર શુદ્ધ વર્તન વગરના પ્રાણીઓ નામ અધ્યાત્મી કહેવાય છે. આધ્યાત્મિક જીવન વહન કરનારની મૂર્તિની સ્થાપના કરવી અથવા અધ્યાત્મનું અક્ષરવિન્યાસપણું કરવું એ સ્થાપના અધ્યાત્મ કહેવાય છે. અધ્યાત્મને ઉત્પન્ન કરનાર ઉપદેશ અથવા દસ્ય કે દ્રવ્ય કારણોને દ્રવ્ય અધ્યાત્મ કહેવાય છે; અથવા રચક, પૂરક, કુંભકાદિકે કરી બાહ્ય વૃત્તિએ એવું ધ્યાન બતાવે કે જેથી લોકો એમ જાણે જે એણે આંતરવૃત્તિએ આત્માનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કર્યું દેખાય છે, પણ પોતે તો કારો ને કારો જ હોય, તે પણ દ્રવ્ય અધ્યાત્મ કહેવાય છે. અને નિજસ્વરૂપ સહિત ક્રિયાતું પ્રવર્તવું તે ભાવ અધ્યાત્મ કહેવાય આ ચાર નિક્ષેપા ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. તેમાં પ્રથમના ત્રણ જાંડવા યોગ્ય છે અને ઉપરના શ્લોકોમાં જે પ્રકારતું વર્તન કરવાતું કહેવામાં આવ્યું છે તેના થવા યત્ન કરવો લાભપ્રદ છે. આ સ્થિતિને ભાવ અધ્યાત્મ કહેવામાં આવે છે, સ્થાપના અને દ્રવ્ય અધ્યાત્મ પણ સાધન તરીકે ઉપયોગી છે, પણ સાધનને સાધ્ય તરીકે માનવાની જૂલ ન થવી જોઈએ. સાધનને સાધ્ય માનવાની જૂલ ધણીવાર થતી જોવામાં આવે છે અને તેથી સાધનમાં જ જીવતર પૂર્ણ થાય છે. દ્વાખલા તરીકે, વ્યાકરણ અભ્યાસતું સાધન છે, સાધ્ય ભાષાજ્ઞાન અથવા ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોનું વાચન છે, ક્રતાં ધણા પ્રાણીઓ વ્યાકરણના અભ્યાસમાં જ બહુ વરસો અથવા આખી જિંદગી ગાળી નાખે છે. આવી રીતે ધણા પ્રાણીઓ સાધ્ય સમજ્યા વગર અથવા તેને નિરંતર દૃષ્ટિમાં રાખ્યા વગર સાધનધર્મોમાં જ પોતાની જિંદગી પૂર્ણ કરે છે. ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે કે સાધનધર્મોમાં જીવન પસાર થાય તો તેથી નુકસાન નથી, પુનર્ભવ માનનારને તો તેનો લાભ અન્ય ભવમાં આગળ પણ મળે છે; માત્ર હકીકત એમ છે કે સાધ્ય ધર્મ ઉપર બહુ થોડું ધ્યાન અપાય છે તે વાતમાં ફેરફાર થવો જોઈએ. શ્રી આનંદધનજી મહારાજ અધ્યાત્મના ચાર નિક્ષેપા પર બહુ મુદ્દાસરતું વિવેચન શ્રી શ્રીવાંસનાથજીના સ્તવનમાં કરે છે. એમાં તેઓશ્રીએ ઉપરના ચાર નિક્ષેપાનાં નામો આપવા પહેલાં એક બહુ અગત્યની વાત કહી છે:—

નિજસ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે, તેહ અધ્યાત્મ લહીએ રે;
જે કિરિયા કરી ચૌગતિ સાધે, તે ન અધ્યાત્મ કહીએ રે.

અધ્યાત્મ તેનું નામ જ સમજવું કે જેનાથી ઉપર કહેલ ભાવ અધ્યાત્મ સિદ્ધ થાય, નિજસ્વરૂપ-રમણુતા થાય અને નિજસ્વરૂપસ્થિરતા થાય; બાકી જે ક્રિયાથી ચાર ગતિમાંથી કોઈ શુભ કે અશુભ ગતિ સધાય તેને અધ્યાત્મ ન કહેવાય. આપણે શુભ ક્રિયાઓ કરીએ તો તેથી દેવની કે મનુષ્યની ગતિ

સધાય છે. પણ આ ક્રિયાને શાસ્ત્રકાર મહત્તા આપતા નથી. શુભ કર્મબંધ કરાવનારી અથવા સ્વરૂપ-રમણુતા કરાવી નિર્જરા કરાવનારી એમ બે પ્રકારની ક્રિયાઓ હોય છે અને અધ્યાત્મરસિક જીવોએ ખીજી સર્વ પ્રકારની ક્રિયાઓ મૂકી દઈને સ્વરૂપરમણુ કરાવનારી ક્રિયાનો જ આદર કરવો યોગ્ય છે. આ હકીકત કહીને પછી તેઓ ચાર નિષ્કેપાનું સ્વરૂપ બતાવે છે, જે પર ઉપર વિવેચન થઈ ગયું છે. તેઓ પ્રાંતે કહે છે કે ‘ભાવ અધ્યાત્મ નિજ શુણુ સાધે, તો તેહશું રહ મડો રે, આ વાત કહીને અધ્યાત્મને રસ્તે જ વસ્તુવિચારણા કરવાનો આગ્રહ કરે છે અને ખીજાં સર્વ સાધનોનું લખાડપણું સૂચવે છે.

‘કલ્પદ્રુમ’—અધ્યાત્મ શબ્દનો આવો વિશાળ અર્થ છે. આ અધ્યાત્મ પોતે જ કલ્પવૃક્ષ છે અથવા અધ્યાત્મરૂપ કલ્પવૃક્ષ છે. કલ્પદ્રુમ એટલે કલ્પવૃક્ષ. કલ્પવૃક્ષનું કામ તેની પાસે આવી યાચના કરનારને ઈચ્છિત પદાર્થ આપવાનું છે. કલ્પવૃક્ષમાં પુદ્ગળસ્કંધો જ એવા હોય છે કે જે મનોવર્ણણા પ્રમાણે ઈચ્છિત પૂરે છે. કેટલાંએક કલ્પવૃક્ષો દેવતાધિષ્ઠિત પણ હોય અને તેની પાસે જઈ મીઠાઈ, મેળા, ફળ, વસ્ત્ર, તાંબુલ, પલંગ, રમતગમતની ચીજો વગેરે જે કોઈ વસ્તુ માગવામાં આવે છે તે તુરત જ નજરે પડે છે. જૈન શાસ્ત્રકાર જ આ પ્રમાણે કલ્પવૃક્ષનું સ્વરૂપ કહે છે એમ જ નહિ, પણ અન્ય શાસ્ત્રકારો પણ કલ્પવૃક્ષની વાતો કહે છે. કલ્પવૃક્ષ, કામધેનુ, ચિંતામણિરત્ન વગેરે કથાનુયોગપ્રસિદ્ધ શબ્દો છે. અત્ર આ શબ્દનો ઉપયોગ અલંકારની ભાષામાં વાપરવામાં આવ્યો છે. જેમ કલ્પવૃક્ષની પાસે જઈ જે કાંઈ વસ્તુ માગીએ તે મળી શકે છે, તેવી જ રીતે આ અધ્યાત્મ ગ્રંથરૂપ કલ્પવૃક્ષ છે, એની પાસે આત્મિક સૃષ્ટિને લગતો જે કોઈ પદાર્થ માગવામાં આવશે તે માગનારને અહિં મળશે. આત્મિક વ્યવહાર સાથે તેને લગતો અને દૂર કરવા યોગ્ય સાંસારિક વ્યવહાર અને તેનું દુષ્ટ સ્વરૂપ પણ સાથે બતાવવામાં આવ્યું છે, એટલે અધ્યાત્મને લગતા ઘણા ઉપયોગી વિષયો આ ગ્રંથમાં મળી આવે તેમ છે. આ ગ્રંથનો શાબ્દાર્થ છે.

સોળ શાખાઓ—આ વાંચિત પદાર્થો અને સત્યો આપનાર મહાન વૃક્ષની સોળ શાખાઓ ગ્રંથ કર્તાએ કલ્પી છે. સોળ શાખાવાળું વૃક્ષ કાંઈ નાનું હોય નહિ અને વિશેષ પત્રપુષ્પાદિને લીધે તે લવ્ય દેખાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. ગ્રંથકર્તાએ અધ્યાત્મનો વિષય બહુ ઉપયોગી ધારી તે પર અનેક પ્રકારે ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ગ્રંથની યોજના બહુ સુંદર પ્રકારની રાખવામાં આવી છે. સર્વ જીવોનું અંતિમ સાધ્ય મોક્ષ અને તેનું પ્રથમ કારણ સમતા છે. સાંસારિક સ્થિતિમાં રહેનારને તો મુખ્ય સાધ્ય સમતા-પ્રાપ્તિનું હોવું જોઈએ, તેથી તે હકીકત ગ્રંથના અંતમાં આવવી જોઈએ, તેને બદલે મુદ્દાની હકીકતને બહુ લખાવીને કહેવાથી કેટલીક વાર વાંચનારને કંટાળો આવે છે, એમ તેઓના પ્યાલમાં હશે તેથી તેઓ પ્રથમ અધિકારમાં સમતાનું વિવેચન કરે છે અને છેલ્લા અધિકારમાં પણ પાછું તેનું જ વિવેચન કરે છે. વચ્ચેના સર્વ અધિકારો સમતાના પેટા ભાગમાં આવે છે. કેટલાક સમતાને પરમ સાધ્ય માનવાનાં કારણો પૂરાં પાડે છે, કેટલાંક તેનાં સાધનો પૂરાં પાડે છે અને કેટલાક તેના માર્ગ દેખાડે છે. આ ગ્રંથના સોળ અધિકારમાં વિષયો કયા કયા અને કેવી રીતે બતાવ્યા છે તેમાં પ્રવેશ કરવા પૂરતો બહુ ટૂંકાણુમાં અત્ર ખુલાસો પ્રાસ્તાવિક છે; વિશેષ હકીકત અનુક્રમણિકા તથા દરેક અધિકારને છેડે લખેલા ‘અંતિમ વિવેચન’ પરથી જણાશે.

૧. સમતા—પ્રથમ અધિકારમાં સમતાનું સ્વરૂપ વિચારવામાં આવ્યું છે. સમતા પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો બતાવવાનો ખાસ ઉદ્દેશ આ અધિકારમાં છે. આ વિષયને બહુ સારી રીતે વિકસેર કરવામાં આવ્યો છે. દુનિયાના સર્વ વ્યવહારમાં સમતા રાખવાની બહુ જ જરૂર છે. સમતા ન રાખનાર પ્રાણીની પ્રકૃતિ બહુ અવ્યવસ્થિત બની જાય છે. એ ગમે તેવાં ધર્મસાધન કે પુણ્યનાં કાર્યો કરે, પણ તે સર્વ સાધ્ય વગરનાં, વિવેક વગરનાં અને અર્થ વગરનાં થાય છે. જ્યાં સુધી ઐહિક તેમ જ આસુખિક કાર્યમાં સમતાનો પ્રવાહ

રેલમછેલ્લ શ્વેત જતો નથી, ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક શરીર પ્રાણ વગરના હાડપિંજર જેવું છે. મનુષ્ય ગમે તેટલા પૈસા પ્રાપ્ત કરે, ગમે તેટલાં મેજશાખનાં સાધનો એકઠાં કરે, ગમે તેટલા વૈભવો ભોગવે, ગમે તેટલું માન પ્રાપ્ત કરે, પણ વસ્તુતઃ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જો તેનામાં સમતા ન હોય તો તે શૂન્ય છે, અધમ છે અને તેથી પણ વધારે હાનિકારક છે, કારણ કે તે કારણો અતિ ખરચાળ છે, ઉડાઉ છે, તુકસાન કરનારાં છે અને પરભવે અધોગતિમાં પતન કરાવનારાં છે. સમતામય જીવનની ખૂબી એવી ઉત્તમ અને વિશિષ્ટ છે કે તેની હવામાં, તેના વાતાવરણમાં, તેના પાડોશમાં પણ અખંડ શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્ફુરે છે અને એક વખત આવા જીવનના સંબંધમાં આવનાર પ્રાણી તેના હેતુ, ક્રિયા કે ક્રમ ન સમજતો હોય, ન પારખી શકતો હોય, ન પૃથક્કરણ કરી શકતો હોય, તોપણ તે અતિ સુખનો અનુભવ કરે છે અને એવો સાસંગ કરવા નિરંતર હોંશ રાખ્યા કરે છે; અથવા એના સંબંધમાં ગયેલી આનંદદાયક ક્ષણોને બહુ પ્રેમથી વારંવાર સંજાર્યા કરે છે, સમતા આવી પવિત્ર વસ્તુઓને જન્મ આપનાર છે અને સ્વયં શુદ્ધ છે તેથી તેને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ મુમુક્ષુ જીવનો હોય છે. એને પ્રાપ્ત કરવાનાં અનેક સાધનો પૈકી અત્ર ચાર ભાવના, ઈંદ્રિયોના વિષયો પર સમભાવ, આત્મસ્વરૂપની વિચારણા અને સ્વસ્વાર્થ ઓળખી તે સાધવામાં રક્તતા એ ચાર સાધનો પર બહુ વિસ્તારથી વિવેચન અંતર્યામિ કરું છે. આખા અંતરનું પરમ સાધ્ય સમતા હોવાથી અને તે વગર કરેલાં શુભ કાર્યો પણ સંસારકળ આપનારાં હોવાથી આ અધિકાર પર બહુ વિચાર કરીને વિસ્તારથી વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ હતી અને તે હેતુ પાર પાડવા માટે જનતો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. સમતાને અંગે દર્શાવેલી બહુ વિચારવા યોગ્ય છે; તેથી વીર પરમાત્મા, અનાથી મુનિ, ગજસુક્રમાળ, શાળિભદ્ર, સ્કંદકાચાર્ય વગેરેનાં દર્શાવેલાં પર બહુ સારી રીતે મનન કરવું. આ અધિકાર બહુ અમૂલ્યનો છે.

૨. સ્ત્રીમત્વ—ખીજો સ્ત્રીમત્વમોચન અધિકાર ઐહિક પદાર્થમાં આસક્તિ થવાનાં મુખ્ય કારણ પર ખાસ લક્ષ્ય એવું છે. આ દુનિયામાં અસત્ય વ્યવહાર કરવાનાં કારણો સ્ત્રીશ્વ ઉપાધિથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. મનસ્વી પુરુષ એકલો હોય તો તે બહુ આનંદથી રહી પોતાના જરૂર પૂરતું તો પાંચ-પંદર દિવસમાં મેળવી શકે છે, પણ તેને ઘર બાંધવાની, પૈસા એકઠા કરવાની અને ખીજ અનેક વ્યવહાર કરવાની જરૂર પડે છે તેનું મૂળ કારણ તો સ્ત્રી જ છે એમ વિચાર કરવાથી માલૂમ પડશે. દુનિયાનો વ્યવહાર જોતાં જણાશે કે ખૂનો કરવા જેવા પ્રસંગો મોટે ભાગે સ્ત્રીઓના કારણથી જ ઉદ્ભવે છે. સ્ત્રી સાથેનો પ્રેમ એવો વિચિત્ર છે કે જેથી સ્પર્શનેન્દ્રિયને માર્ગ મળ્યા વગર રહે નહિ. એના પરિણામે કલ્પનાશક્તિ પર દેખાતી સુંદર પણ પરિણામે ભયંકર મૂર્તિઓ ખડી થયા કરે અને છેવટે કલ્પનાશક્તિ એટલી બહેર મારી જાય કે માનસિક બળ અને તર્કવિચારણાનો તેના ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો કાબૂ રહે નહિ. આ સ્થિતિ એટલી ખરાબ છે કે તેનો કડવો અનુભવ મેળવનારને જ તેનો ખ્યાલ આવે તેમ છે. સ્વસ્ત્રીમાં મત્વ રાખવાની અત્રે ના પાડવામાં આવી છે, તો પછી પરસ્ત્રી સંબંધમાં તો કેટલો તિરસ્કાર હોવો જોઈએ એ ખાસ વિચારવાની હકીકત છે. સ્ત્રીને જે હાનિ વસ્તુઓ સાથે અંતર્યામિ સરખાવી છે, તેના પર બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે, એ સર્વ હકીકત અનુભવ અને સંપૂર્ણ વિચારણા તથા તત્ત્વબગૃતિથી જ સમજાય તેવી છે. વ્યવહારદૃષ્ટિથી જોતાં કદાચ એમ લાગશે કે ધાર્મિક વૃત્તિવાળા પુરુષો તો સર્વ ત્યાગ કરવાનું જ કહે, પણ તે બને કેમ? પરંતુ આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો નથી. બહુ ઉપયોગપૂર્વક સંસાર-ચક્રનું નિરીક્ષણ કર્યા વગર ઉપરઉપરના હાવભાવમાં રક્ત થઈ જવાય એવા કાળમાં આ અધિકારનું રહસ્ય સમજવું અને પ્રાપ્ત થવું ઘણું મુશ્કેલ છે. આ અધિકાર આખો પુરુષવર્ગને ઉદ્દેશીને લખાયો છે, કારણ, જોન શાસ્ત્રકાર પુરુષપ્રધાન ધર્મ કહે છે; તેથી સ્ત્રીઓએ શબ્દરચનામાં ઘટતો ફેરફાર કરી સ્ત્રીમત્વમોચન

અધિકારને પુરુષમત્વમોચન અધિકાર તરીકે વાંચવો. આ અને હવે પછીના ત્રણે અધિકારો બાહ્ય સંબંધને આશ્રયને લખાયેલા છે, પણ તે સંબંધ વિલાવદશાને લીધે આત્મિક સંબંધ જેવા થઈ ગયા છે, તેથી તે સંબંધનું સ્વરૂપ, સ્થિતિ અને પરિણામ બહુ ખારીકાથી તપાસવાની જરૂર છે, આ અધિકાર મોહનીય કર્મનું સામ્રાજ્ય કેટલું પ્રગળ છે તે બતાવી આપે છે.

૩. પુત્રમત્વ—ત્રીજો પુત્રમત્વમોચન અધિકાર બહુ સંક્ષેપમાં પણ મુદ્દાસર વિષય પર લખાયો છે કેટલાક પ્રાણીઓ પુત્રપુત્રીરૂપ સંસારમાં આસક્ત થઈ ‘છોકરા મારા સ્વામીવત્સલ’ જેવું કરે છે; મતલબ, પોતાના ઘરમાં આખી દુનિયાનો સમાવેશ થયેલો સમજી ખીજી કોઈ પણ પ્રકારના સામાજિક વિચાર તેઓ કરતા નથી. કેટલીક વાર અપત્યમત્વને અંગે ફરજ વગેરેના ગૂંચવણ ભરેલા સવાલો ઉત્પન્ન થાય છે એવા સવાલોનો આ અધિકારમાં સીધી અને આડકતરી રીતે બહુ સારો ખુલાસો કર્યો છે. આ અધિકાર શ્લોકસંખ્યામાં સર્વથી નાનો છે, પણ એની અગત્ય એાછી નથી.

૪. ધનમત્વ—ચોથા ધનમત્વમોચન અધિકારમાં બહુ ઉપયોગી બાબતો પર ઉલ્લેખ થયો છે. આ દુનિયામાં મોટા ભાગ—લગભગ આખો ભાગ—“પૈસો મારો પરમેશ્વર” એ જ વૃત્તિવાળો હોય છે. પૈસા પેદા કરવાના રસ્તા, ચિંતવન, તેના વિચાર, તેની વાતો વગેરેમાં આ જીવને જેટલો આનંદ આવે છે, તેટલો ખીજી કોઈ પણ પદાર્થના સંબંધથી આવતો નથી. અનાદિ અવ્યાસ આ પ્રમાણે મોહનીય કર્મના ઉદયથી પડી ગયો છે અને તેથી ઘણીવાર વ્યવહારમાં પૈસાને અગિયારમો પ્રાણ કહેવામાં આવે છે અને તેનું જેર એટલું બહુ માનવામાં આવે છે કે પ્રસંગે એ દશ પ્રાણને પણ છોડાવી દે છે. ધનનું મત્વ એકદમ મૂકવું આકરું લાગે તેવી સ્થિતિ ઘણા પ્રાણીઓની હોવાથી દીર્ઘદષ્ટિવાળા અંતર્યામી ધનનો વ્યય કેવી રીતે કરવો તે પણ બતાવ્યું છે. આ સંબંધમાં તેઓશ્રીનો કહેવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ જણાય છે કે પૈસાના વિચાર અને ફક્કડાટમાં આત્મિક સાધન છોડી દેવાનું ઘણા પ્રાણીઓને બને છે; એ સંબંધમાં બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે. જે તદ્દન સ્થૂળ વસ્તુ છે, પૌદ્ગલિક છે, ચળ છે, છેવટ સુધી પાસે કદાચ રહે તોપણ પ્રાંતે તો અહીં જ પડી રહેવાની છે, એવી વસ્તુ પર મત્તવ કરી પ્રાપ્ત કરેલ અનુકૂળતાઓનો લાભ લેતાં ચૂકી જવું નહિ. પૈસા એકઠા કરવા એ તદ્દન નિહોંતુક પ્રવૃત્તિ છે. એક અંગ્રેજ કવિ કહે છે કે—

Take thou no thought for aught save Right and Truth,

Life holds for finer souls no equal prize;

Honours and wealth are baubles to the wise.

“આ જીવનમાં વિશુદ્ધતર જીવન ગાળનારને સરખો બદલો મળતો નથી, સંયોગ પ્રમાણે વધતો-ઓછો મળે છે; પણ મારે તો સત્ય અને ખરી વાત સિવાય ખીજી કોઈ બસ્તુનો વિચાર કરવો નહિ. ડાહ્યા માણસને મન માનપાન અને પૈસા તો શોભતાં પણ કિંમત વગરનાં રમકડાં જેવાં છે.” આ ટૂંકા વાક્યમાં બહુ અમત્યનું રહસ્ય સમાયું છે. ધનમત્તવમોચન અધિકાર બહુ વિચારીને વાંચવા યોગ્ય છે.

૫. દેહમત્તવ—પાંચમા દેહમત્તવમોચન અધિકારમાં પણ ખીજી અધિકારથી શરૂ થયેલ લય (spirit) ચાલુ રાખ્યો છે. આ શરીર પર અસાધારણ પ્રેમ રાખી તેને આખો વખત પંપાળવું નહિ અથવા તેને શોભાની ટાપટીપથી દીપાવવું નહિ. એને આત્મિક ધર્મો બળવવામાં સહાયભૂત સમજી તેનાથી બની શકે તેટલું શુભ કાર્ય કરી લેવું. એ શુભ કાર્યો કરવા પૂરતી તેની સ્થિતિ સારી હોવી જોઈએ. શરીર તરફ તદ્દન ઉપેક્ષા રાખવી એવો હેતુ જણાવતો નથી, પણ તેના તરફ અત્યંત ધ્યાન આપી તેને પ્રેરનારને—કેમમાં ચૈતન્ય સ્વરૂપે રહેનારને—બૂલી જવો એમ ન થવું જોઈએ. આ અધિકારમાં સ્વદેહ અને પરદેહ

બંને પર મમત્વ રાખવાનો ગર્ભિત આશય હોય એમ જણાય છે. શરીરને અશુચિમય સમજવાથી અને તેના પર યોગ્ય વિચાર કરવાથી તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અને તેને અંગે તેની સાથે વર્તન કરવાનો યોગ્ય રસ્તો સારી રીતે ધ્યાનમાં આવે છે. આ પાંચમા અધિકારનો વિષય આ શારીરિક સુખમાં મસ્ત બનાવનાર ચાલુ કાળમાં પસંદ ન આવે એ બનવાભંગ છે. પણ તેથી સૂરિમહારાજ તો વસ્તુસ્વરૂપ સમજાવવાની પોતાની ફરજ ચૂકી જતા નથી. ચાલુ જમાનાની ખાવાપીવાની અને વર્તન કરવાની રીત શરીરને નિરંતરનું પોતાનું મનાવે છે કે જે વસ્તુસ્થિતિથી વિરુદ્ધ છે એમ આપણો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. દુનિયામાં જે જે હકીકતો બને તેનો માત્ર ઉપરઉપરનો જ ખ્યાલ લેવાની ટેવ હોવાથી ઘણા જીવો આમાં જિંડા જિતરી શકતા નથી. એક માણસના મરણ વખતે ઘણા ખરા કહેશે કે બહુ ખરાબ થઈ ગયું વગેરે; પણ શું ખરાબ થયું, એનો વિચાર કરશે નહિ. શરીરને આત્માનો વિયોગ, કે જે સ્વાભાવિક ધર્મ છે, એ જ થયું છે એવું પૃથક્કરણ કરવાની તેને ઇચ્છા થશે નહિ. દુનિયાના સામાન્ય બનાવોમાં પણ આવું અંતિમ રહસ્ય શોધવાની ટેવ પાડવી બહુ આવશ્યક છે.

પ્રમાદત્યાગ—જટ્ટા પ્રમાદત્યાગ અધિકારમાં પંચેન્દ્રિયના વિષયોનું સ્વરૂપ બહુ વિદ્યતાથી બતાવવામાં આવ્યું છે. આ જીવ સ્થૂળ ઇન્દ્રિયસુખોમાં આસક્ત થઈ જાય છે. સારા સારા પદાર્થો ખાવામાં, સેન્ટ-લબંડર સૂંઘવામાં, હાર્મોનિયમ-પીઆનો સાંભળવામાં, સુંદર સ્ત્રીઓનું રૂપ વિકારદષ્ટિથી જોવામાં અને તેઓ સાથે વિષયસેવન કરવામાં આનંદ માને છે. પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયો અનેક પ્રકારના છે. જેનો અનુભવ દરરોજ થાય છે. આમાં સુખ શું છે? શું માનવામાં આવ્યું? તેમાં ખરું તત્ત્વ શું છે? ખરા સુખનું સ્વરૂપ શું છે? તે આ જીવને કેમ સમજતું નથી? આ સ્થૂળ સુખો ભોગવતી વખતે કેટલું અને કેવું સુખ આપે છે? પરિણામે તેથી શું થાય છે? આત્મિક સુખ અને સ્થૂળ સુખમાં તફાવત શો છે?—એ વિષય પર બહુ અસરકારક વિવેચન આ અધિકારમાં કરેલું છે. ઇન્દ્રિયના વિષયમાં આ જીવની આસક્તિ એટલી બધી રહે છે કે તેનો કાંઈ પણ પ્રસંગ પડતાં જો પોતાને વિશેષ જ્ઞાન અને દૃઢ શ્રદ્ધા ન હોય તો તે તેમાં મગ્ન થઈ જાય છે. તે પ્રસંગે તેને એટલું પણ ભાન રહેતું નથી કે દુનિયામાં પ્રતિષ્ઠા મેળવનાર મારા જેવો પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો પુરુષ આવા બાળકને જાજતા ખેલ કેમ કરે છે? એક ડાહ્યો ગણાતો માણસ પણ એકાંત ભાગમાં સ્ત્રી સાથે કેવી વિચિત્રતાથી વર્તે છે એ કદી શકાય તેવું છે. એવી સ્થિતિથી તે વખતે અને લવિષ્યમાં આ જીવને બહુ હાનિ થાય છે, તે દૂર કરાવવાનો અત્ર ઉપદેશ છે. આવા વિષયોમાં વસ્તુસ્વરૂપ વિચારવાની બહુ જ જરૂર છે. પ્રમાદને માટે અત્ર બહુ લખવામાં આવ્યું નથી, અંતિમ રહસ્યમાં અને ભૂમિકામાં તે વિષયનું સહજ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

૭. ક્ષાયો—સાતમે ક્ષાયનિગ્રહ અધિકાર છે. આ અધિકારમાં લખેલ હકીકત આપણા દરરોજના અનુભવમાં આવે છે અને કર્મપ્રકૃતિઓ ગ્રહણ કરવાનાં મુખ્ય દારમાંનું એ એક દાર છે. ક્ષાયથી જ સંસારનો લાભ અને તેની વૃદ્ધિ થાય છે અને તે આ જીવના સંબંધમાં મોટા ફેરફાર કરી શકે છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર તેના ભેદ છે. સવારથી રાત્રી સુધીમાં ક્ષાયો કરવાના અનેક પ્રસંગો આવે છે : કોઈની પર ગુસ્સો આવી જાય છે; કોઈ વાર પોતાની મોટી મોટી વાતો (આત્મપ્રશંસા) કરવામાં આનંદ મનાય છે; કોઈ વાર બગવૃત્તિ ધારણ કરાય છે અને કોઈ વાર પૈસાની માળા ફેરવાય છે. આ ચાર ક્ષાયો અનેક રૂપમાં દેખાવ દઈ આ જીવને કેવા ચાળા કરાવે છે તે સંબંધી આ અધિકારમાં બહુ વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. આ ચાર ક્ષાયો એવી અસાધારણ શક્તિ ધરાવે છે કે પોતાના પુરજોસમાં જો તે ચારમાંનો એક પણ હોય તો આ જીવ ગમે તેટલી ધર્મક્રિયા કરે, ગમે તેટલું જ્ઞાન લાણે, ગમે તેટલાં તપ કરે, પણ તે સર્વને ક્ષાયો નકામાં બનાવી દે છે અને જીવનો અધઃપાત કરાવે છે. આવાં કારણોથી ક્ષાયનો નિગ્રહ

કરવાની ખાસ જરૂર છે. મનોવિકારને તાબે થનાર પ્રાણીની જિંદગી લગભગ નકામા જેવી છે, એમ ઉપર-ઉપરની દૃષ્ટિથી પણ આપણને લાગે છે, પરંતુ મનોવિકારો કેવા અને કેવી રીતે કામ કરનારા હોય છે એનું જોડાણમાં ઊતરી આપણે સ્વરૂપ ન જાણતા હોઈએ ત્યાં સુધી એ સત્ય હકીકત પણ માત્ર વાતના રૂપમાં રહે છે. કષાયને બરાબર ઝોળખી, તે કરવાનો પ્રસંગ આવતાં તેનો નિગ્રહ કરવો અને તેનાથી જિતાર્થ ન જતાં તેને છૂટી લેવા, એટલું સાધ્ય લક્ષ્યમાં રાખવું યોગ્ય છે. કષાયના દરેક વિષય પર મોટામોટા લેખ લખાય તેમ છે, અને અન્યત્ર તેવો પ્રયાસ કર્યો પણ છે, તેથી તેમ જ આ અધિકારના વિવેચનમાં અંધના પ્રમાણપૂરતું વિવેચન થયેલું હોવાથી આ સ્થળે તો આ અધિકારમાં કયા વિષય આવે છે તેનું માત્ર દિગ્દર્શન જ કરાવવામાં આવ્યું છે. કષાય જિંદગીમાં ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તેથી તેના સંબંધમાં બેદરકાર રહેવું નહિ એટલી અંધકર્તા વારંવાર ભલામણ કરે છે.

૮. શાસ્ત્રગતિ—ત્યાર પછી આઠમો શાસ્ત્રાભ્યાસનો અધિકાર આવે છે. આ અધિકાર બહુ વ્યવહારુ આકારમાં લખાયો છે. શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી વિદ્વતા દેખાડવાની વૃત્તિ રહે તો શાસ્ત્રાભ્યાસથી બહુ લાભ થતો નથી. અભ્યાસ પ્રમાણે વર્તન હોવાની ખાસ જરૂર છે. પંડિતના નામમાત્રથી ખુશી થઈ જવા જેવું નથી, પણ મતિ અનુસાર બુદ્ધિ હોવી જોઈએ અને તે બંને અનુસાર પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ. વિષયપ્રતિભાસ, આત્મપરિણતિ અને તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનનું સ્વરૂપ શ્રીમદ્ ભરિભદ્રસરિએ અષ્ટકલ્પમાં આપ્યું છે તે બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે, એ હકીકત વિવેચનમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી છે. શાસ્ત્રાભ્યાસનો ઉદ્દેશ શો છે તે બહુ વિચારવા યોગ્ય છે અને આ વિષય પર અંધકર્તાએ અસરકારક રીતે ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ સંબંધમાં બહુ ગફલતી થાય છે. ઘણી વખત જ્ઞાનના દેખાવમાં જ સંપૂર્ણતા માનવામાં આવે છે, તે સંબંધમાં યોગ્ય વિચાર બતાવવામાં આવ્યા છે. આ વિષયની સાથે અભ્યાસને અંગે સમજવામાં આવતાં ચતુર્ગતિના કલેશનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. નરક કે તિર્થંચ ગતિમાં દુઃખો છે તે તો આ જીવ સમજે છે, પણ મનુષ્ય અને દેવગતિમાં પણ દુઃખ છે એ વાત સ્પષ્ટ કરવાની બહુ જ જરૂર છે. જ ક્રિયા કરવાથી ચલિગતિ સધાય તે અધ્યાત્મ નથી એમ શ્રી આનંદધનજી મહારાજ અગિયારમા શ્રી ત્રિયાંસનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે અને કદાચ કોઈ ક્રિયાથી શુભ ગતિ બંધાય તો તે પણ ઈષ્ટ નથી, એ ખાસ સમજવું જરૂરનું છે. અધ્યાત્મ વ્યાખ્યા કરતાં પણ આપણે જોયું છે કે જે અધ્યાત્મથી ચલિગતિમાંથી કોઈ પણ શુભ અથવા અશુભ ગતિ બંધાય તે અધ્યાત્મ નથી.

૯. ચિત્તદમન—આખા અંધતા મધ્યબિંદુરૂપ નવમો અધિકાર ચિત્તદમનનો આવે છે. ગમે તેટલી ક્રિયા કરવામાં આવે, ગમે તેટલું જ્ઞાન ભણવામાં આવે, ગમે તેટલી તપસ્યા કરવામાં આવે, અને ગમે તેટલી યોગસાધના કરવામાં આવે, પણ જ્યાં સુધી મનની આસ્થિરતા હોય, ચિત્ત આકુળ-વ્યાકુળ હોય, માનસિક ક્ષોભ હોય, ત્યાં સુધી સાધ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે, જ્ઞાનનો, તપનો અથવા ક્રિયાનો આશય મન પર અંકુશ લાવવાનો હોવો જોઈએ. મનની અવ્યવસ્થિત સ્થિતિથી પ્રાણીનાં કાર્યો કાંઈ પણ ફળ આપી શકતાં નથી. એ શુદ્ધ દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ યથાતથ્ય છે. એ સંબંધમાં સામાન્ય રીતે આપણા વિચારો બહુ અયોગ્ય રહે છે. સામાન્ય પ્રકૃતિ બાલ દેખાવ ઉપર બહુ મત બાંધી દે છે, પણ વસ્તુતઃ એમ થવું ન જોઈએ. અસુક પ્રાણીના સંબંધમાં મત બાંધતાં પહેલાં તે પ્રાણીનું મન કેટલું અંકુશમાં આવ્યું છે તે પર બહુ જ વિચાર કરવાની જરૂર છે ગમે તેવાં કાર્ય કરવામાં ઉદ્યુક્ત થયેલાં જીવને મન કેવી રીતે ફેરવી નાખે છે, તેનો અનુભવ વિચાર કરવાથી તુરત સમજી શકાય તેમ છે, મન જ મોક્ષ અને બંધનું કારણ શાસ્ત્રકારે કહ્યું અને ક્રિયા ન કહી એનું રહસ્ય આ અધિકારમાં બહુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું છે. આ અધિકારમાં અંધકર્તાએ, પ્રથમ અધિકારની પેઠે, પોતાની વિદ્વતા બતાવી આપી

અ. ક. ૫

છે અને વિવેચન પણ બહુ વિચાર કરીને લખવા પ્રયાસ થયો છે. આ અધિકારનો વિષય બહુ ઉપયોગી હોવાથી તે પર ખાસ ધ્યાન આપવા અને વારંવાર મનન કરવા ખાસ સૂચના કરવામાં આવે છે.

૧૦. વૈરાગ્ય—દશમો અધિકાર વૈરાગ્યનો આવે છે. એ અધિકારમાં આ સંસારના વિષયો ઉપરથી રાગ ભેદી જ્ય અને વસ્તુસ્વરૂપ તેના યથાસ્થિત આકારમાં સમજાય તેટલા સારુ વિદ્વાન ગ્રંથકર્તાએ છૂટા છૂટા વિષયો લઈ વૈરાગ્ય થવાનાં સાધનો બતાવ્યાં છે. મૃત્યુનો દોર, લોકરંજનવાળા ધર્મનું ઉપરચોટિયાપણું આ જીવને મળેલી અનેક પ્રકારની જોગવાઈઓ, તેના તેણે લેવો જોઈતો લાભ, ધર્મથી થતો દુઃખક્ષય, સુખનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ, પ્રમાદથી થતાં દુઃખો, દંદ્રિયોના વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી થતાં દુઃખો, તે પર દર્શાવે છે અને આ જીવના વર્તન અને ઉદ્દેશ વચ્ચે વિસંવાદ વચ્ચે અનેક છૂટી છૂટી બાબતો લઈ તે પર બહુ અસરકારક ભાષામાં પ્રકાશ પાડ્યો છે. એ પ્રકાશનું સ્વરૂપ બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. એક પ્રસંગે અભદિકનાં દર્શાવે તેણે બહુ યુક્તિથી આપ્યાં છે. જ્યાં સુધી સાંસારિક-પૌદ્ગલિક વિષયો પરથી આ જીવને રાગ ઘટે નહિ, ત્યાં સુધી ધર્મસન્મુખ થાય નહિ, એ સ્પષ્ટ હકીકત હોવાથી સર્વ વિષયોનું અત્રે પૃથક્કરણ અને સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં અતિમ હેતુ, તેનું પરિણામે થતું દુઃખ સમજી, તેનાથી દૂર રહી, સમતા પ્રાપ્ત કરવાનો રાખવામાં આવ્યો છે. આ અધિકાર પણ બહુ જ મનન કરવા યોગ્ય છે. એના દરેક શ્લોકમાં એકેક અથવા તેથી વધારે મહાન સત્યો ઝળકી આવે છે, જે શોધ કરનારને અને સાધક હોય તેને પ્રાપ્ત થઈ જાય તેમ સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યાં છે.

૧૧. ધર્મશુદ્ધિ—અગિયારમો અધિકાર ધર્મશુદ્ધિનો આવે છે. આ કાળમાં ધર્મના વિષયમાં લખવું એ જ ધણું જીવને અપ્રાસંગિક લાગે છે, સખત હરીફાઈ અને પુદ્ગલમાં મસ્ત રહેવાના જમાનામાં ધર્મ શબ્દનો અભાવ દાખલ થતો હતો, તેમાં હવે કાંઈક ફેરફાર થતો જોવામાં આવે છે. ધર્મની આવશ્યકતા હવે લગભગ સર્વ સ્વીકારે છે. તે ધર્મમાં શુદ્ધિ કેટલા પ્રકારની રાખવી જોઈએ એ અત્રે બતાવવામાં આવ્યું છે. ધર્મમાં દોષો કેવા કેવા આવે છે તેનું સુદાસર લિસ્ટ આપી સ્વચ્છપ્રશંસાના દુર્ગુણો ઉપર અને જનસ્તુતિ ઉપર વિદ્વાતભરેલો ઉદ્દેશ્ય ગ્રંથકર્તાએ કર્યો છે. આ હકીકત પર દરેક વાંચનારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર લાગે છે. છેવટે ભાવશુદ્ધિ રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. માવ વગરની ક્રિયા કેવી રીતે અલ્પ ફળ આપે છે, તે પર અત્રે વિસ્તાર જોવામાં આવશે. આ અધિકારમાં લોકસ્તુતિ પર વ્યવહારુ વિવેચન ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે.

૧૨. ગુરુશુદ્ધિ—બારમો અધિકાર ગુરુશુદ્ધિનો છે. એ અધિકારમાં ગુરુમહારાજ કેવા હોવાજોઈએ એ સંબંધમાં સૂરિમહારાજે બહુ વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. આ અધિકારમાં કેટલાક અગત્યના વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે; ગુરુપરીક્ષામાં બહુ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા બતાવવામાં આવી છે અને તે માટે કંઈક ભાષાનો ઉપયોગ પણ કવચિત્ કરેલો જોવામાં આવે છે. આ અધિકારમાં સંપત્તિ અને વિપત્તિનાં કારણો બતાવ્યાં છે તે ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે.

૧૩. યતિશિક્ષા—તેરમો અધિકાર યતિશિક્ષાનો છે. યતિ નામથી ઝોળખાતા, સંસારનો ત્યાગ કરનારા સર્વને ઉદ્દેશીને લખાયેલો આ અધિકાર બહુ ધીરજથી વાંચવાની જરૂર છે. વેશમાત્રથી લાભ નથી, જનરંજનપણાની કાંઈ કિંમત નથી, યતિપણાની ઉચ્ચ પ્રકારની ફરજો શી શી છે? નકામાં વસ્ત્રપાત્રનો પરિગ્રહ જોખણ છે; પરીષદનું સ્વરૂપ શું છે? સંયમના ભેદો કેટલા છે? ચરણસિતરી અને કરણસિતરીના ભેદો કયા કયા અને કેટલા છે વગેરે અનેક ઉપયોગી હકીકતો આ આધિકારમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ અધિકાર સર્વથી વધારે લાંબો છે. એની ભાષા શિક્ષા આપવા યોગ્ય કંઈક શબ્દોમાં લખાઈ છે તે

તરફ ખપી જવો ગુસ્સો કરતા નથી, પણ તેનું આંતર સ્વરૂપ સમજવા વિચાર કરે છે. સૂરિમહારાજ પોતાના અદ્ભુત ચારિત્રગુણમાં બાલ્યવયથી જ આસક્ત હોવાને લીધે બહુ ઉત્તમ રીતે દૃઢ્યભાવનાથી ઉપદેશ આપે છે. આ ઉપદેશ સાધુ અને શ્રાવક સર્વને માન્ય કરવા યોગ્ય છે, એ ઉપદેશમાં સાધુધર્મ બહુ વિકટ છે એવો વિચાર આવવાથી તે તરફ ઉપેક્ષા ન થઈ જાય એની ખાસ વિચારણા રાખવામાં આવી છે. આ અધિકારનું રહસ્ય સમજવું-સમજાવવું બહુ મુશ્કેલ લાગે છે, તે છતાં જે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે તેમાં કોઈ વ્યક્તિ કે સમષ્ટિને દુઃખ લગાડવાનો બિલકુલ ઇરાદો નથી, છતાં એવો પ્રસંગ આવી ન જાય તે સારુ આ અધિકાર મુનિમહારાજએ વિવેચન સાથે બતાવી તેઓની સંમતિ મેળવી છે; છતાં પણ કોઈ સ્થાનકે દ્રુષ્ટ્ય રહ્યાં હોય તો તેને માટે અંતઃકરણથી ક્ષમાચાચના છે. સાધુવર્ગથી બહારનો માણસ આવા ગંભીર વિષય ઉપર વિવેચન કરવા જાય તેમાં ગેરસમજુતિ થવા સંભવ છે તેથી આખા ગ્રંથના સંબંધમાં સામાન્ય દોષક્ષમા માગવાની પ્રસ્તાવનાની પ્રચલિત રીતેને અનુસરવા ઉપરાંત ખાસ આ અને તેરમા આવકારના સંબંધમાં વિશેષપણે તેમ કરવાની જરૂર જોઈ છે. સૂરિ મહારાજે જે ગંભીરતા અને લાગણીથી આ અધિકાર લખ્યો છે તે સમજવા માટે યત્ન કરવાની ખાસ ભલામણ છે.

૧૪. સંવર—ચૌદમો અધિકાર મિથ્યાત્વાદિ સંવરનો છે. પાંચ પ્રકારના મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ લખી મન-વચન-કાયાના યોગે પર અંકુશ મેળવવા ઉપદેશ આપ્યો છે. મનોયોગ પર તંદુલમત્સ્ય અને પ્રસન્નચંદ્રનાં આખ્યાનો વિચારવા યોગ્ય છે, વચનયોગ પર વસુરાજનું દર્શાવેલ મનન કરવા યોગ્ય છે, તેમ જ કાયયોગ પર કાયબાનું આખ્યાન ચિંતવવા યોગ્ય છે. ત્યાર પછી ઇન્દ્રિયસંયમ પર પુષ્કળ વિવેચન કરી કષાયસંવર કરવા ઉપદેશ આપે છે અને તેમ કરતાં કરટ અને ઉત્કરટ મુનિનું દર્શાવેલ આખી બહુ ઉપયોગી ખોદ આપેલ છે. છેવટે નિઃસંગતા પ્રાપ્ત કરવા ખેરણા કરવામાં આવી છે.

૧૫. શુભ વૃત્તિ—પંદરમો અધિકાર શુભવૃત્તિશિક્ષાનો છે. દરરોજ એ ટંક જ આવશ્યક કરવાં, તપસ્યા કરી કર્મ નિર્જરા કરવી, શીલાંગ ધારણ કરવાં, યોગશ્ચન કરવું, ઉપસર્ગ સહન કરવા, સ્વાધ્યાય-ધ્યાન કરવું, ઉપદેશ દેવો, આત્મનિરીક્ષણ કરવું વગરે શુભ પ્રવૃત્તિના અનેક શુભ પ્રકાર બતાવી તે પ્રમાણે કરનારને ભવિષ્યમાં કેવા પ્રકારના લાભ થાય છે તે પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે. આ અધિકારમાં જે જે પરચૂરણ વિષયો બતાવવામાં આવ્યા છે તે બહુ ઉપયોગી અને મનન કરવા યોગ્ય છે.

૧૬. સામ્ય—સોળમા અને છેલ્લા સામ્યસર્વસ્વ અધિકારમાં આખા ગ્રંથના સારરૂપ સમતા રાખવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. સમતાને પરિણામે સુખ કેવી રીતે થાય છે અને તે સુખ કેવા પ્રકારનું છે તે બહુ ઉત્તમ રીતે બતાવ્યું છે. મોક્ષનું સ્વરૂપ વિવેચનમાં બતાવી તે પ્રાપ્ત કરવાનું કારણ સમતા છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથ સમતારસની વાનગી છે એમ બતાવી એના અધિકારી કોણ છે તે પણ બતાવવામાં આવ્યું છે. ત્યારપછી કોઈ પણ પ્રકારના આડંબર વગર આ ગ્રંથ પૂર્ણ કરવામાં આવ્યો છે.

કૃતિનો સમય—આ ગ્રંથ સૂરિમહારાજે કઈ સાલમાં લખ્યો તે સંબંધી કોઈ નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. મને એમ લાગે છે કે સૂરિમહારાજે ઉપદેશરત્નાકર વગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા પછી જિંદગીના

૧. આ હકીકતને ટીકાકાર શ્રી ધનવિજય ગણિ ટેકા આપે છે. ગ્રંથની શરૂઆતના અથ શબ્દ પર નોટ લખતાં તેઓશ્રી કહે છે કે એ શબ્દ અનન્તરતા સૂચવે છે અને અત્ર તેને માટે એમ સમજવું કે આ ગ્રંથ ઉપદેશરત્નાકર વગેરે ગ્રંથો લખ્યા પછી બનાવ્યો છે. આનું કોઈ કારણ તેઓ આપતા નથી. પણ સૂરિમહારાજ પછી આપણાથી નજીકના સમયમાં તેઓ થયા છે તેથી તેઓની કહેલી હકીકત કદાચ સંપ્રદાયથી તેઓને જણાઈ હોય.

છેવટના ભાગમાં 'પોતાના અનુભવનું' રહસ્ય આ ગ્રંથ દ્વારા બહાર પાડ્યું છે અને આ ગ્રંથના શ્લોકો એક સાથે નહિ પણ બ્યારે બ્યારે મનમાં સ્ફુરણા થઈ આવી હશે ત્યારે લખ્યા હશે એમ જણાય છે. સાતમા કથાવનિગ્રહ અધિકારમાં ક્રોધ-માનના સ્વરૂપમાં વચ્ચે માયાના શ્લોક આવે છે: વળી, લોભત્યાગ ઉપદેશ પછી ક્રોધત્યાગનું સ્વરૂપ આવે છે. શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ જેવા સમર્થ લેખક, જેમણે ઉપદેશરત્નાકરમાં એક સરખી શૈલી ખતાવી એક વિષયને એક છેડાથી ખીજા છેડા સુધી નિયમસર લખ્યો છે તે આ પ્રમાણે આડાઅવળા શ્લોકો સંબંધ વગર લખે તેનો એક જ રીતે ખુલાસો થઈ શકે છે. તેવી જ રીતે દેવગુરુધર્મશુદ્ધિ અધિકારનો વિષય ગુરુશુદ્ધિ માટે જ લગભગ લખાયો છે, આ પ્રમાણે અનુમાન દોર્યું છે તે જે ખરું હોય તો તેથી ગ્રંથની કિંમતમાં બહુ વધારો થાય છે. કુદરતી રીતે અવલોકનકરતાં હૃદયમાંથી જે ઉદ્ગારો નીકળે તે કૃત્રિમ ઉદ્ગારો કરતાં વિશેષ ઉપયોગી જ ગણાય છે. વળી, ઉપદેશ-રત્નાકર ગ્રંથની આદિમાં મંગલાચરણમાં ઘણા શ્લોકો લખ્યા છે; અત્ર તેમાંનું પ્રમાણમાં કાંઈ નથી, તે પણ સામ્યદશા ખતાવે છે, અને એ દંશા વૃદ્ધાવસ્થામાં સવિશેષપણે પ્રાપ્તવ્ય છે. મારી માન્યતા પ્રમાણે આ ગ્રંથ સંવત ૧૪૭૫ થી ૧૫૦૦ સુધીમાં કકડે કકડે લખાયો હશે એમ લાગે છે.

ભાષાશૈલી—આ ગ્રંથની શૈલી બહુ જ ઉત્તમ છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ પુનરાવર્તન જણાય છે, પણ ઉપદેશના ગ્રંથમાં પુનરાવર્તન દોષરૂપ નથી એ આપણે ઉમાસ્વાતિ મહારાજના કહેવાથી જાણીએ છીએ. (જુઓ પ્રથમ શ્લોક પર વિવેચન, પૃષ્ઠ ૭) જે વિષય સૂરિમહારાજે લીધા છે તે સર્વ બહુ અસરકારક શબ્દોમાં તેઓએ જણ્યા છે. સંસ્કૃત ભાષા ઉપરનો તેઓનો કાબૂ બહુ જાણી પ્રકારનો છે અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ અલંકારનો બહુ ઉત્તમ રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તેઓનાં દર્શાવે અને ઉપમાનો બહુ સ્પષ્ટ અને લાગુ પડતાં છે અને તેઓની વાક્યરચના માનિક છે. તેમની ભાષામાં ઉપદેશની ભાષાના સર્વ પ્રકાર સમાવવામાં આવ્યા છે. ઉપદેશની ભાષામાં કેટલીકવાર બહુ જ ઠંડી ભાષા રાખવી યોગ્ય છે. વિષયની મધુરતા અને પ્રિયપણું પ્રાપ્ત કરાવવા માટે આવી ભાષાની જરૂર છે, કોઈ વખત આલેપક ભાષાનો ઉપયોગ કરવો પડે છે, કોઈ વખત કઠોર શબ્દોનો પણ ઉપયોગ કરવો પડે છે. સૂરિમહારાજે પણ આ જીવને કોઈ કોઈ વાર 'વિદ્વાન' અને કોઈ કોઈ વાર 'મૂઠ' કહ્યો છે, તેમ જ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, સર્વ પ્રકારની ભાષાશૈલીનો ઉપયોગ કર્યો છે, તેથી વાંચનાર તથા સાંભળનારને આનંદ અને વિચાર થાય એ સ્વાભાવિક છે. આવી સર્વ પ્રકારની ભાષાશૈલી પર કાબૂ મેળવવો એ સાધારણ વિદ્વાનથી ખની શકે તેવું નથી. યતિશિક્ષાઅધિકારમાં તેઓ સહજ કડક થયા છે અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ તો વધારે કડક થયા છે. એમાં શૈલીદોષ હોય કે ન હોય પણ તેઓનો આશય અતિશય મહાન હતો એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

ગોઠવણ—અધિકારની ગોઠવણ બહુ વિચારવા લાયક છે. એક પછી એક અધિકાર વધારે ઉપયોગી હકીકત ખતાવનારા લખાયા છે અને ચિત્ત રાખીને વાંચનારને બહુ આનંદ આપે તેવી રીતે તેની ગોઠવણ કરી છે. દરેક શ્લોકની ભાષા મધુર અને સ્પષ્ટ હોવા ઉપરાંત શૈલી બહુ સાદી અને અસરકારક છે.

પ્રચાર—આ ગ્રંથ મુનિજીવન અને શ્રાદ્ધજીવનના માર્ગદર્શક તરીકે બહુ જ ઉપયોગી છે એમ જણાય છે. આ ગ્રંથ વ્યાખ્યાનમાં અનેક સ્થળે વારંવાર વંચાય છે. તે ઉપરાંત અનેક મુનિમહારાજો આ ગ્રંથ સાદાંત કંઠસ્થ કરે છે અને તેનો પાઠ પણ નિરંતર કરે છે એમ અનુભવ્યું છે. આ ગ્રંથની મહત્તા અને ઉપયોગિતાના સંબંધમાં આટલી હકીકત જ પૂરતી ગણી શકાય તેમ છે.

હેતુ—જે મહાન હેતુથી આ ગ્રંથ લખવામાં આવ્યો છે તે ખાસ યાદ આપવાની જરૂર છે. સમતા પ્રાપ્તિનો નજીકનો હેતુ અને મોક્ષપ્રાપ્તિનો પરંપરાગત હેતુ એ બંને અનંતર અને પરંપર હેતુ પ્રાપ્ત કરી શકાય એવી શૈલીથી અને ગોઠવણથી ગ્રંથ લખાયો છે.

ટીકા—આ ગ્રંથ પર શ્રીધનવિજયગણિએ અધિરોહિણી નામની ટીકા લખી છે; એ ટીકા બહુ જ ઉત્તમ અને વિસ્તારવાળી સંસ્કૃત ભાષામાં છે. ટીકાકાર મહાવિદ્વાન જણાય છે. અત્રે શબ્દાર્થ લખવામાં મેં એ ટીકાનો વારંવાર ઉપયોગ કર્યો છે. વિવેચનમાં પણ ઘણી જગ્યા પર તેઓના વિચાર ટાંકી બતાવ્યા છે. જ્યાં તેઓશ્રીનું નામ ન લખાયું હોય ત્યાં પણ તેઓની જાણ હશે જ. હું દરેક શ્લોક પર વિવેચન લખવા પહેલાં તે ટીકા વાંચતો હતો. આ ઉપરાંત આ ગ્રંથનો બાલાવબોધ (ભાષામાં ટૂંકો અર્થ) રત્નચંદ્ર ગણિ અને વિદ્યાસાગર ગણિએ કર્યો છે. એ બાલાવબોધ ઉપરથી શાં ભીમશી માણેકે શ્રી પ્રકરણરત્નાકરના ખીબ્બ ભાગમાં ભાષાર્થ જાપાવ્યા છે. જોકે તેમાં આ ગ્રંથના મૂળ તથા અર્થમાં ઘણી ભૂલો રહી છે, છતાં પણ શાં ભીમશી માણેકે તથા ઉપયોગી સેવા બબ્બવી છે. આ ગ્રંથના શ્લોકો ભાષામાં ચોપાઈ શ્રીરંગવિજય નામના સાધુએ કરી છે જેની પ્રત મારા મિત્ર તરફથી મોડી મળી તેથી શબ્દાર્થ લખવામાં તેનો ઉપયોગ થયો નથી, પણ તે ચોપાઈ ઉપયોગી જણાયાથી ગ્રંથના છેવટના ભાગમાં આપી છે. અસલ ગુજરાતી ભાષા તેના તે જ આકારમાં બબ્બવી રાખવાની આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં આવે છે તેથી તે ચોપાઈની ભાષામાં ફરકાર કર્યો નથી.

ક્ષમાયાચના—આ ગ્રંથનું વિવેચન લખતાં ગ્રંથકર્તાનો આશય શું છે તે પર દર વખત પૂરતો વિચાર કર્યો છે. અન્ય વિદ્વાન લેખકોના આ જ વિષય પરના વિચારો અને પશ્ચિમની ડેબલશીના સંસ્કારથી પ્રાપ્ત થયેલ વિચારો અને ટાંચણો આપી બનતી મહેનતે વિવેચન ઉપયોગી બનાવવા ચત્ન કર્યો છે, છતાં તેમાં મંદ અભ્યાસને લીધે મતિદોષ રહી જવા સંભવ છે તે માટે યોગ્ય સ્થળે ક્ષમાયાચના કરી છે તેમ જ અહીં પણ કરવામાં આવે છે.

યોજના—આ ગ્રંથ પર સંસ્કૃતમાં શ્રી ધનવિજય ગણિની ટીકા છે, તે ઉપરાંત શ્રી રત્નચંદ્ર ગણિની પણ જણાય છે અને તે ખીબ્બ આવૃત્તિ જાપાઈ ગયા પછી લબ્ધ થઈ છે. યોગ્ય અવકાશ મળશે તો બંને ટીકાઓનો ઉપયોગ કરી સ્વતંત્ર સંસ્કૃત ગ્રંથ જાપાવવા વિચાર છે, આ ગ્રંથની કાવ્યચમત્કૃતિ અને ઉપદેશપદ્ધતિ એટલી અસરકારક અને સારી છે કે તેનો જેમ બને તેમ બની શકે તેટલી રીતે પ્રચાર કરવાની જરૂરિયાત છે. દરરોજના પાઠ માટે, તેટલા સારુ, મૂળ શ્લોક, શબ્દાર્થ અને શ્રી રંગવિજયની ચોપાઈ સાથે એક બત્રીશ પેજ નાની બૂકની પણ યોજના કરવાનો વિચાર છે. અધ્યાત્મના વિષય પર લોકોનો આદર થશે તો ત્યાર પછી એક-બે અપૂર્વ ગ્રંથો પર પણ આવી રીતે વિવેચન કરવા સંબંધમાં યોજના કરવાની અભિલાષા રહે છે. હવે આ ગ્રંથના રચનાર યુગપ્રધાન તુલ્ય તપગચ્છાધિપતિ શ્રીમન્મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજના ચરિત્ર પર ગવેષણા કરી ઐતિહાસિક નોંધો લઈ ઉપોદ્ધાત પૂર્ણ કરવામાં આવશે.

શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ અને તેમનો સમય

ઇતિહાસ સંબંધી દુર્લભ્ય—ઇતિહાસના વિષયમાં હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમથી બહુ બેદરકારી બતાવવામાં આવી છે એવી સાધારણુ ફરિયાદ છે. પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરી જવાની પ્રબળ ઇચ્છા ન હોવાને લીધે કે એ વિષયથી ભવિષ્યની પ્રબળ આસ લાલ થવાનું કારણુ ખ્યાલમાં ન આવવાને લીધે કે ખીબ્બ ગમે

* મારા એક વિદ્વાન મિત્રે મારું ધ્યાન ખેંચ્યું છે કે આ હકીકત બરાબર નથી. તેઓ વિશેષમાં લખે છે કે મુનિપુંગવોનું સાધ્યગિંદુ અન્ય હોય છે, તેથી પોતાનો મહિમા વધારવા સારુ અથવા માન-પ્રતિષ્ઠા સારુ તેઓ સ્વની હકીકત બહુ લખતા નથી, પણ ભવિષ્યની પ્રબળ ઉપકારની વાત તેઓના ધ્યાન બહાર જાય એ અવાસ્તવિક છે. જો બરાબર તપાસ કરવામાં આવે તો સંવત ૧૦૦૦થી અત્યાર

તે કારણથી આ સંબંધમાં ફરિયાદનું કારણ રહ્યું છે અને લીધે આર્યવર્તની પ્રાચીન કાળમાં શી સ્થિતિ હતી તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ મેળવવામાં બહુ મુશ્કેલી પડે છે. સીધા પુરાવો આ વિષયમાં ભાગ્યે જ મળી આવે છે; જે મળે છે તે ગ્રંથો ઉપર પડતા આબુબાબુના ઝાંખા પ્રકાશનાં કિરણો જ છે અને તેના ઉપરથી અનુમાન કરવાં પડે છે. અમુક ગ્રંથ કયા વખતમાં લખાયો છે એમ જો જાણી શકાય તો તેથી બહુ ખુલાસા થાય છે; તે વખતની સોસાયટીનું બંધારણ, લોકોની વ્યવહારપદ્ધતિ, વિચારપદ્ધતિ અને વિકસ્વરતા કેવા પ્રકારનાં હતાં એ જાણવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી આદર્શ તરીકે તે હકીકત ચાલુ જમાનાની પ્રજાને બહુ લાભ કરી શકે છે. આવા ઐતિહાસિક લખાણોની ગેરહાજરીથી ધણીવાર ગ્રંથનો અર્થ કરવામાં પણ અગવડ પડે છે અને ધણીવાર અનુમાનના અધૂરા આધાર ઉપર કામ ચલાવવું પડે છે. ઐતિહાસિક લખાણો પોતે કેટલો લાભ કરે છે તે બહુ અગત્યનો અને સમજવા જેવો વિષય છે, પણ અત્ર તે પ્રસ્તુત નથી. ઈતિહાસની ગેરહાજરી હિંદુસ્તાનમાં બહુ જાણાય છે, એટલો મુખ્ય ઉલ્લેખ જ હાલ તો પ્રસ્તુત છે.

સાધનો—હિંદુઓના સંબંધમાં જેટલી સીધા ઐતિહાસિક લેખોની ગેરહાજરી જોવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે જૈનોના સંબંધમાં સમજવાનું છે, પણ અત્ર સ્થિતિ કાંઈક સારી છે. ગુજરાત અથવા હિંદુસ્તાનનો ટૂંકો ટૂંકો અને કટકે કટકે જે ઈતિહાસ મળી આવે છે તે જૈન ગ્રંથોના આધારે જ લગભગ રચાયેલો છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અને ત્યાર પછીના ઘણા જૈન વિદ્વાનોએ ઈતિહાસ જેવું કાંઈ કાંઈ લખી મૂક્યું છે અને તેમાંથી જે મળી આવે છે તેનો ઉપયોગ થાય છે. આ સ્થિતિ સારી છે તેથી આપણને જરા આનંદ થાય છે, છતાં એટલું તો કહેવું જોઈએ કે જૈન ગ્રંથોમાં પણ નિયમસર ચાલુ ઈતિહાસ મળી આવતો નથી, પરંતુ કટકે કટકે અને બનાવોની નોંધના રૂપમાં તે બહુ ઓછા હોય છે. ઈતિહાસના સંબંધમાં આટલો ઉપકાર જૈન પ્રજાએ પોતા ઉપર અને અન્ય પ્રજા ઉપર કર્યો છે એટલું જ નહિ, પણ પોતાની ટોમમાં થયેલા મહાન આચાર્યોના સંબંધમાં પણ અનેક ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓ દ્વારા પ્રકાશ પાડ્યો છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અને તેમની પહેલાંના આચાર્યો માટે ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ વગેરે ગ્રંથોમાં ઈતિહાસ મળે છે અને તે સમય પછીના આચાર્યો માટે તો આધારભૂત પદ્ધતિઓ મળી આવે છે. આ ઈતિહાસ પણ લગભગ સાલવારી જેવો જ હોય છે. અમુક આચાર્ય સંબંધી કાંઈ ન જાણતા હોઈએ તેના કરતાં થોડું પણ જાણતા હોઈએ તો સારું, એ દૃષ્ટિથી આ વિષયમાં કાંઈક સંતોષ થાય છે, પણ અમુક આચાર્યનું જીવનચરિત્ર લખવું હોય તો એક બે અપવાદ (મારા માનવા પ્રમાણે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અને શ્રી હીરવિજયસૂરિ) સિવાય બીજાઓના સંબંધમાં કાંઈ પણ મળે તેમ નથી. સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે તેથી આ મહાન ગ્રંથના કર્તા માટે બહુ ઈતિહાસ મળે તેમ તો નથી, પણ તપાસ કરી જે થોડું મળી આવ્યું છે તે અત્ર રજૂ કરવામાં આવે છે.

સુધીનો ધર્મરાજ્ય અને રાજ્યોનો ઈતિહાસ યરાબર મળી શકે તેમ છે. નાશ પામતા ઐતિહાસિકગ્રંથો, પ્રતિમાશ્ચ ઉપરના લેખો, મંદિરોના લેખો તેમ જ સિક્કાઓ તે હકીકત પૂરી પાડે તેમ છે. શોધક દૃષ્ટિએ હોંસથી અને ખંતથી કામ કરનાર હોય તો લગભગ સાલેસાલનો ઈતિહાસ લખ્ય છે.

આ હકીકત યરાબર નથી. જુઓ આગલા પૃષ્ઠ પરની નોટ. શોધખોળથી ઘણા આચાર્યોનાં ચરિત્રો મળી શકે તેમ છે. હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય, ગુરુગુણરતનાકર, સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય, જ્ઞાનંદચરિત્ર, વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્ય વગેરે અનેક ગ્રંથો ઐતિહાસિક ચરિત્રો પૂરાં પાડી શકે તેમ છે. તે ઉપરાંત અનેક ગ્રંથોમાં લખાણ પ્રશસ્તિઓ પણ ઉપયોગી સાધન તરીકે કામ બજાવે છે અને લેખો તથા સિક્કાઓ પણ ઠીક કામ આવે છે.

જન્મ અને દીક્ષા—આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ છે. તેઓનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૪૩૬માં (સને ૧૩૮૦ માં) થયો હતો. તેઓનો જન્મ કયા નગરમાં થયો હતો, તેઓનાં માતાપિતા કોણ હતાં અને તેઓ કઈ જાતિના હતા તે સંબંધી કાંઈ પણ હકીકત મળી શકી નથી. તેઓત્રીએ સાત વર્ષની નાની વયમાં સંવત ૧૪૪૩ની સાલમાં જૈન ધર્મની દીક્ષા લીધી હતી.^૧ આટલી નાની ઉંમરે દીક્ષા લેવાના સંબંધમાં અથવા આપવાના સંબંધમાં હાલ ઘણી બાબતોથી શોરબકાર થાય છે, પણ તે સંબંધમાં પૂર્વકાળમાં વિચારો બહુ જ બુદ્ધ પ્રકારના હતા. હાલ અનુભવ વગરના નાની વયવાળાને દીક્ષા આપવામાં કેટલાક ભૂલ થતી માને છે; પૂર્વ કાળમાં સર્વાનુમતે એવો વિચાર હતો કે ઈન્દ્રિયસ્વાદમાં પડી ગયા પછી આ પ્રાણીને તેમાંથી નીકળવું બહુ મુશ્કેલ પડે છે, માટે પૂર્વના શુભ સંસ્કારથી કોઈ પણ પ્રાણીને લઘુ વયમાં ચારિત્ર લેવા છૂટકા થાય તો તેમાં વિલંબ કરવો નહીં, અંતરાય પાડવો નહીં અને તેને સંસારમાં આસક્ત થવાનો વખત આપવો નહીં. ઇતિહાસથી પણ એમ જણાયું છે કે જૈન શાસનમાં તેમ જ અન્ય દર્શનમાં જે જે મહાત્માઓ નામ કાઢી ગયા છે, જેઓ અદ્ભુત ગ્રંથકર્તા, તર્કવેતા કે વ્યાખ્યાનકાર થયા છે, તે સર્વ નાની વયમાં દીક્ષિત થયેલા હતા. શ્રી વજ્રસ્વામી લઘુ વયના દીક્ષિત હતા. શ્રી અભયદેવસૂરિને સોળ વર્ષની વયે તો આચાર્યપદ આપવામાં આવ્યું હતું. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય સાત વર્ષની વયના હતા ત્યારે તેમને દીક્ષા આપવામાં આવી હતી આ ગ્રંથકર્તાના પૂર્વપુરુષ સોમસુંદરસૂરિ સાત વર્ષની વયના હતા ત્યારે દીક્ષિત થયા અને શ્રી યશોવિજયજી મહારાજના સંબંધમાં પણ તેમ જ સાંભળ્યું છે. શ્રીમાન હેમચંદ્રાચાર્યના સંબંધમાં આ બનાવ પર ટીકા કરતાં પ્રો. પીટરસન લખે છે કે ‘દેવચન્દ્રે આવા નાના છોકરા (યગદેવ-હેમચન્દ્ર)ને પોતાનો એકો બનાવ્યોતે કોઈને નવાઈ જેવું લાગશે, પણ ખરી રીતે જોતાં તેમાં નવાઈ જેવું કાંઈ નથી. એવું ધોરણ આ દેશમાં તથા બીજા દેશોમાં અસલથી ચાલ્યું આવ્યું છે ને ચાલ્યું આવે છે..... મોટી ઉંમરે પહોંચેલા માણસને જ સાધુ બનાવી શકાય એ ધોરણ સારું છે ખરું, પણ બીજા સઘળા ધર્મોમાં જોઈશું તો એ જ રીતે નવા આચાર્યોને પસંદ કરવામાં આવે છે, જ્યાં આચાર્યને લગ્નાદિકનો પ્રતિબંધ હોય ત્યાં પોતાની જગા લેનાર આચાર્ય બનાવવા માટે આમ કર્યા સિવાય છૂટકો જ નથી.’ પ્રો. પીટરસન જેવા વિદ્વાનો આ હકીકતને વ્યવહાર દષ્ટિથી બતાવે છે. પણ તે ઉપરાંત આવા અગત્યના વિષયમાં મનને એક બાબત નિર્ણય પર લાવવા અગાઉ ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક દષ્ટિથી સાધુઓનાં બંધારણો ઉપર અને તે સંસ્થાની જરૂરિયાતના વિષય ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. અભ્યાસકાળ બાલ્યવયમાં જ પ્રાપ્ત્ય છે અનેહાલ જેમ બી. એ., એમ. એ. થતાં લગભગ તેર વર્ષ તો ઇંગ્લિશ અભ્યાસમાં થાય છે તેમ ધાર્મિક જ્ઞાનના એમ. એ. થતાં ઘણાં વર્ષો લાગવાં જોઈએ એ સહજ સમજી શકાય તેવું છે. આથી દુનિયા પર ઉપકાર કરવાના સંયોગ તો બાલ્યવયમાં દીક્ષા લેનારને જ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે. શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજે કેવા કેવા ચમત્કારો કર્યા છે તે આપણે આગળ જોઈશું ત્યારે આ સંબંધનો ખ્યાલ આપણને વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે આવશે.

દીક્ષાગુરુ—શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજને દીક્ષા આપતી વખતે શિષ્ય કોના બનાવવામાં આવ્યા હતા, તેનો કાંઈ ઇતિહાસ મળી શકતો નથી. તેઓ, આગળ જણાવવામાં આવશે તેમ, સોમસુંદરસૂરિની પાઠે આવ્યા તેથી તેમના શિષ્ય હતા એમ મનાવવામાં આવે છે, પણ આ સોમસુંદરસૂરિનો જન્મ સંવત ૧૪૩૦માં થયો હતો અને તેઓએ દીક્ષા સાત વર્ષની ઉંમરે સંવત ૧૪૩૭માં લીધી હતી, તેથી સંવત ૧૪૪૩, જે મુનિસુંદરસૂરિનો દીક્ષાકાળ છે, તે વખતે તેઓની (સોમસુંદરસૂરિની) ઉંમર તેર વર્ષની જ

૧. બહુધા એકી વરસમાં દીક્ષા અપાતી નથી એવો સંપ્રદાય સાંભળ્યો છે; તો કદાચ આઠમાં વરસની શરૂઆતમાં દીક્ષા આપી હોય એ બનવા ભોગ છે,

હોવી જોઈએ અને તેવી નાની વયમાં તેમને શિષ્ય આપવામાં આવે એ બનવાજોગ નથી. વળી, મુનિસુંદર-સૂરિએ ગુર્વાવળીમાં દેવસુંદરસૂરિ, જેઓ આ વખતે તપગચ્છની મૂળ પાટ હતા અને ગચ્છાધિપતિ હતા તેઓના સંબંધમાં લગભગ સિત્તેર શ્લોક લખ્યા છે તેથી કદાચ મુનિસુંદરના દીક્ષાગુરુ દેવસુંદરસૂરિ હોય એમ કહવાના થાય છે.*

સોમસુંદરસૂરિ—દેવસુંદરસૂરિ જેઓ ઉચ્ચ પુણ્યપ્રકૃતિવાળા હતા, તેઓ સંવત ૧૪૪૨માં ગચ્છાધિપતિ થયા અને તેઓ સંવત ૧૪૫૭માં કાળધર્મ પામ્યા હતા અને સુધર્માસ્વામીથી પચાસમા ગચ્છાધિપતિ હતા એમ મુનિસુંદરસૂરિ પોતાની ગુર્વાવળીના શ્લોક ૩૬૮માં કહે છે. આ આચાર્યની પાટ શ્રી સોમસુંદરસૂરિ આપ્યા. આ સોમસુંદરસૂરિનો ઇતિહાસ ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે, અને તે ‘સોમસૌભાગ્યકાવ્ય’-માંથી મળી શકે તેમ છે. અત્રે તો તેઓનો અને મુનિસુંદરસૂરિનો ઇતિહાસ જરૂર પૂરતો એકત્ર હોય તેટલો જ સંક્ષેપમાં બતાવવામાં આવ્યો છે. આ સોમસુંદરસૂરિ જ્યાનંદસૂરિના શિષ્ય હતા અને તેમને ૧૪૫૦માં વાચક(ઉપાધ્યાય)પદ પ્રાપ્ત થયું હતું. શ્રીમંત શેઠિયાઓ સૂરિપદની પ્રતિષ્ઠાનો મહોત્સવ બહુ આડંબરથી કરતા હતા અને ગુરુમહારાજ સંઘના અગ્રણી ગૃહસ્થોની વિજ્ઞપ્તિ પરથી પોતાના શિષ્યોમાંના યોગ્ય શિષ્યને સૂરિપદ આપતા હતા. આવી રીતે સોમસુંદરસૂરિએ છ શિષ્યોને સૂરિપદ આપ્યાં એમ સોમસૌભાગ્યકાવ્ય પરથી જણાય છે. દેવરાજ શેઠના આગ્રહથી મુનિસુંદરને, ગોવિંદ શેઠને ખરચે જયચંદ્રને, નીંબશેઠને ખરચે સુવનચંદ્રને, ગુરરાજ શેઠના આગ્રહથી મહુવામાં જિનસુંદર વાચકને, વિશળ શ્રેષ્ઠીના પુત્ર ચંપકના આગ્રહથી જિનકીર્તિને અને રાણકપુરમાં ધરણેંદ્ર શેઠના આગ્રહથી સોમદેવ વાચકને સૂરિપદ આપવામાં આવ્યાં હતાં અને તે સર્વ મહોત્સવે બહુ મોટા ખરચથી, અત્યંત આડંબરથી શ્રી સોમસુંદરસૂરિના વખતમાં થયા હતા. આ પ્રમાણે સૂરિ ગમે તેટલા થાય, પણ ગચ્છાધિપતિ તો એક જ સૂરિ હોય એવું બંધારણ હતું. આ નિયમ પ્રમાણે નરસિંહ શેઠના આગ્રહથી અદ્ભુત મહોત્સવ સાથે સોમસુંદરસૂરિને સૂરિપદ સંવત ૧૪૫૭માં પ્રાપ્ત થયું હતું.^૨ આ શેઠની ગુરુભક્તિ કેટલી ઉત્તમ હતી

*આ પ્રમાણે માનવાનું એક ખીભું પ્રગળ કારણ છે; ગુર્વાવલી ગ્રંથ શ્રી મુનિસુંદરસૂરિએ સંવત ૧૪૬૬માં પૂર્ણ કર્યો; જે વખતે દેવસુંદરસૂરિને કાળ કરી ગયાને આઠ-નવ વર્ષ થયાં હતાં અને પાટ ઉપર સોમસુંદરસૂરિ હતા, છતાં ગ્રંથને અંતે તેઓ પોતાની જાતને દેવસુંદરસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવે છે. આ આખો પેરેગ્રહ આગળ ઉતારી લીધો છે, ત્યાંથી સ્પષ્ટ સમજાઈ જશે. આ સંબંધમાં ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી; કારણ કે તે જ ગુર્વાવળીના ૪૨૦મા શ્લોકમાં લખે છે કે, “તે સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય મારા જેવો ગુણ વગરનો પ્રાણી ઉપાધ્યાય મનાય છે.” અહીં સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય એ શબ્દ સામાન્ય છે કે વિશેષ છે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. બન્ને બાબતોની હકીકત તપાસતાં તેઓ દેવસુંદરસૂરિના શિષ્ય હોય એમ માનવાનું કારણ વિશેષ રહે છે, પણ તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. વળી, ખીભી રીતે જોઈએ તો, તેઓને કદાચ દેવસુંદરસૂરિએ સોમસુંદરસૂરિની નાની વયમાં પણ તેમના નામથી દીક્ષા આપી હોય તે બનવાજોગ છે. સોમસુંદરસૂરિને વીશ વર્ષની વયે તો ઉપાધ્યાય પદ મળ્યું છે, તેથી તેરમે વર્ષે તેમને શિષ્ય આવ્યો હોય તો તેમાં પણ વિરોધ નેવું કાંઈ નથી.

૧. પ્રથમ આવૃત્તિના ઉપોદ્ધાતમાં લખ્યું છે કે દેવસુંદરસૂરિને આચાર્ય પદ સંવત ૧૪૪૨માં મળ્યું, પણ તે હકીકત બરાબર નથી. જ્યાનંદસૂરિ સંવત ૧૪૪૧-૪૨માં કાળધર્મ પામ્યા ત્યારે સંવત ૧૪૪૨માં દેવસુંદરસૂરિ ગચ્છાધિપતિ થયા. જ્યારે ગચ્છાધિપતિ થયા ત્યારે પણ તેઓ દેવસુંદરસૂરિના નામથી જ ઓળખાતા હતા. તેથી તેઓને સૂરિપદથી તો આ સમય પહેલાં મળેલી હશે એમ જણાય છે.

૨. પ્રથમ આવૃત્તિમાં વર્ષ ૧૪૫૮ લખ્યું હતું. તે બરાબર નથી. ભુવ્યો સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય સર્ગ ૫, શ્લોક ૫૧મે અને ગુર્વાવળી શ્લોક ૩૬૩મે. આ સૂરિપદ અણહિલપુર પાટણમાં આપવામાં આવ્યું હતું.

અને તે કાગમાં સાધુઓ તરફ સામાન્ય રીતે પણ કેવો પ્રેમ હતો તે બહુ જ વિચારવા યોગ્ય છે. સોમસુંદરસૂરિ ગ્વઝાધિપતિ કથારે થયા તે સંવત મળી શકતો નથી પણ તેઓએ બહુ વર્ષ સુધી ગમ્જનો ભાર ઉપાડ્યો એમ અનુમાન થાય છે તેઓ સંવત ૧૪૯૯માં કાળધર્મ પામ્યા તેથી ગ્વઝાધિપતિપણું લગભગ ત્રીશ-પાંત્રીશ વર્ષ સુધી તો કર્યું જ હશે એમ જણાય છે. ઉપર જણાવેલ ' સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય ' ગ્રંથ કાવ્યનો એક નમૂનો છે અને તે તરીકે પણ તે ખાસ વાંચવા જેવો છે; તે ઉપરાંત સોમસુંદરસૂરિના શિષ્યરત્ન પ્રતિષ્ઠા સોમે ૧ તે સંવત ૧૫૨૪માં યનાવ્યો છે તેથી જેટલે દરબજે તે ઐતિહાસિક હકીકત પૂરી પાડે છે તેટલે દરબજે તે બહુ આધારભૂત સીધા પુરાવા જેવો પણ ગણી શકાય તેમ છે. આ ગ્રંથ ઘણી હકીકત પર અજવાળું પાડે છે અને આ ઉપોદ્ધાતના ઐતિહાસિક વિભાગમાં તેનો આધાર વાર વાર લેવામાં આવ્યો છે.

આચાર્યપદ ઉત્સવતું ' સોમસૌભાગ્ય ' કાવ્યમાં વર્ણન—શ્રી મુનિસુંદરસૂરિને વાચકપદવી (ઉપાધ્યાય પદવી) વિક્રમ સંવત ૧૪૬૬માં આપવામાં આવી હતી અને તે વખતથી તેઓ મુનિસુંદર ઉપાધ્યાયના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા. આ વખતે ગ્વઝાધિપતિ સોમસુંદરસૂરિ હતા એ હકીકત ખાસ નોંધ રાખવા જેવી છે એ જ મહાત્માને દેવરાજ શેકના આગ્રહથી વિક્રમ સંવત ૧૪૭૮માં સૂરિપદ મળ્યું અને ત્યાર પછી તેઓ મુનિસુંદરસૂરિના નામથી પૃથ્વીતળ પર પ્રસિદ્ધ થયા. આ સૂરિપદવીનો મહોત્સવ સોમસૌભાગ્યમાં બહુ સારી રીતે વર્ણવ્યો છે તેની અત્ર નોંધ કરી છે. વર્ણન કરનાર નગરે જેનાર હતા તેથી અતિશયોક્તિનો સંભવ પ્રમાણમાં ઓછો છે. આ હકીકત સોમસૌભાગ્ય-કાવ્યના છઠ્ઠા સર્ગમાં બતાવવામાં આવી છે, તેના શરૂઆતના ભાગનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે.

દેવસુંદરસૂરિ સ્વર્ગે ગયા પછી ગમ્જનો ભાર સોમસુંદરસૂરિને માથે આવ્યો. તેઓ મહાપ્રતાપી વિદ્વાન હતા આ સૂરિરાજનાં દર્શન કરવાથી પૂર્વના ગૌતમ, જંબુ, સ્થૂળભદ્ર વગેરે મહાત્માઓ યાદ આવે તેમ હતું ગુરુમહારાજ કરતાં કરતાં મેઠા નગરમાં આવી ચડ્યા. (નગરતું નામ સમજી શકાતું નથી, કદાચ તે વૃદ્ધ નામતું નગરનાં હોય તો ના નહિ પણ એવા નામથી કોઈ હાલતું નામ સમજી શકાતું નથી) આ નગર બહુ રમંગીય હતું (કવિએ અત્ર નગરતું અદ્ભુત વર્ણન કર્યું છે.

૧ આ સોમસૌભાગ્યકાવ્ય શ્રી પ્રતિષ્ઠાસોમતું યનાવેલું છે. પણ હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય, જે દેવવિમળ ગણિએ યનાવ્યું છે, તેના પહેલા સર્ગના ૧૩માં શ્લોકમાં તેઓ કહે છે કે તથા સુમતિસાધુસૂરિકૃતસોમ-સૌભાગ્યકાવ્યે એટલે દેવવિમળગણિ, જેમણે સદરહુ ગ્રંથ સંવત ૧૬૭૧ થી ૮૧ સુધીમાં યનાવ્યો જણાય છે, તેમના મત પ્રમાણે સોમસૌભાગ્ય-કાવ્યના કર્તા સુમતિસૂરિ હતા એમ જણાય છે. પણ સોમસૌભાગ્ય કાવ્યના દશમા સર્ગના ૭૪ના શ્લોકમાં લખે છે કે સાધુના સુમતિસાધુનાદરાત્ નવ્યં કાવ્યં નિર્મમે એનો અર્થ સુખ તે સાધુના આદરથી આ નવું કાવ્ય યનાવ્યું એમ જ કરવો જોઈએ, તેમ જ તે જ સર્ગના ૭૩ માં શ્લોકથી આ ગ્રંથકર્તા પ્રતિષ્ઠાસોમ છે. એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. દેવવિમળસૂરિ બહુ નજીકના સમયમાં થયા હતાં તેઓ આ પ્રમાણે લખે છે તેથી આ હકીકત વિચારવા હાયક છે સુમતિસાધુસૂરિ તપગમ્જની ગાદી ઉપર ૪૫મી પાટે થયા છે સદરહુ દશમા સર્ગનો ૭૪મો શ્લોક ક્ષેપક જેવો ગણાય છે.

૨ આ વૃદ્ધ નામતું નગર તે ગુજરાતમાં વિશનગર પાસે આવેલ વડનગર શહેર છે એમ મારા એક મિત્ર કહે છે તેની પુષ્ટિમાં તેઓએ જે કારણો આપ્યાં છે તે બહુ ખાતરી કરનારાં છે તેઓ કહે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—મૂળ શ્લોકમાં હકીકત છે તેને છૂટી પાડવાથી નીચેનો ભાવ નીકળે છે. **સ વૃદ્ધઃ ગુરુગદ વૃદ્ધ નગરં આજગમ આ ગ્રંથના સર્ગ છઠ્ઠાના તેરમા શ્લોકમાં જણાવ્યા મુજબ વડનગરના મધ્યભાગમાં અત્યારે પણ આદીશ્વરભગવાન તથા જીવિનસ્વામીનાં જે ચૈત્યો મોજુદ છે અને તે સંપ્રતિ રાખનાં કરેલાં કહેવાય અ, ક. ૬**

આ નગરીમાં આદીશ્વર પ્રભુ તથા મહાવીર પરમાત્માના બે ભવ્ય વિહારો હતા. એ નગરની રામાઓ અને આરામો સરખી રીતે શોભતાં હતાં. ઈંદ્રની અમરાવતી જેવા આ શ્રેષ્ઠ અને સંપત્તિના નિધાનરૂપ નગરમાં લક્ષ્મીવાળા અને પોતાની બુદ્ધિથી વધેલા એક દેવરાજ નામના શેઠ વસતા હતા. એ શેઠને હેમરાજ નામનો નાનો ભાઈ હતો અને ત્રોળે ઘટસિંહુ નામે ભાઈ હતો. આ બંને ભાઈઓ પણ બહુ સારા હતા અને મોટા માઈને બે ભુજરૂપ હતા એક પ્રસંગે દેવરાજ શેઠ પોતાના ભાઈઓને કહ્યું “બંધુઓ! નાશ પામનારું આ ધન કોઈના ઘરમાં સ્થિર રહ્યું નથી અનેક ચક્રવર્તીઓ અને સાર્વભૌમ રાજાઓ આ દુનિયામાં ધનથી પ્રવાન થઈ ગયા છે, તેમ જ વાસુદેવો પણ દ્રવ્યની ઋદ્ધિ-સિદ્ધિથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તેમજ શ્રી વિક્રમ, નળ મુંજ અને ભોજરાજ પૃથ્વી-પ્રખ્યાત થઈ ગયા છે. આવાઓના ઘરમાં પણ લક્ષ્મીએ સ્થિરપણું ક્યું નથી, તેની પ્રાત્ પુરુષ લક્ષ્મીનું દાન કરી કૃતાર્થ થાય છે. તમે બંને મનમાં વિચાર કરી બે સંમતિ આપો તે હુ આ દ્રવ્ય વડે સૂરિપદની પ્રતિષ્ઠા કરું.” બંને ભાઈઓએ બહુ ખુશીથી સંમતિ આપી એટલે દેવરાજ શેઠ હર્ષથી સોમશુદરસૂરિ મહારાજ પાસે આવ્યા અને શુક્ર-મહારાજને વાંદના કરી (હવેનો ભાગ વિશેષ પ્રસ્તુત છે તેથી વિસ્તારથી સંપૂર્ણ આપવામાં આવે છે.)

વ્યજિજ્ઞપદ્વિજ્ઞશિરોમણિશ્ચ ગચ્છાધિપં સ્વચ્છમતિપ્રસરમ્ ।

શ્રીસૂરિદીવ્યત્વદ્ભૂમિવિત્તવ્યયસ્ય નિર્માવળતઃ પ્રસીદ ॥ ૩૧ ॥

ચતુર પુરુષોમાં પ્રધાન તે શેઠે સ્વસ્થ બુદ્ધિવાળા સૂરિમહારાજને વિનંતિ કરી કે “આપ દિવ્ય સૂરિપદના સ્થાનમાં મારા પૈસાનો વ્યય કરાવવા માટે પ્રમત્ત થાઓ.” મતલબ મારા ખરચે કોઈ મુનિના સૂરિપદની પ્રતિષ્ઠા કરાવો (૩૧)

તતો ગુરુઃ સૌષવિનેયવૃન્દે દદો સદૌન્નન્યગુરુઃ સ્વદષ્ટિમ્ ।

શ્રીવાચકેન્દ્રે મુનિસુન્દરાહ્વ વિશેષતો યોગ્યતયા તયા ચ ॥ ૩૨ ॥

ત્યાર પછી ઉન્નતિમાં શુક્ર તે શુક્રમહારાજે પોતાના શિષ્યસમૂહ પર દષ્ટિ નાખી અને આસ કરીને વાચકેન્દ્ર શ્રીમુનિશુદર ઉપર તેની વિશેષ યોગ્યતાને લીધે તેમની દષ્ટિ કરી. (૩૨)

જલ્પત્યનલ્પં સઙ્કલ્પજાલં સદાપ્યનુસ્યૂતમતિપ્રભૂતમ્ ।

આક્ર સંસ્કૃતં પ્રોન્મદવાદિવૃન્દં નનાશ યસ્મિન્ કિલ કાકનાશમ્ ॥ ૩૩ ॥

જે મુનિશુદર ઉપાધ્યાય અતિ બુદ્ધિથી વ્યાપ્ત તર્કના બળને વચનમાર્ગથી પ્રવાહ આપે છે. ત્યારે સંસ્કારવાળા ઉન્નત વાદીઓનો સમૂહ કાગડાની પેઠે તત્કાળ નાસી બાય છે; અર્થાત્ વાદવિવાદમાં વાદીઓને બહુ જલદીથી વાણી વડે પરાસ્ત કરી નાખે તેવા છે. (૩૩)

સ્વસાધ્યસિદ્ધયૈ સતિ યત્ર હૈતૃપન્યાસમાતન્વતિવાદભૂમૌ ।

પ્રાષાદકોન્માદભરઃ શરીરે સ્વેદેન સાર્ધં કિલ જાગલીતિ ॥ ૩૪ ॥

છે. વળી, સાતમા શ્લોકમાં ‘સમેલા’ તળાવની હકીકત કહી છે; તે તળાવ પણ હાલ મોબૂદ છે અને ઘણું મોટું છે, અને તેનું નામ પણ સમેલા તળાવ જ કહેવાય છે; પથ્થરનું બાંધેલું છે અને તેની ચારે બાજુએ વેદિકાઓ છે. તળાવ ફરતાં આંખાનાં આડો પણ ધણાં છે. તદુપરાંત તે જ અંથના સદરહુ સર્ગના પંદરમા શ્લોકમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે વડનગર ફરતાં ૩૬૦ તળાવો છે, પણ કાળે કરીને છીછરાં થઈ ગયાં છે. વળી કુડો પણ ધણા છે. વર્ષનમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે આંખા અને રાયણનાં આડો પણ બહુ છે. આ પ્રમાણે સર્વ વર્ષુન મળતું હોવાથી વૃદ્ધનગર તે વડનગર હોય એમ માનવામાં ધણાં કારણો જણાય છે.

જે વાયકપતિ વાદબ્ધિમાં પોતાના સાધ્યની સિદ્ધિને માટે હેતુનો ઉપન્યાસ કરે છે (સાધ્ય અને હેતુ બંને તર્કના પારિભાષિક શબ્દો છે) ત્યારે ઉચ્ચ વાદીઓના ઉન્માદને સમૂહ શરીરમાં જેમ પરસેવો ગળી જાય તેમ ગળી જાય છે. (૩૪)

યન્નિર્મિતા શ્રીગુરુભવ્યકાવ્યવિજ્ઞાનિગઙ્ગા ગુણસત્તરંગા ।
પ્રક્ષાલયન્તી કલિકલમષૌચં દ્વષ્ટાનકાર્ષીત્સુમનઃસમૂહાન ॥ ૩૫ ॥

જે વાયકેદ્રની રચેલી શ્રી ગુરુની ભવ્ય કવિતારૂપ ગંગા નદી ગુણરૂપ તરંગોથી ઊછળતી અને કલિકાળના પાપસમૂહને ઘોઈ નાખતી અનેક વિદ્વાનોને હર્ષ ઉપજાવતી હતી. (આ કાવ્ય ત્રિદશ-તરંગિણી, જેનો એક ભાગ ગુર્વાવલી છે, તેને સૂચવતું હોય એમ જણાય છે. આ કાવ્ય તેમણે સૂરિપદ મેળવ્યા પહેલાં સંવત ૧૪૬૬માં લખ્યું હતું એ આપણે હવે પછી જોઈશું.) (૩૫)

येन प्रकल्पताः स्तुतयः स्तवाश्च गाम्भीर्यभृन्नव्यसदर्थसार्थाः ।
श्रीसिद्धसेनादिमहाकवीनां कृतिर्मतीद्धा अनुचक्रिरे ताः ॥ ३६ ॥

જેમણે રચેલ ગંભીરતાથી ભરપૂર નવીન ઉત્તમ અર્થવાળી સ્તુતિઓ અને સ્તવનો શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરાદિ મહાકવિઓની કરેલી બુદ્ધિથી વૃદ્ધિ પામેલી કૃતિઓને અનુસરતી હતી; અર્થાત્ કાવ્યયમત્કૃતિ, રસ અને અલંકારથી ભરપૂર હતી. (આ શ્લોક 'સ્તોત્રરત્નકોષ' નામનાં તેઓનાં પ્રસિદ્ધ સ્તોત્રો અને તે ઉપરાંત ખીબાં અત્યારે ન જણાતાં સ્તવનોને સૂચવતો હોય એમ જણાય છે.) (૩૬)

संशुक्तिभृतसंस्कृतजल्पशक्तिः सहस्रनाम्नां कथनैकशक्तिः ।
तान्कालिकी नव्यकवित्वशक्तिर्न यं विनाऽन्यत्र समीक्ष्यतेऽद्य ॥ ३७ ॥

સુશુક્તિથી ભરપૂર સંસ્કૃત યોગ્યતાની શક્તિ, એક હજાર નામોને એકસાથે કહેવાની શક્તિ અને તાન્કાલિક નવીન કવિતા યનાવવાની શક્તિ આમના સિવાય અત્યારે ખીબા કોઈમાં જોવામાં આવતી નથી. (સંસ્કૃત ભાષા પર કાબૂ, સહસ્રાવધાનીપણું અને શીઘ્રકવિત્વ—આ ત્રણુ વિષય અત્ર પ્રતિપાદન થાય છે.) (૩૭)

विद्या न साऽऽस्ते निरवद्यताभृत्कला न सा चास्ति धरा धरायाम् ।
यस्यां न यस्याङ्गिगणार्चितस्य बुद्धिर्बिभुद्धा प्रसरीसरीति ॥ ३८ ॥

દુનિયામાં એવી કોઈ પણ નિરવદ્ય વિદ્યા નથી અને એવી કોઈ ઉત્તમ કળા નથી કે જેમાં અનેક મનુષ્યના સમૂહે પૂજેલા આ મુનિસુંદર વાયકેદ્રની બુદ્ધિ સારી રીતે પ્રસાર પામતી ન હોય; અર્થાત્ તેઓશ્રીની બુદ્ધિ સર્વ વિદ્યાકળામાં પ્રવેશ કરી શકતી હતી. (૩૮)

मेधाविनः सन्ति परे सहस्रा अदृष्यवैदृष्यधरा धरायाम् ।
परं न यस्य प्रसरत्प्रकर्षप्रज्ञस्य विज्ञस्य तुलाभृतः स्युः ॥ ३९ ॥

આ દુનિયામાં કોઈ પણ પ્રકારનાં દૂષણો રહિત વિદ્વાતાને ધારણુ કરનારા હજારો બુદ્ધિમાન પુરુષો છે, પણુ પ્રસાર પામતી ઉત્કર્ષવાહી બુદ્ધિને ધારણુ કરનાર વિદ્વાન મુનિસુંદર ઉપાધ્યાયની સરખામણીમાં આવે તેવો કોઈ નથી. (૩૯)

तं वाचकं सूरिपदार्हमहंमतोन्नतिस्फातिकरं विमृश्य ।
वचोऽनुमेने सुमना महेभ्यराट्श्रीदेवराजस्य गणाधिराजः ॥ ४० ॥

મુહૂર્તવલ્લેડય રમાસનાથયુગાદિનાથસ્ય પૃથુશ્ચૈત્યે ।

અમણ્ડિ જન્દિર્ગુરુભિસ્તદાનીમુર્ચ્યાં ચ ગુર્ચ્યાં સ્વયશઃસમૃદ્ધિઃ ॥ ૪૮ ॥

મુહૂર્તનો દિવસ આપ્યો એટલે શોભાયમાન શ્રી આદિનાથના જાંચા અને વિશાળ ચૈત્યમાં ગુરુએ મોટી પૃથ્વીમાં પોતાના યશની સમૃદ્ધિરૂપ નંદી માંડી. (આ નંદી એ ચતુર્મુખ જિનસ્થાપના છે અને દીક્ષા અવસરે સમવસરણની રચના કરવામાં આવે છે તે એ છે. એની સમક્ષ સર્વ ક્રિયા થાય છે.) (૪૮)

મહામહોચે પ્રસરત્યનલ્પે માઙ્ગલ્યજલ્પેઽખિલવન્દિનાં ચ ।

શ્રીવાચકાનાં વરસૂરિમન્ત્રં પ્રાદાન્મુદા શ્રીતપગચ્છનાથઃ ॥ ૪૯ ॥

બ્યારે મોટા મોટા મહોત્સવે! થઈ રહ્યા હતા અને સર્વ બંદીઓ માંગલ્ય ધ્વનિ કરતા હતા, તે વખતે શ્રી તપગચ્છના સ્વામીએ શ્રી મુનિસુંદર વાચકને હર્ષથી ઉત્તમ સૂરિમંત્ર આપ્યો. (૪૯)

સહ્યાધિપઃ શ્રીયુતદેવરાજઃ સદાવદાતૈરશ્વદાતકીર્તિઃ ।

ઉત્કર્ષતો દાનજલં પ્રવર્ષન્ પ્રાવૃઙ્ઘનામો દદશે તદાનીમ્ ॥ ૫૦ ॥

તે વખતે નિરંતર શુદ્ધ કાર્યો કરવાથી જે સંવપતિ દેવરાજ શેઠની કીર્તિ ઉજ્જ્વળ થયેલી છે, તે શેઠ ઉત્કર્ષથી દાનરૂપ વરસાદને વરસાવતો ચોમાસાના મેઘ જેવો દેખાવા લાગ્યો. (૫૦)

માણિક્યરત્નૈઃ પ્રવરૈશ્ચ ચીરૈર્વિભૂષણૈર્ન્યક્કૃતદૃષણૈશ્ચ ।

પ્રચક્રિરે તેન નરેન્દ્રકલ્પાઃ કલ્પાંહિવામેન ઘનીપકૌવાઃ ॥ ૫૧ ॥

કલ્પવૃક્ષ જેવા તે ઉત્તમ શ્રેણીએ ઉત્તમ માણિક્ય રત્નોથી અને નિદોષ આભૂષણોથી વાવડોના સમૂહને રાજ જેવા બનાવી દીધા. (૫૧)

મુક્તાફલૈર્નિર્મલકાન્તિકાન્તાચિરત્નરત્નૈર્વિશદાક્ષતૈશ્ચ ।

વર્ધાપયામાસુરસીમરૂપાઃ સ્ત્રિયઃ શ્રિયઃ સહૃતિભિર્ગુહસ્તાન્ ॥ ૫૨ ॥

અત્યંત રૂપ-સૌંદર્યવાળા સ્ત્રીઓએ તેજવાળાં મુક્તારૂપોથી, નિર્મળ કાંતિવાળી કાંતાને યોગ્ય રત્નોથી અને ઉજ્જ્વળ અક્ષતર્યાં તે ગુરુમહારાજને તે કાળે વધારી લીધા. (૫૨)

ગર્જત્યૂર્જિતવર્ચતૂર્ચનિકરે દિક્ચકકુક્ષિમ્ભરિ-

ધ્વાને સદ્ધવલધ્વનૌ ચ નિતરાં પ્રોત્સર્પતિ સ્ત્રીમુખાઃ ।

હ્રુતુમ્બરુજૈષ્ણગાયનગણૈર્વિસ્તાર્યમાણે ચ સદ્-

ગીતે શ્રીગુરવો વિનેયસહિતાઃ શ્રીધર્મશાલાં યયુઃ ॥ ૫૩ ॥

ઉંચ અને ઉત્તમ વાજિંગોનો સમૂહ ગાજી રહ્યો હતો, સ્ત્રીઓના મુખમાંથી દિશાસમૂહના અંતરને પૂરતો ધ્વનિ અવિચ્છિન્ન પ્રસરતો હતો અને હ્રૂં તથા ટુંબરુ નામના ગંધર્વોને જીતે તેવા ગાયક (ગાનારાઓ)ના સમૂહો ઉત્તમ ગાયનને ગાઈને વિસ્તારતા હતા, એ વખતે શ્રી ગુરુમહારાજ પોતાના શિષ્યોને સાથે લઈને ધર્મશાળામાં પધાર્યા. (૫૩)

પ્રાશ્ચત્પેશલ્લણ્ડિકા મૃદુલસન્નર્મપ્રતિષ્ઠાનિકા,

શ્રીશ્વળ્ડોઙ્ગ્વલ્પટ્ટમુખ્યસિચયૈશ્ચન્નપ્રમાસન્નયૈઃ ।

રમ્યશ્રીયુતસોમસુન્દરમહાસૂરીશ્વરાણાં વ્યધાત,

પૂજાં શ્રીશ્રિતદેવરાજમહિમા શ્રીદેવરાજસ્તદા ॥ ૫૪ ॥

સ્ફુરાયમાન કાંતિવાળા, કોમળ અને ઉજ્જ્વળ કપડાં વગેરે વસ્ત્રોથી તે દેવરાજ શેઠ કે જે લક્ષ્મીને લીધે દેવરાજ (ઈંદ્ર)ના મહિમાનો આશ્રય કરતો હતો, તેણે દૂર સુધી સંલગાય તેવાં મધુર ગાયનો

ચાલતાં હતાં ત્યારે શ્રીપુત્ર સોમસુંદરસૂરીશ્વરની પૂજા કરી અર્થાત્ કપડાં વગેરે વસ્ત્રો વહોરાવ્યાં. (હાલમાં પશુ પાંચાસપટ્ટી, સૂરિપટ્ટીના મહોત્સવ વખતે આવી જ રીતે વસ્ત્રો વહોરાવવાનો રિવાજ જોવામાં આવે છે.) (૫૪)

પક્વાન્નૈવિવિધૈઃ સ ધીરમુકુટઃ સદ્ગન્ધકૂરોત્કરૈ-
દાંલિસ્કાતિતતૈઃ સસૌરમનૃતૈર્ધોલામૃતૈચામિતૈઃ ।
શ્રીસદ્વ્યં સકલં કલઙ્કરહિતશ્રીજૈમયામાસ તત્,
પૂજાં ચીરચયૈર્વ્યધાચ્ચ મળનાતીતૈઃ પ્રતીતૈર્ગુણૈઃ ॥ ૫૫ ॥

ધીર પુરુષોમાં મુકુટ સમાન અને નિષ્કલંક લક્ષ્મીવાળા તે શ્રેષ્ઠીએ વિવિધ પ્રકારનાં પક્વાન્નોથી, પુષ્કળ દાળની સાથે ઉત્તમ ગંધવાળા દૂર (ધાન્ય)ના સમૂહથી અને સુગંધી ઘીથી ભરપૂર એવા અપરિ-
મિત વેપરરૂપ અમૃતથી આખા શ્રીસંઘને જમાડ્યો અને ગુણોથી પ્રખ્યાત એવા અપરિમિત ચીર-
(વસ્ત્રો)થી તેની પૂજા કરી. (૫૫)

શ્રીમાન્ સૂરિપદે પદેઽથ યશસાં કારાપિતે શ્રીગુરો-
રાદેશાન્મુનિસુન્દરવ્રતિવરશ્રીસૂરિણા સંયુતઃ ।
યુક્તઃ પશ્ચશનીમિતૈશ્ચ શકટૈરુચ્ચઙ્કૃતૈર્ભૂયસા,
સદ્ભવેનપ્યનયેન તૂર્ણમચલત્ શ્રીતીર્થયાત્રાં પ્રતિ ॥ ૫૬ ॥

શ્રીમાન શ્રેષ્ઠી યશના સ્થાનરૂપ સૂરિપદે તેમને સ્થાપન કરાવ્યા પછી શ્રીગુરુની આજ્ઞાથી પ્રત-
ધારીઓમાં ઉત્તમ એવો તે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિની સાથે પાંચસો ગાડાંઓ અને ધણા સુલટા લઈ મોટા
નિર્દોષ સંઘ કાઢી તત્કાળ તીર્થયાત્રા કરવા ચાલ્યા. (૫૬)

ભૈર્યાષૂજિતહૃદયવાદનિનદૈર્વ્યોમાઙ્ગળં ગર્જયન્,
રજ્જસુઙ્ગતુરજ્જમકમલુરાઘાતૈઃ ક્ષિતિં કમ્પયન્ ।
ચઞ્ચદ્વર્ણસુવર્ણદ્વણ્ડકલશૈર્દેવાલયૈરુન્નતૈઃ,
શોભાં વિભ્રદ્દ્વશુભ્રયશસા શુવલં સુજન્ ક્ષમાતલમ્ ॥ ૫૭ ॥
શ્રીશશુઙ્ગજયપર્ણતેઽપિ ચ ગિરૌ શ્રી રૈષતે દૈવતં,
શ્રીનાભેયજિનં નિરસ્તવૃજિનં નેમીશ્વરં માસ્વરમ્ ।
નત્થા તન્ન મહોત્સવાન્નવનવાન્ કૃત્વા ચ દત્ત્વા ધનં,
ભૂત્વા સદ્વપતિઃ કૃત્વી નિજગૃહં ચાગાત્સસદ્ભ્યોઽનન્નઃ ॥ ૫૮ ॥

ભેરી વગેરે ઉગ્ર અને મનોહર વાજિંત્રોના શબ્દોથી આકાશને ગભવતા, ચપળ રીતે ચાલતા
હોયા અશ્વોતા ચરણની ખરીઓના આઘાતથી પૃથ્વીને કંપાવતા, સુંદર વર્ણવાળા સુવર્ણના દંડ અને
કળશ યુક્ત હોયાં જિનાલયોથી શોભાને ધારણ કરતા અને પોતાના અતિ ઉજ્જવળ યશથી પૃથ્વીને
ઉજ્જવળ કરતા તે દેવરાજ શેઠ શ્રી શત્રુંઞયગિરિ ઉપર રહેલા, પાપને દૂર કરનારા અને પ્રકાશમાન
શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુને અને રેવતાચલ (ગિરનાર) પર રહેલા તેવા જ શ્રી નેમિનાથ પ્રભુને નમી, ત્યાં
આમળ નવા નવા અનેક પ્રકારના ઉત્સવો કરી, પુષ્કળ ધનતુલ્ય દાન આપી અને ખરેખરા સંઘપતિ
થઈ આખા નિર્દોષ સંઘને સાથે લઈ પોતાને ઘેર પાછા આવ્યા. (૫૭-૫૮)

શ્રીમચ્છેન્દ્રગિરા સુધારસકિરા શિષ્યોત્કરૈઃ સંયુતા,
મર્વાસ્વર્વકુવાદિસિન્ધુરઘટાવિત્રાસપચ્ચાનનાઃ ।

પૂર્ણેન્દુપ્રતિમાનના ઘનજનાહલાદમર્કર્ષપદાઃ,

શ્રીમન્તો મુનિસુન્દરાહ્લગુરવઃ ક્ષોણૌ વિહારં વ્યધુઃ ॥ ૫૧ ॥

પછી ગર્વથી ભરપૂર એવા કુવાદીંબે ગળેંદ્રોની ઘટાને ત્રાસ આપવા માટે કેશરીસિંહ જેવા પૂર્ણચન્દ્ર સમાન મુખવાળા અને ઘણા લોકોને ઉત્કૃષ્ટ આનંદ આપનારા તે શ્રીમાન મુનિસુન્દરસુરએ અમૃતરસને ઝરતી શ્રી ગન્ધપતિ (સોમસુન્દરસુર)ની આજ્ઞાથી શિષ્યોના સમૂહ સાથે ત્યાંથી પૃથ્વીતળ ઉપર વિહાર કર્યો અને જુદે જુદે સ્થાનકે વિહાર કરી ગયા. (૫૯)

આવી અદ્ભુત રીતે આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી મુનિસુન્દરસુરનો આચાર્યપદનો અભિષેક થયો. એ હકીકત વાંચતાં બહુ સાનંદાશ્ચર્ય જીવળે છે. ગન્ધાધિપતિ સોમસુન્દરસુરિતું સ્વર્ગગમન સંવત ૧૪૯૯ માં થયું એમ ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય પોતાની પટ્ટાવલીમાં લખે છે. આ વખતે સર્વ આચાર્યોમાં ક્ષેષ્ટ મુનિસુન્દરસુરિ ગન્ધના અધિકારી થયા. તેઓતું સ્વર્ગગમન સંવત ૧૫૦૩ માં થયું. તેઓતું જીવન ૬૭ વર્ષતું થયું ત્યારે તેમણે કાળ કર્યો. તેમાં ૬૦ વર્ષ દીક્ષાપર્વાય પાળ્યો, ૨૫ વર્ષ આચાર્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ રહ્યા અને ગન્ધાધિપતિપણાનો ભાર માત્ર ૪ વર્ષ જ વહન કર્યો— જોકે સંભવિત છે કે ગુરુની વૃદ્ધાવસ્થામાં તેઓએ જ ગન્ધની વ્યવસ્થા ઉપર ગુરુમહારાજની બાજુએ રહીને પૂરતી રીતે ધ્યાન આપ્યું હશે.

વિદ્વતા અને યાદશક્તિ—આ સુરિમહારાજ અસાધારણ વિદ્વતા ધરાવતા હતા. તેઓની યાદશક્તિ બહુ તેજસ્વી હતી અને શાસ્ત્રતું વિજ્ઞાન અદ્ભુત હતું. તેઓ એક હજાર અવધાન કરી શકતા હતા. જુદી જુદી એક હજાર બાબત પર ધ્યાન આપવું અને તેમાંનો કોઈ પણ ભાગ પૂછવામાં આવે તેને કહી બતાવવો એ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના પ્રબળ ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થયેલી અદ્ભુત યાદશક્તિ અને ક્ષુદ્ધિગળનો નમૂનો છે. આ કાળમાં વધારેમાં વધારે સૌ અવધાન કરનારા સાંભળ્યા છે, બ્યારે કોઈ કોઈ આઠ, દશ કે પંદર સુધી અવધાન કરનારા હોય છે, તેઓ તરફ પણ વિદ્વાનો અપૂર્વ માનની દૃષ્ટિથી જુએ છે, તો આવા હજાર અવધાન કરનારની કેવી અદ્ભુત શક્તિ હશે તે જ્યાંલામાં આવી શકવું પણ બહુ મુશ્કેલ છે. આગાલ બ્રહ્મચર્ય અને મન પર અપૂર્વ કાબૂ વગર આ શક્તિ પ્રાપ્ત થવી સહામુશ્કેલ છે. તેઓ ‘સહસ્રાવધાની’ તરીકે ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેઓતું જ્ઞાન કેટલું અપૂર્વ હતું તેનો ખ્યાલ કરવા માટે ખીજ બે હકીકત ઇતિહાસમાં નોંધાયેલી છે. તેઓને દક્ષિણ દેશના કવિઓએ ‘કાલી સરસ્વતી’ તું બિરુદ આપ્યું હતું. અન્ય કોમના વિદ્વાનો અપૂર્વ વિદ્વતા વગર આવું ઉપનામ આપે એ અસંભવિત છે અને તેમાં પણ દક્ષિણના વિદ્વાનો બહુ વિચાર કરીને જ પદવી આપે છે. દક્ષિણ દેશના કવિઓની પ્રખ્યાતિ ભટ્ટહરિના વખતથી છે. તેઓ એક પ્રસંગે કહે છે કે અમે ગીતં સરસક્લ્પયઃ પાર્શ્વતો દાક્ષિણાત્યાઃ (મોઢા આગળ ગીત ગવાતાં હોય અને જ્ઞાને બાજુએ દક્ષિણ દેશના કવિઓ બિરુદાવલી ભોલતા હોય વગેરે). આ ઉપાધિનો અર્થ શું થાય છે તે બરાબર સમજી શકાતું નથી, પરંતુ કવિત્વશક્તિમાં અદ્ભુત ચાતુર્ય બતાવનારને તે પદવી મળે છે. એમ માલુમ પડે છે. તેઓ કવિત્વશક્તિમાં આટલા નિપુણ હતા તે ઉપરાંત તર્ક--યાચમાં પણ બહુ નિપુણ હતા. તેઓને મુઝફ્ફરખાન બાદશાહ તરફથી ‘વાદીગોકુળપંઠ’ તું બિરુદ મળ્યું હતું. વાદીઓરૂપ ગાયોના સમૂહના તેઓ પતિ હતા એટલે તેઓ અનેક વાદીઓને પોતાને કબજે રાખી પરાસ્ત કરી શકે એવી શક્તિવાળા હતા, એમ આ બિરુદનો અર્થ થાય છે. આવી રીતે તેઓની યાદશક્તિ, કવિત્વશક્તિ અને તર્કશક્તિ બહુ ખીલેલી હતી એમ જણાય છે.

૧. સરસ્વતીનો વર્ણુ ધવળ છે, પણ શ્રી મુનિસુન્દરસુરિ મહારાજનો વર્ણુ કાળો-શ્યામ હતો, તેથી તેઓ સાક્ષાત્ સરસ્વતી અવતાર શ્યામ વર્ણુમાં હોય એવી ઉપાધિ તેમને મળી હતી, એવો પ. શ્રી ગંભીરવિજયજીનો અભિપ્રાય છે.

સ્મરણશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ અને ન્યાયશક્તિ Memory. Imagination and Reasoning faculty—આ ત્રણ મગજની શક્તિઓ છે અને એ ત્રણે એક જ પુરુષમાં બહુ વિકસવર થયેલી હોય એવા દાખલા જવલ્લે જ જોવામાં આવે છે; લગભગ નથી જોવામાં આવતા એમ કહીએ તો ચાલે. ત્રણમાંથી એકાદ શક્તિ ઓછીવતી ખીલેલી હોય એવા દાખલાઓ તો બને છે, પણ ત્રણેનો એકત્ર યોગ્ય બહુ અલ્પ સ્થાને હોય છે.

ચમત્કાર—આ મહાત્મા સૂરિમહારાજની અદ્ભુત શક્તિઓના સંબંધમાં તેમના સમયની નજીકમાં થયેલા વિકાસને કેવો અભિપ્રાય બતાવી ગયા છે એ બાબતું પ્રાસંગિક થઈ પડશે. તેઓના વખતમાં જ થયેલ શ્રી પ્રતિષ્ઠાસોમ નામના મુનિરાજ સોમસૌભાગ્ય કાવ્યના દશમા સર્ગમાં લખે છે કે :—

શ્રીસોમસુન્દરયુગોત્તમસૂરિપદે, શ્રીમાન રરાજ મુનિસુન્દરસૂરિરાજઃ ।
શ્રીસૂરિમન્થરસંસ્મરણૈકશક્તિર્યસ્યાભવદ્ ભુવનવિસ્મયદાનદક્ષા ॥
શ્રીરોહિણીતિ ચિદિતે નગરે તતીતિ પશ્ચાન્કૃતે કિલ ચમત્કૃતહૃત્પુરેશઃ ।
ઝરીચકાર મૃગયાકરણે નિષેધં, પ્રાવર્તયન્નિખિલનીવૃતિ ચાપ્યમારિમ્ ॥
પ્રાગેષ દેવકુલપાટકપત્તને યો, મારેરુપદ્મચદલં દલયાશ્ચકાર ।
શ્રીશાન્તિકૃતસ્તવનતોઽવનતોત્તમાન્નૂપાલમૌલિમણિધૃષ્ટપદારચિન્દઃ ।
શ્રીમાનદેવશુચિમાનસમાનતુન્નુમુલ્યાન્ પ્રમાવિકગુરુન્ સ્મૃતિમાનયથઃ ।
શ્રીશાસનાભ્યુદયદપ્રથિતાષદાતૈસ્તૈસ્તૈષ્ચમત્કૃતિકરૈઃ કુમુદાષદાતૈઃ ॥

“યુગપ્રધાન શ્રી સોમસુંદરસૂરિની પાટ મુનિસુંદરસૂરિ વિરાજિત થયા, જેઓનો પ્રધાન સૂરિમંત્ર સ્મરણ કરવાની શક્તિ ત્રણ ભુવનને વિરમથતું દાન આપવામાં દક્ષ થઈ હતી. શ્રી રોહિણી નગરમાં મરકીના ઉપદ્રવને દર્શી નાખવાથી (બંધ કરવાથી) આકર્ષ પામી તે નગરના રાજાએ પોતે શિકાર કરવાનો ત્યાગ કર્યો અને આખા દેશમાં અમારી પ્રવર્તી. આ સૂરિરાજને નમસ્કાર કરતા રાજાઓના મુગટમાં રહેલા મણિઓથી જેઓનાં ચરણકમળ ધસાય છે, એવા તે આચાર્ય મહારાજને પ્રથમ દેવકુલ-પાટક^૧ નગરમાં શાંતિને કરનાર એવા શાંતિકર સ્તોત્રથી મહામારીના ઉપદ્રવનો નાશ કર્યો હતો. જૈન શાસનનો અભ્યુદય કરનાર, કમળ જેવા ઉજ્જવળ અને ચમત્કાર ઉપબવનાર, ઉજ્જવળ ચરિત્રથી આ સૂરિમહારાજે શ્રી માનદેવ અને પવિત્ર હૃદયવાળા માનતુંગ વગેરે પ્રાભાવિક ગુરુઓને યાદ દેવરાવ્યા હતા.”

આ ટાંચણ પરથી જણાય છે કે તેઓ અદ્ભુત ચમત્કારી તરીકે તે સમયમાં ગણાતા હતા. દેવકુળપાટકમાં મહામારીનો ઉપદ્રવ ચાલતો હતો ત્યારે શાંતિકર સ્તોત્ર (સંતિકર) બનાવી તે ઉપદ્રવ દૂર કર્યો એમ આ શ્લોક પરથી જણાય છે. એ શાંતિકર સ્તોત્ર ત્યાર પછી એટલું બધું લોકપ્રિય થઈ પડ્યું છે કે નવસ્મરણમાંતું તે એક ગણાય છે. તેની બારમી ગાથામાં સૂરિ પોતે શ્રી શાંતિનાથની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે :—

एवं सुविद्विसुरगणसहिओ संघस्स संतिज्जिणचंदो ।
मद्गं वि करेउ रवखं, मुणिसुंदरसूरिथुअमदिमा ॥

૧. રોહિણી નગર તે હાલ આબુ પાસે રોહિતા-રોહિલા ગામ છે તે સમજવું (પં. શ્રી ગંભીર-વિજયજી).

૨. આ દેવકુલપાટક તે હાલતું ઉદેપુર પાસેતું દેલવાડા સમજવું. તે આબુ ઉપરતું દેલવાડા નહિ. અથવા તો રાયસમુદ્ર નામતું ગામ છે તે પણ સંભવિત છે (પં. શ્રી ગંભીરવિજયજી). પ્રથમ આશ્રિતિમાં પ્રભાસપાટણ લખ્યું છે તે બરાબર નથી. તેને તો દેવપત્તન કહેવામાં આવતું હતું.

“ સમ્યગ્દષ્ટિવાળા દેવસમૂહ સહિત એવા હે શાંતિજ્વિનચંદ્ર ! શ્રીસંઘનું રક્ષણ કરે અને મારું પણ રક્ષણ કરે ! એ શાંતિનાથ મહારાજની મુનિઓમાં સુંદર શ્રુતકેવલીઓએ અને આચાર્યોએ સ્તુતિ કરી છે.” અત્ર વિદ્વાન સ્તોત્રકર્તાએ પોતાનું નામ પણ ગર્ભિત રીતે સૂચવી દીધું છે.

એ જ સ્તોત્રનો ચૌદમો શ્લોક, જે ક્ષેપક હોય એમ માનવામાં આવે છે, તેમાં લખવામાં આવ્યું છે કે—

તથગચ્છગયણદિણયરજુગવરસિરિસોમસુંદરગુરુજ્ઞં ।

સુપસાયલદ્વગજહરવિજ્ઞાસિદ્ધિ મજ્ઞઈ સીસો ॥

“ તપગરહર્ય ગતમાં સૂર્ય સમાન યુગપ્રધાન શ્રી સોમસુંદરગુરુના સુપ્રસાદે પ્રાપ્ત થયેલી ગણુધર વિદ્યાસિદ્ધિને પામેલા શિષ્ય મુનિસુંદરસૂરિ લાણે છે.”

આ છેલ્લા શ્લોકનો પાઠ બહુધા કરવામાં આવતો નથી. મહામારીના ઉપદ્રવનો નાશ કરવા માટે આ સ્તોત્ર બનાવી વ્યાધિનો નાશ કર્યો, તેવો જ બનાવ શ્રી માનદેવસૂરિના વખતમાં પણ બન્યો હતો અને તેમણે લઘુશાંતિ બનાવી ઉપદ્રવનો નાશ કર્યો હતો. શ્રી માનતુંગાચાર્ય તે ભક્તમારના કર્તા છે અને તેમણે શ્લોકોના ઉચ્ચાર સાથે બંધ વચ્ચે તેડત્યા હતા એમ કહેવાય છે. આવા ચમત્કાર કરનારા પૂર્વાચાર્યોને શ્રી મુનિસુંદરસૂરિએ ફરી યાદ દેવાવ્યા હતા, એટલે આ મહાત્માને જોઈને તેઓ પણ સાંભરતા હતા. મતલબ, આ સૂરિમહારાજ તેઓની જેવા હતા, એવો શ્રી પ્રતિષ્ઠાસોમનો અભિપ્રાય છે.

આ સૂરિમહારાજના સમય પછી સવા સો વર્ષ પછી પાટે શ્રી હીરવિજયસૂરિ થયા. તેઓએ અકબર બાદશાહને જૈનધર્મ સમજાવ્યો હતો અને તીર્થ સંબંધી અનેક હકો મેળવ્યા હતા. આ આચાર્યના જીવનકાળનું ચરિત્ર લખનાર શ્રી હીરસૌભાગ્ય નામના મહાકાવ્યના કર્તા પૂર્વાચાર્યોના સંબંધમાં ક્ષેપ લખે છે. તેઓ પણ મુનિસુંદરસૂરિના નજીકના સમયમાં થયા છે, તેથી તેઓ મુનિસુંદરસૂરિ માટે શું કહે છે તે પણ બહુવું પ્રાસંગિક યર્થ પડશે;

પદ્મશ્રિયાસ્ય મુનિસુંદરમૃગિશક્રે, સંપ્રાપ્તયા કુલલયપ્રતિષ્ઠોષદક્ષે ।

કાન્ત્યૈથ પદ્મસુહૃદઃ શરદિન્દુભિન્બે, પ્રીતિઃ પરા વ્યરચ્ચિ લોચનયોર્જનાનામ્ ॥

એ જ ગ્રંથની ટીકા અનુસાર જરા વિસ્તારથી અર્થ લખવાથી આનો ભાવ સ્પષ્ટ સમજાશે. આ શ્લોકમાં કહે છે કે “ આ (સોમસુંદરસૂરિ)ની પટલકમી ઉપર મુનિસુંદર નામના સૂરિશક્ર (મોટા આચાર્ય), જેઓ કુલલય (પૃથ્વીરૂપી વલય-પક્ષે રાત્રિવિકાસી કમળ)ને જાગ્રત કરવામાં ચતુર શરદ ઋતુના ચંદ્ર જેવા હતા, તેઓ સૂર્યની કાન્તિથી લોકોની દષ્ટિને બહુ આનંદ ઉપજાવતા હતા.”

આ શ્લોકમાં કહેવાનો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે, લોકોને બોધિષીજ, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ પ્રમુખનું જ્ઞાન આપવા વડે કરીને તેઓનો વિકાસ કરવામાં આ સૂરિમહારાજ ચતુર-દક્ષ હતા.

યોગિનીજનિતમાર્યુપલ્લવો, ચેન શાન્તિકરસંસ્તષાદિહ ।

ઘર્ષણાદિથ તપર્નુતપ્તયો નીરઘાહનિવહેન જગ્નિરે ॥

“ શિવપુર નામના નગરમાં પ્યંતરીએ ઉત્પન્ન કરેલ મહામારી (સરકી)નો લયંકર ઉપદ્રવ આવ્યો ત્યારે તે મહાત્માએ સંતિકરં સંતિજ્ઞિજં વચ્ચે શબ્દોવાળા શાન્તિકર સ્તોત્રથી, જેમ મેઘનો સમૂહ ગ્રોભ (ઉનાળા) કાળના તડકાને વરસાદથી હાંકી કાઢે છે તે પ્રમાણે, દૂર કર્યો-મારી હઠાવ્યો.” આ શ્લોક પરથી એટલું વિશેષ ખાલૂમ પડે છે કે શાંતિકર સ્તોત્ર શિવપુર નગરમાં બનાવવામાં આવ્યું હતું. (અગાઉ દેવકુળપત્તનનું નામ આવ્યું છે તેથી શિવપુર નામ જુદું જણાય છે.) અથવા એક ગામનાં બે જુદાં જુદાં નામ હોય એમ સંભવે છે,

बाल्येऽपि रश्मीन्तरन्नीजबन्धुरिषावधानानि बहन्सहस्रम् ।

अष्टोत्तरं वर्तुलिकानिनाद्दशतं स्म त्रैवेकित धियां निर्धियः ॥

“જેમ નાનો સૂર્ય હોય તોપણ એક હબ્બર કિરણો ધારણ કરે છે, તેમ આ સૂરિ નાનો હતા ત્યારે પણ એક હબ્બર અવધાન કરી શકતા હતા અને તે બુદ્ધિના ભંડાર આચાર્યમહારાજ એક સો ને આઠ ભતના વાટકાને નાદ પારખી શકતા હતા.” આ સંબંધમાં ટીકાકાર એક કથાનક કહે છે : એક વખત પાટણ શહેરમાં દૂર દેશથી વાદીઓ આવ્યા. તેઓ પત્રાવલંબન વગેરે પણ કરતા હતા. રાજસભામાં વાદવિવાદ છ માસ સુધી ચાલ્યો અને છેવટે પોતાનું અદ્ભુત આતુર્ય બતાવવા સાથે મુનિસુંદરને એક સો આઠ વાટકાઓના જુદા જુદા અવાજ ગમે તે અતુકમે પૂછવામાં આવતાં કહી બતાવી બુદ્ધિબળ પ્રગટ કરી સર્વ વાદીઓને પરાસ્ત કર્યાં.

अलम्भि याम्यां दिशि येन कालीसरस्वतीदं विरुदं बुधेभ्यः ।

रवेरुद्दीच्यामिव तत्र तेजोऽतिरिच्यते यत्पुनरत्र चित्रम् ॥

દક્ષિણ દેશના પંડિતો તરફથી તેઓશ્રીને ‘કાલી સરસ્વતી’નું બિરુદ પ્રાપ્ત થયું હતું. સૂર્યનું તેજ તો ઉત્તર દિશામાં વૃદ્ધિ પામતું હોય છે, પણ આમનો પ્રતાપ તો દક્ષિણમાં પણ વિસ્તરતો હતો, એ મહા-આશ્ચર્યનું કારણ થયું છે.

આ પ્રમાણે તેઓની નજીકના સમયના વિદ્વાનો તેઓ માટે શ્રેષ્ઠ મત ધરાવતા હતા. તેઓની શક્તિ બહુ અદ્ભુત હતી તે તો તેઓના ગ્રંથો પરથી પણ જણાય છે. તેઓએ જે જે વિષયો લીધા છે તે સંબંધમાં કોઈ પણ ભતના ક્ષેત્ર કે ભવ વગર હિંમતથી અને સત્યતાથી તેઓ બોલ્યા છે. તેઓનું આત્મિક બળ યતિશિક્ષા અધિકાર બહુ સારી રીતે બતાવી આપે છે. આવી બાબતમાં આવા આકરા શબ્દોમાં પોતાના જ વર્ણને શિક્ષા આપવી એ મન પર અસાધારણ કાબૂ અને માનસિક દૈર્ઘ્ય વગર બનતું નથી. એ અધિકારનો દરેકે દરેક શ્લોક સૂરિમહારાજની આત્મ-વિભૂતિ બતાવવા માટે પૂરતો છે.

આ મહાત્મા આચાર્યે સંવત ૧૫૦૩ કાર્તિક સુદ એકમે કાળ કર્યો તેઓની પછી મૂળ પાટ પર શ્રી રત્નશેખરસૂરિ આવ્યા.

આ ગ્રંથકર્તાના વખતમાં જૈન સમાજનું બંધારણ રૂવું હશે તે વિષે અનુમાન કરતાં પહેલાં એમણે કયા કયા ગ્રંથો બનાવ્યા છે તે જોઈ લઈએ. આ મહાત્માએ ઘણા ગ્રંથો બનાવેલા હેવા જોઈએ એવું અનેક કારણોથી અનુમાન થાય છે. તેઓ મોટી વય સુધી જીવ્યા છે, બાલ્યકાળથી દીક્ષિત થયા છે, સ્મરણશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ અને તર્કશક્તિ માટે ઉપનામો મેળવ્યાં છે અને જે ગ્રંથો મળે છે તેમાં તેઓનો ભાષા ઉપરનો કાબૂ અસાધારણ માલૂમ પડે છે; પણ ત્યાર પછીના મુસલમાની કાળમાં રાજ્ય તરફના જુલમને લીધે અને લોકોની અસ્ત-વ્યસ્ત રિર્થાતને લીધે બહુ ગ્રંથો નષ્ટપ્રાય થઈ ગયા અને તેથી પણ વધારે ખુવારી છેલ્લાં ત્રણસે વરસમાં શાસ્ત્રાભ્યાસ તરફ વિશેષ અભિરુચિની ગેરહાજરીને લીધે થઈ. એ આપણે અનેક કારણોથી જાણીએ છીએ. તેથી આ ગ્રંથકર્તાના કરેલા ગ્રંથોના સંબંધમાં પણ તેમ જ બનવાનો સંભવ છે. તપાસ કરતાં જે ગ્રંથોનાં નામો મળી શક્યાં છે, તે નીચે પ્રમાણે છે :—

૧. ત્રિદશતરંગિણી—આ ગ્રંથમાં ચોવીશ તીર્થ કરતું ચરિત્ર અને સુધર્માશિવામંથી મૂળ પાટ ઉપર થયેલા આચાર્યોનાં નામો આપ્યાં છે. એ ગ્રંથના ત્રણ મોટા વિભાગ પાડવા હોય એમ જણાય છે. પ્રથમ વિભાગમાં શ્રી વીર પરમાત્માનું ચરિત્ર, બીજા વિભાગમાં ત્રેવીશ તીર્થ કરેલાં ચરિત્ર અને ત્રીજા વિભાગમાં આચાર્યોનાં વર્ણન આપ્યાં છે. આ ત્રણ વિભાગો પર્લપણ પર્વમાં હાલ જેમ કલ્પસૂત્ર પરની સુબોધિકા

ટીકા વાંચાય છે તેમ વાંચવા માટે નિર્માણ કર્યા હશે એમ જણાય છે. આ ગ્રંથ પૈકી પ્રથમના બે વિભાગો લખ્ય નથી. ત્રીજો વિભાગ ગુર્વાવલીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને તે મૂળ ગ્રંથ શ્રી બનારસ પાઠશાળા તરફથી છપાઈને બહાર પડ્યો છે. તેને અંતે તેઓશ્રી લખે છે કે—

इति श्रीयुगप्रधानावतारश्रीमत्तपागच्छाधिराजबृहद्गच्छनायकपूज्याराध्यपरमात्तपरमगुरु-
श्रीदेवसुन्दरसूरिगणराशिमहिमाऽर्णवानुगामिन्यां तद्विनेयश्रीमुनिसुन्दरगणिहृदयहिमवदव-
तीर्णश्रीगुरुप्रभावनपद्महृदप्रभवयां श्रोमहापर्वाधिराजश्रीपर्युषणापर्वविज्ञप्तित्रिदशतरङ्गिण्यां
तृतीये श्रीगुरुवर्णनस्तोतसि गुर्वावलीनाम्नि महाहृदेऽनभिव्यक्तगणना एकपष्टिः तरङ्गाः ॥

આ ગુર્વાવલી ગ્રંથના કુલ ૪૯૬ શ્લોકો છે અને ઐતિહાસિક ગ્રંથ તરીકે તે બહુ જ ઉપયોગી ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથ તેઓએ સંવત ૧૪૧૬માં પૂર્ણ કર્યો એમ એ જ ગ્રંથના શ્લોક ૪૯૬ પરથી જણાય છે. આ તે જ સાલ હતી કે જે સાલમાં તેઓને વાચકપદ મળ્યું હતું. આ ગ્રંથમાં તેઓ પોતાની ભતને ગણિ તરીકે ઓળખાવે છે. તેઓ એ જ ગ્રંથના ૪૨૦મા શ્લોકમાં પોતાની ભતને ઉપાધ્યાય તરીકે ઓળખાવે છે અને અંતે ગણિ લખે છે તેનું કારણ ગણિપદ ઉપાધ્યાય પદથી મોટું હોવાનું હોઈ શકે. આથી કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ આવતો નથી. ગણિ અને વાચકપદ એકાર્થવાચક હશે એ અનુમાન પ્રથમાવૃત્તિના ઉપોદ્ધાતમાં લખ્યું હતું તે અવાસ્તવિક છે; કારણ કે સંપ્રદાય પ્રમાણે તે બંને સ્પષ્ટ રીતે જુદી જુદી પદવીઓ છે. શ્રી સોમસુંદરસૂરિ મહારાજ આ વખતે મૂળ પાટ ઉપર હતા, જતાં શ્રી મુનિસુંદર-મહારાજ શ્રી દેવસુંદરસૂરિ માટે અતિ માનના શબ્દોમાં લખવા ઉપરાંત પોતાની ભતને તેમના વિનેય (શિષ્ય) તરીકે જણાવે છે, તેથી, આ ઉપોદ્ધાતમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ, મુનિસુંદર મહારાજના દીક્ષાગુરુ દેવસુંદરસૂરિ હોય એમ અનુમાન કરવા તરફ દોરાઈ જવાય છે. આ ગુર્વાવલી ગ્રંથમાં તેઓનો ભાષા પરનો કાબૂ બહુ ઉત્તમ પ્રકારનો જેવામાં આવે છે અને જાંદો પણ વારંવાર બદલાતા બધ છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી આ ગ્રંથ બહુ ઉપયોગી છે અને વિક્રમની પંદરમી સદીમાં તપગચ્છતું જૈન સમાજનું કેવું બંધારણ હતું તે વિષય પર સારો પ્રકાશ પાડે છે, જે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું.

૨. ઉપદેશરત્નાકર—આ ગ્રંથ કઈ સાલમાં બનાવવામાં આવ્યો તે માલૂમ પડતું નથી. આ ગ્રંથમાં ઉપદેશનું તત્ત્વજ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં ઉપદેશ આપવાનો વિધિ, ઉપદેશને ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય તથા અયોગ્ય પુરુષોનાં લક્ષણ, મોહિત ચિત્તવૃત્તિવાળા પુરુષનાં લક્ષણ, કેટલાક પુરુષો ધર્મ સાધી શકતા નથી, કેટલાક પાળી શકતા નથી તેનું સ્વરૂપ, ધર્મોપદેશની વૃષ્ટિથી થતાં ફળ, ઉપદેશને અયોગ્ય પુરુષોની સર્પ, જળો વગેરે સાથે દાર્ષ્ટાંતિક યોજના, ઉપદેશ આપનાર યોગ્ય-અયોગ્ય ગુરુનું સ્વરૂપ, ગુરુ અને શ્રાવક બંનેની યોગ્યતાનું સ્વરૂપ વગેરે વગેરે અનેક પ્રકારના વિષયો પર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથની યોજના બહુ ઉત્તમ છે અને તેમાં પાડેલા તરંગો આત્માને શાંતિ આપે છે. અધ્યાત્મ-કલ્પદ્રુમ ગ્રંથની ભાષા કરતાં આ ગ્રંથની ભાષા તદ્દન જુદા પ્રકારની છે. એમાં દરેક વિષય પર બહુ દૃષ્ટાંતો મૂક્યાં છે અને ઉપદેશની એકની એક હકીકત અનેક આકારમાં કહી છે. શ્રોતા અને વક્તા બંનેએ આ ગ્રંથ મનન કરીને વાંચવા જેવો છે. અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ જ્યારે ગંભીર ભાષામાં અને ઉચ્ચ વૃત્તિમાં લખાયેલો છે ત્યારે આ ગ્રંથ આલંકારિક ભાષામાં અને વ્યવહાર વૃત્તિથી લખાયેલો છે. ધર્મ અને તેના અધિકારી કોણ?—એ આ પુસ્તકમાં બહુ વિસ્તારથી બતાવ્યું છે. બહુ ઉપયોગી વિષયોનો અત્ર સમાવેશ થાય છે. આ ગ્રંથ પર વિસ્તારથી ટીકા પણ મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજે પોતે જ રચી છે. આ ગ્રંથનો શરૂઆતનો ભાગ શ્રી જૈન વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ તરફથી છપાયો છે.

૩. અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ—આ ગ્રંથ સૂરિમહારાજે કઈ સાલમાં બનાવ્યો છે તે કહી શકાતું નથી, પણ

પ્રસંગે પ્રસંગે અનુભવના ઉદ્ગારરૂપે તેના શ્લોકો બનાવ્યા હોય એમ જણાય છે. આ ગ્રંથની ભાષા અતિ ઉત્તમ, હૃદયને અસર કરે તેવી અને વિષયરચના બહુ સાદી પણ ઉપયોગી અને વાંચીને વિચારે તેને મહાલાભ કરનારી છે. આ ગ્રંથના સંબંધમાં ઉપોદ્ધાતમાં અગાઉ વિવેચન થઈ ગયું છે તેથી અત્ર વિશેષ લખવાની આવશ્યકતા નથી.

૪. સ્તોત્રરત્નકોષ—આમાં અનેક સ્તોત્રો સુરિમહારાજનાં બનાવેલાં છે. એમાંનાં કેટલાંક સ્તોત્રો પ્રગટ થયાં છે. આ ગ્રંથ હજી મારા જોવામાં આવ્યો નથી. તેથી તે પર વિશેષ વિવેચન કરી શકાય તેવી સ્થિતિ નથી, પણ સુરિમહારાજનો સંસ્કૃત ભાષા પરનો કાબૂ જોતાં સ્તોત્રો કાવ્ય-ચમત્કૃતિનો નમૂનો હશે એમ અનુમાન થાય છે.

૫. મિત્રચતુષ્ક કથા—આમાં ચાર મિત્રોની કથા છે. એ ગ્રંથ નાનો પણ ઉપદેશક છે અને લભ્ય છે. એના સંબંધમાં વિશેષ હકીકત હવે પછી તે ગ્રંથ મેળવીને બહાર પાડવા ઇચ્છા છે.

૬. શાંતિકરસ્તોત્ર—શિવપુર-દેવકુળપટ્ટનમાં મહામારનો ઉપદ્રવ થતાં શ્રીસંઘના આગ્રહથી આ પવિત્ર સ્તોત્ર બનાવી સંઘમાંથી ઉપદ્રવ દૂર કર્યો કહેવાય છે. આ સ્તોત્ર માત્ર તેર અથવા ચૌદ ગાથાનું છે, પણ જૈન વર્ગને તે એટલું અધુ પ્રિય થઈ પડ્યું છે કે તેને દરેક પ્રસંગે ગણવાનાં સ્તોત્રોમાં દાખલ કર્યું છે આ શાંતિકરસ્તોત્રમાં કાવ્ય-ચમત્કૃતિ ઉપરાંત મંત્ર-ચમત્કૃતિ પણ છે. અક્ષરના સંયોગોમાં ચમત્કાર રહેલો છે એમ હવે પશ્ચિમ તરફના લોકો પણ માનવા લાગ્યા છે. આવા અક્ષરસંયોગો વડે શાસનના અધિષ્ઠાતા દેવ-દેવીઓની સ્મૃતિ, આહ્વાન, નામસ્મરણ વગેરેનો આ સ્તોત્રમાં સમાવેશ કર્યો છે.

૭. પાક્ષિક સિત્તરી—આ નાનું પ્રકરણ છે. તેની યાપોશ લગભગ ગાથા છે. તેમાં પાક્ષિક પર્વ (૫૬ખી)—ચઉદશને દિવસે કરવું જોઈએ તેનો નિર્ણય બતાવ્યો છે. ગ્રંથ વિધિવાદનો છે. આ ગ્રંથ પણ મારા જોવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ લભ્ય છે.

૮. અંગુલસિત્તરી—ઉપરના જેવો જ આ પણ નાનો પ્રકરણગ્રંથ છે. તેમાં ઉત્સેધાંગુલ, પ્રમાણંગુલ અને આત્માંગુલ સંબંધી વિચાર બતાવવામાં આવ્યો છે.

૯. વનસ્પતિસિત્તરી—આ પણ નાનું પ્રકરણ છે. એમાં વિષય શો છે તેની ખબર નથી, પરંતુ પ્રયેક ને સાધારણ વનસ્પતિનાં લક્ષણ અને તેના ભેદો વગેરેનું સ્વરૂપ હોવા સંભવ છે.

૧૦. તપાગરુપટ્ટાવલી—ગુર્વાવલી ઉપરાંત તેઓએ તપાગરુહની પટ્ટાવલી જુદી પણ બનાવી છે, જે મળી શકે છે.

૧૧. શાંતરસરાસ—રસાધિરાજ શાંતરસ પર આ રાસ ગુજરાતી ભાષામાં રચ્યો છે. જૂની ગુજરાતી ભાષાનો તે નમૂનો છે.

હાલમાં વિશેષ તપાસ કરતાં જણાયું છે કે સદરહુ ગ્રંથો પૈકી પાક્ષિક સિત્તરી, અંગુલસિત્તરી અને વનસ્પતિસિત્તરી એ ત્રણે ગ્રંથો શ્રી મુનિસુદરસુરિ મહારાજના બનાવેલા નથી, પણ શ્રી મુનિચંદ્રસુરિના બનાવેલા છે. મેં અંગુલસિત્તરી તો જોઈ છે અને તે શ્રી મુનિચંદ્રસુરિની બનાવેલી છે. ખીજા ગ્રંથો માટે હજી સંપૂર્ણ તપાસ થઈ શકી નથી, પણ બહુધા સંભવિત છે કે તે ગ્રંથો શ્રી મુનિસુદરસુરિ મહારાજના બનાવેલા નહિ હોય. આ સંબંધી વિદ્વાન ગૃહસ્થો હકીકત લખી મોકલશે તે હવે પછી બહાર પાડવામાં આવશે. આ ઉપરાંત તેઓએ (૧૨) ત્રૈવિઘ્નોષ્ટિ (૧૩) જ્યાનંદ્યરિત્ર (૧૪) ચતુર્વિંશતિ-જ્ઞાનસ્તોત્ર અને (૧૫) સીમંધરસ્તુતિ બનાવેલ હશે એમ કોન્ફ્રેન્સ હેરલ્ડ યુ. ઈ. પૃ. ૨૧૧ થી જણાય છે. આ સંબંધમાં હજી વિશેષ તપાસ કરવાની છે.

આવી રીતે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજને અનેક ગ્રંથો બનાવ્યા છે તેમાંથી ઉપર લખ્યા તે લભ્ય છે. એ ગ્રંથો પણ આ વિદ્વાન આચાર્યની મહત્તા અને અદ્ભુત શક્તિનો પચાલ આપવા માટે પૂરતા છે. આ સૂરિમહારાજના સંબંધમાં અહીંતહીંથી આટલી ઉક્રીકત મેળવી શકાણી છે. એકંદરે ઐતિહાસિક ગ્રંથોની ગેરહાજરીને લીધે આવી અગત્યની વખતમાં સાધારણ અને આણુબાણુની ઉક્રીકત ઉપર આધાર રાખવો પડે છે; છતાં એક ગ્રંથકર્તા માટે આટલી પણ ઉક્રીકત પ્રાપ્ત થાય છે એટલું જૈન ઇતિહાસકારોને માટે માનપ્રદ છે.

સમાજસ્વરૂપ—હવે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજના વખતમાં જૈન સમાજનું બંધારણ કેવા પ્રકારનું હતું તે ઉક્રીકત જાણવામાં આવે તો ગ્રંથ સમજવામાં બહુ ઉપયોગી થાય; કારણ કે ગ્રંથો હમેશાં ચાલુ જમાનાની હવાવાળા હોય છે. આ સંબંધમાં સીધો પુરાવો ગ્રંથમાંથી મળી શકે તેમ નથી; પણ સૂરિમહારાજે આ અધ્યાત્મકદ્વંદ્વમ ગ્રંથના જે વિભાગો પાડ્યા છે તે પરથી કેટલુંક અજવાળું પડે છે. આધ્યાત્મિક જીવન સંબંધમાં લોકોની સ્થિતિ બહુ મંદ પડી ગઈ હોય એમ લાગતું નથી, કારણ કે જે એ વિષય પર લોકોની રુચિ તદ્દન જીડી ગઈ હોય તો તે વિષયનો ઉપદેશ બહુ થાય નહિ, છતાં એટલું તો જણાય છે કે આધ્યાત્મિક વિષય તરફ લોકોની બહુ રુચિ નહિ હોય. કમનસીબે આ સંબંધે સાક્ષી આપે તેવા પંદરમા સૈકાના ખીબ ગ્રંથો નથી, તેથી આ સંબંધમાં વિશેષ કહી શકાતું નથી, પણ યતિશિક્ષા અધિકાર જે શબ્દોમાં લખાયો છે તે બતાવે છે કે આધ્યાત્મિક જીવન બહુ ઉચ્ચતર સ્થિતિ તો ભોગવતું નહિ જ હોય. આણુબાણુની ઉક્રીકત પણ આ બાબતમાં સાક્ષી આપે છે. હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ આ સમયમાં બહુ જ અવ્યવસ્થિત હતી. તદ્દલખ વંશનું રાજ્ય ચાલતું હતું, થોડા વખત પહેલાં જ અલ્લા-ઉદ્દીન ખૂની જેવા ખીલજી વંશના પાદશાહોએ કાબો દેર વર્તાવ્યો હતો અને લોકોના બનમાલની સલામતી બિલકુલ નહોતી. રાજ્યકાન્તિ પણ વારંવાર થયા કરતી હતી અને મહમુદ ગાંડા જેવા રાજાઓ રાજ્ય પર આવી ગયા હતા અને રાજધાની ફેરવી ગયા હતા. **જેનમ્ જયતિ શાસનમ્**

સાધુસ્થિતિ—આવા રાજ્યકાન્તિના સમયમાં જૈન કોમના સંબંધમાં અને મુનિ મહારાજઓના સંબંધમાં શી સ્થિતિ હતી તે પણ અત્ર જાણવા લાયક છે. ગચ્છના ભેદો અગિયારમા અને બારમા સૈકામાં શરૂ થયા તે આ વખતમાં પૂર્ણ જ્ઞેશમાં પ્રસરતા હતા એમ સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય પરથી જણાય છે. છઠ્ઠા સર્ગના ખીબ શ્લોકમાં કહે છે કે “વિશ્વપ્રસિદ્ધ એવો તે સૂરિરૂપ સૂર્ય (સોમસુંદરસૂરિ) જ્યારે આકાશમાં વૃદ્ધિ પામ્યો ત્યારે તારાઓની પેઠે વિગ્રહ કરનારા ખીબ સૂરીશ્વરોનું તેજ આશ્ચર્ય સાથે અદ્દશ્ય થઈ ગયું.” પુદ્ગલગચ્છનું બંધારણ બહુ ઉત્તમ હતું, એમ માનવાનાં અનેક કારણો છે; અને તેની સાખીતિઓ બહુ મળે છે, જે પર નીચે વિવેચન થશે. ગ્રંથકર્તાનો તેમ જ લોકોનો એ વખતમાં ગુરુ તરફ પૂજ્યભાવ અપૂર્વ હતો, એ સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય પરથી અને અધ્યાત્મકદ્વંદ્વમના ગુરુશુદ્ધિ અધિકારથી જણાય છે. પ્રથમ ગ્રંથ વર્તમાન સ્થિતિ ચીતરે છે, જ્યારે ખીબે ગ્રંથ ભાવના-Ideal ચીતરે છે અને ભાવના હમેશાં વ્યવહારુ હદની અંદર રહીને જ ખાંધી શકાય છે. તપગચ્છની મૂળ પાટમાં આગળ ઉપર જે સડો પેઠો તે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિના વખતમાં નહોતો એમ માની શકાય છે, કારણ કે અપૂર્વ ત્યાગ-વૈરાગ્ય વગર અધ્યાત્મકદ્વંદ્વમની ભાષા હૃદયમાંથી નીકળવી અસંભવિત છે. આ સ્થિતિ શ્રી હારવિજયસરિ સુધી જળવાઈ રહી હતી એમ અનુમાન થાય છે. શ્રી સત્યવિજય પંચાસને ક્રિયા-ઉદ્ધાર કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો તે બહુ ખગડો અને ગડખાડટ થયા પછી જ હોવું જોઈએ, એમ તો ઇતિહાસથી પણ જણાય છે. પણ લોકસત્કાર વગેરે બાહ્યાચારો માટે સૂરીશ્વરે યતિશિક્ષા અધિકારમાં જે વિસ્તારથી વિચારો જણાવ્યા

છે તે પરથી એમ લાગે છે કે ગણાડાની ધામી શરૂઆત થવાનાં ચિહ્નો અદ્ભુત કંપનાશક્તિ ધરાવનાર સૂરિ જ્ઞેઈ શક્યા હતા. સાધુવર્ગમાં સંપ બહુ ઊંચા પ્રકારનો હતો, કારણ કે, તે જ કાવ્યના પાંચમા સર્ગના છઠ્ઠા શ્લોકમાં જણાવે છે તે પ્રમાણે, શ્રી દેવસુંદરસૂરિએ પોતાના પદ્મશિષ્ય તરીકે મનમાં નિર્ણય કરેલા શ્રી સોમસુંદરસૂરિને શ્રી જ્ઞાનસાગર સૂરિ પાસે અભ્યાસ કરવા મોકલ્યા હતા. આ પ્રમાણે પાનતું હાલમાં બહુ અલ્પ સ્થળે જોવામાં આવે છે અને ખાસ કરીને પ્રિય શિષ્યને બીજાને સોંપવામાં બહુ સંપ જ કારણભૂત થઈ શકે છે, એ વ્યવહારદષ્ટિથી વિચારી શકાય તેવું છે. સાધુઓમાં સંપ બહુ સારો હતો. એના કારણમાં અત્ર જે હેતુ બતાવ્યો છે તે સામાન્ય છે, કારણ કે શ્રી જ્ઞાનસાગરસૂરિ શ્રી દેવસુંદરસૂરિના જ શિષ્ય હતા તેથી તેઓ તેમની આજ્ઞામાં હોય એમાં બહુ નવાઈ જેવું નથી, છતાં સાધુઓમાં સંપ હોવાનાં ઘણાં કારણો છે. તમામ સાધુઓ પોતાના ગચ્છના રાજાના હુકમને માનતા હતા, તદનુસાર વર્તન કરતા હતા, રાજા જીવતો-જમતો હતો, સત્તા કબૂલ કરાવવાની શક્તિવાળો હતો અને પ્રબલસત્તાક રાજ્યના નિયમ પ્રમાણે અમુક વર્ષે રાજા બહારતો નહિ, પણ સર્વની સંમતિથી આજીવન પ્રસાદ-ટાંનીમાતો, જે હંમેશાં બહુ વ્યવહારકુશળ, જ્ઞાની અને અદ્ભુત શક્તિપ્રભાવવાળો જ્ઞેઈને પસંદ કરવામાં આવતો. આથી તે સર્વ ઉપર પોતાનો અંકુશ નાખી શકતો, સર્વને સુખદ્ધ રાખી શકતો અને તેની આજ્ઞા પૂર્ણ રીતે મનાતી હતી. સંપ મજબૂત રહેવાનું આ મુખ્ય કારણ છે. તથગચ્છમાં તે સમયના પ્રમાણમાં વિદ્વાનો અને સાધુઓ બહુ હતા એમ ગુર્વાવલીના છેલ્લા પચીસ શ્લોકો પરથી જણાય છે. ગણુની સ્થિતિ કેવી હતી તે બબ્બતાં શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ કહે છે કે :-

ગणे भवन्त्यत्र न चैत्र दुर्मदा, न हि प्रमत्ता न जडा न दोषिणः ।

विद्वद्भूमिः किल सोषवीति वा कदापि किं काचमणीनपि क्वचित् ॥

“આ ગણુમાં અભિમાની, પ્રમાદી; મૂર્ખ અને પાપ સેવનારા થતા નથી. શું વિદુરભૂમિ કાચને કિપન્ન કરે?” આ ઉપરાંત ગચ્છમાં કેવા વિદ્વાનો હતા તે; ઉપર કહ્યું તેમ; છેલ્લા પચીસ શ્લોકો જોવાથી સમજાશે. આવી જ હકીકત પ્રતિષ્ઠાસોમ સોમસૌભાગ્ય કાવ્યના દશમા સર્ગના ૬૫મા શ્લોકમાં કહે છે :-

श्रीसोमादिमसुन्दरस्य सुगुरोः श्रीमद्गणे सद्गुणे,
मोहद्रोहकथाप्रथा न हि मनाक् नैव प्रमादच्छलम् ।
नो वार्ताप्यनृतस्य तंस्य विकथानामापि न श्रयते,
राज्यं प्राज्यमनुत्तरं विजयते श्रीधर्मभूमीशितुः ॥

“શ્રી સોમસુંદરસૂરિના શ્રીમાન સદ્ગુણી ગચ્છમાં મોહ અને દ્રોહની કથા ન હતી; પ્રમાદ તથા જીન જરા પણ ન હતાં; અસત્યની વાત જ ન હતી અને વિકથાનું તો નામ જ સંભળાતું નહોતું; તેમાં તો કેવળ ધર્મરાજનું અતુલ્ય મોટું વિશાળ રાજ્ય વિજયવંત વર્તતું હતું.”

આવાં આવાં અનેક ચિત્રો પ્રાંથકારે મૂક્યાં છે; તેમાં સહજ અતિશયોક્તિ હોય તોપણ સામટી રીતે જૈન ગુહસ્થોની અને સાધુવર્ગની સ્થિતિ સંતોષકારક હતી એમ જણાય છે. શ્રાવકો પણ ગુરુ તરફ દૃઢ ભક્તિવાળા હશે એમ જણાય છે. ગુણરાજ. દેવરાજ; વિશાળ; ધરણેન્દ્ર; નીંબ વગેરે શ્રેષ્ઠીઓએ ગુરુની જે શબ્દોમાં સ્તુતિ કરી પોતાની લઘુતા બતાવી છે અને અપૂર્વ મહોત્સવથી સૂરિપદવીની પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે તે ચારિત્રધર્મ તરફ અને ગુરુ તરફ લોકોને દૃઢ અનુરાગ બતાવે છે. ગચ્છપતિ અથવા ગણુઆચાર્યની આજ્ઞા સર્વ બહુમાનથી ઉદ્ધવતા હતા; એમ પણ અનેક રીતે નિર્ણય થાય છે. સાધુઓમાં વિહાર કરવાની બહુ ટેવ હતી અને શ્રી સોમસુંદરસૂરિ જેવા આચાર્ય પણ એક સ્થાનકે રહેતા નહોતા એમ સોમસૌભાગ્ય

કાવ્ય વાંચતાં વારંવાર જણાય છે. આથી શ્રાવકોના સંબંધમાં પોતાના અમુક શ્રાવક એમ બહુ ઝોણું રહેતું હશે એમ પણ જણાય છે. આચાર્યની અમુક ગામમાં પાટ (મુખ્ય સ્થાન-હેડક્વોર્ટર્સ) હોય અને તેની નજીકમાં જ આચાર્ય રહે એવી યોજના જણાતી નથી, શ્રી શત્રુઞ્ચ ગિરિરાજની યાત્રાનો મહિમા તે કાળમાં જવા-આવવાનાં સાધનો બહુ અદ્ય, મોઘાં તથા જોખમવાળાં હોવા છતાં બહુ હતો એમ ત્રણ વખત બહુ આડંબરથી નીકળેલા સંઘના વર્ણન પરથી જણાય છે. અવારનવાર જૈન કોમને રાજ્ય-કર્તાઓ તરફથી મદદ મળતી હતી એમ ગુણરાજ શેઠને અહમદશાહ પાદશાહે તેના સંઘના સંબંધમાં કરી આપેલી સગવડ ઉપરથી અનુમાન થાય છે. (સર્ગ આઠ, શ્લોક ત્રીશ.)

બારિક અવલોકના—જેમ જેમ વધારે બારીકથી વિચાર કરીને તે સમયના પ્રથાને વાંચવામાં આવે, તેમ તેમ તે વખતના જૈન સમાજનું બંધારણ સારી રીતે સમજી શકાય તેમ છે, ઐતિહાસિક પર્વાલોચનાથી બહુ લાભ થાય છે. અત્યારે ગરબના ભેદો, સાધુવર્ગનો પરસ્પરના અસંતોષવાળો સંબંધ અને શ્રાવકો તરફથી તે સંબંધમાં આપવામાં આવતું ઉત્તેજન અત્યંત ખેદસ્પદ છે. શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ જેવા અસાધારણ વિચારબળ ધરાવનારા એકાદ બે મહાત્માની આ કાળમાં બહુ જ જરૂર છે. તે સમય તો ધર્મસાધના અને શાસન-અભિવૃદ્ધિ માટે બહુ પ્રતિકૂળ હતો; અત્યારે તો યોગ્ય રીતે પ્રયાસ કરવામાં આવે અને તેના પર યોગ્ય અંકુશ રહે તો થોડા વખતમાં શાસનના ડંકા વાગે એવું છે. બાકી, ચાલુ સ્થિતિથી ઘણીવાર ઉમંગવાળા ઉત્સાહી પ્રાણીઓ પણ પાછા હટી જાય છે, લેખ લખનારા અવ્યવસ્થિત રીતે મનમાં આવે તેમ લખે છે, બોલનારા મનમાં આવે તેમ બોલે છે અને વર્તન સ્વેચ્છા પ્રમાણે ચલાવાય છે. કોઈ પૂજનાર નથી. શાસનની વાસ્તવિક લાગણી કોઈને રહી નથી અને કોઈમાં હોય તો બહુધા અજ્ઞાનીઓનું જોર હોવાથી પ્રયાસ નકામો જાય છે. અવારનવાર શાસનની ઉન્નતિ કરવાના પ્રયાસો થાય છે, પણ સંપ તેમ જ પૂરતી સમજને અભાવે એકબીજાનાં કાર્યોની અસર ઓછી થાય છે.

ઉપદેશકોની સ્થિતિ—ઉપદેશ આપનાર વર્ગની સ્થિતિ તે વખતે બહુ ઊંચા પ્રકારની હતી અને તે માનસિક તેમ જ નૈતિક વિષયમાં વ્યવહાર રૂપમાં મુકાયેલી હતી. ઉપદેશકવર્ગ આખી પ્રજા પર અબ્બયમ જેવી અસર કરી શકે છે. શાસનની ઉન્નતિ કે અવનતિનો આધાર આ વર્ગ ઉપર જ રહે છે. ગરબવિપતિઓ દેશ-કાળના સંપૂર્ણ જણકાર હતા, અને નવીન સંયોગો ઊભા થતાં શાસ્ત્રમર્યાદામાં રહીને યોગ્ય ફેરફારો દાખલ કરવામાં ધર્મના દુરમાનનું વાસ્તવિકપણું સમજતા હતા; હાલની જેમ નિર્નાયક મંડળ નહોતું, તે વખતની સાધુની સંખ્યા બહુ મોટી હતી, તેમ જ તેમાં યોગ્ય જીવો પણ વિશેષ હતા, તેથી શ્રી સોમસુંદરસૂરિએ પોતાની હયાતીમાં પાંચ મહાત્માઓને સૂરિપદવી આપી હતી; પણ તે સર્વ એક ગરબવિપતિની આજ્ઞામાં જ વર્તનારા હતા. આવા વિષમ કાળમાં ધર્મ જળવાઈ રહ્યો તે આવા મહાત્માઓની વિશાળ દીર્ઘદષ્ટિને જ આભારી છે; નહિ તો તે સમય પહેલાં અને પછી એકંદર ચારસે વરસ હિંદુસ્તાન માટે એવાં વિપરીત ગયાં છે કે ધર્મ શબ્દનો મૂળથી નાશ થઈ જાય. તે વખતમાં શ્રાવકવર્ગની સ્થિતિ પણ બહુ સારી હશે એમ સૂરિપદવીની પ્રતિષ્ઠા, જિનચંચોની પ્રતિષ્ઠા અને સંઘયાત્રાના મહોત્સવો બતાવે છે, આર્થિક સ્થિતિ ઘણી સારી ન હોય તો આવા અદ્ભુત મહોત્સવો થઈ શકે નહિ. એક-એક શ્રાવક શાસનના પ્રભાવક જેવા થયા છે તે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજે ગુર્વાવલિમાં કરેલ હેમમંત્રી અને લક્ષ્મી પુત્ર નાથા શાહના વર્ણન પરથી જણાય છે. આ શ્રાવકો લગભગ નિઃસંગ જેવા, સાવધ ક્રિયાના સંબંધમાં આરંભથી ડરીને તે નહિ કરવાવાળા અને ગણને ટેકા આપનારા હતા. આવા શ્રાવકો ઉત્પન્ન થાય ત્યારે શાસન ટકી રહે એમાં કોઈ નવાઈ એવું નથી. શાસનનું કાર્ય કરવામાં સ્વાર્થલોભ બહુ આપવો પડે છે અને વિરુદ્ધ ટીકાઓ સહન કરવી પડે છે; પરંતુ એ સર્વ આત્મિક ઉન્નતિના હેતુ અર્થે કામ

કરનારા સકન કરે છે; કારણ કે તેમનો હેતુ ઐહિક માન-પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનો હોતો નથી. સાધુવર્ગમાં આ સમયમાં મહાતપસ્વી, વાદીચરો અને અભ્યાસીઓ હતા એમ ગુર્વાવલીના ૪૪૭ પછીના દશ શ્લોકથી જણાય છે. ક્રિયાશિથિલતા સાધુમાં નહોતી એમ એ જ શ્લોકો બતાવે છે. શ્રાવકવર્ગનો શાસ્ત્રાભ્યાસ બહુ હોય એમ ગ્રંથ પરથી જણાતું નથી, પણ તે સમયમાં ઓતાઓ સારા હશે એમ તેા ઉપદેશરત્નાકરમાં આપેલાં ગ્રહણ કરનારાં લક્ષણો પરથી જણાય છે. સાધુધર્મમાં કંચનકામિનીનો ત્યાગ તેા પ્રથમ પદે હોવો જોઈએ. મૂળ પાઠમાં જ્યારથી પરિગ્રહનો ગડબડાટ દાખલ થયો, ત્યારથી તેઓતું માન ઓછું થયું એમ આપણે જાણીએ છીએ. પરિગ્રહત્યાગના સંબંધમાં શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ યતિ-શિક્ષાના ૨૪ થી ૨૮ સુધીના પાંચે શ્લોકોમાં જે વિચારો બતાવે છે, તે વિચારો સંપૂર્ણ રીતે જણાવે છે કે તે વખતના મુનિઓમાં પરિગ્રહનો સંભવ ગિલકુલ નહોતો. તેઓ વૃષભ, ઘોડા ઊંટ પાસે પુસ્તક કે ઉપધિ ઉપડાવવાની પણ ના પાડે છે અને તેમ કરનારને અન્ય ભવે વૃષભ કે ઘોડાનો અવતાર લઈ ભાર ઉપાડી બદલો આપવો પડશે એમ જણાવે છે, તેથી ધનના સંબંધમાં તેા સવાલ જ રહેતો નથી. ધર્મને નામે ઉપકરણુદિના આકારમાં પણ પરિગ્રહ રાખવાની ના પાડે છે અને તેના ઉપર મૂર્છા રાખવી એને જ તેઓ પરિગ્રહ કહે છે. આ સર્વ વિસ્તારથી વાંચતાં ચોક્કસ જણાય છે કે તેઓ પરિગ્રહની બાબતમાં નિર્દોષ હતા અને જેવા નાયક હોય તેવા જ તેને અનુસરનારો વર્ગ હોય, તેથી સાધુવર્ગમાં પરિગ્રહનો પ્રવેશ શ્રી હીરવિજયસૂરિ પછી જ થયો એમ જણાય છે. આવા કારણથી શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયના સમયમાં સત્યવિજય પંચાસને ક્રિયા-ઉદ્ધાર કરવો પડ્યો હતો. ક્રિયા-ઉદ્ધાર કરતી વખતે અનેક બાબતોના સુધારા કરવામાં આવ્યા હતા. પણ મુખ્યત્વે દરી કંગન અને કામિનનો ત્યાગ તેા દૃઢપણે કરવામાં આવ્યો હતો. આ ક્રિયાઉદ્ધારના પ્રસંગો દરીવાર ન આવે તે માટે આ મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખી શ્રાવકોએ શિથિલપણાને ઉત્તેજન આપતાં બહુ વિચાર કરવો જોઈએ છે.

વાંચન-વિવેક—આ ઉપોદ્ધાત પૂર્ણ થાય છે. શાંતિથી પરિપૂર્ણ અને શાંતિ આપનાર ગ્રંથમાં પ્રવેશ કરવાનો છે. તે એક સામાન્ય વાર્તાના ગ્રંથ તરીકે ઉપર ઉપરથી વાંચવાનો નથી. એની હકાકત વાંચી; સમજી, મગજમાં ઉતારવાની છે અને તેનું મનન અને નિદિધ્યાસન કરી આત્માને અધ્યાત્મરૂપ કરવાનો છે. આ પ્રમાણે થાય ત્યારે જ આ ગ્રંથ વાંચવાથી થનારો લાભ પ્રાપ્ત થાય. બાકી એક નવીન ગ્રંથ તરીકે તેમાં શું લખ્યું છે તે ઉપર-ઉપરથી જોઈ જવું એથી નુકસાન નથી પણ વાસ્તવિક લાભ પણ નથી. આવી જાતના વાચનનો શોખ હાલ વધતો જાય છે તેની સામે વાંધો લેવાની જરૂર છે, તેથી અત્ર આટલી યાચના કરવી પ્રાસંગિક ગણવામાં આવી છે. ઉપોદ્ધાત સાથે આમુખમાં શાંતરસની રસસિદ્ધિ લાખવાનો વિચાર હોતો અને તેવા જ હેતુથી તે વિષયનું વિવેચન મંગલાચરણમાંથી દૂર રાખ્યું હતું; કારણ કે વિષય તદ્દન પારિભાષિક હોવાથી સાહિત્યના શોખીન અને તેના અભ્યાસીને જ આનંદ આપે તેવા એ વિષય છે; પણ આ કાર્ય જેવા રૂપમાં જોઈએ તેવા રૂપમાં, અનેક વ્યવસાયોને લીધે, તેવાર થઈ શક્યું નથી તેથી દાખલ કર્યું નથી. આધ્યાત્મિક શાંતિના પ્રસાર થઈ જીવન વિશુદ્ધતર અને ઉન્નત બનાવવાની પ્રકૃષ્ટ ઇચ્છાથી ગ્રંથજેખન અને તદ્વિવેચન થયું છે અને તે ઇચ્છા પાર પડે એવી ખરા અંતઃકરણથી પ્રાર્થના છે. તથાસ્તુ.

મો. ગિ. ડા.

વિષયસંક્ષેપ

(શ્લોક તથા વિવેચનની વિસ્તારથી અનુક્રમણિકા)

ઉપોદ્ધાત—પીઠિકા-શાંતરસત્ત્વ રસાધિરાજત્વ; તેમ હોવાનાં ગણ કારણો. મંગળ; વિષય, પ્રયોજન, સંબંધ અને અધિકારી. આ ઉપદેશનું કારણ શું છે તેનો નિર્ણય. શાંતરસ ભાવનાનું માહાત્મ્ય. આ ગ્રંથમાં કહેવાના સોળ અધિકાર. પૃષ્ઠ ૧ થી ૧૦

પ્રથમ અધિકાર-સમતા—ભાવના નિરંતર ભાવવા માટે મનને ઉપદેશ. અનાદિ અભ્યાસથી વિભાવ દશા ને પરવશપણું. ઈન્દ્રિયસુખ અને સમતાના સુખની સરખામણી. માન્યતાનાં સુખો અને વતિનાં સુખોની સરખામણી. ભર્તૃહરિના તે પર વિચારો. ક્ષણમાત્ર સમતા પૂર્વક મૈત્રી રાખવાથી થતો આનંદ. ખરેખરા યોગીનું સ્વરૂપ. શ્રી આનંદધનજીના તે પર વિચારો. સમતાનું **પ્રથમ અંગ**—ચાર ભાવના : મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય ભાવનાનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ, વિવેચન અને તે પર અન્ય વિદ્વાનોના વિચારની અવતરણા. સમતાનું **બીજું** અંગ—ઈન્દ્રિયોના વિષયો પર સમભાવ રાખવો. સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું **ત્રીજું** અંગ—આત્મસ્વરૂપની વિચારણા. આ વિષયમાં જીવની ખેદરકારી. પારકાના ગુણસ્તવનથી અને પોતાની નિંદાથી રાજી થાય તે જ્ઞાની. કૃષ્ણનું તે પર દર્શાવેલું વસ્તુતઃ પોતાનાં કોણુ છે અને ચારકા કોણુ છે તેને શોધી કાઢવાની જરૂરિયાત. વસ્તુ ગ્રહણ કરવા પહેલાં તેનો અને પોતાનો ક્ષેત્ર, કેટલો અને ક્યારનો સંબંધ છે તે વિચારવાની આવશ્યકતા. મારા-તારાનો વિભાગ રાગદ્વેષકૃત છે, જે બંને તારા દુઃસ્મન છે. આ વિભાગનું અપ્રમાણપણું. આત્મા અને પુદ્ગલના સંબંધ પર લોકપ્રકાશ ગ્રન્થ, માતાપિતાનો સંબંધ, તે પર દર્શાવેલું અને ઉપદેશમાળાનું વિવેચન. બહુ અલ્પ પ્રાણીઓ સમતાનું સ્વરૂપ બાણે છે. સમતાનું **ચોથું** અંગ—સ્વાર્થસાધનમાં રક્ત રહેવું. આને માટે પોતાનો સ્વાર્થ ઓળખવો. સ્વાર્થપરાયણ દુનિયા, તેનાથી સિન્ન તારો સ્વાર્થ. પૌદ્ગલિક પદાર્થો સાથેનો સંબંધ અસ્થિર છે. વાસ્તવિક આનંદ ક્યાં છે તેની શોધ. મરણ પર વિસ્તારથી વિચાર કરવાની જરૂર અને તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ. મરણ ઇચ્છવું નહિ, તેમ મરણથી ડરવું નહિ અને નિરંતર તેને માટે તૈયાર રહેવું, મરણ ચોક્કસ છે જ, માટે અનુકૂળતા પ્રમાણે સમતાપ્રાપ્તિ તરફ પ્રયાસ દોરવાનો વ્યવહાર. કષાય અને શોકનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ; તે પર વિચાર અને તે બંનેને ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ. રહવા-કૂટવાના હાનિકારક રિવાજમાં રહેલો અસત્ય વ્યવહાર અને તે પૂરું પાડતાં આર્થ સંસારના અધઃપાતનું દર્શાવેલું. અરસપરસ બચાવવાની અસમર્થતા અને તેથી મોહત્યાગનું યોગ્યપણું. અનાથીમુનિ. પૌદ્ગલિક વસ્તુ સાથેનો બહુ ટૂંકો સંબંધ અને તે ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ. સુખુદ્ધિ પ્રધાનનું દર્શાવેલું. ઉમાસ્વાતિ વાયકના એ જ વિષય પર વિચાર-આખા અધિકારનું અંતિમ રહસ્ય. પૃષ્ઠ ૧૨ થી ૬૪

બીજો અધિકાર સ્ત્રીમમત્વમોચન—પહેલા, બીજા, ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા અધિકારોનો સંબંધ. સ્ત્રી પુરુષને ગળે બાંધેલી શિલા જેવી છે અને દહ બંધન છે. સ્ત્રીશરીરનું બાહ્ય દર્શન અને મહાઅશુચિમય અંતરંગ દર્શન. મલ્લિકુવરીનું દર્શાવેલું. જીવી ભાવનાનું સ્વરૂપ. સ્ત્રીશરીર પર ભર્તૃહરિના વિચારો. સ્ત્રીમોહથી આ ભવ અને પરભવમાં થતું ફળ. કપિલ કેવળીનું દર્શાવેલું. એલાચમી કુમારને

સ્ત્રીસૌન્દર્યના વ્યામોહને લીધે થયેલી પીડા. સ્ત્રીના બાહ્ય વેશ અને અંદર ભરેલું 'ગટરખાતું', મોહનીય કર્મનું સામ્રાજ્ય. સંયોગથી ઉત્પન્ન થતી ઐહિક-આસુષ્મિક પીડાઓ. સંયોગથી થતો આનંદ જરા પણ હોય તો તે ક્ષણિક છે; ઊંઘમાંથી રાત્રીએ જાગત થયેલો મુમુક્ષુ શી વિચારણા કરે તે પર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય. સ્ત્રી ભૂમિ વગરની વિષકંદલી, જંગલ વગરની વાઘણી, નામ વગરનો મોટા વ્યાધિ વગેરે વગેરે તેની અનેક રીતે ઉપમેયતા અને તેનું વાસ્તવિકપણું. અધિકારનું રહસ્ય. પુરુષોને માટે સ્ત્રીએ પણ ઊલટી રીતે સર્વ વાત સમજવી. પ્રેમની પરિસીમા, સ્વાર્થસંઘટ્ટનના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયે વર્તન. પરસ્ત્રીનો ત્યાગ તો અવશ્ય કરવો જોઈએ. આ વિષય પર લખાયેલા અન્ય ગ્રંથો. પૃષ્ઠ ૬૫ થી ૭૩

ત્રીજો અધિકાર-અપત્યમમત્વમોચન—પુત્ર-પુત્રીને જોઈ હર્ષવેલા ન થવાનો ઉપદેશ, ભવભૂતિ કવિનું આ વિષય પર અવતરણ. આર્દ્રકુમારનું દર્શાવ, લોકધર્મ સાથે પિતૃ કે પુત્રધર્મના સંઘટ્ટનના પ્રસંગો આવતાં કયો માર્ગ લેવો? પુત્ર-પુત્રીનું શલ્યપણું. તેઓનું ચલાચલત્વ. પુત્રી સંબંધમાં વિશેષ ચિંતા. સ્ત્રીની કુક્ષિમાં કપીડા અને ત્યાં જ ઉત્પન્ન થતાં પુત્ર-પુત્રી. પ્રેમ બાબતમાં ત્યાં રહેતો ભેદ. અપત્ય પર સ્નેહબદ્ધ ન થવાનાં ત્રણ કારણો : (૧) આપત્તિમાં પાલન કરવાની અશક્તિ, (૨) સંબંધનું અનિત્યપણું અને (૩) ઉપકારનો બદલો વાળવાનો સંદેહ. પુત્ર-પુત્રી માટે માનતા માનનારનું મૂર્ખપણું; તેના સારુ ખીજી સ્ત્રી કરનારનું મંદબુદ્ધિપણું. પૃષ્ઠ ૭૪ થી ૭૭

ચોથો અધિકાર-ધનમમત્વમોચન—લક્ષ્મી પાપના હેતુભૂત છે અને સંસારબ્રમણ આપનારી છે. મમ્મણ શેઠનું દર્શાવ. સીઝર, પોંપી, બોનાપાર્ટ વગેરેનાં દર્શાવો. આ ભવ અને પરભવમાં પૈસા દુઃખ આપનાર છે. નંદ રાજાની સોનાની ડુંગરી. ધનથી થોડું સુખ થાય છે પણ દુઃખ બહુ જ વધારે છે. મારા-પણાની માન્યતાથી જરા સુખ થાય છે, પણ તે નામનું જ છે. સત્ય સુખ સંતોષમાં જ છે; ધર્મ નિમિત્તે ધન મેળવવું યુક્ત છે?—એ પ્રશ્નનો નિર્ણય. મળેલા ધનનો વ્યય કયાં કરવો? ધનથી થતી અનેક પ્રકારની હાનિ. તેને તજી દેવાનો ઉપદેશ; તેનાં ચાર કારણો-પરભવમાં દુર્ગતિ, આ ભવમાં ચાલુ ભય અને ધર્મ-વિમુખતા તેમ જ અન્યથી ઉપભોગપણું, સાત ક્ષેત્રમાં ધનનો વ્યય કરવાનો ઉપદેશ. પૈસાનો વ્યય કરતી વખત લોકોની સ્થિતિ અને જરૂરિયાત પર વિચાર કરવાની આવશ્યકતા. જમણવાર કરવા કરતાં વિશેષ ઉત્તમ સ્થાનમાં ધન વાપરવાની જરૂર. આ સંસારમાં રજાવાનાર બે વસ્તુમાંથી એક ધન. ધન પરના મોહનું વૃદ્ધાવસ્થામાં વિશેષ જોર. સાક્ય વગર માત્ર ધન ખાતર ધન મેળવવા માટે જ પૈસા પેદા કરવાની ઇચ્છા થાય છે. એ ગમે તેટલી સંખ્યામાં મળે તોપણ અતૃપ્તિ રહ્યા કરે છે. ચાલુ સ્થિતિથી અસંતોષ રાખવો નહિ. સુખ કયાં છે તેની શોધ. મનુષ્યજીવનનો ઉચ્ચતર હેતુ પાર પાડવા તરફ પ્રેરણા. પૃષ્ઠ ૭૮ થી ૮૮

પાંચમો અધિકાર-દેહમમત્વમોચન—અધિકારનો ઉદ્દેશ-શરીરને પાપથી પોષવું નહિ. સન-ત્કુમારનો શરીરમદ. ત્રિશંકુનું શરીરપ્રેમ પરનું પૌરાણિક દર્શાવ. શરીર-કારાગૃહમાંથી છૂટવાનો ઉપદેશ. બાંદરો અને ગાગરમાં ભરેલાં ઘોરનું દર્શાવ. શરીરસાધનથી કર્તવ્યો કરવાની પ્રેરણા. દેહાશ્રિતપણુથી દુઃખ, નિરાશ્રયતામાં સુખ. અગ્નિ-લોહના સંબંધનું દર્શાવ. જીવ અને સૂરિ વચ્ચે થયેલી વાતચીત. શરીરને જરા જરા પોષણ આપીને સંયમભાર સહન કરવાનો ઉપદેશ. શરીરમાં પડતા પદાર્થોની અશુચિ, શરીરમાં ભરેલી અશુચિ, શરીરની અંતિમ સ્થિતિ. શ્રી મલ્લિનાથે પૂતળી બનાવીને આપેલો ઉપદેશ. જીવે ભાવના પર વિચારણા. શરીરધરને ભાડું આપી તેનો કરવો જોઈતો ઉપભોગ. શરીર વડે બની શકે તેટલું આત્મહિત સાધી લેવાનો ઉપદેશ. અધિકારના વિષયોનું પૃથક્કરણ. અવહારથી ખમવાં પડતાં સર્વ દુઃખો. શરીર સાથે સંબંધ કેવા પ્રકારનો રાખવો તે સંબંધી સંક્ષેપમાં વિચારો. પૃષ્ઠ ૮૬ થી ૯૭

છઠ્ઠો અધિકાર—વિષયપ્રમાદત્યાગ—અંતરંગ મમત્વ. પ્રમાદ શબ્દના અર્થો, તેના પાંચ તથા આઠ પ્રકાર. વિષયસેવનથી લાગતાં સુખોતું ખરું પરિણામ. આ સુખ સાથે સમતાના સુખની સરખામણી, વિષયોથી પરિણામે થતી હાનિઓ. તેના ઉપર શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજનું કવિત. મોક્ષસુખ અને સંસારસુખ. એ બંનેને વિરોધ. બંનેનો કોષ્ટકથી બતાવેલો વિરોધ. તને દુઃખ શાં કારણેથી થાય છે તેનો નિશ્ચય કર. સર્વ ગતિઓમાં થતાં દુઃખનું વર્ણન, સદરહુ નિશ્ચય પર વિચારણા. જન્મ વખતની વેદના; તે પર પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રન્થ. પ્રાણીઓને માથે મરણનો ભય. તેનો સમય આપણે અજ્ઞતા નથી, માટે પ્રમાદ ન કરવો. સુખ માટે સેવાતા વિષયો ભોગવતી વખતે અને પછી સુખ આપતા નથી. સ્વયં ત્યાગ કર્યાથી થતો સંતોષ. તું શા ઉપર વિષયોમાં રાત્મીમાત્મી રહે છે? વિષયોના ત્યાગથી થતું મહાસુખ. વિષય સેવનારના સુખનો પ્રકાર કેવો છે તે પર શ્રી ધર્મદાસ ગણિ. શાંતિના સુખ પર શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજ. આ અધિકારના મુદ્દાઓ. એક એક ઈન્દ્રિયપરવશ પડેલ તિર્થોએની દુર્દશા; તે પર ઉપાધ્યાયજી તથા શ્રી ચિદાનંદજી. સુખ માત્ર માન્યતામાં જ છે, તે પર ભર્તૃહરિ. પાંચ પ્રમાદ પર સામાન્ય વિચારણા.

પૃષ્ઠ ૬૮ થી ૧૦૮.

સાતમો અધિકાર—કષાયનિગ્રહ—કષાયના ચાર તથા સોળ ભેદ. તેનું સ્વરૂપ; તેનો શબ્દાર્થ. ક્રોધનું સ્વરૂપ; તેનો નિરોધ કરવાની આવશ્યકતા. ક્રોધ કરનાર પર શાંતિ રાખવી. ગાળ દેનારને ગાળ દેવા દેવી. તે પર ભર્તૃહરિ, ચંડકૌશિક, ગજસુકુમાળ, ચીર પરમાત્મા. ક્રોધથી પ્રીતિનો નાશ. ક્રોધ પર ઉમાસ્વાતિ વાચક. તે પર સુક્રામુકતાવલિ. માનનો ત્યાગ કરવા ઉપદેશ. માન અને તપનો સંબંધ. સામે પ્રાણી ક્રોધ કરે ત્યારે મનસ્વી પ્રાણી કેવું વર્તન રાખે—દમદંતમુનિ. કષાયથી ગુણ કાંઈ થયો નથી અને તેનાથી થતા દોષો નિવારવા યોગ્ય છે. કષાયસેવન અને અસેવનના પરિણામ પર વિચારણા. માનનિગ્રહ; તે પર બાહુબલિનું દૃષ્ટાંત. બહેનોએ તને આપેલ બોધ. માન ત્યાગ કરી અપમાન સહન કરવાનો ઉપદેશ. વેરની ઇચ્છાનો પરભવમાં થનારી વેદના પર વિચાર કરી નિરોધ કરવો. ષૂરિપુ ઉપર ક્રોધ કરવો. ઉપસર્ગ સાથે મૈત્રી કરવી. ષૂરિપુની વ્યાખ્યા. ગજસુકુમાર, અવંતિસુકુમાળ, સકંધક, અરણિક, મેતાર્યના જીવન પર વિચાર. માયાનિગ્રહ—ઉપાધ્યાયજીનો માયા સ્વાધ્યાયમાં બોધ. શ્રી ઉદયરતનજી તથા સિદ્ધપ્રકરકારના વિચારો. લોભનિગ્રહ—તે પર ભર્તૃહરિ, સિદ્ધપ્રકરકાર, ઉમાસ્વાતિજી વગેરેના વિચારો. સુભૂમ, ધવળ, રામ વગેરેનાં શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત. સીઝર, નેપોલિયન વગેરે ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતો. સંતોષનું સુખ. મદમત્સરનિગ્રહનો ઉપદેશ. તેર કાઠિયા પર વિવેચન. ઈર્ષ્યા ન કરવાનો ઉપદેશ. ગુણ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય. કષાયથી થતો સુદૃતનો વિનાશ. કષાયથી થતી હાનિપરંપરાનું લિસ્ટ. મદનો નિગ્રહ કરવા માટે ખાસ ઉપદેશ, તે પર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના વિચારો, આઠ મદ અને તે કરનારાઓનાં સંક્ષેપથી દૃષ્ટાંતો. સંસારવૃક્ષનું મૂળ—કષાયો. કષાયના સહચારી વિષયોનો ત્યાગ. ધર્મની જોગવાઈની મુશ્કેલી. દશ દૃષ્ટાંતે મનુષ્યભવનું દુર્લભપણું; તે પર શ્લોકો અને તેનું વિસ્તારથી વિવેચન. કષાયના સહચારી પ્રમાદનો ત્યાગ. ઉદ્ધતાઈનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ. તેં શું મહાન કામ કર્યું છે કે જાઓ ને જાઓ ચાલો છે—તે પર વિચારણા. સોળ ભય. અંતિમ રહસ્ય. કષાયત્યાગના વિષયની અગત્યતા; સંસારના દરેક કાર્યમાં તેનો આવિર્ભાવ. તેને સમજવાની અગત્ય. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ દરેક પર સ્વતંત્ર મુદ્દાસરનો દૂંકો ઉલ્લેખ. એ દરેકનાં રૂપકો.

પૃષ્ઠ ૧૦૯ થી ૧૪૪

આઠમો અધિકાર—શાસ્ત્રાભ્યાસ—ઉપર્યોટિયો શાસ્ત્રાભ્યાસ. હૃદયમાં ભીનાશ વગરનો લૂખો અભ્યાસ. વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ; અનેક વાર થતું એ જ્ઞાન; તેની અલ્પ કિંમત. શાસ્ત્રાભ્યાસ છતાં પ્રમાદ કરનારની સ્થિતિ; તેના ભવરોગનું અસાધ્યપણું. આઠ પ્રકારનાં પ્રમાદ. પોતાની પૂજા-પ્રતિષ્ઠા

માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરનારાઓ તરફ ઉક્તિ, તેઓની દીપબ્યોત્તિમાં પડતાં પતંગિયાં સાથે સરખામણી. વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાનવાળાની પ્રવૃત્તિ તરફ નિરપેક્ષ વૃત્તિ. તેઓમાં રહેતો અંતઃકરણીનો કેળવણીનો અભાવ. ખ્યાતિ મેળવવા માટે શુષ્ક અભ્યાસ કરનારાઓને બે વચન. તેઓનું 'પેટભરાપણું'. શાસ્ત્ર ભણીને શું કરવું યુક્ત છે, સંયમ રાખવાનો ઉપદેશ. માત્ર અભ્યાસ કરનાર અને અદ્વપાભ્યાસી પણ સાધ્યદષ્ટિવાળામાં શ્રેષ્ઠ કોણુ? તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનનું સ્વરૂપ. મુખ્ય અને પડિત. આત્મવચનાનુસાર અનુજ્ઞાન. ઉપસંહાર. માત્ર અભ્યાસથી જ્ઞાનો અભાવ. શ્રી ધર્મદાસ ગણિના વિચારો. અંતિમ રહસ્ય. નામના પડિતોનો બાહ્ય દેખાવ. ક્રિયા અને જ્ઞાનનો સંબંધ; તે પર શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ. અજ્ઞાનવાદ તરફ અભાવ. અધિકારોત્તરગત અત્યુર્ગતિ વિવેચન. નરકગતિનાં દુઃખો. ત્રણ પ્રકારની વેદના. તિર્થચગતિનાં દુઃખો. મનુષ્યગતિનાં દુઃખો. એ દુઃખસંક્રાંતનું પરિણામ. ઉપસંહાર. આખા દ્વારનો પરસ્પર સંબંધ. પાશ્ચાત્ય સુખસૂત્ર અને જૈન સુખસૂત્રનો તફાવત.

પૃષ્ઠ ૧૪૫-૧૬૨

નવમો અધિકાર-ચિત્તદમન—આખા ત્રથના મધ્યગિંદુરૂપ આ અધિકાર. મન-ધીવરનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. મનને પોતાનું માનવું નહિ. મનને વશ થવા પ્રાર્થના દ્વારા ઉપદેશ. મન પર અંકુશ રાખવાનો સીધો ઉપદેશ. પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ અને તંદુલ મત્સર્યનાં દષ્ટાંતો. જીરણુશેઠની માનસિક ભાવના. સંસાર-ભ્રમણનો હેતુ મન છે. સંસાર ચક્ર છે, તેને ફરતું બંધ રાખવા મજબૂત શ્રેકની જરૂર છે. યમ, નિયમ અને મનોનિગ્રહ. નિયમના પ્રકાર, યમના પ્રકાર. મનોનિગ્રહ વગરના દાનાદિ ધર્મેનું વ્યર્થપણું. પાંચ પ્રકારનાં દાન. મન સાધ્યું તેણે સધળું સાધ્યું. મનનો વિરુદ્ધ સ્વભાવ. ભૂલવાની વાતનું વારંવાર સ્મરણ, મનને વશ થનારની રખડપટ્ટી. તીર્થકરભાષિત જહાજ અને મનપિશાય. કલ્પનાશક્તિનો તીવ્ર વેગ. પરવશ મનવાળાને તેવડો ભય. તે પર શ્રી આનંદધનજીની ભીમિઓ. મનને ઉક્તિ. મનને વશ થનારનું અંતિમ ભવિષ્ય. એક વ્યવહારુ દષ્ટાંત, તાર સમાચાર. મનોનિગ્રહ વગરનાં તપજપનું નિર્થકપણું. પુણ્યપાપબંધનો મન સાથે સંબંધ. તે પર શ્રી ચિદાનંદજી અને શ્રી યશોવિજયજીનાં વિચારો. મનોનિગ્રહ વગરનું જ્ઞાન. આળોવતાં આવડવાની વાત પર માર્મિક વિવેચન. જ્ઞાનવાંતની વિશેષ જવાબદારી, મનોનિગ્રહથી પરંપરાએ મોક્ષગમન. મનોનિગ્રહના ચાર ઉપાય : સ્વાધ્યાય, સ્વાધિકાર યોગ્ય ક્રિયામાં વ્યાપાર. ભાવના અને આત્મા-વલોકન. યોગવ્યાપાર પર શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજનાં વિચારો. ભાવનાની જગૃતિથી મન પર અસર. અંતિમ રહસ્ય. મનની સ્થિતિસ્થાપકતા. મન પર કાખૂ રાખવાની જરૂર. અભ્યાસ પાડવાની આવશ્યકતા અને તેની રીતિ. અધિકારમાં બતાવેલા વિષયોનું પૃથક્કરણ. સુવર્ણાક્ષરથી ક્રોતરી રાખવા યોગ્ય મુદ્રાલેખ.

પૃષ્ઠ ૧૬૩-૧૮૩

દશમો અધિકાર-વૈરાગ્યોપદેશ—મૃત્યુનો દોર. જીવનના કાળમાં પરિણામ હિત માટે યતન કરવા ઉપદેશ. યત્નને ઓળખવાની જરૂર. મરણથી કરવું નહિ, તેને ઇચ્છવું નહિ, તેને માટે તૈયાર રહેવું. શક્તિ-સ્કુરણા કરવાનો ઉપદેશ. જૈનોનો પુરુષાર્થવાદ. લોકરંજન અને આત્મરંજન. ભરતચક્રવર્તીનું દષ્ટાંત. દેખાવ ન કરવાથી લાભ. મદત્યાગ અને શુદ્ધ વાસના. પ્રાપ્ત થયેલી જોગવાઈનો લેવો જોઈતો લાભ. મનુષ્યભવપ્રાપ્તિનાં દુર્લભતા ઉપર શ્રી ચિદાનંદજી. ધર્મથી થતો દુઃખક્ષય. પૂજ્યસપરાવર્તનનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ. સ્તુતિ, સુખ કે સિદ્ધિ ઇચ્છવા પહેલાં તેને લાયક થવાની આવશ્યકતા. વારંવાર થતો પરાભવ કયાંથી ઉપન્ન થાય છે તે પર વિચારણા. પુણ્યનું આદરણીયપણું અને પાપનું ત્યાજ્યપણું. શ્રી ધર્મદાસ ગણિનાં વિચારો. વિપાકોદય. માની લીધેલું સુખ અને તેનું પરિણામ. સુખ શું છે અને કયાં છે? પ્રમાદથી દુઃખ; તે પર શાસ્ત્રગત બેકડો, કાકિણી, જળગિંદુ, કેરી, ત્રણ વાણિયા, ગાડું હાંકનાર, ભિખારી, દરિદ્ર, કુટુંબ, બે વાણિયા, બે વિદ્યાધર અને નિર્ભાગીનાં વિસ્તારથી ઉપનય સાથે દષ્ટાંતો. પ્રત્યેક ઈદ્રિયજન્ય દુઃખ

પર તિર્થંચનાં દર્શાંતો. પ્રમાદનું ત્યાજ્યપણું. અત્યારે કામ કાઢી લેવાનો વખત છે તેથી પુણ્ય કરવાનો ઉપદેશ. સુખપ્રાપ્તિના ઉપાય. ધર્મધન એકઠું કરવાની જરૂર. સહન કરે છે તેટલાં જ દુઃખો સકામપણે સહન કરવાથી થતા લાભ. પાપકર્મોમાં ડહાપણુ માનનાર તરફ ઉક્તિ. શેઠ અને મહાંતનો વ્યવહારુ દાખલો. આ જીવનાં કૃત્યો અને તેથી થતી વિપત્તિઓ. શાસ્ત્રશ્રવણુ વખતનો કમકમાટ અને વર્તન વચ્ચે વિરોધ. સહચારી મિત્ર વજેરેના મૃત્યુથી મળતો યોધ. શ્રી ભર્તૃહરિ અને શ્રી વિનયવિજયજીના તે પર વિચારો. સગાઓ ખાતર પાપકૃત્યો કરનારને ઉપદેશ. વારસો આપી જનાર પિતાનો આહાર માનનાર પુત્રોની નિર્જીવ સંખ્યા. પૈસાનો સન્નિપાત. પરલોકના પંથોનો ધન પર પ્રેમ. પુણ્યધન એકઠું કરવા જગૃતિ. ન મળ્યા રામ ને ન મળી માયા. થોડા કષ્ટથી ખીનાર વિશેષ મળે તેવાં કાર્યો કરે છે. પાપનું કલુષિતપણું. અંતિમ રહસ્ય. ભેદજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને રહસ્ય. દુઃખ. મોહ અને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય. તાત્કાલિક અને પારિશ્રમિક સુખો. પ્રસંગતી અનુકૂળતા. વૈરાગ્યનાં અનેક કારણો. આત્માની અનંત શક્તિનું પ્રાકટ્ય. પૃષ્ઠ ૧૮૪-૨૨૧

અગિયારમો અધિકાર-ધર્મશુદ્ધિ—ધર્મને મલિન ન કરવાનો ઉપદેશ. ધર્મ શબ્દના અર્થો. સાધનધર્મને સાધ્ય માનવાની થતી ભૂલો. ધર્મપ્રાપ્તિની ઇતિહાસની નજરે દેખાતી જરૂર. શુદ્ધ પુણ્યજીવનમાં મળે તેનું લંબાણથી લિસ્ટ. પરગુણપ્રશંસા—તેથી થતા ઇજલાલ. સ્વગુણસ્તુતિની ઇચ્છા ન રાખવી. લોક-પ્રશંસા પર આધાર રાખનારા ઠગાય છે તે વાતનું સ્પષ્ટપણું. શત્રુગુણપ્રશંસા. તેમાં રહેલું જ્ઞાનીપણાનું લક્ષણ. પરગુણપ્રશંસાથી થવો જોઈતો આનંદ. ઉદાસીન વૃત્તિને નામે ખેરકારી દાખલ ન થાય તેની ચેતવણી. ગુણસ્તુતિની અપેક્ષા પણ તુકસાનકારક છે. શુદ્ધ ધર્મ કરનારાઓની અલ્પ સંખ્યા. એકડા શીખવા પણ તેમાં જિંદગી ન કાઢી નાખવી. અશુદ્ધ ધર્મથી શુદ્ધ તરફ પ્રયાણનું સાધ્ય. ગુપ્ત ધરમાદો કરનાર. ગુણ ઉપર મત્સર કરનારની ગતિ. પુણ્ય અલ્પ પણ શુદ્ધ હોય તે વધારે સારું. તે કેટલું છે તે કામનું નથી, પણ કેવું છે તે કામનું છે. તે પર દીપક, અમૃત અને તણખાનાં દર્શાંતો. શુદ્ધિ સાથે ભાવની પણ જરૂરિયાત—તે પર સૂક્તમુક્તાવલિકારના વિચારો. અનેક પ્રકારે થતો ધર્મ. તે પર ઉપદેશ-તરંગિણીનું અવતરણ. અધિકારમાં આવેલી મુખ્ય ત્રણુ બાબતો પર વિવેચન. પૃષ્ઠ ૨૨૨-૨૩૮

બારમો અધિકાર-ગુરુશુદ્ધિ—ધર્મને બતાવનાર ગુરુમહારાજ. સર્વ તત્ત્વમાં ગુરુતત્ત્વની મુખ્યતા. ગુરુપણું કયાં ઘટી શકે? સદોષ ગુરુના બતાવેલા ધર્મો પણ સદોષ. બિંદવેલોનું દર્શાંત. ડૂબનાર અને કુબાડનાર ગુરુઓ. વાહન પેઠે ગુરુની શોધ કરવાની જરૂર. કુગુરુના ઉપદેશેલા ધર્મની નિષ્ફળતા. પ્રેમલા-ઓની ભક્તિ. ગરજાચારપદનાનું વાક્ય. રાગ દૂર કરવા માટે ગુરુ પર રાગ કરવાનું કહેવાના ઉપદેશનું રહસ્ય. દષ્ટિરાગ પર ગંભીર વિચારણા. અધશ્રદ્ધા ન કરવાનો ઉપદેશ. સ્વરૂપજ્ઞાન બતાવનાર ગુરુ. શાસનના રક્ષકોનું લક્ષકપણું. તેની સામે પોકાર. આ કાળમાં ધર્માધ્યક્ષોની ફરજ. જડવાદનો ચાલતો કાળ. અશુદ્ધ ગુરુને આદરવાથી ભવિષ્યમાં થતો શોચ. તે મોક્ષ આપી શકે નહિ. તે પર ત્રણુ દર્શાંતો. ખરો ઉપકાર કરનાર ગુરુ. ધર્મમાં જોડનાર જ ખરો માયાપ કહેવાય. સંપત્તિનાં સાત કારણો. વિપત્તિનાં છ કારણો. પુણ્યધનનું કરિયાણાપણું. ધર્મશ્રવણુ. ગુરુસિંહનું બળ. ગુરુને મેળવી પ્રમાદ ન કરવો. દેવગુરુધર્મ પર અંતરંગ પ્રીતિ રાખવામાં જન્મનું સાર્થકય. દેવ કે સંધનાં કાર્યોમાં ધનવ્યય. ગુરુના ચાર વિભાગ ગુરુનો આશ્રય કયાં સુધી જરૂરનો છે તે પર શ્રી યંશોવિજયજીના વિચાર. કુગુરુના પાંચ વર્ગ. ગુરુમહારાજનું ઉપયોગીપણું. તે પર સિંદૂરપ્રકરણનું વાક્ય. ગુરુ વગરનું જ્ઞાન. પૃષ્ઠ ૨૨૯-૨૬૨.

તેરમો અધિકાર-યતિશિક્ષા—યતિ શબ્દમાં કોનો કોનો સમાવેશ થાય છે? મુનિમહારાજ માટે ભાવનામય શુદ્ધ સ્વરૂપ. તેઓના ગુણોનું પૃથકરણુ. સાધુના વેશ માત્રથી બહુ લાભ નથી, મુનિનાં કર્તવ્યો,

પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય, અષ્ટ પ્રવચનમાતા, બાર પ્રકારનો તપ, કષાય ને નોકષાય, બાવીશ પરીષદ, સોળ ઉપસર્ગ, અઠાર હજાર શીલાંગ—આ પ્રત્યેક પર વિવેચન. વેશ માત્રથી કાંઈ વળતું નથી, ઉપરાંત તેથી દોષ પણ થાય છે. અભગજકર્તારિ ન્યાય. બાહ્ય વેશનું વાસ્તવિક ફળ. બાહ્યાડંબર પરના પાંચ શ્લોકોનું રહસ્ય. વર્તન વગરનું લોકરંજન; તેનાથી થતો સંસારસમુદ્રમાં પાત. બાહ્ય ડોળ ધાલનારાને શિક્ષા. લોકસત્કારનો હેતુ. ગુણ વગરની ગતિ. લોકરંજનના બે શ્લોક પર વિવેચન. લોકરંજનનું વાસ્તવિક રહસ્ય. યતિપણામાં રહેલું સુખ. તેને અંગે બળવવી જોઈતી ફરજો. પરિગ્રહત્યાગ કરવામાં યતિધર્મનું મુખ્યપણું. જ્ઞાની પ્રમાદને વશ થાય તેનાં કારણો. સાવધ આચરવામાં યતિને મૂખોક્તિનો લાગતો દોષ. કરેમિ ભંતેનો પાઠ અને ભાવ. મન-વચન-કાયાની એકસરખી પ્રવૃત્તિ. સાવધમાં પરવચનનો પણ દોષ. સંયમમાં વતન ન કરનાર તરફ કટાક્ષયુક્ત ઉક્તિ. નિર્ગુણ મુનિની ભક્તિથી તેનો આશ્રય કરનારને ફળનો અલાભ; વિશેષમાં ભલટો પાપપ્રધ. નિર્ગુણને થતું ઋણ અને તેથી ભવિષ્યમાં હાનિ. છ શ્લોકમાં બતાવેલ પરિગ્રહત્યાગનો ઉપદેશનું રહસ્ય. તે પર વિવેચન. વેશ છૂટી ન શકે તો સંવેગમાર્ગ આદરવાની સૂચના. સ્તુતિની ઇચ્છા રાખનારને બોધ. આઠ સિદ્ધિ તથા યોગવહન પર નોટ. ગુણ વગર સ્તુતિની ઇચ્છા ન રાખવી. ગુણ વગરનાં વંદન-પૂજન. હિતનો તેથી થતો નાશ. પરસ્તુતિનું તાત્વિક રહસ્ય. ગુણાર્જન કરવાની આવશ્યકતા. ભવાંતરનો ખ્યાલ કરી ગુણસ્તુતિની અપેક્ષા મૂકી દેવાની જરૂર. લોકસત્કારના સાત શ્લોકોના રહસ્ય પર વિવેચન. પરિગ્રહત્યાગનો ખાસ ઉપદેશ. નામાંતર કરવાથી ગુણદોષ અલ્પ થતા નથી. ધર્મના નિમિત્તથી રાખેલ પરિગ્રહ. સોનું ભરેલા વહાણનું દષ્ટાંત. ઉપકરણ શબ્દનો અર્થ. ધર્મોપકરણ પર મૂર્છા રાખવી એ પણ પરિગ્રહ છે. તેથી દોષો પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું સ્વરૂપ. ધર્મોપકરણ બીજા પાસે ઉપડાવવાથી થતો દોષ. સંયમની જરૂરિયાત અને બાહ્ય શોભા. ઉપકરણનો વ્યવહાર પર છ શ્લોકોમાં બતાવેલ રહસ્ય પર વિવેચન. ઉપાધ્યાયજ્ઞના એ જ વિષય પર વિચારો. પરીષદ સહન કરવાનો ઉપદેશ. શરીરનું વિનાશીપણું વિચારી જપતપ કરવાની શિક્ષા. ચારિત્રનાં કષ્ટ અને નારકીનાં કષ્ટ અને નારકીનાં કષ્ટો પર વિચાર. પ્રમાદજન્ય સુખ અને મુક્તિનું સુખ—તે પર વિચારો. ચારિત્રનિયંત્રણાનું દુઃખ અને ગર્ભવાસનું દુઃખ—તે પર વિચારણા. સ્વવશપણે પરીષદ સહન કરવામાં થતો મહાલાભ. તે પર રાજર્ષિ ભર્તૃહરિના વિચારો. વિષયોનું પ્રાપ્ત્ય, તેનાં ચાલુ દષ્ટાંતો. પરીષદ સહન કરવાથી થતાં શુભ ફળો. પરીષદથી દૂર નાસવામાં નુકસાન. પરીષદ સહન કરવાના ઉપદેશના નવ શ્લોક પર વિવેચન. બાવીશ પરીષદનાં નામ તથા અર્થ. ધર્મકર્તવ્યોનું સુખસાધ્યત્વ. બાર ભાવનાઓનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ. ચરણસિતરીના સિત્તેર ભેદો પર વિસ્તાર. કરણસિતરીના સિત્તેર ભેદો પર વિસ્તાર. યોગરંધનની અતિ આવશ્યકતા. મનોયોગ પર અંકુશ લાવવાનો ખાસ ઉપદેશ. પરમત્સર ત્યાગ કરવાનો સ્પષ્ટ ઉપદેશ. નિર્જરા કરવા માટે પરીષદ સહન કરવાનો ઉપદેશ. વિપત્તિની પ્રાર્થના. ક્રિયામાર્ગના પાંચ શ્લોક પર વિવેચન. અભ્યાસ પાડવાથી થતો અતિ લાભ. તે પર ધર્મસંગ્રહ ગ્રંથ. યતિનું સ્વરૂપ. ભાવદર્શન. યતિને ગૃહસ્થની ચિંતા કરવાનો નિષેધ. તેવી ચિંતાનું ફળ. દીક્ષા લેતી વખત કરેલ પ્રતિજ્ઞાનુસાર વર્તન કરવું જોઈએ. પ્રશસ્ત સાવધ પણ યાતને અનાદરણીય. પદ્મીનો ગર્વ કરનાર નિષ્પ્રયક જીવ. પ્રમાદત્યાગ કરવાનો યતિને ઉપદેશ. બોધિષ્ઠીજપ્રાપ્તિ અને આત્મ-હિત સાધન કરવાની જરૂર. આ જીવના અનેક શત્રુઓ—તેઓનું લાંબું લિસ્ટ. પ્રાપ્ત થયેલ સામગ્રીનો ઉપયોગ. સંયમવિરાધના ન કરવાનો ઉપદેશ, સંયમથી થતાં સુખો. પ્રમાદથી થતો સુખનો નાશ. સંયમનું ઐહિક-આમુખિક ફળ. અધિકારનું અંતિમ રહસ્ય. આ અધિકારમાં સમાયેલા અનેક વિષયો. મુનિમાર્ગનું લાગતું કઠણપણું. મુનિના સંબંધમાં અભિપ્રાય બાંધતાં ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય હકીકતો. હાલમાં ચાલતો પદ્મીનો લાભ. સાધુધર્મનું આદરણીયપણું. અધિકારમાં બતાવેલ કટુ ઔષધ. કઠિન શબ્દો માટે સામાન્ય ક્ષમાચાચના.

ચૌદમો અધિકાર—મિથ્યાત્વનિરોધ-સંવરોપદેશ—મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ—એ ચારનું બંધહેતુત્વ; તેના ત્યાગનો ઉપદેશ. મિથ્યાત્વના પાંચ પ્રકાર પર વિવેચન. બાર અવિરતિ, પચીશ કષાય, પંદર યોગ, મનોનિગ્રહ, તંદુલ મત્સ્યત્વું દર્શાંત. મનના વેગ પર પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિત્વું દર્શાંત. મનની અપ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતા હઠયોગ અને રાજયોગ પર વિવેચન. જૈન યોગમાં તેઓનાં સ્થાનો. ધર્મધ્યાનના ચાર પાયા ઉપર વિસ્તારથી વિવેચન. સુનિયંત્રિત મનવાળા પવિત્ર મહાત્માઓ. વચનઅપ્રવૃત્તિ, વસુરાજનું વિસ્તારથી દર્શાંત. કડવાં વચનનાં લયંકર પરિણામો. તીર્થંકર મહારાજે સ્વદર્શાંતથી બતાવેલી વચનગુપ્તિની ઉપાદેયતા. કાયાસંવર, કાચગાતું દર્શાંત. કાયાની અપ્રવૃત્તિ અને શુભ વ્યાપાર. શ્રોત્રેન્દ્રિયસંવર—હરણ્ય. ચક્ષુરિન્દ્રિયસંવર—પતંગ. ઘ્રાણેન્દ્રિયસંવર—ભ્રમર. રસેન્દ્રિયસંવર—મચ્છ. સ્પર્શેન્દ્રિયસંવર—હસ્તી. અસ્તિસંયમ—સ્થૂળભદ્રજી. ઈન્દ્રિયનીવિશેષ અગત્યતા અને તે પર રચાયેલા ગ્રંથો. સર્વ ઈન્દ્રિયસંયમનો ઉપદેશ. કષાયસંવર—કરટ અને ઉત્કરટ. ક્રિયાવંતની શુભ યોગમાં પ્રવૃત્તિ. મનોયોગના સંવરની મુખ્યતા. નિઃસંગતા અને સંબર. શુભ ચિંતન, શુભ ભાવના. પૃષ્ઠ ૩૨૩ થી ૩૪૮

પંદરમો અધિકાર—શુભ વૃત્તિ—આવશ્યક ક્રિયા કરવાનો ઉપદેશ. જ આવશ્યક પર વિવેચન.એ કરવાના ઉપદેશમાં રહેલું રહસ્ય. તપસ્યા કરવાનો ઉપદેશ. કર્મનિર્જરાનો અર્થ. તપસ્યા અને તેનો સંબંધ. શીલાંગ, યોગ, ઉપસર્ગ, સમિતિ, ગુપ્તિ સ્વાધ્યાય, આગમાર્થ, ભિક્ષા, વિષવાદરહિતપણું, ઉપદેશ, વિહાર. ઉપદેશ નિષ્પાપ જોઈએ અને ધર્મ પ્રાપ્તિની સન્નિપાતા તથા સમભાવ ઉત્પન્ન કરનાર જોઈએ. આત્મનિરીક્ષણ, પરપીડાવર્જન, યોગની નિર્મળતા, ભાવના, આત્મલય, મોહસુલટનો પરાજય, મમત્વ-ભાવનો ત્યાગ, રતિ-અરતિનો ત્યાગ, કષાયત્યાગ, શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરનારની ગતિ. અંતિમ રહસ્ય. પૃષ્ઠ ૩૪૯ થી ૩૬૧

સોળમો અધિકાર—સામ્યસર્વસ્વ—સમતાનું ક્ષણ મોક્ષપ્રાપ્તિ. આ શ્લોક પર વિચારણા. સુખ-દુઃખ આ જીવ યોતે જ છે. સુખનું મૂળ સમતા, દુઃખનું મૂળ મમતા. સમતાની વાનકીતું દર્શન. સહજ પ્રસંગ. સમતાનાં સાધનોના સેવનનો ઉપદેશ. આ ગ્રંથ સમતારસની વાનકી છે. સમતાના સ્વરૂપ પર શ્રી ચિદાનંદજીની ઉક્તિ. અનુભવ કરવાની વાંચનારને પ્રાર્થના. આ ગ્રંથના કર્તાનું નામ. પ્રયોજન, ઉપસંહાર, અંતિમ રહસ્ય. અધ્યાયુષ્યની સ્થિતિ પર વિવેચન. પૃ. ૩૬૨ થી ૩૭૧

આખા અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથની રંગવિજયકૃત ગુજરાતી ચોપાઈ અને તેની સાથે સરખામણી માટે સંસ્કૃત શ્લોકની સંખ્યા. પૃષ્ઠ ૩૭૨ થી ૩૯૬

श्री महावीर जैन विद्यालयनां प्रकाशने

श्री मोतीचंद कापडिया ग्रंथमालानां पुस्तको

आचार्य श्री मुनिसुंदरसरिण्ड मंडारान्नी त्याग-वैराग्य-संयमभोषक संस्कृत पद्यमरु कृतितुं

श्री मोतीचंदलाठ्ये करेल लाषांतर तथा विवेचन, सातमी आवृत्ति: किंमत इ. २५-००

(२) जैन दृष्टिमे योग

लेखक—श्री मोतीचंद गिरधरलाल कापडिया; त्रीण आवृत्ति: किंमत इ. ४-००

(३) श्री आनंदधनलनां पढो लाग पहुलेो

श्री आनंदधनलनां प० पढेतुं श्री मोतीचंदलाठ्ये करेल लाषांतर तथा विवेचन

त्रीण आवृत्ति; किंमत इ. २५-००

(४) श्री आनंदधनलनां पढो लाग भीजे

श्री आनंदधनलनां प१ थी १०८ सुधीनां पढेतुं श्री मोतीचंदलाठ्ये करेल लाषांतर तथा विवेचन;

श्री मोतीचंदलाठना परिचय साथे; संपादक श्री रतिलाल दीपयंद देसाई

भीण आवृत्ति; किंमत ३०-००

(५) श्री आनंदधनलथोवीशी

योगीराज श्री आनंदधनलकृत रतवनेनुं श्री मोतीचंदलाठ्ये करेल लाषांतर तथा विवेचन

संपादक श्री रतिलाल दीपयंद देसाई

भीण आवृत्ति: किंमत २०-००

(६) महोपाध्याय श्री विनयविजयण विरचित; श्री शांतसुधारस

(विस्तृत विवेचन तथा ग्रंथ अने ग्रंथकारना सविस्तर परिचय साथे)

विवेचक स्व. मोतीचंद गिरधरलाल कापडिया

आवृत्ति पांचमी: मूढ्य इ. ३०-००

(७) आचार्यश्री विजयवदललसूरि स्मारक ग्रंथ

स्व. आ. भ. श्री. विजयवदललसूरीश्वरलना परिचय तथा जैनधर्म, तत्त्वज्ञान, छतिलास, कणा तथा साहित्यने लगती लेखसामग्रीथी समरु सचिन ग्रंथ.

किंमत इ. १७-५० (सक्यो माटे इ. १२-५०)

(८) प्रशमरति प्रकरण कर्ता उभास्वाति वायक

विवेचक: श्री मोतीचंदलाठ गिरधरलाल कापडिया (छपाय छे)

अन्य पुस्तको

काव्यानुशासन

कलिकालसर्वज्ञ श्री हेमचंद्राचार्ये रचेल आ मूण ग्रंथ, जेनी टीका वजेरे साथे, विद्यालय तरक्षी

जे लागमां प्रगट करवामां आच्यो छतो. ते अप्राप्य थई ज्वार्थी आ ग्रंथ—मूण.

‘अलंकारयुगमणि’ नामे स्वोपज्ञ टीका, ‘विवेक’ नामे विवरण, अज्ञातकर्तृक जे टिप्पणो तथा विस्तृत प्रस्तावना साथे, इरी छपाववामां आच्यो छे.

संपादक: श्री रसिकलाल छोटालाल परीभ तथा डॉ. वी. जेम. कुलकर्णी. किंमत इ. १५-००

योगशास्त्र (चार प्रकाश, अनुवाद युक्त)

कलिकालसर्वज्ञ श्री हेमचंद्राचार्यप्रणीत ग्रंथना चार प्रकाशनुं लाषांतर ५-००

श्री महावीर जैन विद्यालय, जोगरुट कांति मार्ग, मुंण्ड ४०००३६

આચાર્ય શ્રી મુનિસુંદરસૂરિવિરચિત

અધ્યાત્મકલ્પક્રુમ

[મૂળ સંસ્કૃત શ્લોકો, અર્થ તથા વિવેચન સહિત]

श्री अध्यात्मकल्पद्रुम

(सविस्तर विवरणयुक्त)

अथायं श्रीमान् शान्तनामा रसाधिराजः सकलागमादिसुशान्त्तार्णवोपनिषद्भूतः सुधारसाय-
मान ऐहिकाश्रुम्भिकानन्तानन्दसन्दोहसाधनतया पारमार्थिकोपदेश्यतया सर्वरससारभूतत्वाच्च
शान्तरसभावनाध्यात्मकल्पद्रुमाभिधानग्रन्थान्तरग्रन्थननिपुणेन पद्यसंदर्भेण भाव्यते ॥

“ इवे सर्व आगम वगेरे सुशास्त्रसमुद्रना सारभूत अमृत रस समान रसाधिराज
शांतरसने, ते आ लोक अने परलोक संभंधी अनंत आनंदसमूहनी प्राप्तिनुं साधन होवाथी,
पारमार्थिक उपदेश आपवामां योग्य होवाथी, अने सर्व रसमां सारभूत होवाथी, ते शांत-
रसनी लावनावाजा अध्यात्मकल्पद्रुम नामना प्रकरणमां, ते लावने सूचववामां निपुण
पद्यबंध वडे, वर्णवुं छुं.”

विदेयन—अहु गंलीर शब्दोमां गद्यबंध रचना वडे प्रौढ विचार अताववा साथे
अथनी शब्दात करवामां आवी छे. शांतरसनुं रसत्व सिद्ध करतां भीज घण्टा प्रसंगो पण
अतावी द्वीधा. शांतरसनुं रसत्व सिद्ध करवामां आस विषयने उपयोगी उद्देश्य अत्र प्रस्तुत
छे; परंतु विषय परिभाषिक होवाथी सर्वने उपयोगी होवा करतां काव्यना आस विषयना
शोभीनेने अहु आनंद आपनार छे, तेथी तेने भाटे आमुअमां लुटो लेख लखवानो धराहो
राज्यो इतो, पण ते पार पड्या नथी.

शांतरस अे उत्कृष्ट रस छे. अेनां सर्व अंगो साथे अे होय छे त्यारे आत्मा ने
उन्नत दशा लोगवे छे तेनुं यथास्थित चित्र आपवुं मुश्केल छे. सांसारिक सर्व उपाधिओथी
विमुक्त थयेलुं मन शुद्ध थया पछी ने आत्मलग्नतिने अनुभव करे छे ते अनुभवरसिक
पोते न समल शके छे. प्राकृत विषयोथी उच्च स्थितिमां वर्तनार, सप्तर्गी दुनियाना विषय-
कषायोथी रंजायेल, वीर, करुणु के हास्यादि रसोथी तदन लुटा न प्रकारनी स्थितिने अनुभवनी
स्थितिमां लावनार शांतरस उत्कृष्ट रस छे अे, अलंकारचूडामणि अथमां कलिकालसर्वज्ञ श्रीमान
हेमचंद्राचार्ये अताव्युं छे तेम, दलीलथी गम्य छे, अेटलुं न नडि पण अनुभवथी ज्ञेय छे.

शांतरस आ लव अने परलव संभंधी अनंत आनंद भेजववानुं साधन छे. शांतरस
लावनारने आ लवमां मानसिक अने शारीरिक अने प्रकारना आनंद थाय छे. मानसिक
आनंद अेटलो अिया प्रकारनेो थाय छे के अे रसनुं विदेयन करतां प्रथम न कडे छे के,

એ શાંતરસ અમૃત રસ છે. એવી દંતકથા* છે કે, દેવતાઓએ સમુદ્રમંથન કરી ચૌદ રત્નો શોધતાં છેવટે અમૃત મેળવ્યું. એ મેળવતાં બહુ પુરુષાર્થની જરૂર પડી. આચારાંગાદિ અગિયાર અંગો (મૂળ સૂત્રો) અને ‘ આદિ ’ શબ્દથી પૂર્વાચાર્યવિરચિત યોગ, અધ્યાત્મ, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે અનેક વિષયોનું પ્રતિપાદન કરનાર ઉપાંગ, પયત્ના અને પ્રકરણો વગેરે અનેક ત્ર્યંચોરૂપ સમુદ્ર છે. એ મહાન સમુદ્રમાંથી બહુ પ્રયાસ કરીને શોધી કાઢેલ શાંતરસ છે. મતલબ, એને શોધવામાં પ્રબળ પુરુષાર્થની જરૂર પડી છે અને સમજનારને પડે છે. ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી હકીકત એ છે કે, શાંતરસ સર્વ ધર્મશાસ્ત્રમાંથી મંથન કરીને શોધી કાઢેલ ‘ સાર ’ છે. આ રસને ઉત્કૃષ્ટ રસ કહેવાનું કારણ એટલાથી જ સ્પષ્ટ થાય છે. એના સમર્થનમાં વિશેષ દલીલની અપેક્ષા રહેતી નથી. ગંભીર શાસ્ત્રસમુદ્રનો જે ‘ સાર ’- ‘ નવનીત ’- ‘ માખણ ’ હોય તે બહુ ઉપયોગી અને ખાસ જરૂરી હોય એમ કહેવું એ કરતાં સમજી જવું વધારે સુગમ્ય છે, છતાં એના સમર્થનમાં વિશેષ ત્રણ કારણ કહે છે, એ ત્રણ એટલાં જ ઉપયોગી છે. એ ત્રણ કારણો હવે આપણે તપાસીએ—

૧. શાંતરસ આ ભવ અને પરભવ સંબંધી અનંત આનંદ મેળવવાનું સાધન છે. શાંતરસ ભાવનારને આ ભવમાં માનસિક અને શારીરિક બન્ને પ્રકારના આનંદ થાય છે. માનસિક આનંદ એટલો જિંજા પ્રકારનો થાય છે કે તેનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ છે. બીજા કોઈ પણ માણસને નુકસાન કર્યા વગર આત્મા પ્રત્યેની ફરજ બળવવાથી જે અનિર્વચનીય આનંદ થાય છે તે અનુભવથી જ સમજી શકાય છે. એ આનંદ કેટલો હશે તેનો ખ્યાલ આપવા માટે વાચકપતિ શ્રી ઉમાસ્વાતિ માહારાજનું ‘ પ્રશનરતિ ગ્રંથમાંનું ’ નીચેનું વચન યાદ આવે છે :—

નૈવાસ્તિ રાજરાજસ્ય તત્સુખં નૈવ દેવરાજસ્ય ।

યત્સુખમિદૈવ સાધો-લોકન્યાપારરહિતસ્ય ॥ ૧૨૮ ॥

“ લોકન્યાપારથી રહિત એવા સાધુને આ લોકમાં જે સુખ છે, તે સુખ ચકવર્તીને અને ઈન્દ્રને પણ નથી. ”

આટલા પરથી જણાય છે કે શાંતરસ ભાવનારના સુખ સાથે પૌંદ્રગલિક સ્થૂળ સુખ સરખાવી શકાય તેમ નથી. દુનિયાની દૃષ્ટિમાં રાજા, શહેનશાહ, સાર્વભૌમ કે ચકવર્તી બહુ સુખી લાગશે અથવા દેવના સ્વામી ઈંદ્ર સુખી લાગશે, પરંતુ લોકન્યાપારથી રહિત થયેલા સાધુના સુખ પાસે આ સ્થૂળ સુખ કાંઈ હિસાબમાં નથી.

આવી રીતે આ ભવમાં માનસિક સુખ બહુ આનંદદાયી થાય છે. શારીરિક અને માનસિક સુખનો પરસ્પર સંબંધ એવા પ્રકારનો છે કે માનસિક સુખ હોય ત્યાં શારીરિક

* આ દંતકથા લૌકિક છે, પરંતુ રૂપક કરતી વખતે તેનો ઉપયોગ કરવામાં શાસ્ત્રને બાધ આવતો નથી.

સુખ હોય છે જ. આગળ બતાવવામાં આવશે તેમ, સુખ-દુઃખ માન્યતા પર-મનના બંધારણ પર-આધાર રાખે છે, તેથી બંને પ્રકારનાં સુખોમાં માનસિક સુખની જ મુખ્યતા છે.

શાંતરસથી પ્રાપ્ત થતું ઐહિક સુખ પ્રત્યક્ષ છે. તે મેળવવામાં ધનનો વ્યય કરવો પડતો નથી, શરીરને શોષવું પડતું નથી, મનને ચિંતામાં નાખવું પડતું નથી, ધમાલ કરવી પડતી નથી, કારણ કે તેનું સાધન શાંતરસ છે. તેટલા માટે જ સદરહુ મહાન લેખક કહે છે કે:—

સ્વર્ગસુખાનિ પરોક્ષાણ્યત્યન્તપરોક્ષમેષ મોક્ષસુખમ્ ।
પ્રત્યક્ષ પ્રશમસુખં, ન પરવશં ન ચ વ્યયપ્રાપ્તમ્ ॥

“સ્વર્ગ સુખ પરોક્ષ છે અને મોક્ષનું સુખ તો એથી પણ વધારે પરોક્ષ છે. પ્રશમ-સુખ પ્રત્યક્ષ છે, એને પ્રાપ્ત કરવામાં દોઢિયાનો ખર્ચ થતો નથી અને તે પરવશ પણ નથી.”

મતલબ કે આ ભવમાં પ્રત્યક્ષ રીતે મળી શકે અને પોતાનો લાભ બતાવી શકે એવું સુખ પ્રશમ જ છે. એને પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન શાંતરસ છે. આવી જ રીતે પરભવમાં પણ મહાસુખ આપનાર શાંતરસ છે. આ જીવન શાંત પ્રવાહથી વહન થયું હોય તો તેને ફિલ્લક કર્માપત્તિ થતી નથી અને પ્રાપ્ત કરેલાં ફિલ્લક કર્મોનો નાશ થાય છે, તેથી પરભવમાં સ્વાભાવિક રીતે આનંદ મળવાનો વધારે સંભવ રહે છે.

આવી રીતે આ ભવ-પરભવના આનંદનું સાધન શાંતરસ છે, એટલું જ નહિ પણ અનંત આનંદ-મોક્ષ સુખ, જેની પછવાડે કોઈ દિવસ નિરાનંદપણું પ્રાપ્ત થવાનું નથી, તે પણ શાંતરસથી પ્રાપ્તવ્ય છે. આ પ્રથમ કારણ થયું.

૨. પારમાર્થિક ઉપદેશ કરવા યોગ્ય શાંતરસ છે. ખીજા સર્વ રસોમાં પાર્થિવ વિષયો આવે છે. એ સર્વ રસોમાં ઈંદ્રિયના વિષયોની તૃપ્તિ અને મનના નિરંકુશ વર્તન સિવાય વસ્તુતઃ આનંદદાયક કંઈ આવતું નથી; પણ આ શાંતરસ એવા પ્રકારે આનંદ આપે છે કે તેથી કોઈને અગવડમાં ઊતરવું પડતું નથી. વીર, કડુણ, હાસ્ય વગેરે રસો પાર્થિવ છે, ઐહિક છે, સ્થૂળ છે, ખીજાને ભોગે આવિભાવ પામનારા છે અને પરિણામ વગરના છે. આ સર્વ બાબતોમાં શાંતરસ તેથી ઊલટો જ છે. પારમાર્થિક વિષયને પ્રતિપાદન કરનાર અને તેનો જ ઉપદેશ આપનાર હોવાથી આ રસ પ્રધાનપણે ઉપદેશવા યોગ્ય છે. વળી ખીજી રીતે જોઈએ તો, જેઓ પરમાર્થના ઇચ્છુક હોય તેઓને જ આ રસનું પ્રતિપાદન ઇષ્ટ લાગે છે; તેથી આ રસ તેના અધિકારીની અપેક્ષાએ પણ ઉત્કૃષ્ટ છે; કારણ કે તેના અધિકારીઓ પ્રાકૃત જનસમૂહની સામાન્ય સપાટીથી કાંઈક અથવા બહુ અંશે ઊંચા હોય છે. આ દ્વિતીય કારણ થયું.

૩. શાંતરસ સર્વ રસોનો સાર છે. હાસ્યાદિ રસોને કવિઓએ જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન આપ્યું છે તે ટકી શકે તેવું નથી અને શાંતરસને ખરા રસ તરીકે સિદ્ધ કરવામાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અને ખીજાઓ ક્ષેત્રમંદ થયા છે; એટલું જ નહિ, પણ એ ઉત્કૃષ્ટ રસ છે. અને રસનો મહિમા

જે સમજે અને અનુભવગોચર કરે તેને હાસ્યાદિ રસો તો સ્થૂળ લાગે એમાં જરા પણ નવાઈ જેવું નથી. શ્રીમાન હેમચંદ્રાચાર્ય અને રસગંગાધરના કર્તા પંડિત જગન્નાથ તેમ જ રસના અન્ય વ્યાખ્યાનકારોએ, થોડા અપવાદ સિવાય, સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે કે શાંતરસ સર્વ રસોમાં પ્રધાન છે અને તેથી જ અત્ર તેને રસાધિરાજ કહેવામાં આવેલ છે. આ ત્રીજું કારણ થયું.

આ ત્રણે કારણોથી શાંતરસનું ઉત્કૃષ્ટપણું બતાવ્યું. આ કારણોને પરસ્પર કાર્ય-કારણુ ભાવ છે. આ લોક અને પરલોકમાં અનંત આનંદનું સાધન શાંતરસ છે, તેથી જ પારમાર્થિક ઉપદેશ દેવા યોગ્ય છે. અને તે બંને કારણોને લીધે તે રસાધિરાજ છે.

આ ગ્રંથનો અર્થ શું છે ?-વગેરે હકીકત ઉપોદ્ધાતમાં લખાયેલી હોવાથી અત્રે તેનું પુનરાવર્તન કરવામાં આવતું નથી. અત્ર એટલું જણાવવું ઉચિત લાગે છે કે આ ગ્રંથ મહાવિદ્વાન શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજનો બનાવેલો છે. તેઓશ્રી યુગપ્રધાન તુલ્ય હતા અને મૂળ પાટે થયા હતા, તેઓશ્રીએ ખડું અનુભવ કરીને અતિ પ્રૌઢ ભાષામાં આ ગ્રંથ રચ્યો છે અને તેના પર ખડું વિચાર કરીને નોટ લખવામાં આવી છે. આખો ગ્રંથ મનન કરીને વાંચવાનો આગ્રહ કરવામાં આવે છે.

આ શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથ પર ઉપોદ્ધાય મહારાજ શ્રી ધનવિજયજી ગણિએ તથા શ્રી રત્નચન્દ્ર ગણિએ ટીકા લખી છે. પ્રથમ ગદ્યબંધ પ્રબંધની ટીકામાં ખડું ઉપયોગી હકીકત બતાવવામાં આવી છે. અત્ર શ્રી ધનવિજયજી ગણિની ટીકામાં જે ભાગ વિદ્વતાથી ભરેલો લાગ્યો છે તે ખાસ ઉપયોગી હોવાથી નીચે નોંધી લીધો છે:—

“ આ લોકમાં (સામાન્ય રીતે) વિદ્વાનોની પ્રવૃત્તિ માટે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ છે, તેમાં સંસારી પ્રાણીઓને પરસ્પર કાર્ય-કારણુભાવ પામેલા અર્થ અને કામ એ જે પુરુષાર્થ છે; પણ મુમુક્ષુ (મોક્ષના અર્થી) પ્રાણીઓને તો ધર્મ અને મોક્ષ એ જે જ પુરુષાર્થો છે. આ એમાં પણ ધર્મ કારણુ ને મોક્ષ કાર્ય હોવાથી મોક્ષ પરમ પુરુષાર્થ છે. તેના અધિકારી, સહસ્રાવધાનના કરનાર, પ્રત્યક્ષ સસ્વતીરૂપ સોમસુંદરસૂરિની પાટને શોભાવનાર, તપગચ્છતા નાયક, યુગપ્રધાન સમાન મુનિસુંદરસૂરિએ આ અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ ગ્રંથ રચ્યો છે, જેમાં મોક્ષના અસાધારણુ ઉપાયભૂત અને પોતે અનુભવેલા શાંતરસને પરોપદેશ માટે પ્રકાશ્યો છે. હું પણ શાંતરસનો અર્થી હોવાથી તેની વ્યાખ્યા કરું છું.”

ગ્રંથની આદિમાં મંગલ, વિષય, પ્રયોજન, સંબંધ અને અધિકારી એ પાંચમાંથી કોઈ વસ્તુ બતાવવી જોઈ એ, એવો શિષ્ટાચાર છે. મંગલ કરવાનો હેતુ એવડો રાખવામાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે. ઇંટ દેવની સ્તુતિ અને ગ્રંથપઠન-પાઠનની પ્રવૃત્તિમાં મનને પરોવવાની અભિલાષા, તત્સૂચક માંગલિક સર્વ ધર્મમાં ઇંટ ગણાય છે, છતાં ઘણી વખત તે વગર પણ ચલાવવામાં આવે છે. પ્રથમથી એવો શિષ્ટાચાર છે કે અથ શબ્દને માંગલિકસૂચક ગણવો.

અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે કે “ૐ શબ્દ અને અથ શબ્દ માંગલિકસૂચક સમજી લેવા.” આવી રીતે સામાન્ય શબ્દોમાં મંગલ કરવાનો સંપ્રદાય સાચ્યો હોય તેમ જણાય છે. અથ શબ્દ આરંભસૂચક પણ છે અને ‘હવે’ એવા અર્થમાં પણ તે વપરાય છે. અને તે વખતે, ટીકાકારના કહેવા પ્રમાણે, તે અનંતરતા સૂચવે છે. ‘ઉપદેશરત્નાકર’ વગેરે ગ્રંથોની સાથે અનંતરતા સૂચવનાર આ શબ્દથી અવસર-સંગતિ પણ બતાવવામાં આવી ગઈ.

આ ગ્રંથમાં વિષય શો આવશે ?-તે ખીજો અગત્યનો પ્રશ્ન છે અને તેનો ખુલાસો પણ ગદ્યબંધ પ્રબંધમાં થઈ જાય છે. શાંતરસ એ આખા ગ્રંથનો વિષય છે અને તેને પોષવા માટે સર્વત્ર એકસરખી રીતે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રયોજન—આ ગ્રંથ બનાવવાનો હેતુ શો છે ?-એ જાણવું પણ જરૂરનું થઈ પડે છે. આ વિષય બહુ અગત્યનો હોવાથી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મૂકવાની જરૂર છે અધ્યાત્મનો વિષય જનસમૂહને રુચતો નથી અને તે પર પ્રેમ લાવવા માટે બહુ પ્રયાસ કરવો પડે છે, છતાં તે વિષય ‘આ ભવ અને પરભવમાં અનંત આનંદનું સાધન’ હોવાથી તેને પોષવાની બહુ જરૂર છે, એટલું જ નહીં પણ એ વગરનું જીવન શૂન્ય જેવું છે. આ શબ્દથી પ્રયોજન બતાવ્યું. એ અધ્યાત્મ અને વૈરાગ્યનો વિષય કેટલો જરૂરનો છે તેને માટે ઉપોદ્દાત જુઓ.

સંબંધ—આ ગ્રંથ પદ્યબંધ રચનાથી રચવામાં આવશે એમ કહીને વિભાવવિભાવન-ભાવરૂપ સંબંધ બતાવ્યો.

અધિકારી—આ ગ્રંથ વાંચવાને યોગ્ય કોણ ગણાય ? મારેલ પારો જો નબળા માણસને શરીરશુદ્ધિ કર્યા વિના આપવામાં આવે તો તેનો નાશ થાય છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્ર જેવા ગ્રંથો કેના હાથમાં મૂકવા અથવા કોણે વાંચવા તે બહુ અગત્યનો પ્રશ્ન છે. આવા ગ્રંથોમાં સામાન્ય વચનને વિશેષ વચન તરીકે સમજવાની અથવા અપેક્ષાવાળા વચનને એકાંત સ્વરૂપે સમજવાની ઘણી વાર ભૂલ થઈ જવાનો સંભવ રહે છે. એવા પ્રસંગે, ગ્રંથકર્તાનો આશય જો લક્ષમાં આવતો નથી તો પરિણામે, કેટલીક વાર હાનિ થઈ જાય છે. તેટલા માટે આવા ગ્રંથના અધિકારી ‘પારમાર્થિક ઉપદેશ્ય’ને પાત્ર થયેલા જ ગણાય છે.

આવી રીતે બહુ ઉત્સાહથી ગ્રંથની શરૂઆત કરવામાં આવી છે. ખીટિકા ગદ્યબંધમાં રચી આખો ગ્રંથ પદ્યબંધ રચનામાં બનાવ્યો છે. આ ગ્રંથ થોડો વાંચવો, પણ સમજીને વાંચવો; વાંચીને વિચારવો અને વિચારીને પોતાની સ્થિતિ અને સંજોગ અનુસાર વ્યવહારમાં મૂકવો, અમલમાં મૂકવો.

*

*

*

શાંતરસ, શરૂઆત, માંગલિક

જયશ્રીરાન્તરારીણાં, લેભે યેન પ્રશાન્તિતઃ ।

તં શ્રાવીરજિનં નત્વા, રસઃ શાન્તો વિભાવ્યતે ॥ ૧ ॥ (અનુષ્ટુપ્ *)

“ જે શ્રી વીર ભગવાને અંતરંગ શત્રુઓની જયલક્ષ્મી ઉત્કૃષ્ટ શાંતિથી મેળવી છે તે પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને શાંતરસની ભાવના કરવામાં આવે છે. ” (૧)

વિવેચન—વ્યવહારમાં આપણે બાણીએ છીએ કે શત્રુનો નાશ કરવા માટે અને તેના પર વિજય મેળવવા માટે દ્વેષ અથવા ક્રોધ અને માન મુખ્ય ભાગ ભજવે છે, પરંતુ શ્રી વીર પરમાત્માનું મનોરાઘ્ય એવું વિશાળ હૃદય કે તેમણે કષાય ન કરતાં શાંતિ રાખીને સર્વ અંતરંગ શત્રુ પર ક્ષેત્ર મેળવી. અંતરંગ શત્રુઓ મોહરાજના સેવક તરીકે કામ કરે છે. અને તેના લશ્કરમાં વિષય, કષાય, જ્ઞાનાવરણીય વગેરે અનેક પ્રકારની ટુકડીઓ રહેલી છે. માર્ગાનુસારી થયા પછી વિજય મેળવવાનો ઇચ્છા રાખનારનું અંતરંગ સૈન્ય માર્ગબ્રહ્મ થતું નથી અને તેદનંતર તત્ત્વશ્રદ્ધારૂપ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી દેશથી અથવા સર્વથી વિરતિ-ગુણ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ઇન્દ્રિયદમન, આત્મસંયમ, ક્ષમાધારણ, સત્યવચનોચ્ચાર, સ્તેયત્યાગ, અખંડ બ્રહ્મચર્ય અને અધિકારના પ્રમાણમાં બહિરંગ અને અંતરંગ પરિચ્છેદનો ત્યાગ વગેરે સદ્ગુણો પ્રાપ્ત થતાં જ આ જીવ અપ્રમત્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી કમસર સદ્ગુણ અંતરંગ શત્રુઓના કિહ્લાઓ તોડતો ભય છે. શ્રી વીર પ્રભુએ પણ આભ્યાંતર વૈરીઓનો નાશ કરવા માટે એ જ રસ્તો લીધો હતો. લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાનો ઇચ્છા હોય તેણે પ્રથમ તો જે પ્રાણીઓએ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી હોય તેની સેવા કરવી જોઈએ. સેવા કરવાથી તે પુરુષે ગ્રહણ કરેલા રસ્તાનું જ્ઞાન થાય છે, તેમાં પરમ આદર થાય છે, અધ્યવસાય ઉત્કૃષ્ટ થાય છે અને તેથી અદ્ય પ્રયાસે સાધ્ય સિદ્ધ થાય છે. શાંતરસનો કામી મહાપુરુષ પણ તે રસ જેને પ્રાપ્ત થયેલો છે એવા આસન્નઉપકારી શ્રી ચરમ તીર્થંકરની સ્તુતિ કરે છે. શાંતિથી અંતરંગ શત્રુ પર તે મહાત્માએ કેવો વિજય મેળવ્યો તે સંબંધી કથાનક વીરચરિત્રાદિ અન્ય ગ્રંથોથી બાણી લેવું. સંગમ, અંડકૌશિક, શૂલપાણિ, ગોશાલક વગેરે અતુલ્ય દુઃખ આપનાર તરફ અખંડ શાંતિ રાખનારનું અંતરંગ મનોબળ કેટલું વીર્યવાન હશે તે લખવા કરતાં કદપવું જ વિશેષ યુક્ત છે, કદપી શકાય તેવું છે. આવા પરમાત્માનું નામોચ્ચારણ કરી શાંતરસની ભાવના કરવાનો ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

કોઈ પણ શબ્દમાત્રને ગ્રહણ કરી તેના પર આજો પ્રયોગ લેવો તેને નિરુક્ત કહે છે; એટલે કેટલાક શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિથી અર્થ અને નહિ, પણ પ્રયોગથી જ અર્થ અને છે. વીર શબ્દ માટે નિરુક્ત કરતાં વિદ્વાનો કહે છે કે :—

* આઠ અક્ષર દરેક પાદમાં હોય છે. છઠ્ઠો અક્ષર શુરુ અને પાંચમો અક્ષર લઘુ હોય છે. બીજા તથા ચોથા પાદનો સાતમો અક્ષર હ્રસ્વ હોય છે. પહેલા તથા ત્રીજાનો સાતમો અક્ષર દીર્ઘ હોય છે.

વિદારયતિ યત્કર્મ, તપસા ચ વિરાજતે ।

તપોઘીર્યેણ યુક્તશ્ચ, તસ્માદ્ધીર ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

“ તેઓ કર્મનું વિદારણ કરે છે, તપસ્યાથી વિરાજમાન છે તથા તપશક્તિવાળા છે : આ નિરુક્તથી તે ‘વીર’ કહેવાય છે.”

અથવા ંયુત્પત્તિથી પણ એવો જ ધ્વનિ નીકળે છે. વિશેષેણ ઈરયતિ પ્રેરયતિ કર્મા-
નીતિ વીરઃ । જે કર્મોને પ્રેરે છે, ધક્કા મારે છે, આત્માથી વિખૂટાં કરી કાઢી મૂકે છે, તે
વીર. આવા શ્રી વીર પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને અંથનું મંગળાચરણ કરવામાં આવ્યું છે.

ટીકાકાર મહારાજ શ્રી ધનવિજયજી ગણિ કહે છે કે શાસ્ત્રની આદિમાં મંગળ, અભિધેય
સંબંધ, પ્રયોજન અને અધિકારી એ પાંચ વસ્તુ બતાવવી જોઈ એ, તે આ શ્લોકમાં પણ
બતાવવામાં આવી છે. વીર પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને મંગળ કર્યું છે. અભિધેય અથવા
વિષય શાંતરસ છે; અંતરંગ શત્રુના જયરૂપ લક્ષ્મી મેળવવાનું પ્રયોજન છે; શાંતરસનો
વિલાવ્યવિલાવનલાવ એ સંબંધ છે; અને મોક્ષાર્થી પ્રાણીઓ, જેઓને અંતરંગ શત્રુ
પર જય મેળવવાની ઇચ્છા છે, તે આ અંથના અધિકારી છે.

આ પાંચે વસ્તુઓ ગદ્યબંધ રચનામાં પ્રથમ બતાવવામાં આવી છે, છતાં અત્ર ફરી
વાર બતાવી તેથી પુનરુક્તિ દોષ થાય એવો જો આક્ષેપ કરવામાં આવે તે તેના ઉત્તરમાં
જણાવવાનું કે ઉપદેશના અર્થોમાં પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી. સન્ન્યાય, ધ્યાન, તપ,
ઔષધ, ઉપદેશ, સ્તુતિ, પ્રયાણ અને સંતગુણકીર્તનમાં પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી. વાચકવર્ધ
શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજ પ્રશમરતિ પ્રકરણમાં કહે છે કે :—

યે તીર્થકૃત્પ્રણીતા ભાવાસ્તદનન્તરૈશ્ચ પરિકથિતાઃ ।

તેષાં बहुशोऽप्यनुकीर्तनं भवति पुष्टिकरमेव ॥

यद्द्विषघातार्थं मन्त्रपदे न पुनरुक्तदोषोऽस्ति ।

तद्वज्रागविषघ्नं पुनरुक्तमदुष्टमर्थપદम् ॥

“ તીર્થકરમહારાજપ્રણીત અને તેના પછીના અવિચિન્ન સંપ્રદાયગત આચાર્યોએ
બતાવેલા-કથન કરેલા-લાવેલું વારંવાર કથન કરવું તે તેને-પ્રશમની રતિને-પુષ્ટિ કરનારું
છે. વિષઘાતને માટે વારંવાર મંત્રોચ્ચાર કરવાથી જેમ પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી તેમ
રાગરૂપ વિષનો ઘાત કરનાર અર્થપદો પણ વારંવાર કહેવાથી તે કાર્ય દોષ વિનાનું જ છે.”

આખા અંથમાં એકનો એક ભાવ બે-બે વખત અને કોઈ ભાવ તેથી પણ વધારે
વખત કહેવાય છે, તેમ જ ઉપદેશના અનેક અર્થો હોવા છતાં ફરીવાર અંથ લખવો એ પણ
પુનરુક્તિ જ છે, પરંતુ એ સર્વનો અત્ર ખુલાસો થઈ જાય છે. આમાં કાવ્યચાતુર્ય બતાવ-
વાનો હેતુ બહુધા હોતો નથી, તેથી દોષ લાગતો નથી, જેમ વ્યાપારી હંમેશાં એક જ
રીતે વ્યાપાર કર્યા કરે છે, તેમાં તેની ઇચ્છા વ્યાપારની નથી પણ ધનપ્રાપ્તિની છે; જેમ
મંત્રપદનો વારંવાર જાપ કરવામાં આવે છે, તેમાં શ્રદ્ધાગુણ પ્રધાન છે અને સાધ્ય મંત્ર

તરફ નથી પણ વિષનાશ તરફ છે; અને જેમ વ્યાધિગ્રસ્ત પ્રાણી એકના એક ઔષધનું અનેક વાર સેવન કરે છે, તેનો હેતુ ઔષધ ખાવાનો નથી પરંતુ વ્યાધિનો વિનાશ કરવાનો છે, તેવી રીતે શુદ્ધ વ્યાપાર કરવાની ઇચ્છાવાળા અથવા રાગ-વિષ કે મોહ-વ્યાધિનો નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા સુમુક્તને અનેક પ્રકારે અનેક વાર તેનો તેજ ઉપદેશ આપવામાં આવે તો તેનું સાધ્ય વચનોચ્ચાર કે વચનવ્યાપાર તરફ નથી, પણ રાગ-વિષનો નાશ અથવા શુદ્ધ સંસ્કારનો સંચય કરવા તરફ જ છે, તેથી તેમાં પુનરુક્તિ દોષ જરા પણ લાગતો નથી.

મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ પોતાના બનાવેલા સર્વ ગ્રંથોની શરૂઆતમાં 'જયશ્રી' શબ્દ મૂકે છે. એ શબ્દ વડે તેમની ઓળખાણ પડે છે, એ બાબત ખાસ નોંધ લેવા જેવી છે. (૧)

અનુપમ સુખના કારણભૂત શાંતરસનો ઉપદેશ

सर्वमङ्गलनिधौ हृदि यस्मिन्, संगते निरुपमं सुखमेति ।

શુક્તિર્શમ ચ વશીભવતિ દ્રાક્, તં વુધા મજત શાન્તરસેન્દ્રમ્ ॥ ૨ ॥ (સ્વાગતાવૃત્ત*)

“ સર્વ માંગલિકનો નિધાન એવો શાંતરસ જેના હૃદયમાં પ્રાપ્ત થાય તે અનુપમ સુખ પામે છે અને મોક્ષનું સુખ એકદમ તેના કબજામાં આવી જાય છે. હે પંડિતો ! એવા શાંતરસને તમે ભજો, સેવો, ભાવો. ” (૨)

વિવેચન—સર્વ પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ અમુક હેતુને લઈને થાય છે. પ્રયોજનમનુહિન્ય ન મન્દોડપિ પ્રવર્તતે—પ્રયોજન વગર મૂર્ખ પણ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. આ સ્વતઃસિદ્ધ નિયમ છે. વ્યાપાર કરનારનો હેતુ ધનપ્રાપ્તિનો હોય છે. લાભનારનો હેતુ મગજ કેળવવાનો અથવા પરીક્ષા પાસ કરવાનો હોય છે. ચાલનારનો હેતુ અમુક જગ્યાએ પહોંચવાનો હોય છે, અને ઓલનારનો હેતુ સાંભળનારના મન પર અમુક અસર નિપજવવાનો હોય છે. આ સર્વ હેતુનો પરંપરાએ છેવટનો હેતુ પ્રાણીને સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે. જે પ્રવૃત્તિથી પરિણામે સુખ મળે તેવું ન હોય તેમાં વિચારવાન પ્રાણી પ્રવૃત્તિ કરતાં નથી, તેથી સર્વ પ્રવૃત્તિનો હેતુ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો છે એ સૂત્ર આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારે સવાલ એ થાય છે કે સુખ શું છે ? અને સુખ ક્યાં છે ? આ સવાલનો જવાબ આપવામાં બહોળા અનુભવ-જ્ઞાનની જરૂર છે. વાસ્તવિક હકીકત એમ છે કે જે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી આ જીવ પ્રયાસ કરે છે તેનું સ્વરૂપ તે સમજતો નથી. ઘણા જીવો સારું ખાવામાં, સારાં વસ્ત્રો પહેરવામાં, સારા દેખાવામાં, પ્રથમ પંક્તિની ખુરસી મેળવવામાં અથવા વાહવાહ કહેરાવવામાં સુખ માને છે, પણ એમાં સુખ શું છે ? શરીર નાશવંત છે. નામ કોઈનાં અમર રહેતાં નથી. અને સર્વથી વધારે અગત્યની હકીકત એ છે કે આવા પ્રકારના વિષયોને સુખ માનવામાં પ્રાપ્ત કરેલી સંપત્તિ (પુણ્યધન) ખવાઈ જાય છે અને પરિણામે પાછું દુઃખ થાય છે જે

* સ્વાગતાવૃત્તમાં ૧૧ અક્ષર. સ્વાગતા રતનમૈત્રુણા ચ(૩-૮)

સુખની પછવાડે દુઃખ થાય છે તેને સુખ કેમ કહેવાય ? સાંસારિક સર્વ સુખો આવા પ્રકારનાં છે. વિષયજન્ય સુખ માત્ર માન્યતામાં જ રહે છે; તેથી કોઈ પણ પ્રકારનો વાસ્તવિક આનંદ થતો નથી. આનંદ લાગે છે તે પણ ખોટો છે, અસ્થિર છે, અદૃષ્ટ છે, અદૃષ્ટ સમય ચાલે તેવો છે અને એને સુખ માનવું એમાં મોટી ભૂલ થાય છે, સુખ ખરેખરું મનની શાંતિમાં જ છે. જ્યારે મન એક વિચાર કે વિષય પરથી ખીજ તરફ દોરાય છે અને એક વસ્તુ પર સ્થિર રહેતું નથી, ત્યારે સમજવું કે હજુ તેને વાસ્તવિક ખ્યાલ થયો નથી. આવા પ્રકારનું સુખ પ્રાપ્ત કરવાનું પરમ સાધન શાંતરસની ભાવના ચિત્તક્ષેત્રમાં સ્થિર કરવી એ જ છે. એ શાંતરસ ભાવતાં જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે અનિર્વચનીય છે, પાર્થિવ વસ્તુમાં એવો કોઈ પણ પદાર્થ નથી કે જેની સાથે એ સુખની સરખામણી થઈ શકે. શાંતરસની ભાવના ઉત્કૃષ્ટ રીતે ભાવતાં સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોનો આત્યતિક અભાવ થાય છે અને એવી રીતે અવિનાશી અવ્યાબાધ સુખ પ્રાપ્ત થાય તેને જ વાસ્તવિક સુખ કહેવું યોગ્ય છે.

આવું ઉત્કૃષ્ટ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય, ઉપર કહ્યું તેમ, શાંતરસનો વિચારકરવો અને તે જ પરમ સાધ્ય છે, એમ માનવું એ છે. શૃંગાર, હાસ્ય, વીર વગેરે રસોમાં માની લીધેલા પાર્થિવ વિષયસુખથી કલ્પિત, ક્ષણિક, વિનશ્વર આનંદ થાય છે, પરંતુ ખરેખરો ચિરસ્થાયી, અંત વગરનો આનંદ તો શાંતરસની ભાવનાથી જ થાય છે. અને તે શાંતરસને ભાવવાનો ઉપદેશ અત્ર આપવામાં આવ્યો છે. આખા ગ્રંથમાં આ સાધ્ય રાખવામાં આવેલ છે, તેથી મનનપૂર્વક આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરવો એ સુખ-પ્રાપ્તિનો ઉપાય સાધવા ખરોખર છે.

રસેન્દ્ર-રસેશ્વર. સિદ્ધાંત એવો છે કે દેહપાત પછી ખીજાંઓની માની લીધેલી મુક્તિ મળે તે ચોક્કસ નથી, માટે અત્ર રસેન્દ્ર (પારો) ખાઈને શરીરને નિભાવવું; છતાં શરીર તો નાશ પામવાનું જ છે, એમ જો શંકા થાય તો તેના જવાબમાં આ સિદ્ધાંતના અનુયાયીઓ એમ કહે છે કે આ શરીર પડ્યા પછી હરગૌરી સૃષ્ટિમાં શરીર પ્રાપ્ત થવાનું છે તે બહુ મજબૂત મળશે. તેઓના આ મત પર આક્ષેપ કરતાં સૂરિમહારાજ કહે છે કે રસેન્દ્ર (પારો) પણ આ શાંતરસાધિરાજ છે. (આ સિદ્ધાંત માટે જુઓ રસેશ્વર સિદ્ધાંત, અથવા રસાભૂવ -રસહૃદય વગેરે ગ્રંથો.) શાંતરસ સર્વ મંગળનો ભંડાર છે, કારણ કે સર્વ માંગલિકચમાલા એનાથી જ વિસ્તરે છે. પંડિતો આ ઉપદેશને યોગ્ય છે અને પંડિતો જ શાંતરસની ખૂબી સમજી શકે છે, તેથી સૂરિમહારાજે બુધ શબ્દથી પંડિતોને સંબોધન કર્યું છે. જેઓ સંસારનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજી પુદ્ગલ અને આત્માનો ભેદ સમજ્યા હોય તેને શાસ્ત્રકારો પંડિત કહે છે. (૨)

આ ગ્રંથનાં સોળ દ્વારો

સમતૈકલીનચિત્તો, લલનાપત્યસ્વદેહમમતામુક્ ।

વિષયકષાયાદ્યવશઃ શાસ્ત્રગુણૈર્દમિત્ત્વેતસ્કઃ ॥ ૩ ॥

વૈરાગ્યશુદ્ધધર્મા, દેવાદિસત્ત્વવિદ્વિરત્તિધારી ।

સંવરવાન્ શુભવૃત્તિઃ સામ્યરહસ્યં ભજ શિવાર્થિન્ ! ॥ ૪ ॥ (યુગ્મમ) (આર્યાવૃત્ત*)

“હે મોક્ષાર્થી પ્રાણી ! તું સમતાને વિષે લીન ચિત્તવાળો થા ! સ્ત્રી, પુત્ર, પૈસા અને શરીર ઉપરથી મમતા છોડી દે ! વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને ક્રોધ, માન, માયા તથા લોભ એ કષાયોને વશ થા નહિ ! શાસ્ત્રરૂપ લગામ વડે તારા મનરૂપ અશ્વને તું કાળૂમાં રાખ ! વૈરાગ્યે કરીને શુદ્ધ-નિષ્કલંક-ધર્મવાન્ થા ! (સાધુના દશ ચતિધર્મ અને શ્રાવકનાં બાર વ્રત તેમ જ આત્મશુભોમાં રમણતા કરવારૂપ શુદ્ધ ધર્મવાળો થા !) દેવ-ગુરુ-ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણનારો થા ! સર્વ પ્રકારના સાવધ યોગથી નિવૃત્તિરૂપ વિરતિ ધારણ કર ! (સત્તાવન પ્રકારના) સંવરવાળો થા ! તારી વૃત્તિઓને શુદ્ધ રાખ અને સમતાના રહસ્યને તું ભજ !” (૩-૪)

વિવેચન-આ યુગ્મમાં સામાન્ય રીતે પ્રકીર્ણ ઉપદેશ આપવા ઉપરાંત આ અંથમાં કહેવાનાં આ સોળ અધિકારો અનુક્રમે સૂચવ્યા છે, તે નીચે પ્રમાણે છે :—

૧. સમતા.	૯. ચિત્તહમન.
૨. સ્ત્રી(લલના)મમત્વમોચન.	૧૦. વૈરાગ્યોપદેશ.
૩. અપત્યમમત્વમોચન.	૧૧. ધર્મશુદ્ધિ.
૪. ધનમમત્વમોચન.	૧૨. ગુરુશુદ્ધિ.
૫. દેહમમત્વમોચન.	૧૩. ચતિશિક્ષા. ॥ સનમ્
૬. વિષયપ્રમાદત્યાગ.	૧૪. મિથ્યાત્વાદિ નિરોધ-સંવરોપદેશ.
૭. કષાયત્યાગ.	૧૫. શુભ વૃત્તિ.
૮. શાસ્ત્રાભ્યાસ અને વર્તન-અંતર્ગત ચતુર્ગતિનાં દુઃખો.	૧૬. સામ્યસર્વસ્વ.

આ સોળ વિષય અધ્યાત્મના છે. એના ઉપર આ બા અંથમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે અને તેઓનો પરસ્પર સંબંધ પણ યુક્ત સ્થાનકે બતાવવામાં આવ્યો છે. એ સર્વ કલ્પવૃક્ષ સમાન છે; એની સેવા કરનારને તે મનોવાંછિત આપે છે; માટે એનું વાંચન, મનન, નિદિધ્યાસન કરવા આગ્રહ કરી અત્ર પ્રાસંગિક ઉદ્દગાર પૂર્ણ કરવામાં આવે છે અને અંથની શરૂઆત કરવામાં આવે છે. (૩-૪)

ઇતિ અંથકારકૃત ઉપોદ્ધાત

* આર્યાના ચાર ચરણ હોય છે. દરેક ચરણમાં અનુક્રમે ૧૨, ૧૮, ૧૨, ૧૫ માત્રા હોય છે, એ માત્રા-મેળ ૬૦ છે.

પ્રથમ: સમતાધિકાર: ॥

ભાવના ભાવવા માટે મનને ઉપદેશ

ચિત્તચાલક ! મા ત્યાક્ષી-સ્જસ્રં ભાવનોૈષધી: ।

યત્નાં દુર્ધ્યાનમૂતા ન, ચ્છલયન્તિ છલાન્વિષ: ॥ ૫ ॥ (અનુષ્ટુપ્)

“હે ચિત્તરૂપ બાળક ! તું ભાવનારૂપ ઔષધિઓને ‘હંમેશાં’ દૂર કરીશ નહિ, જેથી કરીને છળને શોધનારા દુર્ધ્યાનરૂપ ભૂત, પિશાચો તને છેતરી શકશે નહિ.” (૫)

વિવેચન-સમતાદિક અધ્યાત્મના વિષયમાં હજુ આ જીવ બહુ પછાત છે; તેનું ખરું રહસ્ય સમજી તેને અનુસરતો નથી, તેથી તેના મનને બાળક કહેવામાં આવ્યું છે.

હે બાળ મન ! તું જરા વિચાર કર. સાંસારિક સગાં-સ્નેહીઓ અસ્થિર છે, પૌદ્ગલિક વિષયસુખ અનિત્ય છે, આજ જે રંગ છે તે કાલ રહેતો નથી; સગાં-સ્નેહીઓનું કે શેઠ વગેરે સ્વામીનું કોઈનું વાસ્તવિક રીતે તારે શરણુ નથી; તને ખરું દુઃખ પડતાં તેઓ કાંઈ પણ ઉપકાર કરી શકે તેમ નથી. વળી, તેઓ સર્વ એક મેળાની જેમ અત્ર મળ્યા છે; પણ તેને છૂટા પડતાં વાર લાગવાની નથી. તું પોતે તો એકલો જ આવ્યો છે અને એકલો જ જવાનો છે; તું કોઈનો નથી અને તારું કોઈ નથી—આમ અનેક રીતે સંસારનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે તેનો વિચાર કરવો, પોતાની શુદ્ધ દ્રશા અને વિભાવદ્રશા કઈ છે તેનું સ્વરૂપ સમજી તેનું રક્ષણ કર્યા કરવું, પૌદ્ગલિક અને આત્મિક તત્ત્વોમાં શો ફેર છે તે સમજી તેના પર વિચાર કરવો, એને શાસ્ત્રકાર ભાવના કહે છે. એ ભાવના ભાવવાથી સાચી સ્થિર વસ્તુ કઈ છે તેનું સત્ય જ્ઞાન થાય છે અને જ્ઞાનના પરિણામે તદનુસાર વર્તન કરવાનો નિશ્ચય થતાં પરિણામે તેવું વર્તન પણ થાય છે. કોઈ પણ કાર્ય થવાનો અથવા કરવાનો આ શુદ્ધ ક્રમ છે, અને વિકાસ પણ તદનુસાર જ થાય છે. આવી ભાવનાઓ શાસ્ત્રકાર બાર પ્રકારની અથવા સોળ પ્રકારની કહે છે અને તેનું બરાબર સ્વરૂપ યોગશાસ્ત્ર

* થોડો વખત પણ

(ચોથા પ્રકાશમાં), પ્રવચનસારોદ્ધાર (ચરણસિત્તરિ-કરણસિત્તરિ દ્વારમાં), શાંતસુધારસ વગેરે ગ્રંથોમાં બહુ વિસ્તારથી આપ્યું છે. આ ગ્રંથની નોટમાં પણ આગળ સવિસ્તર તેનું સ્વરૂપ આવવાનું છે. અત્ર કહેવાનું એ છે કે તારે આવા વસ્તુ-સ્વરૂપની સમજણ આપનારી તરૂપ ભાવનાઓ નિરંતર મન સન્મુખ રાખ્યા કરવી. તારા દરેક કાર્યમાં તે ભાવના તારે ચૂકી જવી નહિ, તું ખાતો હો, પીતો હો, વ્યાપાર કરતો હો કે ધર્મકાર્ય કરતો હો, તે દરેક વખતે તારે આ ભાવનાઓને હૃદયગ્રહી સન્મુખ રાખવી. એ ભાવનાઓ ધાર્મિક ક્રિયા કરતી વખતે અને ખાસ કરીને સ્વાધ્યાય-ધ્યાન કરતી વખતે જ ભાવવાની છે એમ તું માનીશ નહિ; એ ભાવના તારા દરેક કાર્યમાં યોગ્યપ્રોત પરોવાઈ જવી જોઈએ.

અનાદિ અભ્યાસને લીધે સંસારભાવના આ જીવની સ્વભાવદશા જેવી થઈ ગઈ છે. એને ઘર બંધાવવામાં, ઘરેણાં ઘડાવવામાં કે વ્યાપાર કરવામાં જેટલો આનંદ આવે છે, અને જેટલે અંશે તે કાર્ય સાથે તે એકમિક થઈ જાય છે, તેટલો સંસારનું ખરું સ્વરૂપ વિચારતી વખત તે થતો નથી, થઈ શક્યો નથી, થવાનો વિચાર પણ કરતો નથી અને પરિણામે દુઃખ્યાનમાં પડી જાય છે. વળી, ઘણીવાર તો એવું વિપરીત અને છે કે તેના ધાર્મિક કાર્યોમાં પણ દુઃખ્યાન દાખલ થઈ જાય છે અને ચિત્તવૃત્તિને ડોળી નાંખે છે. એ દુઃખ્યાન કેવી રીતે કામ કરે છે તે આપણે નવમા ચિત્તદમન અધિકારમાં જોઈશું. અત્ર પ્રસ્તુત એ છે કે જો આ જીવ ભાવના ભાવવાથી વિમુખ થઈ જાય છે તો તુરત જ દુઃખ્યાનરૂપ પિશાચો તેના હૃદયમંદિરનો કબજો લે છે અને પછી તેની પાસે અનેક પ્રકારના વિચિત્ર અને હાસ્યજનક નાચ નચાવે છે.

જેનમ્ જયતિ શાસનમ્

ભાવનાને તેટલા માટે ચંત્રયુક્ત માદ્ગિયું કહેવામાં આવ્યું છે. જગતમાં કેટલાકની એવી માન્યતા છે કે સચંત્ર માદ્ગિયું પહેરનાર પર ભૂત-પિશાચના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી અમાનુષી પ્રકૃતિઓ અસર કરી શકતી નથી. આ માન્યતા પર રૂપક અલંકાર ગોઠવી વિદ્વાન ગ્રંથકર્તા કહે છે કે જો તું ભાવનામંત્રથી મંત્રિત માદ્ગિયું તારા હાથ પર બાંધીશ તો દુઃખ્યાનરૂપ ભૂત-પિશાચો તારા હૃદયમંદિરનો કબજો લેશે નહિ, દુઃખ્યાનનું જોર પ્રબળ આત્મવીર્ય પાસે બિલકુલ ચાલતું નથી. આ જીવ જ્યારે શુદ્ધ આત્મિક દશામાં રમણ કરવા માંડે છે ત્યારે તેનામાં એવું અપૂર્વ વીર્ય સ્ફુરે છે કે તેનું માપ અનુભવીથી જ ગમ્ય થઈ શકે છે. માત્ર કર્માવૃત્ત સ્થિતિને લીધે આ આત્મા ઘણા વખતથી જિંધ્યા કરે છે તેથી જ તેના પર આવા વિભાવી ભાવો જોર ચલાવે છે; બાકી; જ્યારે ભાવનાજળથી તે બ્રહ્મત થશે કે તુરત જ તે સર્વ ખસી જશે, નાસી જશે અને દૂર જ રહેશે.

ટીકાકાર કહે છે કે ગમ્ય-અગમ્ય, કાર્ય-અકાર્ય, હૈય-ઉપાદેય વગેરે જ્ઞાનમાં વિકળતા હોવાથી ચિત્ત હંજી બાળક છે. ભાવનાથી ધૈર્ય-સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે તેથી તે ઔષધરૂપ છે; અને દુઃખ્યાનથી પરવશપણું, દુર્ગતિ અને ઉન્માદ થાય છે તેથી ભૂત-વ્યંતર જેવાં છે. સમતાના પ્રથમ બીજ તરીકે ભાવના છે એમ અત્ર ઉપદેશ કર્યો. (૫)

આ અધિકારમાં મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવશે. તે પહેલાં સમતાનું સુખ કેવા પ્રકારનું છે તે બતાવે છે :—

ઇન્દ્રિયોનાં સુખ :: સમતાનાં સુખ

યદિન્દ્રિયાર્થેઃ સકલૈઃ સુખં સ્યાન્નરેન્દ્રચક્રિત્રિદશાધિપાનામ્ ।

તદ્ બિન્દવત્યેવ પુરો હિ સામ્યસુધામ્બુધેસ્તેન તમાદ્રિયસ્વ ॥ ૬ ॥ (ઉપજાતિવૃત્ત*)

“રાજ, ચક્રવર્તી અને દેવોના સ્વામી ઇન્દ્રોને સર્વ ઇન્દ્રિયના અર્થોથી જે સુખ થાય છે, તે સમતાના સુખસમુદ્ર પાસે ખરેખર એક બિંદુ તુલ્ય છે, માટે સમતાના સુખને આદર.” (૬)

વિવેચન :-અધ્યાત્મજ્ઞાનનું પ્રથમ બીજ સમતા છે. સર્વ સંબંધોમાં મનને એક-સરખું રાખવું, ગમે તેવા પ્રસંગો આવે તોપણ અંચળ વૃત્તિ ધારણ કરવી નહિ, એને સમતા કહે છે. એવી મનોવૃત્તિ થાય ત્યારે જ ખરેખરું સુખ થાય છે. અને બીજા શ્લોકમાં જે સુખની શોધ કરવામાં આવી છે તે સમતાનું જ સુખ છે. એ સુખ ખરેખરું તો અનુભવ-ગમ્ય છે. તે સુખનો બીજો કોઈપણ રીતે ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ છે, લગભગ અશક્ય જેવું છે; છતાં આ જીવ તો પૌદ્ગલિક સુખમાં આસક્ત છે, તેથી તે સુખનો ખ્યાલ અત્યાર સુધીના સાદા અનુભવ અનુસાર આપવાથી જ તે નવીન વાસ્તવિક સુખ પ્રાપ્ત કરવા ઉદ્યમવંત થાય તેમ છે. આમ હોવાથી તેને કહે છે કે હે જીવ ! એક રાજ અનેક પ્રકારના હુકમો કરતો હોય, પાણી માગે ત્યાં દૂધ મળતું હોય, ખમા-ખમા પોકારાતી હોય, અનેક રાણીઓથી પરિવૃત્ત હોય અને સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં વિષયસુખો સારામાં સારા આકારમાં ભોગવતો હોય, તેનું સર્વ સુખ તું કલ્પી લે; તે ઉપરાંત રાજાઓના પણ મુગટમણિ સાર્વભૌમ ચક્રવર્તીની છ ખંડ ઋદ્ધિનું સુખ એકત્ર કર; અને દેવપતિ ઇન્દ્રના સર્વ પૌદ્ગલિક સુખોને પણ એકઠાં કર; આ સર્વ સુખોનો સરવાળો કર. તારી કલ્પનામાં આથી વધારે સુખ આવવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ અમે સ્વાનુભવથી કહીએ છીએ કે આ સર્વ સુખો એકત્ર કરીને કરોડો વર્ષ-યાવત્ અનંત કાળ-અનુભવ્યાં હોય તોપણ સમતાથી જે સુખ થાય છે તેની પાસે તે કાંઈ હિસાબમાં નથી. સમતાનું સુખ સમુદ્ર જેટલું ગણીએ તો આ સ્થૂલ સુખોનો સરવાળો એક ટીપા જેટલો થાય છે. સર્વસાધનસંપન્ન રાજાએ કે દિગ્વિજય કરનારા ચક્રવર્તીને અથવા બહુ સુખી ગણાતા દેવેન્દ્રને પણ સમતાના સુખ જેટલું સુખ નથી. શાસ્ત્રકાર પણ કહે છે કે—

* ઉપેન્દ્રવજ્રામાં ૧૧ અક્ષર, ઉપેન્દ્રવજ્રા પ્રથમે લઘૌ સા

(૫-૬)

અનન્તરોદીરિતલક્ષ્મભાજૌ પાદૌ યદિયાવુપજાતયસ્તાઃ ।

ઇન્દ્રવજ્રા ને ઉપેન્દ્રવજ્રાનાં ચરણો મળી બન્ય ત્યારે ઉપન્નતિ છંદ થાય છે. એના દરેક ચરણમાં

૧૧ અક્ષર હોય છે.

જં ચ કામસુહં લોપ, જં ચ દિવ્વં મહાસુહં ।
 વીયરાયસુહસ્તેયં ણંતમાંગપિ નમ્મહં ॥

“લોકમાં જે વિષયાદિકનાં સુખો છે અને દેવલોકમાં જે મહાસુખો છે તે વીતરાગના સુખ પાસે અનંતમા ભાગે પણ થતાં નથી.”

આવું મહાન સુખ તારા ચત્નથી સાધ્ય છે, અત્રે જ તને મળી શકે તેમ છે; તેમાં નથી પૈસાની જરૂર કે નથી બાહ્ય મદદની જરૂર; નથી કોઈના રક્ષણની જરૂર કે નથી કોઈ તરફની આકાંક્ષાની જરૂર; માત્ર તારું શુભ છે તે સમજી તે મેળવવા અથવા પ્રગટ કરવા પ્રયાસ કર અને બીજી બધી બાહ્ય ઉપાધિ તજી દે, એટલે સમતાસુખ તને આપો-આપ પ્રાપ્ત થઈ જશે, પરંતુ આ બાબતમાં તારે દૃઢ નિશ્ચય કરવાની જરૂર છે. એક વાર નિશ્ચય કર્યો કે પછી તેનાં સાધનો કયાં છે તે બતાવનારા તને મળી જશે; તે સાધનો સ્વતઃ તને મળી જશે અને તને બહુ આનંદ થશે. પૌદ્ગલિક સર્વ સુખો નાશવંત છે, પછવાડે દુઃખસંતતિ મૂકી જનારાં છે; ભોગવતી વખત પણ અનેક પ્રકારની શારીરિક અને માનસિક ઉપાધિ કરનારાં છે, ત્યારે અત્ર બતાવેલું સમતાજન્ય સુખ એ સર્વ પ્રકારની અગવડોથી મુક્ત છે; માટે સમતાસુખ આદર ! (૬)

સાંસારિક જીવનાં સુખ : : યતિનાં સુખ

અદૃષ્ટવૈચિત્ર્યવશાઞ્જગજ્જને, વિચિત્રકર્માશિયવાગ્વિસંસ્થૂલે ।

ઉદાસવૃત્તિસ્થિતચિત્તવૃત્તયઃ, સુખં શ્રયન્તે યતયઃ ક્ષતાર્તયઃ ॥ ૭ ॥ (વંશસ્થવૃત્ત*)

“જ્યારે જગતના પ્રાણીઓ પુણ્ય-પાપના વિચિત્રપણાને આધીન છે, અને નાના પ્રકારના કાયાના વ્યાપાર, મનના વ્યાપાર અને વચનના વ્યાપારથી અસ્વસ્થ (અસ્થિર) છે, ત્યારે માધ્યસ્થ વૃત્તિમાં જેમની ચિત્તવૃત્તિ રહેલી છે અને જેઓની મનની પીડાઓ (આધિ) નાશ પામી છે તેવા યતિઓ ખરા સુખને લાજે છે. (ભોગવે છે.)” (૭)

વિવેચન :- ઈંદ્રિયજનિત વિષયસુખ અને સમતાસુખનું સ્વરૂપ બતાવી હવે તે બંનેનાં દૃષ્ટાંતો બતાવીને સમતાસુખની અધિકતા સિદ્ધ કરે છે. પુણ્યના ઉદયથી આ જીવ સારા શરીરવાળો, રૂપાળો, સર્ગાંસ્નેહીથી પરિવૃત્ત, ધનવાન, પુત્રવાન, આયુષ્માન વગેરે અનેક પ્રકારનાં રૂપો ધારણ કરે છે; તે જ જીવ પાપના ઉદયથી તેથી ઊલટાં કુરૂપો ધારણ કરી કંગાળ જેવો દેખાય છે. પુણ્યના ઉદયથી આ જીવ સુખી દેખાય છે; વળી, એકાદ પ્રતિકૂળ કર્મનો સપાટો આવે ત્યારે મહાદુઃખી દેખાય છે. કોઈવાર બાળક જેવો થઈ રહ્યો છે અને કોઈ વાર કામરસિક થઈ વિષયસેવન કરે છે; કોઈ વાર વિત્ત વગરનો થઈ બંધ છે અને કોઈ વાર સંપૂર્ણ વૈભવવાળો થાય છે; કોઈ વાર ઘરડોખખ થઈ બંધ છે અને

* વંશસ્થ અથવા વંશસ્થવિલ વૃત્તના દરેક ચરણમાં બાર અક્ષર હોય છે,

વદંતિ વંશસ્થવિલં જતો જરો (૫-૭)

કોઈવાર બળવાન થઈ જાય છે : આવાં આવાં અનેક રૂપો વિચિત્ર કર્મોને વશ થઈને આ જીવ ધારણ કરે છે, સંસાર-રંગભૂમિ ઉપર અનેક પ્રકારના ખેલો લજવે છે અને કાળ આવે ત્યારે ચમરાબની રાજધાનીના પડદામાં પ્રવેશ કરે છે; વળી પાછો સારો કે ખરાબ બીજો વેશ ધારણ કરે છે, એવી રીતે અનેક વાર રખડપટ્ટી કર્યા કરે છે. આજો વખત મન, વચન, કાયાના વ્યાપારમાં મસ્ત રહી વિષયકષાયને આધીન થાય છે અને થોડો સમય પણ સ્થિરતા પામતો નથી. કષાયદિકમાં પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે તે તનમય થઈ જાય છે અને બહુ પોતે કષાયમય જ હોય એવો દેખાવ આપે છે, આવી અનેક હાડમારી આ જીવ ભોગવે છે અને તે હાડમારીને સુખ માને છે. આવી દોડાદોડમાં સુખ હોય કે નહિ તે કહેવા કરતાં માની લેવું જ યુક્ત છે, કારણ કે નિરાંત વગર સુખ હોય જ નહિ; માથે દુઃખની તરવાર લટકતી હોય ત્યાં સુખ હોય જ નહિ આ સંસારી જીવનું સુખ થયું. એનું ખરેખરું તાદાત્મ્ય સ્વરૂપ ચિત્રપટ પર શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચાના* સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન લેખક પૂજ્યપાદ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ આલેખ્યું છે, તે મનન કરવાથી આ યુક્તિનું રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે બીજી બાજુએ સર્વ સુખદુઃખ પર માધ્યસ્થ્ય દષ્ટિ રાખનાર, આત્મારામમાં રમણ કરનાર, દશ ચતિધર્મોનું વહન કરનાર, પંચ મહાવ્રત પાલનાર, સાંસારિક સર્વ ઉપાધિઓથી દૂર રહેનાર, ખટપટનો સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ ન કરનાર, પવિત્ર જીવન વહન કરનાર શ્રી યોગીમહાત્માઓ-મુનિમહારાજોએ કેવા પ્રકારનું સુખ અનુભવે છે તે જોઈએ. આપણે અગાઉ જોયું છે કે સુખ માન્યતામાં જ છે; પુદ્ગલમાં નથી; અને વાસ્તવિક સુખ તો સામ્ય-ભાવમાં જ છે. ઉદાર યોગીઓ, જેમનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ નવમા શ્લોકમાં કહેવામાં આવશે, તેઓને સર્વ સંજોગોમાં આનંદ જ છે. તેઓ સુખથી રાજી થતા નથી, દુઃખથી ડરતા નથી; એટલું જ નહિ, પણ કર્મક્ષય નિમિત્તે દુઃખને આવકારદાયક ગણે છે. તેઓ જાણે છે કે સુખ પુણ્યપ્રકૃતિનો ઉદય છે. અને દુઃખ પાપપ્રકૃતિનો ઉદય છે. અને કર્મપ્રકૃતિ છે, ત્યાજ્ય છે અને તેમાં આનંદ કે શોક માનવો એમાં મૂર્ખતા જ છે. એવા મહાત્માઓને જે અંતર આનંદ થાય છે તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે, કારણ કે તેઓને દુઃખમાં પણ આનંદ જ છે. માનસિક ઉપાધિનો નાશ થાય છે કે તરત જ સર્વ પાર્થિવ પીડાઓનો સ્વતઃ નાશ થઈ જાય છે. અને ઉદારચરિત યોગીઓ તો સ્થિર મનોવૃત્તિ રાખી માનસિક ઉપાધિઓથી દૂર જ રહે છે અને તેના સંબંધમાં પણ આવતા નથી. એમને તૃષ્ણ ને સુવર્ણ સરખું છે. રાય-રંકમાં ભેદ નથી, નિંદા-સ્તુતિમાં દુઃખ કે આનંદ નથી, શત્રુ-મિત્ર પર સમભાવ છે અને રાજ જેવો દેખીતો તેમનો વૈભવ લાગતો નથી, છતાં તેઓ રાજ જેટલો જ વૈભવ અનુભવે છે. એ સંબંધમાં આપણને સૂરિમહારાજ સ્વાનુભવથી સાક્ષી આપે છે. વળી, એ જ

*આ આખા ગ્રન્થનું ભાષાંતર વિવેચન કરનારે તૈયાર કર્યું છે, અને ત્રણ ભાગે છપાઈ ગયું છે. એ ગ્રન્થ બહુ ઉપદેશક છે અને ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભામાં એ લલ્પ છે.

સંબંધમાં વિરક્ત ભાવનું સુખ અનુભવનાર અને સંસારનો પણ અનુભવ લેનાર રાજર્ષિ^૦ ભર્તૃહરિ સંક્ષેપમાં કહે છે કે--

મહી રમ્યા શય્યા વિપુલમુપધાનં ભુજલતા,
વિતાનં ચાકાશં વ્યજનમનુકૂલોડ્યમનિલઃ ।
સ્ફુરદ્દીપશ્ચન્દ્રો વિરતિવનિતાસજ્જમુદિતઃ,
સુખં શાન્તઃ શેતે મુનિરતનુભૂતિર્નૃપ इव ॥

જેમ કોઈ પુણ્યવાન પોતાની ઇચ્છાની તૃપ્તિથી સકળ અનુકૂળ સંયોગોમાં નિશ્ચિંતપણે સૂવે છે તેમ ત્યાગી પુરુષો પણ સકળ ક્લેશ-તાપોને શમાવી સમાધિથી સૂવે છે. “ તે વખતે તેઓને પૃથ્વી સુંદર શય્યા છે, લતા જેવા તેના હાથ વિસ્તારવાળું ઓશિકું છે, આકાશ તેનો ચંદરવો છે, અનુકૂળ પવન તેનો પંખો છે અને ચંદ્ર તેનો દેહીપ્યમાન દીવો છે તથા તે વિરતિ સ્ત્રીની સોબતમાં આનંદ માને છે. આવી રીતે સર્વ રાજ્યચિહ્નો તે મુનિ પાસે છે અને રાજા કરતાં પણ વધારે શાંતિથી તે સૂએ છે, કારણ કે તેની માનસિક સર્વ ઉપાધિઓ દૂર થયેલી હોય છે.”

આવા જ કારણથી સંતપુરુષો વિપત્તિ માગી લે છે, કારણ કે સારા વખતમાં દુઃખ ભોગવી લીધું હોય તો પછી અગવડ પડતી નથી અને ખાંધેલાં દુઃખો એક વાર ભોગવવાં તો પડવાનાં જ, તેથી તેમાં તેને કાયરતા આવતી નથી. આવી રીતે સાંસારિક જીવો અને યતિના સુખની સરખામણી કરવામાં આવી છે, એ બન્ને હકીકત હે આત્મા ! તું ખાસ ધ્યાનમાં રાખજે ! (૭)

જેનમ જયતિ શાસનમ્

સમતાસુખ અનુભવવાનો ઉપદેશ

વિશ્વજન્તુષુ યદિ ક્ષણમેકં, સામ્યતો ભજસિ માનસ ! મૈત્રીમ્ ।

તત્સુખં પરમમત્ર પરત્રાપ્યન્નુષે ન યદ્ભૂત્તવ જાતુ ॥ ૮ ॥ (સ્વાગતાચુત્ત)

“હે મન ! તું સર્વ પ્રાણી ઉપર સમતાપૂર્વક એક ક્ષણવાર પણ પરહિતચિંતારૂપ મૈત્રીભાવ લાવીશ તો તને આ ભવ અને પરભવમાં એવું સુખ મળશે કે જેવું તેં કદી પણ અનુભવ્યું હશે નહિ.” (૮)

વિવેચન--સમતા સુખ એ અધ્યાત્મનું ખીજ છે અને તે માટે સાદું દષ્ટાંત બતાવ્યું; પરંતુ ખરેખરું સમતાસુખ બાણવાનું સાધન તો તેનો અનુભવ જ છે, વથી તે બાબતમાં પ્રેરણા કરતાં કહે છે કે હે ભાઈ ! અમે સમતા-સુખનાં આટલાં બધાં વખાણ કરીએ છીએ, પણ એથી લાભ કેટલો થાય છે તે તને બતાવી શકતા નથી. રસાયણ ખાનારને પરિણામે લાંબા વખત સુધી અનેક લાભ થાય છે, પણ ખાધા સિવાય બોલવાથી તેનો લાભ સમજાવી શકાતો નથી, માટે તું જરા વખત સમતા રાખ. પરહિતનું ચિંતવન કરવું અને પરહિતના વિચારમાં પોતાની ભતના સુખને ભૂલી જવું-સ્વાર્થ ત્યાગ કરવો-એને મૈત્રીભાવના કહે છે. એવું સવિસ્તર

સ્વરૂપ હવે પછી તેરમા પ્રલોકમાં આપવામાં આંચું છે. એ મૈત્રીલાવ ળીજી જીવો પર તું એક ક્ષણવાર પણ રાખ. તેના પરિણામે તું એવું સુ-પુણ્ય બાંધીશ કે તેના યોગથી તને આ ભવ અને પરભવમાં અપૂર્વ સુખનો અનુભવ થશે. અત્યાર સુધી તે પૌદ્ગલિક સુખો અનુભવ્યાં છે તેથી સુખ પણ તું તેમાં જ સમજે છે; પરંતુ જ્યારે આત્મિક સુખો અનુભવવા યોગ્ય સુ-કર્મ-દળ તું અહીં કરીશ ત્યારે તને નવીન પ્રકારનો જ આનંદ થશે.

અંધકર્તા અત્ર બાળ અધિકારીઓને આશ્રયીને મૈત્રીલાવથી જે સામ્યસુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો પુણ્યકર્મ સાથે સંબંધ જોડે છે. આપણે એથી આગળ વધેલાને કહી શકીએ કે સમતાલાવ ભાવતી વખતે જે અપૂર્વ આનંદ થાય છે તે પણ અનિર્વચનીય છે. એના પરિણામે જે શુભ કર્મબંધ અથવા કર્મનિર્જરા થાય છે તે તો બાલુ ઉપર રાખીએ, પણ તે ભાવતાં જે માનસિક સંતોષ (Conscious satisfaction) થાય છે તે પણ મહાન છે, ભવ્ય છે, અલૌકિક છે, નૂતન છે, સર્વોત્તમ છે, અનનુભૂતપૂર્વ છે. સમતાથી સુખ થાય છે તે ળીજીતું સુખ લઈને અથવા ઓછું કરીને થતું નથી, પણ સ્વસંપન્ન છે, સ્વસંપૂર્ણ છે, પરને ઉપકારી છે અને ઉભયને આનંદદાતા છે. પૌદ્ગલિક અને આત્મિક આનંદમાં આ મહાન તફાવત છે. આ સમતાથી થતો આનંદ અનુભવતી વખતે જ એવું સુખ આપે છે કે જેવું આ જીવે અગાઉ સાંસારિક પદાર્થોમાં અનુભવ્યું ન હોય. આ પ્રમાણે હોવાથી હે ભાઈ! તું એક વાર સામ્યલાવ ધારણ કર, પછી તું તેનું સુખ જોજે. જો તને તેમાં કોઈ અપૂર્વતા માલૂમ પડે તો તે સુખનો ફરી વાર અનુભવ કરવાનો વિચાર કરજે; પણ એક વાર તો અમારા આશ્રયથી જ તે રસ્તે પ્રયાણ કર. અમે (અંધકર્તાએ) એ સુખનો સ્વાદ કોઈ કોઈ વાર ચાખ્યો છે અને તેથી તને ભલામણ કરીએ છીએ કે તારે સંસારમાં રહ્યા છતાં મોક્ષસુખની વાનગી ચાખવી હોય તો એ ઉત્તમ માર્ગ છે. (૮)

સમતાની ભાવના (Ideal)-તેનું દર્શન

न यस्य मित्रं न च कोऽपि शत्रु-निजः परो वाऽपि न कश्चनास्ते ।

न चेन्द्रियार्थेषु रमेत चेतः, कषायमुक्तः परमः स योगी ॥ ૧ ॥ (उपेन्द्रवज्रा)

“જેને કોઈ પણ મિત્ર નથી અને કોઈ પણ શત્રુ નથી, જેને કોઈ પોતાનો નથી અને કોઈ પારકો નથી, જેનું મન કષાય રહિત હોઈને ઈન્દ્રિયોના વિષયમાં રમણ કરતું નથી, તેવો પુરુષ મહાયોગી છે.” (૯)

વિવેચન—જે યોગીનું દર્શન સાતમા પ્રલોકમાં કરાવવામાં આંચું છે તેનું સ્વરૂપ અત્ર બતાવે છે. સમતા ગુણ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા પ્રાણીએ પોતાની સન્મુખ આ પ્રલોકમાં લખી છે તેવી ભાવના રાખવી જોઈએ. કોઈ એક ગુણ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો પ્રથમ તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજી બરાબર હૃદયમંદિરમાં તેનું સ્થાપન કરવું જોઈએ અને ત્યાર પછી કોઈ પણ પ્રસંગ આવતાં અથવા ગમે તે કાર્ય કરતાં તેની ભાવના સમીપ જ રાખવી

જોઈએ. એ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો જ ગુણપ્રાપ્તિ થાય છે; તે વગર ધ્યાન સ્થિર રહેતું નથી. અને સાધ્યની સ્પષ્ટતા ન હોય તો અસ્તવ્યસ્ત પ્રયાસો લગભગ નકામા જેવા થાય છે. ભાવનાનિશ્ચય થયા પછી તેવા થવાની ધારણા થાય છે અને તેવા થવાનો ધીમે ધીમે અભ્યાસ પાડતાં તેવા થઈ જવાય છે. ત્યારે સમતાની ભાવના કેવી હોવી જોઈએ, તે આપણે અત્ર જોઈએ.

કોઈ પ્રાણી આ જીવને ગાળો આપે યા તેની નિંદા કરે ને કોઈ તેની સ્તુતિ કરે, કોઈ તેને લાજો રૂપિયાતું તુકસાન કરે ને કોઈ તેને કરોડોનો ક્ષાયદો કરી આપે, કોઈ તેનો તિરસ્કાર કરે ને કોઈ તેને બહુમાન આપે, કોઈ તેની સાથે લડાઈ કરવા તૈયાર થઈ જાય ને કોઈ તેની સાથે મૈત્રી વધારવા ઈચ્છા રાખે—આવા આવા પરસ્પર વિરોધસૂચક દ્વિસંયોગ ગમે તેટલા કલ્પીએ તે સર્વમાં જેની મતિ એકસરખી જ રહે છે, જેને શત્રુ અને મિત્ર તુલ્ય છે, જે શત્રુતા અથવા મિત્રતાના કારણમાં સામા જીવનો કાંઈપણ દોષ સમજતો નથી, પરંતુ કર્મોત્ત આત્મિક સ્વરૂપનું રટણ કરી તે દષ્ટિમાં જાતને લીન કરી દઈ સામા પુરુષ તરફ જરા પણ અપ્રીતિ લાવતો નથી તે પુરુષ ખરેખરો યોગી છે; જેને પોતાના કે પારકા કોઈ નથી, જેને પુત્ર કે અન્ય સરખા છે તે યોગી છે; જેને પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિ નથી, જેને મદ જિલકુલ નથી, કષાયનો અંશ જે જીવમાં આવિભાવ પામતો નથી, વિકથાતું નામ જેની પાસે સંભળાતું નથી અને જે સર્વદા ધર્મ-જાત્રત અવસ્થામાં રહે છે—આવા પુરુષ પરમયોગી છે. ટૂંકામાં કહીએ તો, જે મહાત્મા સર્વદા વ્યવહારમાં માની લીધેલાં કાર્યોથી દૂર રહી પોતાનું શુ છે તે ઝોળખે છે અને ઝોળખીને ઝેસી રહેતા નથી પણ તે અનુસાર વર્તન કરે છે, તે શુદ્ધ યોગી છે. તેમની કાયાની પ્રવૃત્તિ, વચનનો ઉચ્ચાર અને મનના વિચારો નિરંતર શુદ્ધ, જરૂર પડે ત્યારે જ વપરાશમાં આવનારા અને અતિશય સ્થિર હોય છે. આવા મહાત્મા જેવા થવાની ઈચ્છા રાખવી એ સર્વ મુમુક્ષુનું દષ્ટિબિંદુ હોવું જોઈએ. પરમયોગી આનંદધનજી મહારાજે શાંતિનું સ્વરૂપ યોધતાં, શાંત જીવનાં ઘણા પ્રકારે લક્ષણો કહ્યાં છે, તેમાં નીચેનાં લક્ષણો અત્ર પ્રસ્તુત છે—

માન અપમાન ચિત્ત સમ ગણે, સમ ગણે કનક પાપાણુ રે;

વંદક નિંદક સમ ગણે, ઈસ્યો હોય તું જાણુ રે. ॥ શાંતિ ॥ ૯ ॥

સર્વ જગજંતુને સમ ગણે, સમ ગણે તૃણ-મણિભાવ રે;

મુક્તિ-સંસાર બેડું સમ ગણે, મુણે ભવજલનિધિ નાવ રે. ॥ શાંતિ ॥ ૧૦ ॥

આપણો આતમ ભાવ જે, એક ચેતનાધાર રે;

અવર સવિ સાથ સંજોગથી, એહ નિજ પરિકર સાર રે. ॥ શાંતિ ॥ ૧૧ ॥

આવું સમતાવંત જીવનું સ્વરૂપ સંક્ષેપથી છે; એનો વધારે વિસ્તાર આગમમાં છે, એમ યોગીશ્રી લલામણુ કરે છે. જીઓ વિસ્તાર માટે શાંતિજિન સ્તવન. આ ભાવના સમતાના અધિકારી જીવોએ નિરંતર હૃદય સન્મુખ રાખવી. (૯)

સમતાનાં અંગો : ચાર ભાવ

મજસ્વ મૈત્રીં જગદંગિરાશિષુ, પ્રમોદમાત્મન્ ! ગુણિષુ ત્વશેષતઃ ।

ભવાર્ચિદીનેષુ કૃપારસં સદા-પ્યુદાસવૃત્તિં ચલુ નિર્ગુણેષ્વપિ ॥ ૧૦ ॥ (વંચસ્થવૃત્ત)

“હે આત્મા ! જગતના સર્વ જીવો ઉપર મૈત્રીભાવ ધારણ કર, સર્વ ગુણવાન પુરુષો તરફ સંતોષદષ્ટિથી જો; ભવ(સંસાર)ની ખીડાથી દુઃખી થતાં પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા રાખ અને નિર્ગુણી પ્રાણીઓ ઉપર ઉદાસવૃત્તિ-માધ્યસ્થ્યભાવ રાખ.” (૧૦)

વિવેચન—સમતાની ભાવનાનું સ્વરૂપ કહી તે લક્ષ્યમાં રાખવા જણાવ્યું. હવે સમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક સાધનો છે તે બતાવે છે. સાધનો અનેક પ્રકારનાં હોય છે. પોતાના સંયોગો પ્રમાણે કયું સાધન અનુકૂળ આવશે તે મુમુક્ષુ પ્રાણીએ વિવેકદષ્ટિથી વિચાર કરીને સમજી લેવું. એક જીવને જે બહુ લાભ કરનાર સાધન હોય છે, તે બીજા જીવના માનસિક બંધારણ અને વિકાસના પ્રમાણમાં તેટલું જ ઉપકાર કરનારું નીવડતું નથી; તેથી એ સંબંધમાં એક સામાન્ય નિયમ બાંધવા કરતાં સમતા પ્રાપ્ત કરવાનાં અનેક સાધનો બતાવવાં અને તેમાંથી પોતાને યોગ્ય પસંદગી આ જીવે કરી લેવી એ વધારે સરળ માર્ગ છે, એમ ધારી આ ગ્રંથમાં તેનાં અનેક સાધનો બતાવ્યાં છે. લગભગ બધા જીવો પર એક સરખો ઉપકાર કરનાર સાધન ચાર ભાવના ભાવની તે છે. એ ભાવના એવી ઉત્તમ છે કે, પાંચમા શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે, તે દુર્ધ્યાતને આવવા દેતી નથી. એ ચાર ભાવના તે આ શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય છે. એનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ તેરથી સોળ શ્લોકમાં હવે પછી બતાવવામાં આવશે. એ સાધન તરફ ધ્યાન એથી, તે જ વિષય પર હવે વિશેષ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. અત્ર પ્રથમ શ્લોકના વિવેચનમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે ઉદ્દેશ-નિર્દેશરૂપમાં પુનરાવૃત્તિદોષની શંકાનો સદ્ભાવ જ નથી. (૧૦)

ચાર ભાવનાનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ

મૈત્રીં પરસ્મિન્ હિતધીઃ સમગ્રે, ભવેત્પ્રમોદો ગુણપક્ષપાતઃ ।

કૃપા ભવાર્તે પ્રતિકર્તુમીહો-પેશ્ચૈવ માધ્યસ્થ્યમધાર્યદોષે ॥ ૧૧ ॥ (ઉપજાતિ)

“બીજાં સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર હિત કરવાની બુદ્ધિ તે (પ્રથમ) મૈત્રી ભાવના; ગુણનો પક્ષપાત તે (બીજા) પ્રમોદ ભાવના; ભવરૂપ-વ્યાધિથી હેરાન થતા પ્રાણીઓને ભાવ-ઔષધથી સારું કરવાની ઈચ્છા તે (ત્રીજા) કૃપા ભાવના; ન ટળી શકે તેવા દોષ-વાળા પ્રાણી ઉપર ઉદાસીન ભાવ તે (ચોથી) માધ્યસ્થ્ય ભાવના.” (૧૧)

* સંસાર અથવા કર્મ. એથી ભાવદયા અને દ્રવ્યદયા બન્નેનો અત્ર સમાવેશ થાય છે.

ઉક્તા ચાર ભાવનાઓનું હરિભદ્રસૂરિકૃત તુર્ય ઘોડશકાનુસાર સ્વરૂપ

પરહિતચિન્તા મૈત્રી, પરદુઃખવિનાશિની તથા કલ્પા ।

પરસુખતુષ્ટિર્મુદિતા, પરદોષોપેક્ષણમુપેક્ષા ॥ ૧૨ ॥ (આર્વાવૃત્ત)

“(આત્મ વ્યતિરિક્ત) ખીજાં પ્રાણીઓનું હિત ચિંતવવું તે મૈત્રી ભાવના; પારકાં દુઃખોનો નાશ કરવાની ઈચ્છા અથવા ચિંતા તે પરદુઃખ ભાવના; ખીજાઓનાં સુખને જોઈ આનંદ પામવો તે પ્રમોદ ભાવના અને ખીજાઓના દોષોની ઉપેક્ષા કરવી તે ઉપેક્ષા ભાવના.” (૧૨)

હવે તે દરેક ભાવનાનું સ્વરૂપ કલિકાલસર્વસ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યકૃત શ્રી યોગશાસ્ત્ર અનુસારે બતાવવામાં આવે છે. પ્રસંગોપાત્ત અન્ય અથોથી એ ભાવનાનું સ્વરૂપ વધારે સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ પણ વિવેચનમાં કર્યો છે.

પ્રથમ મૈત્રી ભાવનાનું સ્વરૂપ

મા કાર્ષીત્કોપિ પાપાનિ, મા ચ મૂત્કોઽપિ દુઃખિતઃ ।

મુચ્યતાં જગદપ્યેષા, મતિમૈત્રી નિગદ્યતે ॥ ૧૩ ॥ (અનુષ્ટુપ)

“કોઈ પણ પ્રાણી પાપ કરે નહિ, કોઈ પણ જીવ દુઃખી થાઓ નહિ, આ જગત કર્મથી મુકાઓ : આવી બુદ્ધિને મૈત્રી કહે છે.” (૧૩)

વિવેચન—પાંચમા શ્લોકમાં જે ભાવના-ઔષધિલેવાનું સૂચન કર્યું છે તે ભાવનાઓ પૈકી કેટલીક ભાવનાનું સ્વરૂપ હવે બતાવે છે. બાર ભાવના સંસારનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે, જ્યારે ચાર યોગની ભાવના (મૈત્ર્યાદિ) ખીજા જીવો તરફ કેવા પ્રકારનું વર્તન રાખવું તેના ચથાસ્થિત ખ્યાલ આપે છે. પ્રથમ મૈત્રી ભાવના (Universal Brotherhood) બહુ અગત્યનો વિષય છે. જમાનાની વિચિત્રતાને લીધે આ ઉત્કૃષ્ટ ચારે ભાવનાઓ નાશ પામતી જાય છે. તેને ભાવનારાઓ માલૂમ પડતા નથી, બહુ ઓછા જણાય છે. જ્યારે ચારે ભાવનાનું સ્વરૂપ બરાબર સમજવામાં આવશે ત્યારે પ્રત્યેક ભાવના કેટલી મહત્ત્વની છે અને વ્યવહારનાં માની લીધેલાં કર્તવ્યોથી કેટલી મહાન ભૂમિમાં ઉકુચન કરે છે એ જણાશે. એમાં સ્વાર્થીપણાનો નાશ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવશે. મૈત્રી ભાવનાનું સ્વરૂપ બાંધતાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય કહે છે કે ‘કોઈ પણ પ્રાણી પાપ કરે નહિ’ એવી બુદ્ધિ તે મૈત્રી કહેવાય છે. કોઈ પણ પ્રાણી પાપ કરે નહિ એવી ઈચ્છા જ્યારે થાય ત્યારે પાપનાં કારણો ખીજાં પ્રાણીઓ પ્રાપ્ત ન કરે એવો સરળ વ્યવહાર શોધી આપવાની સામાન્ય બુદ્ધિ થાય છે અને ખાસ કરીને પોતે તો પાપ કરતો જ નથી. આવી રીતે નવીન કર્મબંધ થતો નથી, અને, તે ઉપરાંત, શુભ પ્રયાસથી નિર્જરા અથવા શુભ કર્મબંધ થાય છે આ પ્રથમ લક્ષણમાં સ્વાર્થનો ત્યાગ પ્રત્યક્ષ છે. ‘ખીજા કોઈ દુઃખી ન થાઓ’ એવી બુદ્ધિ રાખવી એ મૈત્રીભાવ છે. આ વિચાર મનની

મહાન વિશાળતા ખતાવે છે. ઘણા જીવો અથવા તો પ્રાચે સર્વ જીવો પોતાના સુખની દરકાર રાખે છે, પરંતુ ખીજા જીવોનું શું થતું હશે તે જોવાને કે જાણવાને ઊભા પશુ રહેતા નથી. વિશાળ દુનિયાના સર્વ જીવો તરફ મૈત્રીભાવ કરનાર સર્વને સુખી જોવામાં રાજી થાય છે અને પોતે તો કોઈ જીવને કોઈ પશુ પ્રકારનું દુઃખ આપતો જ નથી ‘આ જગત કર્મથી મુકાઓ’ આવી ખુદ્ધિ પશુ એ જ વિશાળ મનોરાજ્યમાંથી નીકળે છે. પારકાના હિતનું ચિંતન કરવું એ મૈત્રીભાવ છે. તીર્થંકર મહારાજને વીણ સ્થાનક તપ કરતાં એવી ઇચ્છા થઈ જાય છે કે “સવિ જીવ કરું” શાસનરસી, એસી ભાવદયા મન ઉલ્લસી*”, અને આ ઉત્કૃષ્ટ ભાવદયાને પરિણામે તીર્થંકરના મકર્મનો ખંધ કરે છે. સર્વ જીવો જો શાસનમાં જોડાઈ જાય તો પછી તેઓને આ ભવ-જંજાળ મટી જાય અને તેઓનાં મહાદુઃખોનો પશુ નાશ થાય એવી પરાર્થ સાધવાની ઉત્તમ વૃત્તિ થતાં જ સાર્વભૌમ કે દેવેન્દ્ર પશુ જેને નમસ્કાર કરે છે એવું મહાન તીર્થંકરપદ પ્રાપ્ત કરે છે. એથી મૈત્રીભાવ ભાવતાં મન કેટલું સમતામાં સ્થિર થતું હશે તે ખરાખર સમજાય છે.

મૈત્રીભાવ ભાવનાર પ્રાણી બહુધા પોતાના સુખનો બહુ વિચાર કરતો નથી. હરિભદ્ર-સૂરિ મહારાજ કહે છે તેમ, ‘પરહિતચિંતા મૈત્રી’ એ ખરાખર સૂત્ર છે. પોતાના સ્વાર્થનો વિચાર કરવા કરતાં પરહિતચિંતનમાં અપૂર્વ આનંદ થાય છે અને તેથી સ્વહિત તો સ્વાભાવિક રીતે સિદ્ધ થઈ જ જાય છે. આખી દુનિયાને પોતાના બંધુ તરીકે માનનારને મનમાં એવો તો પ્રેમ આવે છે કે પ્રેમથી જ તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. આવા જીવના ઉચ્ચાર અને વિચાર પશુ અનુકરણ કરવા યોગ્ય હોય છે. તેનો સહજ ખ્યાલ આપતાં ઉપાધ્યાયજી શ્રી વિનય-વિજયજી મહારાજ શાંતસુધારસમાં કહે છે કે:—

યા રાગદોષાદિહજો જનાનાં, શામ્યન્તુ ષાક્ષાયમનોદ્વહસ્તાઃ ।
સર્વેડપ્યુદાસીનરસં રસન્તુ, સર્વત્ર સર્વે સુખિનો ભવન્તુ ॥

“રાગ, દ્વેષ વગેરે વ્યાધિઓ જે પ્રાણીનાં મન, વચન, કાયાના શુભ યોગોનો નાશ કરે છે તે સર્વ પીડાઓ શમી જાય, એટલે સર્વ પ્રાણીઓ વીતરાગ થઈ જાય, સર્વ પ્રાણીઓ ઉદાસીન રસ પીઓ અને સર્વ ઠેકાણે સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાયો!”

આખી દુનિયાનાં સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાયો એમ કહેવામાં નથી રાજ્યો શાંતિભેદ કે નથી રાજ્યો ધનવાન-ગરીબનો ભેદ; નથી રાજ્યો સંપ્રદાયભેદ કે નથી રાજ્યો સેવ્ય-સેવકભેદ; નથી રાજ્યો વખાણ કરનાર કે નિંદા કરનારનો ભેદ કે નથી રાજ્યો-સ્થાન-સ્થળ કે ભૂમિનો ભેદ; આખા વિશ્વ ઉપર એકસરખી દૃષ્ટિ થાય એ મૈત્રીભાવનું ઉત્કૃષ્ટ લક્ષણ છે. શ્રી બૃહત્શાંતિમાં નગરવાસીને, આખા શ્રીસંઘને, લોકોને, રાજને અને સર્વ જનોને શાંતિ

*આ વચનમાં પ્રાધાન્ય કરુણાભાવને છે અને સર્વ જીવો તરફ તે લંબાય છે, તેથી જ અત્ર તે પ્રસ્તુત છે. એનો મુખ્ય વિષય કૃપાભાવનાનો જ છે.

થાઓ ઇત્યાદિ ઇચ્છા બતાવી છે અને પ્રાંતે આપેલું આશીર્વાચન પણ એવો જ ગંભીર ધ્વનિ બતાવે છે—

શિવમસ્તુ સર્વજગતઃ, પરહિતનિરતા ભવન્તુ ભૂતગણાઃ ।

દોષાઃ પ્રયાન્તુ નાશં, સર્વત્ર સુખી ભવતુ લોકઃ ॥

“ આખા જગતનું કલ્યાણ થાઓ ! સર્વ પ્રાણીઓ પારકું હિત કરવામાં તત્પર થાઓ ! સર્વ દોષો નાશ પામી જાઓ ! સર્વ જગત્તે પ્રાણીઓ સુખી થાઓ ! ”

કેવા વિશુદ્ધ અને મહાન અંતઃકરણમાંથી આ ભાષા નીકળે છે ! એ બોલનારને પવિત્ર કરે છે, એટલું જ નહિ, પણ સાંભળનારને પણ પવિત્ર રહેવાનો વિચાર કરાવી દે છે. ઉપર લખેલી ગાથાથી જેવો ધ્વનિ પાશ્ચિક પર્વણિમાં નીકળે છે તેવો જ મહાન ધ્વનિ નિત્ય અનુદ્યાનમાં-શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્રમાં-પણ બતાવવામાં આવ્યો છે. બુદ્ધો-

શામેમિ સવ્વજીવે, સવ્વે જીવા સમંતુ મે ।

મિત્તી મે સવ્વભૂણસુ, વૈરં મજ્જં ન કેણઈ ॥

એટલે “ હું સર્વ જીવોને ખમાવું છું અને તેઓ મને ક્ષમા કરે એમ ઇચ્છું છું. મારે સર્વ જીવો સાથે મૈત્રી છે અને કોઈ સાથે વૈર-વિરોધ નથી. ”

આવી રીતે ત્યાગ અને ગ્રહણ બંને રીતે મૈત્રી ભાવના ઉત્કૃષ્ટ રીતે ભાવવાની આવશ્યકતા છે. Forbear and Forgive ખમીએ ને ખમાવીએ એ જૈન શાસ્ત્રની શુદ્ધ નીતિ છે. એમાં સામે માણસ ક્ષમા કરશે કે નહિ એ જોવાનું નથી. માન તણ ખમાવનાર તો સર્વથા આરાધક થાય છે. ક્ષમા ગુણ આદરતાં ક્રોધનો સર્વથા ત્યાગ કરવો પડે છે અને વૈર-વિરોધનું તો નામ પણ લેવામાં આવતું નથી. નિત્ય અનુદ્યાનમાં વૈરભાવ ત્યાગ કરવાનો જે ઉપદેશ છે તે ભાવનું સમર્થન કરતાં શાંતસુધારસકાર કહે છે કે—

સર્વત્ર મૈત્રીમુપકલ્પયાત્મૈશ્ચિન્ત્યો જગત્યત્ર ન કોઽપિ શત્રુઃ ।

કિયદ્દિનસ્થાયિનિ જીવિતેઽસ્મિન્, કિં ત્વિદ્યસે વૈરિધિયા પરસ્મિન્ ? ॥

“ હે આત્મન્ ! તું સર્વ સ્થાનકે મૈત્રી કલ્પી લે અને આ જગતમાં તારો કોઈ પણ શત્રુ છે એમ ચિંતવીશ નહિ. હે ભાઈ ! તું તે અહીં કેટલા દિવસ બેસી રહેવાનો છે, કે નાહક બીજા ઉપર વૈર રાખીને ખેદ પામે છે ? ”

અહીં થોડો વખત રહેવું છે અને પછી બધું અત્ર મૂકીને ચાલ્યા જવું છે ત્યારે ખેદ શા માટે કરવો ? કોના ઉપર કરવો ?—આવી બુદ્ધિ ક્ષમા રાખવાથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી મૈત્રી ભાવનાનું એક અંગ ક્ષમા છે. એટલા માટે પુણ્યપ્રકાશના સ્તવનમાં તે જ મહાત્માએ કહ્યું છે કે—

સર્વ મિત્ર કરી ચિંતવો સાહેલડી રે, કોઈ ન જાણો શત્રુ તો;

રાગદ્વેષ એમ પરિહરી સાહેલડી રે, કીજે જન્મ પવિત્ર તો.

ક્ષમા રાખનાર, ઉત્કૃષ્ટ મૈત્રી ભાવ રાખનાર, વૈરી ઉપર પણ સમભાવ રાખનાર ગજસુક-

માળ, મેતાર્ય; અંધક મુનિ, ચિલાતીપુત્ર, વીર પરમાત્મા, અચ્ચંકારી ભટ્ટા વગેરે અનેક દષ્ટાંતો શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે. શ્રી વીર પરમાત્માને તો પોતાને દુઃખ દેનાર દુઃખી થશે એ વિચારથી નેત્રમાં આંસુ આવી ગયાં. મૈત્રી ભાવનાનું આ ઉત્કૃષ્ટ દષ્ટાંત છે. પડિત પુરુષો આત્મવત્ત સર્વભૂતેષુ સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના આત્મા જેવા જાણી તેને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ દેતા નથી, એટલું જ નહિ પણ ખીજના દુઃખે દુઃખી થાય છે અને ખીજને દુઃખમાંથી દૂર કરાવવા માટે પોતાની પાસે જે કંઈ હોય તેનો વ્યય કરવામાં આંચકો ખાતા નથી અને શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે કે :-

અષ્ટાદશપુરાણાનાં, સારાત્સારઃ સમુદ્ધૃતઃ ।

પરોપકારઃ પુણ્યાય, પાપાય પરપીડનમ્ ॥

“ સર્વ શાસ્ત્રોનો-અઠાર પુરાણનો-ખેંચી કાઢેલો સાર એ જ છે કે પરોપકાર (પારકાનું ભલું કરવું) એ જ પુણ્ય અને પરને પીડા કરવી એ જ પાપ. ”

અને તેથી પરોપકારાય સતાં ચિમૂતયઃ સજ્જન માણસને જે માનસિક, શારીરિક કે આર્થિક સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તે હંમેશાં ખીજ પર ઉપકાર કરવા માટે જ હોય છે, તેઓ ધનથી મોજશોખ માણતા નથી કે સ્થૂળ વિષયસુખોમાં આનંદ પામતા નથી, પણ ખીજ જીવોને સુખી કરવા અને તે માટે પોતાનું દરેક પ્રકારનું સંપત્તિબળ વાપરવું એ જ સંપત્તિપ્રાપ્તિનો હેતુ સમજે છે.

મૈત્રીભાવ સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર રાખવો, પોતા ઉપર ક્રોધ કરનાર તરફ પણ તે જ ભાવ રાખવો અને કદી રાખી ન શકાય તો ખીજ પર ગુસ્સે ન થતાં પોતાથી કર્મસ્થિતિ વિચારી તેના પર જ ખેદ કરવો અને નવીન કર્મબંધ તેવા પ્રકારનો ન થાય તે માટે જાગૃતિ રાખવી. મૈત્રીભાવ રાખવાનું અનેક શાસ્ત્રકારો કહે છે, પરંતુ જૈન શાસ્ત્રકારની વિશેષ ખૂબી એ છે કે તેમનો મૈત્રીભાવ પોતાના ધર્માનુયાયીઓમાં જ પર્યાપ્ત થતો નથી, પરંતુ તે આખી દુનિયામાં સર્વ મનુષ્યો તરફ એકસરખી રીતે લાગુ પડે છે અને તેમાં વર્ણ, જ્ઞાતિ કે ધર્મનો ભેદ નથી; એટલું જ નહિ પણ તે તિર્યંચ-જનાવરો, પક્ષીઓ તથા જળચર-તરફ પણ પોતાનો રક્ષણશીલ હાથ લાંબાવે છે; એથી પણ આગળ વધીને તે એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય સુધી પણ જાય છે. નાનામાં નાના જીવને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ દેવું એ મૈત્રીભાવથી વિરુદ્ધ છે અને પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય અને તિર્યંચ તરફ વધારે લાગણી રાખવી એવો સાથે સાથે ઉપદેશ છે. જૈન શાસ્ત્રકારો વૈર વિરોધ શમાવવાનો ઉપદેશ આપે છે, તે મૈત્રીભાવનું કારણ છે; પણ તેનું સાધ્યબિંદુ તો સર્વ જીવો તરફ હિતબુદ્ધિ રાખવામાં છે અને તેથી જ સન્વસ્સ જીવરાસિસ્સ એ ગાથા કહેવામાં આવી છે. આ મૈત્રીભાવ સમતાનું અંગ છે અને વધારે વિસ્તારથી જેમ જેમ તેના પર વિચાર કરવામાં આવે છે તેમ તેમ તે ગુણના વિષયનું ક્ષેત્ર વધારે વિસ્તીર્ણ થતું જાય છે. તે સાથે આનંદમાં પણ તે તે જ પ્રમાણમાં વધારો ખતાવ્યા કરે છે. એ ગુણની

લાવના બરાબર સમજી મનન કરવાથી અનેક પ્રકારના લાભો થવાનો સંભવ છે એમ અનુભવીઓ કહી ગયા છે. (૧૩)

દ્વિતીય પ્રમેદ લાવનાનું સ્વરૂપ

અપાસ્તાશેષદોષાણાં, વસ્તુતત્ત્વાવલોકિનામ્ ।

ગુણેષુ પક્ષપાતો યઃ, સ પ્રમોદઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૪ ॥ (અનુષ્ટુપ્)

“જેમણે સર્વ દોષો દૂર કર્યા છે અને વસ્તુતત્ત્વને જેઓ જોઈ રહ્યા છે તેઓના ગુણ ઉપર પક્ષપાત* તે પ્રમેદ લાવના કહેવાય છે.” (૧૪)

વિવેચન—જે મહાન પુરુષોએ પોતાના સર્વ દોષોને મહાન પ્રયાસ કરીને દૂર કર્યા છે, એટલે જેઓના ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, ક્ષેપ વગેરે મહાન દોષોનો નાશ થઈ ગયા છે અને જેઓ વસ્તુસ્વરૂપ બરાબર સમજે છે, એવા મહાત્મા પુરુષોના ગુણ તરફ બહુમાન રાખવું તે પ્રમેદ કહેવાય છે.

અનેક ઉપસર્ગ સહન કરી, આત્મવીર્ય ફેરવી દુનિયામાં જે અસાધારણ સફળતા કહેવાય તે પ્રાપ્ત કરનારા શ્રી વીતરાગ મહારાજોને ધન્ય છે! તેઓશ્રીએ પોતાનાં સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી જિનનામને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. વળી, આ દુનિયામાં અનેક સાધુ-મહાત્માઓ થઈ ગયા છે, જેઓએ પરોપકાર માટે પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર કરી નથી. દુનિયા ઉપર ઉપકાર કરવાના હેતુથી અનેક અંથો લખી, ઉપદેશ આપી વસ્તુસ્વરૂપનું ભાન કરાવ્યું છે અને તે માટે તેઓએ પોતાના નામની કાંઈ પણ દરકાર કરી નથી. વળી, અત્યારે પણ અનેક સાધુ-મુનિશ્રીએ ઉપદેશ દઈને અન્ય જીવો ઉપર ઉપકાર કરી રહ્યા છે અને પોતાના કર્મોનો ક્ષય કરવામાં પણ અસાધારણ પ્રયાસ કર્યો કરે છે. એવા સાધુઓને ખરેખર ધન્ય છે! દૈર્યગુણ રાખી પોતાનાં સ્થિતિ અને સંયોગ અનુસાર ધર્મોત્થાન અને પરોપકાર કરનારા આનંદ, કામદેવ વગેરે શ્રાવકો અને સ્ત્રીજાતિને પ્રશંસાપાત્ર કરનાર સુલક્ષ્ણા વગેરે શ્રાવિકાઓ, જેમને શ્રી વીર પરમાત્મા પણ ધર્મલાલ કહેવરાવતા હતા, એવાં શ્રાવરત્નોને ધન્ય છે! સંતોષ, સત્ય, અનુકંપા, નમ્રતા, વિનય, દાક્ષિણ્ય, દાન વગેરે અનેક ગુણોથી અલંકૃત નરવીરો બહુ થઈ ગયા છે અને કોઈ કોઈ અત્યારે પણ પૃથ્વીને શોભાવે છે, એ સર્વને ધન્ય છે! મહાત્મા પુરુષોનાં અરિત્રો અથવા જીવનવૃત્તાંતો વાંચી અથવા સાંભળી મનમાં તેઓના ગુણ માટે બહુમાન લાવવું એ પ્રમેદ લાવના છે. એક ગુણ જો સર્વાંશે પ્રાપ્ત કરવામાં આવે તો સર્વ ગુણો તેની પછવાડે શ્રેણીબદ્ધ આવી જાય છે એ સિદ્ધ નિયમ છે. અને ગુણ પ્રાપ્ત કરવાનો સિદ્ધ ઉપાય એ છે કે જે મહાત્મા પુરુષોએ તે ગુણો પ્રાપ્ત કર્યા હોય તેઓની લાવના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં હૃદયમાં ગોઠવવી. એવી રીતે લાવના રાખવાથી ગુણ પર રાગ થાય છે અને તે ગુણો ન હોય તો પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છા થાય છે; અને જરા વીર્ય ફેરવવાથી તે

* બહુમાનની લાગણી અથવા મનનો આનંદ, તરફદારી,

ગુણો પ્રાપ્ત પણ થાય છે અને ભાવના ભાવની વખતે જો તે ગુણો પોતામાં હોય છે તો તે ગુણો વિશેષ સ્વરૂપ બને છે. અમુક પ્રાણીને બહુમાન મળે છે એ જોઈ અસંતોષ ન લાવવો અથવા તેના તરફ ઈર્ષ્યા ન કરવી; પરંતુ તેનો ગુણોત્કર્ષ કરવો એ જ ગુણ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે. આવી રીતે વિચાર કરીને તીર્થંકર મહારાજનો મૈત્રીભાવ, ગજસુ-કુમાળાદિકની ક્ષમા, વિજય શેઠનું બ્રહ્મચર્ય, શ્રીપાળ રાજનું દાક્ષિણ્ય, સીતાનું સતીત્વ અને રેવતીનો લક્ષ્મીભાવ વગેરે તરફ ધ્યાન આપવું અને સ્તુતિ યોગ્ય ગુણોની અને ગુણવાનોની પ્રશંસા કરી જિજ્ઞાસી અને કાનની અનુક્રમે ગુણાનુવાદ અને ગુણશ્રવણથી સંકળતા કરવી.

તત્ત્વાર્થભાષ્યકાર શ્રી ઉમાસ્વામિજી મહારાજ લખે છે કે “ અભ્યુત્થાનાદિક વિનય, વંદન, સ્તુતિ, પ્રશંસા, વૈયાવચ્ચ ઇત્યાદિકે કરીને સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપસ્ચાથી વિશિષ્ટ મનુષ્યોમાં બીજાઓએ તથા પોતે કરેલી પૂજને લીધે થયેલો મનનો આનંદ જે સર્વ ઇન્દ્રિયો દ્વારા જણાઈ આવે તે પ્રમોદ ભાવના.”

પ્રમોદ ભાવનાની આ વ્યાખ્યામાં પણ મનનો આનંદ જ પ્રધાન ભાગ લે છે, પરંતુ વિશેષમાં અત્ર વર્તન પણ સાથે જ ગણવામાં આવ્યું છે.

સાધુ (ઉત્તમ) પુરુષોના નામનું તથા ગુણનું માત્ર સ્મરણ કરવાથી પણ અનેક લાભ થાય છે, અને જેઓ કર્મનું સ્વરૂપ સમજે છે, તેઓ જાણે છે કે અમુક સ્મરણથી તેનો દૃઢ સંસ્કાર થઈ જાય છે, તો પછી ગત્યંતરમાં પણ સ્મરણનો વિષય ગુણ જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતે પ્રમોદ ભાવનાથી આ લાભ અને પરલવમાં બહુ લાભ થાય છે. કોઈની નિંદા કરતી વખતે એક જાતનો માનસિક ક્ષોભ થાય છે, તેનું તો અત્ર દર્શન પણ થતું નથી અને જીલ્ડું પ્રમોદભાવ ભાવની વખતે જ અર્પૂર્વ આનંદ થાય છે. સમતાભાવનું એ જ લક્ષણ છે કે તે કરતી વખતે જ નૂતન આનંદ થાય છે અને તે અનુભવથી જ ખરેખરો સમજાય છે. આ પ્રમોદ ભાવના સમતાનું અંગ છે અને એને ભાવવામાં કોઈ પણ જાતનો બાહ્ય પ્રયાસ કરવો પડતો નથી. (૧૪)

તૃતીય કરુણા ભાવનાનું સ્વરૂપ

દીનેષ્વાત્તેષુ મીતેષુ યાચમાનેષુ જીવિતમ્ ।

પ્રતિકારપરા બુદ્ધિઃ, કારુણ્યમભિધીયતે ॥ ૧૫ ॥ (અનુષ્ટુપ)

“ અશક્ત, દુઃખી, લયથી વ્યાકુળ થયેલા અને જીવિતવ્યને યાચનાર પ્રાણીઓ ઉપર તેઓનું દુઃખ ટાળવાની જે બુદ્ધિ તે કરુણા ભાવના કહેવાય છે.” (૧૫)

વિવેચન—અનેક સંસારી જીવો ધન પ્રાપ્ત કરવાના ઇરાદાથી જંગલે જંગલ અથવા દેશ-પરદેશ ફરે છે, પારકી સેવા કરે છે, અનેક કળ્પો સહન કરે છે અને આવી રીતે લક્ષ્મી મેળવી વળી પાછો તેનો દુરુપયોગ કરી હેરાન થાય છે. લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરતી વખતે અનેક રીતે દુઃખી થાય છે, તેનું રક્ષણ કરવામાં તેથી પણ વધારે દુઃખી થાય છે, મુંઝઈ એન્કના

લેયાની પેઠે લક્ષ્મી ઉપર ચોક્કી કર્યા કરે છે, તેના વ્યયમાં પણ અનેક રીતે દુઃખી થાય છે, ઉડાઉ માણસ મોજશોખથી શરીર ખગાડે છે, કંબૂસ માણસ ખળી ખળીને મતને અને મગજને ખાલી કરે છે અને અતિ-વિષયી માણસ વ્યાધિથી દુઃખી થાય છે. વળી, લક્ષ્મી ઉપર દુશ્મન-ચોર તો હંમેશાં ઊભા જ છે. મનુષ્યને માથે રોગ, ભય, મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા વગેરે શત્રુઓ તો નિરંતર ખગતા જ છે અને તે હંમેશાં દુઃખ આપ્યા કરે છે.

ઇતિહાસમાં ભૂમિ ખાતર અનેક રાજાઓ લડાઇ કરતા અને હજારો સેનાનીઓ લોહી રેડતા વાંચવામાં આવ્યા છે: મત્સરથી કેસ લડી હજારો-લાખોના ખરચમાં ઊતરી જઈ વખત અને પૈસાનો નાશ કરનારા સાંભળ્યા છે; લોભથી અનેક પ્રકારનાં અપ્રામાણિક આચરણ અને હલકા પ્રકારના કાવાદાવા કરનારા પ્રાણીઓ અવલોકન-પથમાં આવ્યા છે; કેટલાક પ્રાણીઓ પાંચ ઈંદ્રિયોના વિષયો ભોગવવામાં તલ્લીન થઈ સંસારમાં રાહ્યામાહ્યા રહે છે, એમ દષ્ટિપથમાં આવ્યું છે; કેટલાક પ્રાણીઓ મહા-પાપખંધ કરી અધોગતિમાં જવા યોગ્ય કાર્યવ્યવહાર ખતાવી તેઓના સંખંધમાં વિચાર કરનારને પણ મહા-ફેલેશ કરાવનારા તરીકે અનુભવ્યા છે. આવી રીતે આખું જગત દુઃખથી વ્યાપ્ત છે. કોઈ શુદ્ધ દેવ-ગુરુ-ધર્મનું સ્વરૂપ ઓળખવાની દરકાર કરતા નથી અને અનાદિ મિથ્યાત્વમાં સખડી રખડયા કરે છે; કોઈની મગજશક્તિ, સમજણ કે વિચારશક્તિ જગૃત થઈ શકે તેવી હોય છતાં પણ હિતોપદેશ સાંભળતા નથી, અને સાંભળીને તે પર વિચાર પણ કરતા નથી. આમ અનેક રીતે દુઃખી હોય છે, દુઃખી દેખાય છે, અથવા ભવિષ્યમાં દુઃખી થવાના એવી પ્રતીતિ થાય છે. આવા પ્રકારના પ્રાણીઓ તરફ કરુણા લાવવી—દયા લાવવી—તે કરુણા લાવના અથવા કૃપા લાવના કહેવાય છે.

જનમ્ જયતિ શાસનમ્

દુઃખ અનેક પ્રકારનાં છે, તેનું લિસ્ટ આપવું અશક્ય છે, તેમ જ જરૂરનું પણ નથી. એ સર્વ દુઃખો માનસિક અને શારીરિક બે પ્રકારનાં હોય છે. ખીલ રીતે એનો પરકૃત, સ્વકૃત અને ઉભયકૃત એવો પણ વિભાગ થઈ શકે છે. આવાં અનેકરંગી દુઃખમાંથી છોડાવવાની બુદ્ધિને ત્રીજી ભાવના કહી છે. એ ભાવના ભાવતી વખતે વૃત્તિ બહુ નિર્મળ થાય છે. મહાત્મા સાધુઓ અને ધીજા અનેક માણસો એક પૈસાની પણ અપેક્ષા વગર આ જગતના પ્રાણીઓને ભવ-ખંધનથી છોડાવવા પ્રયાસ કરે છે, તે આ ભાવનાને પરિણામે છે. અને આ ભાવનાયુક્ત લાગણીથી પોતાના જાતિભાઈ, દેશભાઈ અથવા મનુષ્યમાત્રનું દુઃખ દૂર કરવા પ્રયાસ થાય છે. તીર્થંકર મહારાજને પૂર્વ ભવમાં સર્વ જીવને શાસનરસીઆ બનાવવાની ઈચ્છા થાય છે, તેમાં મૈત્રીભાવ સર્વ જીવ આશ્રયી લાગુ પડે છે, તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા; પરંતુ ભગવાનને પ્રેરણા કરનાર ભાવના તો કરુણા જ છે, આ જગતના જીવોને દુઃખી જોઈ, દુઃખનું સ્વરૂપ અને તેથી પીડા પામતા લોકોને જોઈને તેઓને દુઃખમાંથી છોડાવવાની તીવ્ર ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે અને આ ભાવના ભાવતાં જ તેઓ તીર્થંકરનામકર્મનો ખંધ બહુધા કરે છે. રોમ કંપી જાય તેવા ઉપદ્રવો કરનાર સંગમ

ઉપર ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામીની કેવી ઉત્કૃષ્ટ કરુણા ! પોતાને કષ્ટ થયું એ વાત તો તેમના મનમાં પણ આવી નથી, પરંતુ પોતાના સંબંધમાં આવનાર બિચારો આ જીવ દુઃખી થશે, એ વિચારથી જ કરુણા આવી અને તેથી આંખમાં પાણી આવી ગયાં !

કરુણા ભાવના ભાવનારની ક્ષિપ્ત બહુ (વશાળ રહે છે. તે આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ— પોતાના જેવા સર્વ પ્રાણીઓને—દેખે છે અને બીજાને દુઃખી જોઈ તેનું મન દગ્ધ થઈ જાય છે; તેઓને દુઃખમાંથી કેવી રીતે છોડાવવા, તેનો વિચાર તેને ઉપરાઉપર આવવા માંડે છે. શેક્સપિયર એક જગ્યાએ (Merchant of Venice ના નાટકમાં) કહે છે કે “કરુણા જેવડો આશીર્વાદ છે, તે આપનાર અને લેનાર બન્નેને રાજી કરે છે” આ હકીકત બહુ વિચારવા લાયક છે. પૈસામાં એકનો લાભ ને બીજાનું નુકસાન એમ પ્રાપ્ત બને છે, પરંતુ કરુણામાં તો બન્નેને લાભ જ થાય છે. કરુણા કરનાર પારકાનાં દુઃખને દૂર કરવાનો ઉપાય મનમાં ચિંતવે છે, તે પ્રાણી પોતે પણ સુખી થાય છે, કારણ કે ખરેખરી લાગણીથી પરોપકાર કરનારને દુઃખ થતું જ નથી. શાંતસુધારસમાં તેથી જ કહ્યું છે :—

પરદુઃખપ્રતીકાર—મેવં ધ્યાયન્તિ ચે હૃદિ ।

હમન્તે નિર્વિકારં તે, સુખમાયતિ—સુન્દરમ્ ॥

“જે પ્રાણી એ રીતે બીજાના દુઃખનો ઉપાય હૃદયમાં વિચારે છે તે પરિણામે સુંદર અને વિકાર વગરનું સુખ મેળવે છે.”

આવી બુદ્ધિથી સુખ મળે છે અને તે પણ પરિણામે સુંદર સુખ મળે છે. સાધારણ સુખ તો ક્ષણિક અને પરિણામે દુઃખ કરનાર હોય છે, પણ આ તો પરિણામે પણ સુંદર છે અને વળી તે સુખમાં વિકાર પણ કોઈ પ્રકારનો હોતો નથી. આ ભાવના ઉપર બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે. ઘણા પ્રાણીઓ પોતાનું ભરણપોષણ કરવામાં જ જીવનની સફળતા માને છે, પરંતુ પરોપકારી પુરુષો કહે છે કે “કાગડો કે ઢોર પણ પેટ ભરે છે. મનુષ્યજીવનની ઉત્તમતા ખરેખરી એમાં જ છે કે સંસારના સર્વ સંબંધથી જરા ઊંચા આવી, સ્વને ભૂલી જઈ પરોપકારપરાયણ જીવન કરવું.” પરોપકારની વ્યાખ્યા ટૂંકી નથી, કારણ, તેની હદ નથી. પોતાની સ્થિતિ, શક્તિ, સંયોગાદિ અનુસારે આત્મ-વ્યતિરિક્ત પ્રાણીઓને ઉપયોગી થઈ પડવું, એ પરોપકાર છે અને કરુણા ભાવનાનું એ મુખ્ય પરિણામ છે. એ ભાવના રાખવાથી અનેક પ્રાણીઓ સંસારસમુદ્ર તરી ગયા છે, એવું શાસ્ત્રમાં વાંચીએ છીએ અને ઇતિહાસમાં પણ પરોપકારી જીવનો બહુ મળી આવે છે. (૧૫)

ચોથી માધ્યસ્થ્ય ભાવનાનું સ્વરૂપ

ક્રૂરકર્મસુ નિઃશક્તિ, દેવતાગુરુનિન્દિષુ ।

આત્મશંસિષુ યોપેક્ષા, તન્માધ્યસ્થ્યમુદીરિતમ્ ॥ ૧૬ ॥ (અનુષ્ટુપ્)

“કોઈ પણ પ્રકારના આંચકા વગર ક્રૂર કર્મ કરનારા, દેવ અને ગુરુની નિંદા કરનારા

અને આત્મપ્રલાધા કરનારા પ્રાણીઓ તરફ ઉપેક્ષા તે માધ્યસ્થ્ય (અથવા ઉદાસીનતા) ભાવના કહેવાય છે.” (૧૬)

વિવેચન—દુનિયામાં અનેક પ્રકારની વિચિત્ર પ્રકૃતિઓનાં પ્રાણી હોય છે : કોઈ પ્રાણીઓ નિરંતર કૂર કૃત્યો કરવામાં મોજ માને છે; કોઈ અસત્ય બોલી બીબને છેતરવામાં સંતોષ માને છે; કોઈ ચોરી કરી પરધન હરણુ કરે છે; કોઈ અપ્રામાણિકપણે ધનસંચય કરે છે; કોઈ પૈસા એકઠા કરે છે; કોઈ પરસ્ત્રીમાં આસક્ત રહી ધન, શરીર અને કીર્તિનો નાશ કરે છે; કોઈ ક્રોધ કરી વારંવાર આવેશમાં આવી જાય છે; કોઈ ભત્તિ, કુળ, બળ, તપ, અશ્વર્થ, વિદ્યા વગેરેનો અહંકાર કર્યા કરે છે; કોઈ પ્રપંચયુક્ત કાર્યો કરીને શક્તિનો દુરુપયોગ કરે છે; કોઈ કરોડો રૂપિયા મેળવવા પ્રયાસ કર્યા કરે છે; કોઈ પારકી નિંદા કરી વચનને માર્ગ આપે છે; કોઈ ધમાધમ કરવામાં મોજ માને છે; કોઈ પરજીવનો વિનાશ કરી નીચ મનોવિકારોને તૃપ્તિ આપે છે; કોઈ દેવ-ગુરુની નિંદામાં જ જીવનનું સાહ્ય સમજે છે—આવાં આવાં પાપકૃત્યોમાં આનંદ માનનારા ઘણા પ્રાણીઓ જોવામાં આવે છે. સંસારનું સ્વરૂપ થોડું સમજાયું હોય તેવા પ્રાણીઓને પણ આવી અધમ પ્રકૃતિના માણસો તરફ વધતો—ઓછો ક્રોધ આવી જાય છે; કારણ કે પાપ અને પાપી સામાન્ય રીતે જનસમુદાયનો તિરસ્કાર પોતાની તરફ ખેંચી લે છે. જૈનશાસ્ત્રકાર કહે છે કે “આવા જીવો તરફ પણ તારે ક્રોધ કરવો નહિ.” સાંસારિક સ્વાર્થને અંગે પણ ક્રોધ તો સર્વથા ત્યાજ્ય જ છે, પરંતુ આવી રીતે પણ ક્રોધ કરવો તારે કાંઈ કામનો નથી. હે ભાઈ ! તું વિચાર કર કે આવા પ્રકારના માણસો ઉપર ક્રોધ કરવાથી તને શો લાભ છે ? સર્વ જીવો પોતપોતાનાં કર્મોનુસાર કાર્યો કરે છે, તેમના ઉપર ક્રોધ કરવો એ તદ્દન નિહોંતુક છે; કારણ કે તારા ક્રોધથી કાંઈ તે પ્રાણીઓ પાપ-કૃત્યોથી પાછાં હટવાનાં નથી. જીવને જ્યારે પાપાનુબંધી પાપ અથવા પાપાનુબંધી પુણ્યનો ઉદય થાય છે ત્યારે દુઃખ અથવા સુખનો અનુભવ કરતાં અનુક્રમે ઉપર બતાવ્યાં તેવાં કૃત્યો કરવાનું સૂઝે છે, એ કર્મનું શાસન છે. જો તેઓને સારે માર્ગે ચઢાવવાની તારામાં શક્તિ હોય તો તે દ્વારા તું તેઓને સમજાવ, તેઓને ઉપદેશ આપ, તેઓ તરફ તારી હિતબુદ્ધિ છે એમ જણાવી દે; પણ જો તારામાં તેવી શક્તિ ન હોય તો તું તારું સંભાળી રાખ, તે કાંઈ આખી દુનિયાને સુધારવાનો કેન્દ્રકટ લીધો નથી. પ્રયત્ન કરીને જીવને સારે રસ્તે ચઢાવવા તેનો કરુણા ભાવનામાં સમાવેશ થાય છે; પરંતુ જ્યારે તે રસ્તો તારે માટે ખુલ્લો ન હોય એટલે તારામાં પરોપદેશ કરવાથી શક્તિ ન હોય અથવા ગમે તેટલો ઉપદેશ કરતાં પણ સામે જીવ તેના મહા-પાપોદયથી સારે રસ્તે આવી શકતો ન જ હોય તો પછી તારે તેના તરફ ઉપેક્ષા રાખવી એ વધારે ઉચિત છે. કેટલાંક પ્રાણીઓ તત્ત્વનું સ્વરૂપ ન સમજે

*સર્વ જીવો તરફ મૈત્રીભાવ રાખવો એ પ્રથમ પદ છે; તેમાં પણ જો જીવો દુઃખી હોય તેમને દુઃખમાંથી છોડાવવા વિચાર કરવો તે કરુણા ભાવ છે. પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ હિત થવાનો સંભવ ન રહે ત્યારે ઉદાસીનતા રાખવાની છે. પ્રમોદ ભાવના જુદા વિષય તરફ જાય છે.

તેવાં હોય છે અને કેટલાંકે ન સમજવાનો નિર્ણય કરેલો હોય છે. આવાં પ્રાણીઓ તરફ ઉપેક્ષા રાખવી એ વધારે સારું છે. એથી એ પ્રાણી પોતાનાં પાપકૃત્યોમાં વધારે ચુસ્ત થતો નથી અને તારી સાથે વિરોધ ન થયો હોય તો કોઈ દિવસ પણ તારાથી સુસાધ્ય રહે છે. એના તરફ તું એક વાર પ્રગટપણે તિરસ્કાર ખતાવી દે, ત્યાર પછી આલુવિતબ્ય તે તારી વિરુદ્ધ જ રહે છે. વળી, એવા હલકા જીવો પર ક્રોધ કરવો એમાં તને લાભ નથી. પ્રશસ્ત કે અપ્રશસ્ત ક્રોધ ઉચ્ચ સ્થિતિએ સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. તેટલા માટે શ્રીમદ્ યશો-વિજયજી મહારાજ દ્વેષની સન્ન્યાયમાં કહે છે કે “રાગ ધરીને જીહ્વા ગુણ લહીએ, નિર્ગુણ ઉપર સમચિત્ત રહીએ.” ગુણવાન ઉપર રાગ અને નિર્ગુણી ઉપર સમચિત્ત રાખવું, એવો અત્ર સ્પષ્ટ ઉપદેશ છે. એનો ભાવ પ્રગટ છે તેથી વિશેષ ઉલ્લેખની જરૂર રહેતી નથી, પરંતુ એ વૃત્તિ પ્રાપ્ત કરવાની બહુ જરૂર છે, તેથી સમતાના અભ્યાસીનું એ તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

શ્રી વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાય પણ કહે છે કે “માધ્યસ્થ્ય ભાવના સાંસારિક પ્રાણીઓને વિશ્રાંતિ લેવાનું સ્થાન છે.” આ જગતના જીવો ભિન્ન ભિન્ન કર્મોએ કરીને ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળા જણાય છે, તેથી સર્વની ચેષ્ટા એકસરખી હોતી નથી, હોઈ શકે પણ નહિ; ત્યારે સમજી માણસોએ કેના પર ગુસ્સે થવું અને કેના પર સંતુષ્ટ થવું ? તીર્થંકર મહારાજ શ્રી વીરપ્રભુએ મિથ્યા યોલનાર પોતાના જમાઈ જમાલિને પણ રોકવા માટે બળાત્કાર કર્યો નહિ. આટલા ઉપરથી જણાય છે કે તીર્થંકર મહારાજ અનંત વીર્યાવાળા હોય છે છતાં પણ બળાત્કારથી ધર્મ પ્રવર્તાવતા નથી, પણ શુદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ જ આપે છે. આટલા માટે હૃદયમાં સમતા રાખવી અને મનોવિકારને વશ થઈ જવું નહિ.

ઘણી વખત બીજા પ્રાણીને હિત કરવાના હેતુથી આ જીવ કલેશ પામે છે અને કેટલીક વાર ખોટી ચિંતા કર્યા કરે છે. કાર્ય કરવું તે ઠીક છે, પરંતુ તેની ચિંતા નકામી છે; કારણ કે સામા પ્રાણીને કર્મ વિવર ક્યારે આપશે તે બાબતમાં આપણું અજ્ઞાન હોવાથી આપણે દરેક કાર્યમાં સફળ થઈ શકીએ નહિ. વળી, ક્ષણ શું થશે તે સંબંધમાં ચિંતા કરવાનો આપણો અધિકાર પણ નથી. એવી જ રીતે અસત્ય યોલનાર કે અપ્રામાણિક આચરણ કરનાર ઉપર દ્વેષ કરવો નકામો છે; કારણ કે બન્નેને તેથી તો લાભ જ નથી. હિતોપદેશ ન સાંભળનાર ઉપર પણ દ્વેષ ન કરવો; વિચારવું કે હજી તેની સ્થિતિ પાકી નથી. દેવ, ગુરુ કે ધર્મની નિંદા કરનાર ઉપર ક્રોધ થાય એ તો આપણે અનુભવીએ છીએ; ઇતિહાસમાં પણ અનેક ઘટાંતો છે. શાસ્ત્રકાર તેની પણ અમુક હદે ના પાડે છે. તું બની શકે તો તેઓને શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવ, પછી શું થાય છે તે જ્ઞ. જો ન સમજે તો તારો પ્રયાસ નિષ્ફળ થયો છે એમ સમજીશ નહિ. તેં તો તારી ફરજ બજાવી છે. તું પછી વિચારજે કે એ બિચારાને હજી રખડવું બાકી હશે, તેથી સાચો માર્ગ દેખાતો નથી. આ રેખા તું નિરંતર ધ્યાનમાં

રાખજે, એથી તને નાસીપાસી પણ થશે નહિ અને શાંતિ જળવાઈ રહેશે. શ્રી શાંતસુધારસમાં કહ્યું છે કે :—

તસ્માદૌદાસીન્યપીયૂષસારં, વારંવારં હન્ત સન્તો લિહન્તુ ।

આનન્દાનામુત્તરક્ષત્તરક્ષૈર્જીવદ્વિર્યદ્ભુજ્યતે મુક્તિસૌખ્યમ્ ॥

“એ રીતે ઉદાસીનતા એ અમૃત છે અને સંતપુરુષો એ અમૃતને વારંવાર સ્વાદ લે છે; એવા આનંદના ઉચ્ચ તરંગો વડે જીવનારાઓ આ જન્મમાં મુક્તિસુખને લોગવે છે.”

આ ભાવનાથી પુરુષાર્થ કરવાને પ્રતિબંધ થતો નથી, પણ પુરુષાર્થ કર્યો પછી પરિણામે નિષ્ક્રાંતા મળે ત્યારે કેટલીક વાર સામા પ્રાણી પર જે કષાયયુક્ત ઉચ્ચ લાગણી થાય છે તેને કાબૂમાં રાખવાનો આ ભાવનાનો વિષય છે.

મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ધર્મધ્યાનની ભાવના છે. એ ભાવના ભાવવાથી જીવ આર્ત-રૌદ્રધ્યાનમાંથી મુક્ત થઈ ધર્મધ્યાનમાં આવે છે. આ ચાર ભાવના ભાવવાથી મન સ્થિર થાય છે અને સમતા પ્રાપ્ત થાય છે. એ ભાવના ભાવતાં મનમાં અનિર્વચનીય આનંદ થાય છે એ આનંદને સરખાવવા માટે સ્થૂળ સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ પદાર્થ નથી. એ ચારે ભાવના, અગાઉ જણાવ્યું તેમ, સમતાનાં અંગ છે અને સમતાને સ્થિરકરનાર છે. શાંતરસના ખપીએ આ ભાવનારૂપ જળનું વારંવાર પાન કરવું. અભ્યાસ પડ્યા પછી રસ્તો સરલ થઈ જશે. અત્ર ચારે ભાવનાનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ જણાવ્યું છે; વિશેષ સ્વરૂપ જણવાની જિજ્ઞાસા હોય તેમણે અન્ય ગ્રંથોમાંથી તેનું સ્વરૂપ જોઈ લેવું. બાકી, એનું ખરું સ્વરૂપ તો એ ભાવના ભાવવામાં આવશે ત્યારે જ અનુભવમાં આવશે. એ ભાવના ભાવતાં શરૂઆતમાં તો મનઃક્ષેત્ર કદાચ સંકેચવાળું લાગશે, પણ ધીમે ધીમે તે વિસ્તૃત થતું જશે. (૧૬)

સમતાનું ણીજી સાધન : ઇન્દ્રિયના વિષયો પર સમતા

चेतनेतरगतेष्वखिलेषु स्पर्शरूपरसगन्धरसेषु ।

साम्यमेष्यति यदा तव चेतः, पाणिगं शिवसुखं हि तदात्मन् ।।१७।। (સ્વાગતાવૃત્ત)

“હે ચેતન! સર્વ ચેતન અને અચેતન પદાર્થોમાં રહેલા સ્પર્શ, રૂપ, રસ(શબ્દ), ગંધ અને રસમાં તારું ચિત્ત સમતા પામશે. ત્યારે મોક્ષનું સુખ તારા હાથમાં આવી જશે.” (૧૭)

વિવેચન—સમતાના પ્રથમ સાધન તરીકે ચાર સમકિત ભાવના કહી. હવે ણીજી સાધન ઇન્દ્રિયના વિષયો પર સમભાવ રાખવાનું છે તે કહે છે. સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે ચેતન પદાર્થો અને શય્યા, વસ્ત્રાદિ અચેતન પદાર્થો, એ બન્નેને અંગે અનેક પ્રકારના સ્થૂળ વિષયો પ્રાપ્ત થાય છે. કોમળ સ્પર્શથી સુખ અને કર્કશ સ્પર્શથી દુઃખ થાય છે. તેમ જ રૂપવાન સ્ત્રી કે વસ્તુ જોઈને પ્રેમ આવે છે અને કુરૂપ જોઈને દ્રેષ થાય છે, તેવી જ રીતે સુગંધ તરફ નાસિકા આકર્ષાય છે અને દુર્ગંધથી મોં મરડાય છે, તથા મિષ્ટ પદાર્થનો સ્વાદ કરતાં જિહ્વામાં પાણી છૂટે છે, ત્યારે અનિષ્ટ પદાર્થ ખાતાં મોં બગડે છે; સુસ્વર ધ્વનિ

સાંભળી કાન મંડાય છે, ત્યારે કુસ્વર સાંભળી કાનમાં આંગળીઓ નાખવામાં આવે છે. આ પાંચ ઈંદ્રિયોના ત્રેવીસ વિષયો છે. એ સર્વ વિષયો તરફ જ્યારે તને સમભાવ થશે, એટલે સારું કે ખરાબ એવો કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ તારા મનમાં થશે નહિ, ત્યારે મોક્ષસુખ તારા હાથમાં આવી જશે. આ પાંચે ઈંદ્રિયના વિષયો આ જીવને બહુ છેતરે છે અને સંસારમાં રખડાવનારા પણ ખરેખરા તેઓ જ છે. નીતિશાસ્ત્રકારો - કહે છે કે :—

इह हि मधुरगीतं नृत्यमेतद्रसोऽयं, स्फुरति परिमलोऽयं स्पर्श एव स्तनानाम् ।
इति हतपरमार्थैरिन्द्रियैर्भ्राम्यमाणः, स्वहितकरणधूर्तैः पञ्चभिर्बन्धितोऽस्मि ॥^૧

“આ મધુર રીતે ગવાયેલું ગાયન, આ નાચ, આ રસ; આ સુગંધી, આ સ્તનોના સ્પર્શ—આની પરમાર્થને હણનારી ઈંદ્રિયો, જેઓ સ્વહિત સાધવામાં ધૂર્ત છે, તે પાંચેથી હું સંસારમાં પરિભ્રમણ કરું છું અને તેઓથી ખરેખરો છેતરાઉં છું.”

આ પાંચે ઈંદ્રિયો ઉપર અથવા વસ્તુતઃ પાંચેના વિષયો ઉપર રાગદ્વેષ ન રાખવો એ મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉપાય રાગદ્વેષનો ત્યાગ જ છે, કારણ કે કષાય, સંસારમાં રખડાવનાર છે અને જેનું સ્વરૂપ આગળ સાતમા અધિકારમાં વિસ્તારથી બતાવ્યું છે, તે સર્વ રાગદ્વેષથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે ઈંદ્રિયોના ક્ષણિક સુખમાં આનંદ ન માનતાં તેના ત્યાગથી મોક્ષનું અવિચ્છિન્ન સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ખ્યાલ લાવી તેમાં પ્રયાસ કરવો એ સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું અને તે દ્વારા પરંપરાએ અવ્યાખ્યાય સુખ પ્રાપ્ત કરવાનું પરમ સાધન છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. તેટલા માટે શ્રી સિંહરપ્રકરમાં કહે છે કે “હે સાધુ ! તું ગમે તેટલાં મૌનવ્રત ધારણ કર, ઘરનો ત્યાગ કર, આચારનો અભ્યાસ કર, વનમાં ગમન કર, તીવ્ર તપસ્યા કર, પણ જ્યાં સુધી કલ્યાણવનને ભાંગી નાખનાર મહાવાયુ સમાન ઈંદ્રિય-સમૂહનો તેં પરાજય કર્યો નથી, ત્યાં સુધી રાખમાં રેડેલા ધીની જેમ સર્વ વૃથા સમજવું.” તેમ જ શરૂઆતમાં જ ત્યાં કહ્યું છે કે ઈંદ્રિયના સમૂહનો પરાજય કરવાથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે. જે ઈંદ્રિયોનું સુખ ક્ષણિક છે તેને કબજામાં રાખી તેના વિષયોથી થતાં સુખદુઃખ પર સામ્યભાવ રાખવો એ અત્ર ઉપદેશ છે. સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું આ બીજું સાધન થયું. (૧૭)

આત્મશિક્ષા-વિચાર કરવાની જરૂરિયાત

સમતાપ્રાપ્તિનું ત્રીજું સાધન

के गुणास्तव यतः स्तुतिमिच्छस्यद्भुतं किमकृथा मदवान् यत् ।

कैर्गता नरकभीः सुकृतैस्ते, किं जितः पितृपतिर्यदचिन्तः ॥ ૧૮ ॥ (સ્વાગતાવૃત્ત)

“ તારામાં કયા ગુણો છે કે તું સ્તુતિની ઈચ્છા રાખે છે ? તેં શું મોટું આશ્ચર્યકારી કાર્ય કર્યું છે કે તું અહંકાર કરે છે ? (તારાં) કયાં સુકૃત્યોથી તારી નરકની બીક મટી ગઈ છે ? તેં શું યમને જીત્યો છે કે જેથી તું ચિંતા વગરનો થઈ ગયો છે ? (૧૮)

૧. સિંહરપ્રકર, શ્લોક ૭૧. ૨. એજન શ્લોક ૬૯, પંક્તિ ચોથી.

વિવેચન—સમતાપ્રાપ્તિનું ત્રીજું સાધન વસ્તુસ્વરૂપની અને આત્મસ્વરૂપની વિચારણા છે. જ્યારે આત્મા શું છે અને તેનો અને પુદ્ગલનો સંબંધ કેવો છે? ક્યાં સુધી ચાલે તેવો છે? વગેરે આખતનો વિચાર યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે ત્યારે મનમાં શાંતિ થાય છે અને નકામો વ્યવસાય ઘટી જાય છે. સમતાપ્રાપ્તિનું આ ઉત્કૃષ્ટ અંગ છે, એ અંગના સમર્થનમાં આ અધિકારના હવે પછીના ઘણા પ્રલોકો છે અને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર આ વિષયને જ પુષ્ટિ આપે છે. અનેક પ્રકારે વસ્તુસંબંધ ઝોળખવાનો અત્ર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. તે પર ધ્યાન રાખી વિચારણા કરવાની અહુ જ જરૂરિયાત છે. જ્યાં સુધી યોગ્ય વિચારણા કરવામાં આવતી નથી ત્યાં સુધી જ આ જીવ પોતાની શક્તિનો વ્યર્થ વ્યય કરે છે. તેથી આત્મવિચારણા કરવી એ અહુ જ ઉપયોગી છે. હકીકત એમ છે કે આ જીવ આકાશના તારાઓ અને દેવતાનાં વિમાનોનો વિચાર કરે છે, દૂર દેશમાં શું છે તે જોવા જાય છે અને પોતાની અખ્તરંગી જિજ્ઞાસાને વિવિધ રીતે તૃપ્ત કરે છે; પરંતુ પોતે કોણ છે? પોતે શું કરે છે? શા માટે કરે છે? તેનો અર્થ શું છે? તેનું પરિણામ શું છે? તે સમજતો નથી, સમજવા અત્ન કરતો નથી, સમજવાની જિજ્ઞાસા જાગૃત કરતો નથી; પરંતુ ઊંચે આકાશમાં જોતાં કૂવામાં પડનાર જ્યોતિષીની પેઠે તે ભૂલ ખાય છે, ખીજે દોડવા કરતાં અનેક આશ્ચર્યનું ધામ પોતે કોણ છે? વિશ્વવ્યવસ્થામાં પોતે કઈ જગ્યા રોકે છે? કર્મ અને સ્વસ્થિતિના કાયદા પોતાને કેવી રીતે લાગુ પડે છે? તેનાથી છૂટવાનો ઉપાય શું છે? એ સંબંધમાં વિચાર કરવાની અહુ જ જરૂર છે. આત્મિક વિચારણા તરફ અત્ર તેનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

હે ચેતન! ખીજ માણસો તારાં વખાણુ કરે, તારી સ્તુતિ કરે, એ સાંભળવાની તું ઈચ્છા રાખે છે; પણ તારામાં ગુણો કયા છે? શ્રી મહાવીરસ્વામી જેવો તપસ્વાગુણુ, ગજ-સુકુમાળ જેવો સમાગુણુ, શ્રીપાળ મહારાજ જેવું દાક્ષિણ્ય, સ્કંદકે મુનિ જેવી સમતા, વિજયશેઠ જેવું બ્રહ્મચર્ય, ખાહુબળી જેવો મહત્યાગ, હેમચંદ્રાચાર્ય, હરિભદ્રસૂરિ કે યશોવિજયજી જેવું શ્રુતજ્ઞાન વગેરે ગુણો તારામાં હોય અને પછી તું સ્તુતિની ઈચ્છા રાખતો હોય તો તે ઠીક ગણાય, પરંતુ તારામાં તે કાંઈ નથી, છતાં શા ઉપર તું વખાણુ મેળવવા માગે છે? વળી હે ભાઈ! તેં શું મોટું અદ્ભુત કામ કર્યું છે કે તે તું ઊંચી નજર રાખીને અભિમાનમાં તણાતો જાય છે? જે વેશ્યાના ઘરમાં ખાર વર્ષે રહી અનેક વિષયસુખ ભોગવ્યાં, તે જ વેશ્યાના ઘરમાં, તે જ વેશ્યાની પ્રાર્થના છતાં, ચાર માસ સુધી અડગપણે બ્રહ્મચર્ય પાળનાર શ્રી સ્થૂલભદ્ર મહારાજ જેવું અથવા તો છ ખંડ સાધનાર ચક્રવર્તી જેવું કાંઈ મહાન કામ કરીને અહંકાર કરતો હો તો જરા વાસ્તવિક લાગે, પણ તું તો નકામો ખોટો ખોટો અક્કડ થઈને ચાલે છે, તેનું કારણ તું વિચાર કરીને અમને સમજાવ. વળી, હે બંધુ! તેં ઘોર તપસ્વા, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ, ચૈત્યપ્રતિષ્ઠા, તીર્થયાત્રા, સંઘભક્તિ, સુપાત્ર-દાન વગેરે ક્યાં મહાન કાર્યો કરી નાખ્યાં છે કે તારે નરકમાં જવાની ખીક મટી ગઈ છે?

જેણે આ જીવનમાં કાંઈ મહાન કાર્ય કર્યું હોય તેને તો બહુધા નરકમાં જવાનું હોતું નથી અને તેના જીવનની સફળતા ગણાય છે, પરંતુ તારે તો હજુ નરક-નિગોદમાં જવાની બીક ઊભી જ છે. વળી હે ભવ્ય ! તું આમ ચિંતા વગરનો થઈને ક્યાં કરે છે તેથી અમને તો મોટું આશ્ચર્ય થાય છે, કારણ કે જેને માથે શત્રુ હોય તે સંભાળ રાખ્યા વગર ફરી શકે નહિ અને ફરે તો દુર્દશા પામે. તારે માથે તો યમ જેવો અ-પ્રતિહત-શાસનવાળો શત્રુ ગાજે છે; છતાં તું બેદરકાર થઈને ક્યાં કરે છે ત્યારે શું તે શત્રુને તેં જીતી લીધા છે ? તું આવા વિચાર કેમ કરતો નથી ?

ઉપર જણાવેલા ગુણો જે પ્રાણીમાં હોય તેણે પણ સ્તુતિની ઇચ્છા રાખવી ઘટતી નથી અને મહાન આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવાં કાર્યો કરનારને પણ મદ કરવો ઘટતો નથી; અને સુકૃત્ય કરનાર પણ બીક તણ દેતો નથી તેમ જ યમના લયને જીતનાર પણ આત્મ-ચિંતવન મૂકતો નથી; અને જે જે મહાન પ્રાણીઓએ એ ગુણો વગેરે પ્રાપ્ત કર્યા છે તેઓએ પણ સ્તુતિની ઇચ્છા રાખી જ નથી અને અહંકાર પણ કર્યો નથી, એ આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ. પરંતુ સૂરિમહારાજ તો આ જીવને કહે છે કે આવા ગુણ વગેરે તારામાં હોય અને પછી સ્તુતિ વગેરેની ઇચ્છા રાખતો હો તો જાણે વ્યાજબી ગણાય, પણ તે કાંઈ તારામાં નથી, છતાં તું શેના ઉપર મક્કમ રહે છે ?

આવી રીતે પોતામાં કયા ગુણો છે અને પોતે ક્યાં મોટાં કામો કર્યાં છે, તેનો ખરાબર વિચાર કર અને તેમ કરીશ ત્યારે જ તને આત્મિક સ્વરૂપ સમજશે. ઉપદેશ દેવાની આ નૂતન પદ્ધતિ બહુ અસરકારક છે, કારણ કે મનુષ્યની તીક્ષ્ણ લાગણીને તે પ્રેરે છે અને જાગૃત થવાની ઇચ્છા રાખનારો અભ્યાસી મુમુક્ષુ તેનું તાત્પર્ય સમજી આત્મ-વિચારણા કરવા ઉદ્બુક્ત થઈ જાય છે. (૧૮)

જ્ઞાનીનું લક્ષણ

ગુણસ્તવૈર્યો ગુણિનાં પરેષામાક્રોશનિન્દાદિમિરાત્મનશ્ચ ।

મનઃ સમં શીલતિ મોદતે વા, સ્વિચ્છેત્ત ચ વ્યત્યયતઃ સ વેત્તા ॥ ૧૯ ॥ (ઉપજાતિ)

“બીજા ગુણવાન પ્રાણીઓના ગુણની સ્તુતિ કરે ત્યારે અને અન્ય માણસો પોતા પર આક્રોશ કરે અથવા પોતાની નિંદા કરે તે વખતે જે પોતાના મનને સ્થિતિસ્થાપક રાખે છે અથવા તે વખતે જે આનંદ પામે છે; અને તેથી ઊલટી વાત બનતાં (એટલે પરગુણનિંદા અથવા આત્મપ્રશંસા થતાં) જે બેદ પામે છે તે પ્રાણી જ્ઞાની-જાણકાર કહેવાય છે.” (૧૯)

વિવેચન—બીજા પ્રાણીઓનાં દાન, લોકસેવા, દેશસેવા, કૌમસેવા, ધૃતિ, ક્ષમા, ધૃદ્યચર્ય, ઔદાર્ય, ગાંભીર્ય, નિષ્કપટતા, સરળતા વગેરે ગુણોની પ્રશંસા સાંભળીને જ્ઞાની યુરુષ પોતાના મનની સ્થિરતા ખોઈ બેસતો નથી. સામાન્ય માણસો પૈકી ઘણા પરગુણ-સ્તવન સાંભળી ઇર્ષ્યા કરે છે, ચાલે તો ઘસાતું બોલે છે, કેટલીક વાર ગુણને અવગણી કરી અ. પ

દેખાડે છે અને તદ્દન અધમ વૃત્તિવાળા તો ગુણિયલ પુરુષોની નિંદા કરે છે. જ્ઞાનીનું લક્ષ્ય તો સર્વદા ગુણ ઓળખવાનું અને ગુણ પ્રાપ્ત કરવાનું જ હોય છે. તેથી જ્યારે જ્યારે તે અમુક વ્યક્તિમાં કોઈ પણ સફળગુણ છે એમ સાંભળે છે ત્યારે ત્યારે મનને સ્થિર રાખી તે સાંભળે છે, એટલું જ નહિ, પણ ગુણનું અસ્તિત્વ વિચારી આનંદ પામે છે, ગુણનો પ્રત્યક્ષ ભાવ જોઈ-જાણી તે તો રાજી રાજી થઈ જાય છે અને ગુણવાન તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ આકર્ષાય છે. ખીબ માણસોના ગુણોને હલકા પાડતા નથી અથવા તેની કિંમત ઓછી કરવા જેવું ગૂઢ વચન બોલતા નથી. જ્ઞાની માણસો આવા હોય છે; કારણ કે ગુણ-પ્રાપ્તિનો ઉપાય જ તે છે. “રાગ ધરીને જિહાં ગુણ લહીએ” એ ભાવ જાણકાર માણસ સ્વાભાવિક રીતે જ સમજે છે. માધ્યસ્થ્ય ભાવનામાં નિર્ગુણ ઉપર સમચિત્ત રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો.* અત્ર ગુણવાન ઉપર ઈર્ષ્યા દૂર કરી પ્રેમ રાખવાનો અને ગુણ ઉપર રાગ કરવાનો ઉપદેશ છે. કહ્યું છે કે :

પરગુણપરમાણૂન પર્વતીકૃત્ય નિત્યં, ત્રિજહૃદિ વિકસન્તઃ સન્તિ સન્તઃ કિચન્તઃ ॥

“અણુ જેવા પારકા ગુણોને પર્વત જેવા માનીને નિરંતર પોતાના હૃદયમાં વિકસવર-ભાવ પામતા સન્ત પુરુષો કોઈ કોઈ હોય છે.”

આવી રીતે ગુણગ્રાહીપણું પ્રાપ્ત કરવાની બહુ જરૂર છે. ખીબનાં નાના ગુણને પણ મોટો સમજી તે પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરવો. આને બદલે જો તે ગુણની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે અથવા તેની ઈર્ષ્યા કરવામાં આવે અથવા તો નિંદા કરવામાં આવે તો બહુ હાનિ થાય છે. મરી ગયેલો, દુર્ગંધવાળો, હાડપિંજરશેષ સ્વાન જોઈને પણ દુર્ગંધના ન ભાવતાં કૃષ્ણ વાસુદેવે તેના દાંતની પંક્તિનાં વખાણ કર્યાં, એ ગુણગ્રાહીપણાનું અપૂર્વ દષ્ટાંત બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. સાધારણ રીતે એવા શ્વાન તરફ મોં મરડીને કે મોં પર રૂમાલ ઢાંકીને જ ચાલવાની રીત જોવામાં આવે છે. તે છતાં એમાંથી પણ શુભ ગ્રહણ કરવાની યુદ્ધિ બહુ લાભ કરનારી નીવડે છે. હંસને દૂધ અને પાણી જુદાં પાડવાની ટેવ છે એ મોટી વાત નથી; પરંતુ એમાંથી દૂધ જ ગ્રહણ કરવાની ટેવ છે એ મોટી વાત છે અને અનુસરવા યોગ્ય છે. આવા ગુણ ગ્રહણ કરનારા પુરુષો ઓછા હોય છે એ ખરું, પણ તેવા હોય છે ખરા અને આપણે પણ વિચાર કરીએ તો તેવા થઈ શકીએ. ઘણાં પ્રાણીઓની ટેવ આખા સુંદર શરીરમાં ક્ષત કચાં છે એ શોધવાની હોય છે. ગુણવાનમાં કોઈ સહજ દોષ હોય તે શોધી તે દ્વારા તેનું નબળું બોલનારા બહુ આત્મિક હાનિ પામે છે. ગુણગ્રાહીપણાની ટેવ બહુ લાભકર્તા છે.

જ્ઞાની પુરુષનું ખીબું લક્ષણ એ છે કે ખીબે કોઈ પ્રાણી પોતાની નિંદા કરે અથવા પોતાની ઉપર ક્રોધ કરે તો તે વખતે પણ પોતાના મનને સ્થિરતામાં રાખે; પોતાની નિંદા સાંભળી તે ગુસ્સે થઈ જતો નથી અને તેનું મન તે વખતે અસ્તવ્યસ્ત થઈ જતું નથી,

* જુઓ શ્લોક ૧૬ મો અને તેના પરની નોટ.

પરંતુ શાંત રહે છે, એટલું જ નહિ પણ, પોતાની આત્મિક સત્તાની કસોટી થવાનો પ્રસંગ જાણી વધારે જ્ઞાની તો તેથી આનંદ માને છે. ઉત્કૃષ્ટ ગુણપ્રાપ્તિની સ્કુટ ઇચ્છાની અત્ર અવધિ થાય છે. દુનિયાના ઘણા ખરા માણસો તો પોતાની સ્તુતિ સીધી રીતે કે આડકતરી રીતે સાંભળવા ઇચ્છા રાખે છે અને સાંભળીને રાજી થાય છે; કેટલીક વાર આત્મલલુપ્તા બતાવી તે દ્વારા પણ સ્તુતિ કરાવવાની ઇચ્છા રાખે છે; પરંતુ આવી ઇચ્છા ન રાખનારા બહુ થોડા હોય છે અને પોતાની સ્તુતિથી કદાચ મદ ઉત્પન્ન થાય તેવા હેતુથી સ્તુતિ સાંભળી દરકાર ન કરનારા અને તેથી ઊલટા ખેદ પામનારા તો બહુ જ થોડા હોય છે. દુનિયાનો મોટો ભાગ સાચે રસ્તે હોતો નથી તેનો અત્ર પ્રગટ ઉદ્દેશ છે, અને તેથી આ બાબતમાં થોડા પણ સમજી માણસોને પગલે ચાલવું એ જ શુદ્ધ માર્ગ છે.

એવી જ રીતે પારકાના ગુણની નિંદા સાંભળી ખેદ પામવો એ ગુણ તરફ પ્રેમ બતાવે છે અને આ સર્વ લક્ષણ જેનામાં હોય તેને જ શાસ્ત્રકાર જ્ઞાની કહે છે. દ્રવ્યાનુયોગના થોડા ગ્રંથો વાંચ્યા અથવા યુનિવર્સિટીની કેટલીક ડિગ્રીઓ મેળવી એથી ખરા જ્ઞાની થવાતું નથી. જ્ઞાનની સાથે જ વર્તન શુદ્ધ હોવું જોઈએ. બુદ્ધિના ક્ષયોપશમથી થોડું સ્વરૂપ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જાય તેથી મલકાઈ જવાતું નથી, કારણ કે વસ્તુતઃ જ્ઞાનનું ફળ વર્તન જ છે અને ફળ વગરનું જ્ઞાન માત્ર શોભા આપે છે, પરંતુ વાસ્તવિક લાભ કરતું નથી. કેળવણીનું પરિણામ આ જ હોવું જોઈએ અને સમગ્ર પ્રાણીઓ એને જ અનુસરે છે, એ આપણે વારંવાર વાંચીએ છીએ. જ્ઞાનીનું લક્ષણ સાધુ અને શ્રાવકને એક સરખી રીતે લાગુ પડે છે. તેથી જેઓ ખરેખર જ્ઞાની હોવાને દાવો મૂકતા હોય તેમણે આ શ્લોકમાં બતાવેલું વર્તન કરવું ખાસ જરૂરનું છે. વસ્તુ-સ્વરૂપ ચિંતવવાને આ ત્રીજો ઉપાય અમલમાં મૂકવાથી સમતા પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે ચિંતવન વિશેષે જાણીકારને જ પ્રાપ્ય છે, તેથી સમતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓ-પછી તે સાધુ કે શ્રાવક ગમે તે હોય તેણે—આત્મપ્રશંસા કરવી નહિ, ધીજા કરે એવી ઇચ્છા રાખવી નહિ, કરે તો તેથી આનંદ માનવો નહિ અને પરગુણ આજુમાત્ર હોય તેને પણ મોટો માનવો, તેની પ્રશંસા કરવી અને ધીજા પ્રાણીઓ તેની પ્રશંસા કરે તે સાંભળી રાજી થવું. (૧૯)

પોતાના શત્રુમિત્ર-સ્વપર ઓળખવાનો ઉપદેશ

न वेत्सि शत्रून् सुदृदश्च नैव, हिताहिते स्वं न परं च जन्तोः* ।

दुःखं द्विषन् वाञ्छसि शर्म चैतन्निदानमूढः कथमाप्स्यसीष्टम् ॥ २० ॥ (उपेन्द्रवज्रा)

“હે આત્મન્ ! તું તારા શત્રુ અને મિત્રને ઓળખતો નથી, તારું હિત કરનાર અને અહિત કરનાર શું છે તે જાણતો નથી અને તારું પોતાનું શું છે અને પારકું શું છે તે

* ‘જન્તો’ इति वा पाठः संबोधने ॥

બાણુતો નથી; (વળી) તું દુઃખ પર દ્રેષ કરે છે અને સુખ મેળવવાને ઇચ્છે છે, પણ તેનાં કારણો નહિ બાણુતો હોવાથી તું તે ઇચ્છિત વસ્તુ કેવી રીતે મેળવીશ ?” (૨૦)

વિવેચન—એક સાધારણ નિયમ છે કે શત્રુ પર જય મેળવવા માટે તેને બરાબર ઓળખવો જોઈએ અને તેના બળનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ. દ્રાન્સવાલના રહેવાશી બાર લોકોના બળનો ઓછો ખ્યાલ કરવાથી અંગ્રેજ સરકારને શરૂઆતમાં બહુ મુશ્કેલી નડી હતી. તું તો તારા શત્રુઓ કોણ છે તે પણ બાણુતો નથી, તો પછી તેઓ કેવા છે એ બાણુવાનો તો તને અવકાશ પણ ક્યાંથી હોય ? રાગ, દ્રેષ અથવા તન્નન્ય કષાય, વેદોદ્ધય, મોહ અથવા મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ તારા શત્રુઓ છે અને ઉપશમ વિવેક, સંવર વગેરે તારા મિત્રો છે. આ સર્વને બરાબર ઓળખ અને તે પ્રત્યેકનું તારી વિરુદ્ધમાં અને તારી મદદમાં કેટલું બળ છે, તેનો ખ્યાલ કર. આવી રીતે શત્રુ-મિત્રને ઓળખવાથી તું આત્મગુણ-વ્યક્તીકરણરૂપ સોનાની ખાણો તુરત જ પ્રાપ્ત કરી શકીશ.

વળી, તને હિત કરનાર શું છે અને કોણ છે ? અને અહિત કરનાર શું છે અને કોણ છે ? તે પણ તું બાણુતો નથી. તારું તાત્કાલિક હિત દેખાતું હોય પણ તેથી પરિણામે તને અહિત થતું હોય તો તે આદરવા યોગ્ય નથી, એ કહેવાની જરૂર નથી. એથી પણ વધારે તારું શું છે અને પારકું શું છે તે પણ બરાબર બાણુતો નથી. તું કોણ ? તું શરીર નહિ, કપડાં નહિ, આભૂષણો નહિ, પણ કોઈ બીજો છે. શરીરને ગતિમાં રાખનાર, કપડાં પહેરનાર, આભૂષણો ધારણ કરનાર કોઈ બીજો જ છે, તે આત્મા છે, તે તું છે. તેની વસ્તુ તે આત્મિક વસ્તુ કહેવાય છે. બાકી ઘર, કપડાં, ઘરેણાં, ધૈર્ય અને શરીર સર્વ પારકાં છે, અપર છે અને અજ્ઞાનતાથી તેમને તું તારાં માની બેઠો છે, પણ તેમાં તારી મોટી ભૂલ થાય છે. પૌદ્ગલિક પદાર્થ સર્વથા પારકા જ છે; તેઓ સાથે આવતા નથી અને લાંબો વખત રહેતા પણ નથી. તારું છે તે તો તારા રૂપ જ છે, તારી પાસે જ છે, તારાથી ભિન્ન નથી : આ વિવેક જ્યારે તારામાં આવશે ત્યારે તને વસ્તુસ્વરૂપનું બરાબર જ્ઞાન થશે અને પછી તને બહુ આનંદ આવશે. અનંત જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર જ તારાં છે અને તે જ તને પરિણામે હિત કરનારાં છે. બાકી સર્વ વસ્તુઓ પારકી છે અને પરિણામે અહિત કરનારી છે,

વેદ પાસે વ્યાધિઅસ્ત માણસ જય ત્યારે પહેલાં તો તેને શો વ્યાધિ છે તેનું વેદ નિદાન કરે છે, વ્યાધિનું કારણ શોધે છે અને કયો વ્યાધિ છે તેનો તે નિર્ણય કરે છે. તને વિભાગ દશામાં રાચવા-માચવારૂપ વ્યાધિ થયો છે અને તેમાંથી મુક્ત થઈ તું સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે, તો તેનું કારણ શોધી કાઢ. જ્યાં સુધી આ કારણ તને જડશે નહિ ત્યાં સુધી તારા વ્યાધિઓ જશે નહિ. માટે સ્વ-પર વિવેક લાવી હિતકર અને અહિતકર શું છે તે બરાબર સમજ લે. આ અંધકર્તાના વેદપણામાં તને ભરોંસો હોય તો આ અંધ જોઈ બા. તું બરાબર વિચાર કરીશ તો આ અંધમાંથી તેનું નિદાન તને જડી આવશે. વળી, આ

અંધકારે ચિકિત્સા પણ બતાવી છે તે ધ્યાનમાં રાખી શોધી કાઢવે. વસ્તુસ્વરૂપ સમજવાની જરૂર કેટલી છે તે હવે વધારે સ્પષ્ટ થતું જાય છે. જ્યાં સુધી વસ્તુસ્વરૂપ સમજાય નહિ ત્યાં સુધી સમતા પ્રાપ્ત થાય નહિ અને સમતા પ્રાપ્ત થયા વગર વ્યાધિનો નાશ થાય નહિ. તેથી સમતા-પ્રાપ્તિના આ ત્રીજા સાધન ઉપર અનેકરીતે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પારમાર્થિક વૈદ્યરાજે બતાવેલા નિદાન પર બહુ ધ્યાન આપવાની જરૂરિયાત છે, તે હવે વધારે પ્રગટ થાય છે. (૨૦)

વિચારીને લાંબો વખત ટકે તેવી વસ્તુ લેવી

કૃતી હિ સર્વ પરિણામસ્યં, વિચાર્ય ગૃહ્ણાતિ ચિરસ્થિતીહ ।

મવાન્તરેઽનન્તસુખામયે તદાત્મન્ ! કિમાચારમિમં જહાસિ ? ॥ ૨૧ ॥ (ઉપજાતિ)

“આ લોકમાં જે ડાહ્યા માણસો હોય છે તે વિચાર કરીને એવી વસ્તુ ગ્રહણ કરે, જે લાંબો વખત સુધી ચાલે તેવી અને પરિણામે સુંદર હોય; ત્યારે હે ચેતન ! આ ભવ પછી અનંત સુખ મેળવવા માટે આ ધાર્મિક આચારને તું કેમ તજી દે છે ?” (૨૧)

વિવેચન—વસ્તુસ્વરૂપ અને તે સંબંધીતું જ્ઞાન મેળવવાની જરૂરિયાત કેટલી બધી છે તે આપણે ઉપર જોયું, હવે પણ તે જ સાધનને વિશેષ પ્રતિપાદન કરવા માટે કહે છે. સમજી વ્યવહારકુશળ માણસ કોઈ પણ વસ્તુ ખરીદ કરતાં જે જાતનો વિચાર કરે છે : એક તો તે વસ્તુ ટકાઉ હોવી જોઈએ અને બીજું, તે વસ્તુ ઉપયોગી હોવી જોઈએ. આપણા પોતાના આત્મિક વ્યવહારમાં આ નિયમનો ભંગ થતો જોવામાં આવે છે અને તે એક-જે બાબતમાં નહિ, પણ આખો વ્યવહાર જ ઊંધી ઈંટથી મંડાયેલો માલૂમ પડે છે. દાખલા તરીકે આપણા યૌવનાવસ્થાના સુખ-લોગમાં આનંદ લાગે છે; પણ તે સુખને અંતે વૃદ્ધાવસ્થાનું દુઃખ છે અને તે સુખ ચાલે છે ત્યારે પણ બહુ થોડો વખત ચાલે છે. ધન મળે છે ત્યારે સુખ લાગે છે. પણ તેનો નાશ થાય ત્યારે દુઃખ થાય છે. સ્નેહીને જોઈ આનંદ થાય છે, પણ તેના મરણથી શોક થાય છે. એવી રીતે સર્વ પૌંદ્રગલિક વસ્તુઓમાં પરિણામે દુઃખ છે, એટલું જ નહિ પણ આનંદ અલ્પ કાળ સુધીનો જ છે (વસ્તુતઃ તો આને આનંદ કહી જ શકાય નહિ.) વળી, થોડા કાળના સુખની ખાતર બહુ કાળના સુખનો લોગ આપવો પડે છે, તેથી વ્યવહારકુશળ માણસે વિચાર કરવાની જરૂર છે. તું કોણ ? તારું શું ? તારી ફરજ શી છે ? આ સર્વ વસ્તુઓ તારી કેવી રીતે છે ? તેમના ને તારો શો સંબંધ છે ? તારી અન્ય પ્રાણીઓ તરફ તથા વસ્તુઓ તરફ કાંઈ ફરજ છે ? છે તો કેવી છે ? વગેરે બાબતનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા અનેક વાર પુનરાવર્તન કરી કરીને સમજવાની જરૂર છે. આવી રીતે જ્યારે આત્મનિરીક્ષણ કરવાની ટેવ પડશે ત્યારે વસ્તુસ્વરૂપ ખરાબર જણાશે. આ જીવ વિચાર કર્યા વગર, ધર્મબુદ્ધિએ પણ, ઘણીવાર અજ્ઞાનદશાથી મહાપાપો કરી નાખે છે. એનું કારણ એ છે કે કોઈ પણ કાર્ય કરી, તેનું પરિણામ શું થશે અને આત્માને તેથી

કેટલી હાનિ થઈ અને પોતાની કેટલી અવનતિ થઈ તથા ગુણથી અધો-અવતરણ કેટલું થઈ ગયું, તે સર્વનો તોલ કરવાની આ જીવને ટેવ નથી. ઘણાં સુકૃત્યો આવી રીતે અદ્ય ક્ષણ આપે છે, ઘણા સહુપદેશો ખાસ આ જીવને હૃદયેશીને ઝોલાયેલા હોય છતાં નિષ્ક્રમ થાય છે અને હૃદયભૂમિની સપાટી પરથી ચાલ્યા જાય છે, પરંતુ હૃદયને જરા પણ આર્દ્ર કરતા નથી. એ સર્વનું કારણ એક જ છે કે આ જીવને આત્મ-વિચારણાની ટેવ નથી. આત્મવિચારણા કરનાર પોતાના દરેક કાર્યને તપાસી શકે છે; અને તેથી કાર્યક્રમમાં ભૂલ કેટલી છે, મેલ કેટલો છે અને દોષ કેટલો છે તે શોધી હૂર કરી શકે છે. આત્મનિરીક્ષણ કરનાર સર્વદા જાગૃત રહે છે અને કદી પણ શક્તિનો નાશ કરતો નથી.^૧ આવાં અનેક કારણોને લીધે આત્મ-વિચારણાથી બહુ પ્રકારના લાભ થાય છે. તો હે ચેતન! આવી જાગૃતિનો આચાર^૨ (વ્યવહાર) તું શા માટે તજી દે છે! એ વ્યવહાર તજી દેવાથી બહુ નુકસાન છે, કારણ કે તારું સાધ્ય તેથી હૂર થતું જાય છે. (૨૧)

રાગદ્વેષના કરેલા વિભાગ પર વિચારણા

નિજ: પरो वेति कृतो विभागो, रागादिभिस्ते त्वरयस्तवात्मन् ! ।

चतुर्गतिक्लेशविधानतस्तत्, प्रमाणयन्नस्यरिनिर्मितं किम् ? ॥ २२ ॥ (उपजाति)

“હે ચેતન! તારું પોતાનું અને પારકું એવો વિભાગ રાગ-દ્વેષે કરેલો છે; આરે ગતિમાં તને અનેક પ્રકારનો કલેશ કરાવતા હોવાથી રાગ દ્વેષ તો તારા શત્રુઓ છે! શત્રુઓએ કરેલ વિભાગને તું કેમ કબૂલ કરે છે?” (૨૨)

વિવેચન—શ્રીમદ્દયશોવિજયજી મહારાજ અષ્ટકમાં લખે છે કે—અહં મમેતિ મન્નોડયં મોહસ્ય જગદાન્ધ્યકૃત^૩ “હું અને મારું એ મોહ (રાગદ્વેષલક્ષણ) મંત્રથી જગત અંધ થઈ ગયું છે.” એને મળતો લાભ બતાવતાં ભર્તૃહરિ કહે છે કે—પીત્વા મોહમયીં પ્રમાદ-મદિરામુન્મત્તમૂતં જગત્—મોહથી ભરેલી પ્રમાદમદિરા પીને આ જગત ગાંડું થઈ ગયું છે. મોહ આવી રીતે આ જીવ ઉપર અનેક પ્રકારના ત્રાસ ઉત્પન્ન કરે છે તેનું કારણ વિચારીએ.

૧. ‘આત્મનિરીક્ષણ’ ના વિષય ઉપર “શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ” માસિકના પુસ્તક ૧૮માં પૃષ્ઠ ૧૦૦ થી શરૂ થતો એક લેખ આ શ્લોક ટાંકીને લખ્યો છે, તે પર ધ્યાન એવવામાં આવે છે. ગ્રન્થગૌરવના ભયથી એ લેખ અત્ર પુનરાવર્તિત કર્યો નથી. ‘સાધ્યને માર્ગે’ નામના પુસ્તકમાં પહેલા નંબરે એ સુદ્રિત કર્યો છે.

૨. આચાર શબ્દનો અર્થ કેટલાક પંચાચાર એમ કરી તેને ભવાંતરમાં અનંત સુખનું સાધન બતાવી તે અર્થ અત્ર ધટાવે છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્યરૂપ પંચ આચાર લગવંતે ઉપદેશ્યા છે, અને તે અપ્રમતપણે પાળવા અત્ર ઉપદેશ છે. આ પ્રમાણે કરેલો અર્થ અસમીચીન નથી, પણ મુનિસુંદર-સૂરિ મહારાજે યતિશિક્ષાઉપદેશ સિવાયનો આખો ગ્રંથ જેમ બને તેમ પારિભાષિક ન થવા દેવા યત્ન કર્યો હોય એમ લાગે છે અને તેથી સામાન્ય અર્થ થઈ શકતો હોય ત્યાં વિશેષ અર્થ ન કરવો એ પદ્ધતિ મને વિશેષ અનુકૂળ લાગી છે.

૩. જ્ઞાનસાર, અષ્ટક ચોથું, પ્રથમ શ્લોક.

૪. વૈરાગ્યશતક, શ્લોક સાતમો.

વીશમા પ્રલોકમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે આ જીવ પોતાનું અને પારકું શું છે તે જાણતો નથી. આ સત્ય છે? બધા જીવો ઘણી વસ્તુને પોતાની છે એમ માને છે, પરંતુ એમાં ભૂલ એ થાય છે કે જે પોતાની વસ્તુ નથી તેને પોતાની માની એસે છે. અને પોતાનું અનંત દ્રવ્ય, જે દરરોજ સાથે રહે છે, સંનિધિમાં જ છે અને જેને શોધવા જવું પડતું નથી, તેને તે જોળખતો નથી, જાણતો પણ નથી અને જામણમાં રખડ્યા કરે છે! આવી સ્વપરની ખોટી વહેંચણ થઈ છે, તેનું કારણ શું? વહેંચણી કરનાર કોણ? આનો વિચાર કરો. 'આ દ્રવ્ય મારું છે, આ સ્ત્રી મારી છે, આ ઘર મારું છે' એમ જોળખાવનાર રાગ છે, એ મોહ છે, એ મદિરા છે. 'આ ઘર પારકું છે, આ છોકરો ખીજનો છે, આ વસ્તુનો નાશ થયો તેમાં અડચણ નથી, કારણ, તે મારી નથી' એમ જોળખાવનાર દ્વેષ છે. એ મદિરા છે, એવી જ રીતે મદથી, ઈર્ષ્યાથી, અહંકારથી, લોભથી સ્વપરનો વિભાગ પાડે છે એ સર્વ મોહજન્ય છે. મોહનો માર્ગ જગતને અંધ કરીને કામ કરવાનો છે અને વાઈન(દારૂ)ની પેઠે તે પ્રાણીને ઉન્મત્ત બનાવે છે. દૂંકામાં કહીએ તો, પૌદ્ગલિક વસ્તુઓનો સ્વપરવિભાગ મોહજન્ય છે.

મોહ આ પ્રાણીને આરે ગતિમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ આપ્યા કરે છે. દેવગતિમાં વિરહદુઃખ અને પરોત્કર્ષ સહન કરવાનું દુઃખ, મનુષ્યગતિમાં આજીવિકાનું દુઃખ અને સંયોગવિયોગનું દુઃખ, તિર્થંચગતિમાં મૂંગે મોઢે અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ સહન કરવાનું અને તાપ-કંડી સહન કરવાનું દુઃખ; અને નરકગતિમાં અનેક પ્રકારનાં શારીરિક અને માનસિક અસહ્ય દુઃખો મોહ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે આ જીવને જરૂર સહન કરવાં જ પડે છે. કષાયો રાગદ્વેષજન્ય છે અને તે બંને પોતે મોહના છોકરા છે અથવા મોહ પોતે જ છે. ઉક્ત રીતે અનેક પ્રકારનાં દુઃખ આપનાર મોહને તો આ જીવનો ખરેખરો દુશ્મન કહી શકાય. દુશ્મનનો આનંદ આ જીવને ભુલાવે ખવરાવી દુઃખ આપવામાં જ હોય છે. તે જ મોહ સ્વપરવિભાગ કરી આપે છે. આ મારું છે અને આ પારકું છે, એવું પૌદ્ગલિક વસ્તુમાં આરોહણ કરવું એ પ્રકટપણે ખોટું છે; કારણ કે તેમાં આત્મિક કાંઈ નથી અને આત્મિક ન હોય તે પોતાનું નથી. આવી રીતે વિભાગ કરનાર તો તારા પાકા દુશ્મન છે. ત્યારે દુશ્મનનો કરેલો વિભાગ તું શા માટે કબૂલ રાખે છે? દુનિયામાં કોઈ કારણસર જે પક્ષકારો વચ્ચે તકરાર થાય તો તેનો નિવેડો મધ્યસ્થ માણસથી લાવવામાં આવે છે; પરંતુ તે જ નિવેડો કરવાનું કામ જે એક પક્ષના દુશ્મનને સોંપવામાં આવે તો જરૂર તેનું પરિણામ તેના લાભથી જીલકું જ આવે છે, અર્થાત્ તેને નુકસાન થાય છે.

માટે હે ચેતન! તારું શું છે અને પારકું શું છે?—તેનો વિભાગ તારા હિતસ્વી હોય તેની પાસે કરાવ. એમ કરીશ તો તને કાંઈ પણ લાભ થશે અને આત્મિક દ્રવ્ય; જે અત્યારે તારી સત્તા (potentiality)માં રહ્યું છે, પ્રગટપણે તું પાત્રી શકીશ. શત્રુને હવે તું કયાં સુધી તારા તરીકે સમજીશ? તું હવે ઉન્મત્તપણું છોડી દે અને મોહનો કરેલો વિભાગ

તને બહુ અહિત કરનારો છે એ ધ્યાનમાં લે. આ મનુષ્યલવમાં તને વિચાર કરવાનો બહુ અવકાશ છે, કારણ કે અત્રે તારી સર્વ શક્તિઓ થોડે કે વધતે અંશે ખીલેલી છે. એથી ખ્યાલ કરી તું સ્વ-પર ખરેખરું શું છે તે સમજ. આ લવમાં તને જોગવાઇ મળી છે, તેનો ખરેખરો ઉપયોગ કર. (૨૨)

આત્મા અને બીજી વસ્તુઓના સંબંધ પર વિચારણા

अनादिरात्मा न निजः परो वा, कस्यापि कश्चिन्न रिपुः सुहृद्वा ।

स्थिरा न देहाकृतयोऽणवश्च, तथापि साम्यं किमुपैषि नैषु ॥ २३ ॥ (उपजाति)

“આત્મા અનાદિ છે; કોઈ ને કોઈ પોતાનું નથી અને કોઈ પારકું નથી; કોઈ શત્રુ નથી અને કોઈ મિત્ર નથી; દેહની આકૃતિ અને (તેમાં રહેલા) પરમાણુઓ સ્થિર નથી તોપણ તેમાં તું સમતા કેમ રાખતો નથી ?” (૨૩)

વિવેચન—આત્મા શું છે અને કોણ છે, તેની વિચારણા કરવાનો ત્રીજો સાધ્ય ઉપાય હજી પણ વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે. રાગદ્વેષે સ્વપરનો વિભાગ ખોટો કર્યો છે, એવું સમુચ્ચયે ઉપર બતાવ્યું. હવે આત્મા કોણ છે અને તેનો બીજાઓ સાથે કેવો સંબંધ છે, તે અત્રે જોઈએ. આત્મા દ્રવ્યરૂપે ધ્રુવ-અનાદિ છે, પર્યાયથી પલટનલાવ પામે છે, પુદ્ગલના સંગમાં રહી જીવંત જીવંત બળિ, નામ, શરીર ધારણ કરે છે; પણ સ્વ-સ્વભાવે શુદ્ધ ચૈતન્યવાન સનાતન છે. એનું સ્વરૂપ ઘણા અંતમાં બતાવ્યું છે. શ્રી લોકપ્રકાશન-અંતમાં તેનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે, તેનો અત્રે સાર આપીએ છીએ. “જીવનું સામાન્ય લક્ષણ ચેતના છે, વિશેષ સ્વરૂપ પાંચ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ચાર દર્શન એ બારિનો ઉપયોગ છે. સર્વ જીવને અક્ષરનો અનંતમો ભાગ તો સર્વદા ઉઘાડો રહે છે, તેથી ઉપયોગ વગરનો કોઈપણ જીવ ત્રણ લોકમાં નથી. જમી તેટલાં આવરણ કરનાર કર્મો હોય તોપણ આ અક્ષરનો અનંતમો ભાગ તો અવરાતો નથી જ. અક્ષર એટલે જ્ઞાન અને દર્શનનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ સમજવો. જેમ સૂર્ય ઉપર વાદળાં ઘેરાઈ ગયાં હોય, છતાં પણ કાંઈ કાંઈ પ્રભા તો રહે જ છે, તેમ જ આત્માનું અનંત જ્ઞાન અવરાઈ જાય તોપણ જરા ભાગ તો ઉઘાડો રહે છે અને દિવસ જેમ રાત્રિથી તે જ કારણે સિદ્ધ થાય છે, તેમ આત્મા પણ અજીવથી આ લક્ષણને લીધે જ જીવે પડે છે. જોકે આત્માનું સંપૂર્ણ જ્ઞાનલક્ષણ છે, તોપણ કર્મથી આવૃત્ત હોવાને લીધે તે પ્રગટ જણાતું નથી, પરંતુ ખાણમાં રહેલ સોનામાં જેમ શુદ્ધ કંચનત્વ છે, તેમ આત્મામાં અનંત જ્ઞાન સર્વદા છે જ; ફક્ત તેના પર પડેલી વળેલાં છે વ્યક્ત-અવ્યક્તરૂપે બ્યારે આત્માને ક્ષયોપશમ થાય છે ત્યારે શક્તિ અને કાર્યરૂપે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને વળી તેજ-વીર્ય આદ્યું જાય છે ત્યારે કાઠવ જેમ દર્પણને આવરી મૂકે છે, તેમ કર્મો જ્ઞાનને આવરી દે છે. પરંતુ જો બહુ પ્રયાસ કરી સર્વ કચરો દૂર કરવામાં આવે તો અનાદિ શુદ્ધ

દ્રવ્યલોક, દ્વિતીય સર્ગ, શ્લોક ૫૩-૭૩.

સ્વરૂપ પ્રગટ થાય. આત્માનું રૂપ એક જ છે, પરંતુ કર્માવૃત હોય ત્યારે તે વિવિધ રૂપ ધારણ કરે છે.”

આવા અનાદિ કાળથી આવરિત સ્વરૂપવાળા આત્માને બીજું કોઈ પોતાનું નથી અને કોઈ પારકું નથી, તેમ જ કોઈ તેનું શત્રુ નથી અને કોઈ મિત્ર નથી. એનું પોતાનું છે તે એ જ (આત્મત્વ) છે. માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે સર્વે અનેક પ્રકારના સંબંધમાં અનંત વાર આવ્યા કરે છે અને તેથી તેઓ પોતાના કહેવાય જ નહિ, પોતાના હોય તે અત્રે રહી બીજા જ નહિ, માટે એવા ક્ષણિક સંબંધને પોતાનો કે પારકો માનવો, એ જોડું છે. આ હકીકતના સમર્થનમાં શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

ન સા જાઈ ન સા જોણી, ન તં ઠાળં ન તં કુલં ।

ન જાયા ન મુયા જન્થ, સઠ્ઠે જીવા અણંતસો ॥

“એવી કોઈ ભતિ નથી, એવી કોઈ યોનિ નથી, એવું કોઈ સ્થાન નથી અને એવું કોઈ કુળ નથી કે જ્યાં સર્વે જીવો અનંત વાર જન્મ પામ્યા ન હોય અને અનંત વાર મરણ પામ્યા ન હોય.”

મતલબ કે સર્વ સ્થાનકે સર્વ સંબંધમાં આ જીવ અનંત વાર ઉત્પન્ન થયો છે. અનંત કાળચક્રનું માન જોઈએ અને સાથે વિચાર કરીએ કે આ જીવે અનંત પુદ્ગળ પરાવર્તન * કર્યાં છે, એટલે આ હકીકત સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય છે. વળી, એ પણ આથી સમજાય છે કે આપણે શત્રુ કેને કહેવા અને મિત્ર કેને કહેવા ? આ જીવના સંબંધમાં દરેક શત્રુ, મિત્ર તરીકે અનંત કાલમાં અનંત વાર થઈ ગયાનો સંભવ છે, માટે આ તારાં સગાંઓમાં કોઈ તારાં નથી અને કોઈ પારકાં નથી, છતાં તું તારાં ને પારકાં માને છે તે સંસારનું સ્વરૂપ, તારાં પોતાનું સ્વરૂપ અને સામાન્ય રીતે જીવનો કર્મ સાથેનો સંબંધ વગેરે તું બહુતો નથી, તેને લીધે જ છે.

આ તારો દેહ છે તે નાશવંત છે. તારા શરીરની આકૃતિ પણ નાશવંત છે. જરા-વસ્થામાં તે બદલાઈ જશે અને અંતે રાખ થઈ જશે. આ શરીર પરનો મોહ તે પારકી વસ્તુ પરનો મોહ છે. ધૌવન ગયા પછી રૂપ રહેતું નથી. દેહ જર્જરિત થાય છે, મોંમાંથી લાળ પડે છે, આંખે આંખ આવે છે, શરીર ધૂજે છે, વાળ પ્રવેત થઈ જાય છે અને કપાળે કરચલી પડે છે. આવા શરીર પર પ્રેમ કરવો, તેને પાંખાળ્યા કરવું, તેની દરેક તબિયત બળવવી, તેને ગમે તેવા અભક્ષ્ય પદાર્થોથી પોષવું એ મૂર્ખતા છે, દગ્ધતા છે, વસ્તુસ્વરૂપનું

* એક પુદ્ગળપરાવર્તનમાં કેટલો કાળ થાય છે તેનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ છે. કરોડો કે અબ્બને વર્ષથી તેનું માપ થઈ શકતું નથી. તેનો ખ્યાલ કરવા માટે જીવો સક્ષમ અદ્વાસાગરોપમતું સ્વરૂપ (લોકપ્રકાશ-દ્રવ્યલોક, પ્રથમ સર્ગ, સ્લોક ૯૫). એવા વીશ કોડકોડી સાગરોપમનું એક કાળચક્ર થાય છે અને એના અનંત કાળચક્રે એક પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે. એના વિશેષ સ્વરૂપ માટે દશમા અધિકારના સાતમા સ્લોકનું વિવેચન જીવો.

અ. ૬

અજ્ઞાન છે. જે વસ્તુ પોતાની નથી તેને પોતાની માની તેની ખાતર કૃદેશ પામવો અર્થ વગરનો છે. શરીર કેવું નાશવંત છે અને એના પર મમત્વ રાખવાથી છેવટે કેટલો ખેદ થાય છે, તે ચોથા દેહમમત્વમોચન અધિકારમાં વિસ્તારથી બતાવ્યું છે. લોકસ્થિતિ આ પ્રમાણે છે તેથી સર્વ વસ્તુ ઉપર સમભાવ રાખવો, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સમભાવ રાખવો અને આત્મિક દશા ઉન્નત કરવાતું સાધ્ય નજર સમીપ રાખવું. આ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપ વિચારવાની જરૂરિયાત કેટલી છે, તે આપણે જોયું. (૨૩)

હવે માતા-પિતા વગેરેનો સંબંધ કેવો છે તે કહે છે

યથા વિદાં લેપ્યમયા ન તત્ત્વાત્, સુખાય માતાપિતૃપુત્રદારાઃ ।

તથા પરેડપીહ વિશીર્ણતત્તદાકારમેતદ્દિ સમં સમગ્રમ્ ॥ ૨૪ ॥ (ઉપજાતિ)

“જેવી રીતે ચિત્રમાં આલેખેલાં માતા, પિતા, પુત્ર અને સ્ત્રી વાસ્તવિક રીતે સમજી પ્રાણીને સુખ આપતાં નથી, તેવી જ રીતે આ સંસારમાં રહેલાં પ્રત્યક્ષ માતા-પિતાદિક પણ સુખ આપતાં નથી. તે બંનેનો આકાર નાશ પામતાં તે બંને સરખાં જ છે.” (૨૪)

વિવેચન—જેમ પર-વસ્તુ સાથેનો સંબંધ અસ્થિર છે તેમ સર્ગ-સ્નેહીઓનો સંબંધ પણ અસ્થિર છે, એ વિષય પર હવે પછીના મમત્વમોચન અધિકારમાં વિશેષ વિવેચન કર્યું છે, તેનું કાંઈક પૂર્વનિરૂપણ (anticipation) કરતાં અત્ર કહે છે કે હે ચેતન ! તું તારાં માતા, પિતા, સ્ત્રી કે પુત્રના મોહમાં મસ્ત થઈ આ સંસારને તારા માની બેઠો છે, પરંતુ તું કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર કરતો નથી અને વાસ્તવિક રીતે તેઓ તારાં છે કે નહિ તેનો પણ તું ખ્યાલ કરતો નથી, એ બહુ અચુક્ર છે. માતા, પિતા, સ્ત્રી કે પુત્રની છબી ચીતરી હોય અથવા તેઓનો ફોટોગ્રાફ પડાવ્યો હોય તે જેમ કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ આપી શકતો નથી * તેવી જ રીતે તું વિચાર કરીશ તો જણાશે કે તારા હયાત સંબંધીઓ પણ તને ખરું સુખ આપી શકતા નથી. શ્રી વીર પરમાત્માના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય શ્રી ધર્મદાસગણિ + કહે છે કે :-

માયા પિયા ય ભાયા, મજ્ઞા પુસા સુહી ય નિયગા ય ।

ઈહ ચેવ બહુવિહાઈ, કરંતિ મયવેમણસ્સાઈ ॥

“આ સંસારમાં માતા, પિતા, ભાઈ, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર અને પોતાના સંબંધીઓ બહુ પ્રકારના ભય અને મનનાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે.”

સૂરિમહારાજ કહે છે તેમ, સંબંધીઓ મરણથી વિયોગજન્ય દુઃખ આપે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ જીવતાં છતાં પણ અનેક પ્રકારનાં દુઃખો આપે છે. એવા દુઃખોત્પાદક સંબંધમાં

* આ ઉપરથી તે મોહકારક થતાં નથી એમ કહેવાની મતલબ નથી. સારા પદાર્થને દેખવાથી સારી અને નબળાને દેખવાથી નબળી અસર તો હૃદય ઉપર થયા જ કરે છે.

+ ઉપદેશમાળા, ગાથા ૧૪૪.

પ્રકરણ ચક્રવર્તીની માતા ચુલ્હાણી માતાસંબંધનું દષ્ટાંત પૂરું પાડે છે; કનકકેતુ પિતાસંબંધનું; કૌણિક (શ્રેણિકપુત્ર) પુત્રસંબંધનું અને નયનાવલી + (યશોધર રાજાની રાણી) સ્ત્રીસંબંધનું દષ્ટાંત પૂરું પાડે છે. આ સંબંધમાં શાસ્ત્રોક્ત દષ્ટાંતો જોવા ઉપરાંત દરેક માણસે પોતાનો અનુભવ પણ કામે લગાડવો. એક નાની રકમ સારુ ભાઈ એ જ્યારે લડે છે ત્યારે વિવેકી પ્રાણી હેતનો રંગ અનુભવે છે; સ્ત્રીની ઈચ્છા પાર પડતી નથી ત્યારે ગમે તેવાં અપવચન બોલે છે; આપત્તિમાં મિત્રો તણ જાય છે: માતા-પિતાનો સંબંધ પણ સ્વાર્થબ્રંશ ન થાય ત્યાં સુધી સારો રહે છે. વળી, જેમ ચિત્રનો નાશ થતાં નયનને જે સુખ થતું હતું તે નાશ પામે છે તેમ પ્રત્યક્ષ માતા-પિતાનો અભાવ થતાં તેઓ સુખ આપતાં બંધ થાય છે. શરીર નાશ પામતાં મૃત્યુથી જે દુઃખ થાય છે તે પણ સ્વાર્થને અંગે જ છે, તે આપણે છઞ્વીશમા પ્રલોકમાં વિસ્તારથી જોશું. તેથી નાશ પામતી વખત દુઃખ થાય છે તે પણ પ્રેમને ઉત્તેજન આપનાર નથી, પરંતુ તેથી પણ વૈરાગ્યભાવ જ આવે તેમ છે. આવી રીતે માબાપ, સ્ત્રી કે પુત્ર પર મમત્વ રાખવું એ અજ્ઞાન છે, દુઃખનું કારણ છે અને તજવા યોગ્ય છે. એ સંબંધ કેવો છે, કેટલો છે અને કેટલા વખત સુધી ચાલે તેવો છે એ પર વિચાર કરવાથી આત્મતત્ત્વનું સહજ જ્ઞાન થઈ જશે.

માતા-પિતા ઉપર મોહ રાખવો નહિ, એટલો અત્ર ઉપદેશ છે, પરંતુ તે ઉપરથી તેઓ તરફ ગમે તે પ્રકારનું વર્તન ચલાવવું એમ સમજવાનું નથી. શાસ્ત્રનો જ્યાં સુધી એકદેશીય અભ્યાસ થયો હોય ત્યાં સુધી ધર્મનાં વિશુદ્ધ ફરમાનોનું આણું મૂખાઈભરેલું પરિણામ લાવવાનો અવિવેકી માણસોના સંબંધમાં બહુ ભય રહે છે. દરેક પ્રાણીએ પુત્રધર્મ, પતિધર્મ, માતૃધર્મ, પિતૃધર્મ, મિત્રધર્મ બરાબર જાળવવો એવો શાસ્ત્રકારનો ખાસ ઉપદેશ છે અને અનેક જગોએ તે પર ભાર મૂકી મૂકીને કહેવામાં આવ્યું છે. માત્ર સંસાર ઉપરથી વાસના ઊડી જઈ લોકચક્ષ કરવાની વિશુદ્ધ વૃત્તિ હૃદયમાં જાગૃત થાય તે વખતે મોહજન્ય સંબંધથી અને પુત્રધર્મોદ્ધિ ધર્મોના ખોટા અથવા અધૂરા જ્યાલથી અટકી જવાનો સંભવ ન રહે અને તે સંબંધીઓનાં મૃત્યુથી થતા વિયોગપ્રસંગે પ્રમાણ વગરનો અને પરિણામ વગરનો શોક ન થાય તે સારુ જ આ ઉપદેશ છે. પિતૃધર્મોદ્ધિનો જ્યારે વિશ્વપ્રાણી તરફના ધર્મ સાથે સંબંધ થાય ત્યારે પ્રથમ ધર્મનો કદાચ ભોગ આપવો પડે તોપણ સામાન્ય શિષ્ટાચાર પ્રમાણે બીજો (અંત્ય) ધર્મ આદરવો સુજાત છે. મોહથી ફસાઈ જવું નહિ અને પ્રતિબંધમાં પડી જવું નહિ એ શુદ્ધ આશય છે. આ વિષયને અંગે ચોથી એકત્વ લાવના વિચારવા યોગ્ય છે. એ લાવનાનો ઉદ્દેશ અને આ પ્રલોકનો ઉદ્દેશ લગભગ એક સરખો છે.

ચોપર્થના કર્તાએ આ પ્રલોકનો અર્થ જુદી રીતે કયો છે, પણ તેવો અર્થ મૂળ ઉપરથી મને બેસી શક્યો નથી. ચોપાઈકારના કહેવાનો ભાવાર્થ એવો જણાય છે કે જેમ

+ જુઓ મારું યશોધરચરિત્ર ભાષાંતર, પ્રકટકર્તા શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર.

વિક્ષાનેાને તત્ત્વજ્ઞાન હોવાની સુખને માટે મનાયેલાં માતા, પિતા, પુત્ર અને સ્ત્રીઓ તેઓને લેપકારક થતાં નથી અને નિઃસંબંધ રહીને આત્માને નિર્લેપ રાખે છે, તેવી રીતે ધન-ધાન્યાદિ પણ તેઓને લેપકારક (કર્મબંધ કરાવનાર) થતાં નથી, કારણ કે તેઓનું માનવું છે કે પોતપોતાના પર્યાય તજીને દ્રવ્ય જુદા જુદા પર્યાયને પામી જતાં બધું અપરરૂપ થઈ જાય છે ને તેથી સર્વ સરખું છે. (૨૪)

સમતાને ઓળખનારાની સંખ્યા

જાનન્તિ કામાન્નિશ્ચિલાઃ સસંજ્ઞા, અર્થ નરાઃ કેઽપિ * ચ કેઽપિ ધર્મમ્ ।

જૈનં ચ કેચિદ્ ગુરુદેવશુદ્ધં, કેચિત્ શિવં કેઽપિ ચ કેઽપિ સામ્યમ્ ॥ ૨૫ ॥ (ઇન્દ્રવજ્રા)

“ સર્વ સંજ્ઞાવાળાં પ્રાણીઓ ‘કામ’ને જાણે છે; તેમાંથી કેટલાંક અર્થ (ધનપ્રાપ્તિ)ને જાણે છે; અને તેમાંથી પણ કેટલાંક જ ધર્મને જાણે છે; તેમાંથી કેટલાંક જ જૈનધર્મને જાણે છે; અને તેમાંથી બહુ થોડાં શુદ્ધ દેવગુરુચુક્રા જૈનધર્મને જાણે છે; તેમાં પણ બહુ થોડાં પ્રાણી મોક્ષને ઓળખે છે અને તેથી પણ બહુ થોડાં પ્રાણીઓ સમતાને ઓળખે છે.” (૨૫)

વિવેચન—સંસારી જીવો કર્મથી આવૃત્ત હોવાને લીધે સમતાના સ્વરૂપને ઓળખતા નથી અને આદરતા નથી. આ સ્વરૂપ બતાવીને કર્તા સિદ્ધ કરે છે કે સમતાને જાણનારા તથા આદરનારા બહુ ઓછા છે; પતિત થવાના રસ્તા હંમેશાં ઉઘાડા હોય છે. અનાદિ અભ્યાસથી આ જીવ એવા નીચે જનારા રસ્તા ઉપર તુરત ઢળી જાય છે. વિલાવદશાને વશ પડેલા જીવો કર્મસત્તાને આધીન થઈ વિષય તરફ દોરવાઈ જાય છે, કારણ કે મૈથુન સંજ્ઞા આ જીવ સાથે અનાદિ સંબંધવાળી છે. ધનવિજય ગણિ કહે છે કે કામ શબ્દ વડે ઉપચારથી શબ્દ વગેરે ઇંદ્રિયોના સર્વ વિષયો સમજવા. એકેંદ્રિયને પણ વિષય હોય છે. એ સંબંધમાં તેઓ નીચેનો શ્લોક ટાંકી બતાવે છે :—

પંચિન્દિઓ ડ બડલો, નરો ઢ્વ સઢ્વવિસયડવલંભા ।

તહવિ ન મન્નઈ પંચિન્દિઓત્તિ વર્ઙ્ગિશ્ચિદિયાભાવા ॥

“બકુલ વૃક્ષ + પાંચે ઇંદ્રિયના સર્વ વિષયો ગ્રહણ કરી શકે છે, માટે ભાવથી પાંચેંદ્રિય છે; તોપણ બાહ્ય ઇંદ્રિયોનો અભાવ હોવાથી તેને પાંચેંદ્રિય કહેવાય નહિ.”

લૌકિક શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે :—

પાદાહતઃ પ્રમદયા વિકસત્યશોકઃ, શોકં જહાતિ બકુલો મુખસીધુસિકઃ ।

આલિન્ગિતઃ કુરવકઃ કુરુતે વિકાસ-માલોકિતસ્તિલક ઉત્કલિકો વિભાતિ ॥

* ‘કેઽપિ’ સ્થાને કર્મ ઇતિ પાઠઃ ક્વચિદ્ વૃદ્ધયતે ।

+ ખેરસક્તીનું ઝાડ : સ્ત્રી તેને દારૂનો ડોળો જાંટે છે ત્યારે તે ફળે છે એવી પ્રાચીન રીતિ છે.

“અશોક વૃક્ષને સ્ત્રી પગની લાત મારે ત્યારે તે વિકાસ પામે છે; બકુલ વૃક્ષ પર સ્ત્રી જ્યારે દાડને કોગળો નાખે છે ત્યારે તે શોક તણ દે છે; કુરબક (નારંગી) વૃક્ષને સ્ત્રી આલિંગન કરે છે ત્યારે તે પણ વિકાસ પામે છે, અને તિલક વૃક્ષની સામું સ્ત્રી જુએ છે ત્યારે તેને કળિયો આવે છે.

આવી રીતે શબ્દાદિ વિષયનું અહણ કરવું સર્વ પ્રાણીઓને હોય છે, તેમાંથી કેટલુંક આર્ષ પ્રમાણથી અને કેટલુંક અનુભવથી સિદ્ધ છે.

રીકાકારનો આ અર્થ સમીચીન જણાય છે. તિર્થંચમાં આપણે જોઈએ તો સર્પને ક્રોધ, હાથીને માન, શિયાળને માયા, ઉંદર વગેરેને લોભ વગેરે જુદી જુદી પ્રકૃતિઓ પ્રબળ દેખાય છે, પણ વિષયસુખની ઈચ્છા તો સર્વ પ્રાણીઓને સામાન્ય હોય છે. સંજ્ઞા દરેક પ્રાણીને કેટલી હોય છે તેનું સ્વરૂપ બતાવવા માટે શાસ્ત્રમાં બહુ ઉલ્લેખ થયેલા છે. સામાન્ય રીતે દરેક જીવને ચાર સંજ્ઞા બતાવી છે : આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિચ્છલ. આ સર્વ સંજ્ઞા અનાભોગથી કે આભોગથી સર્વ પ્રાણીઓને હોય છે; એ એકેન્દ્રિયને પણ હોય છે; તેના સમર્થનમાં બહુ દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે. તે ઉપરાંત સંજ્ઞા દશ અથવા સોળ પણ છે. વિસ્તારથી જણવાની ઇચ્છાવાળાએ લોકપ્રકાશ * અંચ લેવો. એમાં શ્રીભગવતી સૂત્ર, સ્થાનાંગસૂત્ર વગેરેના આધારથી બહુ સારી રીતે સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. ત્યાં સિદ્ધ કર્યું છે કે સર્વ પ્રાણીઓને આહારાદિ ચારે સંજ્ઞાઓ અવશ્ય હોય છે. પરિચ્છલ સંજ્ઞાને બદલે નિદ્રા સંજ્ઞા મૂકીને અન્ય અંચકારો પણ કહે છે કે આહારનિત્રામયમૈથુનાનિ સામાન્ય-મેતત્પશુભિર્નરાણામ એથી જણાય છે કે ઈન્દ્રિયોના વિષયો સર્વ પ્રાણીઓ જાણે છે; એ બાબતમાં કોઈને શીખવવાની જરૂર પડતી નથી.

સર્વ સંજ્ઞા (જેને સંજ્ઞા હોય તે) પ્રાણીઓમાંથી મનુષ્ય ધનપ્રાપ્તિનો વિષય સારી રીતે જાણે છે. ધન બીજા પુરુષાર્થ છે. એનું ક્ષેત્ર વિશેષે મનુષ્ય લોકમાં જ છે. કેટલાક તિર્થંચ ધન પર ચોકી કરે છે, પરંતુ તેની પ્રાપ્તિનો વિષય તો મનુષ્યમાં જ છે. મનુષ્ય ધન ખાતર અનેક પ્રકારનાં અકાર્યો કરે છે, રાત-દિવસ તે મેળવવા પ્રયાસ કરે છે, તેને માટે દેશ-પરદેશ ફરે છે, નીચ (અધમ)ની નોકરી કરે છે, નાલાયક માણસોની ખુશામત કરે છે અને પૈસા ખાતર ગમે તેવો ભોગ આપે છે. આવી રીતે ધનપ્રાપ્તિ માટે આ જીવ અનેક પ્રકારના નાચ નાચે છે અને અનેક વેષ ભજવે છે. ભર્તૃહરિ તેટલા માટે યોગ્ય રીતે કહે છે કે—ત્વમાશે મોઘાશે કિમપરમતો નર્તયન્તિ મામ્ * “હે આશા ! તારી ખાતર લુચ્ચા-ઓના ઉદ્ધાપ મેં સહન કર્યો, આંસુ મનમાં શમાવી દઈ શૂન્ય મનથી પણ હાસ્ય કર્યું”, અંતઃકરણને મેં દાળી રાખ્યું અને નીચ માણસોને મેં નમન પણ કર્યું. હે નિષ્કૃળ આશા ! હજી વળી તું કેટલા નાચ કરાવીશ ?” ધનપ્રાપ્તિ માટે મનુષ્યો શું શું કરે તેનું વિશેષ વર્ણન

* દ્રવ્યલોક, ત્રીજા સર્ગ, શ્લોક ૪૪૨-૪૬૩.

* વૈરાગ્યશતક, શ્લોક ૭૬૦.

દષ્ટાંત સહિત પાંચમા અધિકારમાં કહેવાશે. અત્ર પ્રસ્તુત એ છે કે મનુષ્ય ધનપ્રાપ્તિનો વિષય સ્વયં જાણે છે અને આ સંબંધમાં અપવાદ શોધવા મુશ્કેલ પડે તેમ છે.

ધનપ્રાપ્તિનો વિષય જાણનારા મનુષ્યોમાં પણ બહુ થોડાં પ્રાણીઓ ધર્મને ઓળખે છે. ઘણા ખરા તે અખંડ પ્રવૃત્તિમાં અથવા પ્રમાદમાં જીવન પૂરું કરે છે. આયુષ્ય કરતાં બે વરસનું વધારે કામ હોય એવાં બહુ પ્રાણીઓ હોય છે, જેઓ સંચાની માફક સવારથી તે મોડી રાત્રિ સુધી જરા પણ વિશ્રાંતિ લઈ શકતા નથી; અને કેટલાકને બેસવા આડે બેઠવાની કુરસદ મળતી નથી. ધનપ્રાપ્તિ, તેનું રક્ષણ, તેનો વિચાર, મોજશોખ, નકામી વિક્રયા, ઈંદ્રિયોના ભોગો વગેરેમાં રક્ત રહી ધર્મ એવો શબ્દ પણ જાણતા નથી. પાશ્ચાત્ય વિચારોએ આધ્યાત્મિક આર્થ પ્રબલ પર પણ પોતાની પ્રવૃત્તિનો સપાટો સજ્જડ ચલાવ્યો છે. આવા સમયમાં ધર્મને જાણનારા બહુ ઓછા હોય એ સ્વાભાવિક છે. આવા જીવોમાંથી પણ શુદ્ધ દેવ-શુરના સ્વરૂપને બતાવનારા, ધર્મને ઓળખનારા બહુ જ થોડા હોય છે. ઘણા જીવો ધર્મને નામે હિંસાને પોષે છે, ધર્મના દેખાવ નીચે ઢાંગ કરે છે, ધર્મને નામે માયા કરે છે, ધર્મને ધનપ્રાપ્તિનું સાધન કરે છે. સંસારથી સર્વથા મુક્તિ અપાવનાર, શુદ્ધ આત્મદશાનું સ્વરૂપ બતાવનાર અને મનને તથા શરીરને કષ્ટ કરનાર ઉપાધિઓથી છોડાવનાર શ્રી જિનેશ્વરપ્રણીત શુદ્ધ ધર્મનું સ્વરૂપ જાણનાર બહુ ઓછા પ્રાણીઓ હોય છે. વળી, કેટલાંક પ્રાણીઓને જૈનધર્મ પ્રાપ્ત થઈ જાય તે ત્યાં પણ તેની શુદ્ધ બાબુ પ્રાપ્ત થતી નથી. નિહવપણું, કુચુરુસેવા, પાસત્યાપણું વગેરે અશુદ્ધ બાબુનાં દષ્ટાંતો છે. વળી, શુદ્ધ ધર્મ પર શ્રદ્ધા રહેવી બહુ મુશ્કેલ છે અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કારને લીધે જડવાદને પ્રાધાન્ય માનનારાને આ જમાનામાં તે શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવું અને તે જળવાઈ રહેવું બહુ જ મુશ્કેલ પડે છે. ઘણાં પ્રાણીઓ શુદ્ધ મોક્ષમાર્ગ ઓળખી શકતાં નથી, તેનું સ્વરૂપ જાણી શકતાં નથી, અને ત્યાં કેવું સુખ છે તે સમજી શકતાં નથી. સ્ત્રી-પુત્રાદિક વગર ને ખાવા પીવાના મોજશોખ વગર ત્યાં શો આનંદ આવતો હશે?—એવા ઐહિક ખ્યાલમાં રહી અનાદિ સંસારમાં રખડ્યા કરે છે. મહા-ભાગ્યયોગે મોક્ષનું સ્વરૂપ જણાય તે પણ બહુ ઓછાં પ્રાણીઓ સમતાનું સ્વરૂપ જાણે છે. મોક્ષને પામવાનું સાધન સમતા છે, એ જ્ઞાનનું ક્રિયામાં વર્તન છે, અને એ સ્વરૂપ જાણવામાં આવે ત્યારે જ વસ્તુતઃ સુખ શું છે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

આ આખા શ્લોકની મતલબ એ છે કે સંસારના સંબંધનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું, છતાં પણ લોકો સંસારને દુઃખની નજરથી જોતા નથી. સંસારી જીવ તે જાણે આંખો મીંચીને ચાલ્યો જ જાય છે, જરા પણ વિચાર કરતો નથી. સુખ ક્યાં છે? તેનો વિચાર કરો. બધે ફરી આવો. રાજના મહેલો જુઓ, દીવાનેની ઓફિસો જુઓ, ન્યાયાધીશોની કોર્ટો જુઓ, શેડીઆઓના વૈભવ જુઓ, યુરોપિયનો કે પારસીઓનો સંસાર જુઓ કે કહેવાતા મોટા મોટા માણસોનાં ચરિત્રો જુઓ. તમને તુરત જણાશે કે સંસારમાં સુખ હોય

તો માત્ર સમતામાં-સંતોષમાં છે, ચાહુ સ્થિતિને સ્વ-કર્મજન્ય માની તેને સમ્યગ્ ભાવે વેદવામાં જ અને અધ્યાત્મ-રમણતામાં જ સુખ છે; બાકી બધાં નકામાં ફાંફાં છે, આ પ્રમાણે સ્વરૂપ સમજનારા બહુ ઓછા છે, પરંતુ તે સમજવાની બહુ જરૂર છે. (૨૫)

સગાં-સંબંધીઓનો સ્નેહ સ્વાર્થી છે; તેથી પોતાના સ્વાર્થસાધનમાં રક્ષા રહેવું એ સમતાનું ચોથું સાધન

સ્નિહ્યન્તિ તાવદ્વિ નિજા નિજેષુ, પશ્યન્તિ યાવન્નિજમર્થમેભ્યઃ ।

इमां भवेऽत्रापि समीक्ष्य रीतिं, स्वार्थे न कः प्रेत्यहिते यतेत ॥ २६ ॥ (उपजाति)

“ સગાંસંબંધીઓ જ્યાં સુધી પોતાના સગાંઓમાં પોતાનો કાંઈ પણ સ્વાર્થ જુએ છે ત્યાં સુધી જ તેના પર સ્નેહ રાખે છે. આ લવમાં પણ આવા પ્રકારની રીત જોઈને પરલવમાં હિતકારી પોતાના સ્વાર્થને માટે કોણુ યત્ન ન કરે ?” (૨૬)

વિવેચન—અવલોકન કરીને બારીકાથી જોનારને સમજવામાં આવ્યું હશે કે વૃદ્ધ પુરુષ મરણ પામે ત્યારે તેનાં સગાં-સંબંધીઓ કહે છે કે ‘ભાઈ! એ તો ભાગ્યશાળી થઈ ગયા.’ આ નાની હકીકતમાંથી ઘણી શિક્ષા લેવા જેવી વાત છે. આવા ઉદ્દગાર નીકળવાનું કારણ શું હશે? વૃદ્ધ પુરુષમાં કોઈ પ્રકારનો સ્વાર્થ રહ્યો હોતો નથી. તેઓ કાંઈ રળીને આપતા નથી, ઊલટા કેટલીક રીતે પુત્રને વારસો મેળવવામાં, તેનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરવામાં તથા ભોગ માણવામાં તે અનેક પ્રકારે પ્રતિબંધ કરે છે. સ્ત્રીને, પુત્રને કે સગાંઓને વૃદ્ધ પુરુષોથી કોઈપણ પ્રકારનો લાભ થવાનો સંભવ હોતો નથી. આ કારણને લીધે વૃદ્ધનું મરણ શુભ ગણવામાં આવે છે. વૃદ્ધના મરણ વખતે રડવામાં આવતું નથી અથવા ઓછું રડવામાં આવે છે, તે કાંઈ સંસાર તરફ વૈરાગ્ય બતાવનારું નથી, પરંતુ સ્વાર્થનો અંશ બતાવનારું છે. મરણમાં અને તે પ્રસંગે શોક કરવામાં પણ સ્વાર્થનો ભાગ છે એ હકીકત વિચિત્ર લાગે છે, કારણ કે બાહ્ય દષ્ટિવાનને તો શોકમાં પ્રેમ (હેત)નો ભાગ નજરે આવે છે; પરંતુ વસ્તુતઃ વિચિત્ર લાગે છે તે જ ખરું છે. મરડી થયેલા પ્રાણીને સગાંઓ પણ તણ દે છે. સારા સારા દાખલાઓમાં જોયું છે કે સગાંસ્નેહી અને પુત્ર કે સ્ત્રી પણ અધિક સંનિપાતથી વ્યાધિવ્રસ્ત થયેલાની સારવાર કરતા નથી. મરડીનો વ્યાધિ લગભગ અસાધ્ય ગણાય છે અને તેના સપાટામાં આવનાર પ્રાણીને સારું થવું બહુ મુશ્કેલ છે, થોડા વખતના અનુભવથી લોકો ખોટું સમજી ગયા છે કે મરડીના દરદીઓની સારવાર કરનારને પણ મરડી લાગે છે; (આ માન્યતા જૂઠી છે એમ પ્લેગ કમીશનનો રિપોર્ટ જણાવે છે; ફક્ત સારવાર કરનારે અલ્પ ખોરાક, અન્ય સ્થાને શયન, હસ્તમુખ-પ્રક્ષાલન વગેરે નિયમો બહુ ધ્યાનમાં રાખવાની અને પાળવાની જરૂર છે.) અને મરડીના સપાટામાં આવનાર બહુ ઓછા બચે છે. આથી મરડી થનારમાં જરા સ્વાર્થ હોય તે પણ સ્વ-જીવનલોભના સ્વાર્થ પાસે તુલ્ય થઈ જાય છે, પ્રેમીનો પ્રેમ સ્વાર્થપરાયણ જ છે, એ મરડીએ બહુ સારી રીતે બતાવી આપ્યું છે. તે ઉપરાંત સામાન્ય

વ્યવહારમાં પણ આપણે જોઈ એ છીએ કે યૌવન ગયા પછી સ્ત્રીનું પુરુષ પર કે પુરુષનું સ્ત્રી પર પૂર્વવત્ હેત રહેતું નથી. પૈસા ગયા પછી પુત્રનું હેત રહેતું નથી અને દુઃખમાં મિત્રનું હેત રહેતું નથી. આ સર્વ દષ્ટાંતો નવાણું ટકા ખરાં છે. મતલબ એ છે કે દુનિયાને મોટો ભાગ સ્વાર્થપરાયણ છે; પ્રેમમાં પણ સ્વાર્થ છે અને રુદ્ધનમાં પણ સ્વાર્થ છે.

મરણનો શોક કેટલે અંશે સ્વાર્થપ્રેરિત છે અને મરણથી કેટલું ડરવું તથા તત્પ્રસંગે શુ' કરવું એ ખાખત અત્ર પ્રસ્તુત નથી. તે સંબંધી વિશેષ ઉલ્લેખ પાંચમા દેહમમત્વમોચન અધિકારમાં છે અને વિશેષ રુચિવંતે શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશમાં* પ્રસિદ્ધ થયેલો “જીવન-સંધ્યા”નો લેખ વાંચવો. અત્ર તે પરથી સારાંશ એટલો જ અડણ કરવાનો છે કે દુનિયામાં સર્વ કાર્યો—પછી તે પ્રેમનાં હોય કે શોકનાં હોય તે સર્વ—સ્વાર્થથી ઉદ્ભવે છે.

આ પ્રમાણે છે ત્યારે પણ દુનિયાના પ્રવાહને છોડવો નહિ, કારણ કે તું પણ હાલ તો દુનિયાને પ્રાણી છે. ક્ષત તારે દિશા ફેરવી નાખવી. જ્યારે આખી દુનિયા પોતાના સ્વાર્થમાં મચી છે, ત્યારે તું પણ તારો સ્વાર્થ સાધી લે; પણ તારો સ્વાર્થ શો છે? ક્યાં છે?—તે જોળખીને પછી. તારો ખરો સ્વાર્થ પરલવમાં તને આનંદ થાય અને તારું આત્મહિત થાય તેમાં જ છે, કારણ કે સ્વાર્થ શબ્દનો અર્થ જ તે છે. આ દૃષ્ટિથી તારો સ્વાર્થ સાધવામાં તું ઉદ્યુક્ત થજે. પરલવને સ્વાર્થ કેવી રીતે સાધી શકાય તે જાણવા માટે તું પ્રયાસ કર. સામાન્ય રીતે તાત્કાલિક લાભ લેવાની ઈચ્છા છોડી ઈષ્ટ પરિણામે હિત, લાંબા કે શાશ્વત કાળનું કેવી રીતે થાય તે તું જો. પારમાર્થિક રહસ્ય ખતાવનારા અનેક ગ્રંથોમાંથી કોઈ પણ ગ્રંથ તું વાંચીશ, વિચારીશ કે તરત જ તને સ્વાર્થનું ભાન થશે. મનોનિગ્રહ, સંસાર પર ઉદ્દાસીનતા, ગૃહતાનો નાશ, સત્ય વ્યવહાર, દાન, દયા. ક્ષમા વગેરેમાં તું તારો વ્યવહાર જોડી દેજે એટલે તને સ્વાર્થ સાધ્ય થશે.

પર દ્રવ્યનો સંબંધ વિચારીને પછી સ્વાર્થ-સાધનમાં તત્પર રહેવું એ સમતા પ્રાપ્ત કરવાનો ચોથો ઉપાય છે. આ ચોથો ઉપાય જરા વિચાર કરવાથી બહુ સારી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે એમાં વર્તનની દિશા જ ફેરવવાની રહે છે. આ સાધન તસ્ક ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. (૨૬)

પૌદ્ગલિક પદાર્થોની અસ્થિરતા—સ્વપ્નદર્શન

સ્વપ્નેન્દ્રજાલાદિષુ યદ્વદાપ્તૈ રોષશ્ચ તોષશ્ચ મુઘા પદાર્થૈઃ ।

તથા ભવેઽસ્મિન્ વિષયૈઃ સમસ્તૈરેવં વિભાવ્યાત્મલયેઽવધેહિ ॥ ૨૭ ॥ (ઉપજાતિ)

“જેવી રીતે સ્વપ્ન અથવા ઈન્દ્રિજાળ વગેરેમાં પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થો પર રોષ કરવો કે તોષ કરવો તે તદન નકામો છે તેવી રીતે આ ભવમાં પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થો ઉપર પણ

* જુઓ પુસ્તક ૨૨, પૃષ્ઠ ૪૭.

(રોષ કરવો કે તોષ કરવો તે નકામો છે)-આવી રીતે વિચાર કરીને આત્મ-સમાધિમાં તત્પર થા ! ” (૨૭)

વિવેચન—સ્વાર્થ સાધવાનું એથું સાધન અત્ર વિશેષ પુષ્ટ કરે છે. ‘કુસુમપુર નગરમાં એક ભિક્ષુક રહેતો હતો. આખો દિવસ રખડી-રઝળીને જરા ભિક્ષાનું અન્ન લઈ આવ્યો, ગામ બહાર એક ઝાડ તળે બેસી અન્ન ખાધું. અને પાણી પીધું. મંદ પવનની લહેરમાં તે ઊંચી ગયો. સ્વપ્નમાં બેયું કે પોતાને રાજ્ય મળ્યું, લોગ મળ્યા, સ્ત્રીઓ મળી, બે બાબુ ચામરો વીંચાય છે અને ભાટલોકો ઊરુદાવલિ બોલે છે. કવિ, સૈન્ય, પ્રધાનમંડળ વગેરેથી પરિવૃત્ત થઈ નગરમાં પોતે ફરવા નીકળે છે, અને કચેરી વખતે અનેક સામંત-વર્ગ તથા રાજાઓ તેને માન આપે છે. આવી સ્થિતિમાં મનમાં મોજ માણે છે ત્યાં સ્વપ્ન પૂર્ણ થયું, આંખ ઊઘડી ગઈ; બુએ દે તો ન મળે રાજ્ય, કે ન મળે પ્રધાનમંડળ; ન મળે કવિઓ, કે ન મળે સેનાનીઓ; ન મળે સામંતચક્ર, કે ન મળે ભવ્ય સિંહાસન. એક બાબુ ફાટીતૂટી ગોઠડી અને બીજી બાબુ અવશિષ્ટ ભિક્ષાન્નથી ખરડાયેલું ઠીકરું પડ્યું છે ! સંસારનું સુખ આવા પ્રકારનું છે. પ્રથમ તો એમાં સુખ જ નથી. કદાચ તેને સુખ કહીએ તો પણ તે કેટલું છે ? સ્વપ્નમાં મળેલા સુખને સુખ કહેવું એ જ પ્રથમ તો ભૂલ છે. વળી તે બહુ અલપકાળસ્થાયી છે, પાછી અસલ કે હલકી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે અને માનસિક ખેદ વધારનાર છે; ત્યારે એ સુખમાં આસક્તિ રાખવી તદ્દન ખોટી છે, એટલું જ નહિ પણ અયોગ્ય છે. ભિખારીના સુખમાં જેમ કાંઈ દમ જેવું નથી, તેમ આ સંસારના માની લીધેલા સુખમાં પણ વસ્તુતઃ કાંઈ જ નથી. આવી જ રીતે આપણને પસંદ ન આવે તેવો કોઈ પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય તો તેથી રોષ કરવો પણ નકામો છે, કારણ કે વસ્તુ પોતે કોઈ પણ રીતે આપણું હિત-અહિત કરી શકતી નથી. એના સંબંધમાં આવનાર મનને કેવા પ્રકારનું વલણ આપવું એ સુજ્ઞાન વિચારનું ક્ષેત્ર છે, પરંતુ ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ વસ્તુ પર હર્ષ કે રોષ કરવો એ વસ્તુસ્વરૂપનું અજ્ઞાન સૂચવે છે. દેવતાઓ અને તેવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરેલ મનુષ્યો કોઈ કોઈ નિમિત્તને લઈને ઈર્દ્રજાળ ખતાવે છે. અંબડ પરિમાજકનું* દષ્ટાંત આપણે સારી જાણી જાણીએ છીએ. વસ્તુતઃ આમાં સત્ય કાંઈ નથી. ‘ચાર હહાડાનું ચાંદ્રચંદ્રું ને ઘોર અંધારો રાત.’ સ્વપ્ન અથવા ઈર્દ્રજાળમાં દેખાતા પદાર્થોની પ્રાપ્તિ અથવા નાશથી હર્ષ કે શોક કરવો તે મિથ્યા છે, તેવી જ રીતે સાંસારિક સર્વ પદાર્થો માટે સમજવું.

આ હકીકત જરા વધારે સ્કુંટ રીતે જોઈ એ. આપણને અનુકૂળ કોઈ પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેના પર પ્રીતિ થાય છે અને રાગથી જે સુખ થાય છે તે માની લીધેલું જ છે. એમાં સુખ શું ? વળી એ સુખ છે પણ બહુ થોડા વખત સુધી ચાલે તેવું. છેવટે અસલની સ્થિતિ તો પાછી જરૂર પ્રાપ્ત થવાની. પૌંદ્રગલિક વસ્તુઓનો એવો ધર્મ છે કે જ્યાં સુધી એક વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ ન હોય ત્યાં સુધી તેના પર બહુ પ્રેમ રહે છે, પણ

* જુઓ સુલસાયરિત્ર

પ્રાપ્ત થયા પછી થોડા વખતમાં તેના પરથી મન ઊતરતું જાય છે. નાની વયમાં ઘડિયાળ પ્રાપ્ત કરવાની અથવા મેળામાં ગયા પછી નવીન રમકડાં પ્રાપ્ત કરવાની જે હોંશ બાળકમાં જોવામાં આવે છે તેવી હોંશ તે મળ્યા પછી બે-ચાર દિવસે રહેતી નથી, આવી રીતે બીજી સર્વ વસ્તુઓ માટે સમજી લેવું, તેમાં આનંદ છે જ નહિ, માન્યો છે તે પણ અલ્પ છે, અલ્પ કાળ સુધી ચાલે તેવો છે, અને પરિણામે અધઃપતન કરાવનારો છે. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે. સંસારના સર્વ પદાર્થ અને સંબંધતું સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુ સાથે અથવા ઇંદ્રજાલ સાથે મળતાપણું બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે, અમત્કારી છે અને વિચાર કરવાથી સર્વ બાંધતમાં લાગુ પડતી રીતે ઘટી શકે તેવું છે. વસ્તુધર્મ જોવા પ્રકારનો છે, એટલે સાંસારિક કોઈ પણ પદાર્થમાં સુખ માનવું અથવા ઇન્દ્રિયના કોઈપણ વિષયમાં સ્થિરતા માનવી એ અયોગ્ય છે, ખોટું છે, આડે રસ્તે દોરનારું છે. ત્યારે સવાલ પ્રાપ્ત થાય છે કે કરવું શું? જ્યારે પૌદ્ગલિક વિષયોમાં આનંદ નથી ત્યારે આનંદ છે ક્યાં? આ જીવના પોતાના સહજ ધર્મો હોય તે પ્રાપ્ત કરીને તેમાં જો દીનતા કરવામાં આવે તો પરમ સુખ પ્રાપ્ત થાય અને નકામી અસ્થિરતા મટી જાય, માટે બીજી નકામી વાતો બાબુએ મૂકી સ્વગુણ પ્રગટ કરવા માટે આત્મલય કરવો એ જ કર્તવ્ય છે. આત્મલય કરવા માટે યમ અને નયમ પ્રબળ સાધન છે. જ્યારે મન અમુક નિયમોથી નિયંત્રિત થઈ કબજામાં આવે છે ત્યારે આત્મ-સ્થિરતા બહુ અંશે પ્રાપ્ત થતી જાય છે અને અભ્યાસથી તે વધારે અંશમાં રમણતા કરાવે છે. સર્ગાસ્નેહીઓના અસ્થિર સંબંધ અને પૌદ્ગલિક વસ્તુ પર ખોટો પ્રેમ દૂર કરી, આપણું પોતાનું શું છે તેની વિચારણામાં અને તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તેની વિશેષ ખીલવણી કરવાના કાર્યમાં મગ્ન રહેવું એ સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું ચોક્કસ સાધન છે અને પંડિત પુરુષો તેને ‘આત્મલય’નું સાર્થક નામ આપે છે. (૨૭)

મરણ પર વિચાર

एष मे जनयिता जननीर्यं, बन्धवः पुनरिमे स्वजनाश्च ।

द्रव्यमेतदिति जातममत्त्वो, नैव पश्यसि कृतान्तवशत्वम् ॥ ૨૮ ॥ (સ્વાગતાવૃત્ત)

“આ મારા પિતા છે, આ મારી માતા છે, આ મારા ભાઈઓ છે, વળી આ મારા સર્ગા-સ્નેહીઓ છે, આ મારું ધન છે, એ પ્રમાણે તને મમત્વ થયું છે અને તેથી તારું યમને વશપણું છે, તે તો તું જોતો જ નથી.” (૨૮)

વિવેચન—આ સંસારના સર્વ સંબંધ સ્વપ્ન જોવા છે, તેનું દષ્ટાંત બતાવવા અત્ર ઉલ્લેખ કરે છે. આ જીવને સ્ત્રી, કુટુંબ, પુત્ર, સર્ગાઓ અને ધન પર એવી સંજ્ઞા મમતા ચોંટેલી છે કે તે આ જીવને બહુ દુઃખ આપે છે, છતાં પણ આ સંસારમાં દુઃખ આપનાર મમતા છે એમ આ જીવ જાણતો નથી, પણ તેમાં જ સુખ માની બેઠો છે, આવાં ફારણોથી શાસ્ત્રકારો મમતાને મદિરા (દારુ) સાથે સરખાવે છે, દારૂ પીનારને સદસદ્ધિવેકુ

રહેતો નથી, અસંબંધ બોલાઈ જવાય છે, વસ્તુ-તત્ત્વની ઓળખાણ રહેતી નથી; તેવી જ સ્થિતિ મમતાને વશ પડનાર પ્રાણીની પણ થાય છે. મમત્વને વશ પડેલા દુનિયામાં માટે ભાગે બધા જીવો છે, તેઓનું વર્તન જોઈએ તો જણાશે કે તેઓ કૃત્યાકૃત્ય ચૂકી જાય છે, ન કરવા યોગ્ય કાર્યો કરે છે, અસ્થિર પદાર્થો પર ગ્રેમ રાખે છે અને સ્થિર પદાર્થોને તણ દે છે. મોહમાં મગ્ન થયેલા પ્રાણીઓ કેવા કેવા ચાળા કરે છે તે જોવા જેવું છે; તેને માટે આખી દુનિયા ખુલ્લી છે. શાસ્ત્રકાર એ હકીકત તરફ કેવી દૃષ્ટિથી જુએ છે તેના સહજ ખ્યાલ આ ગ્રંથના બીજાથી પાંચમા સુધીના અધિકારમાં આપવામાં આવ્યો છે. આ જીવ મારાં-તારાંની મમતામાં એટલો બધો મૂંઝાઈ જાય છે કે પોતાને માથે ચમનો મોટો ભય છે તે પણ તેની નજરમાં રહેતું નથી. તેનું સર્વ વર્તન-વ્યવહાર એવા પ્રકાર પર રચાય છે કે જાણે એને કોઈ દિવસ મરવું જ નથી. આ દુનિયામાં મરવું એ ચોક્કસ વાત છે, માટે તે સંબંધમાં વિચાર કરવો એ પણ ઉચિત વાત છે, એટલું જ નહિ પણ બહુ જરૂરની વાત છે. મરણના સંબંધમાં અત્ર પ્રસ્તુત એટલું જ છે કે મરણ ઈચ્છવું નહિ; ખરાબ સ્થિતિમાંથી બચી જવા-છૂટી જવા-મૃત્યુ માગવું નહિ, કારણ, કર્મ ભોગવ્યા સિવાય છૂટકો નથી અને તેવા જીવો માટે કાંઈ પરલોકમાં પલંગ દાળી રાખ્યા નથી. તેમ જ મરણથી ડરવું નહિ. મરણનો વ્યાધિ ગામમાં ચાલતો હોય અથવા પુત્ર નાનો હોય, સ્ત્રી હયાત ન હોય અથવા સ્થિતિ સાધારણ હોય કે બીજા કોઈ પણ કારણથી મરણથી જરા પણ બીધું નહિ, પરંતુ મરણ માટે હંમેશાં તૈયાર રહેવું; એથી આખી જિંદગીમાં આરાધના બહુ થશે અને મૃત્યુ દૃષ્ટિ સમીપ રહેશે તો ડરજને અંગે કરવાં પડતાં સાંસારિક કાર્યોમાં પણ એક જાતની મૃદુતા આવી જશે, જેથી ભવાંતરમાં વિકાસના નિયમ પ્રમાણે આ જીવનો કર્મ-ક્ષયના સંબંધમાં વધારો થતાં થતાં કર્મનો આત્યંતિક નાશ થવાનો સંભવ થશે અને છેવટે નાશ થશે* આ સર્વ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને બદલે આ જીવ તો મમત્વને વશ થઈ એવું વિચિત્ર પ્રકારનું વર્તન કરે છે કે બહારથી જોનારને ખરેખર હસવું આવે,

અત્ર સર્વ સંબંધની અસ્થિરતા બતાવવા આટલો ઉલ્લેખ થયો. મરણ સંબંધમાં વિશેષ વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે તે મનુષ્યને માથે ન હોત તો તેના ઠરેક કાર્યમાં બહુ કઠોરતા પ્રાપ્ત થયેલી હોત. મરણ માથે છે એવું જાણે છે તો પણ અનેક વખત માન વગેરેમાં તણાઈ જઈ આ જીવ કષાયવશ થઈ જાય છે, તો જો મરણ ન હોત તો પછી તે ભોંય ઉપર પગ પણ દેત નહિ. આથી મરણ વખતે કાંઈ, કોઈ સાથે આવતું નથી એ વિચાર નિરંતર દૃષ્ટિ સમીપ રાખવો યુક્ત છે. આમાં પણ દીનપણું બતાવવું નહિ, પરંતુ દહતા સાથે એકત્વભાવ બળવત્તરપણે ધારણ કરવો. શાસ્ત્રકાર તે ભાવ આગળ કરતાં અનેક રીતે ઉપદેશ કરે છે. એક પ્રસંગે તેઓ કહે છે કે :—

* આ સર્વ મુદ્દાઓ સહજ વિસ્તારથી જોવાની ઈચ્છા હોય તેમણે ‘જીવનસંખ્યા’નો લેખ જોવો. જીવો પ્રલોક રફ ની નોટ.

चेतोहरा युवतयः स्वजनोऽनुकूलः, सद्बान्धवाः प्रणयगर्भगिरश्च भृत्याः ।
बलगन्ति दन्तिनिबहास्तरलास्तुरङ्गाः, समीलने नयनयोर्न हि किञ्चिदस्ति ॥

“ચિત્ત હરણુ કરે તેવી સુંદર યુવતિઓ, અનુકૂળ સગાં-સંબંધીઓ, આબરૂદાર ભાઈઓ, સહયતાપૂર્વક ઉચ્ચાર કરનારા નોકરો, હાથીઓના સમૂહ અને અપળ ઘોડાઓ-આ સર્વ હોય, પણ આંખ મીંચાણી એટલે એમાંનું કાંઈ નથી.”

વ્યવહારમાં પણ આપણે સાંભળીએ છીએ કે :—

જેની કૂંકે પર્યત કાઠે, આભ ઉંડલમાં ભરતા;

જેની ચાલે ધરણી ધૂંજે, તે નર દીઠા મરતા.

આવી સ્થિતિ છે, માટે મરણને દરરોજ દષ્ટિ સમીપ રાખી તેને માટે ગમે તે વખતે તૈયાર રહેવું. બાકી તો મોટા મોટા ચક્રવર્તીઓ પણ છ બંડ પૃથ્વી અને હંબરો સ્ત્રીઓ તથા પારવગરની ઋદ્ધિ અત્ર મૂકીને જ ગયા છે, તેમની સાથે કોઈ ગયું નથી, કાંઈ ગયું નથી, એ વાત નવી બાણુશાની રહી નથી. વળી મા-બાપ, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેનો પ્રેમ પણ જ્યાં સુધી તેઓ સાથે સ્વાર્થનો સંબંધ ન થાય ત્યાં સુધી જ બહુ લાગે છે. ‘લાગે છે’ એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ જ છે કે વસ્તુતઃ તે છે જ નહિ, એક શેઠના છોકરાને પોતાના કુટુંબ પર બહુ પ્રેમ હતો. તેની પરીક્ષા બતાવવા સારુ તેના મિત્રે તેને કૃત્રિમ મંદવાડ હોવાનો દેખાવ કરવાનું શીખવ્યું. અને પેટની અસહ્ય (કૃત્રિમ) વેદનાથી શેઠપુત્ર જ્યારે અસાધ્ય લાગતા વ્યાધિના કાંઠા પર પડ્યો ત્યારે ધન્વંતરિ વૈદ્યનું રૂપ લઈ મિત્રે માથા પરથી પાણી ઉતારી તેમાં સર્વ રોગ સમાધા છે અને તે પીનારને તે રોગ આવશે, પણ પુત્ર સાંભળે થશે, એવું સ્વરૂપ બતાવ્યું; ત્યારે તેની નવયૌવના સ્ત્રી, અતુલ પ્રેમ બતાવનારી માતા, કરોડોનો વારસો આપનાર પિતા, અબજોનો વારસો મેળવનાર પુત્ર અને બીજા આશ્રિત સર્વ ખસી ગયા અને કોઈએ તે પાણી પીધું નહીં. કોઈ પાણી પીવે એમ માનવું એ જ ખોટું છે, કારણ કે પ્રેમબંધન સ્વાર્થની દોરી પર જ બંધાયેલું છે. સ્વાર્થનો દોરો તૂટે કે કોઈ બાતનો સંબંધ રહેતો નથી અને ‘કાઠો કાઠો’ એ જ ઉચ્ચાર થાય છે. સંબંધનું આવું સ્વરૂપ બાણુવા છતાં પણ પ્રાણીઓ કર્તવ્ય-વિમુખ થઈ શા માટે સંસાર-બંધનમાં ફસાતા હશે એનો ખુલાસો જ્ઞાની મહારાજ આપે છે. એમાં અનાદિ મિથ્યાત્વ-વસ્તુસ્વરૂપની અજ્ઞતા-સિવાય બીજું કોઈ પણ કારણ નથી. આથી સ્વપ્ન કે ઇન્દ્રજાળ જેવા સંસાર-બંધનમાં મૂંઝાઈ ન જતાં આત્મતત્ત્વ ક્યાં છે તે સમજવું અને સમતા આદરવી એ જ મુખ્ય ફરજ છે, એ સિદ્ધ થાય છે. (૨૮)

विषय पर मोહनुं स्वइप; समता आदरवानो उपदेश

नो धनैः परिजनैः स्वजनैर्वा, दैवतैः * परिचितैरपि मन्त्रैः ।

रक्षयतेऽत्र खलु कोऽपि कृतान्ताच्चो विभावयसि मूढ ! किमेवम् ॥ २९ ॥

* देवतैरिति वा पाठः

તૈર્ભવેऽપિ યદહો સુખમિચ્છંસ્તસ્ય સાધનતયા પ્રતિભાતૈઃ ।

મુહ્યસિ પ્રતિકલં વિષયેષુ, પ્રીતિમેષિ ન તુ સામ્યસત્ત(? સુત)ત્વે ॥ ૩૦ ॥

(અર્થતો યુગ્મમ્) (સ્વાગતાવૃત્ત)

“ ધન, સગાં-વહાલાંઓ, નોકર-ચાકરો, દેવતાઓ, અથવા પરિચિત મંત્રો, કોઈ પણ યમ(મરણ)થી અહીં રક્ષણ કરતું નથી. હે મૂઠ! તું આ પ્રમાણે વિચાર કેમ નથી કરતો? સુખ મેળવવાનાં સાધન તરીકે દેખાતાં તેઓ (ધન, સગાં, નોકર) વડે સંસારમાં સુખ મેળવવા ઈચ્છતા હે ભાઈ! તું પ્રત્યેક ક્ષણે વિષયોમાં મૂંઝાઈ જાય છે, પણ સમતારૂપ ખરા રહસ્યની પ્રીતિ પામતો નથી.” (૨૯-૩૦)

વિવેચન:—આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે આ પ્રાણી મમત્વને વશ થઈ મરણભય ભૂલી જાય છે. આ હકીકત વધારે દઢ કરવાના હેતુથી કર્તા કહે છે કે તારી પાસે ગમે તેટલા પૈસા હોય તોપણ તેનાથી તારો મરણભય જવાનો નથી. પૈસા દુનિયાની અનેક વસ્તુઓ ખરીદ કરે છે, પણ યમદેવ તેનાથી ખરીદી શકાતો નથી. તારાં ગમે તેવાં સગાં કે નોકરો હશે, તે પણ તને માતથી બચાવી શકશે નહિ. શેઠના પુત્રને* બચાવી શકાય તેમ હતું તોપણ તેઓએ બચાવ્યો નહિ, તો પછી મૃત્યુથી બચાવ કરવાની તેઓમાં શક્તિ જ નથી, ત્યારે તો તેનો વિચાર કરવાનો અવકાશ પણ ક્યાં રહે છે? એટલું જ નહિ પણ કદી દેવતાઓ તારે આધીન હશે તો તે પણ તારું રક્ષણ કરવા અસમર્થ છે, કારણ, તેઓ પોતે જ મરણને વશ છે, અને તારે આધીન ગમે તેટલી મંત્ર-શક્તિઓ હોય તોપણ એક મિનિટ આધીપાછી થવાની નથી. અનંત વીર્યાવાળા શ્રીમન્મહાવીર પરમાત્મા, પાછળ મહા-ઉપકાર થાય તેમ હતું તોપણ, મૃત્યુનો દોર એક ક્ષણ પણ અટકાવી શક્યા નથી અને કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ રાખ્યા વગર સ્પષ્ટ રીતે કહી ગયા છે કે એ કાર્ય કરવાને (મૃત્યુનો નિરધાર કરેલો સમય ફેરવવાને) કોઈ પણ સમર્થ નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિ છે તેને જાણીને પણ તું તે જ ધન, સગાં વગેરેને સુખનાં સાધન માનીશ? આ સંસારમાં સુખ છે જ નહિ; તેમાંથી સુખ મેળવવાની ઈચ્છા રહે છે એ તારી પ્રથમ ભૂલ થાય છે. બીજી ભૂલ પહેલી ભૂલના પરિણામે થાય છે. તે એ છે કે ધન, સગાં, સ્વજન વગેરેને સુખનાં સાધન માનવામાં આવે છે. આ ખન્ને ભૂલને પરિણામે વિષયો પર પ્રેમ થાય છે અને ઈન્દ્રિયના વિષયો પર પ્રેમ થયો એટલે લક્ષ ચોરાશીમાં ફેરા મારવાનું શરૂ થાય છે. માટે હે બંધુ! તું વસ્તુ-સ્વરૂપ સમજ અને આ તારી શુદ્ધ દશા નથી એ ધ્યાન પર લાવ. આ વિષયો પર પ્રીતિ લાવે છે, પરંતુ, અગાઉ જણાવ્યું તેમ, તેઓ તો ઈન્દ્રજાળ જેવા અસ્થિર છે, તેના પર પ્રેમ બાંધીને સંસારભ્રમણ કરવું એ તારા સરખા સમજીને યુક્ત નથી. શા માટે સમતામાં પ્રીતિ રાખતો નથી? સર્વ વસ્તુઓનું માખણ સમતા છે, એને આદરનારા અનેક જીવો સર્વ દુઃખથી વિરામ પામી ગયા છે. એના સંબંધમાં આવ્યા

* જીવો ૨૮ મા શ્લોક પરતું વિવેચન.

પછી તારી સ્થિતિ જરૂર ફરી જશે, માટે બીજી નકામી બાબતોનો ત્યાગ કરી તારા સ્વાર્થ-સાધનમાં તત્પર થા. સ્વાર્થ-સાધનનું પ્રથમ અંગ સર્વ જીવ પર, સર્વ વસ્તુઓ પર, સમ-ભાવ રાખવો, કષાયનો ત્યાગ કરવો, વિષયથી વિરમવું અને આત્મ-પરિણતિ બંધૂત કરવી—દૂકામાં કહીએ તો સમતા પ્રાપ્ત કરવી—એ જ છે. (૨૬-૩૦)

કષાયનું ખરું સ્વરૂપ; તેના ત્યાગનો ઉપદેશ

किं कषायकलुषं कुरुषे स्वं, केषुचिन्ननु मनोऽरिधियात्मन् ! ।

तेऽपि ते हि जनकादिकरूपैरिष्टतां दधुरनन्तमवेषु ॥ ३१ ॥ (स्वागतावृत्त)

“હે આત્મન્ ! કેટલાંક પ્રાણીઓ ઉપર શત્રુબુદ્ધિ રાખીને તું તારા મનને શા સારું કષાયથી મલિન કરે છે ? (કારણ કે) તેઓ માતા-પિતા વગેરે રૂપોમાં તારી પ્રીતિ અનંતા ભવોમાં પામ્યાં છે.” (૩૧)

વિવેચન—કોઈના ઉપર ક્રોધ કરવો તે બહુ મુશ્કેલ છે. તે કરતી વખતે મુખને લાલચોળ કરવું પડે છે અને મનનો કબજો મૂકી દેવો પડે છે. ક્રોધ કરવો એ આત્મિક શુદ્ધ દશા નથી, એ આટલા ઉપરથી જ જણાય છે, કારણ કે એમાં સ્વાભાવિકતા બહુ ઓછી છે. ત્યારે આવી કૃત્રિમ દશા ધારણ કરવામાં લાલ શો છે ? એવી દશા શા માટે ધારણ કરવી ? સામી બાબુએ ક્ષમા ધારણ કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારની મહેનત કરવી પડતી નથી, કોઈ બતની તૈયારી કરવી પડતી નથી અને કાંઈ વિચાર પણ કરવો પડતો નથી. તે શુદ્ધ દશા હોવાથી તેના પર વિચાર કરનારને તે સહજ પ્રાપ્તગ્ય છે, અથવા, અપેક્ષા બરાબર ધ્યાનમાં રાખીને બોલીએ તો, તે પ્રાપ્ત જ છે. આ આખું અપેક્ષાવચન બતાવે છે કે સંસાર-માર્ગ સરળ નથી, પણ મોક્ષ-માર્ગ સરળ છે. આવો વાંકોચૂંકો કષાયમાર્ગ શા માટે તું આદરે છે ? વળી, તું એક બીજે પણ વિચાર કરીશ તો તને જણાશે કે કષાય કરવો અનુચિત છે. જેઓની ઉપર તું કષાય કરે છે તેઓ તારાં માતાપિતારૂપે અનેક વાર તારાં પ્રીતિપાત્ર થયાં છે.* એક વાર જે પ્રીતિપાત્ર થયું હોય તેના પર કષાય કરવો એ સુઝતું કાર્ય હોય જ નહિ. કષાય પર વસ્તુ છે, પૌદ્ગલિક છે, પુદ્ગલજન્ય છે, સંસારમાં રખડવનાર છે, દર્શનથી પણ ખેદ આપે તે વર્ગમાં તેનો સમાવેશ થાય છે. એતું સેવન કરતાં સ્વાર્થ સાધન જરા પણ સિદ્ધ થતું નથી, જીલ્લો સંસાર વધે છે. તેથી સંસારનો સંબંધ તોડવાની ઈચ્છાવાળા ખપી જીવે કષાયના સંબંધમાં પણ ન આવવું વધારે સારું છે. કષાયના સંબંધમાં વિશેષ વિવેચન સાતમા અધિકારમાં આવશે; અત્ર કષાય સમતાને પૂરેપૂરા બાધ કરનારા છે, સમતાના વિરોધી છે અને જેના પર કષાય કરવામાં આવે છે તે ન્યાયદષ્ટિથી કષાયનું પાત્ર થઈ શકતા નથી એટલું જ બતાવે છે. તારું સાધ્ય (મોક્ષ) અને તારું સાધન જે વિરોધવાળું હશે તો તારા

* જુઓ, ચાલુ અધિકાર, શ્લોક ૨૩ ઉપરનું વિવેચન.

દરેક કાર્યમાં વિસંવાદ પ્રાપ્ત થશે અને છેવટે સાધ્ય મળશે નહિ. મોક્ષ અને કષાયને વિસંવાદ છે એવું અનુભવ-સિદ્ધ પુરુષો કહી ગયા છે; માટે હવે યોગ્ય વિચારણા કરવે. (૩૧)

શોકનું ખરું સ્વરૂપ; તે ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ

યાંશ્ચ શોચસિ ગતાઃ કિમિમે મે, સ્નેહલા ઇતિ ધિયા વિધુરાત્મન્ ! ।

તૈર્મૈવેષુ નિહતસ્ત્વમનન્તેષ્વેવ તેઽપિ નિહતા ભવતા ચ ॥ ૩૨ ॥ (સ્વાગતાવૃત્ત)

“શુ” આ મારા સ્નેહીઓ (મરી) ગયા ?—આ પ્રમાણે બુદ્ધિથી વ્યાકુળ થઈ ને જેઓને માટે તું શોક કરે છે, તેઓ વડે જ તું અનંત ભવોમાં હણાયેલો છે અને તેઓ પણ તારા વડે હણાયા છે.” (૩૨)

વિવેચન—ઉપરના પ્રલોકમાં જે વાત કરી તે જ વાત અત્ર ળીજા રૂપે કહે છે. જેવી રીતે કોઈ જીવ ઉપર કષાય કરવો ઉચિત નથી તેવી જ રીતે કોઈના મરણ, વિયોગાદિ પ્રસંગે તેને માટે શોક કરવો તે પણ ઉચિત નથી. સગાસ્નેહી એટલે પુત્ર, માતા, પિતા, સ્ત્રી વગેરેના મરણ પ્રસંગે શોક કરવાથી આત્મિક ગુણની હાનિ થાય છે, કારણ કે શોક રાગમૂલક છે, અને સંસારને વધારનાર એ મોટા મહામાને રાગ એક છે. જેના મરણ માટે શોચ કરવામાં આવે છે તેના વડે જ અનંત-ભવ-જામણમાં આ જીવ અનેક વાર મરાયો હશે અને તેને અનંત વાર માર્યો પણ હશે. એ તદ્દન બનવાજોગ છે. ત્યારે પછી રોવું શા હેતુએ ? વાસ્તવિક રીતે તો જે સમય પ્રમાદમાં ગયો હોય અને જેટલું આત્મહિત સાધી શકાયું ન હોય તેને માટે પોતાની જાતને અંગે રોવું અથવા નિષ્ક્રમ કાળનિર્ગમન અને પ્રમાદ માટે શોક કરવો વ્યાજબી છે. આવી જાગૃત દશા વ્યવહારના દરેક કાર્યમાં રાખવાની ટેવ પડશે. અને સાધ્યદષ્ટિ નિરંતર લક્ષ્યમાં રહેશે ત્યારે ખહુ આનંદ થશે. એ વખતે માનસિક આનંદ થવા ઉપરાંત શોકને સ્થાન જ મળશે નહિ. કારણ કે શોકનું મૂળ શુ છે અને તે કોને હોય તે ખરાખર સમજાઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે હકીકત છે ત્યારે રીતસર ખેસી, ખોટો ઠઠારો કરી, મનમાં ઉમળકો હોય યા ન હોય તોપણ દેખાવ ખાતર પરને ઠગી, ઐહિક સ્વાર્થ સાધવાની બુદ્ધિએ રાગહા તાણવા તે મહાનિંદ્ર આચરણ છે, અસત્ય વ્યવહાર છે અને કેળવણીની ગેરહાજરી બતાવનાર બાહ્ય આડંબરનું વિચિત્ર દર્શન છે. એ પ્રકાર ધર્મવિરુદ્ધ છે, કારણ કે તેમાં માયામિશ્રિત શોકને દેખાવ છે અને શુદ્ધ વ્યવહારનું સ્વરૂપ સમજનારા ધર્મિષ્ઠ ગૃહસ્થો તેમાં ભાગ ઓછો લે છે. સ્ત્રીઓને લલ્લજ વગર કૂટવાની ખાસ તાલીમ આપવામાં આવે છે અને તે પ્રસંગે બોલવાનાં વાક્યોના નિયમિત પાઠ મોઢે કરાવવામાં આવે છે. આર્યસંસારના અધઃપાતનું આ પણ ખરેખરું દંષ્ટાંત છે, કેળવણીની ગેરહાજરી આ ઠેકાણે ખહુ જણાય છે અને ધાર્મિક દષ્ટિએ જેતાં તો આ રિવાજ તદ્દન બાલીશતા, મોહના ચાળા અને નૂતન નાટક બતાવે છે,

* રાગ અને દ્વેષ : મોહના પુત્રો અને મોટા સેનાનીઓ,

અંતઃકરણથી થતો મોહજન્ય સાચો શોક કરવાની પણ શાસ્ત્રકાર ના કહે છે, તો પછી આવો ધાંધલચુકત ખોટો વ્યવહાર તો કેમ જ કર્તવ્ય તરીકે માની શકાય? પોતાની શારીરિક સ્થિતિનો વિચાર કર્યા વગર પ્રવર્તતા આ જૂના જમાનાના રિવાજમાં એક પણ જાતનો અર્થ નથી, વિવેક નથી, વિચાર નથી, તેથી સુસ્ર સ્ત્રીઓએ લોકે શુ' કહેશે તેનો ખોટો ખ્યાલ મૂકી ઈર્ષ્યા આવા વ્યવહારથી દૂર રહેવું યોગ્ય છે. કહેનારા હજારો વરસ ખેસી રહેવાના નથી અને જેને માટે કહેશે તેની આત્મિક હાનિમાં તેઓ કાંઈ ભાગ લેવાના નથી; માટે સત્પુરુષોએ ઈરેક રીતે શોકનો ત્યાગ કરવો અને ખાસ કરીને કૃત્રિમ રાગડા તો છોડી જ દેવા. (૩૨)

મોહ ત્યાગવો; કોઈ માટે શોક ન કરવો

ત્રાતું ન શક્યા ભવદુઃખતો યે, ત્વયા ન યે ત્વામપિ પાતુમીશાઃ ।

મમત્વમેતેષુ દધન્મુઘાત્મન્ !, પદે પદે કિં શુચમેષિ મૂઠ ! ॥ ૩૩ ॥ (ઉપજાતિ)

“જે સ્નેહીઓને ભવદુઃખથી બચાવવાને તું શક્તિમાન નથી, અને જેઓ તને બચાવવાને શક્તિવાળા નથી, તેઓ ઉપર ખોટું મમત્વ રાખીને હે મૂઠ આત્મન્ ! તું પગલે પગલે શા સારું શોક પામે છે?” (૩૩)

વિવેચન—જેને ત્યાં ઈરેજ વસ્ત્ર, અલંકાર ને ભોજનાદિકની પેટીઓ ઊતરતી હતી તેવા શાલિભદ્રને પણ જ્યારે જણાયું કે પોતાને માથે હજુ શ્રેણિક નામનો રાજા રાજ્ય કરે છે, ત્યારે સંસારથી વૈરાગ્ય પામી ઈરેજ એક-એક સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવા માંડ્યો. તેમને જણાયું કે અત્ર જે સુખ લાગે છે તે ખોટું છે, વાસ્તવિક સુખ તે નથી, માટે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી કે જ્યાં પોતા ઉપર કોઈનો અમલ ચાલી શકે જ નહિ. જેને શ્રેણિક રાજાના ખોળામાં ખેસતાં પણ પરિશ્રમને લીધે પરસેવો થયો હતો તે જીવ સત્ત્વવંત થઈ ચારિત્રના વિષમ માર્ગ પર ચાલવાનો વિચાર કરે એ પ્રસંગ બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. આથી પણ વધારે સત્ત્વવંત ધનનો સ્નાન કરતો હતો; ત્યાં પોતાની સ્ત્રી (શાલિભદ્રની બહેન) સુભદ્રાના નયનમાંથી ઉજ્જ્વળ અશ્રુ શરીર પર પડતાં તેના શોકવું નિમિત્ત પૂછ્યું. અને જ્યારે સુભદ્રાએ શાલિભદ્રનો ઈરેજ એક એક સ્ત્રી ત્યાગ કરવાનો વિચાર સંભળાવ્યો અને આજે સત્તર દિવસ થઈ ગયા છે, એ વાત જણાવી, ત્યારે ધત્તો હસ્યો : ‘સંસાર અસાર છે એવું જાણ્યા પછી જ્યારે તજવી ત્યારે એક-એક સ્ત્રી શા માટે તજવી? તજવી ત્યારે તો બધી તણ દેવી!’ આ ટીકાથી આશ્ચર્ય પામેલી સુભદ્રાએ મર્મમાં કહ્યું, ‘સ્વામી! કહેવું બહુ સહેલ છે દુનિયામાં કરેલ કામ પર ટીકા કરનારા બહુ હોય છે, પરંતુ પોતાને કરવાનો વખત આવતાં લગભગ બધા ખસી જાય છે.’ ધનનો ચમક્યો અને ખોલ્યો, ‘લે! મેં તો આ સર્વ તજ્યું!’ આમ કહીને ખેળ ભરેલા શરીરે તે તરત જ ઊઠ્યો, શાલિભદ્રની પાસે ગયો અને કહ્યું કે ‘કાચરપણું શા માટે કરે છે? આ સંસારમાં આપણું કોઈ નથી, માટે ચાલો, આ પછે શ્રી વીર પરમાત્મા પાસે જઈ એ.’ પછી બંને જણા પ્રભુ પાસે ગયા ને ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું.

અનાથી મુનિને પણ દાહજવર થતાં જણાયું હતું કે 'પોતાનું' કેઈ નથી. જેઓની ખાતર આ જીવ પ્રાણ આપવા તૈયાર થાય છે, જેઓની ખાતર સંસારત્યાગ કરતાં આ જીવને અનેક પ્રકારના સંકલ્પ-વિકલ્પો થાય છે, તેઓનો સ્નેહ અમુક હદમાં જ બંધાયેલો છે.' એવા વિચારથી રસ્તાની સૂઝ કેમ ન પડે? પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે સૂતરના તાંતણા તોડવા એ પણ આ જીવને વખત પર બહુ મુશ્કેલ પડે છે. આનું કારણ સ્પષ્ટ છે. બાહ્ય દ્રષ્ટિએ તે સૂતરના તાંતુ લાગે છે, પણ તે તો મોહરાજ્યએ વીટેલાં બાંધાં દોરણં છે, અને તેને તોડવા જેટલું આત્મ-વીર્ય ફેરવનાર જ આ સંસાર-યાત્રા સફળ કરે છે. બધા જીવો આયુષ્યના પ્રમાણમાં જીવે તો છે જ, પરંતુ જેઓ મોહ-અધિનો છેદ કરે છે તેઓનો ફેરો સફળ થાય છે, ત્યારે બાકીના સર્વનો ફેરો ફેગટ (નિષ્ફળ) થાય છે. આ જીવને ખરેખર દુઃખ તો જન્મ-મરણનું છે; એ દુઃખમાંથી છોડાવવાને જેઓ તદ્દન અશક્ત છે, તેઓને સારુ અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ વેડી ધન એકઠું કરવું, તેઓના માની લીધેલા પ્રસંગ પર વેધ જાળવવા, તેઓના માનેલા વ્યવહાર પ્રમાણે પોતાની મરજી વિકલ્પ પણ વર્તન કરવું અને ભવ-દુઃખ છોડાવનારની સોબત કરવા ઇચ્છા થાય ત્યારે તેઓ અનેક પ્રકારના અંતરાય ઊભા કરે તે મૂંગે મોઢે સહન કરવા એ તદ્દન ગેરવાજબી છે. દુનિયામાં તો આપાઠાભૂતિ, નંદિષેષુ અને આર્દ્રકુમાર જેવા જીવો પણ હોય છે. જેઓ સંસારમાં પાછા પડ્યા છતાં પણ વખત આવતાં સંસારને જ મોક્ષનું સાધન બતાવી, તેના પર સ્વારી કરી, તેને કબજે કરી લે છે; અને ગજસુકુમાળ, નેમિનાથજી તથા સ્કંદકાચાર્ય જેવા આત્માઓ પણ હોય છે, જેઓ સંસારથી ડરી તેના સંબંધમાં જ આવતા નથી. આ બંને વર્ગના પ્રાણીઓ સંસારનું સ્વરૂપ બહુ સારી રીતે સમજેલ છે. આ બંનેમાંથી કયો વર્ગ આદરણીય છે, તેની વિચારણા પોતાના સંયોગ અને મનોબળ પર આધાર રાખે છે, પરંતુ એક વાત તો બંને વર્ગમાંથી એકસરખી રીતે અનુકરણ યોગ્ય છે, અને તે એ કે સંસારનો સંબંધ ત્યાજ્ય છે, સંબંધીઓ ખાતર ભવ-દુઃખમાં સબડયા કરવું એ મોહના ચાળા છે અને વાસ્તવિક વસ્તુ-સ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે. સંયમ-આરાધન કરવાની શક્તિ ન હોય અથવા ઇચ્છા થતી ન હોય તેણે તે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા-હોંશ રાખવી અને શ્રાદ્ધજીવનમાં પણ સત્ય વ્યવહાર ચલાવી અનુકરણ કરવા યોગ્ય દેશચારિત્ર ધારણ કરવું. આશ્રિતોના માની લીધેલા શ્રેય સારુ અનંત ભવો સુધી મહા-દુઃખ પ્રાપ્ત થાય તેવું આચરણ ચલાવવું નહિ—એ બાસ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક સદુપદેશ છે. સ્વાર્થ-સાધનામાં રક્ત રહેવાના ઉપદેશને પુષ્ટ કરતાં વગર કારણે તેમાં લપટાવું નહિ એવો અત્ર ઉપદેશ કયો છે. એ સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું ચોથું સાધન છે. (૩૩)

સમતાદ્વારનો ઉપસંહાર, રાગ-દ્વેષત્યાગનો ઉપદેશ

સચેતના: પુદ્ગલવિષ્ડજીવા, અર્થા: પરે ચાણુમયા દ્વયેડપિ ।

દધત્યનન્તાન્ પરિણામભાવાંસ્તત્તેષુ કસ્ત્વર્હતિ રાગરોષી ॥ ૩૪ ॥ (ઉપજાતિ)

“ પુદ્ગલ-પિંડને અધિષ્ઠિત જીવો સચેતન પદાર્થો છે અને પરમાણુમય અર્થ (પૈસા) વગેરે અચેતન પદાર્થો છે. આ બંને જાતિના પદાર્થો અનેક પ્રકારના પર્યાયલાવ-પલટનલાવ પામ્યા કરે છે, તેથી તેના ઉપર રાગ-દ્રેષ કરવાને કોણુ લાયક ગણાય ? (૩૪)

વિવેચન—સૂત્રી, પુત્ર, સગાં અને સંબંધીઓ વગેરે સર્વ મનુષ્યો તેમ જ પોપટ અને કાગડો, સર્પ, નોળીઓ, મગરમચ્છ અને સોનાની પાંખોવાળો મચ્છ, વીંછી અને તીડ, કીડી અને માખી, શંખ અને જળો સર્વનાં શરીર પુદ્ગલનાં બનેલ છે; તેમ જ ખાણમાંથી નીકળ્યા પછી સોનું, રૂપું, લોહું વગેરે ધાતુઓ તેમ જ ઘરમાં રહેલું સુંદર ફરનીયર સર્વ અચેતન છે—જીવ વગરનું પુદ્ગલ છે. આ સર્વ ચેતન અને અચેતન પદાર્થો વારંવાર પર્યાયલાવ પામે છે. જીવ વારંવાર દેવપણું, મનુષ્યપણું, તિર્યંચપણું અને નારકીપણું પામે છે અને તેનો તે સ્વભાવ આ અધિકારમાં આપણે જો-ત્યાર પ્રસંગે રૂપાંતરથી જોઈ ગયા છીએ. કોઈ વાર તે પ્રમોદ કરાવે તેવું રૂપ ધારણુ કરે છે અને કોઈ વાર તે મહા-નિંદા લાગતું કુરૂપ ધારણુ કરે છે. એવી જ રીતે અચેતન પદાર્થો પણ અનેક પ્રકારનાં સારાં-ખરાબ લેખાતાં રૂપો ધારણુ કરે છે. એનું દષ્ટાંત સુબુદ્ધિ પ્રધાને ખાઈના જળથી બનાવેલું નિર્મળ જળ પૂરું પાડે છે.

એક રાજા અને તેનો સુબુદ્ધિ નામે પ્રધાન એક દિવસ બહુ ગંધાતી ખાઈ પાસે નીકળ્યા. રાજાને આ બહુ ખરાબ વાસ આવતી ખાઈની ગંધથી ઠીક લાગ્યું નહિ, તેથી તેણે મેં મરડયું. પ્રધાન સાથે તેણે આ સંબંધી વાતચીત પણ કરી. પ્રધાને તો ઠંડ પેટે જણાવ્યું કે પુદ્ગલનો સ્વભાવ સુગંધી-દુર્ગંધી થયા કરવાનો છે; કારણુ કે દરેક પરમાણુમાં જોમાંથી એક ગંધ હોય જ છે. રાજાને આ વાત રુચી નહિ, પણ બંને તે વખત ચૂપ રહ્યા. પ્રધાને ત્યાર પછી તે ખાઈમાંથી કેટલુંક પાણી ભરી મંગાવ્યું અને તે પાણીને શુદ્ધ કરાવ્યું. પછી તેમાં કતકચૂણીદિ નાખીને તેની દુર્ગંધ દૂર કરી અને કપૂર પ્રમુખથી સુગંધ ઉત્પન્ન કરી. પછી કોઈ પ્રસંગે રાજાને આ પાણી પીવા આપતાં તેણે તે પાણીનાં બહુ વખાણુ કર્યાં; એટલે પ્રધાને સર્વ હકીકત નિવેદિત કરી. રાજાને આથી પુદ્ગલના વિચિત્ર ધર્મની પ્રતીતિ થઈ.

જે પદાર્થો પર પ્રીતિ કરવી તે પદાર્થ જો એકસરખી સ્થિતિમાં નિરંતર રહેવાનો હોય તો તે પ્રીતિને યોગ્ય કહી શકાય. ઘરનું સુરમ્ય ફરનીયર ભાંગી જશે, નાશ પામશે, ફૂટી જશે; સુંદર શરીર માટી સાથે મળી જશે; તેમાં રહેલો આત્મા પર્યાયથી અનેક ભાવો પામશે; ત્યારે તેમાં પ્રેમ કેવી રીતે કરવો ? કોના ઉપર કરવો ? શા માટે કરવો ? કરીએ તો તેનો અર્થ શું ? આવા વારંવાર બદલાતા સચેતન પદાર્થો પર પ્રેમ કરવો એ આપણા ગૌરવથી નીચું છે, કરવા યોગ્ય નથી. એટલા માટે શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજ પ્રશમરતિ પ્રકરણ (શ્લોક પર) માં લખે છે કે:—

તાનેવાર્થાન્ દ્વિષતસ્તાનેવાર્થાન્ પ્રલીયમાનસ્ય ।
નિશ્ચયતોઽસ્યાનિષ્ટં ન વિષતે કિશ્ચિદિષ્ટં વા ॥

“ એક જ વિષયો પર દ્વેષ કરનારા જીવો જ્યારે તે જ વિષયો પરિણામાંતર પામી સારા થાય છે ત્યારે તે જ પદાર્થોમાં તદ્દીન થાય છે, તેથી આ જીવને નિશ્ચયથી કોઈપણ પદાર્થ ઈષ્ટ અથવા અનિષ્ટ નથી.” આ ટૂંકા પદ્યમાં બહુ અર્થ-ગાંભીર્ય રહ્યું છે તે વિચારવા યોગ્ય છે, આવી રીતે કોઈ પણ જીવ કે અજીવ પર રાગ-દ્વેષ કરવો અયુક્ત છે, તે સિદ્ધ માનવામાં આવે તો બહુ ખટપટનો અંત આવી જાય, એટલા માટે જ ‘વીતરાગ’ને દેવ માનવામાં આવે છે. વસ્તુ ઉપરથી રાગ ઓછો થઈ જાય, એટલે સ્વાભાવિક રીતે સર્વ ઉપર સમભાવ આવે છે અને સમભાવ પ્રાપ્ત કરવો એ સર્વતું સાધ્યર્થિદુ છે, સમતા અધિકારનો ઉપસંહાર કરતાં સ્વાર્થ-સાધન સારું આ ઉત્તમ ઉપાય બતાવ્યો છે તે બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. આ સંસારમાં ખરેખર રખડાવનાર ‘રાગ-દ્વેષ’ છે. તે બંને મોહજન્ય છે અથવા મોહ જ છે, કારણ કે રાગ-દ્વેષ કરતી વખતે વિવેકનો નાશ થાય અને ચિત્તની સમતા ભ્રમી જાય છે. મોહને મહિરા સાથે સરખાવી આપણે અનેક વાર જોઈ ગયા છીએ કે વિવેકનો નાશ કરવો એ મોહનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. રાગ-દ્વેષનો નાશ થયા પછી કોઈ કાર્ય બનતું નથી એમ નથી, પરંતુ દરેક કાર્ય કરવામાં જે ચિકાશ હતી તે દૂર થાય છે, સરલ ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે અને કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું ખરાખર ભાન થાય છે. માટે કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર ગાઢ રાગબંધન ન રાખવું, એટલું તો હાલ તુરત જરૂર કરવું; અને તેવી જ રીતે આકરું વૈર પણ કોઈ સાથે ન રાખવું, કારણ કે વસ્તુની રચના બેતાં, પછી તે જીવ હો કે અજીવ હો, પણ તે સર્વ વસ્તુઓ રાગ-દ્વેષને લાયક નથી, તેમાં પણ અચેતન પદાર્થ ઉપર દ્વેષબુદ્ધિ તો અતિ-અનભિજ્ઞતા સૂચવે છે; કારણ કે તે કરતી વખત સામી વસ્તુની અને પોતાની સરખાઈ બેવામાં આવતી નથી. સર્વ વસ્તુઓમાં પલટનભાવ પામવાનો સ્વભાવ હોવાથી વસ્તુતઃ કોઈ વસ્તુ ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ હોઈ શકે નહિ, તેથી રાગ અને દ્વેષ બંને કરવા યોગ્ય નથી એ વિષયની પ્રતીતિ થાય છે. (૩૪)

*

*

*

એવી રીતે પ્રથમ સમતા અધિકાર પૂર્ણ થયો. આખા ગ્રંથની પીઠિકા આ અધિકારમાં છે. આખા ગ્રંથમાં અનેક પ્રયત્નો કરી જે પ્રાપ્ત કરવાની સૂચના કરવામાં આવી છે તેનો સીધો કે આડકતરો ધ્વનિ સમતા-પ્રાપ્તિમાં જ પર્યવસાન પામે છે. મમત્વત્યાગ, ચિત્તદમન, કષાયત્યાગ, શુભવૃત્તિ વગેરે સર્વતું સાધ્ય સમતા છે અને સમતાનું પરમ સાધ્ય અક્ષયપદ (મોક્ષ) છે; તેથી આખા ગ્રંથના બીજભૂત અને સાધ્યસૂચક આ અધિકારની જેમ કર્તાએ મુખ્યતા ગણી છે, તેમ બહુ સંભાળ રાખીને તેના પર નોટ લખવાનું અને વારંવાર ફેરવીને એકસરખી બનાવવાનું લક્ષ્યમાં રાખ્યું છે અત્ર સામાન્ય રીતે મંજળાયરણ કર્યા પછી સમતા કેવી ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ છે તે પર ગ્રંથકર્તા આપણને લઈ

જાય છે. તેને માટે યોગ્ય કોણ કહેવાય ? વગેરેના સ્પષ્ટ દેખાવો આપણી અંતર્યામી સમક્ષ રજૂ કરી છેવટે સમતાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ખતાવે છે. સમતાનો સામાન્ય અર્થ એ જ થાય છે કે ગમે તેવા અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સંજોગો પ્રાપ્ત થાય તોપણ મનને એકસરખી રીતે પ્રવર્તાવવું; અસ્થિરથી રાજી થઈ જવું નહિ અને વિપત્તિથી શોક કરવો નહિ; ગમે તેવા સુખ કરનારા સંજોગો પ્રાપ્ત થાય તો તેથી સંસારમાં રાજી જવું નહિ અને ગમે તેવા ગ્લાનિ કરનારા સંજોગો પ્રાપ્ત થાય તો તેથી અસ્થિર મનવાળા થઈ જવું નહિ. આવા પ્રકારની મનની એકસરખી સ્થિતિને 'સમતા' કહેવામાં આવે છે. એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાથી આ ભવદુઃખ મટી જાય છે અને તેટલા માટે દરેક પદાર્થોનું ખારીકીથી અવલોકન કરી તેનો અને પોતાનો ખરો સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે તે ખરાખર વિચારી લેવા યોગ્ય છે. આવી રીતે અવલોકન કરવાથી જ વસ્તુનું સ્વરૂપ ખરાખર સમજાય છે.

અહીં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે ગમે તેવી સૂક્ષ્મ લાગતી બાબતને પણ તપાસ કર્યા વગર ચલાવી લેવી નહિ, એટલે વ્યવહારના નાનામાં નાના વિષય ઉપર પણ નજર રાખી તેની યોગ્ય કિંમત આંકવી. જો તેની પરીક્ષામાં ભૂલ કરી, તેની કિંમત હોય તે કરતાં વધારે કે ઓછી આંકી અથવા તો અવગણના કરી-સૂક્ષ્મ છે એમ ધારી તેને વિચારી મૂકી-અથવા તેની ઉપેક્ષા કરી, તો તે સૂક્ષ્મ બાબત પણ આપણા ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવે છે Smiles નામનો અંગ્રેજ લેખક પોતાના 'The Character' નામના ગ્રંથમાં લખે છે કે, "Never give way to what is little or by that very little, however small it may be, you will be practically governed." (તમે નાની બાબતને કદી તાબે ન થાઓ, કારણ કે તે ગમે તેટલી નબળી હશે પણ તેનાથી તમારા ઉપર પૂરું જોર ચાલશે,) અને તે ખરેખરું છે. શરૂઆતમાં નાના લાગતા અપ્રીણ વગેરેના વ્યસનની જો તે વખતે અવગણના કરી ઉપેક્ષા કરી હોય છે, તો પછી ધીમે ધીમે તે આખા શરીરનો કબજો લઈ મનુષ્ય પર પોતાનું અપ્રતિહત સ્વાતંત્ર્ય ચલાવે છે, માટે અવલોકન કરવાની ટેવ વારંવાર રાખવી અને તે રીતે વસ્તુ ઓળખી તેના પર જય મેળવવો.

'સમતા' એટલે સર્વ જીવો તથા વસ્તુઓ તરફ રાગ-દ્રેષનો અભાવ. જેઓ આત્મિક માર્ગમાં ઊતરવા ઇચ્છતા હોય તેઓને સમતાનો વિષય પ્રથમ અગત્ય ધરાવનારો છે. વિષય બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે અને વિચારી વિચારીને તેમાંથી સાર કાઢી લેવા યોગ્ય છે. સમતા વગરની દરેક ધાર્મિક ક્રિયા બહુ અલ્પ ફળ આપે છે, અને તે ફળ એટલું બધું અલ્પ છે કે જે ફળ મેળવવાની ઇચ્છાથી* ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેની અપેક્ષાએ તો કાંઈ ફળ થતું નથી એમ કહીએ તોપણ ચાલે; આખો દિવસ ભાર વહન કરનારને એક પાઈ મજૂરીની મજા એના જેવું તે છે. એથી ઊલટું, જ્યારે સમતા રહિત ક્રિયા કરવામાં

* મોક્ષ મેળવવાની જ ઇચ્છા હોઈ શકે, બાકી પૌદ્ગલિક ઇચ્છાના સંબંધમાં તો જૈન શાસ્ત્રકારો નિષેધ કરે છે.

આવે છે ત્યારે તે ક્રિયામાં એક એવી ભતનું સૌંદર્ય અથવા એવી મૃદુતા આવે છે કે જેથી તે ક્રિયામાં એક ભતનો અર્પવ (સહજ) આનંદ વ્યાપી જાય છે. એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવો બહુ મુશ્કેલ છે, કારણ કે એ દષ્ટાંતનો વિષય નથી, પરંતુ અનુભવ-ગમ્ય છે. આ ત્ર્યંચમાં ઘણા વિષયો અનુભવથી જ સમજાય તેવા છે, જે માટે આપણે નિરુપાય છીએ. તેનો રસ જેને આખવો હોય તેણે પ્રથમ તેના અધિકારી થવું જોઈએ અને ત્યાં સુધી તે તેનું જે વર્ણન અધૂરા શબ્દોમાં કરવામાં આવ્યું હોય તે ગ્રહણ કરવું જોઈએ. સાકરનો સ્વાદ કયા શબ્દોમાં વર્ણવવો ? આખનાર તરત જ અનુભવથી તેના સ્વાદને સમજે છે. એવો આ આંતરાનંદ અવર્ણનીય-અનિર્વચનીય છે. શાસ્ત્રકાર કહી ગયા છે કે :—

સમતા વિષ્ણુ જે અનુસરે, પ્રાણી પુણ્ય કામ;
છાર ઉપર તે લીપણું, ઝાંખર ચિત્રામ.

આવી રીતે સમતા વગર ગમે તે ધાર્મિક ક્રિયા કરવામાં આવે તે છાર ઉપર લીપવા બરાબર છે. જ્યાં સુધી ભૂમિકા શુદ્ધ કરવામાં આવી ન હોય ત્યાં સુધી તેના પર ગમે તેટલાં ચિત્રો કાઢવામાં આવે તે નકામાં છે. સર્વથી પ્રથમ જરૂર ભૂમિકાને શુદ્ધ કરવાની છે. સમતા ભૂમિકાને શુદ્ધ કરવાનું કાર્ય બરાબર બનેલું છે, ભૂમિકા શુદ્ધ કરવાની આવશ્યકતાના સંબંધમાં સહજ જણાવવાની આવશ્યકતા લાગે છે. એક ચિત્રકારને ચિત્ર આણેખવું હોય તો પ્રથમ વસ્ત્ર શુદ્ધ કરશે; એક પથ્થરને સુંદર મૂર્તિમાં ફેરવવો હોય તો તેને સરખો કરવામાં આવશે; એક પ્રતિકૃતિ ખાડવી હોય તો ડાઘ વગરની પ્લેટ ફોટોગ્રાફર તૈયાર કરશે, તેવી જ રીતે હૃદયમંદિરમાં સુંદર ભાવના-મૂર્તિ સ્થાપન કરવી હોય તો પ્રથમ હૃદય-ભૂમિકાને શુદ્ધ કરવી જોઈએ. જો તેમાં મલિન વાસનાઓ હશે, જો તેમાં કષાયનો કચરો હશે, જો તેમાં રાગ-દ્વેષના ડાઘા લાગેલા હશે, તો ભાવના-મૂર્તિ તેમાં સ્થિર થઈ શકશે નહિ, અને તેટલા જ માટે આનંદઘનજી મહારાજ શ્રી સંભવનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે કે ‘સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે, અભય અદ્રેષ અખેદ.’ પ્રથમ ભૂમિકાને એટલે હૃદયને આવા પ્રકારની મલિન વાસનાઓથી સ્વચ્છ કરવું; અને તેમ કરવાનું પ્રબળ સાધન સમતા છે. સમતાથી જ્યારે યથાસ્થિત વસ્તુ-સ્વરૂપનો ઊંચ થાય છે, ત્યારે મલિન વસ્તુઓ અને મલિન ભાવોનું પરભાવપણું સમજાય છે અને તદનુસાર જ્યારે તેનો ત્યાગ કરવાનો—તેને ફેંકી દેવાનો-નિશ્ચય થાય છે ત્યારે ભૂમિકા શુદ્ધ થતી જાય છે અને ભાવના-મૂર્તિ તેમાં સ્થાપન થાય છે. શુદ્ધ પ્રકાશ પડે તેવી ભૂમિકા થયા પછી તેના પર શુદ્ધ પ્રતિબિંબની છાયા પડતાં તે સ્વયંપ્રકાશ આપી કાર્ય સન્મુખતા પ્રાપ્ત કરાવે છે. આથી ભૂમિકામાંથી કચરો હોય તે કાઢી નાખવો અને તે માટે સમતા જેવા પ્રબળ સાધનનો ઉપયોગ કરવો.

સમતા એટલે ‘સ્થિરતા’ આપણા પ્રાકૃત માણસોનાં મન કેટલાં બધાં અસ્થિર-અચળ હોય છે તેનો ખ્યાલ તરત આપી શકાય તેમ છે. નવકારવાળી ગણવાનો આરંભ

કરતાં એકાદ નવકાર ધ્યાન રાખીને ચિંતવાય છે; પછી મનના બે વિભાગન પડી જાય છે. મનની વિચિત્ર ગતિ શરૂ થાય છે. હાથ પોતાનું કામ કરે છે એટલે મણુકા એક પછી એક પડવા જારી રહે છે. મનના એક વિભાગમાં અરુપરૂપણે નવકારનો જાપ ચાલે છે. જે બહુધા ચંત્રવત (Mechanical) હોય છે; અને તે જ વખતે બીજા વિભાગમાં મન દુનિયાના કંઈક વિભાગોમાં ફરવા નીકળી પડે છે. આવા જ પ્રકારની સ્થિતિ પ્રતિક્રમણ વખતે પણ અનુભવાય છે. ટેવ પાડવાથી આ સ્થિતિ સુધરી શકે તેમ છે. ધીમે ધીમે એક વસ્તુમાં મનને સ્થિર કરી શકાય છે અને તે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. મનની એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે યમ-નિયમાદિની બહુ જરૂર છે, જે સમતાનાં સાધનને આ ગ્રંથમાં ચર્ચ્યાં છે તે બહુધા યોગનો વિષય છે અને તેને માટે જીદો લેખ લખવાની જરૂર છે. અત્ર કહેવાનું એટલું જ છે કે સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાથી બહુ પ્રકારના લાભ થાય છે અને તે જ સમતા છે. સમતાના આવા વિશાળ અર્થ તરફ ધ્યાન ખેંચી ગ્રંથકાર ત્યાર પછી સમતાને મોક્ષના અંગ તરીકે બતાવે છે. સમતા વગરનાં અનુભવો લગલગ ફળ વગરનાં છે એમ આપણે ઉત્કૃષ્ટ ફળની અપેક્ષાએ જોયું, તેથી આ વિભાગ તો સ્વતઃસિદ્ધ થઈ જાય છે. તેથી આ ગ્રંથકર્તા વિશેષ વિવેચન ન કરતાં સમતા-પ્રાપ્તિનાં સાધનો તરફ આપણને દોરી જાય છે. આ વિષયને ચાર વિભાગમાં વહેંચી શકાય છે. સાધનો અનેક પ્રકારનાં છે અને તે આખા ગ્રંથમાં અનેક રીતે બતાવવામાં આવ્યાં છે. દરેક પ્રાણીને પોતાને કયું સાધન અનુકૂળ થઈ પડશે તે તેણે પોતે પોતાને માટે વિચારી લેવું. આ અધિકારમાં સમતાને પ્રાપ્ત કરવા માટે મુખ્ય ચાર પ્રકારનાં સાધનો બતાવ્યાં છે :

૧. સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ સાધન મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ભાવના ભાવવી એ છે. આ ચાર ભાવનાઓ બહુ ઉપયોગી છે અને જીવોનો પરસ્પર સંબંધ દર્શાવનારી હોવાથી તે હૃદયને આર્દ્ર કરે છે. એનું વિશેષ વિવેચન ગ્રંથમાં વિવેચન લખતી વખતે આપ્યું છે ત્યાંથી જાણી લેવું. બીજી બાર સંસાર-ભાવના અથવા ભવ-ભાવના છે, તે સંબંધી આ ગ્રંથમાં આગળ વિવેચન કરવામાં આવશે. શરૂઆતમાં આ અગત્યની ચાર ભાવનાઓ પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવાથી સૂરિમહારાજે બહુ ઉપકાર કર્યો છે. એ ચાર ભાવના ભાવવાથી ઘણા જીવોને સમતા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એ સંદેહ વગરની વાત છે.

૨. સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું બીજું સાધન ઇન્દ્રિયના વિષયો પર સમ-ચિત્ત રાખવાનું છે. સાંસારિક સર્વ વિષયો સાથે આ જીવને કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે તે વિચારી જ્ઞેતાં આ સાધનની ઉપયુક્તતા બહુ સારી રીતે સમજાય છે. બાહ્ય દેખાવથી વસ્તુઓમાં ફસાઈ અનુકૂળ વિષયોમાં મૂંઝાઈ જવાથી કર્તવ્યવિસ્મરણ થાય છે, એ વસ્તુનો સહજ ધર્મ છે

* ઉપયોગ સમયાંતરે હોવાથી પલટાયા કરે છે, જેનું આપણને જ્ઞાન નથી, તેથી આ પ્રમાણે લાગે છે. વસ્તુતઃ બે વિભાગ પડતા નથી, પણ ઉપયોગ બદલાયા કરે છે. ક્રિયાના તો વિભાગ પડે છે. આ દ્રવ્યાનુયોગને અંગે મનના બંધારણનો ગહન વિષય છે તેથી અત્ર તેનો ચર્ચા કરી નથી.

એમ અનાદિ અભ્યાસને લીધે લાગે છે; પણ તે ઉપર જણાવેલ શુદ્ધ વિચારોથી, સૂચી અધિકાર નાશ પામી જાય છે તેની માફક, આપોઆપ નાશ પામી જઈ વિવેક-દિવસનું સુખભાત સર્વત્ર સર્વ દિશામાં સ્થિતિ કરે છે.

૩. સમતાનું ત્રીજું સાધન વસ્તુ-સ્વભાવ યોગબંધનું છે. પૌદ્ગલિક વસ્તુઓનો જીવ સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, એનો ખ્યાલ કરવાની બહુ જરૂર છે. જ્યાં સુધી આવા પ્રકારનું જ્ઞાન થતું નથી, ત્યાં સુધી જીવ બહુ ભૂલો કરે છે. જે વસ્તુ કદી પોતાની થઈ શકે નહિ તેને પોતાની માને છે, તેના પર પ્રેમ કરે છે, તેના સંયોગથી આનંદ માને છે, તેને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે અને તેના વિયોગથી દુઃખી થાય છે. સગાં-સંબંધીઓ, પુત્ર, સ્ત્રી વગેરે-નો સંબંધ પણ આ સ્થાને વિચારવા યોગ્ય છે અને તેવી જ રીતે દરેક વસ્તુઓનો સંબંધ પણ અવલોકન કરવા યોગ્ય છે. એ સંબંધની સ્થિતિ અને સુખ આપવાની અદ્વિતતા અથવા અભાવ ધ્યાનમાં લઈ તે સુખમાં મસ્ત ન બનતાં 'સ્વ' શું છે તે યોગબંધનું એ સમતા-પ્રાપ્તિનો રામબાણ ઉપાય છે. આ વિષયને અંગે આત્મ-શિક્ષા પણ અનેક પ્રકારની આપવામાં આવી છે.

૪. સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું ચોથું સાધન, સ્વાર્થ પ્રાપ્ત કરવામાં રક્ત રહેવું એ છે. આ જીવ જ્યાં સુધી વસ્તુઓની વાસ્તવિક સ્થિતિ જાણતો નથી, ત્યાં સુધી નકામા પ્રયત્ન કરી સુખ નથી ત્યાંથી સુખ મેળવવા પ્રયાસ કરે છે; તેથી સર્વ પ્રાપ્ત થયેલા અથવા થનારા પદાર્થોને સ્વપ્ન કે ઈદ્રિજળથી પ્રાપ્ત થયેલ પદાર્થો સાથે સરખાવી, તે સરખામણી ઘટાવી, સ્વાર્થસાધન કરવા માટે કર્તા પ્રેરણા કરે છે. અત્ર જે સ્નેહીવર્ગમાં ફસી તેઓનો ખાતર મહાપ્રયાસ કરવામાં આવે છે, તેનું કાંઈ પણ ફળ મળતું નથી, કારણ કે સર્વ પ્રયાસ ધન-પ્રાપ્તિ માટે કરવામાં આવે છે, તે પ્રવૃત્તિ તદ્દન નિર્હેતુક અને ખોટી છે; એથી આ જીવને કોઈ પ્રકારનો લાભ થતો નથી. અને જ્યારે આ જીવ સંસારાટલીમાં ભૂલો પડે છે ત્યારે તેને સ્તો અતાવવા કે મહાભયંકર જનાવરોથી તેનું રક્ષણ કરવા તેવા સ્નેહીઓ આવતા નથી તેમ જ જે પદાર્થો ઉપર તે પ્રેમ કરે છે તે પોતાના રૂપમાં સ્થિર રહેતા નથી, વારંવાર બદલાયા કરે છે અને અંતે નાશ પામી જાય છે. આવા પદાર્થો ઉપર પ્રીતિ કરીને આત્મ-અવનતિ કરવામાં આવે તેના કરતાં જો સ્વાર્થ-સાધન કરવામાં આવે તો મહા-કલ્યાણ થઈ જાય.

આવી રીતે સમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક પ્રકારનાં સાધનો આ અધિકારમાં બતાવવામાં આવ્યાં છે. વાત એમ છે કે દરેક બાબતનું નિરીક્ષણ કરવાની ઠેવ પાડવાની જરૂર છે, વસ્તુને જોઈ તેનું બાહ્ય નિરીક્ષણ કરવાથી લાભ નથી, પરંતુ તે શું છે? ક્યાંથી આવી છે? તેનો અને પોતાનો સંબંધ શું છે? કેટલો છે? ક્યાં સુધીનો છે? વગેરે વિચારવાથી સમતા પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે આ પ્રણાલિકાએ કાર્ય કરનારને આત્મ-ભગૃતિ પ્રાપ્ત થાય

છે. આત્મ-નિરીક્ષણ (Self-examination) નો અર્થિત્ય પ્રભાવ ખડુ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. આ કાળમાં ઉપર ઉપરતું વાંચી જવાથી ઘણીખરી ખાખતમાં ઊંડા ઊતરવાની ટેવ પડતી નથી, તેથી ખાસ લાભ કરે તેવી ખાખત પણ જરા આનંદ દેખાડી પસાર થઈ જાય છે. પરંતુ આવો સામાન્ય ખ્યાલ છોડી દઈ આત્મ-નિરીક્ષણ કરવાની ઈચ્છા પ્રખળપણે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આત્મતત્ત્વ-ગવેષણા થાય છે અને સાધ્યતું સામીપ્ય થાય છે. વસ્તુ-વિચારણા કરવાની ટેવ પડવાથી મનની અચળતા મટતી જાય છે, તે વિશેષ સ્થિર થતું જાય છે અને તેમ વારંવાર થતાં અનુભવની જગૃતિ થાય છે. અને એક વાર અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું એટલે પછી વિશેષ કાર્ય કરવાની જરૂર રહેતી નથી. ઘણું વાંચવાને બદલે મુદ્દામ થોડા ગ્રંથો વાંચવા, વાંચીને વિચારવા, વિચારીને તેમાં ખતાવેલા ભાવોનું પૃથક્કરણ કરવું, પૃથક્કરણ કરીને અરસપરસ તેનો સંબંધ લગાડવો અને તેનું રહસ્ય ન ઊખડી શકે તેવી રીતે સ્થાપન કરવું; તેવી જ રીતે જે શ્રવણ થાય, જે કાર્ય થાય, જે હિલચાલ થાય તેના સંબંધમાં ખરાખર નિયમસર પૃથક્કરણાદિ કરવામાં આવે અને આંતર તત્ત્વ અને સંબંધ વગેરેને સ્થાપવામાં આવે તો જરૂર કૃતિ-વ્યવહાર-માં બહોળો ફેરફાર થઈ જઈ આત્માનુભવ જગૃત થાય; તેથી ભૂમિકાશુદ્ધિના પ્રખળ ઉપાય તરીકે સમતા અને તેનાં ચારે સાધનો ધારણ કરવાં અને તેમ કરવા માટે ખસૂસ કરીને વિચારપૂર્વક, નિયમસર, દરેક વખતે, યોગ્ય અવસર લઈ આત્મ-નિરીક્ષણ જરૂર કર્યાં કરવું.

આ સમતા-અધિકાર આખા ગ્રંથની કૂંચી છે. આખા ગ્રંથનો વિસ્તાર સમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તેનાં અનેક પ્રકારનાં સાધનો ખતાવવામાં જ સમાઈ ગયો છે. આખી જિંદગીમાં અનુભવ કરી ઉત્તરાવસ્થામાં શ્રી મુનિસુંદરસૂરિએ આ ગ્રંથ લખ્યો હોય એમ આ અધિકારના પ્રત્યેક શ્લોકમાંથી ધ્વનિ સ્કુરે છે. એનો દરેક શ્લોક ખડુ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. આ આખા અધિકારમાં એક જાતની સમતા રેલછેલ થયેલી જણાય છે. સૂરિમહારાજનો આ ઉચ્ચ આશય લક્ષમાં રાખી તેના પર ઘટતું વિવેચન કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. સમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે સર્વ પ્રકારની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો એ આ ગ્રંથ વાંચવાનું અદ્વિતીય પરિણામ હોવું જોઈએ. ‘સમતા’ આખા ગ્રંથનું રહસ્ય છે, તેની સ્પષ્ટતા છેલ્લા અધિકારથી થશે. એ ‘સામ્ય-સર્વસ્વ’ અધિકાર ગ્રંથને પૂર્ણ કરીને ખતાવે છે કે ગ્રંથની આદિ અને અંતનો એક જ વિષય છે. તેની પુષ્ટિમાં વચ્ચે ખીજા અધિકારો લખ્યા છે, પરંતુ સાધ્ય ખાસ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવ્યું છે. આ વિષયમાં જો કાંઈ પણ પ્રેમ લાગ્યો હોય, જો ભવ-વાસના જરા પણ ઊઠી હોય અથવા ઉઠાવવા યોગ્ય છે, એમ લાગ્યું હોય તો, હવે પછીના અધિકારોમાં દરેક સુજ વાંચનારે પ્રવેશ કરવો, એટલી પ્રાર્થના છે.

॥ इति सविवरणः समतानामा प्रथमोऽधिकारः ॥

द्वितीयः स्त्रीममत्वमोचनाधिकारः ॥

‘समतातुं’ रहस्य समन्वया पછી तेने प्राप्त करवाना साधन तरङ्ग स्वाभाविक रीते ध्यान जे‘याय’ छे. प्रथम साधन मोड़-ममत्वने त्याग करवो जे छे. जनस्वभावतुं अवलोकन करनारने अनुभव थयो छे के अनेक प्रकारना ममत्वमां पणु स्त्री उपरने मोड़ अने मारापणु विशेष जणवान होय छे, तेथी अत्र प्रथम ते उपर व्याख्या करे छे. जीने, त्रीने, ज्योथे अने पांथमो अधिकार परस्पर संबंध धरावे छे.

युरुपने गणे आंधिदी शिला

मुहसि प्रणयचारुगिरासु, प्रीतितः प्रणयिनीषु कृतिस्त्वम्* ।

किं न वेत्सि पततां भववाद्वाँ, ता नृणां खलु शिला गलबद्धाः ॥१॥ (स्वागतावृत्त)

“हे विद्वान् ! जे स्त्रीजोनी वाणी स्नेहथी तने मधुर लागे छे, तेना उपर प्रीतिथी तुं मोड़ पाभे छे; पणु लवसमुद्रमां पडता प्राणीजोने तेजो गणे आंधिदी पथर (जेवी) छे जेम शुं तुं जणुतो नथी” (१)

विवेचन—अनादि अलयासथी मोड़राजना हुकमथी आ प्राणीजोडारना सुंदर हेभाव तथा लाषणुथी स्त्री उपर मोड़ पाभी जय छे. पछी तेने नथी रहैतो विवेक के नथी रहैती लज्जा. स्त्रीना मोड़ तेने केटवो प्रतिबंध करनारो छे ते जरा विचार करे तो तरत समबन्ध जय तेवुं छे. सत्तागत अनंत ज्ञानवाणा जवनी आ कृपापात्र स्थिति तरङ्ग ध्यान राभी तेने जयत करवा माटे ‘विद्वान्’ना उपनामथी संजोधीने कहे छे के हे लाई ! दरियामां दूजता माणुसने लाकडुं के जेवो कोई हलके पदार्थ आदांजन तरीके जरने छे, के जेथी ते तरी शके; पणु तेने जहद्वे पथर केडे आंधियो होय तो ते दरियामां दूजतो ज जय छे. लव(संसार) समुद्र छे, अने तेमां स्त्री आ जवने गणे आंधिदी शिला रूप थईने दुआडे छे. जेक लवमां—जेक वजतना संबंध मात्रमां—ज ते जेटवो कर्मबंध करावे छे के अनंत लव सुधी रखणवुं पडे. आनी ज रीते वैराग्यशतककार पणु कहे छे:—

* कृतिन् किमिति पाठान्तरं क्वचिद् दृश्यते

अ. ६

મા જાણસિ જીવ તુમં પુત્તકલત્તાહ મજ્જ સુદહેઠ્ઠ ।
નિરુણં બંધનમેયં, સંસારે સંસરંતાણં ॥

“હે જીવ ! પુત્ર, સ્ત્રી વગેરે મારે સુખતું કારણ છે એમ તું બાણીશ નહિ; કારણ કે સંસારમાં જન્મણ કરતા આ જીવને એ પુત્ર અને સ્ત્રી વગેરે જીવતાં દૃઢ બંધન છે.”

મોહતું આવું સ્વરૂપ બાણી જેમ બને તેમ મોહ ઓછો કરવો અને સંસાર પર ઉદાસીન ભાવ રાખવો એ અત્ર ઉપદેશ છે. શૃંગારના વિષયમાં ગણે આલિંગન કે બંધન કરવું એ ઉત્કૃષ્ટ રસ શૃંગારના કવિઓ ગણે છે; એ વાસ્તવિક રીતે શું છે એનો ખરો ખ્યાલ કવિએ અત્ર આપ્યો છે, હીનોપમા ન થઈ બધ એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખી યથાસ્થિત સ્વરૂપતું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. (૧; ૩૫)*

સ્ત્રીઓમાં રહેલી અરમણીયતા

ચર્માસ્થિમજ્જાન્ત્રવસાસ્રમાંસામેઘ્યાઘશુચ્યસ્થિરપુદ્ગલાનામ્ ।

સ્ત્રીદેહપિણ્ડાકૃતિસંસ્થિતેષુ, સ્કન્ધેષુ કિં પશ્યસિ રમ્યમાત્મન્ ? ॥ ૨ ॥ (સ્ત્રવજ્ઞા)

“સ્ત્રીના શરીરપિંડની આકૃતિમાં રહેલાં આમડી, હાડકાં, ચરબી, આંતરડાં, મેદ, લોહી (રુધિર), માંસ, વિષ્ટા વગેરે અપવિત્ર અને અસ્થિર પુદ્ગલોમાં હે આત્મન્ ! તું સુંદર શું જુએ છે ?” (૨)

વિશેષ વિવેચન બીજી અને ત્રીજી ગાથાતું એકસાથે નીચે કરવામાં આવ્યું છે. (૨; ૩૬)

અપવિત્ર પદાર્થોની દુર્ગંધ; સ્ત્રીશરીરનો સંબંધ

વિલોક્ય દૂસ્થમમેધ્યમલ્પં, જુગુપ્સસે મોટિતનાસિકસ્ત્વમ્ ।

મૃતેષુ તેનૈવ વિમૂઢ ! યોષાવપુષ્ણુ તત્કિં કુરુષેઽમિલાપમ્ ? ॥ ૩ ॥ (સ્ત્રવજ્ઞા)

“હે જડ ! હૂર રહેલી જરા પણ દુર્ગંધી વસ્તુ જોઈને તું નાક મરડીને દુર્ગંધા કરે છે, ત્યારે તેવી જ દુર્ગંધથી ભરેલ સ્ત્રીઓના શરીરની તું કેમ અભિલાષા કરે છે ?” (૩)

વિવેચન—મદિલકુંવરીને પરણવાની ઇચ્છાએ આવનાર છ રાજાઓને પ્રતિબોધ પમાડવા માટે સ્વ-શરીરપ્રમાણ પૂતળી કરી, તેમાં ઉત્તમ ઉત્તમ ખાવાના પદાર્થો નાખી રાજાઓ સમક્ષ ખોલતાં દુર્ગંધ પ્રસરી, તેથી સર્વ જ્યે રાજાઓને પ્રતિબોધ થયો અને તે પરથી સર્વને ખ્યાલ આવ્યો કે શરીરમાં તો માંસ, રુધિર વગેરે ગટરખાતું જ ભરેલું છે; ફક્ત તે અપવિત્ર પદાર્થો ઉપર આમડી મઠી લઈ તે શરીરને સુંદર દેખાડ્યું છે. મોહથી આ જીવ અંદર જોતો નથી, અને તેથી જ તેને ઉપરતું સૌંદર્ય દેખાય છે. “નગરખાણ પરે નિત્ય વહે, કંઈ મળ સૂત્ર ભંડારો રે, તિમ દારો રે; નર નવ, દ્રાદશ નારીનાં એ.”

* અહીં તેમ જ આગળ બધે દરેક શ્લોકના વિવેચનને અંતે આપેલ આ એ અંકોમાંનો પહેલો અંક તે તે અધિકારના શ્લોકનો અંક બતાવે છે, અને બીજો અંક સળંગ શ્લોકનો અંક સૂચિત કરે છે.

આવી રીતે પ્રવાહબંધ મળ-મૂત્ર ચાલ્યા જ કરે છે, અને તેથી જ ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે 'મુહુર્નિન્ધં રુપં કવિજનત્રિશેષૈર્મુહુ કૃતં'—સ્ત્રીઓતું રૂપ તો તદ્દન નિન્ધ છે, વારંવાર નિન્ધ છે, છતાં વિષયમાં મસ્ત થયેલા કલ્પિત ઐહિક સુખના આસક્ત કવિઓ તેના દેહને ભારે ભારે ઉપમા આપી તેને આકાશમાં ચઢાવી દે છે. અને સંસારમાં મગ્ન જનો આ કવિઓની પ્રતિભાશક્તિનાં વખાણુ કરે છે, પરંતુ સર્વ પ્રકારનો અનુભવ કરીને રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ કહે છે કે “એ વારંવાર નિન્ધવા યોગ્ય છે.”

“દેખી દુર્ગંધ દૂરથી, તું મોંઢ મચકોડે માણે રે, નવિ જાણે રે; તેણે પુફ્ફળે તુજ તનુ ભર્યું એ.” ઉપરના પ્રલોકનો ભાવ અત્ર સમાઈ જાય છે. કચરાપટ્ટીના ગાડાને દૂરથી જતું જોઈ મુખ ઉપર રૂમાલ આડે રાખે છે, અને વિષ્ટામાં પગ પડતાં ધોઈ નાખે છે, તેની બુદ્ધિ આગળ કેમ ચાલતી નહિ હોય? વિષયાંધપણું એટલે શું? તે અહીં સ્પષ્ટ થાય છે. વિષયાંધ થયો એટલે વિવેક ચાલ્યો જાય છે. શ્રીમદ્દ્વિનાથજીનું દષ્ટાંત અત્ર બહુ ઉપયોગી છે, અને તેમાંથી ઘણો સાર લેવાનો છે. (૩, ૩૭)

સ્ત્રીમોહથી આ ભવ પરભવમાં થતાં ફળોનું દર્શન

અમેઘ્યમાંસાસ્રવસાત્મકાનિ, નારીશરીરાણિ નિષેવમાણાઃ ।

દ્વાપ્યપત્યદ્રવિણાદિચિન્તાતાપાન્ પરત્રેચ્છતિ* દુર્ગતીશ્ચ ॥ ૪ ॥ (ઉપજાતિ)

“વિષ્ટા, માંસ, રુઘિર અને ચરબી વગેરેથી ભરેલા સ્ત્રીઓનાં શરીરને સેવનારા પ્રાણીઓ આ ભવમાં પણ પુત્ર અને પૈસા વગેરેની ચિન્તાનો તાપ પામે છે અને પરભવે દુર્ગતિમાં જાય છે.” (૪)

વિવેચન—ઉપર જણાવ્યું તેમ સ્ત્રીઓતું શરીર અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલું છે તેથી સેવવા યોગ્ય નથી, છતાં પણ કામાંધ જીવો તેને સેવે છે. ત્યાર પછી બહુ દુઃખ સહન કરવાં પડે છે. છોકરો વંઢેલો થાય તો તેથી, અથવા બીજા પ્રકારે, ઘણી સંતતિ થવાથી પણ પુત્ર લાલનપાલનની અનેક ચિન્તા થાય છે અને પૈસા પણ તેને ખાતર તેમ જ સ્ત્રીઓની ખાતર બહુ પેદા કરવા પડે છે. પોતાનું પેટ ભરવા ઉપરાંત બીજાઓનાં પેટ ભરવાં પડે છે અને પાછળ વારસો મૂકી જવા માટે પણ એકઠું કરવું પડે છે, જાળવવું પડે છે. અને આવી રીતે આખો ભવ તે ઉપાધિમાં પૂરો થાય છે. (પુત્ર અને ધનની શું સ્થિતિ છે તે માટે જીવો આગળ ત્રોજો અને ચોથો અધિકાર.) એક સ્ત્રીની ખાતર કેટલું થાય છે તે કપિલ કેવળીના દષ્ટાંતથી જણાય છે. કપિલ અભ્યાસાવસ્થામાં એક શેઠની મદદથી કોઈ બાઈને ઘેર જમતો હતો; ત્યાં તેની સાથે તેને આસક્તિ થઈ અને શરીરસંબંધ થતાં તેને ગભાં રહ્યો. પ્રસૂતિકર્મ માટે પૈસાની જરૂર પડી એટલે ત્યાંનો રાજા સવારના પ્રથમ

* પરત્ર પ્રતિતી યા પાઠઃ ।

જનાર બ્રાહ્મણને જે માસા સોનું આપતો હતો તેની પાસે જઈ સુવર્ણ મેળવવાનો વિચાર કર્યો. પછી પાછલી રાત્રિએ વહેલો ઊડી રાબના મહેલ તરફ જવા નીકળ્યો. ચોકીદારોએ તેને ચોર બંધીને પકડ્યો; અને સવારના રાબ પાસે બચારે તેને ઊભો કર્યો ત્યારે તેણે પોતાની સર્વ હકીકત નિવેદન કરી. તેના સત્યવાદીપણાથી રાબ ખુશ થયો અને કહ્યું કે તારે જે ઈચ્છા હોય તે માગ. કપિલ તો રાબની આજ્ઞાથી અશોક વાડીમાં જઈ વિચારવા લાગ્યો કે જો જે માસા સુવર્ણ માગીશ તો તેથી માત્ર સ્ત્રીને માટે વસ્ત્રો જ આવશે, પણ ઘરેણું નહિ આવે. ત્યારે હજાર સૈન્યા માથું? ના, ના, તેનાં પણ પૂરતાં ઘરેણું નહિ થાય, ત્યારે ચાલો, લાખ સુવર્ણ મહોર માગીએ. આમ ચઢતાં ચઢતાં યાચનાની હદ ન રહી એટલે પાછો વિચાર થયો કે અરે! જે માસા સોનાને માટે નીકળેલો, તેને કરોડ સોના-મહોરોથી પણ સંતોષ થતો નથી, માટે ધિક્કાર છે આ તૃષ્ણાને! આવા વિચારથી ત્યાં જ કેશનો લોચ કર્યો. આ દષ્ટાંતમાં જોવાનું ખાસ એટલું જ છે કે એક સ્ત્રીના સંબંધથી પણ તૃષ્ણા કેટલી વધે છે! તેને માટે એલાયચી કુમારનું ચરિત્ર પણ પ્રસિદ્ધ છે. સ્ત્રીમોહથી તેને ઘણું સહું. દુનિયામાં જરા નજર નાખશે તો તુરત જણાશે કે સ્ત્રી એટલે ઘર અને ઘર એટલે બધું; માટે સંસારમાં પડનારાઓએ અને પડેલાઓએ બહુ વિચાર કરવાનો છે.

નારી ઉપર મમત્વ રાખનારને આ ભવમાં આટલી અડચણો અને દુઃખ વેઠવાં પડે છે, તે ઉપરાંત પરભવમાં પણ બહુ દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. મોહમાં મગ્ન થયેલાઓના નરક વગેરે ગતિમાં શા હાલ થાય તે સહેજે સમજાય તેવું છે. (૪; ૩૮)

સ્ત્રીશરીરમાં શું છે તે વિચારવાની જરૂર

અંગેષુ યેષુ પરિમુહ્યસિ કામિનીનાં, ચેતઃ પ્રસીદ વિશ ત્ત ક્ષણમન્તરેષામ્ ।

सम्यक् समीक्ष्य विस्माशुचिपिण्डकेभ्य-स्तेभ्यश्च शुच्यशुचिवस्तुविचारमिच्छन्॥५॥(वसंततिलका)*

“હે ચિત્ત! તું સ્ત્રીઓના શરીર ઉપર મોહ પામે છે, પણ તું (અસ્વસ્થતા મૂકીને) પ્રસન્ન થા અને જે અંગો ઉપર મોહ પામે છે તે અંગોમાં પ્રવેશ કર. તું પવિત્ર અને અપવિત્ર વસ્તુના વિચાર(વિવેક)ની ઈચ્છા રાખે છે તેથી અરાબર સારી રીતે વિચાર કરીને તે અશુચિના ઠગલાથી વિરામ પામ.” (૫)

વિવેચન—આ પ્રાણી બહારના દેખાવમાત્રથી ફસાઈ બાય છે. કર્તા કહે છે કે તને શરીરના જે ભાગ ઉપર મોહ થતો હોય તેની અંદર જરા ઊંઠો ઊતર અને તેમાં શું છે

* ઉક્તા વસન્તતિલકા તમજા જગૌગઃ વસન્તતિલકામાં ચૌદ અક્ષર હોય છે.

(૮-૬)

તે વિચાર. જરા વિચાર કરીશ તો કદી પણ મોહ થશે નહિ. રાવણુ સરખા ભૂલ્યા, તે આટલો વિચાર ન કરવાનું જ પરિણામ હતું. અને નેમિનાથ સંસાર છોડી ચાલ્યા ગયા તે એવો વિચાર કરવાનું જ પરિણામ હતું. તેને પ્રથમથી જ સમજાઈ ગયું હતું કે સ્ત્રીસંબંધથી અનેક પ્રકારની ઉપાધિ જરૂર વધશે. અનેક મહાત્માઓ સંસાર છોડી જંગલમાં ચાલ્યા જાય છે તે આ બંધન તોડવા માટે જ છે. સ્ત્રીના રૂપમાં આસક્ત થયેલા મનુષ્યરૂપ અનેક પતંગિયાં બહારના મોહથી ફસાઈ, સારાં કપડાં પહેરીને શોભીતી થયેલી પરસ્ત્રીરૂપ દીવાની ઝાળમાં પડે છે અને પછી શુ' થાય છે તે સર્વ સમજે છે. શંગારને પોષણ કરનારા કવિઓની કવિત્વશક્તિ ગમે તેટલી વખાણવા જેવી હોય, પણ તેઓની મનનશક્તિ આટલેથી જ અટકી છે. કેઈ આવા જ પ્રકારના હેતુથી શાંત રસને રસમાં ગણવાની તેમના તરફથી ના પાડવામાં આવી છે! કવિઓ પણ મનુષ્ય જ હતા અને મનુષ્યની નબળી બાબુમાં મોહ રહે છે, તેને વશ થઈ જવાથી મોહ તેઓના ઉપર પોતાની શક્તિ અજમાવે એ સ્વાભાવિક છે.

આ શ્લોકનો ભાવ વિચારવા જેવો છે. સંસારમાં ભમાડનાર કર્મો પૈકી મોહનીય કર્મ બહુ તીવ્ર છે, બળવાન છે અને સામે થવામાં જરા સુસ્કેલી પમાડે તેવું છે. ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના કર્તા સિદ્ધર્ષિ ગણિ તેમ જ અન્ય મહાત્માઓ કર્મોની અંદર તેને રાબતી પદવી આપે છે, અને બીજાં કર્મોને તેના પ્રધાન, સિપાઈ તરીકે ઓળખાવે છે, ધર્મ-ધનની હાનિ કરનાર મોહનીય કર્મના પ્રભાવથી ધર્મધનથી રહિત થઈ જઈ આ જીવ સંસારમાં રખડ્યા કરે છે. સંસાર ઓછો કરવા, સ્વભવના ફેરા મટાડવા, સ્વસ્થાન પ્રાપ્ત કરવા અને નિરતિશય આનંદ મેળવવા સ્ત્રી પરનું મત્ત્વ ઓછું કરવું એ અત્ર ઉપદેશ છે. સાંસારિક લોગ લોગવનારાઓએ તેને તજતી વખત શાલિભદ્ર અને સ્થૂલભદ્રાદિનાં ચરિત્ર વિચારવાં અને સંસારમાં ન પડ્યા હોય તેમણે પડ્યા અગાઉ શ્રીનેમિનાથ અને શ્રીમદ્દિલનાથાદિકનાં ચરિત્ર વિચારવાં. (૫; ૩૯)

ભવિષ્યની પીડાઓ વિચારીને મોહ ઓછો કરવો

વિમુહ્યસિ સ્મેરદશઃ સુમુખ્યા, મુલ્લેક્ષણાદીન્યભિવીક્ષમાણઃ ।

સમીક્ષસે નો નરકેષુ તેષુ, માંહોદ્ભવા ભાવિકદર્થનાસ્તાઃ ॥ ૬ ॥ (ઉપજાતિ)

“વિકસિત નયનવાળી અને સુંદર મુખવાળી સ્ત્રીઓનાં નેત્ર, મુખ વગેરે જોઈ તું મોહ પામે છે, પણ તેના મોહને લીધે ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારી નરકની પીડાઓને તું કેમ જોતો નથી?” (૬)

વિવેચન—હૃદય પીવાને લલચાયેલી બિલાડી હૃદયને જ દેખે છે, પણ માથે ડાંગ લઈને બેલેલા પુરુષને દેખતી નથી; ખોટો દસ્તાવેજ કરનાર તાત્કાલિક લાભને જ જુએ છે, પણ

ન્યાયાસન પરથી થનારા ન્યાયને પરિણામે થનારી મોટી જોલબત્રા તરફ નજર રાખતો નથી; તેવી જ રીતે મોહાંધ પ્રાણી સ્ત્રીના સુંદર અવયવ અને રેશમી સાડી જ દેખે છે, પણ તેનાથી આ ભવ અને પરભવમાં થનારી પીડાઓને વિચારતો નથી. નરકનાં દુઃખોનો ખ્યાલ આવવો પણ મુશ્કેલ છે. તેની શીત, ઉષ્ણ વગેરે દશ પ્રકારની વેદનાનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રમાંથી વાંચતાં મજબૂત હૃદયનો માણસ પણ કંપી ઊઠે છે. વળી, ક્ષેત્રવેદના ઉપરાંત પરમાધ્યાત્મિક વેદના પણ ઘણી તીવ્ર હોય છે. આ ઉપરાંત પરસ્પર તારકી જીવો અનેક ઉપઘાત કરે છે તે અન્યોન્યકૃત ત્રીજી વેદના પણ અતિ અસહ્ય છે. આની રીતે ક્ષણમાત્રના સુખની ખાતર દીર્ઘ કાળનું મહાદુઃખ વહોરવું પડે છે, તેનો હે ભાઈ! તું વિચાર કર. (આ જ મુદ્દા ઉપર આખો શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી ગ્રંથ લખાયેલો છે, તે વાંચવાની ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે. (૬; ૪૦)

સ્ત્રીશરીર, સ્વભાવ અને ભોગ-ફળનું સ્વરૂપ

અમેધ્યમસ્ત્રા બહુરન્ધ્રનિર્યન્મલાવિલોચત્કૃમિજાલકીર્ણા ।

ચાપલ્યમાયાનૃતવચ્ચિકા સ્ત્રી, સંસ્કારમોહાન્નરકાય યુક્તા ॥ ૭ ॥ (ઉપજાતિ)

“વિષ્ટાથી ભરેલી ચામડીની કોથળી, બહુ છિદ્રોમાંથી નીકળતા મળ (મૂત્ર-વિષ્ટા)થી મલિન, (યોનિમાં) ઉત્પન્ન થતા કીડાઓથી વ્યાપ્ત, અપણતા, માયા અને અસત્ય (અથવા માયામૃષાવાદ)થી ઠગનારી એવી સ્ત્રીઓ પૂર્વ સંસ્કારના મોહથી નરકમાં જવા સારુ જ ભોગવાય છે.” (૭)

જેનમ્ જયતિ શાસનમ્

વિવેચન—સ્ત્રીશરીરનું સ્વરૂપ ઉપર બહુ વિવેચનથી ખતાવાઈ ગયું. આ પ્રલોકમાં કહે છે કે સ્ત્રી વિષ્ટાની કોથળી છે. “યકૃત, વિષ્ટા, પ્રલેશમ, મજ્જા અને હાડકાથી ભરેલી અને સ્નાયુઓથી વીંટી લીધેલી, બહારથી રમ્ય સ્ત્રીઓ ચામડાની કોથળી છે.” વેદક શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેના શરીરનાં અગિયાર-બાર દ્વારો નિત્ય વહ્યા કરે છે. ટીકાકાર વાત્સ્યાયન શાસ્ત્રમાંથી પ્રલોક ટાંકી ખતાવે છે કે “સૂક્ષ્મ, મૃદુ, યોનિના મધ્ય ભાગમાં રહેનારા અને લોહીમાંથી ઉત્પન્ન થતા કૃમિઓ સ્ત્રીઓને ખરજ ઉત્પન્ન કરે છે.” સ્ત્રીશરીર અપવિત્ર છે એ આટલી હકીકતથી સમજાય તેવું છે. અત્ર લૌકિક શાસ્ત્રોથી પણ તે અપવિત્ર છે એમ ખતાવ્યું. વિચાર કરનારને તો આ વાત વિચારમાત્રથી પણ સમજાય તેવી છે. શાસ્ત્રમાં જોઈ એ તો કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય શાસ્ત્રના ત્રીજા પ્રકાશમાં લખે છે કે મુસુહુ જીવ રાત્રે ઊંઘમાંથી જાગી જાય તો વિચાર કરે કે વિષ્ટા, મળ, મૂત્ર, પ્રલેશમ, મજ્જા, સ્નાયુ અને અસ્થિની ખતાવેલી, બહારથી સુંદર લાગતી સ્ત્રીઓ ચામડાની કોથળી છે. કદાચ એ કોથળીમાં જે હોય તેને બહાર કાઢવું હોય, એટલે કે કોથળી ઉલટાવી નાખી હોય, તો તેનો ઈચ્છુક પુરુષ શિયાળ અને ગીધથી તેનું રક્ષણ કરવા ઊભો રહે! એટલે

એ પદાર્થો તરફ પશુઓ ખેંચાઈ આવે એવા પદાર્થો છે.) સ્ત્રીરૂપ શસ્ત્રથી જ ન્યારે કામી જિતાર્થ ભય છે ત્યારે કામદેવ શા માટે તદ્દન નામનું શસ્ત્ર હાથમાં લેતો નથી; અર્થાત્ ગમે તેવા શસ્ત્રથી પણ કામી જિતાર્થ જશે, એને જીતવા માટે મોટાં શસ્ત્રોની જરૂર પડશે નહિ.

સ્ત્રીઓમાં ચાપલય, માયા વગેરે દોષો સ્વાભાવિક હોય છે. નૈતિક શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે “અસત્ય; સાહસ, માયા, મૂર્ખાઈ, લોભીપણું, અપવિત્રપણું, નિર્દયપણું—એટલા દોષો સ્ત્રીઓમાં સ્વાભાવિક રીતે જ હોય છે.” આપણો અનુભવ છે કે જૂના સંસારમાં અમદાવાદી કિનખાખ સારું કબ્રિયા થાય છે; ત્યારે સુધરેલા સંસારમાં ક્રૈંય સિદ્ધ સારું કબ્રિયા થાય છે; પરંતુ વાત એકની એક જ છે. ચાલુ જમાનાની ખરચાળ જિંદગીમાં સ્ત્રીઓ કેટલે દરજ્જે જવાબદાર છે તે એક વિચારવા જેવો સવાલ છે. ખાદી-પ્રચારમાં સ્ત્રીવર્ગ કેટલો પછાત છે તેનાં કારણો ખ્યાલમાં લેવા યોગ્ય છે.

સ્ત્રીલોગનું ક્ષણ શું થાય? વિષયાનંદમાં ધર્મભાવ તો રહે જ નહિ, તેમાં પણ વિશેષે કરીને સ્પર્શેન્દ્રિયના લોગમાં તો મનઃકંદ્રિય એકાકાર પ્રવર્તે ત્યારે જ આનંદ થાય છે. આનું પરિણામ શું આવે? શાસ્ત્રકાર ફરમાવી ગયા છે કે સાધુ જે સ્ત્રીનો સંબંધ કરે તો બહુ પાપ બાંધે; જે પાપનું વર્ણન સાંભળતાં કંપારી થાય તેમ છે; અને સમકિતથી પણ બ્રૂટ થાય. અને ગૃહસ્થને સ્ત્રીલોગ નરકગમન કરાવનાર થાય. આવી રીતે જુઓ કે સ્ત્રીશરીરમાં કાંઈ વખાણવા જેવું નથી. સ્ત્રીનો સ્વભાવ ઉક્ત પ્રકારનો છે અને તેને લોગવવાથી પરિણામે આ ભવમાં અને પરલવમાં મહાદુઃખ થવાનું છે. હવે આટલું ખતાવ્યા પછી શું કરવું જોઈએ તે મનમાં જ સમજી બાઓ. (૭; ૪૧)

લલનામત્ત્વમોચનદ્વારનો ઉપસંહાર અને સ્ત્રીની હીન ઉપમેયતા

નિર્ભૂમિર્વિષકન્દલી ગતદરી વ્યાઘ્રી નિરાહ્નો મહા-

વ્યાધિર્મૃત્યુરકારણશ્ચ લલનાઽનમ્રા ચ વજ્રાશ્નિઃ ।

બન્ધુસ્નેહવિઘાતસાહસમૃષાવાદાદિસન્તાપભૂઃ,

પ્રત્યક્ષાપિ ચ રાક્ષસીતિ વિરુદ્ધૈઃ સ્વ્યાતાઽઽગમે ત્યજ્યતામ્ ॥૮॥ (શાર્દૂલવિક્રીઢિત)*

“સ્ત્રી ભૂમિ વગરની (ઉત્પન્ન થયેલી) વિષની વેલડી છે, શુદ્ધ વગરની વાઘણ છે, નામ વગરનો મોટો વ્યાધિ છે, કારણ વિનાનું મૃત્યુ છે, આકાશ વગરની વીજળી છે, સગાં અથવા ભાઈઓના સ્નેહનો નાશ, સાહસ, મૃષાવાદ વગેરે સંતાપોનું ઉત્પત્તિસ્થાન

શાર્દૂલવિક્રીઢિતમાં ૧૯ અક્ષર હોય છે. મ, સ, જ, સ, ત, ત તથા ગ.

(૧૨-૭)

છે અને પ્રત્યક્ષ રાક્ષસી છે : આવાં આવાં ઉપનામો સ્ત્રીઓ માટે આગમમાં આપવામાં આવ્યાં છે, માટે તેને તણ દો.” (૮)

વિવેચન—આ શ્લોકનો લાવાર્થ સમજી શકાય તેવો છે. શુદ્ધ વગરની વાઘણની બીક વધારે રાખવાનું કારણ છે : શુદ્ધમાં રહેતી હોય તો તેટલી જ જગ્યાએ બીક રહે છે, નહિ તો આખા જગલમાં બીક રહે છે આવી રીતે સ્ત્રીની બીક આખા સંસાર-વનમાં રહે છે. બાકીનો અર્થ સમજી શકાય તેવો છે. (૮; ૪૨)

વિદ્વાન અંધકારે આ પ્રમાણે સ્ત્રી-મમત્વદ્વાર પૂર્ણ કર્યું. સમતાના અધિકાર પછી તરત જ સ્ત્રીમમત્વદ્વાર લખવામાં ગંભીર આશય છે. સ્ત્રી એ સંસાર છે, એના મમત્વમાં ફસાવાથી સંસારની જેટલી વૃદ્ધિ થાય છે, તેટલી બહુધા બીજા કોઈ કારણથી થતી નથી. સ્ત્રીઓ માટે અંધકારે આટલું બધું લખ્યું તેનો આશય એમ જણાય છે કે સર્વ પ્રકારના મોહ કરતાં સ્ત્રી તરફનો મોહ પ્રાણીને બહુ બંધનકર્તા થઈ પડે છે. જેમ પુરુષોને સ્ત્રીઓ બંધનરૂપ છે તેમ જ સ્ત્રીઓને પુરુષો બંધનરૂપ છે. આ અધિકારમાં બતાવેલી હકીકત સ્ત્રીઓએ પુરુષોના સંબંધમાં તેમ જ સમજવી. વિશેષમાં એટલું પણ જણાય છે કે જોકે સ્ત્રીઓને મનોવિકાર વધારે હોય છે, છતાં પણ પુરુષ કરતાં ધારે તો સ્ત્રીઓ મન પર વધારે અંકુશ રાખી શકે. પુરુષની લલચાવી સ્ત્રી લલચાશે નહિ, ત્યારે પુરુષને પીગળી જતાં બહુ ઓછી વાર લાગશે. સ્ત્રી-શરીરબંધારણ વગેરે કેટલાંક કારણો એવાં છે, પણ અત્ર તે પ્રસ્તુત નથી. આ આઠ ગાથામાં સ્ત્રીના શરીરની અશુચિ તરફ અંધકારે બહુ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ ઉપરાંત એક હકીકત એ છે કે પ્રેમ સ્વાભાવિક અને વિષયજન્ય એમ બે પ્રકારના હોય છે. વિષયજન્ય પ્રેમ યુવાવસ્થામાં બળવાન હોય છે, આવો પ્રેમ જ બહુધા દુનિયામાં દેખાય છે અને તેથી કેટલે દરજ્જે લેવાઈ જવું એ વિચારવા યોગ્ય સવાલ છે, સુરીકાંતા, નયનાવલી વગેરેના પ્રેમ અને સ્વાર્થ તથા મનોવિકારતૃપ્તિ સ્ત્રીઓની કાળી બાબુ બતાવે છે. દુનિયાનો અનુભવી માણસ જોઈ શકશે કે પ્રેમની પરિસીમા કયાં કયાં દોરાય છે અને સ્વાર્થસંઘટન થતાં કેવાં દૂર ખેંચી જવાય છે. સ્ત્રીસંબંધથી અથવા તન્નિમિત્તે ઘણાં ખૂન અને ક્રોધદારી કેસો બને છે. આવી રીતે સ્ત્રીસંબંધથી અનંત સંસાર વધે છે એ નિઃસંદેહ છે.

વિષયતૃપ્તિમાં વાસ્તવિક કશો આનંદ નથી, એ સર્વ સમજે છે; પણ મનોવિકારને તાબે થઈ આ પ્રાણી અનેક ચાળા કરે છે, ખાસ કરીને જેઓ સ્થાને-અસ્થાને, વખતે-કવખતે વિષયાધીન થઈ જતા હોય તેઓએ તો બહુ જ વિચારવાનું છે. કદાચ સ્વસ્ત્રીનો ત્યાગ ન બને તોપણ પર-સ્ત્રી તરફ નજર કરવામાં અથવા તેની સાથે સંબંધ કરવામાં તેના પતિને કેટલો અન્યાય કરાય છે તે બહુ વિચારવા જેવું છે. એવી જ સ્થિતિમાં પોતાની જાતને મૂકવાથી તરત જ તેનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. સાધારણ વ્યવહારના

નિયમથી, આબરૂદ્ધાર ગૃહસ્થની ફરજ તરીકે પણ પરસ્પરીસંબંધનો તો વિચાર જ થવો ન જોઈએ. દેખીતા સારા અને આબરૂદ્ધાર માણસો પણ જ્યારે આ ક્ષેત્રમાં પડે છે ત્યારે પ્રતિષ્ઠા, ધન અને શરીરની હાનિ કરે છે અને તેઓ પર સંસારની અનેક આપત્તિઓ આવી પડે છે. પોતાની સ્ત્રીનો સંબંધ કરવામાં પણ વખત-સંયોગ જોવા અને જેમ અને તેમ સંકેત કરવો. મનમાં ઈચ્છા તો નિરંતર વિષય-ત્યાગની જ રાખવી.

આ ઉપયોગી વિષય ઉપર શાસ્ત્રના ઘણા અંશોમાં લેખ છે. તેને માટે ઈન્દ્રિયપરા-જયશતકે, ઉપદેશમાળા, શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી, ભવભાવના પુષ્પમાળા વગેરે અંશો જોવા. આલુ જમાનાના બહારના દેખાવથી 'કસાઈ જવું' નહિ અને આ જીવનનો કાંઈક જાણે હેતુ છે, સંસારવૃદ્ધિ અને એશઆરામ સારુ આ જીવન નથી, એટલી સાધ્ય-દષ્ટિ રાખી યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવશે તો તેનું જેર કાંઈક મંદ પડશે.

इति सविवरणः स्त्रीमत्त्वमोचननामा द्वितीयाऽधिकारः ॥

તૃતીયોઽપત્યમમત્વમોચનાધિકારઃ ॥

અધ્યાત્મજ્ઞાનના રસિક જીવોને સમતાની જરૂર છે અને તેનાં સાધનો પૈકી મમત્વત્યાગની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. સ્ત્રીઓ પછી આ પ્રાણીને પુત્રત્વ મમત્વ તબ્બુ' આકરુ' થઈ પડે છે; તેથી પુત્ર-પુત્રી પરના મમત્વનો ત્યાગ બતાવનાર આ ત્રીણુ' દ્વારા સંક્ષેપથી કહે છે.

પુત્ર-પુત્રી બંધન છે તેનું દર્શન

મા ભૂરપત્યાન્યવલોકમાનો, મુદાકુલો મોહનૃપારિણા યત્ ।

ચિક્ષિપ્સયા નારકચારકેઽસિ, દૃઢં નિચદ્ધો નિગદૈરમીભિઃ ॥ ૧ ॥ (ઉપજાતિ)

“તુ' પુત્ર-પુત્રીને જોઈને હર્ષધેલો થા મા; કારણ કે મોહરાજા નામના તારા શત્રુએ તને નરકરૂપ બંદીબાને નાખવાની ઈચ્છાથી આ (પુત્ર-પુત્રીરૂપ) લોહાની બેડી વડે તને મજબૂત બાંધ્યો છે.” (૧)

વિવેચન—“પિતા અને માતા વચ્ચે સ્નેહબંધનરૂપ પુત્ર નામની સાંકળ નાંખવામાં આવે છે” એમ કવિ ભવભૂતિ કહે છે. પુત્રને જોઈને માણસ ગાંડોધેલો થઈ જાય છે અને તેની સાથે જોલવામાં, તેને રમાડવામાં, એવી બંધતની ચેષ્ટા કરે છે કે જાણે તે પોતે ગાંડો થઈ ગયો હોય. વળી, બાળકની સાથે બાળક થઈ જાય છે. પ્રસંગોપાત્ત અથક્તો તેને સમજાવે છે કે મોહરાજાએ આ બંધન કર્યું છે. કેદમાં પડેલા માણસને કોઈપણ પ્રકારનો આનંદ થતો નથી; તેને સુખ નથી; તેમ જ આ પુત્રબંધનથી તારી સર્વ સ્વતંત્રતાનો નાશ થાય છે. તારે દેશસેવા, પિતૃસેવા કે આત્મસેવા કરવી હશે તે પણ ઝોછી થશે અથવા નહિ થઈ શકે. આર્દ્રકુમાર ફરી દીક્ષા લેવા માટે જવા ઈચ્છતા હતા ત્યારે પુત્રે કાચા સૂતરના બાર તાંતણા તેમના પગ ફરતા વીંટ્યા; તેવા તાંતણા તો શું? પણ દર્શન-માત્રથી પણ હાથીની સાંકળ તોડવાની શક્તિવાળા હોય એવા અને હજારો માણસોને ભારે પડે તેવા આર્દ્રકુમારથી તે કાચા સૂતરના તાંતણા તૂટ્યા નહિ, અને બાર વરસ વધારે ઘરમાં રહેવું પડ્યું. પુત્ર-પુત્રીઓનું બંધન આવા પ્રકારનું છે!

મહાવૈરાગ્યભાવ જાગ્રત થતાં કોઈ આસન્નસિદ્ધિ જીવને સંસારત્યાગ કરવાની ઈચ્છા થાય છે ત્યારે આ અને પુત્ર કેટલાં બંધનરૂપ થાય છે, તે અનુભવસિદ્ધ છે. આત્મધર્મ અને જોગ્યા પ્રકારની દુરજ અદા કરવા જતાં પુત્રધર્મ અને પતિધર્મને કાંઈ પણ બાધ આવે તો વધારે માન હિમેશાં આત્મધર્મને જ મળવું જોઈ એ અને જનયજ્ઞ માટે પિતૃયજ્ઞ કે પુત્રયજ્ઞનો ભોગ આપવો પડે તોયજ્ઞ સર્વ ધર્મને તે ઈષ્ટ જ છે. (૧; ૪૩)

પુત્ર-પુત્રી શલ્યરૂપ છે તેનું દર્શન

आजीवितं जाव ! भवान्तरेऽपि वा, शल्यान्यपत्यानि न वेत्सि किं हृदि ? ।

चलाचलैर्यैर्विविधात्तिदानतोऽनिशं निह्न्येत समाधिरात्मनः ॥ २ ॥ (वंशस्थ)

“હે ચેતન ! આ ભવમાં અને પરભવમાં પુત્ર-પુત્રી શલ્ય છે એમ તું તારા મનમાં કેમ જાણ્યો નથી ? તેઓ થોડી અથવા વિશેષ ઉંમર સુધી જીવીને તને અનેક પ્રકારની પીડા કરી તારી આત્મસમાધિનો નાશ કરે છે.” (૨)

વિવેચન—છોકરાંઓ અનેક ઉપાધિનાં કારણ છે; તે ઉપરાંત વળી માબાપને શલ્યભૂત છે. જો અળ એટલે ઓછા આયુષ્યવાળા હોય તો માબાપને શોક કરાવે છે અને જો વિધવા મૂકીને જાય છે તો તે શોકનો કાંઈ પાર જ રહેતો નથી. જો અચળ એટલે વધારે આયુષ્યવાળાં હોય છે તો કેળવણી, વેવિશાળ, લક્ષ, સંસારમાં આગળ વધારવાં વગેરે કાર્યોમાં પિતાને અનેક પ્રકારની ઉપાધિ કરનારાં થાય છે. તેમાં પણ પુત્રને ઈચ્છા પ્રમાણે આગળ નહિ વધતો જોઈ ને પિતાને મનમાં બહુ લાગી આવે છે. વળી, તેઓ અળાચળ એટલે અચળ હોય તો કુકર્મો કરીને પિતાના ચિત્તને શાંતિ રહેવા દેતાં નથી. વળી, અતિશયાથે દ્વિભાવ લઈ અળાચળનો અર્થ વિનશ્ચર કરીએ તો તેવા પુત્ર-પુત્રીથી પણ શાંતિ રહેતી નથી. આવી રીતે પુત્ર-પુત્રીથી સર્વદા વ્યાધિનો નાશ તો થાય છે જ.

પુત્ર કરતાં પણ પુત્રીની આબતમાં વધારે ચિંતા રહે છે. તેને લજ્જાવતી, સારો વર શોધવો અને તેનાં પુત્ર-પુત્રી સુધી દરેક પ્રસંગે પોતે હાથ લાંબાવવો અને કમનસીબ હોય તો તેનાં વૈધવ્યનાં દુઃખો જોવાં—આ સર્વ અંતઃકરણમાં શલ્યરૂપ જ છે.

આવી રીતે આ ભવમાં અપત્યથી સમાધિનો નાશ થાય છે અને તે દુર્ધ્યાનના પરિણામે આવતા ભવમાં પણ ઠરીને ઝેસવાનો વારો આવતો નથી. આ પ્રલોક જેને પુત્ર ન હોય તેણે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. આ સંબંધમાં આ અધિકારના છેવટના ઉદ્ગારોમાં વિશેષ સ્વરૂપ છે. (૨; ૪૪)

આક્ષેપ દ્વારા પુત્ર-મમત્વ-ત્યાગનો ઉપદેશ

कुक्षौ युवत्याः क्रमयो विचित्रा, अप्यस्रशुक्रप्रभवा भवन्ति ।

न तेषु तस्या न हि तत्पतेश्च, रागस्ततोऽयं किमपत्यकेषु ? ॥ ३ ॥ (उपजाति)

“ પુરુષતુ' વીર્ય' અને સ્ત્રીતુ' રક્ત, તે બન્નેના સંયોગથી સ્ત્રીની યોનિમાં વિચિત્ર પ્રકારના કીડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે; તેના ઉપર સ્ત્રીનો કે તેના પતિનો રાગ થતો નથી, ત્યારે પુત્રો ઉપર શા સારું રાગ થાય છે ? ” (૩)

વિવેચન—એક જ સ્થાનમાં સંયોગને પરિણામે પુત્ર-પુત્રી અને બેઈદ્રિય જીવો યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એક ઉપર પ્રીતિ થાય છે અને બીજા ઉપર દુર્ગંધા થાય છે : આ પ્રેમની વિચિત્રતા છે. સૂક્ષ્મ જીવોની ઉત્પત્તિ ધર્મશાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. સ્થાન, સમય અને સંજોગમાં એકાકારતા છે, છતાં પણ મનના દ્વિધા ભાવથી પ્રેમમાં આવી વિચિત્રતા છે, એ જોવા જેવું છે. આ ઉપદેશ આક્ષેપથી કરેલો છે અહીં જોકે શબ્દો કડકશ છે છતાં પણ ઉપદેશના ગર્ભમાં જે ઉચ્ચ ભાવ છે તે ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. (૩; ૪૫)

અપત્ય પર સ્નેહબદ્ધ ન થવાનાં ત્રણ કારણો

ત્રાણાશક્તેરાપદિ સમ્બન્ધાનન્ત્યતો મિથોઽજ્ઞવતામ્ ।

સન્દેહાચોપકૃતેર્માઽપત્યેષુ સ્નિહો જીવ ! ॥ ૪ ॥ (આર્યા)

“ આપત્તિમાં પાલન કરવાની અશક્તિ હોવાથી, પ્રાણીઓનો દરેક પ્રકારનો પરસ્પર સંબંધ અનંત વખત થયેલો હોવાથી અને ઉપકારનો બદલો વાળવાનો સંદેહ હોવાથી હે જીવ ! તું પુત્ર-પુત્રાદિ પર સ્નેહવાળો ન થા. ” (૪)

વિવેચન—પુત્ર-પુત્રાદિના સ્નેહમાં આસક્ત ન થવાનાં ત્રણ કારણો બતાવે છે :

(૧) દુઃખમાંથી રક્ષણ કરવાને તેઓ શક્તિમાન નથી. કર્મજનિત પાપોદ્ય થવાથી આપત્તિ આવે છે, તેમાંથી રક્ષણ કરવાને કોઈ પણ શક્તિમાન હોય તો તે આત્મશક્તિ જ છે, બીજાનું કાંઈ પણ આશ્રય નથી. કર્મસ્વરૂપ સમજતા હોય તેઓને આ દલીલનું વાસ્તવિકપણું સમજાઈ જશે.

(૨) પ્રાણીઓને પરસ્પર અનેક સંબંધ થાય છે. દરેક પ્રાણી માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્રપણે અનંત વાર ઉત્પન્ન થાય છે. સમતાદ્વારમાં આ સંબંધી ઘણું વિવેચન થઈ ગયું છે; અને અપત્ય પર આસક્ત ન થવાનું આ એક મજબૂત કારણ છે, તેથી અહીં તે તરફ ધ્યાન જોવામાં આવે છે.

(૩) ઉપકારનો બદલો વાળવાનો સંદેહ છે. અનેક પુત્રો તે પિતાની પહેલાં જ દુનિયા તણી જાય છે અને કેટલાએક કુપુત્ર નીવડે છે. આવા પુત્રો પિતાને જરા પણ ઉપયોગી થતા નથી, એટલું જ નહિ પણ શોક અને ચિંતાનું કારણ થઈ પડે છે. કોણિકે પોતાના પિતા એણિકના શા હાલ કર્યા હતા તે પ્રસિદ્ધ વાત છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રો ઠોસાને કેવી રીતે હડખૂત કરે છે, તે અનુભવીઓએ જોયું છે. વારસો લેવાની લાલચે કેટલાએક પુત્રો કેવાં કેવાં કૃત્યો કરે છે તે પ્રસિદ્ધ વાત છે. જગતમાં સુપુત્રો નથી એમ

કહેવાની મતલબ નથી; રામ અને અભયકુમાર જેવા પણ છે, * પણ પોતાનો પુત્ર કેવો નીવડશે તે વીમા છે અને તે વીમાની ખાતર પોતાનું આત્મસાધન ન કરવું એ અનુચિત છે. આ ત્રણ કારણથી અપત્યરનેહબદ્ધ થવું નાહ. ખીબ કાવ્યને છેડે થયેલી શંકાનું અત્ર નિવારણ થઈ જાય છે. (૪; ૪૬)

*

*

*

આવી રીતે ત્રીણું અપત્યમમત્વમોચન દ્વારા પૂર્ણ કરવામાં આવ્યું છે. પુત્રપ્રાપ્તિથી અતિ હર્ષ માનવો નહિ, પુત્રમરણથી દિલગીર થવું નહિ અને પુત્રપુત્ર્યાદિના બંધનથી સંસાર વધારવો નહિ એ મુખ્ય ઉપદેશ છે. આ સંબંધમાં વધારે અગત્યની બાબત એ છે કે પુત્ર ન હોય તો દુઃખાન કરવું નહિ. પુત્રપુત્રી હોય તો તેને કાઢી મુકાતાં નથી, પણ ન હોય તેણે સંતોષ રાખવો જોઈએ. તેઓએ માનવું કે દુનિયાની મોટી જાનળથી તેઓ મુક્ત છે અને આત્મસાધન, ધર્મકાર્યમાં દ્રવ્યવ્યય અને દેશસેવામાં જીવન અર્પણ કરતાં તેઓને કશી અડચણ નથી. અત્યંત દિલગીરી સાથે લખવું પડે છે કે મનુષ્યવ્યવહારમાં આથી તદ્દન વિરુદ્ધ દેખાવ નજરે પડે છે, ખાસ કરીને કેળવણીથી ખેતસીબ રહેલા માણસો પુત્રપ્રાપ્તિ સારુ શાસ્ત્ર અને સંપ્રદાય વિરુદ્ધ આચરણ કરે છે. જાણે કે પુત્રથી જ મોક્ષ હોય તેમ માની લૌકિક મિથ્યાત્વરૂપ માનતા માને છે, લીલ પરણાવે છે અને આખો દિવસ દુઃખાન કરી કરે છે; આટલું જ નહિ પણ કેટલાએક મૂર્ખાનંદો તો તેને માટે એક છતાં બીજી સ્ત્રી પણ પરણે છે. આને બદલે તો લાઈનો અથવા સગોત્રનો કે બીજો આલાક પુત્ર દત્તક કરી લેવો તે પણ અમુક અંશે સારું છે, કારણ કે તેથી પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય છે અને પોતાની સ્ત્રીને અન્યાય થતો નથી. બાકી, એક સ્ત્રીની હયાતીમાં બીજી સ્ત્રી કરવામાં તો અભણ સ્ત્રીઓ પોતાનો હક્ક સ્થાપન કરી શકતી નથી તેથી તેના ભત્રીંસે તેની નબળાઈને ઝેરલાલ લે છે. પણ આવું સ્વાર્થીપણું હવેના જમાનામાં આલવાનું નથી. પુત્રવાનને શું સુખ છે તે તેઓ જોતા નથી. તેમાં ખિલકુલ સુખ નથી, પણ હરથી જોતાં બહુ પુત્રવાળો સુખી જણાય છે. પુત્રવાનોને પુત્રની ખાસ કિંમત નથી, પણ પુત્ર ન હોય તેઓ પોતાની જિંદગીને નિષ્કળ માને છે. આ તદ્દન અજ્ઞાનતા અને મોહનો કેદ છે. તેના પર જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડવાનો જરૂર છે. અપત્ય પર રનેહ રાખી સંસારચાત્ર વધારવી, એવો જૈન શાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ નથી. ચોથા શ્લોકમાં જે ત્રણ કારણો બતાવ્યાં છે તે તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. આ અધિકારમાં સર્વથી ઓછા શ્લોક છે, પણ મુદ્દાની હકીકતનો સંક્ષેપમાં સારી રીતે સમાવેશ કરી લીધો છે.

इति सविवरणोऽपत्यममत्वमोचननामा तृतीयोऽधिकारः ॥

* આવા પુત્રો થોડા હોય છે, તેથી જ ગ્રંથકર્તા 'સદેહ' શબ્દ મૂકે છે; બ્યારે પ્રથમની જે બાબતમાં નિર્ણય બતાવે છે.

चतुर्थो धनममत्वमोचनाधिकारः ॥

આ પ્રાણીને મોહ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવે છે. અનેક પ્રકારના મોહમાં પેસા અને સ્ત્રીપુત્રનો મોહ વિશેષ હેરાન કરે છે. સ્ત્રી તથા પુત્રના મોહ સંબંધી વિવેચન થઈ ગયું. હવે તેનાથી જરા પણ ન ઊતરે તેવો, ભલ્કે તેથી પણ વધારે રખડાવનાર ધનનો મોહ કેવો છે ? કેને થાય છે ? શા માટે થાય છે ? તેનો પ્રતિકાર શો ?—વગેરે સ્વરૂપયુક્ત ચોથો અધિકાર બતાવે છે—

પૈસા પાપના હેતુભૂત છે

याः सुखोपकृतिकृत्वधिया त्वं, मेलयन्नसि रमा ममताभाक् ।

पाप्मनोऽधिकरणत्वत एता, हेतवो ददति संसृतिपातम् ॥ ૧ ॥ (રથોદ્ધતા)

“લક્ષ્મીની લાલચમાં લેવાયેલો તું (સ્વ)સુખ અને ઉપકારની બુદ્ધિથી જે લક્ષ્મી મેળવે છે તે અધિકરણ હોવાથી પાપની જ હેતુભૂત છે અને સંસારભ્રમણને આપનારી છે.” (૧)

વિવેચન—ધન મેળવતી વખતે પોતાને સુખ મેળવવાની અને સ્વજન, કુટુંબ, મિત્રાદિ પર ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિ હોય છે. (અંથકર્તા બહુ સારો ભાવ લઈને આ લખે છે, પરંતુ સત્ય હકીકત જોઈએ તો આવી બુદ્ધિ પણ બહુ થોડાને હોય છે. ઘણા લક્ષ્મીવાનો તો પોતે સુખ ભોગવતા નથી, દાન દેતા નથી, માત્ર લક્ષ્મીની તિભેરી ઉપર ચોક્કી જ કર્યા કરે છે!) આવા હેતુથી મેળવતી અને મેળવેલી લક્ષ્મી પણ કર્મોદાન વગેરે અનેક પાપોથી ભરપૂર જ હોય છે. અને એવાં પાપથી ભારે થયેલો પ્રાણી સંસારસમુદ્રમાં ડૂબતો બન્ય છે અને પછી અનંતકાળ સુધી ઊંચો આવી શકતો નથી.

મમમણ્ણુ શેઠ પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય હતું, છતાં પોતે તો તેલ ને ચોળા જ ખાતો હતો અને ઘોર અંધારી રાત્રિએ વરસતા વરસાદમાં નદીના પૂરમાંથી લાકડાં ખેંચીને પૈસા સારુ અનેક કષ્ટ વેઠતો હતો. તે મરીને કયાં ગયો ? નરકમાં જવાથી સંસારપાત જ થયો. ઇતિહાસમાં આપણે જોઈએ છીએ તો ધન-પૈસા ખાતર અનેક જીવોનો નાશ કરવામાં આવે છે અને જેઓ પૈસા મેળવે છે તેઓ પોતાનો લોભ પૂરો પાડવા સારુ જ પૈસા મેળવે છે. બુદ્ધિયસ સીઝર, પોમ્પી, મેરિયસ, નેપોલિયન બોનાપાર્ટનાં ચરિત્રો એ જ

ખતાવે છે. અને છેલ્લા વખતમાં ધોર અને અંગ્રેજોનું યુદ્ધ અને જાપાન તથા રશિયાનું યુદ્ધ પૈસાપ્રાપ્તિ સારું જ હતું એમ જણાઈ આવે છે. ઇતિહાસમાં લોહીની નદીઓ વહી છે તે સર્વ આ લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ માટે જ બહુધા થયેલી હોય છે. આવાં કારણોથી તીર્થ"કર મહારાજ તો થાળી ટીપી ટીપીને કહી ગયા છે કે ભાઈઓ! પૈસાનો લોભ કરશો નહિ, પૈસાથી નરક બહુ નજીક આવે છે.

અહીં અથકર્તા સુખ મેળવવા ખાતર ધન મેળવવાની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ ખતાવે છે તે તદ્દન અંધએસતું છે. આપણે તેથી જરા આગળ વધીને જોઈશું તો જણાશે કે ઘણી વખત તદ્દન હેતુ વગર જ ધન મેળવવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. સુખ તો ધન પ્રાપ્ત કરનારને મળતું જ નથી, કારણ, તે તો પ્રવૃત્તિમાં જ મગ્ન રહે છે; પણ જેને પોતાની પાછળ સંતતિન હોય, થવાનો સંભવ પણ ન હોય, પોતાનો ખરચ મર્યાદિત હોય, તેનાથી હજારોગણી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હોય તે પણ રાત્રિ-દિવસ ધનની ધમાધમમાં મચી રહે છે અને તેનું દ્રવ્ય કોણ ખાશે તેનો પૂરતો ખ્યાલ પણ કરતા નથી. આવી રીતે આખા જીવનમાં પૈસા-પૈસા કરી મરણના કાંઠા નજીક આવી પહોંચે છે ત્યારે જ તેને સમજાય છે કે પોતે બહુ ભૂલ કરી, હેતુ વગરની પ્રવૃત્તિ કરી. પછી તેને જે પશ્ચાત્તાપ થાય છે તેથી કાંઈ લાભ થતો નથી. આવી રીતે હેતુ વગર, માત્ર ધનના મોહથી જ, તે ધનને પ્રાપ્ત કરવા પાછળ પ્રાણી ગાંઠો થઈ જાય છે એ અતિ ખેદનો અને વિચાર કરવા યોગ્ય વિષય છે, (૧;૪૭)

ધન ઐહિક અને આમુખિક દુઃખ કરનાર છે

યાનિ દ્વિધામણ્યુપકારકાણિ, સર્પાન્દુરાદિષ્વપિ યૈર્ગતિશ્ચ ।

શક્યા ચ નાપન્મરણામયાદ્યા, હન્તું ધનેષ્વેષુ ક એવ મોહઃ ॥ ૨ ॥ (ઈન્દ્રવજ્રા)

“જે પૈસા શત્રુને ઉપકાર કરનારા થઈ પડે છે, જે પૈસાથી સર્પ, ઊંદર વગેરેમાં ગતિ થાય છે, જે પૈસા મરણ, રોગ વગેરે કોઈ પણ આપત્તિઓ દૂર કરવાને શક્તિમાન નથી, તેવા પૈસા ઉપર તે મોહ શો?” (૨)

વિવેચન—વ્યવહારમાં પૈસાદારને આસમાનમાં ચઢાવી દેવામાં આવે છે. સર્વે ગુણાઃ કાશ્ચનમાશ્રયન્તે, ‘વસુવિના નર પશુ’ વગેરે વ્યાવહારિક વાક્યો કેટલેક અંશે આડે માર્ગે દોરનારાં છે તે અત્ર ખતાવે છે. પ્રથમ પદમાં બહુ સરસ ભાવ ખતાવ્યો છે. શત્રુ ધન લૂંટી જઈ, અને તે જ ધનથી બળવાન થઈ, તારી સામે તે વાપરે છે. પરશુરામે મહાસંહાર કરી નક્ષત્રી (ક્ષત્રિય રહિત) કરેલી પૃથ્વી અને દોલત સર્વ સુભૂમને લોગ પડ્યાં. પ્રતિવાસુદેવો મહામહેનત કરી ત્રણ અંડનું રાજ્ય એકઠું કરે છે તે વાસુદેવના ઉપલોગમાં આવે છે, અને પ્રતિવાસુદેવનું ચક્ર તેનું પોતાનું જ માથું છેદે છે. આવી રીતે આપણા પૈસાથી આપણો શત્રુ પણ બળવાન થઈ શકે છે.

બહુ લોભી પ્રાણીઓ મરણ પામીને પોતાના ધન ઉપર સર્પ કે ઊંદર થાય છે, એવી વાત આપણે શાસ્ત્રમાં વારંવાર વાંચીએ છીએ. આ લવમાં જ નહિ પણ પરલવમાં પણ

આટલું દુઃખ દેનાર, નીચ જાતિમાં (તિર્થંચમાં) ગમન કરાવનાર પૈસાને માટે શું કહેવું અને તેના પર મોહ કેવો કરવો, તે વિચારવા જેવું છે.

રાજા, ચક્રવર્તી અને આખી દુનિયાને માથે લેનારા ખીબા શૂરવીરો આલ્યા ગયા ત્યારે તેઓના પૈસાએ તેઓને ખચાવ્યા નહિ, અને મોટા ધનવંતરિ વૈદ્યો કે ડોક્ટરો પણ ખચાવી શક્યા નહિ, મોટા ધનવાનો માંદા પડે છે ત્યારે તેઓને અસાધ્ય વ્યાધિમાંથી પૈસા ખચાવી શકતા નથી, તેમ ખીબા આપત્તિમાંથી ખચાવવાને પણ ધન સમર્થ નથી. આવી રીતે શારીરિક તેમ જ માનસિક, ઐહિક તેમ જ આધ્યાત્મિક અનેક દોષોનાં મૂળ પૈસા પર મોહ કેમ કરવો અને તેવા પૈસાથી આશા શી રાખવી? નંદ રાજાની સોનાની ડુંગરીઓ પણ અંતે કાંઈ કામમાં આવી નથી, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. (૨;૪૮)

ધનથી સુખ કરતાં દુઃખ વધારે છે.

મમત્વમાત્રેણ મનઃપ્રસાદ-સુખં ધનૈરલ્પકમલ્પકાલમ્ ।

આરમ્ભવાપૈઃ સુચિરં તુ દુઃસ્વં, સ્યાદ્ દુર્ગતૌ દારુણમિત્યવેહિ ॥ ૩ ॥ (ઉપજાતિ)

“આ પૈસા મારા છે એવા વિચારથી મનપ્રસાદરૂપ થોડું અને થોડા વખતનું સુખ પૈસાથી થાય છે, પણ આરંભના પાપથી દુર્ગતિમાં લાંબા વખત સુધી ભયંકર દુઃખ થાય છે : આ પ્રમાણે તું જાણ.” (૩)

વિવેચન—“આ ઘર મારું, આ ઘરેણાં મારાં, વટાવખાતામાં આટલી રકમ જમે છે તે મારી” એવા માની લીધેલા મારાપણના મમત્વથી મન જરા પ્રસન્ન થાય છે અને તેવી મનની પ્રસન્નતામાં આ જીવે સુખ માનેલું છે. વાસ્તવિક સુખને અનુભવ ન હોવાથી આમાં સુખ લાગે છે, પણ તે સુખ માત્ર નામનું છે, મનની શાંતિમાં અગાઉ જે સુખ ખતાવ્યું છે તે સુખ આગળ આની કાંઈ ગણતરી પણ નથી. વળી, આ સુખ ખડું થોડો વખત રહે છે. હાલ મનુષ્યનું ખડું તો સો વર્ષનું આયુષ્ય ગણીએ તો અનંત કાળની પાસે તે કંઈ લેખામાં નથી. વળી, આટલા અલ્પ સમયમાં આરંભાદિ વડે દ્રવ્ય મેળવીને જે સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરીએ તેને પરિણામે અસંખ્ય વર્ષો સુધી નારકી અને નિગોદનાં દુઃખો ખમવાં પડે છે. શ્રી ધર્મદાસ ગણી કહી ગયા છે કે ‘જે સુખની પછવાડે દુઃખ હોય તેને સુખ કહી શકાય જ નહિ.’ આ સંસારમાં પણ પચાસ વર્ષ સુધી ગૃહસ્થસ્થિતિમાં રહેલો માણસ પછવાડેનાં પાંચ વર્ષ જો દુઃખી થાય છે તો તેનું પ્રથમનું સુખ કાંઈ ગણતરીમાં પણ આવતું નથી.

પૈસાથી સુખ કેવું અને કેટલું છે તેનું તત્ત્વજ્ઞાન જાણ્યા પછી તને યોગ્ય ઢાંગે તો તેના પર મોહ કરજે. કેટલીક ખાખતમાં પ્રાકૃત લોકપ્રવાહથી ખેંચાઈ જવું યોગ્ય નથી. દુનિયા જે દ્રવ્યવાનોને મહાસુખી ધારતી હોય તેના અંતઃકરણને જઈને પૂછવું કે તેને ખડું સુખ છે? દુનિયાના પાકા અનુભવીઓ કહે છે કે પૈસાથી એકાંત ઉપાધિ છે; સુખ હોય તો સંતોષમાં જ છે. અને ચાલુ સ્થિતિને તાબે થઈ મનને આનંદમાં

રાખવું એ જ સુખ મેળવવાનો ઉપાય છે. બાકી તો રાવણુ, જરાસંધ અને ધવળશેઠનાં ચરિત્રોનો વિચાર કરવો, જેથી સુખતું ખરું તત્ત્વ સમજાઈ જશે, (૩:૪૯)

ધર્મ નિમિત્તે ધન મેળવવું યુક્ત છે ?

દ્રવ્યસ્તવાત્મા ધનસાધનો ન, ધર્મોઽપિ સારમ્મતયાઽતિશુદ્ધઃ ।

નિઃસંગ્તાત્મા ત્વતિશુદ્ધિયોગાન્મુક્તિત્રિયં યચ્છતિ તદ્મવેઽપિ ॥ ૪ ॥ (ઇન્દ્રવજ્રા)

“ ધનનાં સાધનથી દ્રવ્યસ્તવસ્વરૂપવાળો ધર્મ સાધી શકાય છે, પણ તે આરંભ-યુક્ત હોવાથી અતિ શુદ્ધ નથી, જ્યારે નિઃસંગતા સ્વરૂપવાળો ધર્મ અતિ શુદ્ધ છે અને તેથી તે જ ભવમાં પણ મોક્ષલક્ષ્મી આવે છે.” (૪)

વિવેચન—વિવિધ પ્રકારની પૂજા, ણિબપ્રતિષ્ઠા, સ્વામીવાત્સલ્ય, બિનમંદિર ચણાવવાં ઉપાશ્રય કરાવવા વગેરે દ્રવ્યસ્તવ કહેવાય છે. દ્રવ્યની મદદથી આ પ્રકાર બહુ સારી રીતે સાધી શકાય છે. પુણ્યશાળીઓ મળેલ લક્ષ્મીનેા ધર્મમાર્ગે વ્યય કરી મહાપુણ્યોપાર્જન કરે છે. અંધકાર કહે છે કે આ પ્રકારના ધર્મમાં પણ આરંભ થાય છે, કારણ કે ષટ્કાય જીવનું મર્દન થાય છે, તેથી આ પ્રકારનો ધર્મ અતિશુદ્ધ નથી. ધ્યાન રાખો કે અતિશુદ્ધ નથી, શુદ્ધ તો છે જ. પણ તેવો ધર્મ કરવાને નિમિત્તે દ્રવ્ય મેળવવું યુક્ત નથી. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજએ પણ અષ્ટકામાં કહ્યું છે કે:—

ધર્માર્થ યસ્ય ચિત્તેહા, તસ્યાનીહા ગરીયસી ।

પક્ષાલનાદ્ધિ પક્કસ્ય, દુરાદસ્પર્શનં વરમ ॥

“ ધર્મને માટે પૈસા મેળવવાની ઈચ્છા કરવી તેના કરતાં તેની ઈચ્છા ન જ કરવી એ વધારે સારું છે. પગે કચરો લાગ્યા પછી તેને ઘોઈ ને સાફ કરવા કરતાં ફરથી કાઢવનો સ્પર્શ ન જ કરવો, એ વધારે સારું છે.”

બાકી, મળેલ દ્રવ્યનો તો ધર્મ માર્ગે જ વ્યય કરવો. આ ભાવ નીચેના પ્રલોકથી સ્પષ્ટ થશે. દ્રવ્યસ્તવ યુક્ત ધર્મથી લાંબે કાળે મુક્તિ મળે છે, ત્યારે નવવિધ પરિવ્રજથી નિઃસંગ થયેલા જીવો તે જ ભવમાં જન્મ-જરા-મરણરહિત અચ્યુતપદ પ્રાપ્ત કરે છે. નિઃસંગતા સ્વરૂપવાળો ધર્મ અતિશુદ્ધ છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે ધર્મનિમિત્તે ધન મેળવવા વિચાર કરવો નહિ, પુનરાવર્તન કરીને કહેવામાં આવે છે કે આ પ્રલોકનો ભાવ બરાબર વિચારવો. દ્રવ્યસ્તવને જરા પણ નબળું પાડવાનો વિચાર અંધકર્તાનો નથી, પણ ધર્મમાં પ્રધાનતા નિઃસંગતાની છે તે બતાવવાનો છે. દ્રવ્યસ્તવથી મોક્ષ લાંબે કાળે પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તે મોક્ષમાર્ગ તો છે જ,

મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના અનેક માર્ગ હોય છે. તેમાંના કોઈ લાંબા, કોઈ વાંકાચૂંકા અને કોઈ સીધા-સરળ હોય છે, જેમ આપણે મુંઝઈથી સુરત જવું હોય તો આંટરોડથી જેસીને સીધા પણ જવાય, અથવા ભુસાવજને રસ્તેથી ટાપ્ટીવેલીમાં જેસીને જવાય અથવા દરિયામાર્ગે જવાય અથવા બીજા અનેક આડા માર્ગે જવાય; જેમ કે પ્રથમ કરાંચી બચ,

ત્યાંથી જાહેરાત થઈ, ઘોષે આવી ભગવાડાંડીએ જઈ ત્યાંથી સૂરત જાય. એ પ્રમાણે મોક્ષમાર્ગ કેટલાકને સીધો પ્રાપ્ત થાય છે અને કેટલાક નકામા ચક્કર લે છે. દ્રવ્યસ્તવ એ પ્રમાણે તો મોક્ષમાર્ગ તરફ જ છે, તેનું સુકાન ખરાબર દિશામાં મુકાયેલું છે, માત્ર તે લાંબો માર્ગ છે, પણ વિમાર્ગ કે અપમાર્ગ નથી. દ્રવ્યસ્તવને નરમ પાડવાની કેટલીક વાર વિચારણા જોવામાં આવે છે અને ખાસ કરીને કાંઈક શરમથી અને કાંઈક અવકાશના અભાવથી આ કાળમાં તે વૃત્તિ વિશેષ દેખાતી જાય છે, જ્યારે અગાઉના વખતમાં તે જ વૃત્તિ ડોળવાલુ અધ્યાત્મીઓ તરફથી બહાર પડતી હતી, તેથી અત્ર તે બાબતનું વસ્તુ-સ્વરૂપ શું છે તે બતાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

કેટલાક માણસો અન્યાય કે અપ્રામાણિકપણથી દ્રવ્ય મેળવતાં વિચાર કરે છે કે પૈસા મેળવીને ધર્મમાર્ગે તેનો વ્યય કરશું. આ વિચાર તદ્દન ખોટો છે અને શાસ્ત્રકાર એવા નિમિત્ત માટે ધન મેળવવાની ચોખ્ખી ના પાડે છે. મહા-આરંભ; કર્મોદ્ધાન અને કુદ્ર વ્યાપાર કરી તેનાથી જે ધન મળશે તેનો ધર્મ માર્ગે ખર્ચ કરશું એવો કેટલાંક પ્રાણીઓ વિચાર કરે છે, તે જૈન શાસ્ત્રનું રહસ્ય સમજનારને તદ્દન વિપરીત લાગે છે. આ પ્રલોકનો ખાસ ઉદ્દેશ દ્રવ્યસ્તવની અપેક્ષાએ ભાવસ્તવની મુખ્યતા કેટલી છે તે બતાવવાનો છે. અને આ ઉપદેશ શ્રાવકોને ઉદ્દેશીને લખાયેલો છે દ્રવ્યસ્તવ સાધવા ધનોપાર્જન કરી સંસારમાં પડ્યા રહેવાનો અથવા ભાવસ્તવ ન આદરવાનો વિચાર કરનારાઓને, મહાનિશીથ સૂત્રમાં બતાવેલા વિચારો અનુસારે, આ પ્રલોક લખાયેલો છે એમ એક વિદ્વાન મુનિમહારાજ આ પ્રસંગ માટે જણાવે છે. આ પ્રલોક સાથે નીચેનો પ્રલોક વાંચવો અને પ્રલોકમાં આવેલ અતિશુદ્ધ શબ્દ પર અને ગ્રંથકર્તાની અપેક્ષા પર ખાસ ધ્યાન આપવું. (૪; ૫૦)

મળેલ ધનનો વ્યય કયાં કરવો ?

ક્ષેત્રવાસ્તુધનધાન્યગવાત્તૈર્મૈલિતૈઃ સંનિધિમિસ્તનુમાજામ્ ।

ક્લેશપાપનરકામ્યધિકઃ સ્યાત્કો ગુણો ન યદિ ધર્મનિયોગઃ ॥ ૫ ॥ (સ્વાગતાવૃત્ત)

“મળેલાં અથવા મેળવેલાં ક્ષેત્ર, વાસ્તુ (ઘર), ધન, ધાન્ય, ગાય, ઘોડા અને ભંડારોનો ઉપયોગ બંધ ધર્મનિમિત્તે ન થાય તો તેથી ક્લેશ (દુઃખ), પાપ અને નરકથી બીજા શો વધારે શુભ થાય ?” (૫)

વિવેચન—ઘણા પુણ્યવાન જીવોને પૈસા મળે છે ત્યારે વધારે મેળવવા અને મળેલાનું રક્ષણ કરવા શ્રમ કરે છે અને અનેક આશ્રવો સેવે છે. દ્રવ્ય વડે કુટુંબમાં કંકાસ થાય, તેથી દુઃખાંત થાય છે અને દુઃખાંત વડે દુર્ગતિ થાય છે, ત્યારે ધનનો લાભ શો ? સાત ક્ષેત્ર, ગરીબ બંધુઓને આશ્રય, સ્ત્રીકેળવણી, બીચી કેળવણી, ધાર્મિક કેળવણી કે સંસ્કૃત કેળવણીને ઉત્તેજન, નિરવધ ઔષધશાળાઓ, સ્કૂલ, બોર્ડિંગ, પારિભાષિક અભ્યાસગૃહો અને અનાથાલય વગેરે ખરેખરી સખાવત (charity)નાં ખાતાઓમાં

જે દ્રવ્યનો વ્યય થાય તો જ તેનો સદુપયોગ થયો કહેવાય. ખાકી, પૈસાના પૂઝરી થવું અને તેના ફરતી ચોકી કર્યા કરવી કે મોજશોખ માણવા, એથી કાંઈ લાભ નથી, એટલું જ નહિ પણ એકાંત હાનિ જ છે.

આ ખંને પ્રલોકને સાથે વાંચવાથી જણાય છે કે ધનની ઈચ્છા રાખવી નહિ, તેની પાછળ ગાંડા થઈ જવું નહિ, ચાલુ સ્થિતિમાં સંતોષ પકડવો, અને મળેલ પૈસાનો સારી રીતે જન-સુધારણા અને કામ-સુધારણામાં વ્યય કરવો. ધર્મમાર્ગે ધનનો વ્યય કરવો તે સારું છે, પણ નિઃસંગ થઈ તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો તે તેથી વધારે સારું છે, અને ત્યાગ કરવા માટે ધન કોઈ જાતનો અટકાયત ન કરી શકે, તે યાદ રાખવાનું છે.

ધનનો વ્યય કરવાની આખતમાં કમતસીએ જોઈએ તેવું ધ્યાન અપાતું નથી. જે ખાતાંઓને મદદની જરૂર ન હોય ત્યાં ઢગલા થાય છે અને ખાસ બગડી જતાં ખાતાં-ઓની સંભાળ લેવાતી નથી. ભૂખથી જેમ મરણ થાય છે તેમ જ અતિ ખોરાક ખાવાથી પણ વિશૂચિકા થઈ મરણ થાય છે, એ સમજવાનું છે. શાસ્ત્રકારનું પણ ફરમાન છે કે જે કાળે જે ક્ષેત્ર સીદાતું હોય તે તરફ પ્રથમ ધ્યાન આપવું. જૈનોની સંખ્યામાં વધારો કરવો, તેઓને બરાબર રીતસરનું જ્ઞાન આપવું, નિરુદ્ધમીને ઉદ્ધમે ચઢાવવા અને આવતા જમાનાને ઉપયોગી થાય તેવું બૂનું અને નવીન સાહિત્ય તૈયાર કરી રાખવું એ ચાલુ ખાસ જરૂરના વિષયો છે. આવાં જરૂરનાં ખાતાં તરફ ધ્યાન અપાતું નથી અને ખાલી વરઘોડા વગેરેમાં મોટી રકમ ખર્ચાઈ જાય છે. સુજ્ઞ બંધુઓએ ધર્મમાર્ગે ધનવ્યય કરતી વખતે પણ વિચાર રાખવાની બહુ જરૂરિયાત છે. વિવેકથી ખર્ચેલ પૈસા રૂપિયાનું કામ કરે છે અને વિવેક વગર વાપરેલ રૂપિયા પથ્થર કે રણમાં પડેલ વરસાદ પેઠે અથવા અરણ્યરુદ્ધન પેઠે ફળરહિત થાય છે, આ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની બહુ જરૂર છે. (૫; ૫૧)

ધનથી થતી અનેક પ્રકારની હાનિ; તેને તણ દેવાનો ઉપદેશ

આરમ્ભૈર્મરિતો નિમજ્જતિ યતઃ પ્રાણી ભવામ્મોનિધા-

વીહન્તે કુનૃપાદયશ્ચ પુરુષાઃ યેનચ્છલાદ્ વાધિતુમ્ ।

ચિન્તાવ્યાકુલતાકૃતેશ્ચ હરતે યો ધર્મકર્મસ્મૃતિ,

વિજ્ઞા ! ભૂરિપરિગ્રહં ત્યજત તં ભોગ્યં પરૈઃ પ્રાયશઃ ॥ ૬ ॥ (શાત્રુલચિક્રીડિત)

“આરંભના પાપથી ભારે થયેલો પ્રાણી જે ધનને લીધે સંસારસમુદ્રમાં ડૂબે છે, જે ધનના પરિગ્રહથી રાજ વગેરે પુરુષો છિદ્ર જોઈને દુઃખ દેવાને ઈચ્છે છે, અનેક ચિંતામાં આકુળ-વ્યાકુળ રાખીને જે પૈસા ધર્મકાર્ય કરવાનું તો યાદ આવવા દેતા જ નથી અને ધણે ભાગે જે પારકાના ઉપલોગમાં આવે છે, તેવા એ પૈસાના મોટા સંગ્રહને હે પંડિતો, તમે તણ દો !” (૬)

* પુરુષ એવો ક્વચિત્ પાઠ છે, તે પરિગ્રહવંત પુરુષને ઉદ્દેશ છે એમ તેનો ભાવ સમજવો.

વિવેચન—સંસાર દરિયો છે. ભારે વહાણ જેમ દરિયામાં ડૂબી જાય છે તેમ પાપથી ભારે થયેલો જીવ સંસાર-સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે. પૈસા કમાવામાં, તેતું રક્ષણ કરવામાં અને અકાર્યમાં વ્યય કરવામાં અનેક આરંભ કરવા પડે છે; આરંભથી પાપ થાય છે અને પાપથી આત્મા ભારે થાય છે, માટે પૈસા સંસાર-બ્રમણનો જ હેતુ છે.

રાજાઓ અગાઉના વખતમાં પૈસા ખૂંચવી લેતા હતા અને તેમ કરવા સારુ દ્રવ્ય-વાનનાં છિદ્ર જોયા કરતા હતા. આવા ભયમાં ગૃહસ્થોને હંમેશાં રહેવું પડતું અને તેટલા સારુ પૈસા હોય તોપણ ગરીબાઈનો દેખાવ કરવો પડતો હતો. અત્યારે પણ ચોર, લુચ્ચાઓ અને સોનેરી ટોળીવાળાથી તથા ઇન્કમટેક્સથી પૈસાદારોને ડરવાનું રહે છે.

પૈસાના વિચારમાં આ પ્રાણી એટલો બધો લુબ્ધ થઈ જાય છે કે પોતાના પુત્રધર્મ, પિતૃધર્મ, પતિધર્મ, ભક્તધર્મ વગેરે ધર્મો તદ્દન ભૂલી જાય છે. પૈસાના વિચારમાં જ તેને મજા આવે છે. પૈસા કેમ રળવા, કેમ વધારવા, કેમ ખરચવા વગેરે વગેરે ખાખતો તેના મન પર એટલી બેસી જાય છે કે તે પોતાનો સર્વ ધર્મ ત્યજી દે છે; તેને ધર્મનું નામ પણ ચાદ આવતું નથી.

ધન તજી દેવાનાં ત્રણ કારણો કહ્યાં : પરભવમાં દુર્ગતિ, આ ભવમાં ચાલુ ભય અને ધર્મવિમુખતા; તે કરતાં પણ ચોથું કારણ વધારે મજબૂત છે. તે એ છે કે પેદા કરેલા પૈસા ઘણું ભાગે બીજાના જ ઉપલોગમાં આવે છે. પૈસા પેદા કરનારા તો આખી જિંદગી વેઠ કરે છે. મોટો વારસો મૂકી જનારા પોતે સુખ ભોગવતા નથી; છોકરા હોય છે તો તે સુખ ભોગવે છે, નહિ તો બીજા માલિક થાય છે. ખાસ કરીને કૃપણના ધનનું તેમ જ થાય છે. નીતિશાસ્ત્રમાં કહે છે કે:—**શાસનમ્**

કીટિકાસચ્ચિતં ધાન્યં, મક્ષિકાસચ્ચિતં મધુ ।

કૃપણૈઃ સચ્ચિતં વિક્તં, પરૈરેવોપમુજ્યતે ॥

“કીટીએ ભેગું કરેલું અનાજ, માખીએ સંગ્રહ કરેલું મધ અને કૃપણ પુરુષે એકલું કરેલું ધન પારકા વડે જ ભોગવવું છે.”

આ ચાર કારણોનો મનથી સમજૂપૂર્વક વિચાર કરો તો ધન ઉપર મોહ શું રહે ? આવો વિચાર તો કરો. તમારી પાસે પાંચ-દશ લાખ રૂપિયા હોય, તો તેથી મોહ પામી જશો નહિ. શાલિભદ્રને ઘેર દેવતાઈ આલૂચણાદિની ફરરોજ નવાણું પેટીઓ ઊતરતી, તોપણ તેને લાગ્યું કે પોતાને માથે રાજા છે, માટે આ સંસાર અસાર છે. તો તમારા બે-પાંચ લાખ તે શી ગણતરીમાં છે ? તમે સામાન્ય સ્થિતિના હો તો ધનનો ત્યાગ બહુ મુશ્કેલ નથી. ધનથી લાભ કાંઈ પણ નથી. કોણ જાણે કેવા અનાદિ પ્રવાહથી આ જીવ લોભમાં તણાતો જ જાય છે અને પૈસાનો ત્યાગ કરતાં વિચાર કરે છે કે મારાથી આના વગર રહેવાશે કે કેમ ? પણ ભાઈઓ ! ઉપર લખેલા અને બીજા અનેક દોષોથી ભરેલા પૈસાને તજી દો. પૈસા તજી દેવા તે તમે ધારો છે તેટલું મુશ્કેલ નથી, કોઈ પણ વસ્તુનો

વિયોગ થાય ત્યારે એમ લાગે છે કે જાણે તે વગર આલશે જ નહિ, પણ વસ્તુતઃ તે વગર ચાલે છે. એ જ નિયમ પૈસા માટે પણ સમજવો. (૬; પર)

સાત ક્ષેત્રમાં ધન વાપરવાનો ઉપદેશ

ક્ષેત્રેષુ નો વપસિ યત્સદપિ સ્વમેતદ્, યાતાઽસિ તત્પરમવે કિમિદં ગૃહીત્વા ? ।

તસ્યાર્જનાદિજનિતાઘચયાર્જિતાત્તે, માવી કથં નરકદુઃખમરાત્ત મોક્ષઃ ॥૭॥ (વસન્તતિલકા)

“ તારી ખાસે દ્રવ્ય છે, છતાં પણ તું (સાત) ક્ષેત્રમાં વાપરતો નથી, ત્યારે શું પરભવે ધનને તારી સાથે લઈ જવાનો છે ? વિચાર કર કે પૈસા મેળવવા વગેરેથી થયેલા પાપ-સમૂહથી થનારાં નારકીનાં દુઃખોથી તારો મોક્ષ (છુટકારો) કેમ થશે ? ” (૭)

વિવેચન—પ્રાપ્ત કરેલા પૈસા પરભવમાં સાથે આવતા નથી. વળી, તેને પેદા કરવામાં, જાળવવામાં અને તેનો વ્યય કરવામાં અથવા નાશ થતાં અનેક દુઃખપરંપરા થાય છે અને પરભવમાં હીનગતિ થાય છે. હવે ત્યારે કરવું શું ? કરવાનું એ જ છે કે પ્રાપ્ત થયેલ પૈસાનો શુભ રસ્તે વ્યય કરવો. દ્રવ્ય વાપરવાના અનેક રસ્તા છે : જિનગિખસ્થાપન, જિનદેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર, પુસ્તકો લખાવવાં, છપાવવાં, તેમનું રક્ષણ કરવું અને પુસ્તક-ભંડારો કરવા, લાયબ્રેરી કરવી તથા કેળવણીનો પ્રસાર કરવો, સાધુ-સાધ્વીઓ, સ્વામી-ભાઈ ઓ અને બહેનોનો ઉત્કર્ષ કરવો, અનાથનું પ્રતિપાલન કરવું અને શાસનની શોભા વધારવી—આવાં આવાં અનેક ઉપયોગી રથાનો છે. તેમાં જે જે સ્થાનકે આવશ્યકતા લાગતી હોય અને જે સ્થાનકે વ્યય કરવો સમજણપૂર્વકનો ને ડહાપણભરેલો લાગતો હોય, તે સ્થાનકે વ્યય કરવો. દ્રવ્યવ્યય કરવામાં લોકોની આધુનિક સ્થિતિ અને જરૂરિયાત પર ખાસ ધ્યાન આપવું. જે આવી ઉત્તમ ભાવનાથી દ્રવ્યવ્યય કરવામાં આવે તો સંસારદુઃખથી છૂટવાનું જલદી અને તેમ છે. શાસ્ત્રકારનું ખાસ દરમાન છે કે સાત ક્ષેત્રમાં ધનનો વ્યય કરવો, તેમાં પણ જે ક્ષેત્ર સીદાતું હોય તે તરફ પ્રથમ ધ્યાન આપવું. જમણવાર કરવાની આ જમાનામાં ઘણા માણસો સમજીને-વિચારીને ના પાડે છે. તેઓને લાડવા કડવા લાગતા નથી, પરંતુ તેઓ સમજે છે કે જમણવાર કરતાં શ્રાવકોની સ્થિતિ સુધારવાની, તેઓને ઉદ્ધમે ચઢાવવાની અને અસણને ભણાવવાનાં સાધનો યોજી આપવાની જૈન પ્રબંધને ખીજી પ્રબંધોની સપાટી પર મૂકવાની પ્રથમ જરૂરિયાત છે; તેવી જ રીતે જિનમંદિરો વધારવા કરતાં તેમની પૂજા કરનારાઓને વધારવાની અને જે દેરાસરો છે તેમને જાળવનારા ઉત્પન્ન કરવાની વધારે જરૂરિયાત છે. આ વિચાર સ-શાસ્ત્ર છે એમ તમને જણાય તો તમારે પણ તેનો આદર કરવો; ફક્ત લોકપ્રવાહથી ખેંચાઈ જવું નહિ. જ્યારે આવી રીતે વિચાર કરીને ધનનો વ્યય કરવામાં આવશે ત્યારે એવડો લાભ થશે,

કેળવાયેલા તથા જિનકેળવાયેલા બંધુઓ પૈકી જેમણે કાંઈ પણ શાસ્ત્રીય તત્ત્વજ્ઞાન સંપાદન કર્યું હશે તેઓને સહજ માલૂમ પડશે કે સાત ક્ષેત્ર એ ધર્મનો જીંદો અને મજ-

ખૂત પાયો છે. તેમાં પૈસાનો ગમે તેમ વ્યય કરવો તે જેમ ગેરવ્યાજબી છે, તેમ જ તેમાંના કોઈ પણ ક્ષેત્ર તરફ—અને ખાસ કરીને સીદ્ધાંત ક્ષેત્ર તરફ—ધ્યાન ન અપાય તે પણ ગેરવ્યાજબી છે. સાત ક્ષેત્રમાં આપણી મહાન સંસ્થા કેન્દ્રસ્થાના સર્વ મુખ્ય ઠરાવોનો સાર આવી જાય છે. શ્રી જિનબિંબ, જિનચૈત્ય, જ્ઞાન, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ સાત ક્ષેત્ર છે અને તેના ઉદ્ધાર, અભ્યુદય, ઉન્નતિ માટે ખતતો પ્રયાસ કરવો, પોતાનું તન, મન અને ધન તેમાં રોકવું, તેમાં અર્પણ કરવું, તેની સાથે બેઠી દેવું, એ પ્રત્યેક મુમુક્ષુની પ્રથમ ફરજ છે અને તેમાં પણ અગાઉ જણાવ્યું છે તે જ પુનરાવૃત્તિ કરીને કહેવામાં આવે છે : જે ક્ષેત્રને મદદની વિશેષ જરૂર હોય તેને વધારે પોપવું, તે ક્ષેત્રમાં ધનાદિકનો વિશેષ વ્યય કરવો. અગાઉ દૃઢશ્રદ્ધા જાગૃત કરવા દેરાસરો તથા પ્રતિમાજીઓ વગેરેની જરૂર વિશેષ હતી; હાલ જ્ઞાન-કાળ હોવાથી કેળવણીનાં સાધનોની વિશેષ જરૂર છે. એ સર્વ હકીકત ધ્યાનમાં રાખી અપેક્ષા, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ વિચારી યોગ્ય ક્ષેત્રમાં ધનનો વ્યય કરવો, (૭; ૫૩)

*

*

*

આવી રીતે ધનમમત્વમોચનદ્વાર પૂર્ણ થયું. આ ધનનો વિષય બહુ જ ઉપયોગી છે, એ સમજાવવાની જરૂર નથી. અંતર્કર્તાએ વિષય લીધો છે તે પ્રમાણે તેના જે ભાગ થઈ શકે છે. શરૂઆતમાં ધન ઉપર મમતા ન રાખવાનાં કારણો વિગતવાર બતાવ્યાં છે. અત્ર જે કારણો બતાવ્યાં તે પર પ્રાણી વિચાર કરે તો તેનાં ચક્ષુ ઝિલ્કાવાં વગર રહે નહિ. ચોથા પ્રલોકમાં જે તત્ત્વજ્ઞાન બતાવ્યું છે તે બહુ ઉપયોગી છે અને ત્રીજા પ્રલોકમાં કહ્યું છે કે મમત્વમાત્રેણ મનઃપ્રસાદસુખમ્ આ વાક્ય બહુ રહસ્યથી ભરપૂર છે. ૫૦માં કહીએ તો, પ્રથમના ચારે પ્રલોકોમાં જે કારણો બતાવ્યાં છે, તે બહુ વિચારવા યોગ્ય, મનન કરવા યોગ્ય અને અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. વિષયના બીજા ભાગમાં મળેલા ધનનો યોગ્ય માર્ગે વ્યય કરવા સૂચના કરી છે અને તે સંબંધમાં કેટલુંક ઉપયોગી જ્ઞાન આપ્યું છે. મુખ્ય ઉપદેશ અને ઉદ્દેશ ધનત્યાગનો જ છે; પણ કદાચ તદ્દન મમત્વ છૂટી શકે નહિ, તો પછી શુભ માર્ગે વ્યય કરવાનું કહ્યું છે.

બંધુઓ ! આ સંસારમાં અનેક પ્રકારે રજાવાવનાર સ્ત્રી અને ધન એ જે વસ્તુઓ છે. એમના ઉપર રાગ એવા પ્રકારનો થાય છે કે તેનું વર્ણન જ્ઞાનીઓ પણ પૂરેપૂરું આપી શકતા નથી. આમાં ધન ઉપરનો સ્નેહ વધારે સખત છે કે સ્ત્રી ઉપરનો વધારે સખત છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. સ્ત્રી ઉપરનો સ્નેહ મોટી ઉંમરે શરૂ થઈ થોડાં વર્ષમાં ઓછો થઈ જાય છે; પણ જેટલો વખત રહે છે તેટલો વખત તેનો રસ (intensity) બહુધા વધારે હોય છે. દ્રવ્ય પરનો મોહ દરરોજ વધતો જાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તે પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે અને જિંદગીને છેડે પણ છૂટતો નથી. સામાન્ય રીતે મારું પોતાનું તો માનવું એવું છે કે દ્રવ્ય પરનો મોહ કદાચ સ્ત્રીમોહથી અધિકારી હોય કે ન હોય, પણ તેથી ઊતરે તેવો તો નથી જ.

કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રાણીને અમુક ઇરાદો હોય છે, પણ ધનપ્રાપ્તિમાં તો કોઈ પણ ઇરાદા વગર માત્ર પૈસાની ખાતર જ પૈસા મેળવવા ચત્ન કરવામાં આવે છે. પુત્રને મોટો વારસો આપવાનું પણ બહાનું જ છે. આ દલીલના પુરાવામાં બે હકીકત જોવાની છે. એક તો વગર પુત્રના અને પુત્ર થવાની આશા વગરના માણસો પણ એટલી જ ખાંતથી પૈસા પ્રાપ્ત કરે છે અને પાસેના પૈસાનો શુભ માર્ગે પણ વ્યય કરતા નથી; અને બીજી એ કે જે આવતા લવ માટે પૈસા રોકાઈ શકાતા હોય (investing of money) તો કોઈ પણ માણસ પુત્રને વારસો આપવાની દરકાર કરે તેમ નથી. વળી, બીજું એ પણ જાણવા યોગ્ય છે કે દરેક કાર્યમાં અમુક હદ હોય છે એટલે કે અમુક વખત પછી અને અમુક પ્રાપ્તિ થયા પછી તે કાર્ય પૂરું થયું ગણાય. પૈસાની બાબતમાં આ નિયમ પણ જૂઠો પડે છે. હજાર મળે લાખની અને લાખ મળે કરોડની ઉત્તરોત્તર ઇચ્છા વધતી જ જાય છે. વધતી ઇચ્છા અનુસાર કાર્યધુરામાં જોડાઈ જીવન પૂર્ણ થાય છે, પણ પૈસા કમાવાનું કાર્ય કદી પણ પૂરું થતું નથી. કોઈ પણ કામ કરવાનો અમુક હેતુ હોય છે અને અમુક સાધ્ય હોય છે; પ્રયોજન અને સાધ્ય વગર તો સાધારણ અશ્વલ-વાળો માણસ પણ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી; ત્યારે ધન પ્રાપ્ત કરવાનાં હેતુ અને સાધ્ય શું? જરા વિચારો. અનાદિ પદ્ધતિથી તણાઈ ન જાયો. ધન ખાતર ધન મેળવવામાં ઉદ્યક્ત ન થાઓ, પણ જરા આગળ-પાછળ નજર કરો. તમે ડાહ્યા માણસ છો. તમારે પગલે અનેક માણસ ચાલતા હશે, માટે પ્રવૃત્તિ કરો, તેનાં હેતુ અને સાધ્ય ધ્યાનમાં લઈ કરો. આ દૃષ્ટિથી વિચારશો ત્યારે જણાશે કે કાર્યસિદ્ધિના ઉપર જણાવેલા બંને નિયમો દ્રવ્ય-પ્રાપ્તિના પ્રયાસ વખતે ખોટા પડે છે.

ધનપ્રવૃત્તિ નિર્હેતુક છે એ આપણે જોયું, અને તેથી જોઓ તેને ઇચ્છતા ન જ હોય તે ઉત્કૃષ્ટ પ્રશંસાને પાત્ર છે. જોઓ શ્રાવક અવસ્થામાં છે તેમણે સર્વ ત્યાગની ઇચ્છા રાખવી અને સાથે ચાલુ સ્થિતિમાં સંતોષ રાખવો. પોતાની સ્થિતિ સુધારવા ઇચ્છા રાખવી પણ તેમાં આસક્ત બની જઈ દુધ્યાન થવા ન દેવું. ચાલુ સ્થિતિમાં આનંદ પામવો: અને ખાસ કરીને કર્મના સિદ્ધાંતને તાબે થઈ જવું નહિ, પણ પુરુષાર્થ કરવો. જેસમ-બૂતી ન થાય તેટલા માટે જણાવવાની જરૂર છે કે સંતોષ ને પુરુષાર્થને વિરોધ નથી; પણ દુધ્યાન થાય. પૈસાની જપમાળા જપાય, પૈસા-પૈસાનું જ ધ્યાન રહે એવી સ્થિતિ ન થવા દેવી. You may aspire, but don't be dissatisfied with your present lot— તમે મોટા થવાની આશા-ઇચ્છા રાખો, પણ તમારા ચાલુ સંયોગથી અસંતોષી બનો નહિ *

ધન મેળવ્યા પછી શું કરવું એ બાબતમાં ગ્રંથકારે વિવેચન કર્યું છે. ધન મેળ-

* ધનપ્રાપ્તિ, તેના હેતુ વગેરે ઉપર મારો 'તુષ્ણાહેદ'નો લેખ જુઓ, 'શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ' પુસ્તક ૨૨. આ વિષયના ઉપયોગી મુદ્દા અત્ર દાખલ કર્યા છે.

વતાં કેવા કેવા કેવા સંસ્કાર થાય છે તે પર બે ધ્યાન આપવામાં આવે તો ઉપદેશ લાગ્યા વગર રહે નહિ. પૈસા માટે પરદેશગમન, નીચસેવા, ટાઢ, તડકા અને તીવ્ર વચનો સહન કરવામાં આવે છે. પૈસા માટે ખુશામત કરવામાં આવે છે. પૈસા માટે ખટપટ કરવામાં આવે છે. અને પૈસા માટે અનેક વિડંબના સહન કરવામાં આવે છે. જે કદર્થનાનો અંશ સહન કરવાથી મુનિમાર્ગમાં મોક્ષ મળે, તેવી કદર્થના પૈસા સારુ અનાદિ મોહ-મહિરામાં ચકચૂર થયેલ જીવ કરે છે, પણ વિચારતો નથી કે આ બધું શા સારુ? મૂઢ અવસ્થામાં અથડાઈ-પછડાઈ અતંત કાળ રખડવા કરે છે. સિંદુરપ્રકરમાં કહે છે કે 'ધનથી અંધ થયેલી બુદ્ધિવાળા પુરુષો વિષમ અટવીમાં ભ્રમણ કરે છે; વિકટ દૂર દેશાંતરમાં ફરે છે, ગહન સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરે છે, બહુ દુઃખવાળી ખેતી કરે છે, કૃપણ પતિની સેવા કરે છે અને હસ્તીઓના સંઘટ્ટથી અપ્રવેશ્ય સંગ્રામમાં જઈ પ્રાણ આપે છે. આ સર્વ લોભનું ચેષ્ટિત છે.'

સુખ ક્યાં છે? પૈસાદારોની હવેલીમાં? રાબના મહેલમાં? ચક્રવર્તીના આવાસમાં? ઈંદ્રના ઈંદ્રાસનમાં? કે જે ઘોડાની ગાડીમાં? વિચારીને જવાબ દેવો એ શરત છે. જરા જીઓ, બહારના આડંબરમાં સુખ નથી. સુખી લાગતા માણસોના હૃદય સળગી જતાં હોય છે. ઘરમાં અનેક ખટપટ હોય છે અને મનમાં તો યુદ્ધ ચાલ્યા જ કરતું હોય છે. સુખ સંતોષમાં જ છે, ચાલુ સ્થિતિને તાબે થવામાં જ છે. ધન અસ્થિર છે, કોઈનું થયું નથી અને કોઈનું થવાનું નથી. પ્રાચ્ય વિદ્યા અને ધનને વૈર છે. જ્ઞાન વગર સુખ નથી અને પૈસાદારને સુખી માનવા એના જેવી બીજી મૂઢતા નથી.

અનેક દોષોથી ભરપૂર ધવળ શેઠ; મમ્મણુ શેઠ, સુભૂમ ચક્રી વગેરેને નરકમાં નાખનાર, એકાંત ઉપાધિથી ભરપૂર, મનની અશાંતિનું પ્રબળ સાધન, અનેક દુઃખનો વરસાદ વરસાવનાર, વિદ્વાનોથી અંધનું ઉપનામ મેળવનાર લક્ષ્મીનું સુખ લોગવનાર ધનિકોને તે સુખ મુખારક હો? ચાલુ જમાનાના વિચિત્ર રંગથી ભરપૂર જિન્દગીમાં અને ખાસ કરીને સખત પ્રવૃત્તિનાં મધ્યબિંદુ ગણાતાં મોટાં શહેરોના સુખી દેખાતા લોકોને બોધ જરા પણ મૂંઝવું નહિ; જરા પણ અફસોસ કરવો નહિ; તેઓને સુખી માનવા નહિ; કારણ કે તેઓના ખાસ નજીકના સંબંધમાં ગયેલાઓ બાણે છે કે તેઓ સુખી નથી. આપણું સુખ આપણી સાથે જ છે અને આપણે તો પરમાનંદપદ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છામાં ચાલું સ્થિતિને તાબે થઈ, શુદ્ધ વૃત્તિએ રહી; ધર્મમય જીવન કરવાનો ઉદ્દેશ રાખી, ઉચ્ચતર અને વિશુદ્ધતર જીવન ગાળવાનો આશય, ઉદ્દેશ અને ઈચ્છા રાખવી. મનુષ્ય-જીવનનો ઊંચો હેતુ પાર પાડવા સારુ મન પર અંકુશ રાખવાની અને લોભનો ત્યાગ કરવાની બહુ જરૂર છે.

इति सविवरणो धनममत्वमोचननामा चतुर्थोऽधिकारः ॥

પન્નમો દેહમમત્વમોચનાધિકારઃ ॥

અત્યાર સુધીની હકીકતથી જણાવું હશે કે સ્ત્રી, પુત્ર અને ધનનેા મોહા આ પ્રાણીને બહુ બંધનકર્તા છે. આ ત્રણ પ્રકારના મોહ સાથે શરીર પરનો મોહ પણ વિચારવા જેવો છે. શરીર પરના મોહથી ફસાઈ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકવું નહિ અને શરીરને અતિ નાબુક તબિયતવાળું બનાવવું નહિ, એવા ઉદ્દેશથી આ અધિકાર લખાયેલો છે.

શરીરને પાપથી પોષવું નહિ

પુણાસિ યં દેહમવાન્યચિન્તયંસ્તવોપકારં કમયં વિધાસ્યતિ ॥

કર્માણિ કુર્વન્નિતિ ચિન્તયાયતિ, જગત્યયં વન્નયતે હિ ધૂર્તરાટ્ ॥ ૧ ॥ (વંશસ્થ)

“પાપને અણવિચારતો જે શરીરને તું પોષે છે તે શરીર તારા ઉપર શું ઉપકાર કરશે ? (તેથી તે શરીર માટે હિંસાદિક) કર્મો કરતાં આવતાં કાળનો વિચાર કર. આ શરીરરૂપ ધુતારો પ્રાણીને દુનિયામાં છેતરે છે. (૧)

વિવેચન--શરીરને પોષણ કરવા સારુ, તેને હીન જોરાક અને ઉપચાર કરાવવા પડે છે અને તે માટે પૈસા પેદા કરવા પડે છે; હિંસા, અસત્ય વગેરે પાપો સેવવાં પડે છે; શરીર ધીમે ધીમે નાબુક તબિયતનું બની જાય છે. તેને સાબુ ચોળવા, પંખા નખાવવા અને અખાદ્ય પદાર્થો દવારૂપે ખવરાવવા પડે છે. આવી રીતે પોષણ કરેલું શરીર પણ જરાયે બદલો વાળતું નથી, વારંવાર કંટાળો આપ્યા કરે છે અને બેલટું ઘણી વખત તે રોગનું ઘર થઈ પડે છે.

વળી, આવાં કર્મો કરતી વખતે પ્રાણીએ ભવિષ્ય કાળનો વિચાર કરવો જોઈ એ. શરીરને જરા સુખ આપવા ખાતર જેનાં નામ ન આપી શકાય તેવી દવાઓ ખાતાં છતાં, તે તે પોતાનું ધારું જ કરે છે અને પરભવમાં નીચ ગતિ થાય છે તે નક્કીમાં રહે છે. વળી, આવાં કર્મોથી પોષેલ શરીર પણ નાશ તો પામે જ છે, આપણે તેને પોતાનું

* એવા પાદમાં જગત્તિને બદલે કોઈ સ્થાનકે જગત્તિ એવો પાઠ છે, તેનો અર્થ ‘જગતનાં પ્રાણીઓને’ એમ હોઈ શકે; પણ પ્રથમ પાઠ વધારે સમીચીન જણાય છે.

અ. ૧૨

માની બેઠા છીએ, પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપ તેમ નથી. ખરેખર, વિદ્વાન અંતઃકર્તા કહે છે તેમ, શરીરરૂપ ધુતારે સર્વ પ્રાણીઓને ઠગે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે શરીરને પાપી કાર્યથી પોષણ નહિ, ધાર્મિક કાર્યમાં ઉપયોગી થાય છે તેથી તેને બેઠતો નિરવધ ખોરાક આપી મમત્વ વગર પાળવું, એટલું જ કર્તવ્ય છે.

શરીર પરનો મોહ સંસારમાં રચનાવે છે, એ નિઃસંશય છે. સનતકુમાર ચક્રવર્તીને શરીર પર બહુ પ્રેમ હતો, પણ જ્યારે તે મોહ પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો ત્યારે શરીર વિષમય થઈ ગયું. પુરાણમાં ત્રિશંકુ માટે એક દષ્ટાંત આપેલ છે. તે પણ શરીર પર અત્યંત પ્રેમ રાખનારને બોધ આપે તેવું છે. આ ત્રિશંકુ રાજાને શરીર પર એટલો બધો પ્રેમ હતો કે એ જ શરીરથી સ્વર્ગમાં જવાની તેને ઈચ્છા થઈ. પોતાના કુળગુરુ વસિષ્ઠને આ વાત જ્યારે કહી ત્યારે તેઓએ તે વાતને હસી કાઢી. ત્યાર પછી પોતાના પુત્રોને પ્રયત્ન કરવા કહ્યું, પરંતુ તેઓએ પણ મશકરી કરી વાત ઉડાવી દીધી. આટલા ઉપરથી ત્રિશંકુ ગુસ્સે થઈ ગયો અને વિશ્વામિત્ર પાસે ગયો. વિશ્વામિત્રના કુટુંબ ઉપર હુકાળના વખતમાં ત્રિશંકુએ ઉપકાર કર્યો હતો, તેથી વિશ્વામિત્રે તેની માગણી કબૂલ કરી અને યજ્ઞ કરવા માંડ્યો તપના પ્રભાવથી વિશ્વામિત્રે ત્રિશંકુને આકાશમાં ચઢાવવા માંડ્યો, પણ સ્વર્ગના ગઢ આગળ પહોંચ્યો ત્યાં ઈંદ્રે તેને ઊંધે માથે પછાડયા. અર્ધ રસ્તે પહોંચ્યો ત્યાં વિશ્વામિત્રે આ વાત બાળી એટલે બોલ્યા કે તિષ્ઠ ત્રિશંકો! તિષ્ઠ! આ ઉચ્ચારથી ત્રિશંકુ ઊંધે માથે વચ્ચે લટકી રહ્યો : ન મજ્યુ સ્વર્ગસુખ અને ન મજ્યુ સંસારસુખ! શરીર પરના મમત્વથી બંને ખોયું (આપ્ટે ડીક્ષનેરી). આ હકીકત પરથી શરીરમોહ કેટલો નુકશાનકર્તા છે એ બેવાનું છે (૧; ૫૪)

શરીર-કારાગૃહમાંથી છૂટવાનો ઉપદેશ

કારાગૃહાદ્ વહુવિદ્યાશુચિતાદિદુઃસ્વાન્નિર્મન્ટુમિચ્છતિ જહોઽપિ હિ તદ્વિમિથ ।

ક્ષિપ્તસ્તતોઽધિકતરે વપુષિ સ્વકર્મત્રાતેન તદ્દ્રઢયિતું યતસે કિમાત્મન્ ? ॥ ૨ ॥ (વસન્તતિલકા)

“મૂર્ખ પ્રાણી હોય છે તે પણ અનેક અશુચિ વગેરે દુઃખોથી ભરેલા બંદીખાનાને ભાંગીને બહાર નીકળી જવા ઈચ્છા રાખે છે. તારાં પોતાનાં કર્મો વડે જ તેથી પણ વધારે આકરાં શરીર-બંદીખાનામાં તું નખાયો છે, છતાં તે બંદીખાનાને વધારે મજબૂત કરવા શા સારું પ્રયત્ન કરે છે ?” (૨)

વિવેચન—કેદખાનામાં ક્રુધા, તૃષ્ણા, ગંદકી, સખત કામ વગેરે અનેક દુઃખો સહન કરવાં પડે છે, તેથી તેમાં રહેલા માણસની વૃત્તિ એવી જ હોય છે કે ક્યારે આમાંથી છૂટું; ક્યારે લાગ મળે ને આ સળિયા ભાંગી નાસી જઈ? શરીરરૂપ કેદખાનામાં તો મહા-અશુચિ ભરેલી છે, તેમાંથી નાસી જવાનો યત્ન કરવાને બદલે આ જીવ તેને સુંદર આહાર, આઈસ્ક્રીમ, કોલ્ડડ્રીંક, કનિક્ષ ઔષધિઓથી ઊભરો પાળે છે, પોષે છે, ચોળે છે, પંપાળે છે અને તેને જરા પીડા થતાં ગાંડોઢેલો બની જઈ હાયવોય કરી મૂકે છે.

વિચારવાન પ્રાણીએ શરીર-કારાગૃહનો સહુપયોગ કરવો જોઈએ, તેના પર એવો અમલ ચલાવવો જોઈએ કે ફરીવાર તે કેદખાનામાં આવવું જ પડે નહિ. શરીર પરતું મમત્ત્વ છોડવું, એ જરા પણ મુશ્કેલ નથી. એક ગાગરમાં જોર ભર્યો છે. ગાગરતું મોં સાંકડું છે. વાંદરો ગાગર નજીક આવી જોર લેવાની ઇચ્છાથી હાથ નાંખી મોટી મુઠ્ઠી ભરે છે. પછી હાથ નીકળતો નથી ત્યારે સમજે છે કે ગાગરે પોતાને પકડી રાખ્યો છે? વાસ્તવિક શું છે? ગાગરને પોતે પકડી રાખી છે, અને જેવો મદારી એક ચાખખો મારે છે કે હાથ છૂટી જાય છે. તેવી જ રીતે આ જીવ માને છે કે તેને શરીરે પકડી રાખ્યો છે, સ્ત્રી-પુત્રે પકડી રાખ્યો છે. વસ્તુતઃ તો, વાંદરાની પેઠે, પોતે જ તેઓને મૂકતો નથી, મમત્ત્વ છોડવું હોય તો જરા પણ મુશ્કેલી નથી. માટે વિચાર કરો; નહિ તો જ્યારે કાળરૂપ મદારી આવી સપાટો લગાવશે ત્યારે તો પોતાની મેજે જ મુઠ્ઠી છૂટી જશે અને શરીરનો એકદમ ત્યાગ કરવો પડશે (૨; ૫૫)

શરીરસાધનથી કરવા યોગ્ય કર્તવ્ય તરફ પ્રેરણા

चेद्वाञ्छसीदमवितुं परलोकदुःखत्भीया ततो न कुरूपे किमु पुण्यमेव ? ।

શક્યં ન રક્ષિતુમિદં હિ ચ* દુઃસ્વમીતિઃ, પુણ્યં વિના ક્ષયમૃતિ ન વ્રજિણોઽપિ ॥૩॥ (વસંતતિલકા)

“જો તું તારા શરીરને પરલોકમાં થનારા દુઃખના ભયથી બચાવવા ઇચ્છતો હોય તો, પુણ્ય જ શા માટે કરતો નથી? આ શરીર (કોઈ વડે પણ) પોષી શકાય તેવું નથી; ઈંદ્ર જેવાને પણ પુણ્ય વગર દુઃખની ખીક નાશ પામતી નથી.” (૩)

વિવેચન—હે ભાઈ! તને કદાચ એમ ભય લાગતો હોય કે આ શરીરને અહીં મૂકીને પરલોકમાં જશું ત્યારે બહુ દુઃખ ભોગવવાં પડશે અને તેથી અહીં જ વધારે જીવી લેવું સારું છે : આના વિચારથી તું રાત્રિભોજન કરતો હો કે કંદમૂળ, અભક્ષ્ય, અનંતકાય વગેરેનું ભક્ષણ કરતો હો અને શરીરને પોષતો હો, તો તેમાં તારી ભૂલ થાય છે. વધારે ઉત્તમ રસ્તો એ છે કે તારે ખૂબ પુણ્ય કરવું. આથી તારું શરીર આ ભવમાં સાડું રહેશે અને તને પરભવ સંબંધી ભય નહિ રહે. હાલ તને જે સ્થિતિ-હીનતા લાગે છે તે પુણ્ય ઓછું હોવાને લીધે જ છે, અને તે જ કારણથી ઈંદ્ર અને અકવર્તીઓ પણ ભય પામ્યા કરે છે. શરીર-પ્રાપ્તિનો હેતુ શો અને તે હેતુ સૌથી સારી રીતે કેવી રીતે પાર પડે, તે વિચારવાની બહુ જરૂર છે.

અથવા આ શ્લોકનો ભાવ ખીજી રીતે પણ સમજવા યોગ્ય છે. જો તું શરીરનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતો હો તો પુણ્ય કર, કારણ કે પરભવમાં જે શરીર પ્રાપ્ત થશે તે તેથી સારું પ્રાપ્ત થશે. આનું કારણ એ છે કે આ શરીરને બચાવવા કોઈ પણ શક્તિમાન નથી. ઈંદ્ર સરખા પણ અશક્ત છે; માટે પુણ્યધન પ્રાપ્ત કરવું. પુણ્ય વગર પરલોકનાં દુઃખનો ભય

* કોઈક પ્રતમાં અત્ર ન છે અને ચતુર્થ પંક્તિમાં ચ છે, તેનો ભાવ પણ તે જ રહે છે.

નાશ પામવાનો નથી. ઘડાનો નાશ થવાની બીક રાખવા કરતાં ઘડો બનાવવાની કળા શીખી લેવી, જેથી નાશ થાય ત્યારે તને ઉત્પન્ન કરીને પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ રહે. (૩; ૫૬)

દેહાશ્રિતપણ્થી દુઃખ; નિરાલંબનત્વમાં સુખ

દેહે વિમુહ્ય કુરુષે કિમયં ન વેત્સિ, દેહસ્થ એવ મજસે મવદુઃસ્વજાલમ્ ।

લોહાશ્રિતો હિ સહતે ઘનઘાતમગ્નિ-ર્વાધા ન તેઽસ્ય ચ નમોવદનાશ્રયત્વે ॥૪॥ (લસન્તતિલકા)

“શરીર ઉપર મોહ કરીને તું પાપ કરે છે, પણ તને ખબર નથી કે સંસાર-સમુદ્રમાં દુઃખ ખમવાં પડે છે, તે શરીરમાં રહ્યો છે તેથી જ પામે છે. અગ્નિ લોહામાં રહ્યો હોય છે ત્યાં સુધી જ હથોડાના (ઘણના) પ્રહારો (ઘા) ખમે છે; તેથી જ્યારે તું આકાશની પેઠે આશ્રયરહિતપણું અંગીકાર કરીશ ત્યારે તને અને અગ્નિને કાંઈ પણ પીડા નહિ થાય.” (૪)

વિવેચન—અત્યાર સુધીમાં પરલોક-દુઃખ-શંકાથી પુણ્યસંચય વધારે કરવાનો ઉપદેશ કર્યો. હવે આ શ્લોકમાં કહે છે કે આ લોકમાં પણ તું દુઃખ શા સારુ પામે છે? શરીરથી તને કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ નથી, જીલટાં તારે જે જે દુઃખ ભોગવવાં પડ્યાં છે, તે તે શરીરસંબંધથી ભોગવવાં પડ્યાં છે. શરીર સાથેનો સંબંધ છોડી દે તો એકદમ મોક્ષે ચાલ્યો જઈશ. જેઓ શરીરને અલક્ષ્યથી પોષે છે, તેઓ તો બને રીતે માર ખાય છે. આ લવમાં પણ મોટી ઉંમરે દુઃખી થાય છે. કદાચ ચઢતા લોહીમાં માલ-મસાલા બે વર્ષ નુકસાન બતાવે નહિ, પણ જરા મોટી ઉંમર થતાં તેની અસર જણાયા વગર રહેતી નથી. શરીર થોડા વખતમાં જર્જરીભૂત થઈ જાય છે. પરલોકમાં પુણ્ય વગર શા હાલ થાય તે તો પ્રસિદ્ધ જ છે.

જેનમ્ જયતિ શાસનમ્

બંને શ્લોકોનો ઉદ્દેશ એ છે કે હે ભાઈઓ ! પરલોકમાં સુખ પામવાની મરજી હોય અને આ લવમાં શરીરને સામાન્ય રીતે સારી અવસ્થામાં રાખવું હોય તો તેને બહુ પંપાળવું નહિ.

ધર્મના સાધન તરીકે શરીર ઉપયોગી છે તેથી તેને વિસારી પણ મૂકવું નહિ. વિચાર કરીને મધ્યમ માર્ગ પકડવો ઉચિત છે.

અગ્નિ જ્યારે લોહના સંબંધમાં આવે છે ત્યારે મોટા મોટા ઘણુ તેના પર પડે છે; પણ જ્યારે લોહામાંથી નીકળી જાય છે ત્યારે બધી પીડા મટી જાય છે. આત્મા અગ્નિ જેવો છે; શરીરરૂપ લોહના સંબંધથી રોગ, દુઃખ વગેરે ખમે છે, પણ જ્યારે તેની સાથેના સંબંધ છોડશે કે તેનાં દુઃખો નાશ પામી જશે. આ જીવ જેને પોતાનો આશ્રય માને છે તે શરીર જ આશ્રિતને દુઃખ આપે છે, એ બહુ દુઃખકારક બીના છે, તેથી હવે તો એવું કામ કરવું જોઈ એ કે કોઈ પણ પ્રકારના વિચારને અયોગ્ય * એવા એ નાલાયક શરીરનો આશ્રય જ કરવો પડે નહિ. શરીર પર મમત્વ ઓછું કરવા માટે આ ઉપમા બહુ યોગ્ય છે. આ ઉપરાંત નીચેનો શ્લોક પણ વિચારવા જેવો છે. (૪; ૫૭)

* Not deserving any consideration.

થોડું આપી વધારે લેવાનો જીવને ઉપદેશ

દુષ્ટઃ કર્મવિપાકભૂષતિવશઃ કાયાહ્વયઃ કર્મકૃત્ ,

વદ્ભૂવા કર્મગુણૈર્હૃષીકચષકૈઃ પીતપ્રમાદાસવમ્ ।

કૃત્વા નારકચારકાપદુચિતં ત્વાં પ્રાપ્ય ચાશુ ચ્છલં,

ગન્તેતિ સ્વહિતાય સંયમમરં તં વાહયાલ્પં દદત્ ॥ ૫ ॥ (શાર્દૂલવિક્રીડિત)

“શરીર નામનો નોકર કર્મવિપાક રાબનો દુષ્ટ સેવક છે, તે તને કર્મરૂપી દોરડાંએ બાંધીને ઈદ્રિયોરૂપી દાડૂ પાવાનાં પાત્રો વડે તને પ્રમાદરૂપ મદિરા પાશે. આવી રીતે તને નારકીનાં દુઃખ અમવાને યોગ્ય કરીને પછી કાંઈ બહાતું કાઢીને તે સેવક ચાલ્યો જશે; માટે તારા પોતાના હિતને માટે તે શરીરને થોડો થોડો સંયમનો ભાર આપીને તું વહન કર.” (૫)

વિવેચન—એક કર્મવિપાક નામે રાબ ચતુર્ગતિ નગરીમાં રાબ્ય કરે છે. આ રાબને અનેક સેવકો છે અને શરીર પણ અનેકમાંનો એક સેવક છે. હવે રાબ દરરોજ કચેરી ભરે છે. એક દિવસ આ જીવ યાદ આવ્યો એટલે પોતાના સેવકોને હુકમ કર્યો કે આ જીવને બંદીખાનામાં નાખી દો. નહિ તો કદાચ તે મોક્ષનગરમાં ચાલ્યો જશે, કે જ્યાં આપણી સત્તા (Jurisdiction) ચાલતી નથી. શરીર નામના સેવકે તૈયારી કરી અને રાબને કહ્યું કે જીવને કબજે રાખવા સારુ દોરડાંનો અપ પડશે. કર્મવિપાકે કહ્યું: “અરે કાયા! તેમાં તારે મૂંઝાવાતું નથી. આપણી શાખામાં કર્મ નામનાં હબરો દોરડાં છે, તેમાંથી તારે બેઈ એ તેટલાં લઈ લે. ફક્ત તું આ જીવથી સાવચેત રહેજે, નહિ તો તને તે થાપ ખવરાવી દેશે.” વળી પાછો શરીરસેવકને વિચાર થયો કે કામ આકરું છે. તેથી રાબને કહ્યું કે “મહારાજ! આ જીવમાં તો અનંત શક્તિ છે, તેથી મને મારીને હઠાવી દે, માટે કોઈ એવી વસ્તુ આપો કે તેના ઘેનમાં તે પડ્યા રહે અને સ્વશક્તિનો તેને ખ્યાલ જ આવે નહિ.” આ ઉપરથી બહુ વિચાર કરીને રાબએ મદ્ય, વિષય, કષાય, નિદ્રા અને વિકથા એ પાંચ પ્રમાદરૂપ આસવ (દાડૂ) આગ્યા અને ભલામણ કરી કે ઈદ્રિયોરૂપ વાસણમાં આ આસવ લઈ તારે જીવને પાયા કરવો.

આવી રીતે પોતાના રાબનો હુકમ થતાં શરીરે તરત જ તેને અમલમાં મૂક્યા. દાડૂના ઘેનમાં મગ્ન થઈ જયેલા જીવને કૃત્યાકૃત્યનો પણ વિવેક રહ્યો નહિ. અને જ્યારે શરીરને ચોક્કસ થયું કે આ જીવ હવે મોક્ષે જશે નહિ પણ નારકીમાં જ જશે, ત્યારે પોતાનું કાર્ય ફેટક થયું છે એમ માની આ જીવને છોડીને ચાલ્યો જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યું. એવામાં અકસ્માત ગુરૂમહારાજ (શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ) આ જીવને મળી ગયા. બંદીખાનામાં પીધેલ અવસ્થામાં પડેલા આ જીવને બેઈને તેઓને બહુ દયા આવી, એટલે તેમણે તે જીવને કેદખાનાનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું અને પછી કહ્યું કે “હે ભાઈ! આ બંદીખાનામાંથી અત્યારે પણ નીકળી જા, આ શરીર જરા લોભી છે, માટે તારે એવી

યુક્તિ કરવી કે તેને થોડું થોડું ખવરાવવું અને મોક્ષનું સાધન તેના વડે જ તૈયાર કરવું અને તારે પાંચ ઈંદ્રિયો પર સંયમ રાખવો ને પાંચ પ્રમાદરૂપ દાડ તો કદી પીવો જ નહિ.”

મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજના આ ઉપદેશ ઉપર હાલમાં જીવ વિચાર ચલાવે છે. ઉપદેશ પ્રમાણે અમલ થવાની બહુ જરૂર છે. પણ વાત એમ છે કે આ જીવ પારકી પંચાતો કરવી હોય ત્યારે બહુ લાંબો-પહોળો થઈ ને વાતો કરવા મંડી જાય છે, પણ તેને પોતાના શરીરનું ભાન નથી. તે માંદો પડે તો કરી કરવાનું વૈધ કહે ત્યારે ગોટા વાળશે અને સાબે હશે ત્યારે આખો દિવસ બંદૂકમાં દાડ ભર્યા જ કરશે. અલ્પસ જીવને વસ્તુસ્વરૂપનું જરા પણ ભાન નથી, તેથી મદિરામાં મસ્ત રહી અકાર્ય કરે છે; અનાચરણુ સેવે છે અને દુઃખી થાય છે. કોઈ વખત એક નાની ફેાડકી થઈ હશે તો હાયવોય કરી મૂકશે અને કોઈ વખત તાવ આગ્યો હશે તો પણ કામ છોડશે નહિ. વાસ્તવિક રીતે તેનાં સર્વ આચરણો જોવામાં આવે તો દાડ પીધેલના જેવાં જ લાગશે; પણ દાડ કેવો છે અને પાનાર કોણુ છે તે આ જીવ સમજતો નથી. અને તેથી જ તેને સીધી રીતે જ્ઞાન થતું નથી. આ શ્લોકમાં તેનું જે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે સમજીને શરીર પાસેથી તો કામ કાઢી લેવાનું છે. રીતસર તેને પોષીને તેની પાસેથી સંયમખાલનરૂપ કામ કરાવી લેવું. યુષ્ઠિકારક ખોરાક પર તેટલો શક્તિવ્યય ન હોય તો અપચો-અજીર્ણ થાય છે અને થોડી વસ્તુ આપી વધારે કામ લેવું એ વ્યવહારદક્ષતા ગણાય છે. એ નિયમ શરીરના સંબંધમાં પણ લાગુ પાડવો યુક્ત છે. (૫; ૫૮)

શરીરની અશુચિ; તેનાથી સ્વહિત સાધી લેવું એ કર્તવ્ય છે

યતઃ શુચીન્યપ્યશુચીભવન્તિ, કૃમ્યાક્ષુલાત્કાકશુનાદિમધ્યાત્મામ્

દ્રાગ્ ભાવિનો મસ્મતયા તતોઽજ્ઞાત્, માંસાદિપિણ્ડાત્ સ્વહિતં ગૃહાણ ॥૬॥ (ઉપજાતિ)

“જે શરીરના સંબંધથી પવિત્ર વસ્તુઓ પણ અપવિત્ર થઈ જાય છે, જે કૃમિથી ભરેલું છે, જે કાગડા-કૂતરાને ભક્ષણ કરવાને યોગ્ય છે, જે થોડા વખતમાં રાખ થઈ જવાનું છે અને જે માંસનો જ પિંડ છે, તે શરીરથી તું તો તારું પોતાનું હિત સાધી લે.” (૬)

વિવેચન—અતિ સુંદર વસ્તુઓ પણ શરીરના સંબંધમાં આવતાં અપવિત્ર થઈ જાય છે. શ્રી મદિલનાથે છ રાજઓને જે અકસીર ઉપદેશ આપ્યો તે આ શરીરની રચના બતાવીને જ આપ્યો હતો. આવું શરીર જીવતું હોય એટલે કે જ્યાં સુધી તેમાં આત્મા-ચેતન હોય ત્યાં સુધી કૃમિ વગેરેથી ભરેલું હોય છે અને મરણ પામ્યા પછી તે જરા પણ ઉપયોગમાં આવતું નથી. ઢોરનાં ચામડાં, માંસ, પૂછડાં, શીંગડાં, ખરી, હાડકાં અને ચરબીના પણ પૈસા ઝીપજે છે, ત્યારે માણસનું શરીર તો ખિલકુલ નકામું જ છે, અને ચાર દિવસ કદી પડ્યું રહે તો રોગનો ઉપદ્રવ કરે છે. તેથી મરણ પછી તેની રાખ કરી નાખવામાં આવે છે. હાલ છે તે પણ માંસનો લોચો જ છે. એવા શરીર પર મોહ શો કરવો ? જે દુર્ગંધ દૂરથી જોઈ નાક આડા રમાલ દઈ એ છીએ, તેવી જ દુર્ગંધ આ

શરીરમાં ભરેલી છે. આ સંબંધમાં છઠ્ઠી ભાવના વાંચવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે. પુરુષતાં નવ અને સ્ત્રીનાં બાર દ્વારમાંથી ગટરની જેમ અપવિત્ર પદાર્થો નીકળ્યા જ કરે છે અને સુંદર પદાર્થો શરીરના સંસર્ગથી તે રૂપને પામેલા હોય છે અને પામતા બંધ છે.

હવે આટલા ઉપરથી બાણવાનું એ છે કે ઉપરના શ્લોકમાં વિસ્તારથી સમજાવ્યું તે પ્રમાણે શરીરને જરા જરા ખવરાવીને તેનાથી આત્મહિત કરી લેવું. જેમ શરીરથી સંસારમાં રૂબાય છે તેમ તેનાથી જ તરી શકાય છે, માટે આ શરીરનો સદુપયોગ કરવો. આ જ ભાવ નીચેના એ શ્લોકથી વધારે સ્પષ્ટ થશે. (૬; ૫૬)

શરીર ભાડે રાખેલ ઘર છે.

પરોપકારોઽસ્તિ તપો જપો વા, વિનશ્વરાદ્યસ્ય ફલં ન દેહાત્ ।

સમાટકાદલ્પદિનાત્તમેહમૃત્પિષ્ઠમૂઢઃ ફલમશ્નુતે કિમ્ ? ॥ ૭ ॥ (ઉપજાતિ)

“ જે નાશવંત શરીરથી પરોપકાર, તપ, જપરૂપ ફળ થતાં નથી તે શરીરવાળો પ્રાણી થોડા દિવસને માટે રાખેલા ઘરરૂપ માટીના પિંડ પર મોહ પામીને શું ફળ મેળવે ?” (૭)

વિવેચન—નગ્રસારના ભવથી વીરપરમાત્માના જીવે પરોપકાર, તપ અને ધ્યાનની શરૂઆત કરી, શરીર પરનું મમત્વ છોડી દીધું અને છેલ્લા ભવમાં સાડાબાર વર્ષ તપ કર્યું અને ઉપસર્ગો સહન કર્યાં, તેનું વર્ણન વાંચતાં પણ વિચાર થઈ બંધ છે, આવી રીતે શરીરનો ઉપયોગ કરવાનો અત્ર ઉપદેશ છે. આવું જો ન થઈ શકે તો પછી શરીર-પ્રાપ્તિથી લાભ શો ?

ટીકાકાર શ્રી ધનવિજય ગણિ લખે છે કે “ કેઈ પ્રાણીએ ભાડું આપીને થોડા દિવસ માટે એક ઘર ભાડે રાખ્યું હોય અને પછી ‘ આ મારું ઘર છે અને વપરાશે તો નાશ પામશે ’ એમ માની તે ઘરને વાપરતો નથી. પછી મુદત પૂરી થાય છે એટલે ઘર તો છોડી દેવું પડે છે : તેવી જ રીતે આ શરીર જીવને ટૂંક (પરિમિત) આયુષ્યયુક્ત પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ જીવ વિચાર કરે છે કે પરોપકાર, તપસ્યા વગેરે કરીશ તો આ શરીર દુર્બળ થઈ જશે, માટે આપણે તો તેવું કાંઈ પણ કરવાના નથી. આવા ખોટા વિચારથી મૂઢ બુદ્ધિવાળો જીવ શરીરનો સદુપયોગ કરતો નથી અને આયુષ્ય પૂર્ણ થાય છે કે તરત શરીરને તણ દેવું પડે છે, ત્યારે તે મનુષ્યભવ અને શરીર બંનેથી ભ્રષ્ટ થાય છે.”

શરીરને ક્યારે પોષવું, કેમ પોષવું, શા માટે પોષવું વગેરે સવાલોનો અત્ર નિર્ણય બતાવ્યો છે, તે મનન કરવા યોગ્ય છે. (૭; ૬૦)

શરીરથી કરી શકાતું આત્મહિત

મૃત્પિષ્ઠરૂપેણ વિનશ્વરેણ, જુગુપ્સનીયેન મદાલયેન ।

દેહેન ચેદાત્મહિતં સુસાધં, ધર્માન્ન કિં તદ્યતસેઽન્ન મૂઢ ? ॥ ૮ ॥ (ઉપજાતિ)

“ માટીના પિંડરૂપ, નાશવંત, દુર્ગંધી અને રોગના ઘર એવા આ શરીર વડે જ્યારે ધર્મ કરીને તારું પોતાનું હિત સારી રીતે સાધી શકાય તેમ છે ત્યારે હે મૂઠા! તે પ્રકારનો યત્ન કેમ કરતો નથી? (૮)

વિવેચન—આ શરીર પાર્થિવ માટીના પિંડરૂપ, નાશ પામનાર, દુર્ગંધનિક અને વ્યાધિનું ઘર વગેરે દોષોથી યુક્ત છે, ત્યારે હવે તેનાથી કાંઈ લાભ મેળવાય તેમ છે? જો આપણને તેનાથી કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ મળી શકે તેમ હોય તો તે સાધી લેવો. જ્ઞાની મહારાજ કહે છે કે ‘ઇંદ્રિયદમન, સંયમપાલન વગેરે મહાન્ કાર્યો આ શરીર દ્વારા થઈ શકે છે.’ તે કરવાને માટે અત્ર ઉપદેશ આપે છે. વિદ્વાનોનું કર્તવ્ય અને ખૂબી એ છે કે તદ્દન ખરાબ પણ છોડી ન શકાય તેવા પદાર્થોનો શુભ ઉપયોગ શોધી કાઢવો; એટલે કે આ શરીર ઉપર જણાવેલા અવશુભોવાળું છતાં પણ જ્યારે છોડી શકાય તેમ નથી, ત્યારે તેનાથી જે જે આત્મહિત થાય તેમ હોય તે તે કરી લેવું; તેમાં કિંચિત્ પણ પ્રમાદ કરવો નહિ. અત્યારે એતવું નહિ અને પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કરવો તે મૂર્ખાનું કામ છે. (૮;૬૧)

*

*

*

આ પ્રમાણે દેહ-મમત્વ-મોચન દ્વાર પૂર્ણ થયું. આ દ્વારમાં જે શિક્ષા છે તેનો નીચે પ્રમાણે સંક્ષેપ થઈ શકે :—

૧. શરીરને પોષણ તે, નિરુપકારી પર આભાર કરવા જેવું છે.
૨. શરીર તારું પોતાનું નથી, પણ મોહરાજાએ બનાવેલું બંદીખાનું છે.
૩. શરીર તારી નોકરીમાં નથી, તે તો મોહ રાજાની સેવામાં છે.
૪. શરીરરૂપ કેદખાનામાંથી છૂટવા માટે તારે અસાધારણ પ્રયાસ-પુરુષાર્થ કરવો ઘટે છે.
૫. શરીરરૂપ કેદખાનામાંથી છૂટવાનો ઉપાય સારી કૃતિનો સંચય કરવો તે છે.
૬. શરીરને ઓછું પંપાળવું અને ઇંદ્રિયોનો સંયમ કરવો.
૭. શરીરથી આત્મહિત કરવા ધર્મધ્યાન કરવું.
૮. શરીરને ભાડાનું ઘર માનવું.
૯. શરીરને છોડતી વખતે જરા પણ દુઃખ લાગે નહિ એવી વૃત્તિઓ કરવી.
૧૦. શરીરની અશુચિ પર વિચાર કરવો.

સ્ત્રી, પુત્ર, ધન અને શરીર પર મોહ રાખશો નહિ, એમ જ્ઞાનીઓ તો પોકાર કરી કરીને વારંવાર કહી ગયા છે; પરંતુ આ જીવ સમજ્યા છતાં પણ મોહ છોડી શકતો નથી. આસ કરીને શરીરની બાબતમાં તો દેખીતી ભૂલ થાય છે, કારણ કે શરીરને પંપાળવાથી તો તે એટલી રીતે હેરાન કરે છે કે કાંઈ વાત નહિ; તબિયત નાબુક બનાવી દે છે અને અનેક ત્યાગ કરાવે છે. આ સર્વનો હેતુ એ જ છે કે તેઓ શરીરને ભાડાનું ઘર સમજતા નથી, પણ ઘરનું ઘર સમજે છે. તેમને મરણ વખતે આ શરીર છોડવું બહુ મુશ્કેલ પડે છે. પણ તેવું કેને થાય છે? જેઓને આગામી ભવે સારી જગ્યા મેળવવાની

આશા નથી તેઓ જ ગભરાય છે. વળી, આપણે સંસારમાં ટાઢ, તડકા, ભૂખ વગેરે સર્વ ખમીએ છીએ, પણ એક ઉપવાસ કરવો હોય તો શરીર અશક્ત બની જાય છે. આવા વર્તનવાળાં પ્રાણીઓને મરણપ્રસંગે કયા પ્રકારનો આનંદ હોય ?

વળી, જેમ શરીર પર બહુ મમતા રાખવી નહિ, તેમ તેની તદ્દન ઉપેક્ષા પણ કરવી નહિ, કારણ કે શરીરની મદદથી જ સંસારસમુદ્ર તરીકે શકાય છે. શરીરને પોતાની પ્રકૃતિ અનુકૂળ સાદો સાત્ત્વિક ખોરાક આપવો અને કુદરતના નિયમને અનુસરી શરીરને જરા કસરત પણ આપવી. નિયમિત ટેવ અને યોગ્ય કસરતથી વ્યાધિઓના પ્રસંગ અલ્પ આવે છે. શરીરને તદ્દન નાણુક તબિયતનું બનાવી દેવું નહિ. છેલ્લા શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે શરીરને ભાડું આપી તેના બદલામાં આત્મહિત કરી લેવું. શ્રી શાંતસુધારસમાં છૂટી ભાવનાના અંતમાં લખે છે કે “ કેવળ મળરૂપ પુદ્ગળોનો સમૂહ અને પવિત્ર ભોજનને અપવિત્રપણું આપનાર આ શરીરમાં માત્ર એક મોક્ષસાધન કરવાનું સામર્થ્ય છે, તેને જ મોટા સારરૂપ બાળુ.” શરીરની મદદથી આત્મહિત કરવામાં લક્ષ્ય રાખવું, શરીર પર મોહ ઓછો કરવો અને શરીરપ્રાપ્તિનો ખરાબર લાભ લેવો, એ સમજાવું કર્તવ્ય છે. આને બદલે, આ અધિકારના પાંચમા શ્લોકના વિવેચનમાં જણાવ્યું તેમ, મસ્ત બની આ જીવ શરીરનો પૂરતો લાભ લેતો નથી. વેપારી એક માણસને નોકર રાખે છે તોપણ વખતોવખત વિચાર કરે છે કે જેટલો તેને પગાર આપવામાં આવે છે તેટલું તે કામ આપે છે કે નહિ; અને જો તે નોકરી ખરાબર ન કરતો હોય તો પગારમાં ઘટાડો કરવામાં આવે છે અથવા ભવિષ્યમાં વધારે ધ્યાન આપી કામ કરવાની તેને તાકીદ આપવામાં આવે છે. શરીરના સંબંધમાં પણ તે જ પ્રમાણે વિચાર કરવો યુક્ત છે. આ ચાલુ જમાનાને અંગે એક ખીજી ખાસ વિચારવા લાયક બાબત અત્ર આડકતરી રીતે સૂચવવાની જરૂર લાગે છે. હલકી વસ્તુને મરી-મસાલાથી સારી દેખાતી બનાવી હોટલ-રેસ્ટોરાંમાં વેચનારાઓ તંદુરસ્તીને બહુ નુકસાન કરે છે. શારીરિક નિયમ સમજનારે તેનો ત્યાગ કરવો ઉચિત છે; જેને માટે ખીજાં પણ ઘણાં કારણો છે, જે પર લંબાણ વિવેચનની જરૂર નથી. તે ઉપરાંત ઠંડાં પીણાં, સોડા, લેમન, જીંજર, પીક-મી-અપ વગેરે, અને અતિ હદ બહાર ગયેલાઓના સંબંધમાં સુરાપાન એ સર્વ એકદમ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. શરીર પાસેથી જે કામ લેવાનું છે, તેમાં તે મદદ કરનાર નથી, પણ નુકસાન કરનાર છે, માટે થોડું ભાડું આપી પૂરતો ઉપભોગ કરનારને તે વેપાર પાલવે તેવો નથી. આવી વસ્તુઓ ખાઈને પ્રમાદ વધે છે, તેમ થવાથી શરીર કામ કરી શકતું નથી. અને પેલી વસ્તુઓ ખરીદવામાં મોટી રકમનો વ્યય થઈ જાય છે તેથી ખેવડું નુકસાન થાય છે. માટે એ ધંધો કરવો નહિ. શરીરને જરૂર પૂરતો સાત્ત્વિક ખોરાક આપી, તેનાથી કામ ખરાબર લેવું, યથાશક્તિ તપ, દાન, દયા, ક્ષમા, પરોપકાર કરવાં અને શરીરપ્રાપ્તિનું સાદ્વ્ય કરવું.

इति सविवरणः देहमत्त्वमोचननामा पंचमोऽधिकारः ॥

પશ્ચો વિષયપ્રમાદત્યાગાધિકારઃ ॥

પાંચમા દ્વારમાં શરીર પરનો મોહ ઓછો કરવાનું કહ્યું અને તેવી રીતે મમત્વના મુખ્ય કારણભૂત સ્ત્રી, ધન, પુત્ર અને શરીર પરનું મમત્વ તજવાની વ્યાખ્યા પૂર્ણ થઈ. આ સર્વ બાહ્ય મમત્વ છે. તેનો ત્યાગ કર્યા પછી અંતરંગ મમત્વનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ; એટલે કે વિષયો ઉપરથી મન ઓછું થવું જોઈએ અને પ્રમાદ તરાખવો જોઈએ. 'પ્રમાદ' શબ્દ એ અર્થમાં વપરાય છે: એક અર્થ આબસ થાય છે તે સામાન્ય અર્થ છે; જૈન પરિભાષામાં પ્રમાદ શબ્દની અંદર ઘણી વસ્તુનો સમાવેશ થાય છે. પ્રમાદ શબ્દમાં વિષયનો સમાવેશ થાય છે, તેપણ તેના તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર હોવાથી આ અધિકારમાં તેનું જ વિશેષ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વિષય પાંચ પ્રકારના છે: સ્ત્રીસંયોગ, તૈલમર્દન, બાવનાચંદનાદિ વિલેપન, સ્નાન, ઉદ્વર્તનાદિ સ્પર્શનેન્દ્રિયના વિષયો છે; મીઠા પદાર્થો ખાવા, આહારમાં ગૃહ્થ થવું અને નવા નવા સ્વાદો નિપજાવવા એ રસનેન્દ્રિયના વિષયો છે; પુષ્પ, અત્તરની સુગંધ લેવી એ દ્રાણેન્દ્રિયના વિષયો છે; પારકી સ્ત્રીઓ સામે જોવું, કટાક્ષ કરવા એ ચક્ષુરિન્દ્રિયના વિષયો છે; અને વેશ્યા તથા ગવૈયા વગેરેનાં ગાયનો તથા વાયોલીન, હારમોનિયમ, સતાર કે બેન્ડ વગેરે વાજિંત્રોના મધુર સ્વરો સાંભળવા એ શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયો છે. આ પાંચ ઈન્દ્રિયો જીવને બહુ ડુઃખ દે છે. અને આ અધિકારમાં તેના સંબંધનું જ વિવેચન છે. પ્રમાદ પાંચ પ્રકારના છે—

મજ્જં વિસયકસાયા, નિદ્ધા વિકહા ચ પંચમી મણિયા ।

પપ પંચ પમાયા, જીષં પાહંતિ સંસારે ॥

૧. મહ (આઠ પ્રકારના છે: તપ, શ્રુત, બળ, ઐશ્વર્ય ભતિ, કુળ, લાભ, રૂપ).
૨. વિષય (પાંચ ઈન્દ્રિયોના ૨૩ વિષયો છે).
૩. કષાય (ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર પ્રકારના હોવાથી સોળ લેહ થાય છે).
૪. નિદ્રા (નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચક્ષા, પ્રચક્ષાપ્રચક્ષા અને સ્થાનર્દિ).
૫. વિકથા (રાજકથા, દેશકથા, સ્ત્રીકથા અને લોજનકથા).

અથવા પ્રમાદ આઠ પ્રકારના છે :—

પમાઓ ય મુર્ખિદેહિ, મણિઓ અદ્ભુમેયઓ ।
અન્નાણં સંસઓ ચેષ, મિચ્છાનાણં તદેવ ય ॥
રાગો દોસો મહ્બંસો ધમ્મંમિ ય અણાયરો ।
જોગાણં દુષ્પણિહાણં, અદ્દુહા વલ્લિજયવ્વઓ ॥

“અજ્ઞાન, સંશય, મિથ્યાજ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ, મતિભ્રંશ, ધર્મનો અનાદર અને મન, વચન તથા કાયાના યોગોનું દુષ્પ્રણિધાન—આ આઠ પ્રકારના પ્રમાદ જિનેશ્વરે વર્જવા યોગ્ય કહ્યા છે.”

આ વિષયપ્રમાદને તજવાની શી જરૂર છે? તે આ અધિકારમાં બતાવવામાં આવ્યું છે.

વિષયસેવનથી થતાં સુખ-દુઃખની સરખામણી

અત્યલ્પકલ્પિતસુખાય કિમિન્દ્રિયાર્થૈસ્ત્વં મુહ્યસિ પ્રતિપદં પ્રચુરપ્રમાદઃ ।

एते क्षिपन्ति गहने भवभीमकक्षे, जन्तून् यत्र सुलभा शिवमार्गदृष्टिः ॥१॥ (वसन्ततिलका)

“ ઘણાં જ થોડાં અને તે પણ માની લીધેલાં (કલ્પિત) સુખ માટે તું પ્રમાદવાન થઈને વારંવાર ઈન્દ્રિયોના વિષયમાં શા માટે મોહ પામે છે? એ વિષયો પ્રાણીને સંસાર રૂપ ભયંકર ગહન વનમાં ફેંકી દે છે, જ્યાંથી મોક્ષમાર્ગનું દર્શન પણ આ જીવને સુલભ નથી.” (૧)

વિવેચન—મિષ્ટ પદાર્થો ખાધો, સ્ત્રીસંયોગ કર્યો અથવા પિયનાના સુંદર સ્વરો સાંભળ્યા. સુખ કેટલું? કેટલા વખત સુધીનું? હવે પરિણામ જીઓ. ઈન્દ્રિયજનિત વિષયમાં રમણતા એ શુદ્ધ આત્મિક દશા નથી, તેથી તેના પરિણામે આ જીવ સંસારમાં પડે છે અને એવો જીતરી જાય છે કે મોક્ષ શું છે? કયાં છે? કોને મળી શકે છે? એ જાણે, જાણવાનો કે સમજવાનો પ્રસંગ જ તેને નથી આવતો. આ સર્વનો હેતુ એટલો જ કે વિષયને સુખ માન્યું. વાસ્તવિક સુખ એ છે જ નહિ; તેને ઠેકાણે શાંત પ્રદેશ હોય, ચોતરફ દશ દશ ગાઉમાં મનુષ્યની વસ્તી પણ ન હોય, અખંડ શાંતિ પ્રવર્તતી હોય અને શાંતિનો ભંગ કરનાર કોઈ હોય નહિ, આવા અરણ્યમાં ખેસી ધર્મશાસ્ત્રનું અધ્યયન અને મનન થાય ત્યારે જિંડા અંતઃકરણમાં જે આત્માનંદ થાય છે તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે; તે સ્વાભાવિક આનંદ છે. સર્વ દેવતાઓનાં ઈન્દ્રિયજન્ય સુખો કરતાં અનુત્તર વિમાનના દેવતાઓનું જ્ઞાનનંદનું સુખ અસાધારણ ગણવામાં આવ્યું છે. આ રીતે ઈન્દ્રિયોના સુખમાં વાસ્તવિક સુખ છે જ નહિ. તે ઉપરાંત સંસારરૂપ વનમાં તે એવી વિચિત્ર ગતિ કરાવે છે કે તેનો ખરેખરો ખ્યાલ ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના ખીજથી સાતમા સુધીના પ્રસ્તાવ વાંચવાથી આવી શકશે; અને ખરો ખ્યાલ ચોથા પ્રસ્તાવથી આવશે. ઈન્દ્રિયો

આપણી થઇને મારે છે એ મોટી પીડા છે, કારણ કે તેથી કરીને તે ક્યારે મારે છે તે સમજીએ પણ કેટલીક વાર જાણી શકતા નથી. (૧; ૬૨)

પરિણામે હાનિકારક વિષયો

આપાતરમ્યે પરિણામદુઃખે, સુખે કથં વૈષયિકે રતોઽસિ ? ।

જહોઽપિ કાર્યં રચયન્ હિતાર્થી, કરોતિ વિદ્વન્ ! યદુદર્કતર્કમ્ ॥૨॥ (અપજાતિ)

“ભોગવતી વખતે માત્ર સુંદર લાગતા, પણ પરિણામે દુઃખ દેનારા વિષયસુખમાં તું કેમ આસક્ત થયો છે? હે નિપુણ! પોતાનું હિત ઈચ્છનાર મૂર્ખ સાધારણ માણસ પણ કાર્યના પરિણામનો તો વિચાર કરે છે.” (૨)

વિવેચન—ઉપર કહ્યું તેમ, હરકોઈ કાર્યમાં જોવું કે આ કાર્યમાં તાત્કાલિક સુખ છે કે પરિણામે સુખ છે. વિશાળ ભયંકર કૂવામાં નીચે મોટો અજગર છે, ચાર મોટા સર્પ ચાર ખૂણામાં કૂંકાડા મારી રહ્યા છે, ઝાડની ડાળી સાથે પોતે લટકે છે, તે જ ડાળી બે ઉદરો કાપે છે, છતાં મધનાં ટીપાંની ઈચ્છામાં આ જીવ વિમાનમાં રહેલા વિદ્યાધરયુગ્મને પણ રાહ જોવા કહે છે. આ મધુર્બિદુનું દષ્ટાંત જીવની સમજશક્તિ કેટલી ઓછી છે અને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં તેનું કેટલું પછાતપણું છે તે બતાવે છે. શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજ પણ કહી ગયા છે કે :—

ઇન્દ્રિયજનિત વિષયરસ સેવત, વર્તમાન સુખ ઠાણે,
પણ કિંપાકંતણા કુલની પરે, નવ વિપાક તસ જાણે,
સંતો દૃષ્ટીએ બે, પરગટ પુદ્ગળ જાળ તમાસા.

વિષયજન્ય સુખ પરિણામે એકાંત દુઃખ દેનારું છે અને તારે એકાંત સુખ મેળવવાની ઈચ્છા છે. હે ભાઈ! મૂર્ખ પણ જ્યારે કોઈ પણ કાર્ય કરે છે ત્યારે થોડોઘણો પણ પરિણામનો વિચાર કરે છે; ત્યારે તારી વિદ્વત્તા કેમ ઊંઘી જાય છે? મગજને તસ્દી આપી વિચાર કર. આ કીમતી જીવન અલ્પ સુખ ખાતર હારી ન જા. આવી સગવડ ફરી ફરી મળવી મુશ્કેલ છે. (૨; ૬૩)

મોક્ષસુખ અને સંસારસુખ

यदिन्द्रियार्थैरिह शर्म बिन्दुवद्यदर्णवत्स्वःशिवमं परत्र च ।

तयोर्मिथः * सप्रतिपक्षता कृत्विन् ! विशेषदृष्टयान्यतरद् गृहाण तत् ॥३॥ (વંશસ્થ)

“ઇન્દ્રિયોથી આ સંસારમાં જે સુખ થાય છે તે બિંદુ જેટલું છે અને પરલોકમાં (તેના ત્યાગથી) સ્વર્ગ અને મોક્ષનું સુખ થાય છે તે સમુદ્ર જેટલું છે. આ બંને પ્રકારનાં સુખોને પરસ્પર શત્રુતા છે, તેટલા માટે હે ભાઈ! વિચાર કરીને તે બેમાંથી એકને ખાસ ગ્રહણ કર.” (૩)

* સ ને બદલે ક્વચિત્ અસ્તિ એવો પાઠાંતર છે. તેથી તયોર્મિથોઽસ્તિ એવો પાઠ થાય છે.

વિવેચન—ઉપરની ગાથામાં ઈદ્રિયજન્ય સુખને પણ આપાતરમણીય કહ્યું છે અને મોક્ષતું સુખ પણ રમણીય કહેવાય છે; તેથી જન્ને સુખમાં રમણીયતા એ સમાન ધર્મ છે; પરંતુ જન્નેમાં તદ્દાવત શું છે તે બતાવે છે :—

સંસારસુખ અને મોક્ષસુખ વચ્ચે જમીન-આસમાનના જેટલો ફેર છે; એકને ટીપું કહીએ તો બીજું દરિયા જેટલું કહેવાય. બીજું એ છે કે સંસારસુખ ત્યાં મોક્ષસુખ નહિ અને મોક્ષસુખ ત્યાં જ હોય કે જ્યાં સંસારસુખની અપેક્ષા પણ હોય નહિ. સાંસારિક સુખ થોડા વખતનું છે; મોક્ષસુખ જાવજીવનું છે. સાંસારિક સુખ બહુ થોડું છે; મોક્ષસુખ અનંતું છે. સંસારસુખ અતે દુઃખયુક્ત અને વિનાશી છે; મોક્ષસુખ નિત્ય છે.

વસ્તુતઃ શુદ્ધ સ્વરૂપ આ છે. હવે તારી મરણ હોય તો સ્ત્રીઓ ભોગવ, પૈસા પેદા કર, પરદેશ ભ્રમ, મનગમતાં ભોજન કર, વિષયો સેવ, નોકરી કર અને તારી મરણ હોય તો સંસારબંધન તોડી, જ્ઞાનમાં લીન થઈ, ઝંતાળીશ દોષ રહિત આહાર લઈ, પંચ મહાવ્રત ઉત્કૃષ્ટ રીતે પાળી, મન-ઈદ્રિયોનો સંયમ કરી, અનેક જીવોના સુખ વાસ્તે, તેઓ પણ આવે તો પોતાની સાથે લઈ લેવા સારું, મોક્ષમાર્ગની તૈયારી કર. સર્વ હકીકત તારી સન્મુખ છે અને વિચાર કરવો એ તારી મુનસફી ઉપર છે. એક વાત અત્ર ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે અને તે એ કે ઈદ્રિયજનિત સુખને અને મોક્ષસુખને પ્રતિપક્ષીપણું છે, એટલે જ્યાં ઈદ્રિયસુખ હોય ત્યાં મોક્ષસુખ હોય નહિ અને જ્યાં મોક્ષસુખ હોય ત્યાં વિષયસુખ હોય નહિ. ઉપર આપણે સુખોતું પૃથક્કરણ કરીને જોયું તે પરથી જણાય છે કે વિષયસુખ તો માત્ર માન્યતામાં જ છે, કારણ કે એ થોડો વખત રહે છે ત્યારે પણ એની હદ તદ્દન સાંકડી હોય છે અને તેની વાસનાઓ અતિ ક્ષુદ્રક, મલિન અને માલ વગરની હોય છે. વિષયસુખના વાસ્તવિકપણા ઉપર વિચાર કર્યો હોય તો એકદમ જણાય તેવું છે કે તેમાં સેવનયોગ્ય કશું નથી; પણ આ જીવ તે સંબંધમાં કાંઈ વિચાર કરતો નથી. હવે આ સુખની સાથે મોક્ષસુખને વિરોધ છે; એક હોય ત્યાં બીજું હોય નહિ. મોક્ષમાં કેવા પ્રકારનું સુખ હોય છે તે કદપી શકાય તેમ નથી, પણ સ્થૂળ સુખ કરતાં તે અતિ વિશેષ છે. તમે યુક્તલીડનું એક ગ્રોબલેમ કરતા હો, અંકગણિત કે બીજગણિતનો બહુ અટપટો પ્રશ્ન ઉકેલતા હો, ત્યારે મનની એકાગ્રતા થાય છે, સંસારની સર્વ ઉપાધિ ભૂલી જવાય છે અને પ્રશ્નમય થઈ જવાય છે. અને ત્યાર પછી પ્રશ્ન પર એકાગ્રતા થતાં તેમાં પગલે પગલે આગળ વધારો થતો જાય છે અને છેવટે પૂર્ણ પ્રત્યુત્તર બરાબર પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રથમથી તે છેડા સુધી જે આનંદ થાય છે તેને એક જિંદુ તુલ્ય ગણીએ તો મોક્ષસુખને સમુદ્ર સાથે સરખાવી શકાય. એવા નિર્દોષ આનંદને પ્રાપ્ત કરવાની બહુ જરૂર છે અને તે માટે તેના વિરોધી વિષયાનંદ, જેમાં વસ્તુતઃ આનંદ જેવું કશું નથી; તેનો ત્યાગ કરવો યુક્ત છે. (૩; ૬૪)

દુઃખ થવાનાં કારણો જાણવાનું પરિણામ

મુદ્ધકે કથં નારકતિર્યગાદિદુઃખાનિ દેહીત્યવધેહિ શાસ્ત્રૈઃ ।

નિવર્તતે તે વિષયેષુ તૃષ્ણા, વિભેષિ પાપપ્રચયાચ્ચ યેન ॥ ૪ ॥ (ઉપજાતિ)

“આ જીવ નારકી, તિર્યંચ વગેરેનાં દુઃખો શા માટે પામે છે તે શાસ્ત્ર વડે જાણુ, તેથી કરીને વિષય ઉપર તૃષ્ણા ઝોછી થશે અને પાપ એકદું થવાની ળીક લાગશે.” (૪)

વિવેચન—“નારકીમાં રહેલા જીવોને એવી ક્ષુધા હોય છે કે ચૌદ રાજલોકવ્યાપી સર્વ પુદ્ગલોતું લક્ષણ કરવાથી પણ તેને તૃપ્તિ થાય નહિ, સર્વ સમુદ્રના જળતું પાન કરવાથી પણ તેની તરસ છીપે નહિ, ટાઢની વેદના વડે અત્યંત પરાભવ પામે છે, અત્યંત તાપથી કઠ્ઠના પામે છે અને ળીજ નારકીઓ પણ તેને વેદના આપે છે. આવી રીતે પરમાધામી-કૃત, ક્ષેત્રકૃત અને પરસ્પરકૃત વેદનાઓ ત્યાં થાય છે.

“તિર્યંચ ગતિમાં તેને માલિક નાકમાં નાથ પરોવે છે; તેની પાસે પુષ્કળ ભાર ખેંચાવે છે, પરોણા વડે માર મારે છે, કાન, પુચ્છ વગેરે છેદે છે, કુમિ તેને ખાઈ જાય છે અને ભૂખ-તરસ સહન કરવી પડે છે અને ળોલી શકાતું નથી.

“મનુષ્યલવમાં વ્યાધિઓ, વૃદ્ધાવસ્થા, દુર્જન મનુષ્યના પ્રસંગ, ઈષ્ટનો વિયોગ, અનિષ્ટસંયોગ, ધનહરણ, સ્વજન-મરણ વગેરે અનેક દુઃખો છે.

“દેવગતિમાં પણ ઈન્દ્રના હુકમો પરવશપણે માનવા પડે છે, ળીજ દેવોનો ઉત્કર્ષ એઈ અસૂયા થાય છે, ળીજ દેવાંગનાના સંગની ઈચ્છા મનને પીડે છે, પોતાનો વ્યવન-મરણ (મરણ) નજીક આવે છે ત્યારે દેવો જહુન રડે છે, વિલાપ કરે છે અને છેવટે અશુચિમય સ્ત્રીકુક્ષિમાં પડે છે.”

—ઉપમિતિલવપ્રપંચા, પીઠિયંધ, લાષાંતર, પૃ. પર.

આવી રીતે સર્વ ગતિમાં દુઃખ છે તો તું શાસ્ત્ર વાંચીને કે સાંલણીને નક્કી કર કે આવાં દુઃખોતું કારણ શું હશે? તું આવો વિચાર કરીશ તો પછી તને વિષય પર તિરસ્કાર થશે અને પાપકૃત્યેથી પણ પરાહ્મુખ થઈશ; કારણ કે દુઃખના હેતુ વિષય-પ્રમાદ છે એમ શાસ્ત્રકારે તો પાકી ખાતરી કરેલી છે. આ હકીકતને શાસ્ત્રથી નિર્ણય કરવાનો હેતુ એ જ છે કે સામાન્ય ખુદ્ધિ આવા ગહન વિષયમાં ઉતરી શકે નહિ. શાસ્ત્ર-નિર્ણયનું પરિણામ શ્રી મુનિસુંદરસૂરિએ આખા ગ્રંથમાં ખતાવી આપ્યું છે. (૪; ૬૫)

સદરહુ નિશ્ચય પર વિચારણા

ગર્ભવાસનરકાદિવેદનાઃ પર્યતોઽનવરતં શ્રુતેક્ષણૈઃ ।

ના કષાયવિષયેષુ માનસં, શ્લિષ્યતે બુધ ! વિચિન્તયેતિ તાઃ ॥ ૫ ॥ (રથોદ્ધતા)

“જ્ઞાનચક્ષુથી ગર્ભાવાસ, નારકી વગેરેની વેદનાઓ વારંવાર જોયા પછી તારું મન વિષય-કષાય ઉપર ચોંટશે નહિ; માટે હે પંડિત! તું ખરાખર તેનો વિચાર કર.” (૫)

વિવેચન—શાસ્ત્રદષ્ટિથી-જ્ઞાનચક્ષુથી જ્યારે તું જોઈશ ત્યારે તને માલૂમ પડશે કે સાંસારિક દુઃખો કેવાં અને કેટલાં છે. ગર્ભવાસનું દુઃખ જહુ તીવ્ર છે. તેનો ખ્યાલ આપવા સારુ શાસ્ત્રકાર કહે છે કે આખા શરીરમાં તપાવેલી લોહની સોયો લગાવી હોય તે

કરતાં આઠગણું દુઃખ ગર્ભમાં છે અને જન્મસમયે આથી પણ અનંતગણું દુઃખ છે. પ્રવચનસારોદ્ધારમાં તે સંબંધમાં કહ્યું છે કે:—

રમ્ભાગર્ભસમઃ સુખી શિલિશિલાવર્ણાભિરુચ્ચૈરયઃ-
સૂચીભિઃ પ્રતિરોમભેદિતઘપુસ્તારુણ્યપુણ્યઃ પુમાન્ ।
દુઃખં વલ્લભતે તદ્દષ્ટગુણિતં સ્ત્રીકુક્ષિમધ્યસ્થિતૌ,
સમ્પદ્યેત તતોડ્પ્યનન્તગુણિતં જન્મક્ષણે પ્રાણિનામ્ ॥

“ કેળના ગર્ભ જેવો કેમળ અને અત્યંત સુખી જીવ હોય, તેના દરેક રોમમાં તપાવેલી અગ્નિજ્વાળા જેવી લાલ લોઠાની સોયો પરોવી હોય, ત્યારે તેને જે દુઃખ થાય છે તેનાથી આઠગણું દુઃખ ગર્ભમાં દરરોજ થાય છે અને જન્મસમયે તેથી અનંતગણું દુઃખ થાય છે.”

વિવેચન:—નારકી, તિર્થંચનાં દુઃખોતું વર્ણન ઉપર થઈ ગયું છે. આ દુઃખો ઉપર ગંભીર વિચાર થશે ત્યારે વિષય ઉપર મન ઓછું થઈ જશે, કારણ કે દુઃખનાં કારણ તેઓ જ છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે વિચાર કરવાની બહુ જરૂર છે. સવારથી સાંજ સુધી ગાડું ગબડાવી જવું અને વચ્ચે મોટો પથ્થર આવે ત્યારે ગભરાઈને જિલા થઈ રહેવું એ પુરુષાર્થવાળાનું કર્તવ્ય નથી. વિચારો, ભુઓ, તપાસો અને પોતાના અંગત સ્વાર્થને બાબુએ મૂકી ચોક્કસ નિર્ણય પર આવો અને તદ્દનુસાર વર્તન કરો. જોકે અત્ર પ્રસ્તુત પ્રસંગ વિષય-ત્યાગનો છે, તથાપિ કષાયને અને તેને એટલો બધો નજીકનો સંબંધ છે કે અત્ર તત્સૂચનાર્થ કષાય શબ્દ મૂક્યો છે. કષાય સંબંધી વિશેષ હકીકત આવતા પ્રસ્તાવમાં આવશે અને તે પર વિવેચન પણ તે સ્થાને કરવામાં આવશે. (૫; ૬૬)

મરણુભય; પ્રમાદત્યાગ

વધ્યસ્ય ચૌરસ્ય * યથા વશોર્વા, સમ્પ્રાપ્યમાણસ્ય પદં વધસ્ય ।

શનૈઃ શનૈરેતિ મૃત્તિઃ સમીપં, તથાઽસ્ખિલસ્યેતિ કથં પ્રમાદઃ ? ॥ ૬ ॥ (ઉપજાતિ)

“ ફાંસીની સજા થયેલ ચોરને અથવા વધ કરવાને સ્થાનકે લઈ જવાતા પશુને મૃત્યુ ધીમે ધીમે નજીક આવતું બન્ય છે, તેવી જ રીતે સર્વને મૃત્યુ નજીક આવતું બન્ય છે, ત્યારે પછી પ્રમાદ કેવી રીતે થાય ?” (૬)

વિવેચન:—ગુજરાતી ભાષામાં એક કહેવત છે કે મા જાણે હીકરો મોટો થયો, પણ આઉંબામાંથી ઓછો થયો. દરેક કલાક, દરેક મિનિટ અને દરેક સેકન્ડ પોતાનું કામ કર્યું બન્ય છે, તેથી ઘડીમાંથી પડતી રેતીની દરેકે દરેક કણીને સોનાની ગણીને તેનો સહુપયોગ કરવો. કુદરતી રીતે શરીરનું અંધારણુ પણ ઉદ્યોગ તરફ જ વલણ ધરાવે છે અને શારીરિક કે માનસિક કાર્ય કરતાં પોતાની ફરજ બજાવવા યત્ન કરવો એ કર્તવ્ય-પરાયણતા છે,

* ચૌર હતિ વા પાઠઃ ।

વખતની દેવીને * અંગ્રેજીમાં આ પ્રમાણે ચીતરી છે : તેના તાળવા ઉપર ખાલની ચોટલી છે, પછવાડે માથું ઘોડું છે. પ્રસંગ-વખત-તક આવતાં તેને જે આગળથી પકડે છે તે તેની ચોટલી+ પકડી શકે છે અને તેનો લાભ મેળવે છે; જે પછવાડેથી પકડવા બંધ છે તેના હાથમાં ઘોડું માથું આવે છે, એટલે કે ગયો અવસર ફરીને આવતો નથી. ' માટે કોઈ પણ તક હાથમાંથી જવા દેવી નહિ અને હૃદયમાં સોનેરી અક્ષરથી કોરી રાખવું કે 'વખત પેસો છે.' મૃત્યુથી ડરવું એમ અત્ર કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી, પરંતુ કહેવાની મતલબ એ છે કે મૃત્યુને નજરમાં રાખી આગસ-પ્રમાદ ન કરવા, પણ અહનિશ કર્તવ્ય-પરાયણ રહેવું. (૬; ૬૭)

સુખ માટે સેવાતાં વિષયોનાં દુઃખો

વિમેષિ જન્તો ! यदि दुःखराशेस्तदिन्द्रियार्थेषु रति कृथा मा ।

तदुद्भवं नश्यति शर्म यद् द्राक्, नाशे च तस्य ध्रुवमेव दुःखम् ॥ ૭ ॥ (उपजाति)

“હે પ્રાણી ! જે તું દુઃખની ખીક રાખતો હો તો ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિ કર નહિ. તે (વિષયો)થી ઉત્પન્ન થયેલું સુખ તો તુરત નાશ પામે છે અને તે નાશ પામે ત્યારે તો પછી લાંબા વખતનું દુઃખ જ છે.” (૭)

વિવેચન—વિષયસુખની ખાખતમાં બહુ વિચારવા જેવું છે. એક તો તેના પરિણામે દુષ્કૃત-જન્ય દુઃખ થાય છે; બીજું, તેના અભાવે દુઃખ થાય છે; અને ત્રીજું તે થોડો વખત ચાલે છે. આ ત્રણ હકીકત બુદ્ધા બુદ્ધા રૂપમાં ઉપર જોઈ ગયા. ચોથી હકીકત એ છે કે જે આપણે તેઓને તબીબાં હોય તો બહુ આનંદ આપે છે, પણ જે તેઓ આપણને તણ બંધ છે તો બહુ દુઃખ દેતાં બંધ છે. પરિપકવ ઉંમર થયા પહેલાં જેઓ ઈન્દ્રિયભોગો તણ દે છે, તેઓ શરીર અને મનનાં જિંથા પ્રકારનાં સુખ પામે છે. ભર્તૃહરિ કહી ગયા છે કે स्वयं त्यक्ता ह्येते शमसुखमनन्तं विदधते (જે વિષયને પોતાની મેળે જ તબીબા હોય તો તેઓ અનંત સુખ આપે છે), પરંતુ વૃદ્ધ ઉંમરે, શરીર અશક્ત થયા પછી જે તેઓ આપણને છોડી બંધ તો મનમાં મહાખેદ થાય છે : શ્લોકના ચોથા પાદમાં કહ્યું છે તેનો આ ભાવ છે. માટે સર્વ પ્રાણીઓએ વિષયત્યાગ કરવાની ઈચ્છા રાખવી અને તેને માટે પ્રયાસ કરવો. વિષય સેવવા ખાતર ઉક્ત ચાર પ્રકારની અગવડ સહન કરવી, એમાં જરા પણ ડહાપણ નથી અને તેનો ત્યાગ કરવો એ ધારવામાં આવે છે તેટલું મુશ્કેલ નથી. (૭; ૬૮)

તું શા ઉપરથી વિષયોમાં રાગે છે ?

मृतः किमु प्रेतपतिर्दुरामया, गताः क्षयं किं नरकाश्च मुद्रिताः ।

ध्रुवाः किमायुर्धनदेहबन्धवः, सकौतुको यद्विषयैर्विमुह्यसि ॥ ૮ ॥ (वंशस्थवृत्त)

* Goodness of Time has been personified

+ ચોટલી પકડવાથી વ્યંતર વશ થાય છે એવી માન્યતા છે.

“ શુ' જમ (યમ) મરી ગયો ? શુ' દુનિયામાંથી બધા વ્યાધિઓ નાશ પામી ગયા ? શુ' નારકીનાં બારણાં બંધ થયાં ? શુ' આયુષ્ય, પૈસા, શરીર અને સગાંસંબંધીઓ હંમેશાં બેસી રહેવા ઠર્યાં, કે તું આશ્ચર્ય-હર્ષ સહિત વિષયોમાં વિશેષ મોહ પામે છે ? ” (૮)

વિવેચન—જેને મરવાની ઠીક ન હોય તે તો જાણે વિષયપ્રમાદમાં આસક્ત થાય તો તેને પાલવે, પણ તારે માથે તો યમ જેવા શત્રુ ગાળે છે, વ્યાધિઓનો તો પાર નથી, તારાં કૃત્યો નરકમાં જવા યોગ્ય છે, તારું આયુષ્ય અસ્થિર છે, લક્ષ્મી કોઈની પણ થઈ નથી, શરીર ક્ષણવિનાશી છે અને સગાંસંબંધીઓ સ્વાર્થ સુધી તારાં છે, પછી કોઈ કોઈતું નથી; ત્યારે તું શુ' બેઈને વિષયમાં રાગ્યોમાગ્યો રહે છે ? (જુઓ પ્રથમ અધિકાર, પ્રલોક ૧૮.)

આ આક્ષેપક પ્રલોક છે, પણ સહુદયી જનોને આમાંથી બહુ શીખવાનું મળે તેવું છે. આશ્ચર્યપૂર્વક કે હર્ષથી વિષયમાં નિમગ્ન થતાં માથે રહેલું વૈર સ્મરણ બહાર ન જવાની સૂચના કરનારા આ પ્રલોકના ભાવ પર જરૂર વિચાર કરવો યુક્ત છે. (૮, ૬૯)

વિષયપ્રમાદ ત્યાગ કરવાથી સુખ (ઉપસંહાર)

વિમોહસે કિં વિષયપ્રમાદૈર્ઘ્યમાત્સુખસ્યાયતિદુઃખરાશેઃ ।

* તદ્ધર્ષમુક્તસ્ય હિ યત્સુખં તે* ગતોપમં ચાયતિમુક્તિદં તત્ ॥ ૯ ॥ (ઉપજાતિ)

“ ભવિષ્યમાં જે અનેક દુઃખોનો રાશિ છે, તેઓમાં સુખના ભ્રમથી તું વિષયપ્રમાદ જન્ય બુદ્ધિથી કેમ મોહ પામી જાય છે ? તે સુખોની અભિલાષથી સુકાયેલા પ્રાણીને જે સુખ થાય છે, તે નિરુપમ છે, અને વળી ભવિષ્યમાં તે મોક્ષ આપનારું છે. ” (૯)

વિવેચન—અતદ્વતિ તત્પ્રકારકં જ્ઞાનં ભ્રમઃ—સુખ ન હોય ત્યાં સુખ માનવું એ ભ્રમ. વિષયોમાં આ જીવ સુખ માને છે એ ભ્રમ છે, કારણ કે તેમાં જરા પણ સુખ નથી. વળી, ઉત્તર કાળમાં તેં માની લીધેલાં સુખથી બહુ દુઃખ થવાનું છે. આવી રીતે બંને પ્રકારે અગવડમાં નાખનાર પ્રમાદ અને વિષયો છે. તેઓ આ જીવને ઊંધા પાટા બંધાવી ઇદ્રિય-લોગોમાં સુખ મનાવે છે. વિષય સેવનારને સુખ કેવા પ્રકારનું છે તે પૂજ્ય શ્રી ધર્મદાસ ગણિ લખી ગયા છે :—

જહ કચ્છુલ્લો કચ્છું, કંઠુયમાળો દુહં મુણ્ઠ સુકલં ।

મોહાઠરા મણુસ્સા, તહ કામદુહં સુહં ચિતિ ॥

“ જેમ કોઈ માણસને ખસ થઈ હોય અને તેના પર ચળ-પૂજલી આવે ત્યારે તેને ખણવામાં સુખ માને છે, તેમ મોહમાં આતુર થયેલા માણસો કામ-લોગના દુઃખને-વિષયોને સુખ કહે છે. ”

પરંતુ આ સુખ ઉપરથી ખોટો મોહ ઓછો કરી-અભિલાષા તજી ઈઈ-ન્યારે શાંતિમાં નિમગ્ન થઈ જાય છે, ન્યારે સંસારવાસના ઊઠી ઉચ્ચ ભાવના અંતઃકરણમાં

* તદ્ગાર્ધ્યમુક્તસ્યેતિ વા પાઠઃ ।

× તદ્ગતોપમમિતિ વા પાઠઃ ॥

વાસ કરે છે, તે વખતે મનમાં જે આનંદ થાય છે તે નિરુપમ છે. દુનિયામાં એવો કોઈ આનંદ નથી કે જેની સાથે તે સરખાવી શકાય. ઉમાસ્વાતિ વાચક મહારાજ શ્રી પ્રશમરતિ પ્રકરણમાં લખી ગયા છે કે—

નૈવાસ્તિ રાજરાજસ્ય, તત્સુખં નૈવ દેવરાજસ્ય ।
યત્સુખમિહૈવ સાધો-લૌકવ્યાપારરહિતસ્ય ॥

“ જે સુખ લોકવ્યાપારથી રહિત સાધુને છે તે સુખ ચક્રવર્તીને કે ઈંદ્રને પણ નથી.” આત્માને આનંદ થાય તેથી જે સુખ થાય તે ઉત્કૃષ્ટ જ હોય એમાં નવાઈ નથી. સંસારસુખ તે વિકારજન્ય અને માની લીધેલું છે અને આ તો સાત્ત્વિક સુખ છે. વળી, આ સુખના પરિણામમાં પણ મુક્તિ છે; સંસારસુખથી કર્મબંધ થાય છે અને સમતાસુખથી સંવર કે નિર્જરા થાય છે અને છેવટે મોક્ષ થાય છે. (૯; ૭૦)

* * *

આ પ્રમાણે વિષયપ્રમાદ, ત્યાગ-અધિકાર પૂર્ણ થયો. વિષયસેવન ઉપર ખાસ ભાર મૂકી લગભગ આખા અધિકારમાં તે જ ભાવ ચર્ચવામાં આવ્યો છે. વિષય તાત્કાલિક સારા લાગે છે, પણ પરિણામે દુઃખ આપે છે; તાત્કાલિક સુખ પણ માન્યતામાં જ માત્ર રહેલું છે; અને સંસારની અનેક ઉપાધિ અને ખટપટનું કારણ વિષયો છે : આ મુખ્ય મુદ્દા છે. પાંચે ઈંદ્રિયોના વિષયો ખડુ રખાવાં છે એ નિઃસંદેહ વાત છે. આપણે તિથિંચ જાતિના દષ્ટાંતથી બેઈશું તો જણાશે કે પ્રત્યેક ઈંદ્રિયના સંબંધથી મહાદુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. હાથીને પકડવા માટે ખાડામાં કૃત્રિમ હાથિણી રાખે છે અને સ્પર્શનેન્દ્રિયને વશ થઈ હાથી ફસાઈ જાય છે; મિષ્ટ પદાર્થ ખાવાના લોભમાં માછલું આંકડામાં પડેવાઈ જાય છે; સુગંધની લહેરમાં જમર આખી રાત્રિ કમળમાં બેસી રહી હાથીના મુખમાં જઈ પ્રાણ ખોઈ બેસે છે; દીવાની જ્યોતિમાં પતંગ પ્રાણ સમર્પણ કરે છે અને હરણ સુંદર મોરલીના કે વીણાના સ્વર પર લલચાઈ પારથીથી ફસાઈ જાય છે. ઉપાધ્યાયજી ઈંદ્રિય-અષ્ટકમાં કહે છે કે :—

પતન્નમ્ભ્રુક્મીનેમસારજ્ઞા યાન્તિ દુર્દશામ્ ।
પૈકૈકેન્દ્રિયદોષાચ્ચેદ્દૃષ્ટૈસ્તૈઃ કિં ન પશ્ચમિઃ ॥

“ આવી રીતે પતંગ, જમર, માછલું, હાથી અને હરણ એક-એક ઈંદ્રિયના પરવશ-પણાથી દુર્દશા પામે છે, તો જ્યાં પાંચે દુષ્ટ ઈંદ્રિયોને વશથવાપણું થાય ત્યાં તો શું ન થાય?” ચિદાનંદજી મહારાજ પણ કહે છે કે :—

એક એક આસક્ત જીવ એમ, નાનાવિધ દુઃખ પાવે રે ॥ વિષય ॥
પંચ પ્રખલ વર્તે નિત્ય જાકું, તાકું કહા જ્યું કહીએ રે;
ચિદાનંદ એ વચન સુણીને, નિજ સ્વભાવમાં રહીએ રે.
વિષયવાસના ત્યાગે ચૈતન, સાચે મારગ લાગે રે ॥

આટલા ઉપરથી જણાશે કે ઇદ્રિયોથી બહુ દુઃખ થવાનો સંભવ છે અને તેટલા માટે શ્રીમદ્ યશોવિજયજી પોતાના ઇદ્રિય-અષ્ટકની શરૂઆતમાં જ કહે છે કે :—

વિભેષિ યદિ સંસારાન્મોક્ષપ્રાપ્તિં ચ કાઙ્ક્ષસિ ।
તદેન્દ્રિયજયં કર્તુ, સ્ફોરય સ્ફારપૌરુષમ્ ॥

“જે તને સંસારની બીક લાગતી હોય અને મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા રહેતી હોય, તો ઇદ્રિયો પર અંકુશ મેળવવા સારું અસાધારણ પુરુષાર્થ ફોરવ. ”

આ પ્રમાણે ઇદ્રિયોને જીતવા માટે અસાધારણ પરાક્રમ વાપરવાની જરૂર છે, કારણ કે તેની સાથે અનંત કાળનો સંબંધ છે.

બીજી અગત્યની વાત એ છે કે જીવ વિષયજન્ય બાબતમાં સુખ માની બેઠો છે, પણ તેમાં એવું કંઈ સુખ છે જ નહિ. ભર્તૃહરિ કહે છે કે વ્યાધિતું ઔષધ કરવું, તેમાં સુખ શું? ગળે તરસ લાગે ત્યારે સ્વાદિષ્ટ પાણી પીએ છે, એમાં સુખ શું? પેટમાં ભૂખ લાગે ત્યારે ખાય છે, તેમાં સુખ શું? શરીરમાં વિકાર થાય ત્યારે કામભોગ સેવે છે, તેમાં સુખ શું? આવી રીતે સર્વ વ્યાધિનાં ઓસડો છે, તેને જીવ સુખ માની બેઠો છે. વિષયોથી ઉત્તરોત્તર પણ બહુ દુઃખ છે. આ સંબંધમાં દરેક પ્રલોકની સાથે જોઈએ તેટલું વિવેચન થઈ ગયું છે તેથી અત્ર પુનરાવર્તન કરવાની આવશ્યકતા નથી.

પ્રમાદના સંબંધમાં પહેલો અને છઠ્ઠો શ્લોક છે. આ સંબંધમાં મુખ્ય મુદ્દા એ જ છે કે મૃત્યુ નજીક આવે છે માટે જાગ્રત થા—મૃતીત ઇવ કેશુ મૃત્યુના ધર્મમાચરેત્, આવી રીતે પ્રમાદ અને વિષય માટે ખૂબ કહેવામાં આવ્યું. અત્યારે લૌકિક પ્રવૃત્તિ ઐહિક સુખ-સાધનો વધારે મેળવવા તરફ દોરાયેલી છે, તે વખતે દરેક પ્રાણીએ પોતે શો ભાગ લેવો તે વિચારવાતું છે. નવીન જમાનામાં શરીરભોગતૃપ્તિ અને ઇદ્રિયવિકાર વધારનારા બાહ્યોપચાર અને શોભાના એટલા પદાર્થો આવે છે અને સુધારા તેમ જ ફેશનને નામે એટલા બધા ફેરફાર દાખલ થઈ ગયા છે કે વિચારવાળાએ દરેક બાબતમાં તે લાલકર્તા છે કે હાનિકારક છે, તે જોવાની જરૂર છે.

પ્રમાદ પાંચ છે : મદ્ય, વિષય, કષાય, વિકથા અને નિદ્રા. તેમાં ‘મદ્ય’નો પ્રચાર આ જમાનામાં અનેક નિમિત્તને લઈને વધતો જાય છે. કોઈ પણ મસ્ત કરે તેવો ખોરાક ખાવો અથવા પીવામાં વાપરવો તે મદ્ય છે. રૂઢાર્થમાં આપણે તેને દારૂ, ભાંગ, ગાંજો, તાડી વગેરે સમજીએ છીએ. એ વસ્તુઓ પોતે અતિ અધમ છે. એને તૈયાર કરવામાં લાખો ત્રસ જીવોનો નાશ થાય છે અને એને પીવાથી મનુષ્ય પોતાની જાત ઉપરનો અંકુશ ઓછ બેસે છે. પોતાની જાત ઉપરથી અંકુશ ગયા પછી એક સામાન્ય મનુષ્યને છાજતી વ્યવહાર-પ્રણાલિકાનો પણ તેનામાં દેખાવ રહેતો નથી, સદસદ્રિવેક દૂર જાય છે અને લોકલજ્ઞ બાબતોએ મૂકવામાં આવે છે. આવી સ્થિતિમાં ગમે તે અકાર્ય થઈ જાય છે, ગમે તેવી અશ્લિલ

ભાષા યોદ્ધી જવાય છે અને મન પર તો જરા પણ અંકુશ રહેતો નથી. આ સ્થિતિ ધન ખરચીને શા માટે વહોરવામાં આવતી હશે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. તાકાત વગરના મગજને ઉશ્કેરવા ખાતર અથવા દુઃખને થોડા વખત માટે ભૂલી જવા ખાતર, મગજનું અંધારણ અને સુખ-દુઃખનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નહિ સમજનાર અસ જીવો આ માર્ગ પર મૂખોંધથી ચલી જાય છે અને પછી તેની એવી ખરાબ લતમાં પડી જાય કે તેની આખી જિન્દગી નકામી થઈ પડે છે. ઉશ્કેરનાર વસ્તુ વગર પગ ઘસવા પડે છે અને શરીર તથા સંપત્તિ બંને ખોઈ ખેસાય છે. આ માર્ગ પર ચલી ગયેલા બ્રમિત મગજવાળા અલણ અને થોડું લણેલા યુવકોની નિસ્તેજ સ્થિતિને ખરાબર અનુભવી તે માર્ગ તરફ દષ્ટિ પણ ન કરવાની ખાસ વિનયિત છે. આર્થ વ્યવહારને એ દુર્વ્યસન ઘટતું નથી. એની જાળમાં સપડાયા પછી એથી છૂટવું મુશ્કેલ છે અને તે હોય તેટલો વખત દરેક પ્રકારની ખરાબી કરનાર છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખી, તેમ જ જૈન શાસ્ત્રકાર એને સાત મોટાં દુર્વ્યસનમાંનું એક ગણે છે એ લક્ષ્યમાં રાખી, એ માર્ગ આચરણમાં મુકાય નહિ એવી ચેતવણી રાખવાની જરૂર છે. એ દુર્વ્યસનથી બહુધા આપણી પ્રજા દૂર જ હોતી એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી, પણ પાશ્ચાત્ય સંસર્ગના યોગથી અને આત્મિક વિચારક્ષેત્ર નબળું પડવાથી આ ખાબત પર ધ્યાન ખેંચવાની આવશ્યકતા લાગી છે. તાકાતને ઉશ્કેરનાર એ પદાર્થ છે. એથી થોડો વખત જોર વધે છે, પણ પારણાને જોર ઘટે છે. ખરેખરી તાકાત આપનાર પદાર્થો દૂધ, ઘી વગેરે પુષ્કળ છે અને તેથી અપેય પદાર્થની જરા પણ આવશ્યકતા નથી. પાંચ પ્રમાદમાંના આ પ્રથમ પ્રમાદ પર પ્રાસંગિક આટલો ઉલ્લેખ કર્યો.

હવે પછીના બીજા 'વિષય' પ્રમાદ પર ઉપર વિવેચન થઈ ગયું. ત્રીજા 'કષાય' પ્રમાદ પર આવતા 'કષાય' દ્વારમાં સારી રીતે વિવેચન કરવામાં આવશે. 'વિકથા'ના સંબંધમાં રાજકથા, દેશકથા ન્યૂસપેપરને અંગે વધતી જાય છે અને પ્રવૃત્તિને લીધે ધર્મકથા ઝોાછી થતી જાય છે. આ ખાબત વિચારવા યોગ્ય છે. પાંચમો પ્રમાદ 'નિદ્રા' છે, તેને વધારવી-ઘટાડવી એ પોતાની ઇચ્છા ઉપર છે. નિદ્રા ઝોાછી કરવાનો ઉપાય સાત્ત્વિક આહાર લેવો એ છે.

પાંચ પ્રમાદનો ત્યાગ કરી, સ્વશક્તિ અનુસાર ગુણમાં વધારો કરી, ગુણસ્થાને ચઢવું એ મનુષ્ય-જીવનનું કર્તવ્ય અને સાક્ષ્ય છે. બાકી તો અનેક જન્મથી જીવ સાંસારિક જીંચી સ્થિતિઓ સંપાદન કરતો આવ્યો છે તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. ઇદ્રિયો પર અંકુશ આવ્યા વગર કાંઈ પણ આત્મિક વધારો (Spiritual progress) થઈ શકવાનો નથી.

॥ इति सविवरणः विषयप्रमादत्यागनामा षष्ठोऽधिकारः ॥

सप्तमः कषायत्यागाधिकारः ॥

समता प्राप्त કરવામાં મુખ્યત્વે કરીને મમત્વ, વિષય અને કષાય આડા આવે છે. તે પૈકી મમત્વનું સંસારપણું અને વિષયનું અધપણું આપણે જોઈ ગયા; હવે કષાયનું ફિલષ્ટપણું અત્ર ખતાવે છે.

કષાયમાં મુખ્ય ચારનો સમાવેશ થાય છે : ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ. આ દરેક ઓછી-વધતી તરતમતામાં હોય છે. સ્થૂળતાને અંગે તેના દરેકના વળી ચાર-ચાર ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે. શક્તિમત્તાને અંગે તેની સ્થિતિ પણ જણાવી છે. ઉત્કૃષ્ટ પંદર દિવસ રહે તે સંજ્વલન; ઉત્કૃષ્ટ ચાર માસ સુધી રહે તે પ્રત્યાખ્યાની; ઉત્કૃષ્ટ વરસ સુધી રહે તે અપ્રત્યાખ્યાની અને યાવજીવ રહે તે અનંતાનુબંધી. આવી રીતે કષાયના સોળ ભેદ થાય છે. વળી, આ કષાયને ઉત્પન્ન કરનાર હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, દુર્ગંધા અને ત્રણ વેદ છે તે નવ 'નોકષાય'ના નામથી ઓળખાય છે.

અત્ર પ્રસ્તુત વિષય કષાય છે. કષાયનો વિદ્વાનો અર્થ કરે છે કે કે કષ એટલે સંસાર, તેનો આય એટલે લાભ જેથી થાય છે, અર્થાત્ સંસારમાં રજળવાનું જેથી થાય છે, તે કષાય. આ અર્થ કેટલે દરજ્જે ખરો છે તે નીચે વાંચવાથી માલૂમ પડી આવશે.

ક્રોધનું પરિણામ; તેને નિગ્રહ કરવાની આવશ્યકતા

रे जीव ! सेहित्य सहिष्यसि च व्यथास्तास्त्वं नारकादिषु पराभवभूः कषायैः ।
मुग्धोदितैः कुवचनादिभिरप्यतः किं, क्रोधान्निहंसि निजपुण्यधनं दुरापम् ॥१॥ (वसन्ततिलका)

“હે જીવ ! કષાય વડે પરાભવનું સ્થાન થઈને નારકીમાં તે' અનેક પીડાઓ સહન કરી અને હજુ સહન કરીશ; તેથી મૂખ મનુષ્યોએ દીધેલ ગાળ વગેરે ખરાબ વચનથી ક્રોધ પામી જઈને મહામુશ્કેલીથી મળી શકે એવું પુણ્યધન તું કેમ નાશ પમાડે છે?” (૧)

વિવેચન--કષાય કરવાથી આ જીવે અત્યાર સુધીમાં અનેક દુઃખો સહન કર્યાં; નારકીમાં પરમાધામીએ પીડાઓ અને પરસ્પર લડાઈ; નિગોદમાં સખડાઓ અને વનસ્પતિમાં રખડાઓ; તેમ જ ચોરાશી લાખ જીવાયોનિમાં કોઈ બાકી રહી નહિ, એટલું જ નહિ પણ દરેક યોનિમાં અનંત વાર આંટા મારી આવ્યો; આ સર્વનું કારણ રાગ-દ્વેષ છે. દુનિયામાં

રાખડાવનાર, ફસાવનાર અને કર્તવ્યપરાયણતા ભુલાવનાર, તેમ જ તદ્દન ગાંડા અથવા ઉન્મત્ત કરી મૂકનાર આ બે શક્તિઓ છે. તેઓથી કષાય ઉત્પન્ન થાય છે. ક્રોધ અને માન એ બંને દ્રેષ્ય છે, ત્યારે માયા અને લોભ અમુક નયે રાગરૂપ છે. આ સર્વ કષાયો અનંત કાળ દુઃખ આપનારા છે. આ અધિકારમાં કષાયનું સ્વરૂપ આલે છે; તેમાં પ્રથમ ક્રોધને મુખ્યતા આપી છે. કોઈ મૂર્ખ માણસ ગાળ આપે તો સામા ગુસ્સે થઈ જવું નહિ; તે વખતે વિચારવું કે તે બિચારો નાહક સંસાર વધારે છે; અથવા ભર્તૃહરિ કહે છે તેમ કરવું :-

દદતુ દદતુ ગાલીર્ગાલિમન્તો ભવન્તો, ધયમિહ તદ્ભાવાદ્ગાલિદાનેઽસમર્થાઃ ।

જગતિ વિદિતમેતદ્દીયતે વિદ્યમાનં, ન તુ શશકવિષાણં કોઽપિ કર્મૈ દદાતિ ॥

“તમારે દેવી હોય તો ગમે તેટલી ગાળો દો; કારણ કે તમે “ગાળવાળા” છો. અમારી પાસે ગાળો છે જ નહિ તેથી અમે તેને દઈ શકતા નથી. દુનિયામાં જેની પાસે જે વસ્તુ હોય તે તેઓ ખીબને આપી શકે છે. જુઓ, સસલાને શીંગડાં નથી હોતાં તો તે કોઈ કોઈને આપી શકતો નથી.”

ઉપર જણાવેલા પ્રસંગો આવે તે વખતે જો યોગ્ય સમતા રાખવામાં આવે તો બહુ લાભ થાય છે અને જો ક્રોધ થઈ જાય તો મહામુશ્કેલીથી મળે તેવું પુણ્યરૂપ ધન આ પ્રાણી હારી જાય છે, જે ધનનો છેડો નથી એવું કોડપૂર્વ વર્ષોએ મેળવેલું જ્ઞાનાદિ આત્મધન હારી જાય છે અને તેથી ક્રોધનો જય કરવો એ લાભના રક્ષણ તેમ જ તેની પ્રાપ્તિ કરવા જેવું છે.

દૃષ્ટાંત જોઈએ તો શાસ્ત્રમાં વિદ્યમાન છે : શિષ્ય પર ક્રોધ કરવાથી ગુરુ કાળ કરીને ચંડકૌશિક નાગ થયા. મહાતીવ્ર ઉપદ્રવ પ્રાપ્ત થયા છતાં ગજકુમ્ભમાળ ક્રોધ ન કરતાં શાંત રહ્યા તો તેના પ્રતાપથી તસ્ત જ મોક્ષધન પામ્યા. તેવી જ રીતે મૈતાર્ય મુનિ પણ અંતગડ કેવળી થઈ મોક્ષલક્ષ્મી પામ્યા. આસન્ન ઉપકારી વીર પરમાત્માના ક્રોધના જય તરફ નજર કરીએ છીએ ત્યારે તો મહા-આશ્ચર્ય જ થાય છે. તેઓને થયેલા ઉપસર્ગોનું વર્ણન વાંચતાં હૃદય કંપે છે; અને ખરેખર જેને વીર પરમાત્મા માટે માન હશે તેને સંગમ ઉપર ક્રોધ આવશે. પણ વિચાર કરવાનો એ છે કે પરમાત્માને શું થયું હતું? સાંભળીને ખરેખર નવાઈ લાગશે કે પોતા પર આવા સખ્ત, પ્રાણાંત કરે તેવા, અનેક ઉપસર્ગો કરનાર સંગમને અનંત સંસાર રજળવું પડશે, એ વિચારથી પ્રભુની આંખમાં કરુણાશ્રુ આવી ગયાં હતાં. ક્રોધના જયની અત્ર પરકાષ્ટા આવી જાય છે. અશક્ત પ્રાણી ગમે તેવાં ખૂદાં ખમે, પણ ચક્રવર્તીથી વધારે બળવાળાનો આવા પ્રકારનો ક્રોધનો જય ખરેખર અનુકરણ કરવા જેવો છે.

દશ પ્રકારના ચતિધર્મમાં મુખ્ય પદે પ્રથમ ક્ષમા એટલે ક્રોધનો જય આવે છે. ક્રોધના આવેશમાં કર્તવ્ય-વિચારથી શૂન્ય થઈ જાય છે અને તદ્દન જેલાન અવસ્થામાં આવી જઈ ગમે તેવા હુકમો કે અનર્થો કરી નાખે છે. ક્રોધ પસ્તાવાનું કારણ છે અને તેનો

જય કરવો એટલે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે શાંતિ રાખવી એ જ ખરું કર્તવ્ય છે. શાંતિ રાખવી એ મુશ્કેલ છે, પણ અશક્ય નથી. ન્યાયવિશારદ ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ કહે છે કે “ઉપશમ સાર છે પ્રવચને, સુજસ વચન એ પ્રમાણો રે.” આવી રીતે શાંતિ રાખવી એ જૈન સિદ્ધાંતનો સાર છે અને એ વચન ટંકશાળી છે.

ઉભાસ્વાતિ વાચકે મહારાજ પ્રશમરતિ પ્રકરણમાં લખે છે કે ક્રોધાત્મીતિવિનાશમ -ક્રોધથી રનેહનો નાશ થાય છે. આ હકીકતનું યથાસ્થિતપણું ખરાબર અનુભવવામાં આવે છે. વળી. તે જ વિદ્વદ્વર્ષ લખે છે કે :—

ક્રોધઃ પરિતાપકરઃ, સર્વસ્યોદ્વેગકારકઃ ક્રોધઃ ।
વૈરાનુષઙ્ગજનકઃ ક્રોધઃ, ક્રોધઃ સુગતિહન્તા ॥

“ક્રોધ પરિતાપ ઉત્પન્ન કરે છે એટલે મનને ખાલ્યા કરે છે અને ક્રોધ સર્વ માણસોને ઉદ્વેગ કરે છે. (જ્યારે ક્રોધ કરવામાં આવે છે ત્યારે વાતાવરણ આખું ઉદ્વેગ કરનારું થઈ જાય છે એ મનોવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો સાંપ્રત સ્થાપિત નિયમ છે.) વળી, ક્રોધ વૈરાસંબંધ કરે છે અને આ સર્વના પરિણામે ક્રોધ સુગતિનો નાશ કરે છે.”

આવી રીતે ક્રોધ અનેક રીતે નુકસાન કરે છે અને પ્રાણીના અધઃપાત કરે છે, માટે તેનો જય કરવા ઉદ્યત થવું, એ કર્તવ્ય છે. શાસ્ત્રકારે ક્રોધને અગ્નિ સાથે સરખાવ્યો છે તે યોગ્ય જ છે. વિદ્વાન કવિ ગાઈ ગયા છે કે:—

તૃણ દહન દહતો, વસ્તુ જથું સર્વ ખાલે,
ગુણ કરણ ભરી ત્યું, ક્રોધ કાયા પ્રબલે.
પ્રથમ જલદધારા, વહ્નિ તે ક્રોધ વારો,
તપ જપ વ્રત સેવા, પ્રીતિવહલી વધારો.
ધરણી પરશુરામે, ક્રોધે નક્ષત્રી કીધી,
ધરણી સુભુમરાયે, ક્રોધે નિબ્રહ્મી સાધી.
નરક ગતિ સહાર્ધ, ક્રોધ એ દુઃખદાર્ધ,
વરજ વરજ ભાર્ધ, પ્રીતિ જે દે વધાર્ધ.

આટલા કારણથી ક્રોધ ન કરવો તે ઇષ્ટ છે, સુગતિ અને સુખપરંપરાનું કારણ છે.* (૧;૭૧)

* ક્રોધ ન કરવો એ લગભગ ક્ષમા રાખવા જેવું છે. ક્રોધના ત્યાગને મળતો સદ્ગુણ ક્ષમા છે. ક્ષમા કરતી વખતે બહુ આનંદ થાય છે, માટે ક્ષમા કરવી. ક્રોધ કરતી વખતે માનસિક શક્તિ (mental energy) નો બહુ નાશ થાય છે, તેથી શરીર પર પણ બહુ અસર થાય છે અને કેટલીક વખતે આત્મઘાત જેવું ભયંકર પાપ પણ તેનાથી થાય છે. ક્રોધનો ત્યાગ અને ક્ષમાનું આચરણ એ ખાસ કર્તવ્ય છે. ‘ક્ષમા’ ના મથાળાથી “શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ” માં બહુ વિસ્તારથી એક ઉલ્લેખ કર્યો છે. ભુઓ પુ. ૨૪૫, અંક ખીન્ને અને ત્યાર પછીના અંકો.

માન-અહંકારત્યાગ

પરામિભૂતૌ યદિ માનમુક્તિસ્તતસ્તપોઽસ્વખંડમતઃ શિવં વા* ।
માનાદૃતિર્દુર્વચનાદિભિશ્ચેત્તપઃક્ષયાત્તન્નરકાદિદુઃસ્વમ્* ॥ ૨ ॥

વૈરાદિ ચાત્રેતિ વિચાર્ય લાભાલામૌ કૃતિન્નાભવસમ્ભવિન્યામ્ ।
તપોઽથવા + માનમવામિભૂતાવિહાસ્તિ નૂનં હિ ગતિર્દ્વિધૈવ ॥ ૩ ॥ (ઉપજાતિ)

“બીજા તરફથી પરાભવ થાય ત્યારે જે માનનો ત્યાગ થાય તો તેથી અખંડ તપ થાય છે અને તેથી મોક્ષ થાય છે. બીજા તરફથી દુર્વચન સાંભળતાં જે માનનો આઠર થાય તો તપનો ક્ષય થાય છે અને નરક વગેરેનાં દુઃખો થાય છે. આ ભવમાં પણ માનથી વૈર-વિરોધ થાય છે; તેટલા માટે હે પંડિત ! લાભ અને નુકસાનનો વિચાર કરીને આ સંસારમાં જ્યારે જ્યારે તારો પરાભવ થાય ત્યારે ત્યારે તપ અથવા માન (જેમાંથી એક)નું રક્ષણ કર. આ સંસારમાં આ જે જ રસ્તા છે. (માન કરવું અથવા તપ કરવું)” (૨-૩)

વિવેચન—બહારના માણસથી જ્યારે પરાભવ થયો છે ત્યારે પ્રાણીને ઉછાળો આવી જાય છે. હવે આ ઉછાળો દબાવી પરાભવ ખમી શકાય તો ઇચ્છિત લાભ થાય છે; નહિ તો સંસારવૃદ્ધિ થાય છે. આ જે પ્રલોકમાં કહે છે કે સંસારી જીવોને માનનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં જે રસ્તા છે : કાં તો માન કરી સંસારમાં દૂબવું, અથવા માનને દાબી ઈર્ષ પરભવે ઉચ્ચ ગતિ પ્રાપ્ત કરવી.

આ પ્રલોકના છેવટના ભાગમાં માન અને તપનો સંબંધ બતાવ્યો છે, એમાં બહુ ખૂબી છે. પરથી પરાભવ થાય ત્યારે સામાન્ય વ્યક્તિ મન પરનો અંકુશ ખોઈ દે છે અને તેથી કરીને આજી બગાડી મૂકે છે. અહંકાર કે ક્રોધ કરવાથી અભ્યંતર તપનો નાશ થાય છે, વિનય, વૈયાવચ્ચ કે સદ્ધ્યાન રહેતાં નથી, આવતાં નથી, નાશ પામે છે અને તેથી કર્મની નિર્જરા થતી નથી; મોક્ષ તો દૂર જ જાય છે. આવી સ્થિતિ છે; માટે હે વિદ્વાન ! તું લાભ-નુકસાનનો વિચાર કરી અહંકાર ન કરજે, સંસારના દરેક કાર્યમાં વિચાર કરવાની જરૂર છે. અને ગ્રંથકર્તા તે બાબત વારંવાર ભાર મૂકીને જણાવે છે કે તારે જે કરવું હોય તે કરજે, પણ તું પ્રથમ વિચાર કરજે. ગમે તેવા પવનના સપાટાથી ગમે તે દિશામાં તારું આત્મ-વહાણ ચાલ્યું જાય તો તે ધારેલા બંદરે પહોંચાડશે નહિ માટે વહાણનો સુકાની થા. (૨-૩; ૭૨-૭૩)

* ચ્ચ इति वा पाठः । × दुर्वचनादिभिश्च इति वा पाठः । + मानमथाभिभूताविति वा पाठः ।

ક્રોધ ત્યાગ કરનાર યોગીને મોક્ષપ્રાપ્તિ

શ્રુત્વાક્રોશાન્ યો મુદ્રા પૂરિતઃ સ્યાન્, લોષ્ટાઘૈર્વશ્વાહતો *રોમહર્ષી ।

યઃ પ્રાણાન્તેઽપ્યન્યદાષં ન વશ્યત્યેષ શ્રેયો દ્રાગ્ લભેતૈવ યોગી ॥ ૪ ॥ (શાલિની)×

“ જે આક્રોશ (પરાભવવચન, અટકણી) સાંભળી ઊલટો આનંદથી ઊભરાઈ જાય છે, જેને પથ્થર વગેરે વડે માર્યો હોય તોપણ જેના રોમરાય ઊલટા વિકસ્વર થાય છે, જે પ્રાણાન્તે પણ પારકા અવશુભને દેખતો જ નથી, તે યોગી છે અને તે તુરત જ મોક્ષ મેળવે છે.” (૪)

વિવેચન—વ્યવહારમાં ખીજા માણસો તારા ઉપર કારણ-અકારણે ક્રોધ અનેક વાર કરશે, પણ તે વખત તારે મનની સ્થિરતા જાળવી રાખવી એમાં ખૂબી છે. મન પર અંકુશ રાખનાર યોગી તે વખત સંસારસ્વરૂપનો વિચાર કરીને ગુસ્સે ન થતાં આનંદ પામે છે અને ક્ષમા રાખે છે. પથ્થર વગેરેથી માર મારવામાં આવે તોપણ તેનું મન ઊંચું થતું નથી, પરંતુ રોમરાય વિકસ્વર થાય છે—જેમ રૂકંઘક મુનિમહારાજના સંબંધમાં બન્યું હતું. તેના બનેલીએ આમડી ઉતારી લેવા માણસો મોકલ્યા ત્યારે અતિ આનંદ પામી વિચાર કરવા લાગ્યા કે આ માણસો ખંધુ કરતાં પણ અતિ ઉપકારી છે, કારણ, ઘણા કાળે છૂટી શકે એવું કર્મફળ આ લોકો તુરત જ મુકાવી દેશે. ગજસુકુમાળને તેના સસરા ઉપર જરા પણ ગુસ્સો થયો નહોતો. અને મેતાર્ય મુનિના મનમાં સોનીએ પ્રાણાન્ત કષ્ટ કર્યા છતાં પણ હર્ષ થયો હતો. તેમ જ દમદંતમુનિને કૌરવોએ પથ્થરના ઘા માર્યા પણ તેઓનું મન ચલિત થયું નહિ અને પાંડવોએ વિનય કયો તે માટે હર્ષ થયો નહિ. આનું કારણ શું? તેઓને ખરી વિચારશક્તિ હતી, સંસારસ્વરૂપનું યથાસ્થિત જ્ઞાન થયું હતું તેમ જ આત્મા અને પુદ્ગળનો ભેદ બરાબર સમજતા હતા અને તદનુસાર વર્તન કરવાની ઈચ્છા હતી. તે ઈચ્છા આવા વખતમાં ફળીભૂત થઈ જાય છે એમ જોઈ-જાણી તેઓ હર્ષ પામ્યા છે. ક્રોધ પર જય અને માનત્યાગનાં ઉપર જે જે દેખાંતો આપ્યાં છે તે ખાસ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. એ સંબંધમાં ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે તેઓ અશક્તિમાન ક્ષમા રાખતા હતા હતા એમ નહોતું. કોઈ પ્રાણી શરીરે નબળો હોય, વૃદ્ધ હોય, બ્યાધિગ્રસ્ત હોય કે આયલા જેવો હોય, તે ગમે તેવી વર્તણૂક પોતાની અશક્તિને અંગે ખમી જાય, ગમે તેવું અપમાન સહન કરી જાય, કડવું લાગે તોપણ શું કરે? શું કરી શકે? પણ આ મહાત્માઓના સંબંધમાં તેમ નહોતું. તેઓ ખડાદુર હતા, અસાધારણ ક્ષાત્રબળ વીર્યવાળા હતા, સંગ્રામમાં અનેકને જારે પડે તેવા હતા છતાં તે

* લોભ इति वा पाठः ।

× શાલિનીમાં ૧૧ અક્ષર હોય છે.

मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः म, त, ग, ग,

(૪-૭).

જ આત્મબળથી તેઓ ક્ષમા રાખતા, માનનો ત્યાગ કરતા અને મનોવિકાર પર સખ્ત અંકુશ રાખતા અને તેથી જ એવા મહાત્માઓને યોગી કહેવા, એમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ જેવું નથી.

વળી, આવાં પ્રાણીઓ કોઈનો દોષ દેખતાં જ નથી; તેઓ પોતાનાં કર્મનો જ દોષ સમજે છે. જેમ ચાલતાં ચાલતાં ભીંત સાથે અથડાવાથી ભીંત વાગે અને ભીંત પર પ્રહાર કરવો અગર દ્રેષ આણવો, એમાં મૂર્ખતા છે, તેમ જ બીજાના આકાશ-તાડનથી તેના પર ગુસ્સે થવું એમાં મૂર્ખતા છે. અત્ર વર્ણવેલ ક્ષમા ગુણવાળાં પ્રાણીઓ જલ્દી મોક્ષપ્રાપ્તિ કરે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. (૪; ૮૪)

કષાયનિગ્રહ

કો ગુણસ્તવ કદા ચ કષાયૈર્નિર્મમે ભજસિ નિત્યમિમાન્ યત્ ।

કિં ન પશ્યસિ દોષમમીષાં, તાપમત્ર નરકં ચ પરત્ર ॥ ૫ ॥ (સ્વાગતાવૃત્ત)

“તને કષાયોએ ક્યો ગુણ કર્યો ? તે ગુણ ક્યારે કર્યો ? કે તું તેઓને હંમિશાં સેવે છે ? આ ભવમાં સંતાપ અને પરભવમાં નરક આપવારૂપ તેઓના દોષો છે તે તું તું દેખતો નથી ?” (૫)

વિવેચન—કષાયથી ગુણ તો દેખાતો નથી, કોઈ પ્રાણીને કોઈ વખતે કોઈપણ પ્રકારનો ગુણ થયો હોય એવું સાંભળ્યું પણ નથી. દરેક કષાયથી તેના વિષયમાં કેવી કેવી પીડા થાય છે તે દષ્ટાંત આપીને બતાવી આપ્યું છે. ક્રોધથી તાત્કાલિક મગજનો ઉકળાટ, અહં-કારથી માનભંગ વખતે મગજની બદલાતી સ્થિતિ, માયાથી દરરોજ ખોટો દેખાવ કરવાની પીડા અને લોભથી આખી જિન્દગી સુધીની વેઠ, આવો આ ભવનો સંતાપ અને પરભવમાં તેના પરિણામે થતી દુઃખસંતતિ પર વિચાર કરી કષાય ન કરવો; તેમ ન બને તો છેવટે એછો કરવો, તેવા પ્રસંગ જ ન આવવા દેવા, આવતા હોય તો અટકાવવા અને સંસારને ચાટતા ન જવું; પણ જરા ઊંચા આવવાનો વિચાર કરવો એ સુજનું કર્તવ્ય છે. (૫; ૭૫)

કષાયસેવન-અસેવનના ફળ પર વિચારણા

યત્કષાયજનિતં તવ સૌખ્યં, યત્કષાયપરિહાનિભવં ચ ।

તદ્વિશેષમથર્થૈતદુદર્કં, સંવિભાવ્ય ભજ ધીર વિશિષ્ટમ્ ॥ ૬ ॥ (સ્વાગતાવૃત્ત)

“કષાયસેવનથી તને જે સુખ થાય અને કષાયના ક્ષયથી તને જે સુખ થાય, તેમાં વધારે સુખ કયું છે અથવા તો કષાયનું ને તેના ત્યાગનું પરિણામ કેવું આવે છે તેનો વિચાર કરીને, તે એમાંથી સારું હોય તે હે પાંડિત ! આદરી લે.” (૬)

વિવેચન—સર્વ પ્રાણીને સુખ મેળવવાની ઇચ્છા સદૈવ હોય છે અને તેથી વિચારવાળાં પ્રાણીઓ કોઈ પણ કાર્ય કરતાં તેમાં સુખ કેટલું અને દુઃખ કેટલું તેનો તોલ કરે છે. હવે આપણે એક પ્રાણી પર ક્રોધ કરીએ કે કપટ કરીએ અથવા મગડરી કરીએ, તેમાં

સુખ શું? જ્યારે એકમાં મગજનો ઉકાળો થાય છે, ત્યારે બીજામાં હૃદયનો ઉદ્દેગ થાય છે; બહુ બહુ તો તાત્કાલિક મનોવિકારોને જરા પુષ્ટિ મળે છે, પણ ક્રોધ-કપટ ક્યાં પછી બેચાર કલાકે શાંતિનો સમય આવે ત્યારે શી સ્થિતિ થાય? પસ્તાવો એટલે તેના પરિણામે ભવિષ્યમાં થવાના પરાભવના વિચારથી અત્યંત દુઃખ. અથવા ક્રોધ-માનનું પરિણામ શું આવે? એમ કહેવાય છે કે જો તમે ક્રોધ કરશો તો સામા તરફથી અદલામાં તે જ મળશે, એટલે પરિણામે ખરાબી. હવે બીજી તરફ કોઈ પણ કષાય ન કરનારની સ્થિતિ જોઈએ તો તેને નથી મગજનો ઉકાળાટ કે નથી હૃદયની ગ્લાનિ. તે ઉપરાંત બાણે પોતે એક મહાન કાર્ય કર્યું છે, એક ફરજ બબલી છે, એ વિચારથી તેના મનને બહુ જ આનંદ રહે છે. ક્રોધ કે લોભનો પ્રસંગ આવતાં તે ન કરવાથી મનને કેટલો આનંદ થાય છે અને સામો માણસ કેવી કફેલી સ્થિતિમાં મુકાઈ જાયતો માફી માગે છે, એ સર્વેએ અનુભવ કરવા જેવી વાત છે. આ ઉપરાંત પરભવમાં તો કષાય ન કરવાથી ઘણો લાભ મળે છે.

આવી રીતે કષાયત્યાગથી સર્વને સર્વ કાળે આનંદ થાય છે, અને કષાયથી ઉદ્દેગ થાય છે, આ સ્થિતિ પર વિચાર કરીને જેમાંથી એક તને યોગ્ય લાગે તે કર. (૬; ૭૬)

માનનિગ્રહ-બાહુબલિ

सुखेन साध्या तपसां प्रवृत्तिर्यथा तथा नैव तु मानमुक्तिः ।

आद्या न दत्तेऽपि शिवं परा तु, निर्दर्शनाद्बाहुबलेः प्रदत्ते ॥७॥ (उपजाति)

“જેવી રીતે તપસ્યામાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે સુખે થઈ શકે તેમ છે, તેવી રીતે માનનો ત્યાગ કરવો તે સુખે થઈ શકે તેમ નથી જ. કેવળ તપસ્યામાં પ્રવૃત્તિ મોક્ષને આપી શકતી નથી. પણ માનનો ત્યાગ તો, બાહુબલિના દષ્ટાંતની જેમ, મોક્ષ જરૂર આપે છે.” (૭)

વિવેચન—હુનિયાનું અવલોકન કરનારને જણાશે કે તપસ્યામાં પ્રવૃત્તિ કરવી એ મુશ્કેલ સૌ છે, પણ તેમાં એક વખત પ્રવૃત્તિ થયા પછી બહુ મુશ્કેલી રહેતી નથી; પણ તેનો અથવા બીજી કોઈ પણ છતી વસ્તુ, શુભ કે ધનનો અહંકાર ન કરવો એ બહુ જ મુશ્કેલ છે; એટલું બધું મુશ્કેલ છે કે મનુષ્ય અબાણતાં પણ માન-મગજથી કરી નાખે છે; જ્યારે પોતાની નમ્રતા ખાસ બતાવવા બંધ છે ત્યારે પણ તે દ્વારા શ્લાઘ્યતા પ્રાપ્ત કરવાની અંત-વૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ હોય છે. આવી રીતે માનમુક્તિ બહુ મુશ્કેલ છે. મનોવિકાર એવી અજબ રીતે કામ કરે છે કે આ પ્રાણી મોહમાં મૂંઝાઈ વસ્તુસ્વરૂપ સમજી શકતો નથી, અંધ બને છે, ઘેનમાં પડે છે, અનેક અકાર્યો કરે છે, પણ તેનો હેતુ-ફળ કાંઈ સમજતો નથી. કેવળ તપસ્યામાં પ્રવૃત્તિ જ્યારે એકાંત મોક્ષ આપી શકતી નથી, ત્યારે માનમુક્તિ તુરત જ મોક્ષ આપે છે. (માનમુક્તિનો સમય નવમા શુભસ્થાનમાં બહુ ઉચ્ચ સ્થિતિ પર ગયા પછી પ્રાપ્ત થાય છે.)

મારાથી નાનાલાઈ એને વંદન કેમ કરું?—એવા અહંકારથી બાહુબલિએ એક વરસ સુધી તપ કર્યું અને તે દરમ્યાન વિચાર કર્યો કે તપથી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લાઈએ ખાસે જઈ તો વંદન કરવું પડે નહિ. પણ સજ્જત તપસ્યા છતાં સાથે માન હોવાથી ઈષ્ટ કૃપાની પ્રાપ્તિ થઈ નહિ. તેમની ઈચ્છા હોત તો દેવ-વૈલભ મળત, પણ તે તો બેઈત્યા નહોતા. “વીરા મારા ગજથકી જિતરો, ગજ ચઠ્યા કેવળ ન હોવે રે” એવા પ્રતિજ્ઞાધનેા અવસર થયેલો બાહુબલિને મોકલેલી બહેનોનો મધુર સ્વ સાંભળી સુસ વીર ચેત્યો, અમકચો અને ગજને ઓળખી ગયો. તે ગજને તબ્યો કે તે જ ક્ષણે ઈષ્ટ કૃપા પ્રાપ્ત થયું, બ્યારે એક વરસ પર્યન્ત તે કૃપા પ્રાપ્ત થયું નહિ. આ વૃત્તિ પ્રાપ્ત કરવાની બહુ જરૂર છે. ગજ પર ચઢવાની વૃત્તિ બહુધા દેખાય છે. જમાનાની પ્રવૃત્તિ માનને અનુકૂળ છે અને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવનારા આ મહાન દુર્ગુણને self-respect, individuality? વગેરે ઉપનામો આપી સફળતામાં બદલાવી નાખ્યો છે. વિવેકવાન પ્રાણીએ આનાથી ચેતવાની જરૂર છે. માનથી પારકા મહાન ગુણો પારખી શકાતા નથી, કદાચ દષ્ટિ તળે આવે છે તોપણ તેની હોય તે કરતાં ઘણી ઓછી કિંમત અંકાય છે, કેટલીક વાર બિલકુલ અંકાતી પણ નથી, અને વિનયધર્મ કે જેને પૂર્વધરો વિળાઓ ધમ્મસ્સ મૂલં જૈનધર્મતું મૂળ વિનય છે, એમ કહી ગયા છે તે પર પાણી ફરી વળે છે; પોતાપણું સ્થાપવાની, ન હોય તેવા સફળતા ધરાવવાનો દેખાવ કરવાની અને વિવેક-વિચાર-કર્તાવ્યશ્ય થઈ જવાની ટેવ પડી જાય છે અને તેથી પરિણામે શૂન્ય આવે છે.

આ શ્લોકમાં કેટલીક હકીકત ખાસ વિચારવા જેવી છે. પ્રથમ, તપપ્રવૃત્તિની સરળતા અને માનમુક્તિની વિષમતા બતાવી છે તે જનસ્વભાવને લઈને છે. મીઠા દુર્ગુણો હમેશાં તબવા વધારે મુશ્કેલ પડે છે, કારણ કે તે સેવતી વખતે એક પ્રકારની પૌદ્ગલિક લહેજત આવે છે. બાકી, વસ્તુતઃ બોધએ તો, માનમુક્તિ એ ખાસ વિષમ માર્ગ નથી, જીવનની અસ્થિરતા, માન આપનાર-લેનારની સ્થિતિ, પૌદ્ગલિક-આત્મિક વસ્તુઓનો સંબંધ અને તે ટકી રહેવાનો કાળ-એ બાબતનો વિચાર કરવામાં આવે તો માન તુરત ખસી જાય તેમ છે. માત્ર વાત એટલી જ છે કે આ જીવ કદી પણ વિચાર કરતો નથી. બીજું, આ જમાનામાં સ્વમાન વગેરેને નામે, ઉપર જણાવ્યું તેમ, કેટલાક દુર્ગુણો ધૂસી ગયા છે એ પણ વિચારવા લાયક હકીકત છે. અમુક હકીકતને તેના બંધાયેલા સ્વરૂપમાં લઈને વિચારવામાં આવે તો કેટલીક વાર બૂલભરેલાં પરિણામો તરફ ઘસડાઈ જવાય છે; પણ જો પૃથક્કરણ કરીને તેના અવયવો તપાસવામાં આવે તો ગુણદોષપરીક્ષા થાય છે. તેથી જ રીતે સ્વમાન, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય એ સર્વને વિચારવાં, તેમાં આંતર પ્રવાહ શું છે તે તાર્કીક કાઢવો, તેને અને આત્મિક દશાને શો સંબંધ છે એ વિચારવું અને પછી તેમાં જો દોષ જેવું પૌદ્ગલિક કાંઈ પણ ન લાગે તો પછી બેશક તેને આદરવા અને જો તેમાં કષાયવું

૧. સ્વમાન-સ્વત્વ. ૨. સ્વવ્યક્તિવસ્થાપન.

સ્વરૂપ-અંશ જાણાય તો પછી તેને માટે વિચાર કરવો. આ દૃષ્ટિથી બરાબર તત્વગવેષણા કરી, સ્વમાન, વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય વગેરે આ કાળના મનાતા સદ્ગુણોને વિચારવામાં આવશે ત્યારે તેના સંબંધમાં બેમાંથી એક નિર્ણય આવશે એ શંકા વગરની વાત લાગે છે. (૭;૭૭)

માનત્યાગ-અપમાનસહન

સમ્યગ્વિચાર્યેતિ વિહાય માનં, રક્ષન્ દુરાપાણિ તપાંસિ યત્નાત્ ।

મુદા મનીષી સહતેઽભિભૂતીઃ, શૂરઃ ક્ષમાયામપિ નીચજાતાઃ ॥૮॥ (ઉવજાતિ)

“આ પ્રમાણે સારી રીતે વિચાર કરી માનનો ત્યાગ કરીને અને દુઃખે મળી શકે તેવાં તપોનું યત્નથી રક્ષણ કરીને ક્ષમા કરવામાં શૂરવીર એવો વિચારવાન પુરુષ, નીચ પુરુષોએ કરેલાં અપમાનો પણ, ખુશીથી સહન કરે છે.” (૮)

વિવેચન—અત્ર કૃપાયત્યાગની પરાકાષ્ટા બતાવી. તપસ્યા કરવી અને સાથે માનત્યાગ કરવો એ અગાઉ બતાવ્યું છે. અત્રે કહે છે કે નીચ પુરુષો તરફથી અપમાન થાય તે પણ ક્ષમા ધારણ કરનારા શૂરવીર પ્રાણી સહન કરે છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે. તારો કોઈ દુશ્મન નથી, કરેલાં કર્મ પર વિચાર કરી જ્યારે જીવ પોતાના આત્માનો દોષ બેતાં શીખે, અને તેમ કરીને ક્ષમા રાખે, ત્યારે તેની ઉચ્ચ વૃત્તિ થઈ એમ સમજવું. માનત્યાગ, ક્ષમાધારણ અને અપમાનસહન એ ત્રણ બાબત પર અત્ર ઉપદેશ આપ્યો છે. માનનો ત્યાગ કરવા ઉપરાંત અપમાન સહન કરવાનો અત્ર ઉપદેશ કર્યો તે બહુ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. અપમાન એ શી વસ્તુ છે અને અપમાન કરનાર કોણ છે અને શા માટે કરે છે એ પ્રથમ વિચારવું. પ્રથમ તો એમ ચોક્કસ લાગશે કે ખાનડાની વગરના, અધમ કુળમાં અવતરેલા અથવા સંયોગોને લીધે અધમ પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યો જ અપમાન કરવા લલચાશે. સુસ, ખાનડાન, ડાહ્યો માણસ કદી તેમ કરવાનો સંકલ્પ પણ નહિ કરે. તેથી પ્રથમ તો અપમાન કરનારની નીચતા ઉપર વિચાર કરવો. અને ખીનું, એવા પ્રસંગો પર મનની સ્થિરતા રાખવી અતિ મુશ્કેલ છે; સંસારમાં રસિયા જીવેના માન-અપમાનના ખ્યાલ ચિત્ર-વિચિત્ર હોવાને લીધે તે જાળવી રાખવી લગભગ અશક્ય જેવી છે એમ કહીએ તો ચાલે ત્યારે તેવા વખતમાં-તેવા સંયોગમાં-મન પર કાબૂ રાખી અપમાન ગળી જવું તે બહાદુરી છે, મન પરનો અસાધારણ કાબૂ છે અને શૂરવીરપણું છે; અને તેટલા જ માટે અધમાં શૂરવીર શબ્દ મૂક્યો છે. અપમાન સહન કરી જનાર નબળા-નરમ-ખાયલા હોય છે એમ સમજવું બૂલભરેલું છે; તે બહાદુરનું કામ છે, પ્રાસનું કામ છે. આવી બાબતમાં ચાલુ પ્રવાહના વિચારોને આધીન થઈ ન જતાં દરેક વાતનું પૃથક્કરણ કરતાં શીખવું એ ખાસ લાભ કરનાર નીવડશે. અહિંસા પણ બહાદુર ચીજ છે. (૮; ૭૮)

સંક્ષેપથી-ક્રોધનિગ્રહ

પરામિભૂત્યાઽસ્લિપકયાઽપિ કુપ્યસ્યઘૈરપીમાં પ્રતિકર્તુમિચ્છન્ ।

ન વેત્સિ તિર્યઙ્નરકાદિકેષુ, તાસ્તૈરનન્તાસ્ત્વતુલા ભવિત્રીઃ ॥૯॥ (ઉપજાતિ)

“સહજ પરાભવથી પણ તું કોપ કરે છે અને ગમે તેવાં પાપકર્મોથી તેનું વૈર વાળવાને ઈચ્છે છે, પણ નારકી, તિર્યંચ વગેરે ગતિઓમાં પાર વગરની અતુલ પરકૃત પીડાઓ થવાની છે, તેને તો તું જાણતો કે વિચારતો પણ નથી.” (૯)

વિવેચન—આ જીવ જરામાત્ર પરાભવથી ગુસ્સે થઈ જાય છે અને સામાને શબ્દથી, હંસ્તથી કે હથિયારથી મારવા ઊભો થઈ જાય છે અથવા મનમાં દ્રેષ રાખી વૈર શોધ્યા કરે છે, લાગ શોધ્યા કરે છે અને આખો વખત ધમધમાટમાં રહે છે. આ મનોવિકારની અસર તજે આવેલા પ્રાણીને કૃત્યાકૃત્યનો વિવેક રહેતો નથી અને ભવિષ્યનો વિચાર પણ રહેતો નથી. એ તો પોતાના મસ્ત મગજમાં મગ્ન બની નિરંકુશ વૃત્તિએ વર્તે છે; પણ ખિચારા જીવને ખબર પડતી નથી કે તેમ કરવાથી, અગાઉ જણાવ્યું તેમ, આ ભવમાં પણ દુઃખ થાય છે અને તે ઉપરાંત પરભવમાં પણ બહુ દુઃખ ખમવું પડે છે. માનસિક વિકારો જેવા કે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વગેરેના પરિણામમાં બહુ સખત દુઃખ ખમવું પડે છે. જ્યારે જૂજ વખત કરેલા લોભનના અંતરાય જેવા સ્થૂળ પાપનું પરિણામ શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુને વરસ સુધી લોભન ન મળવામાં આવ્યું, તો ચિત્તવૃત્તિને તોડી-અસ્તવ્યસ્ત કરી-નાખનાર કષાયો તો કેવું પરિણામ લાવે તે વિચારવા જેવું છે. (૯; ૭૯)

ષડરિપુ પર ક્રોધ; ઉપસર્ગ કરનાર સાથે મૈત્રી

ઘત્સે કૃતિન્ ! યદ્યપકારકેષુ, ક્રોધં* તતો ઘેહરિષટ્ક એવ ।

અયોપકારિષ્વપિ તદ્ભવાત્તિકૃત્કર્મહૃન્મિત્ર બહિર્દ્વિષત્સુ ॥૧૦॥ (ઉપજાતિ)

“હે પંડિત ! જે તારું અહિત કરનાર ઉપર તું ક્રોધ કરતો હો તો ષડ્ રિપુ (છ શત્રુ : ૧. કામ, ૨. ક્રોધ, ૩. લોભ, ૪. માન, ૫. મદ, અને ૬. હર્ષ) ઉપર ક્રોધ કર, અને જે તું તારા હિત કરનારા ઉપર પણ ક્રોધ કરતો હો તો સંસારમાં થતી સર્વ પીડા કરનારાં જે કર્મો છે તેઓને હરી જનાર (ઉપસર્ગો, પરિષદો વગેરે) જે ખરેખરા તારા હિતેચ્છુ છે અને બાહ્ય દંષ્ટ્રી જે તારા શત્રુ જેવા લાગે છે, તેના ઉપર ક્રોધ કર.” (૧૦)

આ શ્લોકનો ભાવ સમજવા યતન કરવો. શ્લોક બહુ સારો છે.

વિવેચન—વાસ્તવિક રીતે મનુષ્ય પોતાના ઉપર અપકાર-નુકસાન કરનાર પર ક્રોધ કરે છે. નુકસાન કરનાર શત્રુ કહેવાય છે. તે શત્રુ ડાહ્યા માણસોએ શોધી રાખ્યા છે. તેઓનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે તે ધ્યાનમાં રાખીને વિચારજે :

* માત્રમિતિ વા પાઠાન્તરમ્ ।

૧. પારકી અથવા પોતાની સ્ત્રી સાથે અથવા કુંવારી કે વેશ્યા સાથે વિષયસંબંધ કરવો, કરવાની ઈચ્છા રાખવી, અથવા કુચેષ્ટા કરવી તે કામ.
૨. બીજાં પ્રાણીઓ પર શી અસર થશે અથવા પોતાને કે પરને કેટલું નુકસાન થશે, તેવા કોઈ પણ પ્રકારના પરિણામનો વિચાર કર્યા વગર મનનું અવ્યવસ્થિત-પણે ગુસ્સામાં પ્રવર્તન તે ક્રોધ.
૩. છતી બેગવાઈએ દાન યોગ્યને દાન ન આપવું, નિષ્કારણ પારકું ધન લઈ લેવાની ઈચ્છા રાખવી, તૃષ્ણા રાખવી અને દ્રવ્ય અથવા કોઈ પણ પૌદ્ગલિક વસ્તુ માટે એકવૃત્તિથી ધ્યાન કરવું તે લોભ.
૪. પોતાનામાંનું હોય તેવા ગુણો માની લેવા, તેમ જ તે હોવાનો દેખાવ કરવો તે માન.
૫. કુળ, વિદ્યા, ધન વગેરેનો અહંકાર કરવો તે મદ (Pride).
૬. વગર લેવેદેવે પારકાને દુઃખ ઉત્પન્ન કરીને અથવા દુઃખ વગેરે વ્યસનોનો આશ્રય કરીને મનમાં ખુશી થવું તે હર્ષ.*

આ છ ખરેખરા દુશ્મન છે, કારણ કે દુઃખ આપે તે દુશ્મન અને તેથી અનંત ભવબ્રમણમાં નરક-નિર્ગોહનાં દુઃખ આપનાર આ દુશ્મનો છે. દેખાવમાં સુંદર લાગે છે, પણ તેઓ ખરેખરા શત્રુ છે; માટે તેઓ પર ખરેખર ક્રોધ કરવો, એટલે કે ક્રોધ કરી તેઓની દોસ્તી છોડી નાખવી, એ ઉચિત છે.

વળી, સંસારમાં રખડાવતાર કર્મો છે અને તે કર્મોનો નાશ કરનાર ઉપસર્ગ-પરીષદો છે. દુઃખને ઓછા કરાવનાર આ તો તારા વાસ્તવિક મિત્ર થયા. અને તેઓ તેવા છે એમ જાણી બે ઉપકાર કરનારાઓ ઉપર પણ ક્રોધ કરતો હોય તો તેઓના ઉપર પણ કર. કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે ઉપકાર કરનાર પર કોઈને ક્રોધ હોય નહિ અને તેથી તારું કર્તવ્ય એ જ છે કે ષડ્ રિપુને તજવા, અને ઉપસર્ગ, પરીષદ વગેરેને મિત્રબુદ્ધિએ ગ્રહણ કરવા; તેઓ સાથે મૈત્રી કરવી. ગજસુંકુમાળને તેમના સસરા સોમિલ પર પ્રેમ આવ્યો હતો. બાહ્ય દષ્ટિથી તો તે દુઃખ આપતો હતો, પણ વાસ્તવિક રીતે તો તે ઉપકારી હતો; એવી જ રીતે અવતિસુંકુમાળને પણ શિયાળણી વાસ્તવિક ઉપકાર કરનારી થઈ પડી હતી. ઉપરાંત સ્કંદક, અરણિક, મેતાર્ય વગેરે મુનિમહારાજોનાં દષ્ટાંતો પણ વિચારવાં.

આ રીતે દ્વેષના ધરના ક્રોધ અને માનના સંબંધમાં ઉપદેશ કર્યો. તે સંબંધમાં વિશેષ આ અધિકારના છેવટના ભાગમાં લખ્યું છે. હવે રાગના ધરના માયા અને લોભનું વિવરણ કરે છે. (૧૦; ૮૦)

રુ ષડ્ રિપુ બીજી રીતે પણ ગણાય છે : કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, હર્ષ (હર્ષને સ્થાને ઈર્ષ્યા પણ કવચિત્ લખેલ છે).

માયાનિગ્રહ ઉપદેશ

અધીત્યનુષ્ઠાનતપઃશમાદ્યાન્, ધર્માન્ વિચિત્રાન્ વિદધત્સમાયાન્ ।

ન લપ્સ્યસે તત્કલ્પાત્મદેહ-ક્લેશાધિકં તાંશ્ચ મવાન્તરેષુ ॥ ૧૧ ॥ (ઉપજગતિ)

“શાસ્ત્રાભ્યાસ, ધર્માનુષ્ઠાન, તપસ્યા, શમ વગેરે વગેરે અનેક ધર્મો અથવા ધર્મકાર્યો માયા સાથે આચરે છે, તેથી તારા શરીરને કલેશ થવા ઉપરાંત ભવાંતરને વિષે ખીણું કાંઈ પણ ફળ મેળવવાનો નથી અને તે ધર્મો પણ ભવાંતરમાં મળવાના નથી.” (૧૧)

વિવેચન—શાસ્ત્રાભ્યાસ, પ્રતિક્રમણ(આવશ્યક) વગેરે ધાર્મિક અનુષ્ઠાન, બાહ્યાભ્યંતર બાર પ્રકારના તપ, ઉપશમ, દમ, યમ, દાન વગેરે વગેરે અનેક ધર્મકાર્યો કરતાં છતાં પણ સાથે માયા હોય તો વેઠ થાય છે, લાભ થતો નથી. માયા-કપટ-લુચ્ચાઈ-બગવૃત્તિ એનો ત્યાગ કરવો બહુ મુશ્કેલ છે. વળી, ક્રોધ તથા માન બહુધા જણાઈ આવે છે; માયા ગુપ્ત રહીને કામ કરે છે, તેથી સામા માણસને તેની બબર પડતી નથી અને કેટલીક વાર માયા કરનારને પણ બબર પડતી નથી. જેને લોકો ‘લટ્રિક’ જીવો કહે છે તેવા થવાની બહુ જરૂર છે. એટલું તો સત્ય છે કે આવા લટ્રિક પ્રાણીઓને કર્મબંધ બહુ ઓછો થાય છે. ઉપાધ્યાયજી મહારાજ કહી ગયા છે કે “કેશનો લોચ કરાવવો, શરીર પરથી મેલનો ત્યાગ ન કરવો, ભૂમિ પર શયન કરવું, તપસ્યા કરવી, વ્રતો ધારણ કરવાં વગેરે આચરણો આચરવાં તે સાધુને સહેલ છે, પણ માયાનો ત્યાગ મહામુશ્કેલ છે.” * આવા વિદ્વાન અવલોકનકારનાં વચનો પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. માયા બહુ જિંડાણમાં થાય છે તેથી બહુધા તે બહુ શકાતી નથી. સિક્ત, એટીકેટ (ગૃહસ્થાઈના નિયમો), બિન-જરૂરિયાતી વિવેક અથવા formality વગેરે માયાના અનેક લેદો છે. આ જમાનાના જીવનમાં માયાના પ્રસંગો વધતા જાય છે. રાજ્યનું અંગ બહુધા ક્રોધ ને માન હોય છે, તેને બદલે હવે માયા ને લોભ થતાં જાય છે. આ જમાનામાં ઉપર ઉપરની ટાપટીપ વધતી જાય છે અને વધશે એમ લાગે છે. વળી, વાણિયાપણું એ માયાના પર્યાય તરીકે વપરાય છે. આથી જૈનધર્મને અનુસરનારાઓએ મોટા ભાગે આ પાપથી વધારે ડરવાની જરૂર છે. શ્રી ઉદયરત્નજી કહે છે કે—

સુખ મીઠો જીવો મનેજી, ફૂડ કપટનો રે કોટ;

જીલે તો જીજી કરે જી, ચિત્તમાં તાકે ચોટ રે, પ્રાણી! મ કરીશ માયા લગાર.

આવી રીતે માયાને ઓળખી, તેનો ત્યાગ કરવાની મુશ્કેલી સંબંધી વિચાર કરી. તે પર ચિત્ત લગાડી માયાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

હવે શાસ્ત્રકાર કહે છે, તમે ગમે તેવું ધર્મકાર્ય કરો, પણ તમારા અંતરમાં જે માયા-કપટ હશે, તો તમને ફોકટની મહેનત જ થશે. ઉપાધ્યાયજી મહારાજ કહે છે કે કુસુમપુર

* માયાની સજ્જાય. (અહાર પાપસ્થાનકતી સજ્જાય પૈઠી).

નામના નગરમાં એક શેઠને ઘેર બે સાધુ ઊતર્યા હતા. એક મુનિ લોખા સાધારણ બુદ્ધિના, સરળ, ગુણગ્રાહી અને, ટૂંકામાં કહીએ તો, ' ભદ્રિક ' હતા; બ્યારે બીજા બહુ વિક્રાન હતા, પણ કપટી અને નિંદા કરનાર હતા. જ્ઞાની મહારાજ કહે છે કે લોકો બેકે બીજા સાધુની વાહવાહ બોલતા હતા, પણ પહેલો સાધુ થોડા કાળમાં મોક્ષે જશે, બ્યારે બીજો ઘણા સંસાર પરિબ્રમણ કરશે. માયાયુક્ત જ્ઞાન પણ નકામું છે, બલકે વધારે નુકસાન કરનારું છે. "શાસ્ત્રમાં બીજા બધી બાબતમાં સ્વાદ્રાદ છે, પરંતુ માયા કરવાના પ્રસંગો (ધર્મો-પદેશાદિ) આવે તે વખતે નિષ્કપટી રહેવું એ આજ્ઞા તો જૈન શાસ્ત્રમાં એકાંત છે." * આ ટંકશાળી વચ્ચેના ઉપાધ્યાયજી મહારાજનાં છે. જેમ માયાથી આ ભવમાં લાલ થતો નથી, તેમ પરલવમાં પણ લાલ થતો નથી. શ્રી સિંદૂરપ્રકરમાં કહ્યું છે કે—

વિધાય માયાં વિવિધૈરુપાયૈઃ, પરસ્ય ચે વશ્ચનમાચરન્તિ ।
તે વશ્ચયન્તિ ત્રિદિવાપવર્ગ-સુખાન્મહામોહસખાઃ સ્વમેવ ॥

" જે પ્રાણીઓ અનેક પ્રકારના ઉપાયો વડે માયા કરીને બીજાઓને છેતરે છે, તેઓ મહામોહના મિત્ર હોઈને પોતાના આત્માને જ દેવલોક અને મોક્ષના સુખથી છેતરે છે."

આવાં આવાં અનેક કારણોથી માયાનો ત્યાગ કરવો એ ઉચિત છે. માયા અંતરનો વિકાર છે અને તેથી બીજા માણસો તેને બોઈને તે સંબંધી ઉપદેશ કે શિક્ષા આપે એ પણ ઘણું ખરું બનતું નથી. (૧૧; ૮૧)

લોભનિગ્રહ

સુખાય ધત્સે યદિ લોભમાત્મનો, જ્ઞાનાદિસ્ત્નત્રિતયે વિધેહિ તત્ ।

દુઃખાય ચેદત્ર પરત્ર વા કૃતિન્ ! પરિગ્રહે તત્ બહિરાન્તરેડપિ ચ ॥૧૨॥ (ઉપજાતિ)

" હે પંડિત ! જે તું તારા પોતાના સુખ માટે લોભ રાખતો હો તો જ્ઞાન, દર્શન, આસ્તિક્ય ત્રણ રત્નો મેળવવા માટે લોભ રાખ, અને જે આ ભવ અને પરલવમાં દુઃખ મેળવવા માટે લોભ રાખતો હો તો આંતર અને બાહ્ય પરિગ્રહ માટે લોભ રાખ." (૧૨)

વિવેચન—આત્માના સુખ માટે જે લોભ રાખતો હો તો આત્માના મૂળ ગુણો પ્રાપ્ત કરવા લોભ રાખ. જે બાહ્ય વસ્તુ માટે (સ્થૂળ) લોભ રાખીશ તો તેથી આંતર અને બાહ્ય પરિગ્રહ વધશે, જે બન્નેથી આ ભવ અને પરલવમાં નિરંતર દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ભવમાં મન ચિંતામાં વ્યાકુળ રહે છે ને પરલવમાં અધોગતિ થાય છે. બાહ્ય પરિગ્રહ ધન, ધાન્ય, ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, રૂપું, સોનું, ધાતુ, દ્રવ્ય અને ચતુષ્પદ એ નવવિધ છે અને આંતર પરિગ્રહ છે મિથ્યાત્વ, ત્રણ વેદ, હાસ્યાદિ પદ્ધતિ અને ચાર કષાય

* વિધિ નિષેધ નવી ઉપદેશો, સુણો સંતાણ, એકાંતે ભગવંત-ગુણવંતાણ;

કારણે નિષ્કપટી થવું, સુણો સંતાણ, એ આણા છે તંત-ગુણવંતાણ.—યશોવિજયજી,

એ ચૌદ પ્રકારે છે. આ પરિબ્રહ્મથી અનંત દુઃખ થાય છે તે સ્પષ્ટ છે, માટે સુખ માટે લોભ હોય તો જ્ઞાન વગેરે ત્રણ રત્નો મેળવવા માટે લોભ રાખ આ પ્રશસ્ત લોભ છે.

લોભનું સ્વરૂપ સમજવાની બહુ જરૂર છે. લોભ એ એટલો મોટો વિશાળ દરિયો છે કે તેના વમળમાં એક વખત પડ્યા પછી તેનો પાર પામવો મુશ્કેલ છે; કાસ્થુ કે દરિયાની દષ્ટિમર્યાદા વધતી જાય છે અને, જેમ ધનમમત્વમોચન અધિકારમાં કહ્યું તેમ, સોવાળાને હજારનો અને તે મળ્યા પછી ઉત્તરોત્તર લાખ, કરોડ, અબજ, રાજ્ય, સ્વર્ગ અને ઇંદ્રપદવીનો લોભ થતો જાય છે. લોભી પ્રાણીને કોઈ દિવસ સુખ નથી અને લોભથી બહુ નુકસાન થાય છે. લોભથી મન આખો દિવસ ડોળાયા કરે છે અને લોભથી દુર્ઘટ રસ્તે સંચાર કરવામાં આવે છે. લોભી પ્રાણી શું શું કરે છે તે ભર્તૃહરિ પોતાના વૈરાગ્ય શતકના ૩-૪-૫-૬-૭ શ્લોકમાં બતાવે છે. સિંહ પ્રકરમાં કહ્યું છે કે:—

યદ્દર્ગામટવીમટન્તિ વિકટં કામન્તિ દેશાન્તરં,
ગાહન્તે ગહનં સમુદ્રમતનુક્લેશાં કૃષિં કુર્વતે ।
સેવન્તે કૃપણં પતિં ગજઘટાસઙ્ઘટ્ટદુઃસઙ્ગરં,
સર્પન્તિ પ્રધનં ધનાન્ધિતધિયસ્તહોભવિસ્ફર્જિતમ્ ॥

“ધનથી અંધ થયેલી બુદ્ધિવાળા પુરુષો ભયંકર અટવીમાં રખડે છે, વિસ્તીર્ણ દેશાંતરમાં ભ્રમણ કરે છે, ગહન સમુદ્રમાં અવગાહન કરે છે, બહુ કષ્ટ-સાધ્ય ખેતી કરે છે, કૃપણ શેઠની નોકરી કરે છે, હાથીની ઘટાને લીધે જેમાં સંચાર કરવો પણ મુશ્કેલ છે એવી લડાઇઓમાં સંચરે છે : આ સર્વ લોભની ચેષ્ટા બાણી.”

લોભથી પ્રાણી અનેક ચાળા કરે છે, પુરુષ હોઈ સ્ત્રીનો વેશ લે છે, ભીખ માગે છે, અને કોઈ પણ અકાર્ય, અપ્રામાણિકપણું કે વિશ્વાસભંગ કરવામાં આંચકો ખાતો નથી. અતિશય લોભી પ્રાણી ગમે તેવું અકાર્ય પણ કરે છે. લોભીને મન સગપણ કે સ્નેહ હિસાબમાં નથી. શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચક મહારાજ પ્રશમરતિમાં કહે છે કે સર્વગુણ-વિનાશનં હોમાત્ - લોભથી સર્વ ગુણોનો નાશ થાય છે—એ ખરેખર અનુભવીનું વચન છે. ક્રોધ, માન, માયાથી મુખ્યતાએ જ્યારે એક એક ગુણનો નાશ થાય છે, ત્યારે લોભથી સર્વ ગુણોનો નાશ થાય છે; તેનું કારણ એ જ છે કે લોભનો છેડો આવતો નથી.

લોભથી અનેક પ્રાણીઓ દુઃખી થયાં છે અને તેનાં દષ્ટાંતો શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. છ ખંડનું રાજ્ય મળ્યા છતાં પણ લોભનો છેડો ન આવ્યો ત્યારે મુલૂમ બીજું અધિક લેવા ચાલ્યો. પરિણામે પૂર્વ-પુણ્યથી પ્રાપ્ત થયેલા છ ખંડ અને પ્રાણ પણ ખોયા અને સાતમી નરક પ્રાપ્ત થઈ. સીતાને થયેલા સોનાના અશકય હરિણના લોભથી તેના પતિ રામને હાનિ થઈ અને તેનું પોતાનું હરણ થયું. મરમણ શેઠને અતુલ લક્ષ્મી છતાં તેલ ને ચોળા ખાવાં પડ્યાં. ધનના લોભથી ધવળ શેઠે શ્રીપાળની સભજનતા પારખી નહિ અને છેવટે પોતાને હાથે મરણ પામી સાતમી નરકે ગયો. આવાં આવાં અનેક દષ્ટાંતો

શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાર પછીના ઇતિહાસમાં પણ સીઝર, નેપોલિયન અને અલેક્ઝાન્ડરની તેવી જ દશા થઈ છે અને હિંદુસ્તાનમાં અલ્લાઉદ્દીનથી માંડીને કેટલાક મુસલમાન રાજાઓને લોભના પ્રમાણમાં ઘણું જમવું પરચું છે, આની સાથે હવે નીચેનાં દૃષ્ટાંતો સરખાવીએ.

લોભનો દુશ્મન સંતોષ છે. સંતોષ થતાં જ મન ઉપરથી જે બોલે બિતરી જાય છે, જે આનંદ થાય છે અને જે સુગમતા થઈ જાય છે તેનું વર્ણન લખી શકાય તેમ નથી. એક માણસને રોટલા-શાકથી સંતોષ હોય અને બીજાને ઘેબર-ધારી પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેના મનમાં દૂધપાક-પૂરી મેળવવાની ઇચ્છા હોય; અથવા એકને ઝાડની છાલથી અથવા ખાદીનાં કપડાંથી સંતોષ હોય, જ્યારે બીજાને રેશમી કપડાં મળતાં હોય પણ ઇચ્છા કસબી કપડાંની હોય, તો બેમાં સુખી કોણ ? દુનિયાના સમગ્ર વર્ગમાંથી કોઈ પણ જે મત વગર કહી શકશે કે “સંતોષીને ઝાઝું સુખ” નીતિકારો કહી ગયા છે કે “મન સંતોષ પામે પછી ગરીબ કોણ અને ધનવાન કોણ ?” * સંતોષનું સુખ અતુલ્ય છે. કેનેરીઝ કેબલ અથવા ગિરનારની ઊંડી ગુફામાં વાસ કરી ચિદાનંદજી મહારાજની પેઠે સંસાર પર ઉદાસીન રહી, આત્મભાવના ભાવનાર, આગંતુક મળી આવે તે પર તિર્વાહ કરનાર, ધ્યાનમગ્ન મહાયોગી આગળ રશિયાના ઝાર કે ઇંગ્લાંડના શહેનશાહનું સુખ કાંઈ બિસાતમાં નથી.

વર્તમાન સમયે જૈન કોમમાં પ્રથમ કાળની અપેક્ષાએ આ દોષ વધારે દેખાય છે, તેથી તે પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે. બીજા કષાયો જ્યારે નવમા ગુણસ્થાનકના અંત સુધીમાં નાશ પામી જાય છે, ત્યારે લોભ દશમા સુધી રહે છે, જે બતાવે છે કે લોભની સ્થિતિ વધારે છે. આ મનોવિકાર પર જય મેળવવા પૂરેપૂરો પુરુષાર્થ કરવો અને તેને ઝાળખી પણ લેવો. (૧૨; ૮૨)

મદ-મત્સરનિગ્રહ ઉપદેશ

કરોષિ યત્રેત્યહિતાય કિચ્ચિત્, કદાચિદલ્પં સુકૃતં કથચ્ચિત્ ।

મા જીહરસ્તન્મદમત્સરાઘૈર્વિના ચ તન્મા નરકાતિથિર્મૂઃ ॥ ૧૩ ॥ (ઉપજાતિ)

“કોઈ વખત મહામુશ્કેલીએ આવતા ભવ માટે જરા કાંઈ સારું કામ (સુકૃત્ય) કરવાનું તારે બની આવે તો પછી વળી તેને મદ, મત્સર કરીને હારી જઈશ મા, અને સુકૃત્ય વગર તું નરકનો પરોણો થઈશ મા.” (૧૩)

વિવેચન—કોઈ વખત તેર કાઠિયા માર્ગ આપે ત્યારે ગુરુમહારાજનો યોગ થાય છે અને તેથી અનેક કર્મોનો ક્ષય થાય ત્યારે દાન, શીલાદિક ધર્મકાર્ય કરવાની ઇચ્છા થાય છે. મૂળ તો મતુખ્યપણું જ મળવું દુર્લભ છે અને તે મળે તો પણ શ્રાવક કુળ, ઉત્તમ

* મનસિ ચ પરિતુષ્ટે કોડર્થવાન્ કો દરિદ્રઃ ?—ભર્તૃહરિ.

જાતિ, ઉત્તમ દેહ, દેવ-ગુરુની ભોગવાઈ અને શ્રદ્ધા તથા સમજણ મળતાં નથી. આ સર્વ યોગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પણ નીચે જણાવેલા કાઠિયા ધર્મકાર્યમાં માર્ગ આપતા નથી. અને કદાચ મોહરાજાનું અધન તોડી ગુરુ સમીપે જાય તો ત્યાં અહંકાર અથવા મગરૂપી કરી ધર્મધન હારી જાય છે. આવા પ્રસંગે જ્યારે અહંકાર કે મત્સર રાજે છે ત્યારે તેનો અધઃ પાત થાય છે અને પાછો ચઢવાનો વારો આવતો નથી; માટે એવે પ્રસંગે તું બરાબર ચેતીને ચાલજે. તું ગમે તેવો ધનવાન, ગુણવાન, પુત્રવાન હો, પણ તારા કરતાં દુનિયામાં વધારે મોટા, તારાથી સવાયા ઘણા પડ્યા છે. વળી, તું ધન, પુત્ર કે સંપત્તિથી ઓછો હો તો તે જેની પાસે હોય તેની ઈર્ષ્યા કરીશ નહિ, કારણ કે એ સર્વ કર્મજન્ય છે. આ તો બધા મેળો મળ્યો છે અને થોડા વખતમાં પાછા બધા ચાલ્યા જશે. જે આવી વૃત્તિ નહિ રાખે તો પરિણામ સારું આવશે નહિ.

ગુરુ પાસે ન જાય તે આજ્ઞાસ; ઘરકામમાં પડ્યો રહે તે મોહ; તેઓ મને ઓળખશે કે નહિ તેવી અવજ્ઞાનો ભય; અભિમાનથી ન જાય તે સ્તંભ; સાધુદર્શનથી ઊલટો પોતે કોપ કરે તે ક્રોધ; મદ્યપાનાદિના વ્યસનથી ન જાય તે પ્રમાદ; જશુંતો ટીપ ભરવી પડશે કે કાંઈ આપવું પડશે એમ ધારી ન જાય તે કૃપણતા; નરક આદિનાં દુઃખોનું વર્ણન સાંભળવું પડે તે ભય; ઇષ્ટવિચોગથી ન જાય તે શોક; મિથ્યા શાસ્ત્રમાં મોહ પામે તે અજ્ઞાન; બહુ કામમાં હોવાથી કુરસદ ન મળે તેથી ન જાય તે બહુકર્તવ્યતા; રમત બેવા ઊભો રહે, તેથી અટકી જાય તે કુતૂહલ; બાળકો સાથે રમવામાં પડી જાય તે રમણત્વ—આવી રીતે તેર કાઠિયાનું વર્ણન ટીકાકાર આપે છે. * વધારે જાણવાની ઈચ્છા હોય તેમણે “શ્રી જ્ઞેન ધર્મ પ્રકાશ”માં (પૃ ૧૪, પૃ ૨૧) તેર કાઠિયાની કથા લખાયેલી છે તે જોવી અને તે જ કથાએ ચરિતાવળી ભાગ બીજામાં છપાણી છે તે વાંચવી. આ તેર કાઠિયાએ માર્ગ આપ્યા પછી પણ ગયા ન ગયા જેવું થાય, તો તો બહુ જ ખોટું; માટે ધર્મ કરી તેનો અહંકાર કે બીજાની ઈર્ષ્યા કરીને તેને હારી જવો નહિ એ શિખામણ છે. (૧૩; ૮૩)

વિશેષે કરીને ઈર્ષ્યા ન કરવી

પુરાણપિ પાપૈઃ પતિતોઽસિ સંસૃતૌ, દધાસિ કિં રે! ગુણિમત્સરં પુનઃ? ।

ન વેત્સિ કિં ઘોરજલે નિપાત્યસે, નિયન્ન્યસે શૃઙ્ખલયા ચ સર્વતઃ? ॥ ૧૪ ॥ (વંશસ્થ)

“અરે! પહેલાં પણ તું પાપથી સંસારમાં પડ્યા છે, ત્યારે વળી ફરીથી પણ ગુણવાન ઉપર ઈર્ષ્યા કરે છે? આ પાપથી તું ઊંડા પાણીમાં ઊતરે છે અને તારે આખે શરીરે સાંકળો બંધાય છે તે શું જાણતો નથી?” (૧૪)

વિવેચન—સંસારમાં રખડાવનાર પાપકર્મો જ છે, બીજું કાંઈપણ કારણ નથી. આ

* પ્રકારાંતરે પણ તેર કાઠિયા કહેલા છે; તેમાં કેટલાકનાં નામ અને હેતુ જુદા છે.

તું બણે છે, છતાં વળી ગુણવાનની તું અદેખાઈ કેમ કરે છે? ગુણવાન ઉપર ઈર્ષ્યા થાય છે તેનાં ઘણાં કારણો છે. એક તો ગુણવાનનો વર્ગ (Class) ખીબથી બુદ્ધો પડી બચ છે; અને પછી શામળ ભટ્ટના “વેર સોમ દાતાર, વેર કાયર ને શૂરા” એ છપ્પામાં કહ્યા જેવું થઈ બચ છે; જ્ઞાન, શક્તિ, ધનવ્યય, સંતોષ, ઋણતા, પ્રાણતા, વિક્રતા, બ્રહ્મચર્ય, દયાળુતા, નમ્રતા વગેરે એવા છે કે તે ગુણો જેમાં ન હોય તે માણસો તે ગુણવાળાની અદેખાઈ-ઈર્ષ્યા અથવા સ્પર્ધા કરે છે અને તેથી કરીને મહા-અધોગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. આથી કરીને સંસાર-ખંડીખાનામાં પડેલા પ્રાણીને વધારે સાંકળો બંધાય છે કે જેથી આ જીવરૂપ કેદી તેમાંથી જલકી નીકળી નાસી જઈ શકે નહિ. વાતનો સાર એ જ છે જો સંસારમાંથી છૂટા પડવાની ઈચ્છા હોય તો ગુણવાનની ઈર્ષ્યા કરવી નહિ, પણ ગુણવાન થવું, ગુણવાનનું બહુમાન કરવું. સાદા મનુષ્યોની પણ ઈર્ષ્યા ન કરવી એ તો સમજાઈ બચ તેવું જ છે; ખાસ કરીને ગુણવાનના તો પગ ધોવા જોઈ એ. ગુણ પ્રાપ્ત કરવાનો રસ્તો એ જ છે કે ગુણીની સેવા કરવી.

*“સ્વામી ગુણુ ઓળખી, સ્વામીને જે ભજે, દર્શન શુદ્ધતા તેહ પામે.”

ગુણના જ્ઞાનનો આ મહિમા સમજો, વિચારો અને ગુણુ ગ્રહણ કરો. એ જ કર્તવ્ય છે અને તે માટે જ પ્રેરણા છે. ગુણવાન પર મત્સર કરવાથી સમકિતની ચાર લાવના, જેવું વર્ણન પ્રથમ અધિકારમાં કરવામાં આવ્યું છે, તે પૈકી પ્રમોદ લાવનાનો નાશ થાય છે. એ પ્રમોદ લાવનાનો નાશ થવાથી મૈત્રીલાવ રહેતો જ નથી; અને લાવના વગર સમકિતની શુદ્ધિ રહેતી નથી, એટલું જ નહિ પણ છેવટે તેનો મુક્ષય પણ થઈ જાય છે. માટે ગુણવાન પર પ્રેમ રાખવો એ શુદ્ધ જીવનનું એક ખાસ કર્તવ્ય છે. (૧૪; ૮૪)

કષાયથી સુકૃતનો નાશ

કષ્ટેન ધર્મો લવશો મિલત્યયં, ક્ષયં કષાયૈર્યુગપત્પ્રયાતિ ચ ।

અતિપ્રયત્નાર્જિતમર્જુનં તતઃ, કિમજ્ઞ ! હી હારયસે નમસ્વતા ? ॥ ૧૫ ॥ (વંશસ્થ)

“મહા કષ્ટથી જરા જરા કરીને ‘ધર્મ’ પ્રાપ્ત થાય છે તે કષાય કરવાથી એક સપાટામાં એકદમ નાશ પામે છે. હે મૂર્ખ ! મહા પ્રયાસથી મેળવેલું સોનું એક કૂંક મારીને કેમ ઊડાવી દે છે ?” (૧૫)

વિવેચન—શ્રુતચારિત્રલક્ષણુ ધર્મ મહામુશ્કેલીએ જરા જરા મળે છે, અતંત પુદ્ગલ-પરાવર્તન કર્યો પછી છેલ્લા પરાવર્તનમાં કાંઈક ધર્મપ્રાપ્તિનો સંભવ થાય છે. તેને પ્રબળ પુરુષાર્થથી રાખી શકાય તેમ છે, પણ કષાય કરવાથી તેનો એકદમ એકસાથે નાશ થઈ જાય છે. ગુણસ્થાનમાં અદેલાં પ્રાણીઓ પણ કષાયમોહનીયથી એકદમ નીચે પડી બચ છે.

* દેવચંદ્રશુક્ર વીરસ્તવન.

અને ધણુંખરું તેા તે વખતે તેઓનો એવો અધઃપાત થાય છે કે તેમને પાછો ગુણુસ્થાને ચઢવાનો દાંદર મળવો પણ હર જાય છે. જેમ કોઈ પ્રાણી આખો દિવસ અને રાત્રિ મહેનત કરી સુવર્ણ પ્રાપ્ત કરે અને પછી તેની સંભાળ ન રાખવાથી પ્રાપ્ત કરેલ સુવર્ણરજ કૂંકના એક સપાટામાં ઊડાડી દે, તેવી રીતે મહાકષ્ટથી મેળવેલ ધર્મરૂપ સુવર્ણ કષાયરૂપ પવનને સપાટો આવતાં, એકદમ નાશ પામી જાય છે. કષાય એટલે સંસારને વધારનાર; ધર્મનો શત્રુ કષાય; તેને શેરણુવેરણુ કરી દેનાર કષાય અને જેનાથી ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાવાળા મુમુક્ષુઓને ચેતવવાની જરૂર તે કષાય. વિશેષ માટે જુઓ ૧૮મો શ્લોક.

અને ધર્મ મળવો કેટલો મુશ્કેલ છે તે વારંવાર બતાવવાની જરૂર રહેતી નથી. એકેદ્રિય, વિકલેદ્રિયમાં તેા તેની પ્રાપ્તિ લગભગ અશક્ય છે અને વિમ્બસક્રમમાં આગળ આલે ત્યારે, ખાસ કરીને મનુષ્યજન્મમાં, તેની પ્રાપ્તિનો સંભવ રહે છે. એ મનુષ્યજન્મ પામવો મહામુશ્કેલ છે તે આપણે આ જ અધિકારના યોગણીસમા શ્લોકમાં સવિસ્તર જોઈશું. એવી મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્યલવ પણ પૌણ્ડલિક ઈચ્છાઓ તૃપ્ત કરવામાં, નકામી ખટપટ કરવામાં, ઉદરપૂરણની ચિંતામાં અને કામલોગની તૃપ્તિમાં ચાલ્યો જાય છે અને પાપનો સંચય થવાથી તેને અંતે પ્રાણી વળી પાછો નીચે ઊતરી જાય છે અને ફરી મનુષ્યલવ પ્રાપ્ત કરવાની સ્થિતિને પોતાના વર્તનથી જ હર કરી દે છે. મનુષ્યલવમાં પણ શરીરનું સ્વાસ્થ્ય, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી અહણુ કરવા યોગ્ય માનસિક ગુણ, તેને બતાવનાર શુદ્ધ ગુરુની જોગવાઈ અને તેઓને અનુસરવાની પ્રબળ ઈચ્છા પ્રાપ્ત થવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. એની અનેક મુશ્કેલીમાંથી પસાર થયા પછી કદાચ ધર્મરત્નની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે ત્યારે પણ આ જીવ તેનો લાભ લેવાને બદલે કાં તો નજીવી આખતમાં ક્રોધ કરી નાખે છે; કોઈના ઉપર વેર કરે છે; ધર્મને નામે ખોટા ઝઘડા કરે છે; કાં તો પોતે થોડું ખરચી કહ્યું જેવો દાતાર કહેવરાવવામાં આનંદ માને છે, પોતાના ઉત્તમ જ્ઞાનનું અભિમાન કરે છે; પોતાના જેવો અગાઉ કોઈ થયો નથી, આ કાળમાં તો કોઈ છે જ નહિ, એમ માને છે, મનાવે છે અને પોતાની વિરુદ્ધ વિચાર ધરાવનારને હાસ્થાસ્પદ કેમ કરવા એના સીધા અને આડકતરા માર્ગ શોધે છે; કાં તો પોતાનામાં કાંઈ ગુણુ નથી એમ ઉપર ઉપરથી બતાવી માન શોધે છે; અતિ અધમ આચરણો કરતાં છતાં ઉપરથી મહા-સફુગુણી હોવાનો આડંબર કરે છે; ધર્મને નામે લોકોને છેતરે છે; પોતાની ધાર્મિક વૃત્તિના દેખાવને ગેરલાભ લે છે; અને કાં તો ધર્મમાર્ગે એક દોકડો પણ ખરચતો નથી; માન ખાતર લાખો ખરચે છે, પણ ખરી સખાવત ગુપ્ત કરતો નથી; એકવાર ખરચવા ધારેલ પૈસાનું દશ વખત જુદી જુદી રીતે જુદાં જુદાં આકારમાં માન લે છે અને તેમ કરીને ધર્મધનને ખોઈ જોસે છે, એક કૂંક મારીને ધર્મ-સુવર્ણરજને ઊડાડી મૂકે છે અને પછી એક ખાડામાંથી ખીજમાં અને ખીજમાંથી ત્રીજામાં પોતાની વસ્તુસ્વરૂપની અજ્ઞતાને લીધે પડચા કરે છે. તેને ચેતવણી આપનાર આ શ્લોક બહુ વિચારવા લાયક છે. (૧૫; ૮૫)

કષાયથી થતી હાનિની પરંપરા

શત્રુ ભવન્તિ સુહૃદઃ કલુષીભવન્તિ, ધર્મા યશાંસિ નિચિતાયશસીભવન્તિ ।

સ્ત્રિહ્યન્તિ નૈવ પિતરોઽપિ ચ* વાન્ધવાશ્ચ,લોકદ્વયેઽપિ વિપદો ભવિનાં કષાયૈઃ॥૧૬॥(વસંતતિલકા)

“કષાયથી મિત્ર શત્રુ થાય છે, ધર્મ મલિન થાય છે, યશ સબંધ અપયશમાં બદલાઈ જાય છે, મા-બાપ અને ભાઈઓ કે સ્નેહીઓ પણ પ્રેમ રાખતાં નથી અને આ લોક તથા પરલોકમાં પ્રાણીને વિપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.” (૧૬)

વિવેચન—કષાયથી બહુ હાનિ થાય છે. તેમાંથી અત્ર થોડી બતાવે છે:—

૧. કષાયથી મિત્ર હોય તે શત્રુ થઈ જાય છે. આ હકીકત બહુ સ્પષ્ટ છે. એક માણસને ક્રોધ કરવાની ટેવ હોય તો તેના મિત્રો તેની પાસે રહેતા નથી, અભિમાની મિત્રને કદી પણ કડવાશ થવા વગર રહેતી નથી, કપટી મિત્રને તો મિત્ર કહેવાય જ નહિ; કારણ, એક વખત તેનું કપટ પ્રગટ થયું, તેની અંદરખાનેથી કામ કરવાની બગવૃત્તિ સમજાણી, એટલે મિત્રો તેને સહજ રીતે તજી જાય છે અને પોતે પાઈનો ધસારો ન ખાનાર, સામાનું ખાઈ જનાર લોભી મિત્રની મિત્રતા ટકતી નથી, આવા કષાય કરનારાઓને કોઈની સાથે મિત્રતા ટકતી નથી, એટલું જ નહિ, પણ મિત્રો હોય છે તે પણ તેની સામે શત્રુ થઈ જાય છે. કોઈ વખત તેનાં આચરણો ખીજ પાસે પ્રગટ કરીને શત્રુ તરીકે કામ બળવે છે, કોઈ વાર તેની પ્રીતિની કિંમત મનમાં સમજી વખત શોધી તેનું પરિણામ બતાવી આપે છે અને કોઈ વાર જાહેરમાં માનસંગ થતાં તેને ઉઘાડે પાડી આપે છે. કષાય કરનાર રાજાઓનાં રાજ્ય પણ તેની પ્રબલ્યો અથવા બાબુનાં રાજ્યો પચાની પાડે છે અને તેને શત્રુ ગણે છે એ ઇતિહાસનો પ્રસિદ્ધ વિષય છે. સીઝર, નેપોલીઅન, પોપી, બીજા આલ્ફ, ઔરંગઝેબ, બાલાજી અને કરણચેલાની પડતીતું કારણ કષાયો જ હતા. આખી પ્રબલ પણ કષાયથી રાજધર્મ વીસરી જઈ રાજ્ય તરફ પરાડુંમુખ થઈ જાય છે એ વિચારવા યોગ્ય વિષય છે.

૨. કષાયથી ધર્મ મલિન થાય છે. આગળના પ્રલોકમાં આપણે જોયું કે કષાયથી ધર્મનો નાશ થાય છે. અહીં બતાવે છે કે તે મલિન થાય છે. ધર્મ મલિન થાય છે એટલે એમ સમજવાનું કે સુકૃત-પુણ્યધન એકઠું કર્યું હોય તેને બદલે પાપ વધારે એકઠું થઈ જાય છે અને પુણ્યને બટ્ટો લાગે છે. આ સંબંધમાં ઉપરના પ્રલોકમાં વિવેચન થઈ ગયું છે તેથી અત્ર વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

૩. યશનો અપયશ થઈ જાય છે. જમાવેલી આબરૂ હોય તે ગેર-આબરૂમાં ફેરવાઈ જાય છે. ક્રોધી માણસની સાથે સંબંધ લાંબો વખત ટકી શકતો નથી અને મિત્રો હોય તે જ તેની નિંદા કરનારા થઈ જાય છે. અહંકારી-અભિમાની માણસ એટલો બધો તો અછ્કડ થઈને ચાલે છે કે તેના સંબંધમાં આવનાર માણસો તેનું વલણ એક વાર જોયા

* ચ સ્થાને ન ઈતિ ઘા પાઠઃ ।

પછી તેના પરિચય કરવા ઈચ્છતા નથી અને કદાચ પૂર્વ પુણ્યના યોગે ધન કે વિદ્યા તેને મળી ગયાં હોય તો તેની ગેરહાજરીમાં તેને એટલો ઉતારી પાડે છે કે અજ્ઞ છોકરાઓ પણ તેની તરફ આંત્રણી બતાવ્યા કરે છે. કપટ કરનાર માયાવી માણસને તો બધા દુરથી જ નમસ્કાર કરે છે. તેઓ સમજે છે કે એની સાથે વધારે સંબંધ થશે તો, એ જરૂર તુકસાનીના ખાડામાં ઉતારશે અને તે ક્યારે અને કેવી રીતે ઉતારશે તેની ખબર ન હોવાથી દરેક તક લઈને તેનું સીધી અને આડકતરી રીતે અપમાન કરે છે. લોભી મનુષ્યની ઘરાકી ટકતી નથી. તેના આડતિયાઓ, અસીલો અને નોકરો સમજે છે કે તે માત્ર પોતાના જ સ્વાર્થને જોનારો છે; પોતાના એક પૈસાના લાભ ખાતર સામાના હબરો રૂપિયાના તુકસાનને ધ્યાનમાં પણ લે નહિ તેવો તે છે. અને વ્યવહારમાં આવી પ્રતિષ્ઠા-હાનિ સહન કરવી એ અધમાધમ છે. આવી રીતે ક્રોધ, માન, માયા કે લોભ કરનાર પ્રાણીને જરા પણ યશ મળતો નથી અને હોય તે અપયશમાં ફેરવાઈ જાય છે. એવો માણસ દુનિયાને દેખાડવા કોઈ વખત જમણુ કે ઉજાણી કરે તો કરતી વખત અને ક્યાં પછી લોકો તેને માટે શું બોલે છે એ સાંભળવાથી ખરાબર અપયશની ગાઢતાને ખ્યાલ આવશે.

૪. માખાપ અને ભાઈઓ તેવા પ્રાણી ઉપર પ્રેમ રાખતા નથી. માખાપ એ પ્રેમના ઝરા કહેવાય છે, જે કદી પણ સુકાતા નથી. તેઓ અને ભાઈઓ જાણે છે કે આ ભાઈ કોપી, અભિમાની, કપટી કે લોભી છે, ત્યારે તેઓ પર હેત રાખતાં બંધ પડે છે. કષાય કરનાર પુત્ર અથવા ભાઈ માત્ર પોતાના હિત તરફ જ જુએ છે અને સ્વાર્થસંઘટ્ટ વખતે તો અતિ અધમ વર્તન કરે છે. તેવે વખતે તેના વડીલો કે ભાઈઓ તેને કેવી રીતે આહી શકે? માતા-પિતાનો પ્રેમ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે એ ખરી વાત છે, પણ તે ત્યાગની અપેક્ષાએ છે. સંસાર-વ્યવહારની અપેક્ષાએ અને ક્રોધાદિતું સત્ય સ્વરૂપ નિરૂપણ કરવા વખતે વ્યવહાર પર તેની કેવી અસર થાય છે એ બતાવવામાં માખાપનો પ્રેમ કે બંધુવર્ગમાં પ્રીતિ એ મનુષ્યના ઉત્તમ સ્વભાવતું દિગ્દર્શન કરાવનાર છે અને તેથી આદરણીય છે. કષાય કરનાર માણસને આવી રીતે ઘરમાં પણ પ્રીતિ હોતી નથી, બહાર પણ અપયશ બોલાય છે અને કોઈ તેની મિત્રતા રાખતું નથી.

૫. કષાયથી આ લવ અને પરલવમાં અનેક હાનિઓ થાય છે. આ લવમાં કેટલી હાનિ થાય છે તેનું કાંઈક સ્વરૂપ આપણે ઉપર જોયું; મલિન અધ્યવસાય અને તેથી મલિન વર્તન કરનાર પુણ્યબંધ કરતો નથી, પાપબંધ કરે છે અને કર્મનિર્જરા તો તેને હોય જ નહિ. તેથી તે પરલવમાં પણ અનેક દુઃખો સહન કરે છે. ત્યાં કોપીને પરતંત્રતા, અભિમાનીને નીચગોત્રાદિક, માયાવીને સ્ત્રીપણું અને લોભીને દરિદ્રતા વગેરે અનેક દુઃખપરંપરા થાય છે. તેને ભોગવવામાં વળી અનેક પાપો તે વહોરી લે છે અને એમ ઉત્તરોત્તર એક ખાડામાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં એમ પડતો જાય છે અને જાંચો આવી શકતો નથી. આવી રીતે કષાયથી હાનિની પરંપરા આલે છે, એ બહુ ધ્યાનમાં લઈ સમજીને વિચાર કરવા યોગ્ય છે. (૧૬; ૮૬)

મદનિમ્નહ; ખાસ ઉપદેશ

રૂપલામકુલવિક્રમવિદ્યાશ્રીતપોવિતરણપ્રમુતાઘૈઃ ।

કિં મદં વહસિ વેત્સિ ન મૃદાનન્તશઃ સ્મ+ મૃશલાઘવદુઃખમ્ ॥૧૭॥ (સ્વાગતા)

“રૂપ, લાલ, કુળ, વિક્રમ, વિદ્યા, લક્ષ્મી, તપ, દાન, ઐશ્વર્ય વગેરેનો મદ તું શું જોઈને કરે છે? હે મૂર્ખ! અનંત વખત તને લઘુતાઈતું દુઃખ વહન કરવું પડ્યું છે, તે શું જાણતો નથી?” (૧૭)

વિવેચન—જેમ ઉપરની બાબતમાં અનેક વાર લઘુતાઈ પામ્યો છે, એમ કહ્યું, તેવી રીતે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પણ કહે છે કે :—

જાતિલામકુલૈશ્વર્યબલરૂપતપઃશ્રુતૈઃ ।

કુર્વન્ મદં પુનસ્તાનિ હીનાનિ લભતે જનઃ ॥

એટલે એ આઠનો મદ કરતાં તે જ વસ્તુઓ નબળી મળે છે; આઠ મદ કરનારના શા હાલ થયા છે તેની પ્રિસ્તારથી કથા જોવી હોય તેમને જૈનકથારત્નકોષ ભાગ ૬૬માં ગૌતમકુલકના પૃષ્ઠ ૯૩ થી વાંચવાની લલામણ છે. (૧) જાતિમદ : હું ઉત્તમ જાતિનો છું એવો શંકો રાખવો. હરિકેશી મુનિ આ મદ કરવાથી ચંડાળતા કુળમાં ઉત્પન્ન થયા. (૨) લાલમદ : છ અંડના લાલથી મદમાં આવી જઈ સર્વ ચક્રવર્તીઓથી મોટો થવા સુભૂમ સાતમો ખંડ સાધવા ગયો અને પ્રાણુ ખોયા. અત્યારે પણ વ્યાપારમાં જોટ જાય ત્યારે કર્મની નિંદા થાય છે અને લાલ થાય ત્યારે તેનો મદ થાય છે. (૩) કુળ-મદ : અમે આવા, અમારા બાપદાદાએ આવાં આવાં મોટાં કામ કરેલાં વગેરે. મરીચિને પોતાના કુળનો મદ થઈ ગયો તો નીચ ગોત્ર બાંધ્યું અને તે અનેક લવમાં વેઠવું પડ્યું. (૪) ઐશ્વર્યમદ દશાણ્વલદ્રને થયો હતો. અત્યારે * રશિયાના ઝાર પ્રમુખને થાય છે. બીજાઓ પણ અધિકાર, સ્વામિત્વાદિ પ્રાપ્ત થયે અભિમાની બની જાય છે તે ઐશ્વર્યમદ કહેવાય છે. (૫) બળમદ : શ્રી આદિનાથ પ્રભુના પુત્ર મહાબળવાળા બાહુબલિને આ મદ થયો હતો, તેથી તેણે ભાઈની સાથે પણ યુદ્ધ કર્યું, (૬) રૂપ-મદ : સનતકુમારને આ મદ થયો હતો; અત્યારે * ગોરી કોમોને આ મદ થાય છે. સ્ત્રીઓમાં આ મદ વિશેષ હોય છે, પરંતુ તેથી પરિણામે હાનિ છે. (૭) તપમદ : તપસ્વીને મદ થઈ જાય છે તેથી તપના ફળને હારી જાય છે, જુઓ કુરગાદુ અને ચાર મુનિતું દષ્ટાંત. (૮) શ્રુતમદ : વિદ્યાનો મદ આ જમાનામાં ઘણાને થાય છે; સ્થૂલભદ્રજીમે થયો હતો, જેથી પાછલાં પૂર્વ શ્રીસંઘનો આશ્રય થવાથી માત્ર સૂતરૂપે મળ્યાં; અર્થથી મળ્યાં નહીં. આ આઠ મદ બહુ વિચારવા જેવા છે. સીધી કે આડકતરી રીતે દરેક

+ સ્મ સ્થાને સ્વ ઇતિ વા પાઠઃ ।

* વિવેચન લખ્યા પછી થોડાં વર્ષમાં એ મદનાં ફળ બેઠાં છે, તે આધુનિક ઇતિહાસનો વિષય છે અ. ૧૭

માણસ તેમાં ફસાઈ જાય છે અને સંસાર દીર્ઘ કરી નાખે છે. એને વશ ન થવું એમાં મન પર અંકુશ અને જીવનયાત્રાની સફળતા છે.

ઘણાખરા લેખકો માન અને મદ વચ્ચે કાંઈ તફાવત હોય એમ ધારતા નથી. અછતા ગુણોનો સફલાવ અને છતા ગુણોનો ઉત્કર્ષ બતાવવો એને આપણે અનુક્રમે માન અને મદ સમજીએ તો મદના સંબંધમાં બહુ વિચારવા જેવું રહે છે. મદ શા માટે કરવો એ જરા વિચારો. અર્થ, ધન કે વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય અથવા જાતિ, કુળ કે બળ પ્રાપ્ત થાય તો તેમાં મદ શેનો કરવો? પૂર્વ શુભ કર્મના ઉદયથી એ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં તારે પોતાને શો મદ કરવાનો છે? વળી, તારા કરતાં જ્ઞાન, ધન, સંપત્તિ, બળ વગેરેમાં ઘણા જાણના માણસો થઈ ગયા છે, અત્યારે પણ તારે માથે સવાશેર દુનિયામાં ઘણા છે, તો શેનો અહંકાર કરે છે? જે વસ્તુ તારી પોતાની નથી, રહેવાની નથી, કોઈની થઈ નથી, તેનો અંશ પ્રાપ્ત કરી તું કેમ અહ્મદ થાય છે! ભોજકુમારે તેના કાકાને કહેવરાવ્યું હતું કે 'માંધાતા જેવા મોટા રાજાઓ ચાલ્યા ગયા તેમની સાથે પૃથ્વી ગઈ નથી, પણ મને લાગે છે કે, કાકા! તમારી સાથે તો તે જરૂર આવશે!' આ નાની હકીકતમાં બહુ રહસ્ય છે. આખા છ ખંડ સાધનાર ચક્રવર્તી પણ ઉઘાડે હાથે ચાલ્યા જાય છે, ત્યારે તું કોણ માત્ર છે? તને શું મળ્યું છે? મળ્યું છે તેમાંથી તારું શું? અને તારી સાથે તેમાંથી શું આવવાનું છે? એ વિચાર અને નકામી ખટપટ દૂર કરી, તારે સીધે રસ્તે કામ કર. (૧૭; ૮૭)

સંસારવૃક્ષનું મૂળ-કષાય

વિના કષાયમ્ ભવાર્તિરાશિર્ભવેદ્વેદવ ચ તેષુ સત્સુ ।

મૂલં હિ સંસારતરોઃ કષાયાસ્તત્તન્ વિહાયૈવ સુખીભવાત્મન્ ! ॥ ૧૮ ॥ (ઉપજાતિ)

કષાય વગર સંસારની અનેક પીડાઓ થાય નહિ, અને કષાય હોય ત્યારે પીડાઓ જરૂર થાય છે. સંસારવૃક્ષનું મૂળ જ કષાય છે. તો હે ચેતન? તેને તજીને સુખી થા. ” (૧૮)

વિવેચન--આખા અધિકારનો અત્ર સાર છે, અર્થ સ્પષ્ટ છે. કષાય ત્યાં સંસાર અને કષાય નહિ ત્યાં સંસાર નહિ. કષાય એટલે સંસારનો લાભ, સંસારજ-ગતિ કરાવે તે સંસાર અને કષાય તેવી જ રીતે ગતિ કરાવે છે. કોને? આત્માને. એનો ત્યાજ થાય એટલે ગતિ અટકી જાય છે. આ અન્વય-વ્યતિરેક ધર્મ ખરાબર સમજવો, વિચારવો, મનન કરવો, હૃદયમાં સ્થાપન કરવો. કષાય ન હોય તો સંસારરૂપ ઝાડ જીગે જ નહિ, કદી કષાય થવાથી જીગ્યું તો હવે તેને પાડી નાખવું, અને ફરી જીગે નહિ એમ કરવા માટે તેનાં મૂળો બાળી નાખવાં. (ઝાડ બાળવામાં પાપ છે તેથી ડરીશ નહિ. આ કષાયઝાડ તો અનંત દયાનાં સ્થાન પરમાત્મા તીર્થકરોએ પણ મૂળથી ઉચ્છેદી નાખ્યું હતું.)

દરેક ભવ્યાત્માએ ઘરમાં આ વાક્ય કોરી રાખવું કે “મૂલં હિ સંસારતરોઃ કષાયઃ” આ વાક્યના ખરેખરા સમજવા પર ભવિષ્યની સ્થિતિનો આધાર છે. (૧૮; ૮૮)

કષાયોના સહચારી વિષયોના ત્યાગ

સમીક્ષ્ય તિર્યહનરકાદિવેદનાઃ, શ્રુતેક્ષ્ણૈર્ધર્મદુરાપતાં તથા ।

પ્રમોદસે યદ્વિષયૈઃ *સકૌતુકૈસ્તતસ્તવાત્મન્ ! વિફલૈવ ચેતના ॥ ૧૯ ॥ (વંશસ્થ)

“ શાસ્ત્રરૂપ આંખોથી તિર્યચ, નરક વગેરેની વેદનાને જાણી, તેમ જ ધર્મ મળવાની મુશ્કેલી પણ જાણી, તેમ છતાં પણ કુતૂહલવાળા વિષયોમાં તું આનંદ માનશે તો હે ચેતન ! તારું ચેતનપણું તદ્દન નકામું છે.” (૧૯)

વિવેચન—વિષય અને પ્રમાદને પરસ્પર સાધર્મ્ય છે અને વિષય તથા કષાય સહચારી છે, તેથી કષાયદ્વારમાં વિષયનો ઉપદેશ કરે છે. દેવતાને ચયવન સમયે અનંત દુઃખ છે; મનુષ્યભવમાં પ્રવૃત્તિ, વિયોગ, વ્યાધિ, જરા, મૃત્યુ વગેરે દુઃખ છે; તિર્યચને પરસ્વાધીન વૃત્તિનું દુઃખ છે અને નરક તો દુઃખમય જ છે. એ સર્વ હકીકત તેં શાસ્ત્રમાં વાંચી છે, એટલે શાસ્ત્રરૂપ જ્ઞાનચક્ષુથી તેં જોઈ છે. x વળી, તું સારી રીતે સમજે છે કે, અનંત કષ્ટથી પચેન્દ્રિયપણું મળે છે અને ધર્મ તો બહુ મુશ્કેલીએ મળે છે. આટલું આટલું નજરે જોયા છતાં પણ તારી વૃત્તિ ફેરે જ નહિ, તને જરા પણ નિવેદ થાય નહિ, તો જાણ કે તારું ભણ્યું-ગણ્યું ધૂળ છે, વાગાડખર છે, દેખાવમાત્ર છે, નિષ્ફળ છે, વંધ્ય છે.

ધર્મ કેટલી મુશ્કેલીએ મળે છે તે પ્રસિદ્ધ છે. દશ દષ્ટાંતથી મનુષ્યભવની દુર્લભતા જણાઈ આવે છે. આ દશ દષ્ટાંતોના સંબંધમાં ટીકાકારે દશ પ્રલોક આપ્યા છે તે મુખપાઠ કરી હૃદય પર આલેખવા જેવા અને સરળ અર્થવાળા છે તેથી અત્ર ઉતારી લીધા છે :

ચિપ્રઃ પ્રાર્થિતવાન્ પ્રસન્નમનસઃ શ્રીબ્રહ્મવત્તાત પુરા,
ક્ષેત્રેઽસ્મિન્ ભરતેઽચ્ચિલે પ્રતિગૃહં મે ભોજનં દાપય ।
इत्थं लब्धवरोऽथ तेष्वपि कदाप्यश्नात्यहो द्विः स चेद्,
अष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ १ ॥

સ્તમ્ભાનાં દ્વિ સહસ્રમષ્ટસહિતં પ્રત્યેકમષ્ટોત્તરં,
કોણાનાં શતમેષુ તાનપિ જયન્ છૂતેઽથ તત્સહ્યયા ।
સામ્રાજ્યં જનકાત્સુતઃ સ લભતે સ્વાચ્ચેદિદં દુર્ઘટં,
અષ્ટો મર્ત્યભવાસથાપ્યસુકૃતી ભૂયસ્તમાપ્નોતિ ન ॥ ૨ ॥

વૃદ્ધા કાપિ પુરા સમસ્તભરતક્ષેત્રસ્ય ધાન્યાવલિ,
પિળ્હીકૃત્ય ચ તથ સર્વપકણાન્ ક્ષિપ્ત્વાહકેનોન્મિતાન્ ।

* સુકૌતુકઃ इति पाठोऽपि क्वचिद् दृश्यते ।

x મનમાં જ્યારે કોઈ વિષય બરાબર પ્રકટ થયો હોય ત્યારે તેનું જ્ઞાનચક્ષુ સમીપ સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે. ને જોયેલી વસ્તુઓનું વર્ણન સાંભળી તેનો ઉલ્લેખ આપણે ઘણીવાર કરીએ છીએ. એટલા માટે અત્ર જોઈ છે એમ કહું. એનો ભાવાર્થ એમ છે કે તે તેં અનુભવી છે.

प्रत्येकं हि पृथक्करोति किल सा सर्वाणि चान्नानि चेद्,
 भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ३ ॥
 सिद्धयत्कलाबलाद्धनिजनं जित्वाथ हेन्नां भरै-
 श्चाणक्येन नृपस्य कोशनिवहः पूर्णोक्तो हेलया ।
 दैवादाद्वयजनेन तेन स पुनर्जीयित मन्त्री क्वचित्,
 भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ४ ॥
 रत्नान्याद्वयसुतैर्वितीयं वणिजां देशान्तरादीयुषां,
 पश्चात्तापवशेन तानि पुनरादातुं कृतोपक्रमैः ।
 लभ्यन्ते निखिलानि दुर्घटमिदं दैवाद् घटेत्तत्क्वचित्,
 भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ५ ॥
 स्वप्ने कार्पटिकेन रात्रिविगमे श्रीमूलदेवेन च,
 प्रेक्ष्येन्दुं सकलं कुनिर्णयवशादल्पं फलं प्राप्य च ।
 स्वप्नस्तेन पुनः स तत्र शयितेनालोक्यते कुत्रचित्,
 भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ६ ॥
 राधाया वदनादधः क्रमवशाच्चक्राणि चरवार्यपि,
 आम्यन्तीह विपर्ययेण तद्धो धन्वी स्थितोऽवाङ्मुखः ।
 तस्या वामकनीनिकाभिषुमुखेनैवाशु विध्यत्यहो,
 भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ७ ॥
 दृष्ट्वा कोऽपि हि कच्छपो हृदमुखे सेवालबन्धच्युते,
 पूर्णेन्दुं मुदितः कुटुम्बमिह तं प्रष्टुं समानीतवान् ।
 सेवाले मिलिते कदापि स पुनश्चन्द्रं समालोकते,
 भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ८ ॥
 शम्या पूर्वपयोनिधौ निपतिता भ्रष्टं शुभं पश्चिमा-
 भ्भोधौ दुर्धरवीचिभिश्चि सुचिरात्संयोजितं तद् द्रव्यम् ।
 सा शम्या प्रविशेशुगस्य विवरे तस्य स्वयं क्वापि चेत,
 भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ९ ॥
 चूर्णीकृत्य पराक्रमान्मणिप्रयं स्तम्भं सुरः क्रीडया,
 मेरौ सन्नलिकासमीरवशतः क्षिप्त्वा रजो दिक्षु चेत ।
 स्तम्भं तैः परमाणुभिः सुमिलितैः कुर्यात्स चेतपूर्ववत्,
 भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ १० ॥

लोकात्मन—अक्षरात्मनो पुत्र अक्षरत्त जे वरसनी वयनेो डतो त्यारे तेनेो पिता
 भरषु पाग्यो. शक्यकार्यं दीर्घं नामना मंत्रीने सोपवाभां आन्धुं. आ मंत्रीनी साथे
 अक्षरात्मनी राष्ठी युद्धणी प्रेमभां पडी अने विषय सेववा लागी. अक्षरत्तने आ वातनी
 अक्षर पडतां तेणे आ दुष्ट संयोग तोडी नभाववा आडकतरी रीते प्रयास क्यो, पण्

રાણીએ તો જીલટો તેનો જીવ લેવાનો નિશ્ચય કરી એક લાક્ષાગૃહ બનાવ્યું અને તેમાં નવપરિણીત વધુ સાથે કુંવરને મોકલ્યો અને રાત્રે આગ લગાડવાનો વિચાર કર્યો. આ દુષ્ટ નિર્ણયની ખબર કુંવરને ણીબ મંત્રીએ કરી અને ભૂમિમાં કરેલી સુરંગને રસ્તે થઈ કુંવરને ખહાર સહીસલામત કાઢ્યો. અરણ્યમાં એકલા ફરતાં કુંવર મહાઅટવીમાં આવી પહોંચ્યો. તે વખતે એક પ્રાહ્મણ સાથે થયો અને અટવી ઉતારી. રાત્ર્ય મળે ત્યારે આવવાનું કહી પ્રહ્મદત્તે કૃતસપણું બતાવ્યું. અનુક્રમે કેટલેક કાળે પ્રહ્મદત્તને કાંપિલ્યપુરનું રાત્ર્ય મળ્યું અને છ ખંડ પૃથ્વી સાધી ચકવર્તી થયા. ઉક્ત પ્રાહ્મણ આ હકીકત જાણી કાંપિલ્યપુર આવ્યો અને બહુ પ્રયાસે ચકવર્તીને મળ્યો. ચકવર્તીએ યથારુચિ વર માગવા કહ્યું. પ્રાહ્મણે વિચાર કરી જવાબ આપવા જણાવ્યું. ઘરે આવી પોતાની સ્ત્રીને પૂછતાં તેણીએ વિચાર કર્યો કે જો આને ગામગરાસ મળશે તો તેના વહીવટની ખટખટ કરવી પડશે અને ઋદ્ધિને અંગે ગરીબ અવસ્થામાં પરણેલી સ્ત્રી પસંદ આવશે નહિ તો મારો ત્યાગ કરશે. આથી તેણીએ એવી સૂચના કરી કે આપણા કુટુંબને દરરોજ એક એક ચૂલે ખાવાનું મળે અને એક મહોર દક્ષિણા મળે એવું વરદાન માગો. પ્રાહ્મણે આવું જ વરદાન માગ્યું. રાત્ર્યે પ્રાહ્મણની પશ્ચિમયુદ્ધિ માટે ખેદ બતાવ્યો. હવે પ્રાહ્મણને પ્રથમ દિવસે પ્રહ્મદત્તને રસોડે જમવાનું હતું, ત્યાં જમી મહોર મેળવી. પછી ચકવર્તીની એક લાખ બાણુ હબાર અંતે-ઉરીને ત્યાં જમ્યો. આવી રીતે છ ખંડમાં દરેક ઘરે જમવાનું હતું, પણ પ્રથમ દિવસે ભોજનમાં જે મીઠાશ આવી હતી તે ફરીવાર આવી નહિ અને દરરોજ પ્રથમ દિવસનું જમણ સંભાર્યું કરે. આથી પ્રથમ સ્લોકમાં કહે છે કે “પ્રસન્ન મનવાળા પ્રહ્મદત્ત ચકવર્તી પાસે પ્રાહ્મણે પ્રાર્થના કરી કે ‘મને આખા ભરતક્ષેત્રમાં પ્રત્યેક ગૃહે ભોજન અપાવો.’ આ પ્રમાણે વરદાન પ્રાપ્ત કરેલ તે પ્રાહ્મણ કદાચિત્ પ્રથમ દિવસે કરેલ ભોજન બીજી વાર મેળવે; પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યભવ પામી હારી જાય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.” (૧)

દૂત—એક રાજ બહુ વૃદ્ધ થયો, પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારે મરણ પામે નહિ. તેનો પુત્ર મોટી વયનો થયો હતો, અને પ્રત્યેક દિવસ તે પિતાના મરણની રાહ જોતો હતો. વૃદ્ધ રાજને પણ રાત્ર્યમૌહ બહુ તીવ્ર લાગ્યો હતો, તેથી પુત્રને રાત્ર્ય આપી શકતો નહોતો. પુત્રને છેવટે ઇચ્છા થઈ કે પિતાને મારીને પણ રાત્ર્ય લેવું. વૃદ્ધ રાજને આ વાતની ખબર પડી એટલે તેણે એક યુક્તિ કરી : રાજસલામાં એક હબાર ને આઠ થાંભલા હતા અને પ્રત્યેક થાંભલે એક સો ને આઠ હાંસો હતી. રાજએ પુત્રને કહ્યું કે મારે તને હવે રાત્ર્ય સોંપી દેવું છે, પણ આપણા કુળનો એવો રિવાજ છે કે પુત્રે રાત્ર્ય લેવા પહેલાં પિતા સાથે ઘૂત રમવું અને ઘૂતમાં એક વાર જીતે ત્યારે એક હાંસ જીતી ગણાય. અને તેવી રીતે એક સો આઠ વાર જીતે ત્યારે એક સ્તંભ જીત્યો ગણાય. આવા એકસો આઠ સ્તંભ જીતે ત્યારે પુત્રને રાત્ર્ય મળે, પણ રમતાં રમતાં વચ્ચે એક વાર હારી જાય તો અગાઉની સર્વ

જીવ વ્યર્થ જાય અને નવે નામે પહેલી હાંસથી શરૂ કરવું' પડે. આ વાત પુત્રે કબૂલ કરી અને ઘૂત રમવા માંડ્યું. આ પ્રમાણે રમતાં રમતાં કેટલીક વાર જીવે અને વળી હારી જાય. પણ સંપૂર્ણ તો કેાઈ કાળે થાય જ નહિ. આથી દ્વિતીય શ્લોકમાં કહે છે કે “એક સો આઠ થાંભલા પૈકી પ્રત્યેક સ્તંભને એક સો આઠ હાંસો છે અને પ્રત્યેક હાંસને પુત્ર પિતા સાથે ઘૂત રમતાં જીવે ત્યારે તેને સામાન્ય મળે તે દુર્ઘટ તો છે જ; પણ કદાપિ તેમ બની આવે, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યલવ પામી હારી જાય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.” (૨)

ધાન્ય—એક રાજ્યે ભરતક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થતાં સર્વ પ્રકારનાં ધાન્યો કૌતુક માટે એકઠાં કર્યાં અને તેમાં એક પાલી સરસવના દાણા નાખ્યા. પછી એક વૃદ્ધ ડોસીને બોલાવી, ધાન્યના ઢગલામાંથી સરસવના સર્વ દાણા છૂટા પાડી આપવા આજ્ઞા કરી. બિચારી ડોસી આ કેવી રીતે કરી શકે? તેથી ત્રીજા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે “આખા ભરતક્ષેત્રના સર્વ ધાન્યના સમૂહમાં એક પાલી સરસવ નાખેલા હોય અને તે જ દાણાઓને જીવ કરી આપવાનું એક વૃદ્ધ ડોસીને કહ્યું હોય હવે કદાચ તે ડોસી સર્વ દાણાઓને અને સરસવને જીવ પાડી આપે, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યલવ પામી હારી જાય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.” (૩)

પાસા—ચાણક્ય નામનો બ્રાહ્મણપુત્ર નંદ રાજાની સલામાં આવ્યો અને સિંહાસન ઉપર બેસી ગયો. રાજા તે વખતે રાજસલામાં હતો નહિ, પણ દાસીએ ચાણક્યનો તિરસ્કાર કરી દૂર કર્યો. ચાણક્યે ત્યાં ઘેર પ્રતિજ્ઞા કરી કે જે હું ખરો ચાણક્ય હોઉં તો નંદ રાજાને સમૂળો ઉન્મૂળ કરી નાખું. રાજ્ય યોગ્ય કુંવરને શોધતાં તે એક મયૂર-પોષકની દીકરી પાસે ગયો. તેને ચંદ્રપાન કરવાનો દોહદ થયો હતો. ચાણક્યે જન્મતાં જ પુત્રને સોંપી દેવાની શરત કરી, યુક્તિથી દોહદ પૂર્ણ કર્યો. તે એવી રીતે કે એક છિદ્ર યુક્ત તૃણનું ઘર કરાવ્યું અને એક પુરુષ છિદ્ર ઢાંકવા સારુ ઉપર બેઠો. એક વિશાળ થાળમાં પરમાત્ર (ખીર) ભરી છિદ્ર નીચે તે થાળ મૂક્યો અને પુત્રીને ચંદ્રનું પાન કરવા કહ્યું. સ્ત્રી પાન કરતી જાય છે અને છાપરા ઉપર બેઠેલો પુરુષ છિદ્ર ઢાંકતો જાય છે. આવી રીતે તેનો દોહદ પૂરો કર્યો. સંપૂર્ણ કાળે પુત્ર થયો, તેનું નામ ચંદ્રગુપ્ત પાડ્યું. ચંદ્રગુપ્ત બાળવયથી જ રાજા થવાનાં લક્ષણ બતાવવા લાગ્યો. નાના બાળકોની સલાઓ કરી તેમાં પોતે રાજા થાય, ન્યાય ચૂકવે, ગામગરાસ ભેટ આપે, સજાઓ કરે અને યુદ્ધ પણ કરે. ચાણક્ય અને ચંદ્રગુપ્ત અનેક સિદ્ધિઓ સાધી પાટલીપુરને ઘેરો નાખીને પડ્યા. નંદ રાજા લડવા આવ્યો અને ચાણક્યના સૈન્યમાં ભંગાણ પડ્યું. ચાણક્ય લાગ્યો અને તેને મારવા રાજાએ મારા મોકલ્યા. ચંદ્રગુપ્તને ફવામાં સંતાડી પોતે બાવાનો વેશ ધારણ કરી કાંઠે બેઠો અને મારાઓને કહ્યું કે ચંદ્રગુપ્ત અંદર સંતાઈ ગયો છે. મારાઓ હથિયાર મૂકી અંદર બિતરવા ગયા કે લઘુલાઘવી કળાથી તેઓનાં શસ્ત્રથી જ તેઓને મારી નાખ્યા.

આવી રીતે અનેક કષ્ટમાંથી ચંદ્રગુપ્તને બચાવી પોતે પણ યુક્તિથી બચ્યો. ચાણક્ય નીતિ-શાસ્ત્રમાં બહુ હોંશિયાર હતો. અને યુક્તિ કેમ કરવી, જાળ કેમ પાઘરવી અને ગમે તેવા પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં પણ પોતાનું કાર્ય કેવી રીતે સાધવું એ તે બહુ સારું સમજતો હતો. એક પર્વત નામના રાજાને પોતાનો કરી નંદ રાજા ઉપર ફરી વાર છાપો માર્યો, પણ આ વખતે પાટલીપુર ઉપર સીધો ઘેરો ન ઘાલતાં આસપાસનાં ગામોને સર કરવા માંડ્યાં. નંદ રાજા પડયા અને ચંદ્રગુપ્ત સિંહાસનારૂઢ થયો. પર્વત રાજા વિષકન્ચાના સંયોગથી મરી ગયો અને તેથી વચ્ચેથી ફાંસ ગઈ. પાટલીપુરના લોકોને કર બહુ આપવો પડ્યો, તેથી પ્રજા અસંતોષી બની ગઈ અને ચંદ્રગુપ્તની પાસે ફરિયાદ કરવા આવી. ચાણક્યે વિચાર્યું કે લોકો અસંતોષી બનશે તો ઉચાળો ભરી ચાલ્યા જશે, આથી તેણે લોકોને કર રહિત કર્યાં. પૈસા પ્રાપ્ત કરવાનો એક બીજો ઉપાય ચિંતવતાં તેણે દેવતા પાસેથી અન્યેય પાસા મેળવ્યા. ગામના આગેવાન શેઠિયાઓને બોલાવી તેઓ સાથે દૂત રમવા માંડ્યું અને તેમાં પોતે મોટી બીટ મૂકે અને જીતે તો પ્રમાણમાં બહુ ઓછી વસ્તુ લે. એવી હોડ કરતાં પણ સર્વ લોકો તેની સાથે રમતાં હારી જતા, પણ ચાણક્ય. કોઈ દિવસ હારે નહિ. આથી ચોથા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે “સિદ્ધની પાસેથી મેળવેલ દૂત રમવાના પાસાના ઉપયોગથી અનેક લોકોને જીતીને ચાણક્યે રમતમાત્રમાં રાજાનો ભંડાર સુવર્ણથી ભરી દીધો. કદાચ દેવકૃપાથી ગામના શેઠિયા લોકો તે મંત્રીને જીતી લે પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યભવ હારી જાય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.” (૪)

ધન્નો—વસંતપુર નગરમાં ધન્નો નામે એક શેઠ મરહેતો હતો. તેને પાંચ પુત્ર હતા. આ ધન્ના શેઠ રત્નની પરીક્ષામાં બહુ કાબેલ હોવાની તેને રત્નપરીક્ષકના નામથી સર્વ ઓળખતા હતા. શેઠની એક એવી પ્રકૃતિ પડી હતી કે બહુ મૂલ્યવાળાં જે જે રત્નો આવે તે ખરીદી સંગ્રહી રાખે પણ વેચે નહિ. પુત્રો પણ વારંવાર કહે કે બમણાં-તમણાં દામ આવે છે, છતાં શા માટે વેચતા નથી? આ પ્રમાણે વારંવાર થયા કરે તોપણ શેઠ તો વેચવાની વાત જ કરે નહિ. એક વખત શેઠ પરદેશ ગયા અને કેટલાક દિવસ પછી પાછા આવ્યા, ત્યારે માલૂમ પડ્યું કે પોતાના પુત્રોએ સર્વ રત્નો પરદેશી માણસોને વેચી નાખ્યાં છે. શેઠે તો આ સમાચાર સાંભળી સર્વ પુત્રોને ઘરબહાર કાઢી મૂક્યા અને સર્વ રત્નો લઈને જ ઘરે પાછા આવવાનું કહ્યું. પુત્રો તો બાપડા પરદેશ નીકળ્યા, પણ એ જ સર્વ રત્નો પાછાં કેવી રીતે મેળવી શકે? તેથી પાંચમા શ્લોકમાં કહે છે કે “શેઠના છોકરાઓએ પરદેશથી આવેલા વ્યાપારીઓને રત્નો વેચી દીધાં અને વળી પશ્ચાત્તાપ કરીને તે જ પાછાં મેળવવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. કોઈ દેવની સહાયથી કદાચ તે જ સર્વ રત્નો વણિકપુત્રો પાછાં મેળવે, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યભવ હારી જાય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.” (૫)

સ્વપ્ન—ઉજ્જયિણી નગરીમાં એક મૂળદેવ નામનો ચતુર રાજપુત્ર હતો. તે દેવહતા

વેશ્યા ઉપર રાગાસક્ત હતો. એક દિવસ એક શેઠે તેનું અપમાન કરી ત્યાંથી દૂર કર્યો. તેથી તે પરદેશમાં ભમવા લાગ્યો. અનેક પ્રકારના સૃષ્ટિવેલવ જોતો તે એક વખત એક મઠમાં રાતે સૂતો હતો, તેવામાં તેણે સ્વપ્ન દીઠું કે ચંદ્ર પોતાના મુખમાં પ્રવેશ કરે છે. સ્વપ્ન દેખી તે જાગ્યો. તે વખતે એક ગોંસાંઈના ચેલાએ પણ તેવું જ સ્વપ્ન દીઠું. તેણે પણ જાગી સ્વપ્નનો વિચાર પોતાના ગુરુને પૂછ્યા. ગુરુએ કહ્યું કે, 'તું આજ ધૃત-ખાંડ સહિત રાટલો પામીશ.' શિષ્યને તે પ્રમાણે લોજન મળ્યું. હવે મૂળદેવ તો શાસ્ત્રવિદ્ છે તેથી મઠમાંથી બહાર નીકળી ઈળ-કૂલાદિક લઈ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે સ્વપ્નપાઠક પાસે તે મૂકી તેને સ્વપ્નવિચાર પૂછ્યા. સ્વપ્નપાઠકે કહ્યું કે 'તમને રાજ્ય મળશે.' મૂળદેવે આ વચન માન્ય કર્યું. નગરમાંથી અન્ન મેળવી કેઈ માસોપવાસી સાધુને લોજન કરાવ્યું અને દેવતા તુષ્ટમાન થતાં હજાર હસ્તી બંધાય તેવું રાજ્ય દેવદત્તા ગણિકા સહિત એક વચનમાં માગી લીધું. સાત દિવસ પછી, મરણ પામેલા એક અપુત્ર રાજાના ગામમાં પ્રવેશ કરતાં પંચ દિવ્ય પ્રગટ થયાં અને મૂળદેવને રાજ્ય મળ્યું. પેલા ગોસાંઈના શિષ્યે આ હકીકત સાંભળી ત્યારે તેને બહુ ખેદ થયો. એક જ પ્રકારનાં સ્વપ્ન બંનેને આવ્યાં, છતાં પોતાને વિધિનું જ્ઞાન ન હોવાથી, મહાલાલ ખોઈ નાખ્યો, એ હકીકત તેના હૃદયમાં સાલવા લાગી. આથી તે દરરોજ મઠમાં જઈ સૂવે અને ફરી વાર તે જ સ્વપ્ન જોવાની આશા રાખે, પણ તે સ્વપ્ન દેખાય નહિ. તેથી છઠ્ઠા પ્રલોકમાં કહ્યું છે કે "મૂળદેવે અને કાર્પટિકે (ગોસાંઈના શિષ્યે) સ્વપ્નમાં ચંદ્ર દેખ્યો, પણ કાર્પટિકે કુનિર્ણય કર્યો તેથી અદ્ય ઈળ પામ્યો. ફરી વાર તે જ જગાએ જઈને તે સૂવે અને કદાચ દેવયોગે તે જ સ્વપ્ન તે ફરી વાર દેખે, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યલવ હારી જાય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી." (૬)

અર્ક—ઈંદ્રપુર નગરમાં ઈંદ્રદત્ત રાજ વસે છે, તેને બાવીશ રાણીઓથી થયેલા બાવીશ પુત્રો છે. રાજ વળી તેવીશમી સ્ત્રી, જે પોતાના જ મંત્રીની પુત્રી હતી, તેને પરણ્યો. પણ તુરત જ રાજાને તેની સાથે દ્રેષ થયો, તેથી તે પોતાના પિતાને ઘેર જઈ રહી. એક દિવસ રાજા ફરવા નીકળ્યો છે; ત્યાં રૂપસૌંદર્યની ભંડાર સ્ત્રીને ગોખમાં જોઈ તેના પર આસક્ત થયો, પણ તેને ઝોળખી નહિ. રાજા રાત્રિ ત્યાં જ રહ્યો અને સંયોગબળથી તે જ રાત્રે મંત્રીપુત્રીને ગભ' રહ્યો. મંત્રીએ સર્વ બનાવ કાગળ પર લખી લીધો. સંપૂર્ણ કાળે બહુ સુંદર પુત્ર અવતર્યો. તેને કળાચાર્ય પાસે લણવા મૂક્યો. તે બહુ વિદ્વાન અને ધનુર્વિદ્યામાં નિપુણ થયો. ગર્વિષ્ટ રાજપુત્રો બહુ સારું ભણી શક્યા નહિ. મંત્રી-પુત્રીના પુત્રનું નામ સુરેન્દ્રદત્ત પાડવામાં આવ્યું હતું. હવે મથુરા નગરીના જિતશત્રુ રાજાની નિવૃત્તિ નામની પુત્રી રૂપયૌવનસંપન્ન થઈ, શણગાર સહ, પિતા પાસે આવી ત્યારે સ્વયંવરથી વર વરવા પિતાએ ઇચ્છા બતાવી, પુત્રીએ પણ રાધાવેદ સાધનારને પરણવા ઇચ્છા બતાવી. જિયાં કુટુંબોમાં ઇચ્છાવર વરવાનો નિયમ પૂર્વ કાળમાં હતો એમ ઘણા પ્રસંગે જણાય છે. રાજાએ પણ પુત્રીની ઇચ્છા અનુસાર સર્વ દેશોમાંથી રાજ-

પુત્રોને બોલાવ્યા. ઈદ્રદત્ત રાજા પણ પુત્રો સહિત આવ્યો; મંત્રી સુરેન્દ્રદત્તને પણ સાથે લઈ આવ્યો. સ્વયંવરમંડપની શોભા અદ્ભુત કરી હતી. મંડપની વચ્ચે સ્તંભ ઊભો કર્યો. તેની ઉપર ચાર ચાર ચક્ર મંડાવ્યાં. એક એક ચક્રમાં બહુ આરા કર્યા અને દરેક ચક્રને એવી રીતે ચંત્ર દ્વાર ગોઠવ્યું કે એક જમણી બાજુએ ફરે અને એક ડાબી બાજુએ ફરે. તે સ્તંભની ઉપર એક સુંદર પૂતળી માંડી અને તેનું મુખ નીચું જોતું કરાવ્યું. નીચે મોટી તેલની કઠાઈ માંડી. તેની બાજુમાં કન્યા પંચવર્ણી કૂલમાળ હસ્તમાં લઈ ઊભી રહી. નીચેની કઠાઈમાં નજર રાખી, ઉપર આઠ ચક્રમાં પસાર કરી, રાધાની ડાબી આંખને વીંધી, એવી રીતે જે રાજપુત્ર બાણ મારે તેને વરવું, એવી તેની પ્રતિજ્ઞા હતી, રાજપુત્રોએ કાર્ય શરૂ કર્યું. કેટલાક તો પોતાની જગ્યા પરથી ઊઠ્યા જ નહિ; કેટલાક કઠાઈ સુધી જઈ પાછા આવ્યા; કેટલાક ધનુષ્ય પડતું મૂકી ચાલ્યા અને એવી રીતે સર્વ નષ્ટબ્રહ્મ થયા. ઈદ્રદત્ત રાજાના બાવીશ પુત્રોના પણ એ જ હાલ થયા ત્યારે રાજા બહુ ખિન્ન થઈ ગયો. મંત્રીએ પછી ત્રેવીશમા પુત્રની હકીકત કહી, રાજાને સંબુદ્ધ કર્યો. રાજાને સર્વ હકીકત ચાહ આવી. સુરેન્દ્રદત્તને કાર્ય કરવા રાજાએ આજ્ઞા કરી. તે ઊઠ્યો, ચાલ્યો, ધનુષ્ય લીધું, નીચી દષ્ટિ કરી, ધનુષ્ય વાજ્યું, બાણનો યોગ કર્યો અને સર્વ ચક્રો જ્યારે અમુક સ્થાનમાં આવ્યાં, ત્યારે બાણ છોડ્યું, જેણે આઠ ચક્રોની વચ્ચે થઈ કોઈ પણ આરાનો સ્પર્શ કર્યા વગર રાધાની ડાબી આંખને વીંધી. તુરત જ કુંવરીએ વરમાળા તેના ગળામાં આરોપણ કરી. આ હકીકત પર વિચાર કરતાં સાતમા પ્રલોકમાં કહે છે કે “રાધાના મુખ નીચે ચક્રો અનુક્રમે એકબીજાની વિરુદ્ધ દિશામાં ચળમળા કરે છે અને તેની નીચે ધનુષ્ય પુરુષ નીચું મુખ કરીને ઊભો રહ્યો છે. કદાચ કોઈ ભાગ્યવંત નિપુણ તે રાધાની ડાબી આંખ બાણના મુખથી વીંધી શકે, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યભવ હારી જાય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.” (૭)

કૂર્મ—એક બહુ મોટો દ્રહ છે, તેમાં એક કાચબો રહે છે. તેણે એક વખત પાણી ઉપરની સેવાળ તૂટવાથી આસો સુદ પૂર્ણિમાની રાતે આકાશમંડળમાં સકળકળાસંપૂર્ણ નયનાનંદકારી, સમગ્ર નક્ષત્રે બિરાજમાન ચંદ્ર દીકો. આથી તેને બહુ આનંદ થયો. આ કુદરતી દેખાવ પોતાના કુટુંબને દેખાડવા તે ડૂબકી મારી પાણીમાં ગયો અને કુટુંબને લઈને પાછો આવ્યો, ત્યાં તો સેવાળ મળી ગઈ હતી. આથી ચંદ્રદર્શન કર્યા વિના જ તેના કુટુંબને પાછું ફરવું પડ્યું. પૂર્ણિમાની રાત્રિ, સેવાલતું રફોટન અને કુટુંબ સહિત પોતાની હાજરી, એ સર્વ યોગ ફરી વાર મળવા મુશ્કેલ છે. આથી આઠમા પ્રલોકમાં કહે છે કે “સેવાળ-બંધ છૂટવાથી એક સરોવરમાં રહેલ કાચબો પૂર્ણચંદ્રનાં દર્શન કરવાથી બહુ આનંદ પામ્યો અને તેનું દર્શન કરવા માટે પોતાના કુટુંબને લઈ આવ્યો, પણ સેવાલ મળી ગઈ. આ પ્રમાણે પુનર્દર્શન કદાચ તે કરે, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યભવ પામી હારી જાય છે તે તેને ફરી વાર પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.” (૮)

યુગ—“ પૂર્વ સમુદ્રમાં શમી(ખીલી) નાખીએ અને પશ્ચિમે યુગ(ધોંસરું) નાખીએ અને બંને સમુદ્રમાં દુર્ધર તરંગ આવ્યા કરતા હોય. કદાચ આ યુગમાં શમીનો પ્રવેશ થાય, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યલવ પામી હારી જાય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.” બળદની ઢોક પર નાખેલું ધોંસરું તે યુગ કહેવાય છે. તેમાં બેતર બાંધવા માટે નાખેલી ખીલી તે શમી કહેવાય છે. અસંખ્યાતા ક્રીપ-સમુદ્ર મૂક્યા પછી છેલ્લો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર અર્ધરાજપ્રમાણ આવે છે. તેને પશ્ચિમ છેડે યુગ હોય અને ખીણ બાબુના પૂર્વ છેડે શમી હોય, એ બંનેનો યોગ કેમ થાય? સમુદ્રમાં મહા-જળ તરંગ થતા હોય છે એ હકીકત લક્ષમાં રાખવાની છે. (૯)

પરમાણુ—“ દેવતાએ કીડા કરતાં કરતાં એક પાપાણુના સ્તંભના વજ્ર વડે ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા અને પછી મેરુપર્વત પર ઊભા રહી એક નળીમાં સર્વ પરમાણુ એકઠા કરી કૂંક મારી, ચારે દિશામાં તે સર્વ પરમાણુ ઊડાવી દીધા. તે જ પરમાણુઓનો બનાવેલો સ્તંભ ફરી વાર કદી તે તૈયાર કરે, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યલવ પામી હારી જાય છે, તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી” લાખ યોજન ઊંચા મેરુ ઉપરથી પવનના સપાટા સાથે ઊડાડેલા પરમાણુઓની પાછળ દેવતાની જબરજસ્ત કૂંક, એ સર્વને સાથે લેતાં અને પરમાણુની અણુતાનો વિચાર કરતાં ઉપરની હકીકત લગભગ તરંગ જેવી જ લાગે છે. (૧૦)

દશે દષ્ટાંતોનું એ જ પ્રમાણે સમજવું. દરેક દષ્ટાંતમાં બહુ ખૂબી છે. દરેક દષ્ટાંત મનન કરીને સમજવા જેવું છે. મનુષ્યલવની દુર્લભતા બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. દષ્ટાંતની સત્યતા કરતાં હંમેશાં તેમાંથી ફલિત થતો ભાવ બહુ વિચારવા જેવો છે. દેવકૃત મંત્ર, ચમત્કાર કે ખીણ વાત સ્થૂળવાદના આ જમાનામાં ગળે ન ઊતરે તો તેની સામે વિચાર કરવાની અગત્ય નથી, પરંતુ દરેક દષ્ટાંતમાં એક અફલુત ભાવ છે અને તે એ છે કે આવો મનુષ્યલવ મહાકષ્ટે મળ્યો છે તે ફરી મળવો મહામુશ્કેલ છે. એના પરિણામ તરીકે મનુષ્યલવની સંજ્ઞતા કરવા ખાસ ઉપદેશ છે. ધર્મસામગ્રી મુખ્યત્વે મનુષ્યલવમાં જ મળી શકે છે, તેથી આ સર્વ દષ્ટાંતોનું મુદ્દામપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

આટલા ઉપરથી ધર્મની દુરાપતા સમજી, કષાય ન કરવા અને તેટલા સારુ તેના સહચારી પાંચે ઈંદ્રિયોના ત્રેવીશ વિષયોને ખાસ કરીને ત્યજવા. (૧૯; ૮૯)

કષાયના સહચારી પ્રમાદનો ત્યાગ

चौरैस्तथा कर्मकैर्गृहीते, दुष्टैः स्वमात्रेऽप्युपतप्यसे त्वम् ।

पुष्टैः प्रमादैस्तनुमिश्र पुण्यघनं न किं वेत्स्यपि लुट्यमानम् ? ॥ ૨૦ ॥ (उपजाति)

“ ચૌર અથવા કામકાજ કરનારાં (નોકર-ચાકરો) તારું જરા પણ ધન ઉપાડી

નય છે, તોપણ તું તપી નય છે, જ્યારે પુષ્ટ અથવા પાતળા પ્રમાદો તારું પુણ્યધન લૂંટી લે છે તે તું નહીંતો પણ નથી ? ” (૨૦)

વિવેચન—ધરમાં સહજ ચોરી થાય તો ધાંધલ મચાવી મૂકે છે, પોલિસને બોલાવે છે, સબ કરાવે છે અથવા કાયદો હાથમાં લઈ ચોરનાં હાડકાં ખોખરાં કરે છે. આ સર્વ શાને માટે ? ધનને માટે, સ્થૂળ દ્રવ્ય માટે. પણ મદ્ય, વિષય, કષાય, વિકૃતા અને નિદ્રારૂપ પ્રમાદ-ચોરો તારું પુણ્યધન લૂંટી નય છે તેનો તે વિચાર કર્યો ? વિષય, કષાય એ પુષ્ટ ચોરો છે અને વિકૃતા, નિદ્રા, નોકષાય એ પણ પાતળા ચોરો છે, પણ બધા ચોર એકઠા થઈ તારા ગુપ્ત પુણ્યધનના ભંડાર પર ધાડ પાડે છે તેથી જરા ચેત. ગરથ ગયા પછી જ્ઞાન આવશે તે નકામું છે. તું મૂઢની જેમ બેઠો બેઠો બેચા કરે છે, એમાં તારી મૂખાઈ છે; માટે ઉઠ, જાગ્રત થા, વિચાર. (૨૦; ૬૦)

જરા નીચું બેઠને ચાલ : ઉપસંહાર

મૃત્યોઃ કોઽપિ ન રક્ષિતો ન જગતો દારિદ્ર્યમુત્રાસિતં,

રોગસ્તેનનૃષાદિજા ન ચ મિયો નિર્ણાશિતાઃ ષોડશ ।

વિધ્વસ્તા નરકા ન નાપિ સુખિતા ધર્મૈસ્તિલોકી સદા,

તત્કો નામ ગુણો મદ્યથ વિધુતા કા તે સ્તુતીચ્છા ચ કા ? ॥૨૧॥ (શાર્દૂલવિક્રીહિત)

“હે ભાઈ ! તેં હજી સુધી કોઈ પણ પ્રાણીનું મરણથી રક્ષણ કર્યું નથી, તેં કાંઈ જગતનું દળદર ફિટાડ્યું નથી, તેં રોગ, ચોર, રાબ વગેરેએ કરેલા મોટા સોળ ભયોનો નાશ કર્યો નથી; તેં કાંઈ નરકગતિનો નાશ કર્યો નથી અને ધર્મ વડે તેં કાંઈ ત્રણ લોકને સુખી કર્યાં નથી; ત્યારે તારામાં ગુણ શા છે કે તેનો મદ કરે છે ? અને વળી એવું કાંઈ પણ કાર્ય કર્યાં વિના તું સ્તુતિની ઇચ્છા પણ શેની રાખે છે ? (અથવા શું તારા ગુણ અને શો તારો મદ ! તેમ જ તારી શી મોટાઈ અને શો તારો ખુશામતનો પ્રેમ !) ” (૨૧)

વિવેચન—અરે જીવ ! તું લાંબો-પહોળો થઈને ચાલે છે, પણ તેં શું જખરું કામ કર્યું છે કે તેનો ફાંકો રાખે છે ? તારું છતું ધન છે તેને પણ તું શોધી શકતો નથી. રે ચેતન ! જરા વિચાર કર. આ જિંદગીમાં મરણનો મોટો ભય છે. તેં એક પણ પ્રાણીને તેમાંથી બચાવ્યો ? અરે ! તારા પોતાના માથેથી જ તેવો ભય આંછો થયો ? આખા હિંદુસ્તાનમાં ગરીબાઈ વધતી નય છે, ચાર કરોડ માણસો દિવસમાં એક વખત રોટલો કે કુશકા ખાઈને, પાણી પીને સૂઈ રહે છે. ઉપરાઉપરી દુષ્કાળમાં લાંબો જીવ અજ વિના મરણ પામે છે. આવું દળદળ તેં કોઈ તું ફિટાડ્યું ? ફિટાડવા ચત્ન કર્યો ? ત્યારે શું તેં મોટા ક્ષય, અતિસાર જેવા વ્યાધિ મટાડ્યા ? કે સોળ ભયથી ધ્રુજતાં પ્રાણીઓને તેમાંથી બચાવ્યાં ? આ ભવમાં તેં શું લીલું કર્યું ? આવતા ભવ માટે તેં નરક કાપી નાખી ? તને ગેરંટી મળી છે કે તું કદી નરકમાં તો જઈશ જ નહીં ? અથવા તેં નરકનો જ નાશ કર્યો છે

કે જેથી કોઈ પણ પ્રાણીને ત્યાં જવું પડે નહિ? તારી કરજ બળવી તેં જનસમૂહ કે પ્રાણીસમૂહનું સુખ વધાર્યું? આમાંનું થોડું કે ઘણું કાંઈ કરી શક્યો નથી અને તને અહંકાર થાય છે અથવા પારકા માણસો પાસેથી સ્તુતિ સાંભળવાની ઈચ્છા થાય છે તે તદ્દન અસ્થાને, અયોગ્ય, અણુઘટતી વાત છે, તારો તેના ઉપર કશો હક નથી. ચેત, જરા વિચાર. આવા ગુણુવાળા માણસો તો તેનો ફાંકો રાખતા જ નથી, પણ તારે તો ફાંકો રાખવાનો હક પણ નથી. જો ચેતીશ નહિ તો અનંત કાળચક્રના પ્રવાહમાં તણાઈ જઈશ અને તારો પત્તો લાગશે નહિ. અનુકૂળ સમય, સ્થાન અને સંજોગોનો શીઘ્ર લાભ લઈ લે.

ઉપરની ગાથામાં સોળ ભય કહ્યા છે તેનાં નામ—રોગ, પાણી, અગ્નિ, સર્પ, ચેર, શત્રુ, મત્ત હસ્તી, સિંહ, યુદ્ધ એ નવ અને ઈહલોકભય (મનુષ્યને મનુષ્યથી ભય તેવી જ રીતે સ્વજાતીય ભય), પરલોકભય (મનુષ્યને તિર્યંચ અથવા દેવતા કે અસુરથી ભય), આદાનભય (ધન ચોરાઈ જવાનો ભય), અકસ્માતભય (ઘરમાં બેઠા બેઠા કોઈ પણ કારણ વગર ભય લાગે તે), આજીવિકાભય (કેવી રીતે પેટ ભરાશે તેની નિર્ધનને ચિંતા થાય છે તે ભય), મરણભય, અપ્રલોકભય (લોકમાં અપકીર્તિ થવાની ખીક.) (૨૧;૬૧)

આવી રીતે આપણા સંસારના દરેક કાર્યમાં અગત્યનો ભાગ ભજવનાર બહુ જ અગત્યનો વિષય સંપૂર્ણ થયો. એ વિષયની અગત્યતા એટલા માટે છે કે જ્યારે લોકો બાહ્યાચાર અને દેખાવ ઉપર બહુ ધ્યાન આપે છે, ઘણીવાર તેથી ભૂલ પણ ખાય છે, ત્યારે શાસ્ત્રકાર તેથી તદ્દન ઊલટી દૃષ્ટિએ બુએ છે. દુનિયાના દેખાવમાં “ભગત”ના નામથી ઓળખાનારા કેટલીક વાર તીવ્ર વિષયી હોય છે, જ્યારે તદ્દન ભદ્રિક જીવો શાસ્ત્રકારની દૃષ્ટિમાં મહાભાગ્યશાળી ગણાય છે. આ વાતનું કેટલીક વાર સ્પષ્ટ લાન થાય છે, પણ જરૂરને વખતે બધું ભૂલી જવાય છે. અધ્યવસાય અને આંતર વૃત્તિ ઉપર કેટલો આધાર છે અને તેથી કર્મબંધમાં કેટલો ફેર પડે છે તે માટે એક જ દાખલો બસ છે. છોકરો નિશાળે ન જતો હોય અથવા કુચાલે ચાલતો હોય ત્યારે તેના પર શિખામણ આપવા લાલ આંખ કરવામાં આવે છે, તેમ જ ગાળ દેનાર ઉપર પણ લાલ આંખ થાય છે, પણ તે બંને લાલાશમાં બહુ ફેર છે. આ ફેર સમજવામાં ખૂબી છે, પણ આવા સામાન્ય પ્રસંગો બાદ કરતાં કોઈ પણ મનુષ્ય-પ્રકૃતિને માટે બાહ્ય દેખાવ પરથી દોરવાઈ જઈ ઘણી વાર છેતરાવાના પ્રસંગો આવે છે.

સંસારનાં સર્વ કાર્યોમાં કષાય એક કે બીજી રીતે જોડાયેલો રહે છે. રાગ અને દ્વેષ વગર સંસારનાં કાર્યો બનતાં નથી અને તેથી ગુપ્તપણે કે ઉઘાડી રીતે કષાય થઈ જાય છે. કષાયને ઓળખવાની બહુ જ અગત્ય છે. તેથી તેના દરેક પ્રલોક પર વિવેચન કરવા ઉપરાંત, અત્રે પણ દરેક માટે કંઈક નવીન રૂપમાં વિવેચન કરવાની તક લેવામાં આવે છે.

ક્રોધ—ક્રોધ ઉપર પહેલો અને ચોથો એ બે શ્લોકો છે. એને શાસ્ત્રકાર ભુજંગનું રૂપ આપે છે, તે પર વિવેચન થઈ ગયું છે. ગૌતમકુલકમાં કહે છે કે ક્રોધામિધૃયા ન સુહં લહંતિ—‘ક્રોધીને સુખ મળતું નથી.’ ભવભાવનામાં સૂર નામના બ્રાહ્મણની કથા છે, તેને ક્રોધ કરવાથી અનંત ભવ રખડ્યું પડ્યું હતું. ક્રોધ એ દ્રેષ છે અને વિવેકને ભુલાવી નાખે છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે ક્રોધસમો વેરિત્રો નત્યિ—ક્રોધ જેવું કોઈ દુશ્મન નથી. મહાત્માઓ ભાવિતાત્મા અનગારો અને સાધુઓ પણ ક્રોધથી રખડી પડ્યા છે. ક્રોધ શું શું કરે છે, તેના સંબંધમાં એક વિદ્વાન લખે છે કે—

સતાપં સનુતે મિતત્તિ વિનયં સૌહાર્દમુત્સાદય-
ત્યુદ્વેગં જનયત્યવચ્ચવચનં સૂતે વિધત્તે કલિમ્ ।
કૌર્ત્તિં કૃન્તતિ દુર્મતિં ષિતરતિ વ્યાહન્તિ પુણ્યોદયં,
વક્તે યઃ કુર્ગતિ સ હાતુમુચિતો રોષઃ સદોષઃ સતામ્ ॥

ક્રોધ સંતાપ * કરે છે, વિનયધર્મનો નાશ કરે છે, મિત્રતાનો છેડો આણે છે, ઉદ્વેગ કરાવે છે, અવચ (પાપકારક) વચન બોલાવે છે; ક્લેશ કરાવે છે, કીર્તિનો નાશ કરે છે, દુર્મતિ ઉત્પન્ન કરે છે, પુણ્યોદયને હણે છે અને કુર્ગતિ આપે છે.”

આવા આવા અનેક દોષો ક્રોધથી ઉત્પન્ન થાય છે; સુઠ તે અનુભવથી સમજી શકે છે. ક્રોધ કરવાથી નુકસાન પ્રત્યક્ષ છે. સિંહ પ્રકર, ઉપાધ્યાયજીની સંજ્ઞાય વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં તે સંબંધી ઘણું વિવેચન છે. ક્રોધનો ત્યાગ એટલે ક્ષમા. ક્ષમા એ જૈન શાસ્ત્રનો સાર; એમાં અહિંસા, અભયદાન, અનુકંપા આદિ અનેકનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સ્કંદકાચાર્ય ક્રોધથી રખડ્યા અને તેના ત્યાગથી ગજસુકુમાળ, મૈતાર્ય વગેરે ઘણા જીવો મુખી થયા.

માન—આને માટે ૨-૩-૭-૮-૧૭ નંબરના શ્લોકો છે. આ મીઠો કથાય છે, સર્વને કરવો ગમે છે. ઘણી વાર પોતે નિર્ગુણી છે એમ બતાવતાં પણ અંતરંગમાં અહંકાર હોય છે. કેટલાક મગરૂખ હોય છે તે છતી વસ્તુ માટે હોય છે, એને Pride (મદ) કહે છે; કેટલાક મગરૂખ હોય છે, તે અછતી વસ્તુ માટે ડાળધાલુ હોય છે, એને Vanity hypocrisy કહે છે. મગરૂખી કે કાંકો રાખવો તેના કરતાં પણ દંભ રાખવો એ વધારે ખરાબ છે. હાલના સમયમાં માણસો દંભી વધારે હોય છે. બીજું ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે આ જમાનામાં કેટલાક દુર્ગુણોને સદગુણમાં ગણવામાં આવે છે. કેટલાક માણસો self-respect ‘સ્વવ્યક્તિ-સ્થાપન’ અથવા ‘જાતીય-માન’ના નામથી અહંકાર કરે છે. આવી બાબતથી

* ક્રોધ અને તાપ (તાપ-ફીવર) બરાબર સરખા છે. ક્રોધથી આંખ લાલ થાય છે, તાવથી પણ તેમ જ થાય છે. ક્રોધથી મુખ લાલ થાય છે, તાવથી પણ તેમ જ થાય છે. તાવથી મુખમાં પાનીની તૃષ્ણા લાગ્યા કરે છે, ક્રોધથી પણ તેમ જ થાય છે. તાવથી નાડી તથા હૃદય બહુ વેગમાં ચાલે છે, ક્રોધ વખતે પણ તેમ જ થાય છે. તાવથી ભૂખ લાગતી નથી, ક્રોધ વખતે પણ અન્ન રુચિતું નથી વગેરે વગેરે.

ખાસ ચેતતા રહેવાની જરૂર છે. એમાં ખૂબી શું છે તે વિચારવાની જરૂર છે. પોતાની બાતને ફેંકી દેવી, દરેક અપમાનને પાત્ર બતાવવી, એમ કહેવાની મતલબ નથી; પણ એ દેખાવના રૂપમાં અહંભાવ પેસી જાય છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. અહંકાર કે દંભ અનેક પ્રકારના છે. શાસ્ત્રકાર મદ આઠ પ્રકારના કહે છે,* તે ઉપર જણાવ્યા છે અને તે મદ કરવાથી હેરાન થયેલાનાં દષ્ટાંતો પણ સાથે બતાવ્યાં છે. x આ જમાનામાં આ બાબતથી સાવચેત રહેવાની ખાસ જરૂર છે. લવલાવનામાં એક ઉન્નિઝતકુમારની કથા છે, તે આ બાબતમાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. માનથી વિનયનો નાશ થાય છે, અક્રૂડ રહેવાનું મન થાય છે અને લોકો તેથી અભિમાની માણસો સાથે સંબંધ ઓછો કરી નાખે છે. લલા માણસ ! આખી દુનિયામાં હિંદુસ્તાન ક્યાં ? તેમાં ગુજરાત ક્યાં ? અને તેમાં તારું ગામ ક્યાં ? અત્યારની ગણતરી પ્રમાણે જણાયેલી દુનિયામાં લગભગ એક અબજ ને સાઠ કરોડ માણસો છે, તેમાંનું એક પણ માણસ સો વરસ પછી અહીં રહેશે નહિ, ત્યારે તું તે શું બેઠને મદ કરે છે ? વળી, છેલ્લી ગાથામાં કહ્યું તેમ, તારામાં એવો કયો અસાધારણ ગુણ છે કે તું માન કરે છે ? જરા વિચાર, જરા ઊંડો ઉતર. શાસ્ત્રકાર માનને 'હાથી' કહે છે. + તેના ઉપર ખેસનાર ડાલે છે. અને ઉપાધ્યાયજી કહે છે કે માનત્યાગનો રસ્તો એ જ છે કે પૂર્વે જે મોટા મોટા પુરુષો થઈ ગયા હોય તેમનાં દષ્ટાંતો વાંચી-વિચારી તેઓની પાસે પોતાની લઘુતા વિચારવી. વિદ્વાનો કહી ગયા છે કે:—

बलिभ्यो बलिनः सन्ति, वादिभ्यः सन्ति वादिनः ।

धनिभ्यो धनिनः सन्ति, तस्माद्दर्पं त्यजेद् धुषः ॥

“ બળવાનથી પણ બળવાન, વાદીથી પણ વાદી અને ધનવાનથી પણ વધારે ધનવાન પ્રાણીઓ દુનિયા પર છે, માટે ડાહ્યા હોય તેમણે અહંકાર કરવો નહિ.”

શેરને માથે સવાશેર ધણા પડ્યા છે. સુજને આટલી શિખામણુ બસ છે. વળી, ઉદયરત્ન મહારાજ કહે છે કે, માનથી વિનયનો નાશ થાય, વિનય વગર સમકિત-પ્રાપ્તિ ન થાય, સમકિત વગર ચારિત્ર ન થાય, અને ચારિત્ર વગર સંસાર-બંધનથી મોક્ષ ન થાય, તેથી પરંપરાએ માનથી મોક્ષ થતો નથી. આ બધું વિચારવાનને હસ્તામલક જેવું છે, સુજને ચેતવણી આપીને સ્વાત્મહિત સાધવા આ સર્વ પ્રેરણા કરે છે.

માયા—એને શાસ્ત્રકાર નાગણી કહે છે. એને માટે અગિયારમા શ્લોકમાં વિવેચન કર્યું છે. આ કથાય બહુ મીઠો છે. આ કરવાથી જીવ મહા-તીવ્ર પાપનો સંચય કરે છે. એ દોષ

* આ આઠ પ્રકાર પણ ઉપલક્ષણરૂપ સમજવા.

x જુઓ આ અધિકારના સત્તરમા શ્લોક પરની નોંધ.

+ શ્રી હેમચંદ્રચાર્ય માનને વૃક્ષ કહે છે, એ વડલાના વૃક્ષ જેવું છે. એને કાષ્ટું હોય તોપણ બગે છે. એને નાશ કરવાના ઉપાય તરીકે નદીનું પૂર આણવાની જરૂર છે. અને જ્યારે એ વૃક્ષનો મૂળ-માંથી ઉચ્છેદ થાય ત્યારે જ એનો ફરી વધવાનો સંભવ દૂર થાય છે.

સામાન્ય માણસ કરતાં દુનિયાની નજરમાં હોંશિયાર-કરમી કહેવાતી વ્યક્તિમાં વધારે હોય છે. ગાંડી માતા ડાહ્યા દીકરાઓનો એ ખાસ ગુણ મનાય છે; 'વશ્નિક તેહનું' નામ જેહ જૂઠું નવ ઓલે' ઈત્યાદિ શામળલટ્ટે કહ્યું તેમાં નવાઈ લાગે છે. હાલ તો વાણિયાવેડા-વીસાપણું-એ માયાવીપણાના પર્યાય શબ્દો થઈ પડ્યા છે. એ માયા કરવાથી મન બહુ વ્યાકુળ રહે છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે 'માયાચિણો હૃતિ પરસ્ત વેસા-માયાવી માણસો પારકાના નોકર થાય છે' એ તર્કન અનુભવસિદ્ધ છે. એક બાબતમાં માયા-કપટ કયું તેને નભાવવું એ બહુ મુશ્કેલ છે; પછી અનેક યુક્તિઓ લગાવવી પડે છે, અસત્યની પરંપરા ચાલે છે અને છતાં પણ મનમાં પકડાઈ જવાની ધાસ્તી રહે છે, વાણિયાવેડા કરવાની માયા તેમ જ રાજબટપટની માયા એ તો દેખીતી રીતે ત્યાજ્ય છે. એ માયા કરનારમાં બગવૃત્તિ, ખોટો દેખાવ બહુ હોય છે, એટલું જ નહિ પણ, શ્રી મલ્લિનાથના દષ્ટાંતથી જણાય છે કે પ્રશસ્ત માયા પણ કરવી નહીં. ખસૂસ કરીને કોમ, નાત કે સંઘના આગેવાનો, દેશસરના દ્રસ્ટીઓ વગેરે નેતા પુરુષોએ તો એવા સરળ થવું જોઈ એ કે ખીબઓ તેનું અનુકરણ કરે. વાયક ! નાત કે સંઘની મીટિંગમાં જવાનો તને કોઈ વાર પ્રસંગ આવ્યો છે ? ત્યાં શું થાય છે ? એ કોમની અને આખા દેશની સ્થિતિ બતાવે છે, એ પાયમાલીનું ચિહ્ન છે; એ બતાવે છે કે આર્યોર્વતમાં જ્યાં સુધી સરળતા નથી, સ્વાર્થણ્ય નથી, પક્ષબુદ્ધિનો ત્યાગ નથી, સ્વાત્મલોગ નથી ત્યાં સુધી જાપાનના પાડોશી હોવાની મગફળી કરવાનો તેને જરા પણ હક્ક નથી. ભલા ભાઈ ! તારાં સાંસારિક કાર્યોમાં તેણે માયા, પણ તારાં ધાર્મિક કાર્યોમાં પણ માયા ! તું જૈન હો કે હિંદુ હો કે કોઈ પણ હો, તું સાધુ હો કે સંન્યાસી હો કે પાદરી હો, પણ તારું જીવન જો ! તું દેખાવ કેટલો કરે છે ? લોકરંજન કરવા માટે, વાહવાહ બોલાવવા માટે કેટલું કરે છે ? તે જો ! વિચાર ! બહુ નકામું ચાલ્યું જાય છે, તું સમજ્યો નથી, સમજવા યત્ન કરતો નથી, તેથી બધી ભૂલ થાય છે.

લોભ—એને શાસ્ત્રકાર 'આકાશ' સાથે સરખાવે છે. * આકાશનો છેડો આવતો નથી તેમ લોભનો છેડો આવતો નથી. બારમી ગાથામાં તેનું વિવેચન થઈ ગયું છે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે 'સર્વગુણવિનાશનં લોભાત્-લોભથી સર્વ ગુણોનો નાશ થાય છે.' અલંકારમાં આટલા માટે જ પૈસાને અગિયારમો પ્રાણ કહેવામાં આવે છે. એ દશ પ્રાણને મુકાવે છે, પોતાના ગુણોનાં વખાણ કરાવે છે, નાચ કરાવે છે. આખી દુનિયાને મોરલી પર નચાવનાર આશા-તૃષ્ણા અનેકરૂપે કામ કરે છે. રાજ્યના, ધનના કે પુત્રના લોભથી અનેક અકાર્યો થાય છે. એણે અબજો રૂપિયાના ધણી મરમણ શેઠને અંધારી રાત્રિએ નદીના પૂરમાં તણાતાં લાકડાં ખેંચવા સૂચવ્યું, અને એણે કેાણિકને પોતાની માના બાપ ચેડા મહારાજ સાથે

* શ્રી હેમચંદ્ર મહારાજ એને 'સમુદ્ર' સાથે સરખાવે છે. એ દેખાય છે મર્યાદાવાળો, પણ જ્યારે ઉછાળો મારે છે ત્યારે હૃદયાર વધી જાય છે, એટું તળિયું દેખાતું નથી, વગેરે રૂપક ધટાડવાં.

મોહું' યુદ્ધ કરાવ્યું. એણે ધવળ શેઠને સાતમી નારકીએ મોકલ્યો અને એણે નેપોલિયનને સેન્ટ હેલીનામાં કેદ કરાવ્યો. એણે ઘણાને લખાવ્યા, રખડાવ્યા અને ભોંયભેગા કર્યા.

આટલા માટે અઠારમી ગાથામાં કહ્યું છે કે 'મૂલં દ્વિ સંસારતરોઃ કષાયાઃ—સંસાર-રૂપ વૃક્ષતુ' મૂળ જ કષાય છે. કષાયત્યાગ એટલે સંસારત્યાગ. એ કષાયોના અનુયાયી અને સહચારી તરીકે વિષય અને બીજા પ્રમાદ આવે છે અને તેના સંબંધમાં અન્યત્ર વિવેચન થઈ ગયું છે. વળી, સામાન્ય રીતે કષાયત્યાગ કરવા માટે ૫-૬-૧૫-૧૬-૨૧ એ શ્લોકો છે અને વિષયપ્રમાદ ત્યાગ માટે ૧૬-૨૦ એ એ શ્લોકો છે. આ વિષય બહુ જ અગત્યનો છે. મનુષ્યજીવનનો મોટો ભાગ આ મનોવિકાર પર ફેરવેલ પામવાથી જ સફળ કરી શકાય છે; તેને જીતવા એ મનુષ્યજીવનની કસોટી છે. આ વિષયની અગત્ય જોઈને બનતાં સુધી દરેક શ્લોક પર સારી રીતે વિવેચન કરવાનો પ્રયાસ થયો છે. કષાયનો વિષય એટલો બધો વિસ્તૃત છે કે તે પર ઘણું વિવેચન થઈ શકે, પરંતુ અંતગૌરવ વધી જાય તેથી અત્ર મુદ્દાની હકીકત પર ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ ચારે કષાયો પર અન્યત્ર ઘણા વિસ્તારથી આ લેખકે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે વિસ્તારથી જાણવાની ઇચ્છાવાળાને ઉપયોગી થઈ પડે તેવો સંભવ રહે છે. “શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ” માં ‘સૌજન્ય’ ના વિષય નીચે એ લેખો છપાયા છે. અત્ર મુખ્યત્વે કહેવાતું એ જ છે કે તારે જમી તેવો પ્રયાસ કરીને કષાયો પર જય મેળવવો. એ પ્રમાણે કરવાથી આ જીવનની સાર્થકતા છે. એમ કરીશ તો જ આ લવયાત્રા સફળ થશે અને નહિ તો અનંત કાળચક્રમાં ફરતો આવ્યો છે, તે પ્રમાણે આ લવ પથ એક ફેરા સમાન થશે.

इति सचिवरणः कषायनिग्रहनामा सप्तमोऽधिकारः ॥

अष्टमः शास्त्रगुणाधिकारः ॥

अतः सुधी अगाठना सात अधिकारोमां ममत्वमोचन अने कषायत्याग तथा प्रमादत्यागनो उपदेश कर्यो. आ सर्व उपदेशनी अस्सर मन पर शास्त्राभ्यास होय तो कायम रहे छे, नहि तो आली नय छे. ज्ञान-समञ्जस वगर कोर पण वस्तुनो त्याग थतो नथी; थाय तो अन्यो रहितो नथी; अने थोडो वधत रहे, तोपण पाछी असल स्थिति थरि जवानो आलु लय रह्या करे छे. शास्त्राभ्यास केवा प्रकारनो जेठ अये, तेथी केवा केवा प्रकारना लाल छे, ते वधारे स्पष्ट करवा माटे सुखिमडाराज डवे प्रवृत्ति करे छे.

उपरयोटियो शास्त्राभ्यास

शिलातलाभे हृदि ते वहन्ति, विशन्ति सिद्धान्तरसा न चान्तः ।

यदत्र नो जीवदयार्द्रता ते*, न भावनाङ्कुरततिश्च लभ्या ॥ १ ॥ (उपेन्द्रवज्रा)

“शिलानी सपाठी जेवा (कठल) तारा हृदय पर थरिने सिद्धान्तजण आद्युं नय छे, पण तेनी अंदर प्रवेश करतुं नथी; कारण के तेमां (तारा हृदयमां) एवढ्याइप बीनाश नथी अने भावनाइप अंकुराओनी श्रेष्ठी पण नथी.” (१)

(ववेचन—साधुनां व्याख्यान, ग्रंथनो अभ्यास, शास्त्रनुं श्रवण वगेरे प्रसंगे हृदय-तट पर ज्ञानलहरीनो सुगंधी पवन जरा वधत वाय छे अने घण्टाभरा मनुष्योने तो, ते जरा आनंद आपी आद्यो नय छे. जेम पाणीनो प्रवाह शिला उपर थरिने आद्यो नय छे अने अर्धो कलाक पछी जुओ तो पाछी शिला जेवी ने तेवी छालतमां पडेकी होय छे, तेमां बीनाश पण रहितो नथी अने तेना पर अंकुरा पण जगतता नथी, तेना पर द्विवसोना द्विवसो सुधी पाछी आद्युं ते तदन नकामुं थरि नय छे; कारण के जण पोतानी अस्सर कांठ पण स्थापन करी गयुं नहि. जीए दृष्टियो जेठ अये तो, शिलामां कोर अये स्वभाव रहेलो छे के पाछी प्राप्त थयुं, तेना लाल लेवानी तेनामां शक्ति नथी. तयारे शिला जेवा हृदयथो लाल नथी. जे ज्ञान उपर उपरथी आद्युं नय तेनाथो विशेष लाल

* स्ते इति वा पाठः क्वचिद्भ्रम्यते ।

अ. १६

પણ શું? શાસ્ત્રકાર આવા જ્ઞાનને વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન કહે છે. મતિઅજ્ઞાનના ક્ષયોપ-શમથી એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. વસ્તુતઃ એ મતિજ્ઞાનનો વિષય હોઈ અજ્ઞાન જ છે. એથી કેટલીક વસ્તુઓનું ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે; પરંતુ બાળકને જેમ વિષ, કંટક કે રત્નમાં હેય-ઉપાદેયપણાનું જ્ઞાન નથી, તેમ આવા ઉપર ઉપરના જ્ઞાનવાળાને વસ્તુતઃ હેય-ઉપાદેયપણાનો બોધ નથી. વ્યવહારથી મહાતત્ત્વજ્ઞાની કે દિલ્હોસાંકર પણ કહેવાય, પરંતુ જ્યાં સુધી તેની પ્રવૃત્તિ નિરપેક્ષ છે, ત્યાં સુધી તેનું જ્ઞાન લાલ આપનાર થતું નથી. હૃદય જ્યારે ખેતરની કૃણદ્રવ ભૂમિ જેવું થાય અને તેના પર સિદ્ધાન્તજળ પડે, ત્યારે પછી તેમાં સર્વ જીવ પ્રત્યે મૈત્રીભાવરૂપ આદ્ર્તા પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેમ થાય ત્યારે જ ભાવનારૂપ અંકુરાઓ પણ ત્યાં જીગે છે. એવી રીતે વર્તન પર અસર કરનાર તત્ત્વસંવેદન-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે શાસ્ત્રાભ્યાસ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. મતિઅજ્ઞાનના ક્ષયોપ-શમથી જરા જરા વસ્તુસ્વરૂપ બાણવાનું બની શકે તે તદ્દન ઉપર ઉપરનું થાય છે, પરંતુ જ્યારે વસ્તુતઃ સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વર્તન પર પણ તેની અસર થાય છે. લોકોનું જ્ઞાન બહુધા ઉપયોગિતા કરતાં આડંબર માટે અને સ્વાત્મગુણવૃદ્ધિના વિકાસ કરતાં સ્વકીર્તિરૂપ ક્ષુલ્લક ઐહિક વૃત્તિથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, જે કોઈ પણ રીતે જ્ઞાનના નામને યોગ્ય નથી. આટલા માટે આ અધિકારનો આઠમા પ્રયોગમાં કહે છે કે ‘આગમ કાંઈ અભ્યાસમાત્રથી કૃણ આપનાર થતાં નથી.’ વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન જીવને ઘણી વાર થાય છે, પણ સાધ્ય તો તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧; ૯૨)

શાસ્ત્ર ભણેલા પ્રમાદીને ઉપદેશ

યસ્યાગમમ્મોદરસૈર્ન ધૌતઃ, પ્રમાદપદ્મઃ સ કથં શિવેચ્છુઃ ? ।

રસાયનૈર્યસ્ય ગદાઃ ક્ષતા નો, સુદુર્લભં જીવિતમસ્ય નૂનમ્ ॥ ૨ ॥ (ઉપજાતિ)

“જે પ્રાણીનો પ્રમાદરૂપ કાદવ સિદ્ધાંતરૂપ વરસાદના જળપ્રવાહથી પણ ધોવાતો નથી તે કેવી રીતે મુમુક્ષુ (મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાવાળો) હોઈ શકે? ખરેખર, રસાયણથી પણ જે કોઈ પ્રાણીનો વ્યાધિ નાશ પામે નહિ, તો પછી તેનું જીવન રહેવાનું જ નહિ એમ બાણવું.” (૨)

વિવેચન—જ્યારે શાસ્ત્રશ્રવણથી પણ પ્રમાદનો નાશ થાય નહિ ત્યારે પછી આ જીવને અનંત કાળ પર્યંત સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવાનું જ છે, એમ સમજવું. પ્રમાદ આઠ પ્રકારના છે : ૧. સંશય, ૨. વિપર્યય (બિલટો બોધ), ૩. રાગ, ૪. દ્રેષ, ૫. મતિભ્રંશ, ૬. મન-વચન-કાયાના યોગોનું દુઃપ્રણિધાન, ૭. ધર્મ પર અનાદર, ૮. અજ્ઞાન અથવા પાંચ પ્રકારે પણ પ્રમાદ છે : મઘ, વિષય, કષાય, વિકથા ને નિદ્રા. આનું વિશેષ સ્વરૂપ છઠ્ઠા અધિકારમાં બતાવાઈ ગયું છે. અત્ર આઠ પ્રકારના પ્રમાદનો ત્યાગ સમજવો. શાસ્ત્રાભ્યાસ કે શ્રવણ પછી તે બન્યા જ રહે, તો પછી થઈ રહ્યું! વૈદકશાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક મારેલાં

તામ્ર કે પારદ પ્રસુખના પ્રયોગથી પણ બ્યારે બ્યાધિ મટે નહિ, ત્યારે તે કેસની આશા છોડી જ દેવી. તેમ જ સંસારદુઃખરૂપ બ્યાધિ પણ તેને માટેના રસાયણરૂપ શાસ્ત્રથી પણ બે મટે નહિ, તે બાણુવું કે તેવા બ્યાધિવાળો પ્રાણી 'દુઃસાધ્ય' કે 'અસાધ્ય'ના વર્ગમાં છે. દરેક ભૂલને સુધારવાના ઉપાય હોય છે, દરેક વિમાર્ગગમનને સુમાર્ગ લાવવાનાં સાધન હોય છે, દરેક બ્યાધિનાં ઔષધ હોય છે.

પ્રમાદનો પારિભાષિક અર્થ ન કરીએ તો સામાન્ય ભાષામાં તેનો આગસ-પુરુષાર્થનો અભાવ-એ અર્થ થાય છે. દરેક વ્યક્તિ, પછી તે ઉપાધિ સહિત કે રહિત હોય, તેને સ્વકર્તાવ્યથી બ્રહ્મ કરનાર આ મહાદુર્ગુણ છે. એની હાજરી હોય ત્યારે કોઈ પણ કાર્ય થઈ શકતું નથી અને દરેક પગલે સખલના પ્રાપ્ત થાય છે. સાધુજીવનમાં પ્રમત્ત અવસ્થા અધઃપાત કરાવનારી થાય છે અને સાધ્યને રસ્તે વધારે કરાવવાને બદલે એક પગલું પાછા હટાડે છે.

આ પ્રમત્ત અવસ્થા દૂર કરવા માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ પરમ ઉપાય છે. શાસ્ત્રાભ્યાસથી પોતે કોણ છે? પોતાની દરજ્જા શી છે? પોતાનું સાધ્ય શું છે? તે સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય શા છે?—તે બાણુવાનું—સમજવાનું બની આવે છે અને તેથી જ પ્રમાદને દૂર કરવાની યોગ્યતા શાસ્ત્રાભ્યાસીને પ્રાપ્ત થાય છે. આ અભ્યાસ પણ મનનપૂર્વક અને વર્તન પર અસર કરનારો બેઈએ. વાગાડંબર કે અપળતા કરાવનારો શાસ્ત્રાભ્યાસ બહુ લાભપ્રદ નથી; કારણ કે એવી સ્થિતિમાં બ્યાધિના ઔષધ તરીકે તેમાં જે ગુણ રહેલો છે તે નાશ પામે છે અને ધારેલ પરિણામ ન નિપળવનાર ઔષધ નકામું થઈ પડે છે. તેમ શાસ્ત્રાભ્યાસ પણ આવા સંયોગોમાં ઉપયોગ વગરનો થઈ પડે છે. તેથી રસાયનનું ઉક્ત દષ્ટાંત બરાબર ઉચિત છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે શાસ્ત્રાભ્યાસ બહુ મનનપૂર્વક કરવો; તે પ્રમાણે વર્તન કરવું અને પ્રમાદ વગેરે દુર્ગુણો હોય તેને દૂર કરવાનું સાધ્ય લક્ષમાં રાખવું. પરમ સાધ્ય તો 'શિવ' (મોક્ષ) છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું અને બુદ્ધિ તથા શક્તિને આવિર્ભાવ આપનારા આવા અનુકૂળ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા છતાં તેનો સદુપયોગ ન થાય અને દરેક શુભ કાર્યમાં પ્રમાદ થયા જ કરે એ સ્થિતિ દૂર કરવાની આવશ્યકતા સમજવી અને દૂર કરવા પરમ પુરુષાર્થ પ્રગટ કરવો. (૨; ૬૩)

સ્વપૂજા માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરનારાઓ પ્રત્યે

અધીતિનોઽર્ચાદિકૃતે જિનાગમે, પ્રમાદિનો દુર્ગતિપાપ તેર્મુઘા ।

જ્યોતિર્વિમૂઢસ્ય હિ દીપપાતિનો, ગુણાય કસ્મૈ શલમસ્ય ચક્ષુષિ ? ॥ ૩ ॥ (વંશસ્થ)

“દુર્ગતિમાં પડનાર પ્રમાદી પ્રાણી પોતાની પૂજા માટે બેન શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે

૧. પનીપત્યત્ત ઇતિ પાપતિઃ । યદ્વન્તપત્ત્વાતોરિદં કિપ્રત્યયામ્તમ્ । “આદગમહનજનઃ કિકિનો લિદ્ ચ ।” (૩-૨-૧૦૧) પાણનિકૃતાષ્ટાધ્યાયીસ્થસૂત્રં, તત્રસ્થેન સાત્તહિવાવહિ-ચાચલિપાપતીનામુપસંસ્થાનમિતિ કાર્તિકેન ।

તે નિષ્ક્રમ છે. દીવાની જ્યોતિમાં ફસાયેલા, દીવામાં પડનાર પતંગિયાની આંખો તેને શો લાલ કરનારી છે ?” (૩)

વિવેચન—આંખ વગર જીવન અકારું છે, પણ તે જ આંખોનો દુરુપયોગ થાય તો તેઓ જ આ જીવનનો નાશ કરે છે. પતંગિયું આંખથી જ ફસાય છે. શાસ્ત્રાભ્યાસ અને વર્તન વગર દુર્ગતિનો નાશ થતો નથી, પણ જ્યારે તે જ અભ્યાસ પોતાના આદરસત્કાર માટે તેમ જ પહેલી પુરશી મેળવવા માટે થયો હોય ત્યારે નિષ્ક્રમ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ નુકસાન કરનાર થાય છે. જરા માન મળે તેને લાલ કહો તો ભલે, પણ શાસ્ત્રકાર એને નુકસાન કહે છે. શાસ્ત્રાભ્યાસના પરિણામે બધું મળે છે, માન મળે છે, પ્રમુખની પુરશી મળે છે, અંધકાર ધવાય છે, પણ અભ્યાસીની અભ્યાસના ફળ તરીકે એ ઈચ્છા ન હોવી જોઈએ; એ ઈચ્છા થઈ કે બધું મળ્યું એમ સમજવું. શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ તેટલા માટે વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે એ જ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ કેવી કરવી તે સંબંધમાં તદ્દન નિરપેક્ષ વૃત્તિ રહે છે; અને વર્તન વગરના જ્ઞાનથી લાલ થતો નથી. તે જેમ અત્ર દષ્ટાંત આપીને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે, તેમ અષ્ટકમાં તેવા જ્ઞાનને મહાઅપાયતા કારણરૂપ કહ્યું છે * આપણે જીવહારમાં પણ એ વાતનો વારંવાર અનુભવ કરીએ છીએ. જેઓ અવ્યવસ્થિતપણે ખુલ્લું અભ્યાસ કરી ગયા હોય છે, તેઓને પોતાની પ્રવૃત્તિના સંબંધમાં બહુ વિવેક રહેતો નથી. એકલું મગજ કેળવાયું હોય અને અંતઃકરણ પર તેની છાપ ન પડી હોય ત્યારે આવું ભયંકર અણકલ્પેલ પરિણામ આવે છે. Mental Education (માનસિક કેળવણી) અને Moral Education (અંતઃકરણની કેળવણી)નો તફાવત અત્ર સારી રીતે દર્શિગોચર થાય છે. એક વિદ્વાન ગણાતા મનુષ્યને અશુદ્ધ વ્યવહારમાં પ્રવર્તતો દેખવામાં આવે ત્યારે સમજવું કે તેનું જ્ઞાન હજી પ્રથમની નિર્દિષ્ટ પંક્તિ ઉપર જ છે. પ્રવૃત્તિમાં આત્માને યથાસ્થિત લાલ-અલાલનો સદ્ભાવ બતાવનાર જ્યાં સુધી તેના જ્ઞાનનો વિષય થાય નહિ ત્યાં સુધી જ્ઞાન આડંબર માત્ર રહે છે, અને તે જ્ઞાનને શાસ્ત્રકાર અનેક પ્રસંગે ‘અજ્ઞાન’ જ કહે છે.

આ અને હવે પછીના બે શ્લોક આઠે રસ્તે ઊતરી ગયેલા, પંડિત હોવાનો ફાંકો શખનારા અને શુષ્કવાદીઓ ઉપર સખત ફટકો મારે છે. દરેક અભ્યાસીએ આ બાબત પર ધ્યાન આપવાની ખાસ જરૂર છે. અને દષ્ટાંત પણ સમજાય તેમ જ લાગુ પડે તેવું છે. (૩; ૯૪)

પરલોકહિતબુદ્ધિ વગરના અભ્યાસ કરનારાઓને

મોદન્તે बहुतर्कतर्कचणाः केचिज्जयाद्वादिनां,
काव्यैः केचन कल्पितार्थघटनैस्तुष्टाः कविख्यातितः ।

* જુઓ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના અષ્ટક નવમાનો ત્રીજો શ્લોક.

જ્યોતિર્નાટકનીતિલક્ષણધનુર્વેદાદિશાસ્ત્રૈઃ પરે,

બ્રૂમઃ પ્રેત્યહિતે તુ કર્મણિ જડાન્ કુશ્ચિમ્ભરીનેવ તાન્ ॥ ૪ ॥ (શાર્દૂલવિક્રીડિત)

“કેટલાક અભ્યાસીઓ ખહું પ્રકારના તર્ક-વિતર્કોના વિચારોમાં પ્રસિદ્ધ હોઈ વાદીઓને જીતીને આનંદ પામે છે, કેટલાક કલ્પના કરીને કાવ્યો રચીને કવિ તરીકે ખ્યાતિ મેળવી, આનંદ માને છે અને કેટલાક જ્યોતિષશાસ્ત્ર, નાટ્યશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, ધનુર્વેદ વગેરે શાસ્ત્રોના અભ્યાસ વડે ખુશી થાય છે, પરંતુ આવતા ભવમાં હિતકારી કાર્ય તરફ જો તેઓ અજ્ઞ (અથવા બેદરકાર) હોય તો અમે તેઓને પેટભરા જ કહીએ છીએ.” (૪)

વિવેચન—ઉપરના શ્લોકમાં કહી તે જ હકીકત સ્ફુટ કરે છે. કેટલાક ન્યાય (Logic) ની કોટિમાં ઊંડા ઊતરી આનંદ માને છે, જ્યારે કેટલાક કવિ થાય છે, કેટલાક બેશી, નાટકકાર, મુસદ્દી, સામુદ્રિક જ્ઞાનમાં કુશળ, શસ્ત્રવિદ્યામાં પારંગત અને કેટલાક રસાયનશાસ્ત્રી (Chemist), આંકડાશાસ્ત્રી (Statistician), અર્થશાસ્ત્રી (Economist), ખગોળવેત્તા (Astronomer), ભૂતજવેત્તા (Geologist), વનસ્પતિવિદ્યાકુશળ (Botanist), ગણિતશાસ્ત્ર માં પ્રવીણ (Mathamatician), વૈયાકરણ (Grammarians) વગેરે વગેરે થાય છે; ઉદ્યોગ, ગુરુકૃપા અને ક્ષયોપશમ પ્રમાણે વિદ્રતા મેળવે છે, પણ જો તેમને ભવની ખીક નથી, તો આવતા ભવમાં હિતકારી ધર્મોત્પાદન કરી શકતા નથી અને ધર્મોત્પાદન કર્યા સિવાય આવતા ભવ માટે તૈયારી નથી અને તે ધર્મી હોવા કરતાં ધર્મી હોવાનો દેખાવ માત્ર કરે છે. આ પ્રમાણે હોય તો જાણવું કે તે માણસ પેટભરા જ છે અને કાળની સપાટીમાં લાગનારા પવન અનુસારે તણાઈ જવાના છે. અષ્ટકલ્પના ટીકાકાર કહે છે કે :—

અવિસેસિયા મહ ચ્ચિય સમ્મહિદ્વિસ્સ સા મદનાણં ।

મહઅન્નાણં મિચ્છાદિદ્વિસ્સ સુયંપિ પમેવ ॥

“સમ્યગ્દષ્ટિની ખુદ્ધિ તે ‘મતિજ્ઞાન’ છે અને મિથ્યાદષ્ટિની ખુદ્ધિ તે ‘મતિઅજ્ઞાન’ છે. મતિમાં કાંઈ ફેરફાર નથી. શ્રુતજ્ઞાનના સંબંધમાં પણ તે જ પ્રકારે સમજવું.”

મહાતર્ક કરનાર હોય તો પણ જ્યાં સુધી જ્ઞાનની અસર આત્મિક શુભ પ્રવૃત્તિમાં થતી નથી ત્યાં સુધી તેવા જ્ઞાનને શાસ્ત્રકાર અજ્ઞાન જ કહે છે. અને અજ્ઞાન તો કષાયોદિ મહારિપુઓથી પણ વધારે ખરાબ છે. આથી અમુક વ્યક્તિ વિદ્વાન્ હોય તો તેથી કાંઈ ખહું ખુશી થઈ જવા જેવું નથી. વાસ્તવિક તુલના તો પ્રવૃત્તિ ઉપર જ રહે છે અને જેઓ અમુક કાર્યનો, આત્મિક ઉન્નતિ-અવનતિને અંગે, શો સંબંધ છે તે વિચારતા નથી અથવા વિચાર કરવાની દરકાર કરતા નથી અને વિચાર કરીને ઉન્નતિને માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, તેઓ વસ્તુતઃ અજ્ઞાની જ છે, સંસારસિક જ છે, સંસારમાં રખડનારા જ છે અને તેથી તેઓને ‘પેટભરા’ કહેવા યુક્ત જ છે. જેઓ પોતાના પેટપૂરતો વિચાર કરી બેસી રહે છે તેઓ પેટભરા કહેવાય છે. અત્ર સંસારના વધારનારને તે નામ આપવું ખહું સાર્થક છે, વિચાર કરીને સમજવા યોગ્ય છે અને સમન્વર્થ જાય તેવું છે.

‘અમે’ કહીએ છીએ એમ શ્રી મુનિસુંદરસૂરિજી મહારાજ ભાર મૂકીને કહે છે. અધિકારને બહુવચનથી લખવાનો હક્ક છે; એમાં માન જેવું કશું નથી. લોકોનાં મન પર વિષય ઠસાવવા માટે ભાર મૂકીને કહેવાની આ પદ્ધતિ બહુ અસરકારક છે. ટીકાકારના કહેવા પ્રમાણે તે સમાન ધર્મવાળાઓની એકવાકચતા એટલે સરખા વિચાર ધરાવનારાઓનો સર્વાનુમતે થયેલો નિર્ણય બતાવે છે. (૪; ૯૫)

શાસ્ત્ર ભાણીને શું કરવું ?

किं मोदसे पण्डितनाममात्रात्, शास्त्रेष्वधीती जनरजकेषु ।

तत्किञ्चनाधीष्व कुरुष्व चाशु, न ते भवेद् येन भवाब्धिपातः ॥ ५ ॥ (उपजाति)

“લોકરંજન કરનારાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસી થઈને તું પંડિત નામમાત્રથી કેમ રાજી થઈ જાય છે ? તું કાંઈ એવો અભ્યાસ કર અને પછી કાંઈ એવું અનુષ્ઠાન કર કે જેથી તારે સંસારસમુદ્રમાં પડવું પડે જ નહિ.” (૫)

વિવેચન—ઉક્ત હકીકત સ્પષ્ટ કરે છે કે શાસ્ત્રાભ્યાસથી રાજી થઈ જવાનું નથી, પણ કાંઈ કરવું—કાંઈ દાન, શીલ, તપ, ભાવ અથવા શુદ્ધ વર્તન, વિવેક, અનુકંપા, વર્તનમાં આવે એવું કાંઈ કરવું જોઈએ; એના સંયોગમાં આખરૂં-કીર્તિ આવે તો ભલે આવે, પણ તેને લેવા જઈશ નહિ. તારે તો આંખો મીંચીને ઊંચી પહાડી પર જવા, ગુણસ્થાન આરોહણ કરવા, મોક્ષ સન્મુખ કરવા આખળ આલ્યા જવું, અભ્યાસનો આ જ હેતુ છે, આ જ ફળ છે અને આ જ પરાકાષ્ઠા છે.

જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે : એકમાં માત્ર મગજ કેળવાય છે : બીજામાં હૃદય કેળવાય છે. જેઓ વાદવિવાદ કરવા માત્રમાં જ કુશળ હોય, જેઓ લાપણુ કરવા માત્રમાં જ કુશળ હોય, જેઓ લેખ લખવામાત્રમાં જ કુશળ હોય, તેઓએ કોઈ પણ પ્રકારે આનંદ પામવાનું નથી. એવા જ્ઞાનથી અટકી ન જતાં હૃદયને કેળવવાની જરૂર ઘણી છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે

जनमनरंजन धर्मनुं, भूदय न એક બદામ

અમુક અપેક્ષાએ આ વચન સત્ય છે અને એ અપેક્ષા ધ્યાનમાં રાખીને જ આ અધિકારનો ઉલ્લેખ થયો છે.

બીજું આત્મપરિણતિમત્ જ્ઞાન છે. તેમાં અમુક કાર્યથી આત્મિક ગુણ વિકસ્વર કરવામાં લાભહાનિ કેટલી છે, તે બહુ સારી રીતે સમજાય છે, પરંતુ અનર્થનો ત્યાગ થઈ શકતો નથી. આ જ્ઞાન શુદ્ધ શ્રદ્ધાવાળા અવિરતિને હોય છે. એ જ્ઞાનમાં તથાપ્રકારની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. પણ તે જ્ઞાનવાન શુદ્ધ માર્ગની સન્મુખ છે અને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાનું તેને કારણ પ્રાપ્ત થયું છે. આવા જ્ઞાનવાળાએ પણ ખુશી થઈ જવા જેવું નથી. જ્યાં સુધી એવા પ્રકારનો અભ્યાસ ન કરવામાં આવે, કે જેથી લવચકની રખડપટ્ટી મટી જાય, ત્યાં સુધી જ્ઞાન જોઈએ તેટલું ઉપયોગી થતું નથી. (૫; ૯૬)

શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને સંયમ રાખવો એ સાચું જ્ઞાન છે.

ઘિગાગમૈર્માઘસિ રક્ષયન્ જનાન્, નોઘચ્છસિ પ્રેત્યહિતાય સંયમે ।

દઘાસિ કુક્ષિમ્ભરિમાત્રતાં મુને !, ક ત્વે ક તત્ કૈષ ચ તે ભવાન્તરે ? ॥ ૬ ॥ (ઉપજાતિ)

“ હે મુનિ ! સિદ્ધાંત વડે તું લોકોને રંજન કરતો ખુશી થાય છે અને તારા પોતાના આમુખિક હિત માટે યત્ન કરતો નથી તેથી તને ઘિક્ષાર છે ! તું માત્ર પેટભરાપણું જ ધારણ કરે છે; પણ હે મુને ! ભવાંતરમાં તે તારા આગમો કયાં જશે ? તે તારું જનરંજન કયાં જશે ? અને આ તારો સંયમ કયાં જશે ? ” (૬)

વિવેચન—શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને શું કરવું?—તે ઉપર સામાન્ય શબ્દોમાં કહ્યું. અત્ર સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મુનિને ઉદ્દેશીને કહે છે કે જો પાંચ ઈંદ્રિયો પર સંયમ ન હોય તો અભ્યાસ વ્યર્થ છે, પેટભરાપણું જ છે એટલે કે સર્વસંપત્કરી ભિક્ષાનો* અધિકારી તું થઈ શકતો જ નથી. આવા સાધુઓ નથી સાધતા આ ભવનું અને નથી સાધતા પરભવનું. તેવી જ રીતે પાંડિત હોવાનો દેખાવ કરનારા કેટલાક આ વર્ગમાં આવે છે. અભ્યાસનું ક્ષણ આત્મપરિણતિ સુધારવી એ જ હોવું ઘટે. એ ન અને તો પછી અભ્યાસ વંધ્ય થાય છે. અંધકાર પોતે તો નીચેની આડમી ગાથામાં આથી પણ નીચી હદે તે વાત મૂકે છે. જીવનનો હેતુ, અભ્યાસનો હેતુ શો છે ? કયાં રહી શકે છે?—તે વિચારો. લોકરંજન કરનાર અભ્યાસીનું પેટભરાપણું થોડા પ્રલોકમાં આપણે વિસ્તારથી જોયું છે. આમાં ખાસ વિચારવા યોગ્ય એટલું છે કે પરભવમાં તું કયાં જઈશ ? તારા આગમો કયાં જશે ? અને તારો સંયમ કયાં જશે ? વળી તારું પ્રેત્યહિત કયાં જશે ? અને જેઓની પાસેથી તું કીર્તિની ઇચ્છા રાખે છે તેઓ કયાં જશે ? જરા માની લીધેલા માન નામના મનોવિકારને તૃપ્ત કરવા ખાતર તારું ખહું ખગડે છે અને તૃપ્તિ પણ પૂરી થતી નથી. અત્ર મરણ તો અનિવાર્ય છે અને ત્યાર પછી તારી ગતિ તું જાણતો નથી અને છેવટે સંસારસમુદ્રના મોટા ખડક ઉપર તારું જીવનવહાણ તને ખરાબે ચઢાવી દેશે, ત્યારે પછી તારો કીર્તિનો લોભ અને તે ખાતર સહન કરેલા પરીપહો તને કાંઈ ઉપયોગી નહિ થાય. ઉદ્દેશ અત્ર એ જ છે કે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને સંયમ રાખવો.

ટીકાકાર નોટ લખે છે કે “ પિતા પુત્રને શિખામણુ આપવા સારુ તિરસ્કારનો શબ્દ લખે તે યુક્ત જ છે. ” (૬; ૯૭)

કેવળ અભ્યાસ કરનારા અને અભ્યાસી સાધકમાં શ્રેષ્ઠ કોણ ?

ઘન્યાઃ કેઽપ્યનધીતિનોઽપિ સદનુષ્ઠાનેષુ વદ્વાદરા,

દુઃસાધ્યેષુ પરીપદેશલવતઃ શ્રદ્ધાનશુદ્ધાશયાઃ ।

* જુઓ હરિભક્તસંસ્કૃત અષ્ટક પાંચમું.

કેચિત્વાગમપાઠિનોઽપિ દધતસ્તત્પુસ્તકાન્ વેડલસાઃ,

અત્રામુત્રહિતેષુ કર્મસુ કથં તે માવિનઃ પ્રેત્યહાઃ ? ॥ ૭ ॥ (શાર્વલધિકીઢિત)

“કેટલાંક પ્રાણીઓએ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો ન હોય તોપણ ખીજના જરા ઉપ-
દેશથી, મુશકેલીથી સાધી શકાય તેવાં શુભ અનુષ્ઠાનો તરફ આદરવાળા થઈ જાય છે અને
શ્રદ્ધાપૂર્વક શુદ્ધ આશયવાળા થઈ જાય છે તેઓને ધન્ય છે ! કેટલાક તો આગમના
અભ્યાસી હોય અને તેનાં પુસ્તકો પાસે રાખતા હોય, છતાં પણ આ લવ-પરલવનાં
હિતકારી કાર્યોમાં પ્રમાદી થઈ જાય છે અને પરલોકને હણી નાંખે છે, તેઓનું શું થશે ?” (૭)

વિવેચન—વિદ્યા અને મુક્તિપ્રાપ્તિને કેવો સંબંધ છે તે વિચારવા જેવું છે.
વિદ્વાનેને જ મોક્ષ મળે છે એમ નથી, પણ અભ્યાસની સાથે સરળતા, સદ્વર્તન જોઈએ.
Smiles નામનો એક પ્રખ્યાત અધિકાર કહે છે કે ‘અસાધારણ વિદ્વાની સાથે હલકામાં
હલકા દુર્ગુણો કેટલીક વાર મળેલા હોય છે, અને ઉચ્ચ ચારિત્રને વિદ્યા સાથે કાંઈ પણ
ખાસ સંબંધ નથી.’ દેવ-ગુરુ-ધર્મ પર શુદ્ધ શ્રદ્ધા, શુદ્ધ વર્તન અને સરળ સૌમ્ય પ્રકૃતિથી
ઘણા ભદ્રિક જીવો તરી ગયા છે. હકીકત આમ છે, છતાં પણ વિદ્યાવાનેને સંસાર તરવો
સહેલો પડે છે એમાં તો જરા પણ શક નથી. જ્ઞાનીને વિચારણા-વર્તન સારાં થઈ જવાનો
બહુ સંલવ છે અને અજ્ઞાની કરોડો વર્ષો જે કર્મક્ષય કરે તે, જ્ઞાની એક આસોઅધ્યાસમાં
કરી શકે છે. પણ આવી સગવડ છે તે સાથે જ જે જ્ઞાની પ્રમાદી થઈ જાય, આડંબર
કરનારો થઈ જાય, વાહવાહ બોલાવનારો થઈ જાય, આશીલાવ રાખી ધર્મચરણ કરે, તો
તેને મોટું નુકસાન થાય છે અથવા ટૂંકામાં તેનો અધઃપાત થાય છે. જેમ કર્મક્ષયનું
પ્રબળ સાધન જ્ઞાનીના હાથમાં રહે છે, તેમ તીવ્ર કર્મબંધ અને જવાબદારીનું જોખમ
પણ તેને માથે વધારે છે. જ્ઞાનવાને-વિદ્યાવાને બહુ વિચારીને દરેક કાર્ય કરવાની જરૂર છે.
મૂળ શ્લોકમાં શાસ્ત્રનો અભ્યાસ નહિ કરનાર એમ કહ્યું છે તે અલ્પ અભ્યાસ કરનારા માટે
હોય એમ સમજાય છે. આ શ્લોકથી અજ્ઞાનવાદને પુષ્ટિ આપી નથી તે ખાસ સમજવાની
જરૂર છે. આ આખા અધિકારમાં જ્ઞાનને અલ્પાંશ પદ આપવામાં આવ્યું હોય, ત્યાં વિષય-
પ્રતિભાસ જ્ઞાનને અંગે તે કથન છે એમ સમજવું. તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન જ્યારે પ્રાપ્ત થાય
ત્યારે તો આ અધિકારમાં વર્ણવેલી સ્થિતિ હોય જ નહિ. તે જ્ઞાનવાનેને ઉચ-ઉપાદેયનો
શુદ્ધ નિશ્ચય હોય છે, તેની વૃત્તિ સ્વસ્થ હોય છે અને તેની મુખમુદ્રા પર શાંત રસ ઢળેલો
હોય છે.* તેવા જ્ઞાનવાળાનું વર્તન પણ બહુ શુદ્ધ હોય છે અને તેની અને અલ્પ
અભ્યાસીની કદી પણ સરખામણી થઈ શકે જ નહિ. શાસ્ત્રકાર અજ્ઞાનવાદની કદી પણ પુષ્ટિ
આપતા નથી એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. બાકી જ્ઞાનનાં પુસ્તકોનો ભંડાર કબજામાં
રાખવાથી અને મોટી સલાઓ જીતવામાત્રથી કાંઈ બહુ લાલ નથી એ અત્ર ઉદ્દેશ છે. (૭૬૮)

* જુઓ હરિભદ્રસૂરિજી અષ્ટક (૬-૬).

મુગ્ધબુદ્ધિ વિ. પાંડિત

ધન્યઃ સ મુગ્ધમતિરપ્યુદિતાર્હદાજ્ઞારાગેણ યઃ સૃજતિ પુણ્યમદુર્વિકલ્પઃ
પાઠેન કિં વ્યસનતોઽસ્ય તુ દુર્વિકલ્પૈ-ર્યો દુસ્થિતોઽત્ર સદનુષ્ટિતિષુ પ્રમાદી ॥૮॥ (વસન્તતિલકા)

“માઠા સંકલ્પો નહીં કરનારો અને તીર્થંકર મહારાજો ફરમાવેલી આજ્ઞાઓના રાગથી શુભ ક્રિયા કરનારો પ્રાણી અભ્યાસ કરવામાં મુગ્ધ બુદ્ધિવાળો હોય, તોપણ ભાગ્ય-શાળી છે. જે પ્રાણી માઠા વિચારો કર્યા કરે છે અને જે શુભ ક્રિયામાં પ્રમાદી હોય છે, તેવા પ્રાણીને અભ્યાસથી અને તેની ટેવથી શો લાભ છે ?” (૮)

વિવેચન—“તીર્થંકર મહારાજો કહ્યું છે તે ખરું છે, બાકી સર્વ મિથ્યા છે” એવી સામાન્ય બુદ્ધિવાળા પ્રાણી સંસારસમુદ્ર તરી બાંધે છે; પણ જે પ્રાણી માઠા વિચાર કરતો હોય, સંસારમાં રાગ્યામાર્યા રહેતો હોય, રાજકથાદિક વિકથામાં આસક્ત હોય અને શુભ ક્રિયામાં પ્રમાદી હોય તે પ્રાણી વિક્લાન હોય તોપણ કામનો નથી. શુદ્ધ શ્રદ્ધા કેટલો લાભ આપે છે તે અત્ર જોવાનું છે. શુદ્ધ શ્રદ્ધા વગર કાંઈ લાભપ્રદ યર્થ શકતું નથી. ગણતરીમાં પણ જીવ ત્યારે જ આવે છે. અતીંદ્રિય વિષયમાં શ્રદ્ધા રાખવાની જ જરૂર છે. મનુષ્ય-પ્રવૃત્તિમાં પ્રાણીને વિચાર કરવાનો પણ બહુ વખત મળતો નથી, તેથી જેઓએ વિચાર કર્યો હોય તેઓ પર આધાર રાખી તેઓને પગલે પગલે ચાલવું શ્રેષ્ઠ છે. મનુષ્યજીવનકાળ અદ્ય છે, બુદ્ધિ મંદ છે અને અન્ય વ્યવહારમાં કાળક્ષેપ બહુ થાય છે, તેથી માટે ભાગે તો જેઓનાં વચન આપત લાગતાં હોય તેની પરીક્ષા કરીને તેને અનુસરવું, એ જ માર્ગ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય જણાય છે. એક માણું મગ રસોઈ માટે ચૂલા પર ચઢાવ્યા હોય તો તેની પરીક્ષા માટે એક મગ બસ છે; તે પ્રમાણે આપ્તતાની પરીક્ષા કરવી. વીતરાગદ્વેશ, શુદ્ધ માર્ગકથન, અપેક્ષાઓનું શુદ્ધ સ્થાપન, નયસ્વરૂપનો વિચાર અને સ્યાદ્રાદવિચારશ્રેણી—એ આપ્તતાની પરીક્ષા માટે પૂરતાં છે. વિશેષ ક્ષયોપશમ હોય અને અનુકૂળતા હોય, તેણે વિશેષ પ્રકારે પરીક્ષા કરવાનો અત્ર નિષેધ નથી, પરંતુ ગમે તેમ કરી આપ્તતાં વચન પ્રમાણે અનુદાન કરવાની આવશ્યકતા અત્ર સ્વીકારી છે.

અત્ર જે માર્ગનું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે તેમાં પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો નિષેધ નથી, પણ દુર્વિકલ્પોનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. (૮; ૯૯)

શાસ્ત્રાભ્યાસ—ઉપસંહાર

અધીતિમાત્રેણ ફલન્તિ નાગમાઃ, સમીહિતૈર્જીવ ! સુલૈર્મવાન્તરે ।

સ્વનુષ્ટિતૈ કિં તુ * તદીરિતૈઃ સ્વરો, ન યરિસતાયા વહનશ્રમાત્સુખી ॥૧॥ (વંશસ્થ)

“માત્ર અભ્યાસથી જ ભવાંતરમાં ઈચ્છિત સુખ આપીને આગમો કૃણતા નથી,

* તુ ઇતિ ષા પાઠઃ ।

અ. ૨૦

પરંતુ તેમાં ખતાવેલ શુભ અનુષ્ઠાનો કરવાથી આગમો ફળે છે; જેવી રીતે સાકરનો બોલો ઉપાડવાના શ્રમથી ગધેડો કાંઈ સુખી નથી.” (૯)

વિવેચન—‘ માત્ર અભ્યાસ અને પરલવમાં તેથી સુખ, એ વાતનો વ્યભિચાર છે; અધ્યયન ઉચ્ચ પ્રકારનું સુખ પ્રાપ્ત કરવાનું એક કારણ છે, પણ તેથી તે મળે જ છે એમ નથી. કારણ કે અભ્યાસી હોય છતાં મળતું નથી એમ બને છે; તેમ જ વળી અભ્યાસી ન હોય, છતાં ફળપ્રાપ્તિ થાય છે એમ પણ બને છે. આથી માત્ર અભ્યાસ ઉપર કાંઈ ખાસ આધાર નથી. સુખ-આત્મિક સુખ-મેળવવાનો ઉપાય શાસ્ત્રમાં દુરમાવેલા અનુષ્ઠાન-ચારિત્ર-વર્તનમાં છે. જેવી રીતે ગર્હલ સાકરનો બોલો ઉપાડે તેથી તેને કાંઈ મીઠાશ આવતી નથી, તેવી રીતે જ્ઞાન પણ વર્તન વગર માત્ર બોલો જ છે; એટલે જ્ઞાન પ્રમાણે વર્તન કરે તો જ જ્ઞાનની મીઠાશ પ્રાપ્ત થાય છે ઉપદેશમાળામાં શ્રી ધર્મદાસ ગણી કહે છે કે:—

जहा खरो चंदणभारवाही, भारस्स भागी न हु चंदणस्स ।
एवं खु नाणी चरणेण हीणो, नाणस्स भागी न हु सुगईप ॥

“ જેવી રીતે ચંદનનો-સુખડનો ભાર વહન કરનારો ગધેડો ભારનો ભાગી છે પણ ચંદનનો નથી, તેવી જ રીતે વર્તન વગરના જ્ઞાનને બાણુનારો જ્ઞાનનો ભાગી છે, પણ સુખતિનો નથી.” આ હકીકત ઉપરના શ્લોકમાં પણ તે જ રૂપમાં કહી છે. (૯; ૧૦૦)

*

શાસ્ત્રાભ્યાસ અને વર્તન એ ઉપર વિવેચન થયું. પ્રથમ બે શ્લોકમાં શ્રવણ કરનારાઓને અને બાકીના શ્લોકમાં અભ્યાસ કરનારાઓને બહુ ઘટો લેવા જેવું બતાવ્યું છે. જેઓ અભ્યાસની ખાતર જ અભ્યાસ કરતા હોય, સલાઓ જીતી પોતાના વિજયડંકા વગાડવાની ઇચ્છા રાખતા હોય, અકારણે શાસ્ત્રનો શુભવાદ કરવાનું આમંત્રણ કરતા હોય, તેઓએ ચોથો શ્લોક ગોખી રાખવા જેવો છે. આ ઉપરાંત કહેવાતા ‘ પંડિતો ’ ઉપર આ અધિકારમાં સખત ચાબખો છે. “ હે ચેતન ! એ તો જ્ઞાની મહારાજ ભાખી ગયા છે કે.....વગેરે.” ચોક્કસ ગંભીર શબ્દોયુક્ત ભાષામાં બોલતા આવા ડોળધાલુઓની તે વખતની ઘોંલવાની ઢબછબ, મુખનો રંગ અને આંખના તથા હાથના ચાળા જોયા હોય, તો બાણે મહાગહન તત્ત્વજ્ઞાનીનું ભાષણ ચાલ્યું. વળી, તે વખતે શ્રોતાને એમ પણ લાગે કે આવા માણસ તો અત્રેથી ઊઠીને આરંભાદિકમાં કે આશ્રવમાં પ્રવર્તતા પણ નહિ હોય; પણ ખાતરી રીતે બે ખાવાપીવામાં, સાંસારિક સુખલોગમાં, વ્યવહારમાં, લેણદેણમાં અને પ્રામાણિકપણમાં તેઓનો વ્યવહાર જોયો હોય, તો તેના જ્ઞાનની અસરમાત્ર પણ તેઓમાં જણાતી નથી. સાથે બેસનારને ડુખાડે છે, તેમ જ ધર્મને પણ વગોવે છે. અમુક હદ સુધી જ્ઞાન અને ક્રિયાની જરૂર છે. આટલા ઉપરથી અમે ક્રિયાનો એકાંત પક્ષ કરનારા છીએ એમ માનવાનું નથી; જ્ઞાનાભ્યાસની જરૂર ઘણી છે તે અમે સ્વીકારીએ છીએ; પણ કેટલાક પ્રમાદી જીવો તેનું

ખડાનું કાઢી ક્રિયા તરફ અપ્રીતિનો દેખાવ કરે છે, એટલું જ નહીં પણ શુદ્ધ ક્રિયા કરનારને હસી કાઢે છે, તેઓએ નીચેનાં જે મહાન વાક્યો લક્ષમાં લેવાની આવશ્યકતા છે—

“ક્રિયા રહિત જ્ઞાનમાત્ર નિષ્ક્રમ છે. રસ્તાનો બાણુનાર પણ ગતિ કર્યા વગર વાંછિત નગરે પહોંચતો નથી.” (જ્ઞાનસાર, ૯-૨).

શ્રીમદ્ યશોવિજયજી

“ક્રિયા બિના જ્ઞાન નહીં કબલું; ક્રિયા જ્ઞાન બીનું નાહી;

ક્રિયા જ્ઞાન દોઉ મિલત રહત હૈં, બ્યૌં જલરસ જલમાંહી;

પરમ ગુરુ જૈન કહો ક્યું હોવે?”

આ પણ એ જ ધુરંધર વિદ્વાનનું મહાવાક્ય છે. કહેવાની મતલબ એ જ છે કે દેખાવ કરો નહિ, શુદ્ધ વર્તન કરો; દરેક માણસ મોટો થવા કે ધનવાન થવા બંધાયેલો નથી; પણ ભલો-સારો થવા બંધાયેલો છે.

આ અધિકારમાંથી એટલું પણ જણાય છે કે વિશેષ અભ્યાસ ન કર્યો હોય તોપણ શુદ્ધ શ્રદ્ધાથી ક્રિયા કરનાર જીવ ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

છેલ્લા શ્લોકમાં ‘ગર્હલ’ નું દષ્ટાંત મનન કરવા જેવું છે. જ્ઞાન ભણવાની પૂરેપૂરી-બહુ જ-જરૂર છે, પણ ભણીને પછી આગળ વધવું, અહંકાર કે દેખાવ કરવો નહિ. મુખ્ય રસ્તો એ જ છે કે જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરી પોતાને યોગ્ય ક્રિયા કરી શુદ્ધ વ્યવહાર કરવો, કારણ કે જ્ઞાનનું કળ વિરતિ છે, નહિ તો તે જ્ઞાન વંધ્ય છે. તું સાધુ હો તો સંસારની અસારતા વિચાર, ધર્મોપદેશ આપી લોકોને યોગ્ય રસ્તે દોર, ઈંદ્રિયો પર સંયમ કર, મન પર અંકુશ રાખ, તું શ્રાવક હો તો વ્રતદંઢતા રાખ, વ્યવહાર શુદ્ધ રાખ, ચિત્તવૃત્તિમાંથી કચરો કાઢી નાખ, દેખાવ કરવાની ચાહનામાં ફસાવાનું કારણ બાહ્ય દેખાવ જ છે અને તેમાં ઘણા માણસો લલચાઈ જાય છે.

ચૌદ ધુરંધર જ્યારે પ્રમાદવશ થઈ નિગોહમાં રખડે છે ત્યારે સાદી રીતે સામાયિક કરનાર મોક્ષ જાય છે, તેનું કારણ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિએ વિચારવા યોગ્ય છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુષ્ઠાન સિવાય અંગારમર્દકાચાર્યનું જ્ઞાન શું કામ આબું ? અને સ્કંદકાચાર્યના પાંચસો શિષ્યોની ગતિ મોક્ષની થઈ અને તેઓની પોતાની ગતિ જ્ઞાન છતાં પણ શમના અભાવે કેવી થઈ ? મુદ્ જ્ઞાન સાથે ઉચ્ચ વર્તન, ઈંદ્રિયમન, ચિત્ત પર અંકુશ વગેરે હોય તો ધારેલ લાભ થાય છે.

આ વિષયને અંગે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનું નવમું અષ્ટક બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. જ્યાં સુધી વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન હોય છે, ત્યાં સુધી બહુ લાભ થતો નથી. ચાલુ જમાનામાં જ્ઞાનની તંગી નથી, જ્ઞાનીની પણ નથી, પરંતુ બહુધા ઉપર કહ્યું તેવું જ જ્ઞાન જોવામાં આવે છે. આના પરિણામે ત્યાગ અને અહંકારનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પણ મળતું નથી અને તેથી ત્યાગવૈરાગ્ય પણ થતા નથી. શાસ્ત્રકારો આ જ્ઞાનને અજ્ઞાન જ કહે છે. જ્યારે વસ્તુ-

સ્વરૂપનું શુદ્ધ ભાન કરાવનાર તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ જ્ઞાની હોવાનો દાવો કરી શકાય અને તેવા જ્ઞાની માટે આ આખા અધિકારમાં કાંઈ કહેવા જેવું રહેતું નથી. અત્ર જે આક્ષેપ છે તે પ્રથમના દેખાવમાત્ર જ્ઞાન માટે જ છે.

ચતુર્ગતિનાં દુઃખો

શાસ્ત્રાભ્યાસના કારમાં જે હકીકત કહી છે તે બહુવા પછી શાસ્ત્રના સારરૂપ એક હકીકત અત્ર બતાવે છે. તે એ છે કે આ સંસારમાં ગમે ત્યાં બળ્યો પણ સુખ નથી. સંસારના સર્વ જીવોનો ચાર ગતિમાં સમાવેશ થાય છે : ૧ નારકી, ૨ તિર્થંચ (તેમાં પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, પવન અને વનસ્પતિ તથા જળો, માંકડ, વીંછી, પક્ષીઓ, જળચર, ઢોર વગેરે જીવોનો સમાવેશ થાય છે), ૩ મનુષ્ય અને ૪ દેવ. એ ચાર ગતિમાંથી એકેમાં સુખ નથી એમ બતાવી, શાસ્ત્રનું સ્વસ્થ બતાવે છે અને તેને પરિણામે જીવને સંક્ષેપમાં ઉપદેશ આપવાનો ધરિદો છે.

નરકગતિનાં દુઃખો

દુર્મન્થતો યદણુતોઽપિ *પુરસ્ય મૃત્યુ—રાયૂંષિ સાગરમિતાન્યનુપક્રમાણિ ।

સ્પર્શઃ સ્વરઃ ક્રકચતોઽતિતમામિતશ્ચ, દુઃસ્વાવનન્તગુણિતૌ મૃશશૈત્યતાપૌ ॥૧૦॥

તૌત્રા વ્યથા સુરકૃતા વિવિધાશ્ચ યત્રા—કન્દારવૈઃ સતતમન્નમૃતોઽપ્યમુષ્માત્ ।

કિં ભાવિનો ન નરકાત્કુમ્તે ! વિભેષિ, યન્મોદસે ક્ષણસુસૈર્વિષયૈઃ કષાયી ॥૧૧॥ યુગમ્ ॥

(ઘસન્તતિસકા)

“ જે નરકસ્થાનની દુર્ગંધીના એક સૂક્ષ્મ ભાગ માત્રથી (આ મનુષ્યલોકના) નગરનું (એટલે નગરવાસી જનોનું), મૃત્યુ થાય છે, જ્યાં સાગરોપમથી મપાતું આયુષ્ય નિરુપક્રમ હોય છે, જેનો સ્પર્શ કરવતથી પણ બહુ કંઈક છે, જ્યાં ટાઢ-તડકાનું દુઃખ અહીં કરતાં (મનુષ્યલોક કરતાં) અનંતગણું વધારે છે, જ્યાં દેવતાઓની કરેલી અનેક પ્રકારની વેદનાઓ થાય છે અને તેથી રડારોળ અને આકંઠ વડે આકાશ ભરાઈ જાય છે—આવા પ્રકારની નારકી તને ભવિષ્યમાં મળશે એ વિચારથી હે કુમતિ ! તું ખીતો નથી કે કષાય કરીને અને થોડો વખત સુખ આપનારા વિષયો સેવીને આનંદ માને છે ? ” (૧૦-૧૧)

વિવેચન—નરકગતિની દુર્ગંધ એટલી બધી હોય છે કે તેના બહુ સૂક્ષ્મ ભાગથી જ સમસ્ત નગરવાસી જનોનાં મરણ થઈ જાય.

મનુષ્યનું આયુષ્ય મહામારી, શસ્ત્રઘાત, ભય વગેરે કારણોથી નાશ પામે છે, એટલે તે સોપક્રમ હોય છે, પણ નારકીના જીવનું આયુષ્ય તો ગમે તે કારણથી તૂટતું જ નથી. શરીરના ઘણા કટકા થઈ જાય, તોપણ પારાની પેઠે તે બેડાઈ જાય છે. વળી, નારકોનું

* પુરસ્ય સ્થાને પરસ્ય ઇતિ પાઠાન્તરમ્; અન્યજનસ્ય-મનુષ્યસ્ય ઇત્યર્થઃ ।

આયુષ્ય સાગરોપમથી ગણાય છે. સાગરોપમ એટલે અસંખ્યાતા વર્ષનું એક પદ્યોપમ અને દશ કોટાકોટિ પદ્યોપમે એક સાગરોપમ. પદ્યોપમનો પણ ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. (પાંચમા કર્મવ્રતની ગાથા ૮૫મી બુઓ.) આવું મોટું આયુષ્ય અને તેમાં દુઃખ, દુઃખ ને દુઃખ જ છે એટલે ક્ષણમાત્ર પણ સુખ નથી. નરકભૂમિનો સ્પર્શ કરવતની ધાર કરતાં પણ કઠોર છે અને ત્યાંની ઠંડી આગળ ઉત્તર ધ્રુવની ઠંડી અને તાપ આગળ સહરાના રણનો તાપ કાંઈ ગણતરીમાં નથી. ક્ષેત્રવેદના બહુ જ સખ્ત છે. કેટલાંક ક્ષેત્રો તફન ઠંડાં છે, ત્યાંની ઠંડી નહન થઈ શકે નહિ; જ્યારે કેટલાંક ક્ષેત્રો તફન ગરમ છે. એનાં દુઃખનો ખ્યાલ એટલા પરથી આવશે કે નારકોને ઉષ્ણ ક્ષેત્રમાં એટલી વેદના થાય છે કે તેને ઉપાડી ખેરના અંગારાની ખાઈમાં ભર ઉનાળામાં સુવાડવામાં આવે તો જેમ મનુષ્ય કમળની શય્યામાં સુખેથી સૂઈ રહે તેમ, છ માસ સુધી નિદ્રા કરે. આ પ્રથમ પ્રકારની ક્ષેત્રવેદના છે. જિજ્ઞાસુએ તેનું વિશેષ સ્વરૂપ બીજા વ્રથેથી જાણી લેવું.

બીજા પ્રકારનો પરમાધ્યામીકૃત વેદના છે. આ હલકી જાતના અસુરો જીવોને દુઃખ દેવામાં જ આનંદ માને છે. તેઓ તેને મારે છે, ફૂટે છે, તેના શરીરને તોડે છે, કાપે છે, તેને રાડો પડાવે છે, એક પર બીજાને નાખે છે, કરવતથી વેરે છે, જીભ ખેંચે છે અને એવી એવી બીજી અનેક પ્રકારની વેદનાઓ કરે છે, તેનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે.

આ ઉપરાંત ત્રીજી અન્યોન્યકૃત વેદના છે. અગાઉના વૈરભાવથી જીવો પરસ્પર કપાઈ મરે છે, લડે છે અને કદર્થના પામે છે, પમાડે છે,

ઉપરની હકીકત ઉપરથી જણાયું હશે કે ક્રોધી, અહંકારી, કપટી, લોભી, વિષયમાં આસક્ત જીવ સદરહુ ગતિમાં જાય છે. જો તારી કલ્પનાશક્તિ સારી હોય તો ઉપરનું સ્વરૂપ જાણ્યા પછી પણ તને નરકની બીક લાગતી નથી? વિષયજન્ય સુખ-માની લીધેલું સુખ-ક્ષણવાર, પાંચ મિનિટ, કલાક, દિવસ જ ચાલે છે અને તેના બહલામાં નારકીનાં દુઃખો સાગરોપમ ચાલે છે; માટે હવે તારી મરજી પ્રમાણે ગમે તે પ્રકારનો આદર કર. (૧૦-૧૧; ૧૦૧-૧૦૨)

તિર્થંચગતિનાં દુઃખો

વન્ધોડનિશં વાહનતાહનાનિ, ક્ષુત્તૃહ્દુરામાતપશીતવાતાઃ ।

નિજાન્યજાતીયભયાપમૃત્યુદુઃસ્વાનિ તિર્થંચિવતિ દુસ્સહાનિ ॥૧૨॥ (ઉપજાતિ)

“નિરંતર બંધન, ભારનું વહન, માર, ભૂખ, તરસ, દુષ્ટ રોગો, તડકો, ઠંડી, પવન, પોતાની અને પારકી જાતિનો ભય અને કુમરણ—તિર્થંચગતિનાં આવા પ્રકારનાં અસહ્ય દુઃખો છે.” (૧૨)

વિવેચન—બંધન તે ગાડાં, હજી, ચક્રી વગેરેમાં તડકો, ઠંડી અને પવન તે અનુક્રમે ઉનાળો, શિયાળો અને ચોમાસાની ઋતુના ઉપદ્રવ છે. પોતાની જાતિનો ભય તે હાથીને

હાથીનો, ગોધાને ગોધાનો વગેરે અને પરજાતિનો ભય તે મૃગને સિંહનો, ઉંદરને બિલાડીનો વગેરે. વળી નાક-કાનનું છેદવું વગેરે બહુ પ્રકારનાં દુઃખો તિર્થગોને છે. બિચારાથી બોલી શકાય નહિ, સહનશીલતા રાખવી પડે. આવી પીડાઓ વિષય-કષાયમાં રાચનારને ખમવી પડે છે, માટે ચેતો. અત્ર તિર્થગતિનાં દુઃખો વર્ણવવામાં આવ્યાં છે, તે સર્વ જીવોની અપેક્ષાએ છે. એ ઉપરાંત અમુક જાતિને માટે દુઃખો વિચારીએ તો ઘણું વિવેચન થઈ જાય. દાખલા તરીકે કેટલાંક દુઃખો અશ્વને ખાસ હોય છે, કેટલાંક બળદને ખાસ હોય છે, કેટલાંક જ્ઞાનને ખાસ હોય છે, તે દરરોજના અનુભવનો વિષય છે, તેથી ત્ર્યંબકોરવના ભયથી અત્ર વિસ્તાર કર્યો નથી. એકેન્દ્રિયાદિકના અવ્યક્ત દુઃખનું વર્ણન કરવું પણ અશક્ય છે. તે ગતિમાં સુખ નથી, એ આ પ્રલોકનો સાર છે. (૧૨; ૧૦૩)

દેવગતિનાં દુઃખો

મુધાન્યદાસ્યામિભવામ્યસૂયામિયોઽન્તર્ગર્ભસ્થિતિદુર્ગતીનામ્ ।

एवं सुरेष्वप्यसुखानि नित्यं किं तत्सुखैर्वा परिणामदुःखैः ? ॥૧૩॥ (उपजाति)

“ ઇદ્રાદિકની નિષ્કારણ સેવા કરવી, પરાભવ, મત્સર, અંતકાળ, ગર્ભસ્થિતિ અને દુર્ગતિનો ભય-આવી રીતે દેવગતિમાં પણ નિરંતર દુઃખો છે. વળી, જેને પરિણામે દુઃખ છે તેવા સુખથી શું ?” (૧૩)

વિવેચન—૧. મનુષ્ય પારકી ચાકરી કરે છે તેનો હેતુ શુભરાત ચલાવવાનો હોય છે, પણ દેવતાને આજીવિકાનું કારણ નહિ છતાં તેમ જ દ્રવ્યપ્રાપ્તિનો હેતુ નહિ છતાં પણ આભિયોગાદિક ભાવનાએ પૂર્વોપાર્જન કરેલા કર્મનિઆધીનપણાથી વગર કારણે ઇદ્રાદિકની ચાકરી કરવી પડે છે.

૨. પોતાથી વધારે બળવાન દેવો પોતાની સ્ત્રીને ઉપાડી જાય ઇત્યાદિ અભિભવ-પરાભવ.

૩. પરનો ઉત્કર્ષ સહન ન કરવો તે અસૂયા. દેવતાને બીજા દેવોનું વિશેષ સુખ જોઈ ને ઈર્ષ્યા બહુ થાય છે.

૪. દેવતાને મરણની બીક લાગે છે. કૂલની માળાનું કરમાવું વગેરે મરણનાં ચિહ્ન જોઈ, છ માસથી તો તે વિક્લાપ કરવા માંડે છે.

૫. મરણ પછી ગર્ભમાં નવ માસ અશુચ કર્મમાં ઊંધું લટકાવું પડશે-એવા વિચારથી મૂઝાઈ પણ પામે છે; અથવા ઢોર, પક્ષી કે એકેન્દ્રિયમાં જવું પડશે તેની બીક બહુ લાગે છે.

૬. એ જ રીતે દુર્ગતિમાં જવાની બીક બહુ લાગ્યા કરે છે. વળી, દેવતાઓમાં ખટપટ બહુ ચાલે છે, લડાઈઓ પણ ઘણી વાર થાય છે અને ચિત્તવ્યગ્રતા બહુ રહે છે. એકલી ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે, પણ તેથી કાંઈ માનસિક સુખ મળતું નથી અને એ સુખ દેવતા લોગવી શકતા નથી.

વળી, પૌંદ્રગલિક સુખ જરા જરા છે એમ માનીએ તો પશુ દેવગતિમાં કરેલી વિષયા-સક્તિને પરિણામે અધઃપાત થાય છે, ત્યારે એને સુખ કેમ કહેવાય ? ઉપદેશમાળામાં શ્રી ધર્મદાસ ગણી કહે છે કે “અ્યવન સમયે દેવતા પોતાનું પૂર્વનું સુખ ને ભાવીમાં પ્રાપ્ત થનારું દુઃખ વિચારીને માથું કૂટે છે અને લીંત સાથે માથું અક્ષણે છે.” પાંચ ઇંદ્રિયના વિષયમાં આસક્ત, અંગલંગ અને બગાસાંથી છ માસ પહેલાં જાત થતા દેવો કરાડો વર્ષનાં સુખને અંતે ભધું હારી જાય છે. પૌંદ્રગલિક સુખ એ સુખ જ નથી, એ અત્ર સ્કંટ થઈ જાય છે.

જ્યાં સુધી માનસિક સુખ-જ્ઞાનાચંદ્ર નથી, ત્યાં સુધી સ્થૂળ પૌંદ્રગલિક સુખ ગમે તેટલું હોય, તેથી જરા પણ આનંદ થતો નથી. દેવગતિમાં સ્થૂળ સુખો તો કદાચ પરાકાષ્ટાએ પહોંચે તેટલાં લલ્લ થઈ શકે, તો પશુ તે હોય ત્યારે પણ સુખ નથી અને પછી તો મહાકષ્ટ આપનાર થાય છે. દેવ જેવી એકાંત સુખ આપનારી લાગે તેવી ગતિમાં પણ સુખ નથી એ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. (૧૩; ૧૦૪)

મનુષ્યગતિનાં દુઃખો

સમ્પત્તિભિભવેષ્ટવિપ્લવાનિષ્ટયોગગદદુઃસુતાદિભિઃ* ।

સ્યાચ્ચિરં વિરસતા નૃજન્મનઃ, પુણ્યતઃ સરસતાં તદાનય ॥૧૪॥ (સ્વાગતા)

“સાત ભય, પરાભવ(અપમાન), વહાલાનો વિયોગ, અપ્રિયનો સંયોગ, વ્યાધિઓ, માંડી વાળેલ છોકરા વગેરે વડે મનુષ્યજન્મ પણ લાંબા વખત સુધી વિરસ (ખારો ધુધવા) થઈ જાય છે, તેટલા માટે પુણ્ય વડે મનુષ્યજન્મનું મધુરપણું પ્રાપ્ત કર,” (૧૪)

વિવેચન—આ લોકનો ભય, પરલોકનો ભય, આદાન(પોતાની વસ્તુ ચોરાઈ જવાનો ભય, અકસ્માતભય, ભરણપોષણ (આજીવિકા)નો ભય, મરણભય અને અપકીર્તિભય + એ સાત ભય મનુષ્યભવમાં બહુ પીડા કરે છે. વળી, એ ઉપરાંત, આ મનુષ્યભવમાં રાજ, ચોર વગેરે તરફથી પરાભવ થાય છે. વહાલા પુત્રનું મરણ, સ્ત્રીનો વિયોગ, ધનકીર્ત્યાદિનો નાશ વગેરે અનિષ્ટનો સંયોગ (ઈષ્ટવિયોગ, અનિષ્ટસંયોગ એ ચેતન અચેતન આદિ સર્વ પદાર્થના સંબંધમાં હોય છે); એ ઉપરાંત ખરાબ સંજોગોમાં રહેવું, મૂર્ખ રાજ અથવા શેઠની નોકરી કરવી, મૂર્ખ સ્ત્રી સાથે ભવ કાઢવો, પુત્રપ્રાપ્તિ ન થવી, ધણી દીકરીઓના પિતા થવું, દ્રવ્ય ખાતર પરદેશમાં રખડવું, નીચ શેઠિયાઓના કાંટાદાર મગજમાંથી નીકળતા વિચિત્ર હુકમોનો અમલ કરવો—એ આ મનુષ્યભવમાં મનાતાં અનેક દુઃખોમાંનાં થોડાં છે, પરંતુ આ જીવ તો વિચાર જ કરતો નથી. સંસ્કૃતમાં એક જગ્યાએ કહે છે કે “પ્રથમ તો, માની કૃષ્ણમાં બહુ દુઃખ છે, ત્યાર પછી નાનપણમાં પરાધીનવૃત્તિનું દુઃખ,

* દુષ્કૃત્વિકૈરિતિ ષા પાઠઃ (ખરાબ કુટુંબીઓ-ઓરમાન માતા વગેરે).

+ લોકાપવાદ ભય અથવા અપયશનો ભય.

સુવાવસ્થામાં વિયોગનું દુઃખ અને ઘડપણ તો દુઃખનું ભરેલું હોવાથી અસાર જ છે. આ મનુષ્યજન્મમાં હે ભાઈઓ ! કહો કશું સુખ છે ? હોય તો બોલો. ” આવું બાણ છે તો પણ સંસારમાં રાચ્યોમાચ્યો રહે છે. કોઈ સ્નેહી સગાના મરણ વખતે મોટી પોક મૂકીને રહે છે, પણ વિચારતો નથી કે આ મનુષ્યલવ અમર કરી દેવામાં આવે તો અહીં ગોઠે તેમ નથી. એ તો પચાસ-સાઠ વરસ રહેવાનું છે, તે જરા ડીક લાગે છે. બાકી તો મોટા થયા પછી શોકાદિના નિમિત્ત, જવાબદારી અને પંચાતી એટલી વધી બધ છે કે એવી જો જિંદગી અમર થઈ ગઈ હોય તો દુનિયા છોડી ચાલ્યા જવું પડે.

આવી રીતે મનુષ્યલવમાં પણ દુઃખ જ છે તો દુઃખથી કડવા થયેલા મનુષ્યજન્મને પારમાર્થિક ધાર્મિક કાર્ય કરવા દ્વારા પુણ્યોપાર્જન કરી મધુર કર. હવે ચાર ગતિમાં થતાં દુઃખો બતાવી તે દુઃખો ન થાય તેવો પ્રયત્ન કરવા ઉપદેશ આપે છે. (૧૪; ૧૦૫)

ઉક્ત સ્થિતિદર્શનનું પરિણામ

इति चतुर्गतिदुःखततीः कृतिन्नतिभयास्त्वमनन्तमनेहसम् ।

हृदि विभाव्य जिनोक्तकृतान्ततः, कुरु तथा न यथा स्युरिमास्तव ॥१५॥ (वृत्तविलंबित)

“એ પ્રમાણે અનંત કાળ પર્યંત (સહન કરેલી), અતિશય ભય આપનાર ચાર ગતિનાં દુઃખોની રાશિઓને કેવળી ભગવંતે કહેલા સિદ્ધાંતથી હૃદયમાં વિચારીને હે વિદ્વાન્ એવું કર કે જેથી તને તે પીડાઓ ફરી થાય નહિ.” (૧૫)

વિવેચન—પીડા બાણી, વિચારી, અનુભવી, તેનું પરિણામ એ થવું જોઈએ, પુરુષાર્થ કરીને ઉપાય-પ્રતિકાર એવો કરવો જોઈએ, કે જેથી ભવિષ્યમાં એ પીડા થાય જ નહિ. સર્વ પ્રાણી કલ્પિત સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે અને માન્યતા પ્રમાણે તે મેળવે છે; પણ સિદ્ધાંતના ફરમાનથી વાસ્તવિક રીતે વિચારતાં જણાય છે કે આ સંસારમાં સુખ જ નથી અને દુઃખ ભયું છે; તે દૂર કરવા ઉપાય કરવો એ આ જીવની પ્રથમ ઇચ્છા અને પ્રેરણા છે. શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાથી સંસારની સર્વ ગતિઓમાં કેટલાં અને કેવા પ્રકારનાં દુઃખો છે તે જણાવ્યું અને તેને પરિણામે હવે જો તને સુખ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો ચતુર્ગતિના કલેશો ન થાય તેવું કાર્ય કર. શાસ્ત્રાભ્યાસદ્વારને ચતુર્ગતિદુઃખદર્શન સાથે શો સંબંધ છે તે અત્ર સ્પષ્ટ થાય છે. (૧૫; ૧૦૬)

આખા દ્વારનો ઉપસંહાર

आत्मन् ! परस्त्वमसि साहसिकः श्रुताक्षैर्यद्भाविनं चिरचतुर्गतिदुःखराशिम् ।

पश्यन्नपीह न विभेषि ततो न तस्य, विच्छित्तये च यतसे विपरीतकारी ॥१६॥ (वसंततिलका)

“હે આત્મન્ ! તું તો જખરો સાહસિક છે, કારણ કે ભવિષ્યકાળમાં લાંબા વખત સુધી થનાર ચાર ગતિઓનાં દુઃખોને તું જ્ઞાનચક્ષુથી જુઓ છે તોપણ તેઓથી ખીતો નથી.

અને વળી ભલટો વિપરીત આચરણ કરી તે દુઃખોના નાશ સારુ જરા પણ પ્રયાસ કરતો નથી.” (૧૬)

વિવેચન—શત્રુઓને આંખે દેખીને પણ તેની ઉપેક્ષા કરે તે એવકૂં જ ગણાય. તેં ચાર ગતિનાં દુઃખો અનુભવ્યાં છે, ભોગવ્યાં છે, સાંભળ્યાં છે અને હમણાં જ તારી જ્ઞાનદષ્ટિ સમક્ષ રજૂ થયાં છે. આટલું છતાં પણ તું તેઓને કાંપી નાખવા યત્ન કરીશ નહિ તો પછી તારું હકાપણ ફેગટનું કહેવાશે અને તું મૂર્ખ ગણાઈશ. (૧૬; ૧૦૭)

*

એવી રીતે આઠમું દ્વાર પૂર્ણ થયું. પ્રથમ ભાગમાં શાસ્ત્રાભ્યાસનું ફળ બતાવ્યું. તેમાં જે પ્રાણી અભ્યાસાનુસાર વર્તન કરતા નથી તે ચતુર્ગતિમાં રખડે છે એમ બતાવ્યું. ઉત્તર વિભાગમાં સૂરિમહારાજ દૂકામાં ચાર ગતિનાં દુઃખો બતાવે છે, તે વિચારવા લાયક છે. શાસ્ત્રકારની ફરજ વસ્તુસ્થિતિનું ખરું ચિત્ર શ્રોતા લોકો પાસે મૂકવું એ જ છે. અને શાસ્ત્ર વાંચનારની ફરજ એ છે કે વસ્તુસ્વરૂપનું ભાન હૃદયમાં ભાવી તે પર વિચાર કરી વર્તન કરવું. આ ચાર ગતિનાં દુઃખનું વર્ણન શાસ્ત્રાભ્યાસદ્વારમાં લીધું છે તેના હેતુ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિચારવા જેવો છે. ‘વિષયપ્રતિભાસ’ જ્ઞાન ઘણાં જીવોને થાય છે, ત્યારે તે વસ્તુસ્વરૂપનો ભાસ જાણે છે, વસ્તુનાં આકૃતિ, ગુણ જાણે છે, પણ એ નકામું છે. જ્યાં સુધી ‘તત્ત્વસંવેદન’* જ્ઞાન હોઈને, તેના બતાવ્યા પ્રમાણે વર્તન થતું નથી, જ્યાં સુધી હેય, જેય, ઉપાદેયનો તદ્દાવત સમજીને તે પ્રમાણે ત્યાગ કે આદર થતો નથી, જ્યાં સુધી જ્ઞાનનો હેતુ પોતાના મહત્ત્વમાં વધારો કરવો એ જ રહે છે. ત્યાં સુધી બધું નકામું છે. એમાં નથી ચઢતો જીવ જિંચી પાચરીએ કે નથી થતો એનો ઉત્કર્ષ. જ્ઞાન ભણી, ચાર ગતિની એટલે સંસારની વાસ્તવિક સ્થિતિ શી છે, એનો ખાસ વિચાર કરવો એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

પાશ્ચાત્ય સુખસૂત્ર અને જૈન સુખસૂત્રમાં આ મોટો તદ્દાવત છે. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેત્તાઓ અત્ર સુખ શોધે છે. જૈન શાસ્ત્રકારો કહે છે કે એ બધાં ફાંફાં છે. જ્યાં વાસ્તવિક સ્થાયી સુખ છે જ નહિ ત્યાં શોધતાં મગશે ક્યાંથી? માટે વાસ્તવિક ચિરસ્થાયી સુખ મેળવવા પ્રયાસ કરો. આ સંસારના વિષયની વાસના તજી દો, ઈચ્છા ઓછી કરો, ઈદ્રિયોનું દમન કરો અને મન પર અક્રુશ રાખો. જૈન સિદ્ધાંતનો—શાંત રસનો—સાર એ જ છે કે આ ભવના માની લીધેલા જરા જેટલા સુખ સારુ તમે અનંત ભવની વૃદ્ધિ કરો નહિ. શાસ્ત્રાભ્યાસનો આ જ સાર છે અને એની જ જરૂર છે; બાકી બધો વિતાંડાવાદ છે, બહુધા લોકપ્રિય થવાનો પ્રયાસ છે અને તે શાસ્ત્રકારની દષ્ટિમાં શૂન્ય છે.

શાસ્ત્રાભ્યાસને અને વર્તનને બહુ નજીકનો સંબંધ છે તે આપણે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનની વ્યાખ્યા પરથી જોયું. શાસ્ત્રાભ્યાસ દ્વારમાં ચતુર્ગતિકલેશવર્ણન આપવામાં અંકકર્તાનો

* ત્યાગ કરવા યોગ્ય શું છે અને આદરવા યોગ્ય શું છે તેના નિશ્ચયવાળું શુદ્ધ જ્ઞાન.

આશય ઘણો જાડો જણાય છે. આ પ્રાણી જેમાં સુખ માની બેઠો છે, તેની એ માન્યતા કેટલી ખોટી છે, તે સામાન્ય શબ્દોમાં બતાવી, વિશેષપણે અતુલવથી અવલોકન કરવાનો તેમનો આગ્રહ જણાય છે. વસ્તુતઃ સુખ સંસારમાં નથી. એ આપણે પ્રથમ સમતા અધિકારમાં બહુ વિસ્તૃત કલ્પના અને પ્રમાણથી જોઈ ગયા છીએ. એ મૃગતૃષ્ણાના લોભમાં આકર્ષાયેલા અલ્પસર્વી પ્રાણી દોડાદોડ કરે છે, પરંતુ એ કંઈ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ઉક્ત ચતુર્ગતિદુઃખવર્ણન માટે કહાય એમ ધારવામાં આવે કે દુઃખ સાથે સુખ પશુ છે અને સુખ ઉપર ભાર શા માટે મૂકતા નથી? દુઃખને શા માટે આગળ કરો છો? શાસ્ત્રકાર તેના જવાબમાં કહે છે કે સુખ છે જ નહિ, છે તે માત્ર માનેલું જ છે; હોય તો અમને તે સુખને પાછળ પાડી દેવાની અગત્ય નથી. આખા અધિકારનો સાર એક જ છે કે શાસ્ત્રાભ્યાસ સારી રીતે કરવો અને પોતાનું સાધ્ય નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખવું. એ સાધ્ય પ્રાપ્ત થવામાં જે જે કારણો પ્રતિબંધ કરનારાં હોય, તેને શોધી કાઢી તેને દૂર કરવાં અને સાધ્યપ્રાપ્તિની સડક સીધી કરી નાખવી. સ્થૂળ ક્યરો કાઢવા ઉપરાંત માનસિક ક્યરો પણ દૂર કરવો. તે શો છે? ક્યાં છે? કેમ દૂર કરાય?—વગેરે માટે આવતા અધિકારમાં વિચાર કરવામાં આવશે.

જૈન સાઈટ

JAINSITE

इति सविवरणश्चतुर्गत्याश्रितोपदेशगमितोऽष्टमः श्लाघ्यगुणाख्योऽधिकारः ॥

જનમ્ જયતે શાસનમ્

નવમશ્રિત્તદમનાધિકારઃ ॥

કુન્દ્રિયો પર અંકુશ, પ્રમાદ-કષાયનો ત્યાગ, સમભાવ-એ સર્વ હકીકત કહી, તેનો હેતુ એ જ છે કે મન પર અંકુશ રાખવો. મન પર અંકુશ ન હોય ત્યાં સુધી શાસ્ત્રાભ્યાસ અને ધાર્મિક બાહ્ય ક્રિયા, તેથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય કૃત્તની અપેક્ષાએ, બહુ અલ્પ કૃત્ત આપે છે; ત્યારે પાપકાર્યોમાં પણ પરાધીનતાએ પ્રવર્તનાર અંકુશિત મનવાળાને અમુક મૃદુતા આવી જાય છે, અને દોષ અલ્પ લાગે છે. આવી મોટી ઉપયોગી હકીકત બતાવનાર આખા ગ્રંથના મધ્યખંડરૂપ આ સર્વથી ઉપયોગી કેન્દ્રસ્થ દ્વાર લગભગ બરાબર મધ્યમાં આવે છે. આ અતિ ઉપયોગી દ્વારનો દરેકેદરેક શબ્દ મનન કરવા યોગ્ય છે.

મનધીવરનો વિશ્વાસ ન કરવો

કુર્કર્મજાલૈઃ કુવિકલ્પસૂત્રજૈર્નિવચ્ય ઘાટં નરકાગ્નિમિથિરમ્ ।

વિસારવત્ પશ્યતિ જીવ ! દે મનઃકૈવર્તકસ્ત્વામિતિ માસ્ય વિશ્વસીઃ ॥૧॥ (વંશસ્થવિલ)

“હે ચેતન ! મનધીવર (મચ્છીમાર) કુવિકલ્પ દોરીઓની બનાવેલી કુર્કર્મ બળ પાથરીને તેમાં તને મજબૂત રીતે ઝૂંચી લાંબા વખત સુધી માછલાની પેઠે નરકાગ્નિમાં ભુજશે, તેટલા માટે તેના પર વિશ્વાસ રાખીશ નહિ.” (૧)

વિવેચન—વિષયની શરૂઆતમાં જ પ્રથમનો શ્લોક બહુ આલંકારિક વાપર્યો છે. શરૂઆતમાં મન પર અંકુશ હોતો નથી, ત્યારે શું કરવું તે અત્ર બતાવે છે. હે ચેતન ! તું એમ માને છે કે આ મન તો તારું પોતાનું છે, પણ તે તો એક ધીવર જેવું બરાબર છે અને તારું પોતાનું નથી, એમ ચોક્કસ માનજે. તે તો મોટી મોટી બળ પાથરશે અને તને તેમાં પકડી લેવા મત્ત કરશે અને પકડીને પછી નરકરૂપ અગ્નિમાં ભુજશે. આવડા આવા તારા હાલહવાલ કરી નાખશે; માટે હે જીવરૂપ માછલા ! તું તારા શત્રુમનરૂપ ધીવરનો વિશ્વાસ કરીશ નહિ. માછલું બિચારું પૌંદ્રગલિક ઇચ્છાથી લેવાઈ જાય છે, તેને ધીવરે પાથરેલી બળની ખબર પડતી નથી; તેમ જ આ અજ્ઞાની જીવ મનધીવરની બળમાં સપડાઈ જાય છે, ફસાઈ જાય છે અને નીકળી શકતો નથી. એ ફસાવનારી બળ તારા કુવિકલ્પરૂપ સૂત્રથી બનેલી છે. આ ઉપરથી સાદા લાગતા પણ ભારવળા શબ્દોમાં

જ્ઞાની મહારાજ લલામણુ કરે છે કે મનનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. માછલાં પકડવા માછી-મારો જાળ કેવી પાથરે છે તેનો અનુભવ હોય તે સમજી શકશે કે એક વાર તેના સપાટામાં આવેલું માછલું પછી નીકળી શકતું નથી.

આપણે મન પર વિશ્વાસ રાખીએ અને પછી વાડ જ ચીલડાં ગળવા માંડે ત્યારે કશો અથાવ કે ઉપાય રહેતો નથી, માટે ભાંગેલી ડાળ પર ખેસવાનો વિશ્વાસ ન રખાય, તેમ તેના પર વિશ્વાસ જ કરવો નહિ. મન કુવિકલ્પોથી અનેલી જાળ કેવી રીતે અને કેવે કેવે પ્રસંગે પાથરે છે તેનું સહજ દષ્ટાંત જોવું હોય તો પ્રતિક્રમણમાં મન કેવા કેવા દૂર દેશમાં મુસાફરી કરી આવે છે તે યાદ કરવું. આવી શુદ્ધ જગ્યામાં, શુદ્ધ આસન ઉપર, શુદ્ધ ચુરુ-મહારાજની સમક્ષ પણ તે સખલું રહેતું નથી, માટે તેનો શો વિશ્વાસ કરવો ?

મનનો વિશ્વાસ કરનાર નરકગતિનાં દુઃખો ખમશે, એટલું જ નહિ પરંતુ અત્ર તેનું એક પણ કામ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ; માટે તેનો વિશ્વાસ ન કરતાં તેને પોતાના કબજામાં રાખવું. (૧; ૧૦૮)

મનમિત્રને અનુકૂળ થવા પ્રાર્થના

चेतोऽर्थये मयि चिरत्नसख ! प्रसीद, किं दुर्विकल्पनिकरैः * क्षिपसे भवे माम् ? ।

વદ્વોઽક્ષલિઃ કુરુ કૃપાં મજ સદ્વિકલ્પાન્, મૈત્રીં કૃતાર્થય યતો નરકાદ્ ચિમેમિ ॥૨॥ (વસંતતિલકા)

“હે મન ! મારા લાંબા વખતના મિત્ર ! હું પ્રાર્થના કરું છું કે મારા ઉપર કૃપા કર. ખરાબ સંકલ્પો કરીને શા માટે મને સંસારમાં નાખે છે ? (તારી પાસે) હું હાથ જોડીને જોશો રહું છું, મારા પર કૃપા કર, સારા વિચારો કર અને આપણી લાંબા વખતની દોસ્તી સફળ કર, કારણ કે હું નરકગતિથી બીઠું છું.” (૨)

વિવેચન—મનનો વિશ્વાસ ન કરવો એ તો ખરું, પણ તે તો અસ્તવ્યસ્તપણે ચાલ્યું જાય છે. ત્યારે હવે આત્મા તેને સમજાવે છે, તેની ખુશામત કરે છે. મન અને જીવને ઘણા વખતથી સંબંધ છે. જ્યારે સંજી પંચેન્દ્રિયપણાની સ્થિતિમાં જીવ આવે છે ત્યારથી તેને મન હોય છે, તેથી તેને લાંબા વખતના મિત્રની સંજ્ઞાથી ઓલાવે છે. વળી, કોઈ પાસેથી કાર્ય સાધવું હોય ત્યારે તેને મીઠાશથી ઓલાવવાથી જલદી કામ થાય છે. હે મિત્ર મન ! તું શું કરવા મને સંસારમાં ફેંકી દે છે ? તું ખરાબ સંકલ્પો કરે છે તે છોડી દે, તો મારા ભવના ફેરા મટી જાય. જે લાંબા વખતના મિત્રો હોય તે એકબીજાનું સાંભળે છે, તો મહેરબાની કરી હવે આ બધું તોફાન છોડી દે.

મનને આવી રીતે પુનઃ પુનઃ પ્રાર્થના કરવાથી તે બાબતમાં ચીવટ થાય છે અને છેવટે વિકલ્પો ઓછા થાય છે. આમ પ્રાર્થનાનું વારંવાર પુનરાવર્તન થાય તો પછી મન પર

* નિકરે इत्यपि पाठः सार्थो दृश्यते ।

અંકુશ આવી ભય છે, એ બીજું પગથિયું (Stage) છે. એ પગથિયું આવતાં જીવ તેના સાધ્યબિંદુની બહુ નજીક થઈ ગયો એમ સમજવું.

“નરકથી બીઉં છું” એટલે આ ભવ અને પરભવમાં થતી અનેક પીડાઓથી બીઉં છું એમ સમજવું. મનને પ્રાર્થના કરવી એટલે તે વાત મન પર વારંવાર ઠસાવવી. કાર્યસિદ્ધિનું આ પ્રથમ પગથિયું છે. (૨; ૧૦૯)

મન પર અંકુશનો સીધો ઉપદેશ

સ્વર્ગાપવર્ગો નરકં તથાન્તર્મુહૂર્તમાત્રેણ વશાવશં યત્ ।

દદાતિ જન્તોઃ સતતં પ્રયત્નાદ્વશં તદન્તઃકરણં કુરુશ્વ ॥ ૩ ॥ (ઉપજાતિ)

“વશ અને અવશ મન ક્ષણવારમાં સ્વર્ગ, મોક્ષ અથવા નરક અનુક્રમે પ્રાણીને આપે છે. માટે પ્રયત્ન કરીને તે મનને જલદી વશ કર.” (૩)

વિવેચન—મન પર વિશ્વાસ કરવો નહિ અને દુર્વિકલ્પ કરવા નહિ, એ જો વાત થઈ હવે ત્યાંથી આગળ ચાલતાં બીજા પગથિયે મન પર અંકુશ રાખવો, મનને વશ રાખવું, એ બહુ જ અગત્યનું-જરૂરનું છે. મન વશ હોય તો દેવસુખ અને મોક્ષનું સુખ મળી શકે છે અને જો મન વશ ન હોય તો બધું ધૂળધાણી થાય છે અને દુઃખ ઉપર દુઃખ આવી પડે છે.

સંસારથી મુક્ત, મહાત્પત્યા કરનાર, હૃતની વાત ઉપરથી ધારેલા વિશ્વાસઘાતી કૂર મંત્રીઓ સાથે યુદ્ધ કરવાના વિચારમાં મનને પરતંત્ર થયેલા, પુત્ર ઉપરના સ્નેહથી યુદ્ધ માર્ગથી માનસિક રીતે બ્રહ્મ થયેલા પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ અઘોર તપ તપતાં છતાં સાતમી નારકીએ જવાની તૈયારીમાં હતા, પશુ થોડી જ વારમાં સંકલ્પમાં પોતાનાં શસ્ત્ર ખૂટતાં મુગટનો શસ્ત્ર તરીકે ઉપયોગ કરવા માથે હાથ મૂકતાં સુસ મનસ્વી ચેત્યા, મનને વશ કરવા માંડ્યું અને પાંચ મિનિટમાં સર્વ કર્મને અપાવી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું; અસંખ્ય ભવમાં જે બનવું મુશ્કેલ તે પાંચ મિનિટમાં સાધ્યું ! આટલા ઉપરથી જ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે “મન एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः” એટલે અનંત સંસારમાં ભમવાનું અને મોક્ષે પહોંચી જવાનું કારણ મન જ છે. આમાં ભાર મૂકીને કહેવામાં આવ્યું છે તે અરાબર ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે.

આવી જ રીતે આપણે તંદુલમત્સ્ય મગરમચ્છની આંખની પાંપણમાં ઉત્પન્ન થઈ ત્યાં ઝેઠા ઝેઠા જીવે છે. મગરમચ્છ માછલાંનું લક્ષણ કરે છે તે વખતે પ્રથમ પાણી મુખમાં લે છે અને પછી માછલાંઓને શેકી પાણી કાઢી નાખે છે; પશુ તેમ કરવામાં તેના દાંતની વચ્ચે અંતર હોવાથી સંખ્યાબંધ ઝીણાં માછલાંઓ પશુ પાણી સાથે નીકળી ભય છે. તેની પાંપણમાં રહેલો તંદુલમત્સ્ય ત્યાં ઝેઠા ઝેઠા વિચાર કરે છે કે જો હું આવડા

મોટા શરીરવાળો હોઈ તે એક પણ માછલાને જવા દઈ નહિ. આવો વિચાર કરીને તેત્રીશ સાગરોપમનું આયુષ્ય બાંધીને સાતમી નરકે જાય છે.

જીવન શેઠે શ્રી મહાવીર ભગવાનને પારણું કરાવવા મનથી જ શુભ ભાવના ભાવી બારમો દેવલોક પ્રાપ્ત કર્યો અને દેવદુઃકલિ ન વાગ્યો હોત તો ચડતી ધારાએ થોડા વખતમાં મોક્ષ મેળવત.

આ ત્રણે દૃષ્ટાંતોથી મન વશ હોય તો મોક્ષ સહજ મળી જાય છે અને મન વશ ન હોય તો નારકી મળે છે એ સમજાવ્યું. એ સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં બીજાં અનેક દૃષ્ટાંતો છે. આ દૃષ્ટાંતોનું તાત્પર્ય એ છે કે આ પ્રકારની મનની સ્થિતિ વર્તે છે; તેને વશ કરી બરાબર ઉપયોગમાં લીધું હોય તો તેનાથી મોક્ષ પણ મળે છે અને મોક્ષનું મૂકી લીધું હોય તો તેથી સાતમી નારકી પણ મળે છે; માટે અવ્યાભાષ સુખ પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છા રહેતી હોય તો મનને વશ કરવાનો માર્ગ પકડવો. કાર્યસિદ્ધિનું આ દ્વિતીય સોપાન છે. (૩; ૧૧૦)

સંસારજ્જમણુનો હેતુ-મન

સુખાય દુઃખાય ચ નૈવ દેવા, ન ચાપિ કાલઃ સુહૃદોઽરયો વા ।

ભવેત્પરં માનસમેવ જન્તોઃ, સંસારચક્રમણૈકહેતુઃ ॥૪॥ (ઉપજાતિ)

“દેવતાઓ આ જીવને સુખ કે દુઃખ આપતા નથી, તેમ જ કાળ પણ નહિ, તેમ જ મિત્રો પણ નહિ અને શત્રુ પણ નહિ. મનુષ્યને સંસારચક્રમાં ભમવાનો માત્ર એક હેતુ મન જ છે.” (૪)

વિવેચન—દરરોજ સુખદુઃખ થયાં કરે છે. કેટલીક વાર જીવ એમ ધારે છે કે ગોત્ર-દેવતા કે અધિષ્ઠાયક દેવતા દુઃખ આપે છે અથવા સુખ આપે છે; કેટલીક વાર વખત બરાબ છે એમ બોલે છે; કેટલીક વાર રનેહીથી સુખ મળે છે અથવા શત્રુથી દુઃખ મળે છે એમ આ જીવ ધારે છે. આ બધું ખોટું છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

“સુખ દુઃખ કારણ જીવને, કોઈ અવર ન હોય;
કર્મ આપ જે આચર્યાં, ભોગવીએ સોય.”

કર્મના ઉદયથી જ બધું સુખદુઃખ થાય છે. કર્મબંધ મનના સંકલ્પો પર આધાર રાખે છે તે સ્પષ્ટ છે અને તે પર હજુ વિશેષ વિવેચન કરવામાં આવશે. તેથી મિત્રો સુખ આપે કે વખત અનુકૂળ થઈ જાય તે પણ મન પર આધાર રાખે છે. સંસારજ્જમણુનો હેતુ પરવશ થતું મન છે.

સંસાર એ બરાબર ફરતું ચક્ર છે. એને એક વાર જોસથી ધરી પર ફરવ્યા પછી તેને અટકાવવા સારું મજબૂત બ્રેક (brake) ની જરૂર પડે છે અને તે બ્રેક તે મન પર અંકુશ છે. એ મન પર અંકુશરૂપ બ્રેક ચડાવી દેતાં જ સંસારચક્રની ગતિ મંદ પડતી જાય છે અને જો બહુ જ મજબૂત બ્રેક હોય તો એકદમ અટકી જાય છે. મનના સંકલ્પો

સંસારમન-સંસરણ-માં કેટલું કાર્ય બળવે છે, તે આ ઉપરથી ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. સંસારને ચક્ર સાથે સરખાવવામાં બહુ દીર્ઘ દષ્ટિ વાપરી છે. એ રૂપક બહુ સાર્થક છે અને અનેક રીતે અર્થઘટનાયુક્ત છે. ચક્રને એક વખત ખૂબ જોડાઈ ચલાવવા માંડ્યા પછી તેને ગતિ આપવામાં ન આવે તોપણ તે ચાલ્યા કરે છે, તેમ જ સૃષ્ટિ (સંસાર-વ્યવહાર-આશ્રમ) માંડ્યા પછી થોડો વખત પ્રાણી દૂર જાય તોપણ તે તો ચાલ્યા જ કરે છે. એક ચક્ર અનેક ચક્રોને ચલાવે છે, તેવી જ સૃષ્ટિની રચના જોઈ લેવી. તેને અટકાવવા હાથ લગાડવામાં આવે તો હાથ ભાંગી જાય. તેને અટકાવવાના એ જ ઉપાય છે : કાં તો સ્ટીમ (જે ચક્રગતિનું કારણ છે તે) કાઢી નાખવી અને કાં તો ચક્ર પર મજબૂત પ્રેક ચઢાવવી. આપણો સર્વ પ્રયાસ તો સ્ટીમ કાઢી નાખવાનો જ છે, પણ તે જ્યાં સુધી થઈ શકે ત્યાં સુધી મજબૂત પ્રેક ચઢાવવી, એ પરમ હિતકર્તા છે અને સાધ્યને નજીક લાવનાર છે. (૪, ૧૧૧)

મનોનિગ્રહ અને યમનિયમ

વશં મનો यस્ય સમાહિતં સ્યાત્, કિં તસ્ય કાર્યં નિયમૈર્યમૈશ્ચ ? ।

હતં મનો यस્ય ચ દુર્વિકલ્પૈઃ, કિં તસ્ય કાર્યં નિયમૈર્યમૈશ્ચ ? ॥ ૫ ॥ (ઉપજાતિ)

“જે પ્રાણીનું મન સમાધિવંત હોઈને પોતાને વશ હોય છે તેને પછી યમ-નિયમથી શું? અને જેનું મન દુર્વિકલ્પોથી હણાયેલું છે તેને પણ યમ-નિયમથી શું?” (૫)

વિવેચન—જે પ્રાણીનું મન સર્વ સંજોગોમાં એકસરખું રહે છે, જેને સુખદુઃખની લાગણીના પ્રસંગે મનની સ્થિરતા કાયમ જળવાઈ રહે છે, એટલે જે ખરેખર મન પર અંકુશવાળા હોય છે, તેઓને યમ-નિયમથી કાંઈ વિશેષ લાભ થતો નથી. યમ-નિયમ વગેરે વશ કરવાનાં સાધનો છે અને સાધ્ય કબજામાં આવ્યા પછી સાધનની કાંઈ અપેક્ષા રહેતી નથી. મનને નિયમમાં રાખવાની આવા મહાત્માઓને જરૂર રહેતી નથી, પણ સ્વાભાવિક રીતે જ તેનું વર્તન તદ્દનુસાર થાય છે. તેવી જ રીતે જે પ્રાણીના મનમાં સંકલ્પવિકલ્પો થયા કરે છે તે પ્રાણીને યમ-નિયમથી લાભ શો થવાનો છે? આવા પ્રાણીને સાધન પરિણામ વગરનું થાય છે. અત્ર કહેવાની મતલબ એમ નથી કે યમ-નિયમ નકામા છે, તેઓ ચિત્-હમનનાં પરમ સાધન છે; પણ અત્ર ખીજો જ હેતુ છે. મતલબ એ છે કે યમ-નિયમ છતાં પણ મન વશ ન આવે તો બધું નકામું થાય છે; માટે યમ-નિયમના ખરા ક્ષણની ઈચ્છા હોય તો મનને વશ કરતાં શીખો, અભ્યાસ પાડો.

ટીકાકાર યમ-નિયમ પર નીચે પ્રમાણે ઉપયોગી નોટ આપે છે—જેતાથી ચિત્ નિયમમાં અંકુશમાં આવે તે નિયમ પાંચ પ્રકારના છે : ૧. કાચા અને મનની શુદ્ધિ તે શૈશ્ય. ૨. નજીકનાં સાધનોથી વધારે મેળવવાની આકાંક્ષાની ગેરહાજરી તે સ્વતોષ. ૩. ભોક્ષમાર્ગ અવગનારાં શાઓનું અધ્યયન અથવા પરમાત્મજપ એ સ્વાધ્યાય. ૪. જે ક્રમીને વપાવે

તે આંદ્રાયણ વગેરે તપ, પ. વીતરાગનું ધ્યાન તે દેવતાપ્રણિધાન. યમ પાંચ પ્રકારના છે : અહિંસા, સૂનૃત, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અક્રિયનતા; એ પાંચ પ્રસિદ્ધ છે.

આ યમ અને નિયમ પર વિચાર કરીને તેનો આદર કરવો એટલે મન પર અંકુશ આવી જાય છે. એમાં કાર્યકારણભાવ અરસપરસ છે, એ જરા વિચારથી સમજાઈ જશે. આવી જ કટાક્ષ ભાષામાં અન્યત્ર શાસ્ત્રકાર લખે છે કે:—

રાગદ્વેષો यदि स्यातां, तपसा किं प्रयोजनम् ? ।

तावेष यदि न स्यातां, तपसा किं प्रयोजनम् ? ॥

“જો રાગદ્વેષ હોય તો પછી તપનું શું કામ છે? તેમ જ જો તે ન હોય તો પછી પણ તપનું શું કામ છે?”

આ સર્વ હકીકતનો સાર એ જ છે કે મનને વશ રાખવાની બહુ જ જરૂર છે. એ જ હકીકત નીચેના શ્લોકમાં વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. (૫; ૧૧૨)

मनोनिग्रह विनाना दानादि धर्मो

दानश्रुतध्यानतपोऽर्चनादि, वृथा मनोनिग्रहमन्तरेण ।

कषायचिन्ताकुलितोज्झितस्य, परो हि योगो मनसो वशत्वम् ॥ ૬ ॥ (उपजाति)

“દાન, જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, પૂજા વગેરે સર્વ મનોનિગ્રહ વગર નકામાં છે. કષાયથી થતી ચિંતા અને આકુળવ્યાકુળતાથી રહિત એવા પ્રાણીને મન વશ કરવું એ મહા-યોગ છે.” (૬)

જેનમ્ જયતિ શાસનમ્

વિવેચન—દાન પાંચ પ્રકારનાં છે : કોઈ પણ જીવને મરણથી બચાવવો તે અભય-દાન. પાત્ર જોઈને યોગ્ય સમયે યોગ્ય વસ્તુનું યોગ્ય રીતે દાન દેવું તે સુપાત્રદાન. દીન-દુઃખીને જોઈ દયા લાવી દાન આપવું તે અનુકંપાદાન. સગાં-સંબંધીઓને કે કોઈને યથાયોગ્ય અવસરે યથાયોગ્ય અર્પણ કરવું તે ઉચિતદાન. અને પોતાનું નામ જાળવી રાખવા આખરૂં ખાતર દાન આપવું તે કીર્તિદાન. આ પાંચમાંથી પ્રથમનાં જે ઉત્તમ પ્રકારનાં હોઈને મોક્ષપદ આપનારાં દાન છે અને બાકીનાં ત્રણ ભોગ-ઉપભોગની પ્રાપ્તિ આદિ ફળ આપે છે.

જ્ઞાન એટલે શાસ્ત્રનું અધ્યયન, અધ્યાપન, શ્રવણ, મનન વગેરે.

ધ્યાન એટલે ધર્મધ્યાન, શુકલધ્યાન વગેરે.

તપ એટલે ખાર પ્રકારનાં કર્મને તપાવનાર, નિર્જરા કરનાર તપ.

પૂજા એટલે ત્રણ, પાંચ, આઠ, સત્તર, એકવીશ, એક સો આઠ વગેરે ભેદયુક્ત દ્રવ્યપૂજા.

આ સર્વ વસ્તુઓ—આ સર્વ બાહ્ય અનુષ્ઠાનો—સારાં હોય છતાં પણ જો મન તાબે ન હોય તો બધાં નકામાં છે. ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું કે મનોનિગ્રહ વગર યમ-નિયમ નકામાં

છે. અત્ર બાહ્ય અનુષ્ઠાનેતુ વ્યર્થપણું બતાવે છે. શબ્દોમાં કહે છે કે જેને મન વશ નથી તેનું ભણવું, તપ કરવો કે વરઘોડા ચઢાવવા વગેરે બાહ્ય આડંબર લગભગ નકામા જ છે.

માટે ઉત્તમ અનુષ્ઠાનો સાથે મનને વશ રાખતાં શીખવું એ બહુ જરૂરનું છે. જે મનમાં કષાય ન હોય એટલે કે કષાયથી મનમાં જે ચિંતા અને આકુળવ્યાકુળતા રહે છે તે ન હોય, તેવા શુદ્ધ થયેલા પ્રાણીને પોતાનું મન વશ રાખવું એ ‘રાજયોગ’ છે; અથવા, યોગની પરિભાષામાં કહીએ તો, એ ‘સહજયોગ’ છે. અત્ર ઉદ્દેશ ને ઉપદેશ એટલો જ છે કે મનમાં જે ખોટા સંકલ્પ-વિકલ્પો થાય છે તેને દૂર કરી નાખો અને મનને એકદમ અંકુશમાં રાખો. એને છૂટું મૂકવું એ નુકસાનકારક છે, ભય ભરેલું છે, દુઃખશ્રેણીનું કારણ છે. (૬; ૧૧૩)

મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું

જપો ન મુક્ત્યૈ ન તપો દ્વિમેદં, ન સંયમો નાપિ દમો ન મૌનમ્ ।

ન સાધનાદ્યં પવનાદિકસ્ય, કિં ત્વેકમન્તઃકરણં સુદાન્તમ્ ॥ ૭ ॥ (ઉપજાતિ)

“જપ કરવાથી મોક્ષ મળતો નથી, તેમ જ નથી મળતો એ પ્રકારનાં તપ કરવાથી; તેવી જ રીતે સંયમ, દમ, મૌનધારણ અથવા પવનાદિકની સાધના વગેરે પણ મોક્ષ આપી શકતાં નથી; પરંતુ સારી રીતે વશ કરેલું એકલું મન જ મોક્ષ આપે છે.” (૭)

વિવેચન—અર્થ સ્પષ્ટ છે. ઝંકારાદિના જપ કરો કે ઉપવાસાદિ તપ કરો, ધ્યાન કરો કે આશ્રવને રોકો, ઇંદ્રિયોનું દમન કરો કે મૌન ધારણ કરીને બેસી જાઓ, આસનસ્થ રહો કે ધ્યાનનો આડંબર કરો, ગુણમાં પેસો કે હિમાલયના શિખર પર જાઓ, જન-સમૂહની વચ્ચે રહો કે ગાઠ જંગલના મધ્ય ભાગમાં બેસી જાઓ, પણ જ્યાં સુધી મન તમારા કબજામાં આવ્યું નથી, જ્યાં સુધી તે દૂર દેશમાં ગુસારી કર્યા કરે છે, જ્યાં સુધી તેને સ્વપરનો ખ્યાલ નથી, જ્યાં સુધી તેને ઇર્ષ્યા થયા કરે છે, જ્યાં સુધી તે અમુક નિયમાનુસાર ચાલી શકતું નથી, ત્યાં સુધી તે સર્વે કાંઈ હિસાબમાં નથી; સર્વ પ્રયાસ અસ્થાને છે, અયોગ્ય છે, દુઃખદાયી છે, દેખાવમાત્ર છે, આટલા ઉપરથી અનુભવી યોગી શ્રી આનંદધનજી મહારાજ કહી ગયા છે કે “મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું, એહ વાત નહીં ખોટી.” અનુભવરસિક મહાત્માના આ શબ્દો પૂરેપૂરા સાર્થક છે, સૂચક છે, ઘડો લેવા લાયક છે. અને તેની સાથે જ જ્યારે તેઓ કહે છે કે કોઈ પણ માણસ એમ કહેતો હોય કે તેણે મન સાધ્યું છે તો તે જેમ તેમ માનવામાં આવશે નહિ, કારણ કે મન સાધવું—મનોનિગ્રહ કરવો—એ તો બહુ જ મોટી વાત છે. આટલા ઉપરથી જ સમભય છે કે મનોનિગ્રહ એ રાજયોગ * છે.

* સહજયોગ.

અ. ૨૨

મનની ખાસિયત એ છે કે તેને જેમ જેમ એક બાબતમાં અનુકૂળ કરવા જઈએ તેમ તેમ તે પ્રથમ તો વિરુદ્ધ થતું જાય છે, સામું પડે છે. આમ થતું ઘણી વખત અનુભવવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, તમે એમ વિચારો કે અમુક બાબત તો આજે મનમાં સંભારવી જ નથી, તો ખસૂસ કરીને તે હકીકત દિવસમાં અનેક વખત મન પર આવશે. આવી રીતે મન દરેક બાબતમાં વિરુદ્ધ આચરણ કરે છે; છતાં અભ્યાસ પાડવામાં આવે તો આ શરૂઆતમાં દેખાતી મોટી મુશ્કેલી ઓછી થતી જાય છે અને ધીમે ધીમે નષ્ટ થઈ જાય છે.

સર્વ હકીકતનો સાર એ જ છે કે મન વશ હોય તો જ સંસારદુઃખથી નિવૃત્તિ મળી શકે છે, એટલે કે મોક્ષ મેળવવાનો તે એક જ રસ્તો છે. (૭; ૧૧૪)

મનને વશ થયો તે રખડયો

લઘ્વાપિ ધર્મ સકલં જિનોદિતં, સુદુર્લભં પોતનિમં વિહાય ચ ।

મનઃપિશાચગ્રહિલીકૃતઃ પતન્, મવામ્બુધૌ નાયતિદ્ગ્ જહો જનઃ ॥૮॥ (વંશસ્થ)

“સંસારસમુદ્રમાં લટકતાં મહામુશ્કેલીએ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું; વહાણ જેવું તીર્થ-કરભાષિત ધર્મ-વહાણ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જે પ્રાણી મન-પિશાચને તાણે થઈ તે વહાણને તણ દે છે અને સંસારસમુદ્રમાં પડે છે મૂર્ખ માણસ લાંબી નજર પહોંચાડનાર નથી.” (૮)

વિવેચન—તમે કોઈ વખત દરિયાની મુસાફરી કરી હશે તો જણાશે કે દરિયો એટલો વિશાળ, અગાધ અને લાંબો છે કે વહાણ કે સ્ટીમર વગર તેનો પાર પામી શકાય નહિ, તેમ જ ભરદરિયે વહાણ લાંબું હોય કે સ્ટીમર ખગડી હોય તો પાર પામી શકાય નહિ અને ગમે તેમ થાય તોપણ વહાણ કે સ્ટીમરને તણ તો શકાય જ નહિ; અને કોઈ વહાણને કે સ્ટીમરને તણ દે તો તેને મૂર્ખ સમજવો. એવી જ રીતે સંસાર-સમુદ્ર છે, તેનો પાર પામી દુઃખનો અંત કરી મોક્ષમાં જવું, એ સર્વનું દૃષ્ટિબિંદુ છે અને તેનો પાર પામવા માટે ધર્મનૌકાનું સાધન જોઈએ. ધર્મ એટલે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા અને રમણતા એ અર્થ સમજવો. એ ધર્મથી બ્રહ્મ કરવા મનપિશાચ હંમેશાં આ જીવને પ્રમાદમદિરા પાઈને વિચારશૂન્ય અંધ જેવો બનાવી દે છે. એને વશ જે પ્રાણી પડે છે, તેને નથી રહેતો કાર્યોકાર્યનો વિચાર કે નથી રહેતું ફરજનું ભાન. અને કદાચ જરા ભાન હોય તો તે પણ ભૂલી જાય છે. આ સ્થિતિ હોય ત્યારે આત્મસ્વરૂપ-રમણતા તો હોય જ ક્યાંથી? એના પરિણામે પ્રાણી ધર્મબ્રહ્મ થાય છે એટલે સમુદ્ર તરવાનું વહાણ કે તરવાની સ્ટીમર તણ દે છે અને પરિણામે સંસારસમુદ્રમાં આડાંઅવળાં ગોથાં માર્યા કરે છે. જરા વારમાં તળિયે જાય છે અને જરા વારમાં ઉપર આવે છે, પણ વહાણ કે સ્ટીમર વગર તેનો નિસ્તાર થતો નથી, ઊલટો અનંત વાર ચોરાશી લક્ષ યોનિમાં ભમ્યા કરે છે. આવી રીતે પ્રાપ્ત થયેલું શુભ વહાણ તણ દેનાર જીવને મૂર્ખ કહેવો એ સાર્થક છે.

પોતાની ફરજ બજાવવા માટે પ્રાપ્ત થયેલા આવા સારા પ્રસંગો માણસો ઘણીવાર જતા કરે છે, તેની ઉપેક્ષા રાખે છે, તેને ઈરાદાપૂર્વક પણ તણ દે છે. વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે ગત પ્રસંગ ફરી પ્રાપ્ત થતો નથી અને તેથી મોટો લાભ હાથથી સરકી જાય છે.

મન સંસારસમુદ્રમાં કેવી રીતે ફેંકે છે તે અનુભવસિદ્ધ છે. મનુષ્યને કલ્પના અને તર્કશક્તિ એ બે માનસિક શક્તિઓ હોય છે અને તે બેની ઉપર કાર્યરેખા અંકિત થાય છે. હવે જ્યાં સુધી તર્કશક્તિ-વિચારશક્તિનું પરિબળ વધારે હોય છે, ત્યાં સુધી તે કાર્ય સારાં જ થાય છે; પરંતુ ઘણીવાર બને છે એમ કે એક કાર્ય કરવા પહેલાં કલ્પનાશક્તિ બહુ બહુ સંકલ્પો કરે છે, શુભ કાર્યમાં ન ધારેલી આફતો આવી પડશે એમ તે બતાવે છે અને જરાજરામાં તે મોટા મોટા ડુંગરો ખડા કરી દે છે. આ કલ્પનાને વશ થઈ અલ્પમતિ જીવ આગામી કાળનો વિચાર કર્યા વગર કાર્યરેખા અંકિત કરે છે, તેને પરિણામે વાસ્તવિક લાભને બદલે દેખીતા લાભ તરફ અથવા લાંબા વખત સુધી ચાલે તેવા પણ આગામી કાળમાં મળનારા લાભને બદલે થોડા પણ તાત્કાલિક લાભ તરફ જ લક્ષ્ય રાખે છે. આવા પ્રકારના મનને વશ થયેલા જીવો ધર્મબ્રહ્મ ધર્મ જાય છે અને સંસારસમુદ્રમાં ઘસડાય છે. સુરતનું કર્તવ્ય એ છે કે મનને નિરંકુશ કલ્પના કરવા દેવી નહિ, તેના પર બંધી તર્કશક્તિનો કાબૂ રાખવો. આવા સમજી વડીલના અંકુશ તળે વિકસ્વર થયેલું મનરૂપ બાળક જ્યારે મોટી ઉંમરનું થાય છે ત્યારે કૂર્માપુત્રની જેમ જગતમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે અને ખસૂસ કરીને તેની વૃત્તિ અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં રહેતી નથી. (૮:૧૧૫)

પરવશ મનવાળાને ત્રણ શત્રુઓ લય સનમ્

સુદુર્જયં हि रिपुवत्यदो मनो, रिपूकरोत्येव च वाक्तनू अपि ।

त्रिभिर्हतस्तद्रिपुभिः करोतु किं, पदीभवन् दुर्विपदां पदे पदे ॥ ૧ ॥ (બંશસ્થ)

“ મહામુશ્કેલીથી જીતી શકાય એવું એ મન શત્રુના જેવું આચરણ કરે છે, કારણ કે તે વચન અને કાયાને પણ દુશ્મન બનાવે છે. આવા ત્રણ શત્રુઓથી હણાયેલો તું સ્થાને સ્થાને વિપત્તિઓનું લાજન થઈને શું કરી શકીશ ?” (૯)

વિવેચન—અત્ર જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પરવશ મનને માટે છે. પરવશ મન સ્વચ્છંદ આચરણ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ શત્રુવટ કરે છે. પોતે અયોગ્ય વિચારો કરે છે તેની સાથે વચન અને કાયાને પણ શત્રુ બનાવી દે છે અને તેથી જીવને વચન પર અંકુશ રહેતો નથી અને તે નીતિ, ધર્મ કે મર્યાદાની દરકાર કર્યા વગર કાયાથી પાપ સેવા માંડી જાય છે. આવી રીતે પરવશ થયેલું મન પોતે શત્રુતા કરવા ઉપરાંત બીજા બેને સાથે લે છે અને એ ત્રણ દંડથી દંડાયેલો જીવ અપમાન પામે છે, દુઃખ પામે છે, ઝલાનિ પામે છે, માર ખમે છે અને મઘપાનીની પેઠે રખડ્યા કરે છે. ખિલાડી દૂધ જોઈને લલચાય છે, પણ માથે પડનારી ડાંગ જોતી નથી. રસ્તા ઉપર પહેલી થેલીને જ ચાર

બુદ્ધિ છે, પણ છૂપા વેશમાં નજીકમાં ઊભેલા ડિટેક્ટીવને (છૂપી પોલીસને) જોતો નથી. જૂઠી સાક્ષી પૂરનાર લાંચને જ જુએ છે, પણ પછી કેદની સભા થવાની છે તે તરફ નજર પહોંચાડતો નથી. આ સર્વ મનની શત્રુતા છે, મન એને જોડે રસ્તે દોરે છે. એતું કારણ, ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું તેમ, કલ્પનાશક્તિનું જોર અને તર્કશક્તિના અંકુશનો અભાવ છે; અને તેથી જ અનુભવરસિક યોગી ગાઈ ગયા છે કે:—

‘મુજતિતથા અભિલાષી તપીયા, જ્ઞાન ધ્યાન અભ્યાસે,
વૈરીકું કાંઈ એહવું ચિતે, નાખે અવળે પાસે;
હો કુશુબ્ધિન ! મનહું કીમહી ન ખાજે.’

આવી રીતે મહાજ્ઞાની મુમુક્ષુઓને પણ ઊંધા પાટા બંધાવનાર મન છે. અને, ત્રીજા શ્લોકમાં કહ્યું છે તેમ, જો તે જ મન વશ હોય તો એક ક્ષણવારમાં મોક્ષસુખ સન્મુખ કરી દે છે.

વચન ઉચ્ચારવાં કે કાયાની પ્રવૃત્તિ કરવી એ મનના હુકમ ઉપર આધાર રાખે છે, તેથી જો મન પરવશ પડી ગયું તો પછી વચન અને કાયા ઉપર કાંઈ પણ અંકુશ રહેતો નથી. મન, વચન, કાયાને કબજે રાખવાં એ બહુ મુશ્કેલ, પણ તેટલી જ જરૂરની ફરજ છે અને તે ત્રણેને સંબંધ એવો છે કે એક મન જો વશ થયું તો પછી બીજું સર્વ વશ થઈ ગયું સમજવું. (૯; ૧૧૬)

મન પરત્વે ઊક્તિ

રે ચિત્તવૈરિ ! તપ કિં નુ મયાઽપરાદ્ધં, યદ્દુર્ગતૌઃ ક્ષિપસિ માં કુવિકલ્પજાલૈઃ ।

જાનાસિ મામયમપાસ્ય શિવેઽસ્તિ ગન્તા, તત્કિં ન સન્તિ તવ વાસપદં હ્રસંખ્યાઃ ? ॥૧૦॥

(વસન્તતિલકા)

“હે ચિત્તવૈરી ! મેં તે તારો શો અપરાધ કર્યો છે કે તું કુવિકલ્પબળ વડે મને બાંધીને દુર્ગતિમાં ફેંકી દે છે ? શું તારા મનમાં એમ આવે છે કે આ જીવ તને તજીને મોક્ષમાં ચાલ્યો જવાનો છે (અને તેથી મને પકડી રાખે છે) ? પણ તારે શું રહેવાનાં બીજાં અસંખ્ય સ્થાનકો નથી ?” (૧૦)

વિવેચન—શાંત સ્થાનમાં, શાંત વખતે, અનુકૂળ સંજોગોમાં, શાંત જીવ પોતાનાં પાછળનાં કૃત્યો-વિચારવર્તન-તું અવલોકન કરે છે ત્યારે તેને અત્ર વર્ણવેલી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે વખતે બરાબર * શીશી મૂકનારને ઘોર ઘોર જેવડાં આંસુ પડે છે, સંસાર કડવો ઊર લાગે છે અને મનને પછી ઉપદેશ આપી ભવિષ્યમાં એમ ન કરવા સૂચવે છે. આ સ્થિતિ પ્રતિકમ્બાદિ અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે. જોકે લખવું અપ્રસ્તુત નથી તેથી લખાય છે કે આવશ્યક ક્રિયા આવી રીતે વિચાર કરીને કરવાની બહુ જ જરૂર છે. ગડબડ

* થરમોમિટર રૂપક છે.

કરી વીશ મિનિટમાં પ્રતિક્રમણુ ખલાસ કરી આત્માનો ઉદ્ધાર થયો એમ માનનાર ગમે તેમ માને, પણ થયેલ પાપ પર નિરીક્ષણુ કરી, અંતઃકરણુથી પસ્તાવો કરી, ફરી ન કરવાનો નિરધાર કરવો, ન કરવાનો અભ્યાસ પાડવો, એ આવશ્યક ક્રિયાનો ઉદ્દેશ છે. ન કરવી એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી, પણ ઉક્ત રીતે શુદ્ધ મનથી કરવું, તેમ ન થઈ શકે ત્યાં સુધી તે દશાની ભાવના રાખી, પ્રમાદરહિતપણે કરવાનો અભ્યાસ પાડવો, એ જ નિર્દેશ છે.

એવી શાંત અવસ્થામાં આ જીવ જિંચી પાચરીએ, ગુણસ્થાન પર ચઢતો જાય છે. એક ને એક ગુણસ્થાનમાં પણ ગુણોની બહુ તરતમતા છે. જીવ જિંચી સ્થિતિ પર જાય છે ત્યારે વિચાર શુદ્ધ થતા જાય છે. મનને તો અત્ર ફક્ત આદેષ છે. મનને કહે છે કે વળી તને ખીક લાગતી હશે કે આ જીવ કાંઈક મારી દોસ્તી છોડી દેશે, પણ તારે તો મારા જેવા અસંખ્ય જીવો રહેવાનાં સ્થાનક તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેમ છે. વાતનો સાર એ છે કે જ્યારે શાંત ભાવ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મનને સારી રીતે સમજાવી, વસ્તુસ્થિતિનું ભાન કરાવી તેને કબજામાં લઈ લેવું. (૧૦; ૧૧૭)

પરવશ મનવાળાનું ભવિષ્ય

× પૂતિશ્રુતિઃ શ્વેવ રતેર્વિદૂરે, કુષ્ટીવ સંપત્સુદ્દશામનર્હઃ ।

શ્વપાકવત્સદ્ગતિમન્દિરેષુ, નાર્હેત્રવેશં કુમનોહતોઽન્ગી ॥ ૧૧ ॥ (શ્મશ્રવણા)

“જે પ્રાણીનું મન ખરાબ સ્થિતિમાં હોવાથી સંતાપ પમાડયા કરે છે તે પ્રાણી કૃમિથી ભરપૂર કાનવાળા કૂતરાની જેઠે મોજમજથી બહુ દૂર રહે છે, કોઠિયાની જેઠે લક્ષ્મીસુંદરીને વરવાને અયોગ્ય થઈ જાય છે અને ચંડાળની જેઠે શુભગતિમંદિરમાં પ્રવેશ કરવાને લાયક રહેતો નથી.” (૧૧)

વિવેચન—અસ્થિર મનવાળા માણસો મોજમજ, પૈસા કે સારી સોખત પામી શકતા નથી. આખા શરીરે ખસ નીકળી હોય, શરીરે અને કાન પર ગંડોલા લાગેલા હોય, ખરજ આવતી હોય—એવા શ્વાનને બિચારાને કોઈ ઠેકાણે ચેન પડતું નથી. એવી જ સ્થિતિ અસ્થિર મનવાળાની થાય છે. જેને મન વશ ન હોય તેઓ આ ખરાખર અંતુભવી શકશે. જરા વાંચો:—ટપાલ આવી, કાગળ ફેાડ્યો, વાંચ્યો, લખ્યું છે કે પુત્રને એકદમ સખત મંદવાડ થઈ ગયો છે અને જલદી તેડાવે છે. ટૂંક મળવાને ૧૦ કલાકની વાર છે અને તરત જ ઉક્ત શ્વાનની જેઠે ખરજ આવવા માંડે છે. તાર ઉપર તાર છૂટે છે, ડોક્ટરની સલાહ લેવા દોડાય છે, આંખમાં આંસુની ધાર ચાલે છે, મનમાં ઉકળાટ ઉકળાટ થઈ જાય છે, ખાવું ભાવતું નથી, પુત્રનું અશુભ થયું હશે એવો વિચાર આંખ આગળ ખડો થાય છે. આ સર્વ કેને? પરવશ મનવાળાને. કર્મસ્થિતિ સરજનાર, ભાવી પર ભરોસો રાખનાર, મન પર અંકુશવાળા પ્રાણીનું હૃદય ફરકતું નથી. છતાં ખૂબી એ છે કે એની

× પૂતિશ્રુતિશ્વેવ ઇતિ ણ પાઠઃ ।

લાગણી ખૂદી થઈ ગયેલ હોતી નથી. લાગણી રહે છે અને વસ્તુસ્થિતનું ભાન ખરાખર તાદાત્મ્ય બની રહે છે. તે દ્રુનમાં બંધ છે ખરો, પણ બિચારા પરવશ જીવને ગામ પહોંચતાં રૌદ્રધ્યાનની ધારા આવે છે, ત્યારે આપણો સ્વવશ મનવાળો વીર કર્મવિષાકની વિચારણામાં લીન થઈ નિર્જરા કરે છે. આ સર્વ અનુભવસિદ્ધ છે; પણ યોગ્ય સમયે મન પર જ્ય કરવો, એમાં જ રાજવટ છે, વાતો કરવામાં કાંઈ સાર નથી.

કુષ્ટ રોગવાળાને જેમ કોઈ સુંદરી વરતી નથી તેમ જ પરવશ મનવાળાને સંપત્તિ વરતી નથી. લક્ષ્મીની પાછળ પડનારને તે મળતી નથી અને મળે છે તો થોડા વખતમાં નાશ પામે છે. કર્ણીની લોટરીમાંથી એકદમ પૈસાદાર થવાની ઇચ્છાવાળાએ દશ રૂપિયાની ટિકિટ લીધી, મનમાં થયું કે જો દૈવયોગે આ વખત થોડો લાગી બંધ તો રૂપિયા ચાર લાખ મળે; તેમાંથી ખેરી પરણું, ખંગલો ખંધાવું, વ્યાપાર કરું, નાચરંગ મજા ઉડાવું વગેરે. આવા વિચાર કરનારને લક્ષ્મીસુંદરી કેમ મળે? અને મળે તો વૈરભાવે મળે એટલે થોડો વખત આનંદ આપી ચાલી બંધ અને પરિણામમાં દુઃખશ્રેણી મૂકતી બંધ.

જેમ ચંડાળ ઉત્તમ મનુષ્યના મંદિરમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી, તેમ પરવશ મનવાળો માણસ સદ્ગતિમંદિરમાં જઈ શકતો નથી. આથી કરીને તેને સારી સોબત થઈ શકતી નથી અને સત્સંગતિ વિના મન વિશુદ્ધ હૃદયામાં જતું નથી અને જાંચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની તેને હોંશ પણ રહેતી નથી. આ અંથ લખાયો ત્યારે ચંડાળ અસ્પૃશ્ય મનાતા હતા. વર્તમાન રંગ જુદો છે.

આવી રીતે પરવશ મનવાળા પ્રાણીને આ ભવમાં સંપત્તિ મળતી નથી, આનંદ મળતો નથી, તેમ જ પરભવમાં પણ તેને સદ્ગતિ મળતી નથી. (૧૧; ૧૧૮)

મનોનિગ્રહ વગરનાં તપ, જપ વગેરે ધર્મો

તપોજપાઘાઃ સ્વફલાય ધર્મા, ન દુર્વિકલ્પૈર્હૃતચેતસઃ સ્યુઃ ।

તત્સ્વાદ્યપેયૈઃ સુમૃતેઽપિ ગેહે, ક્ષુધાતૃષાભ્યાં મ્રિયતે સ્વદોષાત્ ॥૧૨॥ (ઉપજાતિ)

“જે પ્રાણીનું ચિત્ત દુર્વિકલ્પોથી હણાયેલું છે તેને તપ, જપ વગેરે ધર્મો પોતપોતાનું (આત્મિક) ફળ આપનારા થતા નથી; આવા પ્રકારનો પ્રાણી ખાનપાનથી ભરેલા ઘરમાં પણ પોતાના દોષથી ભૂખ અને તરસ વડે મરણ પામે છે.” (૧૨)

ત્રિવેચન—ગમે તેટલો તપસ્થા કરો, ખરે ખપોરે સખત ઉનાળામાં નદીને કાંઠે વેળુમાં જઈને આતાપના લો, પણ “તબ લગ કષ્ટક્રિયા સખ નિષ્ફળ, બ્યૌ ગગને ચિત્રામ; જબ લગ આવે નહીં મન ઠામ.” એ વાત ખરી છે. તપ કરો, ધ્યાન કરો, જપ કરો, પણ ભગત ભયા પણ દાનત ખૂરી. મનમાં લાગ આવે કે છરી મૂકવાની દાનત હોય, મનમાંથી વાસના ઊડી ન હોય, સંસાર પર પ્રેમ એવો ને એવો ચીકણો હોય, ત્યાં સુધી કષ્ટક્રિયા નિષ્ફળ છે, એમ મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ કહે છે. અને તેવા જ વિચારો સિદ્ધ અનુભવી શ્રી

આનંદધનજી મહારાજ બતાવે છે. સંસારના રસિયા જીવડાને આ વાત ગળે જિતરતાં વખત લાગશે. તેને તો પ્રવૃત્તિ કરી, પૈસા મેળવી, ધર્મ કરવો છે, પણ શાસ્ત્રકાર તેમાં ધર્મ પણ નથી અને સુખ પણ નથી, એમ કહે છે. સુખ આત્મારામપણામાં, વિકલ્પ રહિત સ્થિર મનમાં છે અને તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી જેમ ખોરાક અને પાણીથી ભરપૂર ઘરમાં પ્રમાદી માણસ ભૂખ્યો-તરસ્યો પડ્યો રહે છે, તેમ આ જીવ સર્વ સગવડ છતાં મનને વશ થઈ, પોતાના દોષોથી જ * દુર્ગતિભાજન થાય છે. આ વિચાર પ્રલોક પાંચમામાં વિસ્તારથી વિચાર્યો છે, તેથી અત્ર પુનરાવર્તન કરતા નથી. (૧૨; ૧૧૬)

મન સાથે પુણ્ય-પાપનો સંબંધ

અકૃચ્છ્રસાધ્યં મનસો વશીકૃતાત્, પરં ચ પુણ્યં ન તુ યસ્ય તદ્વશમ્ ।

સ વશ્ચિત્તઃ પુણ્યચયૈસ્તદુદ્ભવૈઃ ફલૈશ્ચ હી હી હતકઃ કરોતુ કિમ્ ? ॥૧૩॥ (વંશસ્થવિલ)

“વશ કરેલા મનથી મહાઉત્તમ પ્રકારનું પુણ્ય બિલકુલ કષ્ટ વગર સાધી શકાય છે. જેને મન વશ નથી તે પ્રાણી પુણ્યની રાશિથી છેતરાય છે અને તેથી થનારાં ફળ વડે પણ છેતરાય છે (એટલે પુણ્યબંધ થતો નથી અને તેથી થનારાં સારાં ફળ પણ પ્રાપ્ત થતાં નથી). અહો અહો ! આવો હતભાગી જીવ બિચારો શું કરે ? (શું કરી શકે ?)” (૧૩)

વિવેચન—મન વશ હોય તો અહીં ઈંદ્રાસન ખડું કરી શકાય છે, મોક્ષ સન્સુખ કરી શકાય છે, એટલે કે વશ મનવાળાને કોઈ કાર્ય અશક્ય નથી. ખીજી રીતે જેને મન પર અંકુશ નથી, જેનું મન અસ્થિર છે અને જેને મનમાં સંકલ્પવિકલ્પો થયા કરે છે તેને એક પણ કામ સિદ્ધ થતું નથી. ચિદાનંદજી મહારાજ તેટલા સારુ ગાઈ ગયા છે કે—

બચન કાય ગોપે દઢ ન ધરે, ચિત્ત તુરંગ લગામ;

તામે તુ ન લહે શિવસાધન, જિઉ કણ્ણુસુને દાન.

જબલગ આવે નહિ ઠામ.

એટલે જ્યાં સુધી ચિત્તઘોડાની લગામ તારા હાથમાં નથી ત્યાં સુધી, તને મોક્ષ-સાધન મળવાનું નથી. એવી જ રીતે શ્રીમદ્દશોબિજયજી મહારાજ પણ સ્વકૃત જ્ઞાન-સારમાં કહી ગયા છે કે—

અન્તર્ગત મહાશલ્યમસ્થૈર્યે યદિ નોદ્ધતમ્ ।

ક્રિયૌષધસ્ય કો દોષસ્તદા ગુણમયચ્છતઃ ॥

અસ્થિરતારૂપી હૃદયગત મહાશલ્ય જે હૃદયમાંથી કાઢી નાખ્યું ન હોય તો પછી ક્રિયારૂપ ઔષધ ગુણ ન કરે તો તેનો શો દોષ ? આવી રીતે મનમાંથી અસ્થિરતા કાઢી

* પોતાના અનેક પ્રકારના દોષોથી આ જીવ દુર્ગતિભાજન થાય છે. દાખલા તરીકે કલેશ, મન્દતા, પ્રમાદ વગેરે સ્વદોષો આવા પ્રકારના છે. (ધનવિજય)

નાખી તેને દહ બનાવી દેવું જોઈએ. મનની વક્રતા, જડતા, શૂન્યતા અને અસ્થિરતા આ જીવને બહુ ફસાવે છે. અને વાત એમ છે કે જેવા તેવા વિચાર કરનાર પણ એ જીવ, અને વિચાર પર અક્રુશ રાખનાર પણ એ જ જીવ; તેથી જ્યાં સુધી અક્રુશ રાખવાની જરૂરિયાત અને મનનું અધારણ બરાબર સમજાયું ન હોય ત્યાં સુધી ઘણા જીવ તો એ વિષય પર ધ્યાન પણ આપતા નથી. આટલી હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે મનને શુભ યોગોમાં પ્રવર્તાવવાથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે. વળી, મનયોગનો સર્વથા નિરોધ કરવાથી મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે અને મનને નિરક્રુશ મૂકી દેવાથી અધઃપાત થાય છે. આ ત્રણુ નિયમ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે. મનનો તદ્દન નિરોધ બહુ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ થાય છે તેથી તે ઊંચી હક્કના અધિકારીઓ માટે છે. અત્ર આખા પ્રસ્તાવમાં મનમાંથી સંકલ્પવિકલ્પો ઓછા કરવા, અસ્થિરતા દૂર કરવી અને તેમ કરી મનને શુભ કાર્યોમાં દોરવું એ બતાવ્યું છે. વધારે અધિકારી માટે શાસ્ત્રના વિશેષ ગ્રંથો છે.

ઉક્ત ન્યાયથી પરવશ મનવાળા જીવને પુણ્ય થતું નથી, પાપ થાય છે અને પાપના ફળ તરીકે દુઃખનો અનુભવ થાય છે. એક વાર પડવા માંડ્યા પછી સ્થિર થવું અને ચઢવા માંડવું બહુ મુશ્કેલ પડે છે. ડુંગર પરથી ગબડેલા પથ્થરના દૃષ્ટાંતે એ સ્પષ્ટ છે. એવી સ્થિતિમાં અટવાતો જીવ બહુ ખરાબ હાલત પ્રાપ્ત કરે છે અને નીચો ઊતરતો બન્ય છે (૧૩; ૧૨૦)

વિદ્વાન્ પશુ મનોનિગ્રહ વિના નરકગામી થાય છે

अकारणं यस्य च * दुर्विकल्पैर्हतं मनः शास्त्रविदोऽपि नित्यम् ।

धौरैर्धैर्निश्चितनारकायुर्मृत्यौ प्रयाता नरके स नूनम् ॥ ૧૪ ॥ (ઉપજાતિ)

“જે પ્રાણીનું મન નિરર્થક માઠા સંકલ્પોથી નિરંતર પરાભવ પામે છે તે પ્રાણી ગમે તેવો વિદ્વાન હોય તોપણ ભયંકર પાપો વડે નરકનું નિકાચિત આયુષ્ય પામે છે અને મરણ પામે છે ત્યારે જરૂર નરકમાં જનારો થાય છે.” (૧૪)

વિવેચન—શાસ્ત્રનું યોગ્ય જ્ઞાન ધરાવનાર પ્રાણી જ્યારે અદ્યક્ષને પણ ન કરવા યોગ્ય કાર્યો કરે ત્યારે વ્યવહારમાં શાસ્ત્રરહસ્યના અબજુ લોકો-અજ્ઞાન બાળ જીવો-ઘણીવાર બાલો છે કે ભાઈ, એ તો ‘બાણકાર’ છે, એને ‘આળોવતાં’ આવડે છે વગેરે. શાસ્ત્ર ભણેલો જ્યારે તેવાં પાપાયરણ કરે છે ત્યારે તેને માટે બીજા માણસોને આવી ટીકા કરતાં સાંભળ્યા છે. આ ભાષા આડે દોરનાર છે, અજુસમજથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. જે શાસ્ત્રને જાણે, પાપને પાપ તરીકે જાણે અને એક નિયમ તરીકે, નિઃશૂકપણે, માત્ર મોઢેથી આળોવી બન્ય પણ બીજે દિવસે તેવી જ ચિકાશથી તે જ પાપકાર્યો કરે, તો તેને અવિદ્વાન કરતાં

* સુ इति वा पाठः ।

વધારે પાપ લાગે છે, કારણ કે પોતે સારી સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે અને બીજાને આલંબન ભૂત થયો છે. આ હકીકત વધારે સમજવાની જરૂર છે.

પાપબંધ * કે પુણ્યબંધ x પડે છે તે વખતે પ્રદેશબંધની સાથે રસબંધ પડે છે, એટલે કે જે કર્મ બંધાય છે તેને શુભાશુભતા તેમ જ તીવ્રતા-મંદતા (intensity) કેવી છે એ નિર્માણ થાય છે. દાખલા તરીકે લાડુ ગળ્યા હોય, પણ કેટલાકમાં મણે દશ શેર સાકર હોય અને કેટલાકમાં મણે દોઢ મણ સાકર હોય; તેમ જ ઔષધમાં ડઠવા-પણાની તસ્તમતા હોય, એ પ્રમાણે રસમાં ફેર પડે છે. હવે જે રસબંધ પડે તે અધ્યવસાયની ચીકાશ પર પડે છે. અને અનુભવથી એમ માલુમ પડે છે કે જ્ઞાનવાળો નિરપેક્ષપણે જે પાપકાર્યમાં પ્રવર્તે તો તે જેટલી ચીકાશથી પાપકાર્ય કરે છે તેટલી જ ચીકાશ સાપેક્ષ-વૃત્તિવાળા અદ્યજ અથવા અજ્ઞને રહેતી નથી અથવા હોતી નથી. ઘણીવાર તો કહેવાતા વિદ્વાનના પરિણામ તદ્દન નિર્ધ્વંસ બની ગયેલા હોય છે. વળી, જવાબદારી હંમેશાં જ્ઞાનપ્રમાણે હોય છે. જેમ જ્ઞાન વધારે તેમ જવાબદારી વધારે; ભણેલ માણસ ભૂલે, તો કપકો વધારે અને યુનો કરે તો સબ પણ વધારે; તેવી જ રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે અજ્ઞાની માણસ તો ઘણીવાર અજ્ઞાનપણાથી જ પાપ કરે છે. એને પાપબંધ થતો નથી એમ નથી, પણ તેની ચીકાશ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, બહુ ઓછી હોય છે; માટે ભણેલ છે, એ તો આલોવી નાખશે એમ કહેનાર અને સમજનાર શાસ્ત્રી રહસ્ય સમજતા નથી, તેમ કહેવાતો જ્ઞાની પણ, તેવાં પાપાયરણ કરતો હોવાથી, રહસ્ય સમજ્યો નથી.

જ્ઞાનનો જે દુરુપયોગ થાય તો મારી દે છે અને તે જ જ્ઞાનનો સદુપયોગ થાય તો તે કાર્ય સિદ્ધ કરી દે છે. રાજ્યદારી નિંદગીનાં રોદણાં જુઓ તો અકારણે હજારો માઠા સંકલ્પ-વિકલ્પો કરવા પડે અને ઊથલપાથલ કરવી પડે; તેવી જ રીતે મોટા વ્યાપારમાં અને તેવી જ રીતે મહાઆરંભોમાં થાય છે. આવી સ્થિતિનો માણસ વિદ્વાન હોય છે તેમાં તો શક નહિ, પણ તેના જ્ઞાનનો સદુપયોગ થતો નથી અને મનના રાજ્યમાં તણાઈ પોતાને હાથે જ ગળામાં ફાંસી નાખી રાવણ, દુર્યોધન, જરાસંઘ, સુભૂમ વગેરેની ગતિ પ્રાપ્ત કરવી પડે છે. વિદ્વાનોએ કદી પણ એમ ન સમજવું કે જ્ઞાન છે માટે વર્તનની જરૂર નથી. જ્ઞાન એવી વસ્તુ છે કે જે તેનો સદુપયોગ ન થાય તો તે વિપરીત પણ કરી નાખે છે. જે જ્ઞાનીને જ્ઞાનબળથી અકાર્યને અકાર્ય સમજી અશકતપણા વગેરે કારણથી તેમાં ત્રાસ પામતા ચિત્તે પ્રવર્તે છે અને નિરંતર તેમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવાને ઇચ્છે છે, તેને ઉદેશીને આ લેખ લખાયો નથી, પણ જેઓ વિદ્વાન ગણાતા છતાં રાચીમાચીને બહુ કપટ કેળવી પાપકાર્યમાં પ્રવર્તે છે અને પોતાનો ખોટો બચાવ કરવા તત્પર થાય છે તેવાઓને માટે આ લેખ છે એમ સમજવું. (૧૪; ૧૨૧)

* અશુભ પ્રકૃતિનો બંધ.

x શુભ પ્રકૃતિનો બંધ.

योगસ્ય हेतुर्मनसः समाधिः परं निदानं तपसश्च योगः ।

તપશ્ચ મૂલં શિવશર્મવલ્લયા, મનઃસમાધિં ભજ * તત્કથશ્ચિત્ ॥ ૧૫ ॥ (ઉપજાતિ)

“મનની સમાધિ (એકાગ્રતા-રાગદ્રેષરહિતપણું) યોગનું કારણ છે, યોગ એ તપનું ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે. અને તપ શિવ-સુખ-વેલડીનું મૂળ છે; તેટલા માટે કોઈ પણ રીતે મનની સમાધિ રાખ.” (૧૫)

વિવેચન—શાસ્ત્રને કોઈ પણ અર્થ વાંચતાં જણાશે કે, તેરમા શ્લોકમાં કહ્યું તેમ, મનોનિગ્રહથી અશુભ કર્મબંધ રોકાય છે, પુણ્યબંધ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેથી પરિણામે મોક્ષપ્રાપ્તિ પણ થાય છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે આત્માને જીંચી પાઘરીએ ચઢાવવા પહેલાં શુદ્ધ ભૂમિકા કરવી જોઈએ. એક ભીંત પર ચિત્ર કાઢવાં હોય તો પ્રથમ તે સાફ કરવી જોઈએ. મનમાં દ્રેષ, ખેદ, વિકલ્પ, અસ્થિરતારૂપ ગ્રાંખરાં અને કચરો બાહેલ હોય ત્યાં સુધી ભૂમિકા અશુભ કહેવાય છે અને તેવી ભૂમિકા પર ગમે તેટલાં ચિત્ર કરો અર્થાત્ વાંચન વાંચો, વિચારો સાંભળો, પણ અસરકારક રીતે શોભતાં થશે નહિ; તે થવા સારુ મનને સ્થિર, એકાગ્ર, રાગ-દ્રેષ-સંકલ્પ રહિત કરવાની પ્રથમ જરૂર છે. એક વખત સમતા પ્રાપ્ત થઈ, સ્થિરતા આવી, એટલે મન પર કબજો આવશે. આવી રીતે જ્યારે યોગ પર જ્ય થાય ત્યારે ઈંદ્રિયો પર અંકુશ આવે છે અને તેથી છ બાહ્ય અને છ આલ્બંતર તપ કરવાનું સૂઝે છે અને કરેલાં તપ કર્મ તપાવવાનું-નિર્જરા કરવાનું-પોતાનું કામ પણ ત્યારે જ કરે છે; ત્યાં સુધી ઘણુંખરું તો તપ કરવાનું મત્ત જ થતું નથી, અથવા અજ્ઞાન કષ્ટરૂપ તપ ફળની ઇચ્છા સાથે થાય છે, જે શાસ્ત્રકારની દષ્ટિમાં લગભગ નકામાં જ છે; તેથી મનઃસંયમપૂર્વક તપ થાય તો તેનાથી કર્મનિર્જરા દ્વારા તરત જ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ કરી આ સંસારના હંમેશાંના કચકચાટનો, રખડપાટનો છેડો આણવો એ સર્વ અંતરંગ હેતુ છે અને તેનું મૂળ સાધન મનઃસમાધિ છે. સુસ પુરુષોએ મનની સમાધિ રાખવા ચત્ન કરવો એ ખાસ જરૂરનું કર્તવ્ય છે. (૧૫; ૧૨૨)

મનોનિગ્રહના કેટલાક ઉપાયો

સ્વાધ્યાયયોગૈશ્વર્યક્રિયાસુ, વ્યાપારૈર્દ્વાદશમાવનામિઃ ।

સુધીશ્લિયોગી સદસત્પ્રવૃત્તિ-ફલોપયોગૈશ્વ મનો નિરુન્ધ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥ (ઉપજાતિ)

“સ્વાધ્યાય (શાસ્ત્રને અભ્યાસ), યોગવહન, ચારિત્રિક્રિયામાં વ્યાપાર, ખાર ભાવના અને મન-વચન-કાયાની શુભ-અશુભ પ્રવૃત્તિના ફળના ચિંતવનથી સુસ પ્રાણી મનને નિરોધ કરે.” (૧૬)

* भर इति पाठान्तरं, भर=धर.

વિવેચન—શાસ્ત્રાભ્યાસ—સ્વાધ્યાયના પાંચ પ્રકાર છે : વાચના (લઘુવું), પૃચ્છના (સવાલો કરવા), પરાવર્તના (પુનરાવર્તન—રીવીઝન), અનુપ્રેક્ષા (મનમાં ચિંતવન) અને ધર્મકથા (ધર્મઉપદેશ). યોગ એટલે મૂળ સૂત્રોના અભ્યાસની યોગ્યતા માટે ક્રિયા તથા તપશ્ચરણ. આ યોગોદ્દહન મનોનિગ્રહનું પ્રબળ સાધન છે અને ઉત્તમ બીજ વાવવા માટે એ ભૂમિકાને શુદ્ધ કરનાર મજબૂત ઉપાય છે. એ બંનેનો એકઠો અર્થ 'સ્વાધ્યાયમાં વ્યાપારથી મનનો રોધ કરવો' એવો પણ થાય છે. આ અર્થ પણ સુંદર છે. એ રીતે વચનયોગ પર જ્ય મેળવવાની સૂચના કરી, અને વળી એમ પણ કહ્યું કે જ્ઞાન એ મુખ્ય મોક્ષસાધન છે.

મનોનિગ્રહનું બીજું સાધન ક્રિયામાર્ગ છે. શ્રાવકયોગ્ય દેવપૂજા, આવશ્યક, સામાયિક, પૌષ્ઠ વગેરે તથા સાધુને આહાર, નિહાર, પ્રતિલેખન, પ્રમાર્જન, કાર્યોત્સર્ગ વગેરેમાં કાયાની શુભ પ્રવૃત્તિ, જેઓ ક્રિયામાર્ગ તરફ કટાક્ષની નજરથી જોતા હોય તેમણે ખાસ યાદ રાખવું કે ક્રિયામાર્ગ એ પણ મનોનિગ્રહનું પરમ સાધન છે. પ્રવૃત્તિવાળા જીવને તો જે નિરાંત મળે તો કંઈક જાતનું તોફાન આદરી બેસે; તેને માટે ક્રિયા બહુ જ ઉપયોગી છે, એટલું જ નહિ પણ ખાસ જરૂરની છે, આ રીતે કાચયોગ પર જ્ય કરવાની સૂચના કરી.

આ સંસારમાં કોઈ વસ્તુ બેસી રહેવાની નથી. સર્વ નાશવંત છે (અનિત્ય), આ જીવને મરતી વખતે કોઈ થોભી રાખનાર નથી (અશરણ), સંસારની રચના વિચિત્ર છે (લવ), આ જીવ એકલો આવ્યો છે (એકત્વ), બીજા સર્વથી બુદ્ધો છે (અન્યત્વ), શરીર મજા-મૂત્ર વિષ્ટા વગેરેથી ભરેલું છે (અશુચિ), મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગથી કર્મ બાંધી જીવ સંસારમાં રખડે છે (આશ્રવ), પણ તે જ જીવ જે સમતા રાખે, મનનો નિગ્રહ કરે, તો કર્મબંધને રોકે છે (સંવર), અને તપસ્યા કરે તો નિકાચિત કર્મોથી પણ મુકાય છે (નિર્જરા), ચૌદ રાજલોકનું સ્વરૂપ ચિંતવવા યોગ્ય છે (લોક સ્વભાવ), સમ્યક્ત્વ પામવું ખરેખરું દુર્લભ છે (બોધિ), ધર્મને કહેનારા ઘણા થયા છે, પણ અરિહંત મહારાજ જેવા નીરાગી કહેનારા બહુ થોડા છે (ધર્મ)—એવી રીતે બાર ભાવનાઓને વારંવાર ભાવવી, તે પર વિચાર કરવો એ મનોનિગ્રહનો ત્રીજો ઉપાય છે. એ ઉપાયથી મન પર અંકુશ આવે છે. આ બાર ભાવના * શાંત સુધારસ ગ્રંથનો મુદ્દો છે.

શુભ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તેનું ફળ સારું થાય છે ખરાબ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તેનું ફળ ખરાબ થાય છે એ સંબંધી વિચારણા કરવી, આત્મનિરીક્ષણ કરવું, આત્માવલોકન કરવું, એ મનોનિગ્રહનો ચોથો ઉપાય છે. જે પ્રાણી પોતાની પ્રવૃત્તિ પર વિચારણા કરે છે, તેને મનોનિગ્રહ બહુ જલદી થઈ જાય છે. અત્ર મનોનિગ્રહના ચાર ઉપાય કહ્યા : શાસ્ત્રાભ્યાસ, ચારિત્ર અને ક્રિયામાં શુદ્ધ વર્તન, ભાવનાનું ભાવન અને આત્માનિરી-

* કર્તા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય, પ્રગટકર્તા શ્રી જેન ધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર.

ક્ષણ. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે આત્માને નિરંતર સંયમયોગમાં પ્રવૃત્ત રાખવો, તેથી ઘણી જાતના ક્ષયદા થાય છે. જો જોને છૂટે મૂક્યો હોય તો, ઉપર જણાવ્યું તેમ, એ ઘણી જાતનાં તોફાન કરે છે. તેટલા માટે ઉમાસ્વાતિ વાચક કહે છે કે:—

પૈશાચિકમાણ્યાનં, શ્રુત્વા મોષાયનં ચ કુલવધ્વાઃ ॥

સંયમયોગૈરાત્મા, નિરંતરં વ્યાપ્તઃ કાર્ષઃ ॥x

‘પિશાચની વાત અને કુળવધૂનું વૃત્તાંત સાંભળીને આત્માને નિરંતર સંયમયોગમાં પરોવેલો રાખવો.’ એક વાણિયાએ પોતાનું કાર્ષ સાધવા માટે એક પિશાચની સાધના કરી. મંત્રયોગે તે પિશાચ સિદ્ધ થયો. તેણે પિશાચને પોતાનું કામ બતાવ્યું; મનસાધ્ય કામ કરનાર પિશાચે અદ્ય સમયમાં કાર્ષ સિદ્ધ કરી આપ્યું. પછી તે વાણિયાને કહે છે કે હવે મને કામ બતાવ, નહિ તો તને મારી નાખું; ઉચમવાળાએ નવરા બેસતા નથી. વાણિયા બુદ્ધિશાળી હતો. તેણે કહ્યું કે અત્રે ખાડો ખોદ. ખાડો ખોદાવતાં તેમાં પાણી જાવું એટલે કહ્યું કે તેમાં એક વાંસ નાખ. પછી એક કાણો વાટકો તેને આપી તે વાંસ પર બંધાવ્યો અને કહ્યું કે તારે કૂવામાંથી પાણી કાઢી વાટકો ભરી દેવો, અને એનું કાણું પુરાઇ ન જાય એ ધ્યાનમાં રાખવું. જ્યાં સુધી હું તને ખીજું કામ ન બતાવું ત્યાં સુધી તારે આ કામ કર્યા કરવું.

કુળવધૂનું દંષ્ટાંત પણ એવું જ છે. પતિ પરદેશ જવાથી તેને દુરાચાર કરવાની ઈચ્છા થઈ છે, એમ સસરાએ દાસી મારફત જાણ્યું ત્યારે પોતે વહુને માથે ધરનો સર્વ કારભાર મૂક્યો અને એટલા કામમાં નાખી દીધી કે એને વિષય સંબંધી વિચાર કરવાની પણ કુરસદ મળે નહિ. આવી રીતે તે સુધરી ગઈ. આ નિયમ ધ્યાનમાં રાખી આત્માને નિરંતર સંયમયોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલો રાખવો, કે જેથી તેને અસ્ત-અસ્તપણે જ્યાં ત્યાં રજાવાની ટેવ પડે નહિ અને પડી હોય તો મટી જાય. (૧૬; ૧૨૩)

મનોનિગ્રહમાં ભાવનાનું માહાત્મ્ય

ભાવનાપરિણામેષુ, સિદ્ધેષ્વિવ મનોવને * ।

સદા જાગ્રત્સુ દુર્ધ્યાન-સૂક્ષ્મા ન વિશન્ત્યપિ ॥ ૧૭ ॥ (મનુષ્ય)

“મનરૂપ વનમાં ભાવના-અધ્યવસાયરૂપ સિદ્ધો સદા જાગ્રત હોય ત્યારે દુર્ધ્યાનરૂપ સુવરો તે વનમાં પ્રવેશ પણ કરી શકતા નથી.” (૧૭)

વિવેચન—ઉપર મનોનિગ્રહના ચાર ઉપાય કહ્યા, તેમાં પણ ભાવનો ઉપાય બહુ અસરકારક, તાત્કાલિક અને ધારેલ અસર ઉપજાવનારો છે; જ્યાં સુધી મનમાં શુદ્ધ ભાવના

x પ્રશમરતિ પ્રકરણ શ્લોક ૧૨૦ મો. અને તેના પર મારું વિવેચન જરા ફેરફાર સાથે આ બંને કથા ત્યાં આપી છે.

* મહાશ્વને इति पाठः ।

આલતી હોય છે, ત્યાં સુધી એક પણ ખોટો વિચાર મનમાં આવતો નથી. એક જંગલનો રાજા સિંહ જ્યાં સુધી જંગલમાં ફરતો હોય છે, ત્યાં સુધી ડુક્કર કે એવાં ખીબાં પ્રાણીઓ એ જંગલમાં રહી તે કેમ જ શકે? પણ ત્યાં પ્રવેશ પણ કરી શકતાં નથી; એવી જ રીતે જ્યાં સુધી મનમાં શુભ ભાવના હોય છે ત્યાં સુધી દુઃખ્યાન-માઠા સંકલ્પો-થતા નથી.

આ હકીકત અનુભવસિદ્ધ છે, દરેક વાંચનારને તેનો અનુભવ થયો હશે. દરેક માણસે જિંદગીના કોઈક વખતમાં-જિંદગીની એક સુખી ક્ષણમાં-આવી સ્થિતિ જરૂર લોગવી હશે. કોઈ વખત દેરાસરમાં પ્રભુના દર્શનથી, કોઈ વખત પૌષ્ઠમાં સ્તવન-ગાનની લયમાં, કોઈ વખત પૂજા ભજાવવાની એકાગ્રતામાં, કોઈ વખત અધ્યાત્મગ્રંથોના વાચન અથવા મનનમાં મન એટલું બધું એકાગ્ર થઈ જાય છે કે બહારના વિચારો આવતા નથી, વિકલ્પો નાસી જાય છે અને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે. અત્ર વલ્કુલેલ સ્થિતિ તો માત્ર વાનકી છે, બાકી, જ્યારે આ જીવને ભાવના ભાવવાની ટેવ પડી જાય છે ત્યારે તો મનમાં અલૌકિક આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસારના કોઈ સુખ સાથે એ આનંદની સરખામણી કરી શકાય તેમ નથી, કારણ કે સંસારમાં કોઈ સુખ તેવું છે જ નહિ. (૧૭; ૧૨૪)

*

*

*

એવી રીતે મનોનિયંત્રક દ્વારા પૂર્ણ થયું. મનોનિયંત્રક અથવા ચિત્તદમન એ શબ્દ આ અધિકારમાં વારંવાર વાપરવામાં આવ્યો છે, તેનો ભાવાર્થ એ છે કે મનમાં વારંવાર જે માઠા સંકલ્પો આવે છે તે પર અંકુશ રાખવો, અસ્થિરતા દૂર કરવી અને મનની સમતા (equilibrium) જાળવી રાખવાની ટેવ પાડવી. ઘરમાં કોઈને મંદવાડ થયો હોય ત્યારે, અથવા મરણ થયું હોય ત્યારે, આ જીવની કેવી દુઃખી સ્થિતિ થઈ જાય છે! પોતે જાણે છે કે અત્ર પોતાને પણ જેસી રહેવાનું નથી, છતાં પણ મનમાં અનેક ખ્યાલો કરી પોતાની મેજે દુઃખી થાય છે. પાડોશીના ઘરમાં આગ લાગી હોય ત્યારે સામાન ફેરવવામાં ધમ્મલ અને પોતાના ઘરમાં આગ લાગી હોય ત્યારે જીવની સ્થિતિ મન પર કાબૂ કેવો છે, તે બતાવે છે. એ તો જાણે જિલો જિલો સળગી જાય છે. આવે વખતે સ્થિર પ્રકૃતિવાળા માણસો ભવિતવ્યતા પર ખ્યાલ કરી જોયા કરે છે. જરૂરના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થતાં પેટમાંથી પાણી પણ ન આવે, ત્યાં જાણવું કે આ જીવ હવે ઉચ્ચતર સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને લાયક થયો છે. વ્યવહારકુશળ માણસો આવું દૃઢ મન રાખી શકે છે, પણ તેથી આ વિષયની કિંમત ઓછી થતી નથી; કારણ કે વ્યવહારકુશળ માણસો ધાર્મિક સદ્ગુણો તરફ ધ્યાન આપે છે ત્યારે ત્યાં પણ બહુ સુંદર કામ કરી શકે છે. મનના સંકલ્પો જવા એ બહુ મુશ્કેલ છે અને તેથી ધ્યાનના પ્રથમ પાયામાં મનને સ્વચ્છ, સ્થિર, રાગદ્વેષ રહિત કરવાનું કહ્યું છે. એમ ભૂમિકા શુદ્ધ થયા પછી યોગક્રિયા થઈ શકે છે અને તેટલા માટે યમ-નિયમ બતાવવામાં આવ્યા છે. મનને સ્થિર કરવું એ કોઈ પણ ગુણ પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ પગથિયું છે. એને તદ્દન કબજે કરવું અને પ્રભુભક્તિ કે ધ્યાનમાં જોડવું એ વધારે

મુશ્કેલ છે, પણ અશક્ય નથી. શ્રી મહાત્મા આનંદધનજી તેટલા જ માટે કહી ગયા છે કે 'મન કેમે કરીને પ્રભુમાં બાઝતું નથી.'*

શરૂઆતમાં મનના સંકલ્પો તદ્દન દૂર કરવા, એ બનવું મુશ્કેલ છે, તેથી અભ્યાસ પાડવાની ઇચ્છાવાળાએ મનમાં જેવો માઠો સંકલ્પ આવે કે તેને દાબી દેવો; જેમ બાળક ને લાત મારે છે તેમ તેને ચોટિયો ભરવો, છતાં મનના બંધારણ પ્રમાણે તે સંકલ્પ પાછો ખેવડા બેરથી હલ્લો કરે છે. જે તે વખતે વધારે દૃઢતા રાખવામાં આવે તો ધીમી ધીમી ટેવ પડવાથી મન પર અંકુશ આવતો જાય છે. બીજું, મનના વિચારો સંજોગાનુસાર થાય છે માટે સંજોગો સારા કરી દેવા, યુક્ત વિચાર કરીને નિર્ણયો કરવા અને પ્રબળ કારણો વગર તે નિર્ણયોને ફેરવવા નહિ. જરા અગવડ પડે તો પણ વિચારો વારંવાર બદલવા નહિ.

આ અધિકારમાં નીચેની હકીકત પર ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે :

૧. મન વશ કરવાની જરૂર.

આનાં કારણોમાં મનનું અચળપણ અને વશ કર્યા પછી તેની શક્તિ તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે. (૧-૨-૪)

૨. મન વશ કરવાનો ઉપદેશ.

ઉક્ત હકીકત વધારે સ્પષ્ટ કરી છે અને સાથે બીક પણ બતાવી છે કે મન વશ કર્યો નહિ તો સંસારમાં રહીશો. (૩)

૩. મનોનિગ્રહ વગર બહિઃક્રિયાનું નિષ્ફળપણ.

ધમ, નિયમ, તપ, ધ્યાન વગેરે સર્વ ક્રિયા, જ્ઞાન અને વર્તન મનોનિગ્રહ વગર નકામાં છે એ ચાર પ્રલોકથી બતાવ્યું છે. (૫-૬-૭-૧૨)

૪. મનને વશ થવાથી સંસારમાં પાત.

ત્રણ દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. (૧૧)

૫. મનોનિગ્રહથી પરમ પુણ્ય, (૧૩) મોક્ષ (૧૫) અને તે વગર વિદ્વત્તાની નિરર્થકતા. (૧૪)

ચોથા વિષયની બીજી બાજુ અત્ર નિર્દિષ્ટ થઈ છે.

૬. મનોનિગ્રહના ઉપાય.

જ્ઞાન, ચારિત્ર, ભાવના અને આત્મવિચારણા. (૧૬)

આ છ વિષયો જુદા જુદા રૂપમાં વિવેચનમાં સારી રીતે ચર્ચવામાં આવ્યા છે. બધી વાતનો સાર એ છે કે મનને મોકળું મૂકી દેવું નહિ.

* આનંદધનજીકૃત શ્રી કુંથુનાથજીનાં સ્તવનની પ્રથમ પંક્તિનો સાર.

હવે મનમાંથી સંકલ્પો દૂર કરવા અથવા સારા વિચાર કરવા, તેની સાથે જ મનને શાંત રાખવું. દરિયામાં વારંવાર મોઝાં આવે છે તેમ મનમાં પણ તરંગના ઉછાળા આવે છે. એ વખતે મનને સ્થિર રાખવું—એ મોટો રાજયોગ છે. આ સંબંધમાં નીચેની કહેવત ઘરમાં સુવર્ણાક્ષરથી કેતરી રાખવા જેવી છે:—

Under all circumstances
KEEP AN EVEN MIND.

Take it
Try it,
Walk with it.
Talk with it,
Lean on it,
Believe in it,
FOR EVER.

સર્વ સંભોગોમાં એકસરખું મન રાખો.

આ શિક્ષા દ્યો,
તેને અજમાવો,
તેની સાથે ચાલો,
તેની સાથે વાત કરો,
તેના ઉપર આધાર રાખો,
તેમાં માન્યતા રાખો,

હંમેશાં

આ જ રાજયોગ, આ જ સંસારનો પાર, આ જ મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપાય. જીવજી શેઠ આનાથી જ મોક્ષે જશે અને તંદુલ મત્સ્ય આ નિયમ બૂલવાથી જ સંસારમાં રબળે છે. મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બન્ધમોક્ષયોઃ એ નિયમ (૪) અને (૫) વિષયમાં બહુ સ્પષ્ટ લખ્યો છે તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરતા નથી.

ચિત્તદમન એ ઘણો જ અગત્યનો વિષય છે તેનાથી કેટલો લાભ થાય છે તે વાંચનારે જોયું હશે. મન સીધું હોય તો કરોડો વરસમાં જે કામ ન થઈ શકે તે એક ઘડીમાં થાય છે. આવા લાલાલાલનો વિચાર વાંચીને, વિચારીને, મનોનિગ્રહ કરવાનો ઉપાય બતાવ્યો છે તે અજમાવવો. શુદ્ધ વર્તન અને ભાવના ઉપર મન દોડાવવું, એક વાર લાઈનમાં પડી જવાશે એટલે પછી આગળ કેમ વધવું તે સૂઝી રહેશે. છેવટે ‘મન સાદ્યું તેણે સઘણું સાદ્યું’ એ શ્રી આનંદધનજી મહારાજના અનુભવસૂત્ર પર ફરી ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

॥ इति सविवरणश्चित्तदमननामा नवमोऽधिकारः ॥

दशमो वैराग्योपदेशाधिकारः ॥

भनोनिग्रह करवानां ચાર સાધનો પૈકી ભાવનાતું ઉપયોગીપણું ગત અધિકારના સોળમા પ્રલોકમાં કહ્યું, હવે મનને ભાવનાવાસિત કરવા માટે સંસાર કેવો છે, તેની સ્થિતિ કેવી છે, તે પર વિચાર ચલાવવાની જરૂર છે. તત્ત્વચિંતકોએ વિચાર કરી કહ્યું છે કે વિચાર કરતાં વૈરાગ્ય આવશે એટલે સંસાર પરથી મન ઊઠી જશે. સંસારબંધનને તોડનાર આ અધિકારનો વિષય પણ બહુ ઉપયોગી છે અને તેના પ્રલોકો પર ઘટતું વિવેચન કરવામાં આંચું છે, ખાસ વૈરાગ્યનો વિષય આ જમાનામાં કેટલો ઉપયોગી છે તે સંબંધમાં આ ગ્રંથના ઉપોદ્ઘાતમાં ઘટિત વિવેચન કરવામાં આંચું છે.

મૃત્યુનો દોર,, તેનો જથ્થો અને તે પર વિચાર

किं जीव ! माघसि हसस्ययमीहसेऽर्थान्, कामांश्च खेलसि तथा कुतुकैरशङ्कः ।
चिक्षिप्सु घोरनरकावटकोटरे त्वा—मभ्यापतल्लघु—विभावय मृत्युरक्षः॥ १ ॥

आलम्बनं तव लवादिकुठारघाता—श्छिन्दन्ति जीविततरुं न हि यावदात्मन् ! ।
तावद्यतस्य परिणामहिताय तस्मि—श्छिन्ने हि कः क्व च कथं भवतास्यतन्त्रः * ॥२॥

“અરે જીવ ! તું શું જોઈને અહંકાર કરે છે ? કેમ હસે છે ? પૈસા અને કામ-લોગોને શા માટે ધરે છે ? અને શા ઉપર નિઃશંક થઈને કુતૂહળથી ખેલ કરે છે ? કારણ કે નરકના ઊંડા ખાડામાં ફેંકી દેવાની ઇચ્છાથી મૃત્યુરાક્ષસ તારી નજીક ઉતાવળો આવતો બાક છે તેનો તો તું વિચાર કર. (૧) જ્યાં સુધીમાં લવ* વગેરે કુહાડાના પ્રહારો તારા આધારરૂપ જીવનવૃક્ષનો છેદ કરે નહીં ત્યાં સુધીમાં હે આત્મન્ ! પરિણામે હિતને માટે યત્ન કર, તેનો છેદ થયા પછી તું પરત્ર થઈશ, એટલે કોણ જાણે કોણ (શુ) થઈશ અને ક્યાં થઈશ અને કેવી રીતે થઈશ ?” (૨)

* स्वतन्त्रः इत्यस्य स्थाने स्वतन्त्रः इति वा पाठः, त्वं कथं स्वायत्तः भविष्यसीत्यर्थः ।

× કાળવિક્ષેપ; બે ઘડીનો સત્તોતરમો ભાગ. એક આંખનો પલકારો મરાય તેને નિમેષ કહે છે. અંધાર નિમેષનો એક કાષ્ઠ થાય છે અને બે કાષ્ઠનો એક લવ થાય છે.

વિવેચન—હવે વૈરાગ્ય-અધિકાર શરૂ થાય છે. તેના સર્વ શ્લોકો હૃદય પર અસર કરનારા અને હૃદયને ઉદ્દેશીને લખેલા છે. તે બરાબર વાંચવા અને વિચારવા યોગ્ય છે. અરે ચેતન! તું બહુ ભૂલ્યો, જરા વિચાર, આ અહંકાર કરે છે, જરા જરામાં હસી પડે છે, ગમે તેવું લવે છે, વાંકોચૂકો ચાલે છે અને જાણે કે તારા જેવો આ પૃથ્વી પર બીજો કોઈ ડાહ્યો નથી એમ માની અભિમાનમાં લેવાતો જાય છે; પણ તારી સ્થિતિ કેટલી છે તે જોતો નથી, એ બહુ મોટા ખેદની વાત છે. તારે માથે મૃત્યુ ભરે છે, તારા પર જીવ મેળવીને તને નરકમાં નાખવાની તદખીર રચ્યા કરે છે. સેતાનની તું સંભાળ લે. તું આમ નિઃશંક થઈ ને ફરે છે, તે તને ઘટિત નથી તું બરાબર વિચાર કર અને તારા શત્રુને ઓળખી રાખ કે જેથી તે તને વિશેષ નુકસાન કરી શકે નહિ.

વળી, આમ કહેવાનું બીજું કારણ એ છે કે આ શરીર ધર્મકરણીમાં સાધનભૂત છે, પણ તે પ્રત્યેક સમયે, પ્રત્યેક કલાકે, પ્રત્યેક દિવસે ક્ષીણ થતું જાય છે. તેને કાળના સપાટા લાગે છે અને મૃત્યુ નજીક આવતું જાય છે, માટે એ શરીરના સાધનથી કાંઈ એવું કામ કરી લેવું જોઈએ કે જેથી પરિણામે આત્મહિત થાય. માણસ ઘણુંખરું તાત્કાલિક લાભ તરફ જુએ છે, પણ વાસ્તવિક રીતે પરિણામે થતા લાભ તરફ જોવું જોઈએ. એક સ્ત્રી પર બળાત્કાર કરનારને કહાય પાંચ મિનિટ સુખ લાગે, પણ પછી દશ વરસ સુધી જેલખત્રા કરવી પડે અથવા જીવન પર્યાંત દેશપાર થવું પડે તેવું નામ સુખ ન જ કહેવાય. * આપણું કલ્પી લીધેલું સુખ ઉક્ત પ્રકારનું છે, માટે તે હકીકતનું સ્વરૂપ વારંવાર સમજી પરિણામ તરફ, લાંબી દૃષ્ટિએ, જોવાની ટેવ ચાડવી, વધારે વિચાર કરવાથી જણાશે કે દાન, શીલ, તપ, ભાવ, સંયમ, ધૃતિ, કષાયત્યાગ વગેરે આ કૌટિમાં આવે છે; તેથી સુજ્ઞ માણસે તેના તરફ લક્ષ્ય આપવું.

આ પ્રમાણે જો તું નહિ કરે તોપણ આયુઃસ્થિતિ પૂરી થયે મૃત્યુ તો તેના દોર તારા ઉપર ચલાવશે; અને પછી તું કઈ ગતિમાં જઈશ? કયા સ્થાનકે જઈશ? ત્યાં શું કરી શકવાને શક્તિમાન રહીશ? એ કાંઈ કહી શકાય નહિ; કારણ કે તારા હાથમાં તે વાત રહેશે નહિ; તું પરતંત્ર થઈ જઈશ. માટે જો સ્વતંત્ર રહેવા ઇચ્છા હોય તો પુરુષાર્થ વડે બધી તૈયારી મૃત્યુ પહેલાં કરી લેવી જોઈએ. મૃત્યુ એ વિભાવદશા છે, પણ વિભાવ દશા એ હાલ સ્વભાવદશા થઈ પડી છે. સુજ્ઞનું કામ એ છે કે તેણે કહી પણ મરણથી ડરવું નહીં, કારણ કે વહેલા-મોડા મરવું તો છે જ. તેમ જ તેણે મૃત્યુની ઇચ્છા પણ રાખવી નહિ. સંસારથી કંટાળેલા અજ્ઞ પ્રાણીઓ મનમાં ઇચ્છે છે કે આના કરતાં મરી ગયા હોઈએ તો છૂટકો થાય, પણ બિચારાને જ્યાંલ આવતો નથી કે મરણ પછી ક્યાં પલંગ ઢાળી રાખ્યા છે? (અને ઢાળી રાખ્યા હોય તોપણ તે કોને માટે?) એવી

* Sec. 376 Indian Penal Code,

અ, ૨૪

રીતે મરણથી ડરવું નહિ, મરણ ઇચ્છવું નહિ. પણ તેને માટે દરેક વખતે તૈયાર રહેવું. એટલે ધાર્મિક કાર્યો કરી, જેમ પરગામ જવાનું લાતું બાંધી રાખે છે તેમ, તૈયાર રહેવું. આ પ્રમાણે કરનારને મૃત્યુસમયે દુઃખ થતું નથી, પશ્ચાત્તાપ કરવો પડતો નથી અને સમાધિમાં કાળ કરીને તે ઉચ્ચ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. (૧, ૨ : ૧૨૫, ૧૨૬)

આત્માની પુરુષાર્થની સિદ્ધિ

ત્વમેવ મોઘ્ધા * મતિમાંસ્ત્વમાત્મન્ ! નેષ્ટાપ્યનેષ્ટા સુખદુઃખયોસ્ત્વમ્ ।

દાતા ચ મોક્તા ચ તયોસ્ત્વમેવ, તત્ત્વેષ્ટસે કિં ન યથા હિતાસિઃ ? ॥ ૩ ॥ (ઉપજાતિ)

“હે આત્મન્ ! તું જ મુઘ્ધ (અજ્ઞાની) છે અને તું જ બાણકાર; સુખની વાંછા કરનાર અને દુઃખનો દ્વેષ કરનાર પણ તું જ છે અને સુખ-દુઃખને દેનાર અને ભોગવનાર પણ તું જ છે; ત્યારે તને પોતાને હિતની પ્રાપ્તિ થાય તેવો પ્રયાસ શા માટે કરતો નથી ?” (૩)

વિવેચન—ઉપરના પ્રલોકમાં પરિણામહિત માટે ચત્ન કરવા ભલામણ કરી, પણ શિષ્ય શંકા કરે છે કે ચત્ન તો દૈવાધીન છે, માટે અમારે કેવી રીતે પરિણામહિત માટે ચત્ન કરવો ? તેને ગુરુ કહે છે કે હે શિષ્ય ! આ આત્મા જ અજ્ઞાની છે અને જ્ઞાની છે, એટલે જ્યાં સુધી તેને જ્ઞાનાવરણીય કર્મો લાગેલાં છે, ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાની છે અને તે ખસેડી નાખવાથી જ્ઞાની થાય છે. સુખને તે પસંદ કરે છે અને સર્વ સંજોગોમાં દુઃખને તે ધિક્કારે છે, તે સુખદુઃખને પેદા કરનાર પણ પોતે જ છે. કારણ કે સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ કર્મબંધ પર આધાર રાખે છે. આ હકીકત બતાવે છે કે કર્યાં કર્મો ભોગવ્યા વગર છૂટકો નથી. આ વિચારથી સમજવાનું એમ નથી કે નિરાંતે કર્મ પર નજર રાખી બેસી રહેવું. આ વિચારનું પરિણામ એ હોવું જોઈએ કે નવાં કર્મો ન કરવાં અને પૂર્વે કરેલાં કર્મો આત્માથી છૂટાં પડે (નિર્જરા થાય) એવા પ્રકારનો પ્રયાસ કરવો.

કેટલાકો ધારે છે કે જૈનીઓ કર્મવાદી છે, પણ તે બરાબર નથી. પ્રાણીએ પુરુષાર્થ કરવો અને તેમાં ફત્તેહ ન થાય તો સમજવું કે ‘કર્મ અનુકૂળ નથી.’ આ જૈન શાસ્ત્રનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે, પણ લોકો તે ભૂલી જવા લાગ્યા છે અને ભૂલથી જૈનને કર્મવાદી માનવા લાગ્યા છે. જો તેઓ કેવળ કર્મવાદી હોય તો કદી પણ મોક્ષે જઈ શકે નહિ; ઐતદિક અનુષ્ઠાનોનું ફરમાન પણ પુરુષાર્થને અંગે જ છે. કર્મને વશ પડેલો જીવ કેવળ કર્મવાદના હાંથી મુક્ત થઈ શકે નહિ; પુરુષાર્થ વગર સર્વથા કર્મની પ્રચુરતા હોય તો તેનો નાશ થઈ શકે જ નહિ; પુરુષાર્થ વગર સર્વથા કર્મક્ષય થવો અસંભવિત છે અને મોક્ષ માનનાર જૈનો પુરુષાર્થથી કર્મનો સર્વથા ક્ષય માને છે તેથી તેઓ એકાંત કર્મવાદી નથી એ સમજાય તેવું છે. શ્રી સુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ તેટલા માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ ફેરવવાની ભલામણ કરે છે. ટીકાકારશ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનો પાઠ ટાંકીને બતાવે છે કે—

* મનિતા इति वा पाठः, ज्ञाता इत्यर्थः ।

અપ્પા નહ વેચરણી, અપ્પા મે કુહસામલી ।
અપ્પા કામદુહા ઘેણ્, અપ્પા મે નંદણં વણં ॥

“મારો આત્મા વૈતરણી નદી છે અને તે જ શાલમલી વૃક્ષ છે. વળી, તે જ કામદુહા ગાય છે અને તે જ નંદનવન છે.” સારા સંજોગો નિષ્પન્ન કરવાની શક્તિ ધરાવનાર મહાન આત્માઓનાં ચરિત્રો જગવિખ્યાત છે. (૩; ૧૨૭)

લોકરંજન અને આત્મરંજન

કસ્તે નિરજ્જન ! ચિરં જનરજ્જનેન, ધીમન્ ! ગુણોઽસ્તિ પરમાર્થદૃશેતિ પદ્ય ।

તં રજ્જયાશુ વિશદૈશ્ચરિતૈર્ભવાબ્ધૌ, યસ્ત્વાં પત્તન્તમબલં પરિપાતુમીષ્ટે ॥૪॥ (વસન્તતિલકા)

“હે નિર્લેપ ! હે યુદ્ધિમાન ! લાંબા વખત સુધી જનરંજન કરવાથી તને કયો લાભ થશે તે પરમાર્થ દૃષ્ટિથી તું જાણે; અને વિશુદ્ધ આચરણ વડે તું તો તેનું (ધર્મનું) રંજન કર કે જે બળ વગરના તારા આત્માનું સંસારસમુદ્રમાં પડતાં રક્ષણ કરવાને શક્તિમાન હોય.” (૪)

વિવેચન—તારે સારાં સારાં કપડાં પહેરી કે મીઠાં મીઠાં ભાષણો કરી લોકોને રીઝવવાનો નકામો ઠકારો શા માટે કરવો પડે છે ? વળી, તારે સંસારમાં મસ્ત રહી વૈરાગી હોવાનો ફાલ કોને માટે કરવો પડે છે ? તું જરા વિચાર કર કે તને તેથી જરા પણ લાભ છે ? જોઓ જરા વિચારણા કરે છે તેઓ સમજી શકે છે કે જનરંજન નકામું છે. ત્યારે કરવું શું ? જોવા પ્રકારનું રંજન કરવું કે જોથી આવતો ભવ સુધરે અને અત્યારે પણ આત્મા પ્રસન્ન થાય. આ ઉપાયનો સમાવેશ આડંબરરહિત ધર્મ કરવામાં સમાય છે, એટલે કે શુદ્ધ વર્તન, ફરજનું યથાસ્થિત ભાન તેમ જ ઉચ્ચ દૃશા પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનરૂપ દાન, શીલ, તપ, ભાવ, ધ્યાન, ધૃતિ, દયા, સત્ય વગેરેનું આચરણ કરવામાં સમાય છે. આવાં રંજનથી સર્વ પ્રકારનો લાભ થાય છે એમ મન કબૂલ કરશે.

શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ શ્રી મલ્લિનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે કે રંજન બે પ્રકારનાં છે : એક લોકરંજન અને બીજું લોકોત્તર રંજન. આ બેમાં શુ કરવા યોગ્ય છે ? ભરત ચક્રવર્તીના મનમાં પણ આ જ સવાલ થયો હતો. ચક્રવર્તીની પ્રથમ પૂજા કરવી કે પિતાશ્રીનો કેવળજ્ઞાન મહોત્સવ પ્રથમ કરવો ? આવા પરસ્પર ગૂંચવણવાળા સવાલો (questions of relative duties) દુનિયામાં આપણને ઘણીવાર મૂંઝવે છે. ઉપાધ્યાયજી તો કહી ગયા છે કે ‘રીઝવવો એક સાંધ, લોક તે વાત કરેરી,’ લોકો ગમે તેમ વાતો કરે પણ આપણે તો સાંધને-પ્રભુને રીઝવવો છે, એટલે કે લોકોત્તર રંજન કરવું છે. આવું જ્યારે મનનું વલણ થાય ત્યારે આત્મા સિદ્ધ સન્મુખ થઈ જાય છે.

આ જમાનામાં દેખાવ કરવાનું કામ વધતું જાય છે. શ્રાવકો શ્રાવકધર્મના આચારનો દેખાવ માત્ર કરે છે, તેમને અત્ર ઉપદેશ છે; તેવી જ રીતે યતિ, ગૌરજી અને સાધુને

પણ ઉપદેશ છે. લોકોને દેખાડવા એવો, મુહપત્તિ રાખવાં અને મોટાં મોટાં વ્યાખ્યાનો આપવાં અને પ્રચલ્નપણે ગમે તેવી આચરણ કરવી તે પેટભરાપણું અથવા નરકગામીપણું બતાવે છે. બધી વાતનું તાત્પર્ય એ છે કે હાથીની જેમ બે પ્રકારના દાંત રાખવા નહિ; લોકોને દેખાડવાનું વર્તન જુદું અને વાસ્તવિક વર્તન જુદું, એમ ન રાખવું. દાંત ફેર કરવો. સાધુ કે શ્રાવક તરીકે ઝોળખાતા દરેકે આ પ્રલોક વિચારવા જેવો છે.

‘સમ્યક્ત્વવાળા અથવા વિરતિવાળા પ્રાણીને ભાવી નિર્લેપતાથી નિર્લેપ એવી રીતે સંબોધી શકાય; તેથી જ પ્રલોકમાં નિરંતર એવું સંબોધન આપ્યું છે અને કોમળ આમંત્રણે બોલાવવાથી જીવનું મન પ્રસન્ન થાય છે અને સાંભળવા તત્પર બને છે, તેટલા માટે બુદ્ધિમાન એવું સંબોધન આપ્યું છે. (ટીકાકાર) જૈન શાસ્ત્રકારો વસ્તુની પ્રરૂપણા કરતાં બે નયમાંથી કોઈ પણ એક નયની મુખ્યતા રાખી પ્રરૂપણા કરે છે. કોઈ જગ્યા પર વ્યવહારની મુખ્યતા હોય છે અને કોઈક જગ્યા પર નિશ્ચયની મુખ્યતા હોય છે. તેમાં વ્યવહારની અપેક્ષાએ જોડે આ જીવ નિરંજન નથી પણ નિશ્ચયની અપેક્ષાએ આ જીવ નિરંજન જ છે, કારણ કે કોઈ પણ અસત્ વસ્તુની ઉત્પત્તિ નિશ્ચયનય માનતો નથી ને તેથી જ નિશ્ચયના મત પ્રમાણે કોઈ અજ્ઞાની કે મિથ્યાત્વી જીવ જ્ઞાન કે સમ્યક્ત્વને પામતો નથી, પણ જ્ઞાની સમ્યક્ત્વી જ તેને પામે છે, અર્થાત્ જે સત્તારૂપે અમલ હોય તે આવીર્ભાવરૂપે થાય છે, એમ તેની માન્યતા છે. તે માન્યતાને આધારે જ અત્રે ઉપદેશ્ય જીવને નિરંજન એવા સંબોધનથી બોલાવ્યો છે. વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ તો આ જીવ મલિન છે, માટે ‘હું નિરંજન!’ એમ સંબોધન તેને થાય નહિ. (૪; ૧૨૮)

મદત્યાગ અને શુદ્ધ ભાવના

વિદ્વાનહં સકલલાંબ્ધરહં નૃપોઽહં, દાતાહમદ્ભુતગુણોઽહમહં ગરીયાન્ ।

इत्याद्यहङ्कृतिवशात्परितोषमेषि, नो वेत्सि किं परभवे लघुतां भवित्रीम् ? ॥५॥ (વસંતતિલકા)

“હું વિદ્વાન છું, હું સર્વ લબ્ધિવાળો છું, હું રાજા છું, હું દાનેશ્વરી છું, હું અદ્ભુત ગુણવાળો છું, હું મોટો છું--આવા આવા અહંકારને વશ થઈને તું સંતોષ પામે છે, પણ પરભવમાં થનારી તારી લઘુતા શું તું બાણતો નથી?” (૫)

વિવેચન—‘સર્વ લબ્ધિ એટલે પડિતપદપ્રાપ્તિ અથવા ધન, ધાન્ય, વસ્ત્ર, પાત્ર, વ્રતપ્રાપ્તિ અથવા આમર્ષ ઔષધિ વગેરે લબ્ધિની પ્રાપ્તિ.’ (ટીકાકાર)

આ જીવને દરેક બાબતમાં હું અને હુંની જ વાત છે, એને તથી દુનિયાના નિયમનું ભાન કે નથી કર્મના સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન. એ તો જરા સારું કામ થશે કે મેં કર્યું, એમ કહી ઝુકાવી પડશે અને જો બરાબર ન થયું તો, કર્મ વગેરેને ઠપકો આપશે. આ અહં-ભાવ એ જ સંસાર છે અને તેટલા માટે જ ઉપાધ્યાયજી મહારાજ લખે છે કે ‘અહં અને મમ એ મંત્ર જગતને અંધ કરનાર છે.’ આ અહંભાવ મટાડવો એ બહુ અગત્યનું કામ

છે. જેઓ આણુ જમાનાના મોહક પ્રવાહમાં ફસાઈ, આ મોટા દુર્ગુણ (પણુ જમાનાએ માનેલા સફળ)માં ફસી પડે છે, તેઓ બંને ભવ બગાડે છે. આ ભવમાં હ'મેશાં અસંતોષ રહ્યા કરે છે, કારણ કે દરેક વાત પોતાની ધારી થતી નથી અને શાસ્ત્રકાર કહે છે કે આવતા ભવમાં અહંકૃતિ કરેલી બાબતમાં જ હીનતા પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજ યોગશાસ્ત્રમાં લખે છે કે:--

જાતિલાભકુલૈશ્વર્યબલરૂપતપઃશ્રુતેઃ

કુર્વન્ મદં પુનસ્તાનિ હીનાનિ લભતે જનઃ ॥

“જાતિ, લાભ, કુળ, ઐશ્વર્ય, બળ, રૂપ, તપ અને જ્ઞાનનો મદ કરવાથી પ્રાણી તેજ બાબતમાં હીન થાય છે”* (૫; ૧૨૯)

તને મળેલી જોગવાઈ

વેત્સિ સ્વરૂપફલસાધનવાધનાનિ, ધર્મસ્ય તં પ્રભવસિ સ્વવશશ્ચ કર્તુમ્ ।

તસ્મિન્ યતસ્વ મતિમન્નધુનેત્યમુત્ર, કિશ્ચિત્ત્વયા હિ ન હિ સેત્સ્યતિ મોત્સ્યતે વા ॥૬॥

(વસ્તન્તતિલકા)

“તું ધર્મનું સ્વરૂપ, કુળ, સાધન અને બાધક જાણે છે અને તું સ્વતાંત્ર હોઈને ધર્મ કરવાને સમર્થ છે. તે માટે તું હમણાં જ (આ ભવમાં જ) તે કરવા યત્ન કર; કારણ કે આવતા ભવમાં તારાથી કાંઈ પણ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ અથવા જાણી શકાશે નહિ.” (૬)

વિવેચન—ધર્મનું સ્વરૂપ—શ્રાવકધર્મ અથવા સાધુધર્મનું સ્વરૂપ.

ધર્મનું કુળ—પરંપરાએ મોક્ષ અને તાત્કાલિક નિર્જરા અથવા પુણ્યપ્રાપ્તિ.

સાધન—ચાર અનુયોગ, અનુકૂળ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ વગેરે અથવા ચાર વસ્તુઓ મળવી બહુ દુર્લભ છે : મનુષ્યપણું, ધર્મશ્રુતિ, શ્રદ્ધા અને સંયમમાં વીર્ય.

બાધક—કુળન્મ, કુક્ષેત્ર, પ્રતિકૂળ દ્રવ્ય, પ્રમાદ વગેરે.

આ સર્વ તું જાણે છે, એટલે તને ધર્મનાં સાધન અને અંતરાયની ખબર છે, તેમ જ તેનું સ્વરૂપ અને તે કરનારને કુળ શું મળે છે તે પણ જાણે છે. વળી, તું સ્વતાંત્ર છે. જ્યારે પરમાધામીને વશ થઈશ ત્યારે તો તારાથી કાંઈ બની શકશે નહિ, પરંતુ અત્યારે તો તારે ધણી સારી જોગવાઈ પ્રાપ્ત થઈ છે કે જે બીજે મળી શકે તેમ નથી. આવો આર્થ દેશ, ગુરુની સતત જોગવાઈ, સિદ્ધિક્ષેત્ર (શત્રુજય)નું સાંનિધ્ય, રાજકર્તાની ધર્મ સંબંધમાં સર્વ પ્રકારની છૂટ અને લોકોમાં ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવાની ઈચ્છા : આ સર્વસામાન્ય જોગવાઈ અને તે ઉપરાંત શરીરસંપત્તિ, વિદ્યાભ્યાસ, ધર્મરુચિ વગેરે તને જે ખાસ લાભ મળ્યા હોય, તે સમજી લઈને આ ભવમાં કાંઈ કર. જેમ વ્યવહારમાં

* આ સંબંધી વિશેષ હકીકત સાતમા કથાય અધિકારમાંથી મળશે. અને બાકી તો રાવણ, બાહુબલ, સ્થૂલભદ્ર, સનતકુમાર વગેરેનાં દર્શનો પ્રસિદ્ધ છે.

નામ કાઢવાની ખરજ આવે છે, તેમ ધર્મમાં નામ કાઢવાની ખરજ આવે તેમ કર, તારા પોતાના આત્મહિત માટે, તારી કોમ માટે, તારા દેશ માટે, મનુષ્યસમૂહ માટે, આખી સૃષ્ટિ માટે તારાથી બને તે કર. કાંઈ ન બને તો તું જે સંજોગોમાં મુકાયલો હો તેમાં ઉત્તમ રીતે તારો પાઠ ભજવ. તું આવતા ભવ ઉપર આધાર રાખતો હો તો તારી ભૂલ છે, કારણ કે ત્યાં તને આવી જોગવાઈ મળશે કે નહિ એ કહી શકાય નહિ; અને વળી, તારી જવાબદારી કે ફરજ શું છે તેનું જ્ઞાન અને વિવેક ત્યાં તને રહેશે કે નહિ તે પણ કહી શકાય નહિ; માટે આ સારી જોગવાઈનો લાભ લેવા તું યત્ન કર. ચિદાનંદજી મહારાજ બરાબર એ જ મતલબનું જ્ઞાન રેડે છે:—

ચેતન ચાર ગતિમાં નિશ્ચે, મોક્ષદાર એ કાયા રે,
કરત કામના^૧ સુર પણ યાકી^૨, અનકું અનર્ગલ^૩ માયા રે,
પૂરવ પુણ્ય ઉદય કરી ચેતન, નીકા નરભવ પાયા રે.
રોહિણીગરિ^૪ જીમ રતન ખાણુ તિમ. ગુણ સહુ યામે સમાયા રે,
મહિમા મુખથી વરણુત બકી, સુરપતિ^૫ મન શંકાયા રે. ॥ પૂરવ૦
યા તન વિણુ તહુ કાલ કહો કિન, સાચા મુખ નિપજાયા રે,
અવસર પાય ન ચૂક^૬ ચિદાનંદ, સતગુરુ શું ફરસાયા રે. ॥ પૂરવ૦ (૬;૧૩૦)

ધર્મ કરવાની આવશ્યકતા; તેથી થતો દુઃખક્ષય

ધર્મસ્યાવસરોઽસ્તિ પુદ્ગલપરાવર્તૈરનન્તૈસ્તવા-

યાતઃ સમ્પ્રતિ જીવ ! હે પ્રસહતો દુઃસ્વાન્યનન્તાન્યયમ્ ।

સ્વલ્પાહઃ પુનરેષ દુર્લભતમશ્ચાસ્મિન્ યતસ્વાર્હતો,

ધર્મ કર્તુમિમં વિના હિ નહિ તે દુઃસ્વક્ષયઃ કર્હિન્ચિત્ ॥૭॥ (શાર્દૂલધિક્રીડિત)

હે ચેતન ! બહુ પ્રકારે અનેક દુઃખો સહન કરતાં કરતાં અનંતા પુદ્ગલપરાવર્તન કર્યા પછી હાલમાં તને આ ધર્મ કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો છે; તે પણ થોડા દિવસ આલશે. અને ફરી ફરીને તેવો અવસર મળવો મહામુશ્કેલ છે; માટે ધર્મ કરવામાં ઉદ્યમ કર. આ વગર તારાં દુઃખનો કદી પણ અંત થશે નહિ.” (૭)

વિવેચન—અનંત દુઃખ ખમતાં અને અનંત કાળ ગયા પછી, કુદરતી રીતે નદીના પ્રવાહમાં અથડાઈ અથડાઈને ગોળ થતા પાષાણના ન્યાયથી, આ જીવ મનુષ્યભવ પામે છે. એની દુર્લભતા કેટલી છે તે ઉપર સમજાઈ ગયું છે. એ મનુષ્યભવ પણ વળી બહુ થોડો વખત ચાલે છે. આ જમાનામાં મનુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય ગણીએ, તો તેમાંથી પ્રથમનાં ૨૦ અને પછવાડેનાં ૩૦ વર્ષ લગભગ નકામાં છે. બાળપણમાં અજ્ઞતા અને

૧. અભિલાષા. ૨. મનુષ્યકાયાની. ૩. અમાપ. ૪. રત્નગિરિ. ૫. ઈદ્ર. ૬. ભૂલ. ૭. ખતાવ્યું.

વૃદ્ધાવસ્થામાં અશક્તિ આ વર્ષોને નકામાં બનાવે છે. બાકીના મધ્યના વખતમાં બને તે કર. ફરી ફરીને આવી જોગવાઈ મળશે નહિ. જો અત્યારે ભૂલ્યો તો પાછો ફરીને જલદી ઠેકાણે પડીશ નહિ ધર્મ વગરનું જીવન એ નકામું જીવન જ છે. ધર્મ વગર દુઃખનો નાશ થતો નથી અને ધર્મપ્રાપ્તિ મોટે ભાગે મનુષ્યલવમાં જ થઈ શકે છે, તેથી આ અવસરનો લાભ લેવા કહ્યું છે. અનંત કાળનું સ્વરૂપ પાંચમા કર્મબ્રંથથી બાણી લેવું.

*પુદ્ગળપરાવર્તનનું સ્વરૂપ બાણવા જેવું છે. તેના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવથી પ્રત્યેકના બાદર અને સૂક્ષ્મ લેહ કરતાં આઠ પ્રકાર થાય છે.

ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ, કાર્મણ, ભાષા, આસોન્ધ્વાસ અને મનોવર્ગણાપણે ચૌદ રાજલોકનાં સર્વ પુદ્ગળો પરિણમાવે એટલે પ્રત્યેક વર્ગણારૂપે દરેક પુદ્ગળપરમાણુ પરિણમાવે ત્યારે દ્રવ્યથી બાદર પુદ્ગળપરાવર્તન થાય (કોઈક આચાર્યો પ્રથમની આર વર્ગણારૂપે સર્વ પુદ્ગળ પરિણમાવવાનું કહે છે.) એ જ પુદ્ગળપરમાણુને પ્રથમ ઔદારિક વર્ગણારૂપે લોગવે, ત્યાર પછી અનુક્રમે વૈક્રિય વર્ગણારૂપે લોગવે, ચાવતૂ મનોવર્ગણારૂપે લોગવે. તેમાં એક પરમાણુને ઔદારિક તરીકે લોગવ્યા પછી, વચ્ચે વૈક્રિયાદિક રૂપે ગમે તેટલા લોગવે તે ગણવા નહિ. એવી રીતે અનુક્રમે સાતે વર્ગણાપણે સર્વ પુદ્ગળો લોગવાય ત્યારે દ્રવ્યથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે.

લોકાકાશના અસંખ્ય પ્રદેશો છે. તે દરેક પ્રદેશને મરણથી સ્પર્શે ત્યારે ક્ષેત્રથી બાદર પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે. અને લોકાકાશનાં સર્વ પ્રદેશોને ક્રમસર એક પછી એક પ્રદેશો સ્પર્શે મરણ પામે, એમ સર્વ પ્રદેશોનો અનુક્રમે સ્પર્શ થાય ત્યારે ક્ષેત્રથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે. આમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે કોઈ પણ એક પ્રદેશો મરણ થયા પછી તેના અનંતર પ્રદેશો મરણ થાય તે જ પ્રદેશ ગણવે; બાકી અન્ય પ્રદેશોએ વચ્ચેના વખતમાં ગમે તેટલાં મરણ થાય તે પ્રદેશો ગણવા નહિ.

ઉત્સર્પિણીના અને અવસર્પિણીના સર્વ સમયો આડાઅવળા મરણથી સ્પર્શે ત્યારે કાળથી બાદર પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે. અને, ઉપર બતાવેલી રીત પ્રમાણે, એક કાળચક્રના પ્રત્યેક સમયને અનુક્રમે મરણ વડે સ્પર્શે, ત્યારે કાળથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે. એમાં ઉત્સર્પિણીમાં પ્રથમ સમયે કાળ કર્યો પછી તેના પછીના જ બીજા સમયે બીજી કોઈ પણ ઉત્સર્પિણીમાં કાળ કરે તે જ ગણાય છે, વચ્ચેના મરણસમયો ગણાતા નથી.

કષાયના કારણથી જે અધ્યવસાય થાય તેને લીધે કર્મબંધ થાય છે. એ કર્મબંધમાં

* આ વિષય વધારે પારિભાષિક (technical) છે. એ બરાબર સમજવા માટે ગુરુગમની જરૂર પડશે. કોઈક જરૂરી હકીકત ઉપમિતિલવપ્રપંચાના પ્રથમ ભાગના ભાષાંતરમાં બતાવી છે. પ્રકાશક, શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર.

બહુ તરતમતા હોય છે. કષાય મંદ કે તીવ્ર હોય તેમ કર્મના અનુબંધમાં ફેર પડે છે. એનાં અસંખ્ય સ્થાનો છે અને તેથી અનુબંધસ્થાન પણ અસંખ્ય છે. પ્રાણીને જેવી જેવી જુદી જુદી વાસના તેટલા તેટલા જુદા જુદા અધ્યવસાય થાય છે અને તે પ્રત્યેકમાં તરતમતા હોય છે તેથી પ્રત્યેકનું સ્થાન જુદું પડે છે. એ અનુબંધસ્થાન અસંખ્ય સમજવાં. એ સર્વ અધ્યવસાયસ્થાનક આગળપાછળ ફરસીને પૂરા કરે ત્યારે ભાવથી બાહર પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે; અને પ્રથમ અલ્પકષાયોદયરૂપ અધ્યવસાયે છતો મરણ પામે, ત્યાર પછી બીજાં ગમે તેવાં સ્થાનકોએ મરણ પામે તે ગણાય નહિ, પણ ત્યાર પછી તેની અનંતરના અધ્યવસાયસ્થાનકે મરણ પામે તે જ ગણાય. એવી રીતે સર્વ અધ્યવસાયસ્થાનકોએ અનુક્રમ પ્રમાણે આલતો કાળ કરે ત્યારે ભાવથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે.

આ સ્વરૂપમાં બાહર પુદ્ગળપરાવર્તનના ચાર ભેદ કહ્યા છે એ જરા ઠીક લાગશે. કારણ કે એમાં બહુ ઓછા ભવો કરવા પડે છે (પ્રમાણમાં), પરંતુ શાસ્ત્રકાર કહે છે કે, એ સમજવાથી સૂક્ષ્મ ભેદ ગ્રાહ્યમાં આવે તેથી જ બતાવ્યા છે. બાકી, આ જીવે જે અનંત પુદ્ગળપરાવર્તન કર્યાં અને હજી કદાચ કરશે તો તે સૂક્ષ્મ સમજવાં.

હે જીવ ! આ સ્વરૂપ વાંચીને વિચારતાં આંખો ઓડે આવશે. આવાં અનંત પુદ્ગળપરાવર્તન તેં કર્યાં છે અને જો ધર્મ નહિ કરે તો તેવા અનંત પુદ્ગળપરાવર્તન સુધી હજી રખડવું પડશે, પણ ન રખડવું એ તારા હાથની બાજીને ખેલ છે; માટે ઊંઠ, પ્રમાદ ત્યાગ કર, ધર્મ કર અને ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર (૭; ૧૩૧).

અધિકારી થવા પ્રયત્ન કર

ગુણસ્તુતીર્વાઙ્છસિ નિર્ગુણોઽપિ, સુખપ્રતિષ્ઠાદિ વિનાપિ પુણ્યમ્ ।

અષ્ટાઙ્ગયોગં ચ વિનાપિ સિદ્ધી-ર્વાતૂલતા કાપિ નવા તવાત્મન્ ॥૮॥ (ઉપજાતિ)

“ તારામાં ગુણ નથી તોપણ તું ગુણની પ્રશંસા થતી સાંભળવા ઇચ્છે છે, પુણ્ય વગર સુખ અને આબરૂ ઇચ્છે છે, તેમ જ અષ્ટાંગ યોગ વગર સિદ્ધિઓની” * વાંછા રાખે છે. તારું વાચકપણું તો કાંઈ વિચિત્ર લાગે છે !” (૮)

વિવેચન—આ જીવને એક એવી ટેવ પડી ગઈ છે કે પોતાનામાં ન હોય, તે ગુણો હોવાનો કાંકો રાખવો, ગુણ વગર તે હોવાનો દાવો કરવો, અથવા તે ગુણો હોવાની સ્તુતિ થવાની ઇચ્છા રાખવી, એ મૂખાંઈ છે. તેવી જ રીતે પુણ્ય વગર શેઠિયા થઈને મોટરમાં ફરવાની કે માન-પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની ઇચ્છા રાખવી તે ગેરનાજબી છે. દુનિયાનાં ભાગ્યશાળી પ્રાણીઓ તેં નથી જ્યાં કે જ્યાં જન્મે ત્યારથી તે મરે ત્યાં સુધી દુઃખનો ખ્યાલ પણ કરી શકતાં નથી શ્રેણિક નામના રાજાને કરિયાણું ધારી ‘શ્રેણિકને વખારે નાખો’ એમ

* અણિમા વગેરે આઠ સિદ્ધિઓ છે. જુઓ ધર્મરત્નપ્રકરણ પ્રથમ ભાગ તથા આદિશ્વરચરિત્ર.

કહેનાર શાલિભદ્ર કેવા સુખી હશે ? પણ પુણ્ય કર્યા વગર એવા સુખની આશા રાખવી એ મૂર્ખાઈ છે. વૃક્ષ વાઝા સિવાય ફલની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. વળી, આ જીવ એવી વાંછાઓ નિરંતર કર્યા કરે છે તે દરેકને અનુભવસિદ્ધ હકીકત છે, પણ કારણ સેવ્યા વગર કાર્યને ઇચ્છવું તે તદ્દન મૂર્ખાના ખેલ છે. સુખને નિરંતર ઇચ્છવું અને તેના કારણભૂત ધર્મને ન કરવો તે મૂર્ખાઈ નહિ તો ખીજું શું ? એને સુખ ક્યાંથી મળી શકે ? તેવી જ રીતે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ એ અષ્ટાંગ યોગ (જેના સ્વરૂપ માટે જુઓ યોગશાસ્ત્ર +) વગર સિદ્ધિઓ મેળવવાની આશા રાખવી એ મૂર્ખાઈ છે.

વાતનો સાર એ છે કે દરેક બાબતમાં હોંશ રાખવાને બદલે તેના આધિકારી થવું જોઈએ. લક્ષ્મી એ દાસી છે અને તેના અધિકારી પાસે તે તદ્દન સહેલાઈથી આવે છે. જેમ ઉપરની ત્રણે બાબતની પ્રયાસ વગર ફેગટ વાંછા કરવી એ મૂર્ખાઈ છે, તેવી જ રીતે ધર્મ કર્યા વગર દુઃખક્ષયની આશા રાખવી, એ પણ વાચડાપણું છે; એવું કહી બનતું જ નથી. અધિકારી થયા વગર વાંછા ન કરવી એ સામાન્ય નિયમ છે અને તે ઝીણી તથા મોટી દરેક બાબતમાં લાગુ પડે છે. (૮; ૧૩૨)

પુણ્યાભાવે પરાભવ અને પુણ્યસાધનતું કરણીયપણું

પદે પદે જીવ ! પરાભિભૂતીઃ, પર્યન્ કીમીર્ઘ્યસ્યધમઃ પરેભ્યઃ ।

અપુણ્યમાત્માનમવૈષિ કિં ન, તનોષિ કિં વા ન હિ પુણ્યમેવ ? ॥ ૯ ॥ (ઉપજાતિ)

“હે જીવ ! પારકાએ કરેલ પોતાનો પરાભવ જોઈને તું અધમપણે બીજાઓ તરફ શા માટે ઈર્ષ્યા કરે છે ? તારા પોતાના આત્માને નિપુણ્યક (અપુણીઓ) કેમ સમજતો નથી ? અથવા પુણ્ય કેમ કરતો નથી ?”

વિવેચન—પોતાપણાનું માન (self-respect) નામનો કહેવાતો સફળુષ્ટ પણ અહંકારની કોટિમાં જ આવે છે. જ્યારે જીવ કોઈ ઠેકાણે પરાભવ પામે છે ત્યારે પરાભવ કરનારની ઈર્ષ્યા કરે છે અથવા તેના પર ગુસ્સે થાય છે; પણ પોતાનો આત્મા પરાભવ પામવાનો અધિકારી શા માટે થયો તેનો વિચાર કરતો નથી. જરા વિચાર કરીશ તો સમજશે કે પરાભવ પાપથી થાય છે અને તારો પોતાનો આત્મા અપુણીઓ છે. તેથી જ તને પરાભવ પ્રાપ્ત થયો છે; માટે તારે બીજાની ઈર્ષ્યા કરવી તે અયોગ્ય છે. માત્ર સન્માન મેળવવા માટે પુણ્ય કરવું, એવો અવ ઉદ્દેશ નથી, પણ કોઈનાથી પરાભવ થાય તે પ્રસંગે આર્ત-રોદ્રધ્યાન ન કરવાનો અને અચૂકપણે પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના હેતુભૂત વિશેષ ધર્મ કરવાનો ઉપદેશ છે. (૯; ૧૩૩)

x કર્તા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય

અ-૨૫

પાપથી દુઃખ અને તેનું ત્યાજ્યપણું

કિમર્દયન્નિર્દયમઙ્ગિનો લઘૂન્, વિવેષ્ટસે કર્મસુ હી * પ્રમાદતઃ ।

યદેકશોડ્વ્યન્યકૃતાર્દનઃ સહત્યનન્તશોડ્વ્યજ્ઞચયમર્દનં ભવે ॥૧૦॥ (વંશસ્થવિલ)

“તું પ્રમાદથી નાના જીવોને પીડા આપવાના કર્મમાં નિર્દયપણે શા માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે? પ્રાણી જીવને જે પીડા એક વાર પણ નીપજાવે છે, તે જ પીડા ભવાંતરમાં તે અનંત વાર ખર્ચે છે.” (૧૦)

વિવેચન—ઉપરના એ શ્લોકમાં પુણ્ય કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને તેને આદરવાથી લાભ છે એ બતાવ્યું. હવે પાપનું ત્યાજ્યપણું બતાવે છે. પાપ કરતી વખતે જ જાણે મન પ્રથમ તો પાછું હટે છે, પણ ઘણા કાળના થયેલા સ્વભાવને લીધે પાછું તે માઠા વિકારને વશ થઈ જાય છે. ખૂન કરનારને એક વખત અટકવાનું મન થાય છે, તેવી જ રીતે પરસ્ત્રી સેવનારને પણ થાય છે. આવી રીતે આત્માની શુદ્ધ સ્થિતિનો ભાવ દેખાય છે; પણ તેના ઉપર ત્યાર પછી મનોવિકારના તરંગો જાહે છે એટલે શુદ્ધ ખ્યાલ (Conscience) નાશ પામી જાય છે અને પાપ સેવાય છે. હવે આવી રીતે પાપ સેવનારને પરભવમાં ઘણું વેઠવું પડે છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે જીવને જે પ્રકારની પીડા નિપજાવી હોય તેનાથી આકરી પીડા તે નિપજાવનારને અનેક વાર સહન કરવી પડે છે. વીર પરમાત્માના હસ્ત-દીક્ષિત શિષ્ય શ્રી ધર્મદાસગણિ કહે છે કે :—

વહમારણઅઠ્ઠમ્કલાણદાણવરધણવિલોચનાઈજં ।

સવ્વજહણ્ણો ઉદઓ, દસગુણિઓ ફક્કસિ કયાળં ॥

તિવ્વયરે ઉ પઓસે, સયગુણિઓ સયસહસ્સકોહિગુણો ।

કોહાકોહિગુણો વા, હુજ્જ વિવાગો વહુતરે વા ॥

અર્થ—“લાકડી વગેરેનો પ્રહાર કરવો, પ્રાણ-વ્યપરોપણ કરવું, જૂઠું કલંક દેવું અને પરધનનું હરણ કરવું વગેરે એક વાર કર્યાનો જઘન્ય ઉદય પણ દશ વખત તો થાય છે અને તીવ્ર પ્રદેષથી કરેલ હોય તો સો, હજાર, લાખ, કોડ અને કોડકોડ વાર પણ ઉદય થાય છે.”

આમ કેમ અને? અને આમાં ન્યાય કયાં રહ્યો? એમ સામાન્ય જનના મનમાં પ્રશ્ન થાય છે. તેનો પણ ખુલાસો છે. પાંચ રૂપિયાની ચોરી કરનારને ૬૩ કેટલો છે? પાંચ મિનિટ બગાડકારે વિષયસુખ ભોગવનારને કેટલું કેટલાં વર્ષની સજા કરે છે? અમુક પાપ વખત દ્રવ્ય ઉપર બંધાતું નથી, પણ તે વખતે તે પાપકર્મ કરવામાં તીવ્રતા કેવી છે તે પર તેનો રસબંધ પડે છે. આ ટૂંકી વાતમાંથી બહુ સાર લેવા જેવો છે. પાપકર્મથી નિરંતર ડરતા રહેવું અને ક્ષણિક સુખની ખાતર પાપકર્મ સેવવું નહિ.

* પ્રમાદતઃ ને બદલે કવચિત્ પ્રમોદતઃ પાઠ છે, તેનો અર્થ પણ સારો છે.

હમેશાં પાપકર્મ કરતી વખતે વિચારવું કે સામા પ્રાણીની જગ્યાએ આપણે હોઈએ અને આપણું મન સાવધાન હોય તો આપણને કેવું લાગે? પાપ ન કરવું એ જ આ જિંદગીનું સાર્થક છે. અનંત કાળથી સંસારમાં નવા નવા જન્મ લઈ આંટા માર્યા કરે છે, તેમ આ મનુષ્યજન્મ પણ એક આંટો માત્ર થઈ જશે, એવી જેને ધીક લાગતી હોય તે પાપાચરણ કરે જ નહિ.

પાપ કેને કહેવાં તે શોધવું મુશ્કેલ નથી. કેટલીક વાર સૂક્ષ્મ બાબતમાં શંકા પડે તો વિદ્વાનોને પૂછી ખુલાસો કરવો અને સામાન્ય વ્યવહાર માટે તો અઠાર પાપસ્થાનકોનું સ્વરૂપ યથાસ્થિત સમજવું. જૈન શાસનનું મંડાણ જીવની દયા પર છે, તેથી અત્ર યે પ્રલોકમાં દયા રાખવી, એ મુખ્ય ઉપદેશ છે અને તે પ્રમાણે સર્વ પાપોને માટે સમજી લેવું. (૧૦;૧૩૪)

પ્રાણીપીડા; તેનું નિવારણ કરવાની જરૂર

यथा सर्पमुखस्थोऽपि, भेको जन्तूनि भक्षयेत् ।

तथा मृत्युमुखस्थोऽपि, किमात्मन्नर्दसेऽङ्गिनः ? ॥ ૧૧ ॥ (અનુષ્ટુપ)

“જેમ સર્પના મુખમાં રહ્યા છતાં પણ દેડકાં અન્ય જંતુઓનું ભક્ષણ કરે છે, તેમ હે આત્મન! તું મૃત્યુના મુખમાં રહ્યો થકો પ્રાણીઓને કેમ પીડા આપે છે?” (૧૧)

વિવેચન—અહીં જેસી રહેવાનું હોય તો તો બાણે ઠીક, પણ આશા તો મોટા ડુંગર જેટલી છે અને મરવું પગલાની નીચે છે. તેમાં કાળ કચારે આવશે તે પણ પોતે બાણતો નથી, છતાં એક ઘડી પણ નિરાંતે જેસતો નથી; ચોતરફ ધમાધમ કરી મૂકે છે. એક તરફ ગાડીઓ દોડાવે છે, તો બીજી તરફ નાચ નચાવે છે. આમ પ્રવૃત્તિ અને મોજશોખમાં, વિષય અને કષાયમાં, અપ્રામાણિકપણામાં અને અભિમાનમાં, આબ્યો છે તેમ જ ખાલી હાથે ચાલ્યો બચ છે. અરે! કાળના એક સપાટામાં ઊંધા પડનાર મોક્ષાભિલાષી પ્રાણી! જરા ચેત, પાપાચરણ કરવાની ધીક રાખ અને સંસારની વાસ્તવિક સ્થિતિ શી છે તેનો વિચાર કર! સર્પના મોઢામાં પડ્યો છે, ચવાઈ જવાની એક ઘડીની વાર નથી, તે વખતે પણ દેડકો જીવડાં ખાય છે. આવું અજ્ઞાન કેઈનું હોય? પણ તારું છે! વિચારી જોજો. (૧૧; ૧૩૫)

માની લીધેલું સુખ; તેનું પરિણામ

आत्मानमल्पैरिह वञ्चयित्वा, प्रकल्पितैर्वा तनुचित्तसौख्यैः ।

મવાધમે કિં જન! સાગરાણિ, સોઢાસિ હી નારકદુઃસ્વરાશીન્ ॥ ૧૨ ॥ (ઉપજાતિ)

“હે મનુષ્ય! થોડાં અને તે પણ માની લીધેલાં શરીરનાં અને મનનાં સુખ વઢે આ ભવમાં તારા આત્માને છેતરીને અધમ ભવોમાં સાગરોપમ સુધી નારકીનાં દુઃખો સહન કરીશ.”

વિવેચન—સુખ શું? તેનો ખ્યાલ છે? સામાન્ય માણસની નજરમાં કેટલીક વાર પાપાયરણ કરનારા માણસો સુખી દેખાય છે, તેનો અત્ર ખુલાસો કરે છે. પાંચ-પચાસ હજાર કે લાખ રૂપિયા મળે તેને સુખ કહેતા હો તે, તે પણ થોડો વખત જ ચાલે છે. અને જેને તમે સુખ કહો છો, તે સુખ નથી પણ માની લીધેલું સુખ છે. બરાબર વિચાર કરજો કે એમાં સુખ શું? જુઓ દુનિયાનો સર્વ અનુભવ લઈ રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ પણ લખે છે કે:—

તૃષા શુભવ્યાસ્યે પિવતિ સલિલે સ્વાદુ સુરમિ,
 ક્ષુધાર્તઃ સઙ્ગાલીન્કવલયતિ શાકાદિવલિતાન ।
 પ્રદીપ્તે રાગાગ્નૌ સુદૃઢતરમાશ્નિષ્યતિ વધૂં,
 પ્રતીકારો વ્યાધેઃ સુખમિતિ વિપર્યસ્યતિ જનઃ ॥

જ્યારે તરસથી ગળું સુકાઈ જતું હોય ત્યારે ઠંડું પાણી પીને હાથ કરે છે, પણ એમાં સુખ શું? ભૂખથી પીડાય છે ત્યારે ચોખા, શાક વગેરે ખાય છે, પણ એમાં સુખ શું? રાગાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય ત્યારે સ્ત્રીનો સંયોગ કરે છે, તેમાં સુખ શું? વ્યાધિના ઔષધને આ જીવ બૂલથી સુખ માને છે. જરા વિચારે તો માલૂમ પડશે કે એમાં સુખ જેવું કંઈ છે જ નહિ. આવા માની લીધેલા સુખના ખોટા ખ્યાલમાં ફસાઈને આ જીવ મહામાઠાં કર્મો બાંધીને અધોગતિ પામે છે. આ બધાંનું કારણ માત્ર એક જ છે કે વાસ્તવિક સુખ શું છે? પૌદ્ગલિક સુખ કેવું છે? કોને છે? કેટલું છે? ક્યારે છે? શા માટે છે? શા પરિણામવાળું છે?—તેનો પૂરતો વિચાર કરતો નથી; વિચાર કરનારાઓ નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી કહેવા આવે છે તે તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો નથી અને સંસાર વમળમાં ફસાયા કરે છે. પરિણામે અસંખ્ય વર્ષે થતા એક પલ્લેપમ જેવા દશ કોડાકોડી પલ્લેપમથી થતા એક સાગરોપમ જેવા અનંતા સાગરોપમ સુધીનો કાળ નરક નિગોદમાં કાઢે છે. અનંત કાળ પરિભ્રમણ કરતાં કોઈક જ વાર મનુષ્યલવ મળે ત્યારે આવી રીતે હારી જાય છે અને પછી બાકીનો કાળ સંસારમાં રખડ્યા કરે છે.

સાગરોપમનું બરાબર પ્રમાણ પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રંથથી જાણી લેવું. અત્ર તે પ્રસ્તુત એટલા માટે છે કે એક બાગુએ આ ભવનું થોડું સુખ મૂકવું અને બીજી બાગુએ તેના પરિણામે સહન કરવાનું નારકી તથા નિગોદનું અત્યંત દુઃખ કેટલાં વર્ષો સુધી સહેવું પડશે તે મૂકવું. સમજવું હોય તેને તો આ ઉપદેશ બરાબર વિચારવા યોગ્ય છે. (૧૨; ૧૩૬)

પ્રમાદથી દુઃખ : શાસ્ત્રગત દૃષ્ટાંતો।

ઉરબ્રકાકિષ્ણુદવિન્દુકામ્રવણિકૂત્રયીશાકટમિક્ષુકાઘૈઃ ।

નિદર્શનૈર્હારિતમર્ત્યજન્મા, દુઃખી પ્રમાદૈર્બહુ શોચિતાસિ ॥ ૧૩ ॥ (૩૫જાતિ)

“પ્રમાદે કરીને હે જીવ! તું મનુષ્યલવ હારી જાય છે અને તેથી દુઃખી થઈને

ઝોકડો, કાકિણી, જળખિંદુ, કેરી, ત્રણ વાણિયા, ગાડું હાંકનાર, સિખારી વગેરેનાં દષ્ટાંતોની પેઠે તું બહુ દુઃખ પામીશ.”

વિવેચન—પ્રમાદથી આ જીવ મનુષ્યભવ હારી બન્ય છે અને દુઃખી થાય છે તે આપણે જોઈ ગયા. નીચેનાં દષ્ટાંતો શ્રી ઉત્તરાધ્યયન વગેરે મૂળ સૂત્રોમાં આવેલાં છે, તેમાં મનુષ્યભવ હારી ગયા પછી કેવો પશ્ચાત્તાપ થાય છે અને તે ભવ ફરી મેળવવો કેટલો મુશ્કેલ છે તે બતાવ્યું છે. આ દષ્ટાંતો ખાસ મનન કરવાં યોગ્ય છે, ટીકાકાર કહે છે કે “પ્રમાદના પરવશપણથી આ જીવ સુકૃત કરતો નથી, તેથી મનુષ્યભવથી બ્રહ્મ થાય છે અને દુર્ગતિમાં બન્ય છે. દુર્ગતિમાં ગયા પછી અત્ર નિર્દિષ્ટ સ્વરૂપ પ્રમાણે ત્યાં પશ્ચાત્તાપ કરે છે. હે જીવ! તું તો અત્ર સુકૃતો કર કે જેથી તારે પરભવમાં લીલાલહેર થાય.” ટીકા અને ટખાનુસાર સંપૂર્ણ વિવેચન સાથે હવે દષ્ટાંતો આપીએ છીએ, તે ધ્યાનથી વાંચો. નીચેનાં સર્વ ઉદાહરણો મનુષ્યજન્મની સાર્થકતા અને તેનો લાભ ન લેવાથી થતી નિર્થકતા તરફ ઉપનય બતાવનારાં છે, તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. વારંવાર તેનું પુનરાવર્તન ઉપનયમાં કર્યું નથી.

અજ-દષ્ટાંત : એક વિશાળ નગર હતું. તે નગરમાં એક પુરવાસીને ઘેર એક ઝોકડો હતો, કોઈ સારો પરોણો ઘેર આવશે ત્યારે તેનું માંસ કામ આવશે, એમ ધારીને તે ઝોકડાનું સારી રીતે પોષણ કરવામાં આવતું હતું. તેને દરરોજ સારી રીતે નવ-રાવવામાં આવતો હતો, તેના શરીર પર પીળાં તિલક કરવામાં આવતાં હતાં, તેની લાલના-પાલના સારી રીતે થતી અને તેથી તે સર્વ પ્રકારે સુખી લાગતો અને પુષ્ટ શરીરવાળો માતેલો થયો હતો, હવે તે જ પુરવાસીના ઘરમાં એક બીજો વાછડો હતો. તેને ખાપડને તેની મા ગાયને દોહી રહ્યા પછી બાકીનું અવશેષ દૂધ મળે તે ધાવવું પડતું હતું અને તેની કોઈ સંભાળ રાખતું નહિ. વાછડાએ ઝોકડાની સારી સ્થિતિ જોઈ એક દિવસ તો ક્રોધ અને ઈર્ષ્યાથી દૂધ પીવાની નો પાડી. તેની મા ગાયે તેને સ્નેહથી તેનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે વાછડો કહે છે કે ‘અરે મા! આ ઝોકડાને તો પુત્રની જેમ મિષ્ટાન્ન મળે છે અને મને મંદલાગ્યને તો પૂરું ઘાસ પણ મળતું નથી અતે વખતસર પાણી પણ મળતું નથી. અરેરે! હું તો પૂરેપૂરો કમનસીબ છું’ ગાયે કહ્યું, વત્સ! જે કોઈનું મરણ નજીક આવ્યું હોય અને વૈદ્યે આશા મૂકી દીધી હોય, ત્યારે તેને પથ્ય-અપથ્યનો વિચાર કર્યા વગર જે ખાવા માગે તે આપવામાં આવે છે, તેવી રીતે આ ઝોકડો પણ વધ્ય છે અને અત્યારે તો તેની બહુ સારવાર થતી દેખાય છે, પણ આગળ ઉપર તેના હાલ થાય તે જોજે.’ પોતાની માનું આવું કહેવું સાંભળી કાંઈક સતોષ રાખી વાછડો જે બને છે તે જોયા કરે છે, પાંચદશ દિવસ આ પ્રમાણે ચાલ્યા ગયા. એક દિવસ મોટા ઘરના પૈસાદાર સગા મેમાન થઈને આવ્યા, એટલે સવારના પહોરમાં બરાડા પાડતા ઝોકડાને પકડીને મારી નાખ્યો અને તેના માંસના કકડા કરી બુંજીને આખું ઘર અને મેમાન જમ્યા. વાછડો આ સર્વ હકીકત જોઈ, તે દિવસે પણ પોતાની માતાને ધાવ્યો નહિ અને

માતાના પૂછવાથી કહેવા લાગ્યો કે : મને તો બહુ બીક લાગે છે. બોકડાની આ સ્થિતિ જોઈ મને તો ધાવવાની ઈચ્છા પણ થતી નથી.' ગાયમાતાએ કહ્યું, 'વત્સ ! મેં તો તને તે જ વખતે કહ્યું હતું કે આ સર્વ મરવા માટે જ છે.'

ઉપનય—જેવી રીતે બોકડો આનંદમાં નિમગ્ન થઈ યથેષ્ટ ખાતો હતો અને પુષ્ટ પણ થયો હતો, પરંતુ જ્યારે પરોણા આવ્યા ત્યારે તેનો શિરચ્છેદ થયો અને તે વખતે રાડો પાડીને રોવા લાગ્યો, તેવી જ રીતે તું પ્રમાદથી વિષય-કષાયમાં આસક્ત રહીને યથેષ્ટ વિચરે છે અને પાપથી પુષ્ટ થાય છે, પણ જ્યારે આયુષ્ય પૂર્ણ થશે ત્યારે મનુષ્યજન્મ હારીને નરકાદિ દુર્ગતિમાં જતાં મનમાં બહુ જ ખેદ પામીશ. પણ પછી તે ખેદ કાંઈ કામ આવશે નહિ; માટે વિચાર કરીને તારે તારું ચેષ્ટિત એવું સારું રાખવું કે જેથી ભવિષ્યમાં ખેદ થવાનો સંભવ રહે નહિ. સુખ શું ? ક્યાં મળે ? ક્યારે મળે ? કોને મળે ? શા માટે મળે ? તેનું પરિણામ શું થાય ?—તેનો વિચાર કર. કેટલાક જીવો વાછરડાની પેઠે બીજાનાં સાંસારિક સુખોનું અવલોકન કરી પોતાની મંદ સ્થિતિ માટે પસ્તાય છે, પણ તેઓ તેનો વાસ્તવિક વિચાર કરતા નથી. તેને જો કોઈ ગાયમાતા જેવું સત્ય સ્વરૂપ સમજાવનાર મળી જાય તો સારું, નહિ તો તેને નિરંતર પરિતાપ રહે છે. આ ઉદાહરણ ઘણું અસરકારક છે અને તેના પર વિચાર ચલાવી પોતા પર લાગુ પાડવાથી ઉપયોગી બોધ મળે તેમ છે.

૨. કાકિણીનું દંટાંત—એક ગરીબ માણસ હતો. તે પૈસા કમાવા સારુ પરદેશ ગયો. પરદેશમાં બહુ મહેનત કરીને હજાર સોનિયા કમાયો. પછી કોઈ સાથે પોતાના દેશ તરફ જતો હતો તેને સથવારે તે પણ દેશ તરફ જવા નીકળ્યો. બંધી સોનામહોરોને એક વાંસળીમાં ભરી તે વાંસળી કેડ સાથે બાંધી લીધી અને ખરચ સારુ એક મહોરની કાકિણી લીધી. (એક રૂપિયાની એશી કાકિણી થાય : એક કાકિણી સવા દોકડાની થાય.) હવે સાર્થ આવ્યો, રસ્તે મોટી અટવીમાં એક ઝાડ તળે ભાતું ખાવા બેઠા, ત્યારે તે માણસ એક કાકિણી ત્યાં ભૂલી ગયો. બપોરે મુકામ ઊપડ્યો. સાંજના કાકિણી સાંભળી. સવારે વિચાર થયો કે કાકિણી સારુ સોનામહોર વટાવવી પડશે એ તો ખેડું. માટે વાંસળીને તે જ ઝાડ તળે ઢાટીને પોતે કાકિણી લેવા ગયો. જે ઝાડ નીચે ભાતું ખાધું હતું ત્યાં જઈને જોયું તો કાકિણી મળે નહિ. પાછો આવીને જુએ છે, તો ચાર લોકો ખાડો ખોદી વાંસળી ઉપાડી ગયા છે ! આવી રીતે બંનેથી ભ્રષ્ટ થયો અને બહુ શોકાર્ત થયો. ઘેર ગયો ત્યાં ખાવાના પણ વાંધા પડ્યા અને સગાં-વહાલાંઓએ તેને હસી કાઢ્યા.

ઉપનય—જેમ તે ગરીબ માણસ પાસે તેને પ્રથમ કાંઈ પૈસા નહોતા, પણ જ્યારે મહાપ્રવાસે મળ્યા, ત્યારે માત્ર સવા દોકડાની એક કાકિણીના લોભથી સર્વ ગુમાવ્યા અને બંનેથી ભ્રષ્ટ થઈ દરિદ્રી ને દરિદ્રી રહ્યો; તેવી જ રીતે તું પણ યાદ રાખજે કે અંતરાય કર્મના ઉદયથી સંસારીયણામાં કામલોગની પ્રાપ્તિ ન થતી હોય, તેથી તું દેશથી અગર

સર્વથી ચારિત્ર લે અને ત્યાર પછી કામલોગની ઈચ્છા કરે તો તેને પરિણામે કામલોગ પણ ન મળે અને ચારિત્રથી પણ બ્રહ્મ થાય; માટે એવું કરીશ નહિ. ઉભયબ્રહ્મ થનાર ઘણા મનુષ્યો હોય છે; તેમ જ થોડા લોભની ખાતર, આખો ભવ ઝેર જેવો કરનારા પણ ઘણા મનુષ્યો મળી આવે છે. એવી જ રીતે અમુક વ્રત-નિયમ લઈ પાછો તજેલા પદ્ધતીના સેવનની ઈચ્છા કરે છે, પરંતુ દુનિયાનો કમ એવો છે કે તજેલી વસ્તુ ફરીને મળતી નથી અને તેની ઈચ્છા કરનારનું તજવાનું પુણ્ય નાશ પામે છે; આવી રીતે બન્નેથી બ્રહ્મ થાય છે. તજવાથી થતો મનનો સંતોષ અને ન તજનારને થતો સ્થૂળ કલ્પિત સંતોષ એ બન્ને તેને મળતા નથી. બીજી રીતે આ દષ્ટાંત મનુષ્યજન્મ ઉપર બરાબર ઘટી શકે તેવું છે. વિષય કાકિણી તુલ્ય સમજવા અને હબર મહોર તે મનુષ્યભવ સમજવો. જરા વિચાર કરવાથી કાકિણી સારું મનુષ્યજન્મ હારનારની મૂર્ખતા સમજી શકાશે.

૩. જળબિંદુનું દષ્ટાંત—એક વખત એક મનુષ્ય બહુ તરસ્યો થયો હતો. તેણે ઊભા ઊભા દેવની સ્તુતિ કરી, તેથી કોઈ દેવતા પ્રસન્ન થઈ તેના પર તુષ્ટમાન થયો અને તેને ઉપાડીને ક્ષીરસમુદ્રને કાંઠે લાવીને મૂક્યો. આ પ્રાણી મૂર્ખ હતો. તેણે તો ત્યાં પણ પાણી પીધું નહિ અને પોતાને ઉપાડી લાવનાર દેવને કહ્યું કે ‘હૈ દેવ ! મારા ગામની સીમમાં એક ડૂવો છે તેના કાંઠા પર દર્ભ ઊગેલો છે અને તે દર્ભતા છેડા પર રહેલું પાણીનું બિંદુ પીવાની મારી ઈચ્છા છે; તેથી જો તમે મારા પર તુષ્ટમાન થયા હો તો, ત્યાં લઈ જાઓ.’ દેવતાએ જાણ્યું કે એ મંદસાગ્ય મૂર્ખ છે, તેથી તેને ઉપાડીને અસલ જગ્યાએ મૂક્યો. ડૂવાકાંઠે જઈને જુએ છે તો પાણીનું બિંદુ તો પવનથી પડી ગયું હતું. તે વખતે ઘણે શોક કરવા લાગ્યો કે હું તો બન્નેથી બ્રહ્મ થયો. મેં જળબિંદુ પણ ખોયું અને ક્ષીરસમુદ્ર પણ ખોયો અને નકામાં તરસ્યો રહ્યો.

ઉપનય—કોઈક દેવની સહાયથી જેમ તે પ્રાણી ક્ષીરસમુદ્ર પહોંચ્યો અને પોતાની લાલસાને તાબે થઈ પાણી પીધા સિવાય પાછો આવ્યો અને બન્નેથી બ્રહ્મ થયો, તેવી જ રીતે તને પણ દેવયોગે તપસંઘમરૂપ ક્ષીરસમુદ્ર પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તું તેનું આરાધન કર્યો વગર અકળબિંદુ તુલ્ય સાંસારિક સુખની લાલસાથી પાછો સંસારી થવા ઈચ્છા કરીશ, તો પરિણામે તને આ ભવમાં સુખ મળશે નહિ અને પરભવનું સુખ તો તું ચારિત્રના પરિણામથી બ્રહ્મ થયો ત્યારથી જ હારી ગયો છે; કારણ કે તેના ઉપાયભૂત તપસંઘમને તેં મૂકી દીધાં છે. શુદ્ધ ચારિત્ર-વર્તન ન રાખનાર બન્ને રીતે બ્રહ્મ થાય છે. સંતોષ રાખનારને, શુદ્ધ વર્તન રાખનારને પ્રવૃત્તિની મારામારીથી થતી મનની વ્યાકૂળતાના અભાવ ઉપરાંત ફરજ બળવ્યાની શાંતિ અને આનંદ થાય છે, તે પણ તેને મળતાં નથી અને વર્તનનું ફળ પણ મળતું નથી. આ ઉભયબ્રહ્મ સ્થિતિ બહુ વિચારવા જેવી છે. બીજા કાકિણીના દષ્ટાંતની યેઠે આ દષ્ટાંત પણ મનુષ્યભવ માટે ઘટે છે. અત્ર ઉદકબિંદુ તુલ્ય વિષય, દેવ તુલ્ય ગુરુ-મહારાજ અને ક્ષીરસમુદ્ર તુલ્ય સગ્યકૃત્વ કે ચારિત્ર સમજવાં.

૪. આમ દૃષ્ટાંત—એક રાજને કેરી ઉપર બહુ જ પ્રેમ હતો તેથી તે દરરોજ કેરી ખાતો. એક દિવસ શરીરમાં વાયુનો પ્રકોપ થયો અને તેનું ભેર થવાથી વિસૂચિકા (પેટમાં દુઃખાવો, ઝાડો અને ગુદમ) થઈ આવી. તેની પીડા એવી થઈ કે કોઈ ઠેકાણે રહ્યું જાય નહિ. મોટા મોટા વૈદ્યોને બોલાવ્યા, અનેક ઉપાયો કર્યા. છેવટે મહાપ્રયાસે વિસૂચિકા મટી, પણ વૈદ્યોએ હંમેશને માટે તાકીદ કરી કે તેણે કેરી ખાતી નહિ; જો કેરી ખાવામાં આવશે તો તેનાથી જરૂર મરણ થશે, માટે તેના સ્વાદનો વિચાર પણ કરવો નહિ અને તેના સામું પણ જોવું નહિ. રાજને આ વાત પસંદ નહોતી, પણ શરીર ખાતર રાજએ પોતાના રાજ્યમાંથી સર્વ આંખાઓનો નાશ કરાવી નાખ્યો. હવે બન્યું એમ કે રાજ એક દિવસ શિકારે નીકળ્યો. એક શિકારની પછવાડે જતાં પ્રધાન સાથે પોતાના લશ્કરથી છૂટો પડી ગયો અને અટવીમાં પ્રધાન સાથે એકલો પડ્યો. અટવીમાં ફરતાં ફરતાં બંને એક મોટા આંખાના ઝાડ તળે આવી પહોંચ્યા. કેરી જોઈ રાજને અપૂર્વ પ્રેમ જાગ્યો અને તે ખાવાનું મન થયું. વિનાશકાળે વિપરીત યુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને સમજી હોય તે પણ તે વખતે ભાન ભૂલી જાય છે. પ્રધાને ઘણું વાર્યું, પણ રાજ એકનો જ થયો નહિ. રાજએ કેરી હાથમાં લીધી, વનપક કેરી જોઈ ખુશી થયો, સાંગી, ખાધી અને તરત જ વિસૂચિકા થવાથી રાજ તે જ જગ્યાએ મરણ પામ્યો.

ઉપનય—રાજ જિહ્વા-ઇન્દ્રિયપરવશ થઈ કેરીના સ્વાદમાં ખેંચાયો અને જીવિતવ્યથી બ્રૂટ થયો; તેવી જ રીતે આ જીવ ઇન્દ્રિયોને વશ થઈ પ્રમાદથી કામલોગનાં સુખોમાં પ્રવર્તે છે. ઇન્દ્રિયને વશ પડેલા જીવને કાર્યાકાર્યનું ભાન રહેતું નથી. લોકોમાં પણ કહેવત છે કે “જેની દાદ ડાકી, તેનો પ્રભુ રૂક્યો” એટલે જ જીવને વશ થયો તેનો દુનિયા-દારીમાં જિંચા આવવાનો હક ગયો. રાજને તો થોડો વખત મન પર કાબૂ રહ્યો એટલોય ઘણીવાર તો આ જીવને રહેતો નથી અને ખાવાની ખાખતમાં તે કેટલો જિંચો-નીચો થયા કરે છે, તે ડોક્ટર કરી કરવાનું કહે છે ત્યારે જણાઈ આવે છે. ખાવાના લોભથી પોતાના શરીરના લાભોને પણ જોખમમાં મૂકવામાં આ જીવ ડરતો નથી. આ દૃષ્ટાંત પરથી બીજો સાર એ ગ્રહણ કરવાનો છે કે આ જીવનો સંસારના વિષયોના ઉપભોગથી અસાધ્ય વ્યાધિ થતાં, ગુરૂમહારાજ તેનું નિવારણ કરી, દેશથી અગર સર્વથી ચારિત્ર આપી ફરીને સંસારનાં સુખો સામું જોવાનો પણ પ્રતિબંધ કરે છે, છતાં પૂર્વોક્ત રાજની જેમ તે પ્રાણી ફરી પાછો સાંસારિક સુખભોગ ભોગવવા ઈચ્છે છે; ભોગવે છે, તે કર્મના અસાધ્ય વ્યાધિને વશ થઈ દુર્ગતિમાં ચાલ્યો જાય છે, ફરીને જિંચો પણ આવતો નથી.

૫. ત્રણ વાણિયાનું દૃષ્ટાંત—એક ગામમાં કોઈ વાણિયો રહેતો હતો. તે વૃદ્ધ વયનો હોવાથી તેણે દુનિયાના તડકા-છાયા જોયા હતા. તેને ત્રણ પુત્ર હતા. તેઓ કેવા હુંશિયાર છે તેની પરીક્ષા સારુ દરેકને એકેક હબર સોનામહોરો આપી, કહ્યું કે આટલા દ્રવ્યથી વ્યવહાર ચલાવી અમુક વખત પછી તમારે પાછું આવવું. વ્યવહાર ચલાવીને પાછું

આવવું એમ કહ્યું; પણ તેનો અર્થ સ્પષ્ટ ન કર્યો. ત્રણે પુત્રો સોનામહોર લઈ જીદે જીદે ગામ ગયા. એક છોકરો તો બિલકુલ મોજશોખ કરે નહિ; તેને ખાવાનો, સૂવાનો કે ફરવાનો શોખ જ નહિ; તેમ જ પરત્ની, સદા કે એવું બીજું દુર્વ્યસન પણ તેને નહોતું. તેણે તો વેપાર કરીને મોટી રકમ મેળવી અને ખરચ માપસર રાખવાથી મોટો પૈસાદાર બની ગયો. બીજા ભાઈ એવા વિચારનો હતો કે મૂળ રકમ બળવી રાખવી, બાકી વ્યાજ કે હાંસલ, જે વધે તે, ખરચી નાંખવાં. એટલે એણે મુદલમાં એક પાઈ પણ વધારી નહિ, તેમ ઘટાડી પણ નહિ. ત્રીજા ભાઈ લહેરી હતો. એણે તો ખાવાપીવામાં, મોજમજમાં સઘળા પૈસા ઉડાવી દીધા. વેપાર કર્યો જ નહિ. મુદત પૂરી થઈ ત્યારે સર્વ ભાઈઓ પાછા ફર્યા. ત્રીજા ભાઈની હકીકત સાંભળી સર્વ હસ્યા અને તેના ખાચે તેને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો. લોકોએ તેની નિંદા કરી. પહેલા ને બીજા ભાઈ માટે અનુક્રમે વિશેષ અને અદ્ય સંતોષ જણાવ્યો.

ઉપનય—મનુષ્યલવ પામવો બહુ દુર્લભ છે. એ પ્રાપ્ત થવામાં અનેક વિઘ્નો આવી પડે છે. આવી અનેક મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્યલવ અને તેની સાથે જૈનધર્મ, નીરોગી શરીર, ગુરુનો યોગ વગેરે જોગવાઈ-સામગ્રી પ્રાપ્ત થવી પણ તેટલી જ મુશ્કેલ છે. મહા-પુણ્યયોગે એ સઘળું પ્રાપ્ત થાય છે. હવે આ મનુષ્યલવ પ્રાપ્ત કરી કેટલાંક દુઃસાધ્ય પ્રાણીઓ તો આપડાં લાડી, વાડી અને ગાડીની લહેરમાં લહેકાઈ જઈ ધર્મ શું છે, તે સમજતા પણ નથી. આવા જીવો પુણ્યધન હારી જાય છે, પ્રાપ્ત થયેલ વારસો ગુમાવે છે અને, કપૂતની જેમ, મોટો વારસો મળ્યા છતાં ગરીબ થઈ જાય છે. કેટલાક માણસો તો પ્રતિકૂળ સંજોગોને લીધે પાપ સેવે છે, પણ ઉક્ત કનિષ્ઠ પ્રકારના મનુષ્યો તો સારા સંજોગોને જ દુષ્ટ બનાવે છે. મધ્યમ માણસો સાદું જીવન જીવે છે. તેઓ કોઈનું બગાડતા નથી, તેમ મોટો સ્થૂળ કે માનસિક પરોપકાર પણ કરતા નથી. જે ઉત્તમ પ્રકારના 'જીવો' છે તે તો અત્ર મહા-ઉત્તમ વર્તન રાખી પરોપકારમાં વિભૂતિ-આત્મિક અને પૌદ્ગલિક-વાપરી આ લવમાં લહેર કરે છે અને પરલવમાં પણ આનંદ પામે છે. જે ત્રીજા ભાઈની જેમ ધન ગુમાવી દે છે. તેને તો અનંત કાળ પર્યંત ચોરાશી લાખ જીવોનિમાં ભટકવાનું છે, તેનો છેડો નથી. અને પરાક્રમવાળા જીવોએ મધ્યમ ભાઈની જેમ એસી રહેવું સાડું નથી. તેજ ઘોડાઓએ તો કામ પાર પહોંચાડવું સારું છે. આ મનુષ્યલવ ફરી ફરીને જલદી મળવાનો નથી; માટે ત્રીજા ભાઈના જેવી સ્થિતિ ન થાય તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની અને પહેલા ભાઈની જેમ વર્તવાની જરૂર છે. આ મનુષ્યલવના સરવૈયામાં પણ ઉધાર પાસું વધે તો તો બહુ જ ખોટું કહેવાય.

૬. ગાડું હાંકનારનું દષ્ટાંત—એક ગાડવાળાને એક ગામથી બીજા ગામ જવાનું હતું. પોતે તે ગામના સારા તથા ખરાબ બન્ને રસ્તા જાણતો હતો, છતાં તે ગામ જતાં પોતે

ખાડાખડખા અને ડુંગરા-ટેકરીવાળો ખરાબ રસ્તો લીધો. પરિણામ એ થયું કે રસ્તામાં તેના ગાડાનો ઘરો ભાંગી ગયો, ત્યારે ગાડાવાળો પોતાની અણસમજ પર પસ્તાવા લાગ્યો.

ઉપનય—આ લઘુ છટાંત બહુ ઉપયોગી છે. આમાં વિક્રાન શ્રોતા અને ભણેલા વાંચનારાઓ પ્રત્યે ઉપદેશ છે : હે વિદ્વાનો ! તમે જાણો છો કે મોહથી અને પ્રમાદથી સંસાર વધે છે, તમે સંસારની અસ્થિરતા સાંભળી છે, જાણી છે, માની છે અને શમ, દમ, દયા, દાન, ધૃતિ વગેરેથી પુણ્યબંધ અથવા કર્મનિર્જરા છે એ પણ જાણો છો; છતાં તમારું વર્તન પાપને રસ્તે થાય છે એ બહુ ખોટું છે. અજ્ઞાણતા બૂલ કરે એ કાંઈક સંભવિત છે, પણ જાણીનેઈને તમારું ગાડું ખરાબ રસ્તે ચલાવી, પછી તે ભાંગે ત્યારે પસ્તાવો કરો એ તમારે માટે તદ્દન ખોટું છે. તમે સમજો છો તેથી વધારે કહેવાની જરૂર નથી, પણ તમારા વર્તનનું ઘણા માણસો અનુકરણ કરે છે તે પણ તમારે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

૭. લિક્ષુકનું છટાંત—એક ગામડિયો દરિદ્રી પોતાના ગામમાં કાંઈ પણ કમાતો નહોતો, તેથી લિક્ષા માગવા સારું પરદેશ ગયો. તે બિચારો અનેક ગામ રખડ્યો, પણ તેને પેટપૂરતી પણ લિક્ષા મળી નહિ, ત્યારે આખરે કંટાળીને તે પોતાના ગામ તરફ પાછો ફર્યો. રસ્તે એક ગામમાં ચક્ષુનું મંદિર આવ્યું, ત્યાં રાત્રિએ સૂતો. પોતાની દરિદ્રતા પર વિચાર કરતો અર્ધ જાગૃત સ્થિતિમાં સૂતો છે, તેવામાં સ્વપ્ન રાત્રિએ એક સિદ્ધ હાથમાં ચીતરેલો ઘડો લઈ ત્યાં આવ્યો, જમીન પર એક સ્વચ્છ જગ્યાએ તે ઘડો મૂક્યો અને તરત જ એક સુંદર ઘર બની ગયું. પછી તે જોઈયો કે “સ્ત્રી થઈ જાયો” એટલે ત્યાં નવયૌવના, સુંદર વેશવાળી, રતિના અવતાર જેવી સ્ત્રી ઉત્પન્ન થઈ. ત્યાર પછી તે સિદ્ધ જે જે જોઈવા લાગ્યો તે તે સર્વ થવા લાગ્યું. આખી રાત્રિ તે સ્ત્રી સાથે વિવિધ પ્રકારના કામભોગ ભોગવી, સારી રસવતીને આહાર કરી, પ્રભાતસમય નજીક આવતાં તેણે સર્વ સંહરી લીધું. પેલો લિક્ષુક આ સર્વ જોયા કરતો હતો અને આખો વખત વિચારતો હતો કે “અરેરે ! હું તો પૃથ્વી પર તદ્દન ડુભાંગી છું. મને તો માથા પણ મળી નહિ અને પ્રભુ પણ મળ્યા નહિ, માટે હવે તો હું આ સિદ્ધની સેવા કરું.” આવો વિચાર કરી તે લિખારીએ સિદ્ધનો આશ્રય લીધો અને તેની સેવા કરવા માંડી. ઘણા વખત સુધી એકચિત્તે પેલા સિદ્ધની સેવા કરવાથી, આખરે તે પ્રસન્ન થયો અને કહ્યું કે “જોલ, તારે શેની ઇચ્છા છે ?” ત્યારે લિક્ષુકે કહ્યું કે “હું પણ તમારા જેવા સુંદર ભોગો ભોગવું એવું કરો !” ત્યારે તેને ઘડો કે વિદ્યા જેમાંથી શું જોઈએ છે, એમ સિદ્ધે તેને પૂછ્યું. આ લિક્ષુક, જે મહાદુભાંગી હતો, તેણે ભવિષ્યમાં વિદ્યા સાધવાનો કંટાળો ન થાય, તેટલા માટે કહ્યું કે “આપ જો મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હો તો કૃપા કરીને આપનો ઘડો મને આપી દો.” મહાતુલાવ સિદ્ધપુરુષે પોતાનો ઘડો તરત જ તે લિક્ષુકને આપી દીધો. લિક્ષુક પોતાને ગામ ગયો અને, ઘટના પ્રભાવથી ઉત્તમ હવેલી, શય્યા, નવયૌવના સ્ત્રી, ફરનીચર વગેરે અનેક સુખની સામગ્રી ઉપજાવી, પોતે આનંદમાં રહેવા લાગ્યો. પોતાના કુટુંબને

પણ સુખી કયું. એક દિવસ દારૂ પીને મસ્ત થયો અને લહેરમાં આવી જઈને ઘડો લઈને નાચવા લાગ્યો. દુર્ભાગીનાં નસીબ મહાન હોતાં જ નથી. વખત ભરાઈ ગયો, પાપ ઉદય આન્યું, ઘડો માથેથી પડ્યા અને ફૂટી ગયો ! તે જ વખતે જુએ છે, તો પોતે ઉકરડામાં ઊભો છે. ઘર, સ્ત્રી, ભોગ, સર્વનો નાશ થઈ ગયો. તેણે જે વિદ્યા લીધી હોત તો ફરીને પણ સર્વ નિપજવી શકત, પણ હવે તો કાંઈ બની શકે તેમ નહોતું.

ઉપનય—પ્રાપ્ત થયેલી સર્વ સામગ્રી માત્ર પ્રમાદથી ભિક્ષુક હારી ગયો, તે રીતે મનુષ્યભવમાં ધર્મરાધના યોગ્ય સર્વ સામગ્રી પ્રાપ્ત થયા છતાં પ્રમાદથી સર્વ હારી નાચ છે, તેના પરિણામે ભવિષ્યમાં તારે પસ્તાવો કરવો પડશે. આ હકીકત અગાઉના દષ્ટાંતમાં બહુ સ્ફુટ કરી છે. બીજો સાર એ લેવાનો છે કે મનુષ્ય ઘણું ખરું તાત્કાલિક લાભ તરફ ધ્યાન આપે છે. જે ભિખારીએ કષ્ટસાધ્ય વિદ્યા લીધી હોત, તો શરૂઆતમાં તો તેને જરા પ્રયાસ પડત, પણ પછી હંમેશની પીડા મટી જત ! પરંતુ માણસને એટાં મળે તો ઊડવાની ઈચ્છા થતી નથી. આ ટેવ બહુ જ ખરાબ છે. ઘણા માણસો તાત્કાલિક લાભની લાલસાથી જ અન્યાયી કાર્યોમાં સપડાય છે. બીજું એ સમજવાનું છે કે પોતાની સ્થિતિ કરતાં એકદમ મોટા થઈ જવાની હોંશ રાખવી નહિ. નાના બાળકને તો જે પચતું હોય તે જ પચે, વધારે ભારે ખોરાક ખાવામાં આવે તો જ્વરાદિ દ્વારાએ મરણ પ્રાપ્ત થાય છે.

૮. દરિદ્ર કુટુંબનું દષ્ટાંત—કોઈ એક ગામમાં એક દરિદ્ર કુટુંબ વસતું હતું. એક સારે દિવસે તેઓ કોઈ ગૃહસ્થને ઘેર ગયા, ત્યાં તેઓએ હૃદયપાક રંધાતો અને ખવાતો જોયો, ત્યારે તેઓને પણ તે ખાવાની ઈચ્છા થઈ. બધાએ એકસાથે નિર્ણય કર્યો કે આજ ભીખ માગીને પણ હૃદયપાક ખાવો. એક જણ કોઈ જગ્યાએથી જેવું તેવું હૃદય લઈ આવ્યો. બીજો વળી કોઈ ઠેકાણેથી ચોખા લઈ આવ્યો. પૂરી કરવા સારુ એક જણ ઘી લઈ આવ્યો. એક લોટ લઈ આવ્યો. આવી રીતે છૂટી છૂટી વસ્તુઓ લાવીને, તેનાં હૃદયપાક પૂરી બનાવ્યાં. પોતે જે જે વસ્તુ લાવ્યા હતા તેના પ્રમાણમાં સર્વેએ પોતપોતાના ભાગ પાડવા માંડ્યા; પણ મૂર્ખ હતા તેથી પરસ્પર વાંધો પડ્યા અને જ્યારે કોઈ રીતે અંદર અંદર સમજી ન શક્યા, ત્યારે દરબારમાં ફરિયાદ કરવા ગયા. કેટલોક વખત થયા પછી પાછા ફર્યા અને જુએ છે તો માલૂમ પડ્યું કે કૂતરાઓ હૃદયપાક અને પૂરી વગેરે સર્વ ખાઈ ગયાં છે ! ઘણા દિવસે મળેલી વસ્તુ આમ એકદમ ચાલી ગયેલી જોઈ તેઓને સર્વને ખાસકો પડ્યો અને મરણ પામ્યા.

ઉપનય—મહાપ્રયાસ કરીને પ્રાપ્ત કરેલ હૃદયપાક-પૂરીનું જમણ જેમ સદરહુ કુટુંબીઓ પામી શક્યા નહિ અને ઊલટા તે જ નિમિત્તે મરણ પામ્યા, તેવી જ રીતે મહાપ્રયાસે પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્યભવ વગેરે સામગ્રી રાગ-દ્વેષાદિ કારણોથી ફળ વગરની થઈ પડે છે, એટલું જ નહિ પણ અનંત જન્મ-મરણ પણ આપે છે. વળી, પુણ્યવાન ગૃહસ્થોની મોટાઈ જોઈને શક્તિ વગરના રંકો તેની સરસાઈ કરવા માગે તો તેમાં પોતાનો જ નાશ થાય છે. અત્ર મુખ્ય ઉપદેશ એ છે કે પોતાની જે સ્થિતિ હોય તેમાં સંતોષ માનવો. દુનિયામાં

અનેક સ્થાનકે સુખ દેખાય છે, તેથી તે તરફ પોતે લલચાઈ જવું નહિ અને ધર્મસામગ્રી પ્રાપ્ત થયા પછી રાગ-દ્વેષ કરી તે નિષ્ક્રમ કરવી નહિ.

૯. બે વાણિયાનું દંપતી—કોઈ ગામમાં બે વાણિયા રહેતા હતા. તેઓ અનેક પ્રકારનાં કામ કરતા હતા, પરંતુ નસીબના મોળા હોવાથી પાસે પૈસા એકઠો થતો નહોતો. તેઓએ પૈસા પેદા કરવા સારુ કંઈ કંઈ પ્રયત્નો કર્યાં, પણ જ્યારે કોઈપણ ઉપાયે પૈસા મળ્યા નહિ ત્યારે નગરની બહાર એક વક્ષનું મંદિર હતું ત્યાં જઈ તેની સેવા કરવા માંડી. એક દિવસ વક્ષ પ્રસન્ન થયો ત્યારે તેઓએ તેની પાસે દ્રવ્ય માંગ્યું. વક્ષે કહ્યું: “હે વત્સો! તમારે પૈસાની બહુ જ ઈચ્છા છે તો જાઓ, હું તમારા પર પ્રસન્ન થયેછું કાળી ચૌદશની રાત્રિએ તમારે બન્નેએ એકેક ગાડું તૈયાર કરી રાખવું. હું તમને બંનેને ગાડાં સહિત તે રાત્રિએ રત્નદ્રીપે લઈ જઈશ. ત્યાં અનેક રત્નો રસ્તામાં પડ્યાં હોય છે. તમને ત્યાં બે પહોર સુધી રાખવામાં આવશે. તમારાથી જેટલાં રત્નો લેવાય તેટલાં લઈ લેજો. બે પહોર પછી તમને ગાડાં સહિત ઉપાડીને પાછા અહીં લાવીશ.” વાણિયા તો આ સાંભળી રાજી રાજી થઈ ગયા અને ઉક્ત રાત્રિએ ઘણાં સારાં બે ગાડાં તૈયાર કરી લાવ્યાં. તેમાં વળી વધારે રત્નો લઈને ગોઠવી શકાય એવી યુક્તિ (સંચા વગેરેથી) પણ કરી રાખી. નીમલ વખતે વક્ષે બન્ને ગાડાંઓ સાથે તે વાણિયાઓને ઉપાડી રત્નદ્રીપે મૂક્યાં. જે જગ્યાએ તેઓને મૂક્યાં, ત્યાં બહુ સુંદર રીતે પાથરેલી સુગંધીથી સુવાસિત બે સુંદર શય્યા હતી. એક કલાક સૂઈ લઈ એમ વિચારીને એક વાણિયા સૂતો અને ઊંઘ આવી ગઈ. ઊંઘમાં બે પહોર ચાલ્યા ગયા. બીજા વાણિયાએ તો બીજું કામ તજી દઈને રત્નોના ગાંસડા બાંધવા માંડ્યા; તેણે બે પહોર સુધી બીજા ધંધા કર્યો જ નહિ. બે પહોર પૂરા થયા કે દેવે તો ગાડાં ઉપાડ્યાં અને બન્નેને તેમના નગરની સમીપ મૂકી દીધાં. વિચક્ષણ વાણિયાએ તો લાવેલાં રત્નો વડે મહેલ બંધાવ્યો અને સુખી થઈ ગયો. અને પેલો પ્રમાદી તો દુઃખી જ રહ્યો અને વિચક્ષણની સંપત્તિ જોઈ પસ્તાવા લાગ્યો, તેમ જ તેનો દ્વેષ કરવા લાગ્યો.

ઉપનય—શુદ્ધ દેવ, ગુરુ, ધર્મની જોગવાઈ એ રત્નદ્રીપ છે; એને મહા-પુણ્યયોગે પ્રાપ્ત કર્યા પછી, કેટલાક મૂર્ખાઓ તો, પ્રમાદી વાણિયાની પેઠે, એશઆરામ કે પ્રવૃત્તિમાં કાળ ગુમાવી હારી જાય છે; તેઓ તેની પેઠે પસ્તાય છે. જેઓ પ્રથમથી જ ચેતી જાય છે. તેઓ વિચક્ષણ વણિકની પેઠે અપ્રમત્તપણે ધર્મક્રિયા કરીને એકલાં રત્નો જ હાથ કરે છે. તેનું મન તો નથી દોડતું વિષય તરફ કે નથી દોડતું કષાય તરફ; એ તો દમ બાંધીને ઉત્તમ વ્યવહાર, ઉત્તમ વર્તન અને દાન, શીલ વગેરે ધર્માનુષ્ઠાનો કરી આખો દિવસ અને રાત જાગતા રહે છે અને બીજી વસ્તુ પોતાના ગાડામાં લેતા જ નથી. એ તો રત્નની જ વાત કરે છે, બીજાને અડકતા પણ નથી. મનુષ્યલવનું આયુષ્ય બે પ્રહર જેટલું છે, *

* દેવના મોટા આયુષ્યના પ્રમાણમાં મનુષ્યાયુ ઘણું અલ્પ છે.

તેટલો વખત ધર્મ કરવાથી જે ફળ મળે છે તે ઘણા વખત સુધી સુખ આપે છે, માટે અત્ર ઈંદ્રિયો અને મનને વશ કરી ધર્મ-ધન એકઠું કરી લેવામાં તૈયાર રહેવું.

૧૦. બે વિદ્યાધરનું દષ્ટાંત—વૈતાઢચ પર્વત પર બે વિદ્યાધર રહેતા હતા. તેઓએ પોતાના વડીલોની બહુ સેવા કરીને, તેમની પાસેથી જગતને વશ કરે તેવી વિદ્યા મેળવી, પછી તે વિદ્યાની સાધના કરવા માટે પૃથ્વી પરના કોઈ ગામમાં આવ્યા અને તે વિદ્યાની આરાધનાના કલ્પ અનુસાર અંડાળની છોડી સાથે વેવિશાળની પ્રાર્થના કરી અને બંને ધરજમાઈ તરીકે તેને ત્યાં રહ્યા. તેઓ બે અંડાળપુત્રી સાથે પરણ્યા અને સાથે રહેવા લાગ્યા; પરંતુ ગુઢા ગુઢા ભાગમાં રહીને તેઓ વિદ્યા સાધવા લાગ્યા. અંડાળ કન્યા નીચ હોવાથી હાવભાવ કરીને તેઓને ક્ષોભ પમાડતી હતી; પરંતુ બેમાંથી એક વિદ્યાધર તો દંઢ નિશ્ચયવાળો હોવાથી જરા પણ ડગ્યો નહિ અને છ માસ સુધી નિરતિયાર બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યા સિદ્ધ કરીને વૈતાઢચ પર્વતે ગયો અને સર્વ લક્ષ્મી અને રાજ્યનું સુખ અનુભવ્યું બીજો વિદ્યાધર અંડાળ-કન્યાથી ક્ષોભ પામી ગયો અને તેની સાથે લપટાયો, બ્રહ્મચર્યથી બ્રષ્ઠ થયો. નીચનો સ્પર્શ થતાં જ પોતાની પાસે હતી તે વિદ્યા પણ ચાલી ગઈ અને અંડાળપણું પામીને દુઃખી થયો.

ઉપનય—આ વિદ્યાધરને સર્વ સામગ્રી મળી હતી છતાં ઈંદ્રિય પરવશ થઈને સર્વ ગુભાવી બેઠો, તેવી રીતે આ સંસારમાં લાલચના પ્રસંગોથી બહુ ચેતવાની જરૂર છે. લાલચને લાત મારતાં શીખવાની ખાસ જરૂર છે. એવે પ્રસંગે મનોવિકારને તાબે થઈ ધર્મ ધન હારી જવામાં આવે તો બીજા વિદ્યાધરની પેઠે દુઃખી થવું પડે. સત્ત્વવંત પ્રાણી પ્રથમ વિદ્યાધરની પેઠે પોતાનું દષ્ટિબિંદુ, હબરો જાળોની વચ્ચે હોય તોપણ, ચૂકતા નથી. અને જે પ્રાણી તેવી રીતે વર્ણુન કરે છે તે થોડા વખતમાં તેનાં ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત કરે છે.

૧૧. નિર્ભાગીનું દષ્ટાંત—અનેક દેવોની સેવના કર્યા પછી એક ભિક્ષુક જીવને ચિંતામણિ રત્ન પ્રાપ્ત થયું. ચિંતામણિ રત્નનો પ્રભાવ એવો છે કે, તે જેની પાસે હોય તે તેનું આરાધન કરે તો પછી ઈચ્છિત વસ્તુ તેને મળે. અન્યઢા તે પુરુષ સમુદ્રમાર્ગે પોતાને દેશ જતો હતો. એક રાત્રિએ અંદ્રની કાંતિ સાથે ચિંતામણિ રત્નની કાંતિ સરખાવી તેને ઉડાડવા લાગ્યો. એવામાં હાથ સચો, રત્ન પડી ગયું, સમુદ્રમાં ડૂબી ગયું અને પોતે હતો તેવો દરિદ્ર થઈ ગયો.

ઉપનય—મનુષ્યભવ ચિંતામણિ રત્ન સમાન છે. બહુ પ્રયાસથી મળે તેવું જૈન-ધર્મરૂપ ચિંતામણિ રત્ન પ્રાપ્ત કરી, પ્રમાદને વશ થઈ, તે ઓઈ બેસવામાં આવે તો પછી ભવિષ્યમાં બહુ પસ્તાવાનું કારણ રહે છે; માટે રત્ન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેની ખરી કિંમત સમજી તેને જાળવી રાખવું.

શાસ્ત્રકારો સ્વ-પર-ઉપકારની બુદ્ધિથી આવાં અનેક દષ્ટાંતો બતાવી ગયા છે. સર્વનો

સાર એ છે કે વિષયને વશ ન થવું, મન પર અંકુશ રાખવો, પોતાની જવાબદારી સમજવી, મનુષ્યલવની અને દેવ-ગુરુ-ધર્મની જોગવાઈની પ્રાપ્તિની હુલ્લતા સમજવી અને લાલચમાં લપટાવું નહિ. સાક્ષર અને નિરક્ષરને યોગદાયક હોવાથી આ દષ્ટાંતો પર જરૂરી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. (૧૩; ૧૩૭)

પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયથી સ્વપ્ન દષ્ટાંત

પતન્નમ્નૈઃખગાહિમીનદ્વિપદ્વિપારિપ્રમુત્ત્વાઃ પ્રમાદૈઃ ।

શોચ્યા યથા સ્યુર્મૃતિચન્ધદુઃસ્વૈથિરાય ભાવી ત્વમપીતિ જન્તો ! ॥ ૧૪ ॥ (ઉપજાતિ)

“પતાંગિયું, ભમરો, હરણુ, પક્ષી, સર્પ, માછલું, હાથી, સિંહ વગેરે પ્રમાદથી-એક-એક ઇન્દ્રિયના વિષયરૂપ પ્રમાદને વશ થઈ જવાથી-જેમ મરણુ બંધન વગેરે દુઃખોથી પીડા પામે છે, તેમ હે છવ ! તું પણ ઇન્દ્રિયોને વશ પડીને લાંબા વખત સુધી શોચ પામીશ.” (૧૪)

વિવેચન—ઉપર સામાન્ય પ્રકારે પ્રમાદ ત્યાગ કરવાતું કહ્યું, તેમાં અનેક દષ્ટાંતો બતાવીને કહ્યું કે જે પ્રમાદ કરવામાં આવશે તો મહા-દુઃખ પ્રાપ્ત થશે. હવે અત્ર બતાવે છે કે એક ઇન્દ્રિયને વશ પડવાથી પણ મહા-દુઃખ થાય છે, બિચારા તિર્યંચોને પણ એક એક ઇન્દ્રિયને પરવશ પડવાથી વધ, બંધનાદિ સહન કરવા પડે છે અને છેવટે મરણુ પણ થાય છે, તો તારે તો પાંચે ઇન્દ્રિયો નિરંકુશપણે વર્તે છે, તો તારા શા હાલ થશે તે વિચારજો.

૧. પતાંગ—રાત્રિએ છેટેથી સુવર્ણના રંગ જેવો દીવેન્દ્રિયને પતાંગિયું તેના મોહથી આકર્ષણ પામી તેના પર પડે છે, તરત જ બળી જાય છે અથવા તેમાં ડૂબી મરે છે, ચક્ષુરિન્દ્રિયને પરવશ થવાથી આ મરણુ-દુઃખ થયું.

૨. ભમર—સુગંધીના મોહથી સાંજ સુધી ભમરો કમળમાં બેસી રહે છે અને તેમાં મસ્ત થઈ જાય છે. સાંજે કમળ બિડાવા માંડે છે ત્યારે પણ ‘બિડું છું’ ‘બિડું છું’ એમ વિચારે છે, તેવામાં કમળ બંધ થઈ જાય છે પછી તે નીકળી શકતો નથી અને આખી રાત બંધન પામે છે. તેમાં પણ પ્રભાત થયા અગાઉ જે હાથી આવે છે, તો તે કમળને ઉખેડીને લક્ષ્ય કરી જાય છે, તેથી તે મરણુ પામે છે.

હાથીના ગંડસ્થળોમાંથી મદ્દ ઝરે છે. તેની સુગંધથી ખેંચાઈ હાથીના મસ્તક પાસે અને પડખે ભમરાઓ ગુંજારવ કરે છે. હાથી કાન ફફડાવ્યા કરે છે, તેના અપાટામાં આવવાથી કેટલાક ભમરાઓ મરણુ પામે છે. આ નાસિકાઇન્દ્રિયને પરવશ પડવાથી થયેલું દુઃખ છે.

૩. હરણુ—જ્યારે હરણુને પાસમાં ફસાવવાં હોય છે, ત્યારે પારથી સુંદર વાંસળી-થી મધુર ગાન કરે છે. તે સાંભળી જંગલનાં હરણુ આવે છે. બિચારાને બળર નથી

કે સાંભળવા જતાં પ્રાણનો નાશ થશે; તે વખતે પાથરેલી જાળ પારથી સંકોચી લે છે, અને ભોળો મૃગ તેનો ભોગ થઈ પડે છે. આ દુઃખ શ્રવણુદ્વિયને પરવશ પડવાથી થયું.

૪. પક્ષી—નીચે ઘઉં, જીર, બાજરો વગેરે અનાજ વિસ્તારી, તેના પર જાળ પાથરી પારથીઓ દૂર ખસી જાય છે. અનાજના લોભથી ભોળાં કબૂતરો અને બીજાં પક્ષીઓ લલચાય છે અને, અન્ન ખાવા જતાં, જાળમાં ફસાઈ જાય છે. આવનાર પક્ષી દાણા મુએ છે. લાલચુને એક જ આંખ ખુલી હોય છે અને તેથી પાથરેલી જાળ જેવામાં આવતી નથી. બિચારાં અનેક પક્ષીઓ આવી રીતે જાળમાં ફસાઈ જાય છે. જિહ્વાને વશ થવાથી થયેલું આ દુઃખ સમજવું.

૫. સર્પ—કર્ણને વશ થઈને સર્પ વાંસળીનો સ્વર સાંભળવા પોતાના રાફડામાંથી બહાર નીકળે છે અને પછી ગારુડી તેને પકડી લે છે, એટલે જન્મપર્યાંત કેદખાતું સહેવું પડે છે. આ કર્ણને વશ થવાથી બંધન પામવાનું બીજું દષ્ટાંત થયું.

૬. માછલું—મરછીમાર લોહના આંકડામાં ખાવાનો પદાર્થ ભરાવી તે જળાશયમાં મૂકી રાખે છે. માછલું તે પદાર્થના રસથી આકર્ષાઈ તે ખાવા આવે છે. તે પદાર્થ ખાવાનું તો દૂર રહે છે, પણ આંકડો તળાવામાં પેસી જાય છે અને માછલું મરણ પામે છે. જીભને વશ થવાથી મરણભય થવાનું આ બીજું દષ્ટાંત થયું.

૭. હાથી—હાથીને પકડવાનો રસ્તો નીચે પ્રમાણે છે : જ્યારે તેને પકડવો હોય છે ત્યારે દૂર વિલાગમાં એક હાથણીને ઊભી રાખે છે. અને તેની આડો એક મોટો ખાડો ખોદે છે. કેટલીક વખત એવા ખાડામાં કાજળની હાથણી બનાવીને રાખે છે ને હાથણીનું મૂત્ર ફરતું છાંટે છે. તેની ગંધથી આકર્ષાઈ હાથી ત્યાં આવે છે. ખાડાની અંદર તૃણ વગેરે ભરી ઉપરથી ઢાંકી દે છે અને હાથી જેવો દૂરથી આવે છે, તેવો હાથણીને જેઈ કામ-વિકારને વશ થાય છે, તેથી દોડતો દોડતો હાથણી પાસે જવા જાય છે, તેવો જ તે ખાડામાં પડે છે. ત્યાર પછી તેને બંધન વગેરે મહાદુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે. આ બધું સ્પર્શોદ્વિયને વશ પડવાથી થતું દુઃખ છે.

૮. સિંહ—સિંહને પકડવો હોય છે ત્યારે એક મોટા પાંજરાના બે વિલાગ બનાવે છે એક ભાગમાં એક ઓકડાને પૂરે છે અને તેને મજબૂત બંધ કરે છે. બીજા ભાગ ઉઘાડો રાખી તેના ઉપર માણસો બેસે છે. સિંહ લોભથી આવે છે અને ઓકડાના માંસની લાલચે જેવો અંદર પેસે છે કે ઉપરના માણસો દરવાજો પાડી નાખી તેને કેદ કરે છે. અથવા ઓકડો ખુલ્લો રાખે છે તો તેને મારવા જતાં સિંહ સપડાઈ જાય છે. આ દુઃખ જીભને પરવશ પડવાથી થયેલું છે.

આવી રીતે એક-એક ઈન્દ્રિયને વશ પડવાથી ઉક્ત તિર્થંચો મરણકષ્ટ જેવું અથવા મરણનું જ દુઃખ પામે છે. તેઓમાં સમજશક્તિ ઓછી છે. તું સમજુ છે, સંસારનું સ્વરૂપ જાણે છે, છતાં મોહને વશ પડી ઈન્દ્રિયો પર અંકુશ રાખીશ નહિ, તો મન પર અંકુશ

રહેશે નહિ; અને જ્યારે મન પર અંકુશ રહેશે નહિ ત્યારે પછી બધી મહેનત લગલગ નકામા જેવી થશે; માટે ચેત, જો, જાગૃત થા, વિચાર કર. (૧૪; ૧૩૮)

પ્રમાદનું ત્યાજ્યપાત્રું

પુરાડપિ પાપૈઃ પતિતોડસિ દુઃખરાશૌ પુનર્મૂઢ ! કરોષિ તાનિ ।

મજ્જન્મહાપઙ્કિલવારિપૂરે, શિલા નિજે મૂર્ધ્નિ ગલે ચ ઘત્સે ॥ ૧૫ ॥ (ઉપજાતિ)

“ હે મૂઢ ! પૂર્વે પણ પાપ વડે તું દુઃખના ઢગમાં પડ્યો છે અને વળી હજુ પણ તે જ કરે છે. મહાકાઠવવાળા પાણીના પૂરમાં પડતાં પડતાં ખરેખર તું તો તારે ગળે અને મસ્તકે મોટા પથર ધારણ કરે છે ! ” (૧૫)

વિવેચન—પાપથી સંસારમાં ડૂબે છે અને વળી તે જ કરે છે. ડૂબતો માણસ સાથે ઘંટીનું પડ અથવા મોટા પથરા ગળે બાંધે તો તે વિશેષ ડૂબી જાય છે અને તેનું મડદું પણ હાથ આવતું નથી, કારણ કે તેનો ભાર વધારે થવાથી એવો આવતો જ નથી. પાપી ડૂબતાં ડૂબતાં પણ એવાં પાપો કરે છે કે જેથી વિશેષ ને વિશેષ ડૂબતો જ જાય છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે. (૧૫; ૧૩૯)

સુખપ્રાપ્તિ અને દુઃખનાશનો ઉપાય

પુનઃ પુનર્જીવ તથોપદિશ્યતે, વિભેષિ દુઃખાત્સુખમીહસે ચ ચેત ।

કુરુષ્વ તત્કિશ્ચન યેન વાચ્છિતં, ભવેત્તવાસ્તેડવસરોડયમેવ યત્ ॥ ૧૬ ॥ (વંશસ્થ)

“ હે ભાઈ ! અમે તો તને વારંવાર કહીએ છીએ કે તું દુઃખથી બીતો હો અને સુખની ઈચ્છા રાખતો હો તો તું કાંઈક એવું કર કે જેથી વાંચિત થઈ જાય કારણ કે આ તને પ્રાપ્ત થયેલો અવસર છે (આ તારો વખત છે). ” (૧૬)

વિવેચન—જ્ઞાની ગુરુમહારાજ દયાના ભંડાર હોય છે. તેઓને આ જીવની દુઃખી સ્થિતિ જોઈ અત્યંત દયા આવી જાય છે, તેથી તેને બધા ઉપદેશનો સાર કહે છે કે હે ભાઈ ! તું અત્યારે પાંચેંદ્રિયપાત્રું, આર્યક્ષેત્ર, મનુષ્યભવ, ધર્મ સાધવા માટે સર્વ ઈન્દ્રિયોની અનુકૂળતા, જૈનધર્મ, સત્યતત્ત્વોપદેશક ગુરુમહાજનો યોગ અને એવી એવી બીજી અનેક જોગવાઈ પામ્યો છે, માટે અમે તને ટૂંકામાં કહીએ છીએ—જે આખા શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તેનો સાર તને અર્ધો શ્લોકમાં કહીએ છીએ—કે તું કંઈક કર કે, જેથી તારું વાંચિત સંકળ થાય. આ વખત તો એવું અભિનવ તપ, સંયમ, ધૃતિ, વ્યવહારશુદ્ધિ વિરતિ આદિ કર કે તારે બધી ભવની પીડા મટી જાય. અત્યારનો વખત એ તારા હાથમાં સોના જેવી તક છે. આવો અવસર ફરી ફરીને આવતો નથી અને પછી ગરથ ગયા પછી—જ્ઞાન—અને વય ગયા પછી—વૈરાગ્ય વ્યર્થ છે. સંસ્કૃતમાં એક કહેવત છે કે અશક્તિમાન્ ભવેત્સાધુઃ, વૃદ્ધા નારી પતિવ્રતા ! અશક્તિમાન્ હોય તે સાધુ થઈ ને જોસે અને

વૃદ્ધ સ્ત્રી પતિવ્રતા હોવાનો દાવો કરે તેમાં કાંઈ સવિશેષપણું નથી. જે વખતે શરીરની સર્વ ઈંદ્રિયો મજબૂત હોય, કામ કરવાની શક્તિ હોય, તે વખતે ઈંદ્રિયો પર અંકુશ રાખવો, સુકૃત્યમાં જે શક્તિનો વ્યય કરવો એ પ્રશસ્ત છે. સુખ મેળવવાની ઈચ્છા હોય અને દુઃખનો ત્યાગ કરવાની કામના વર્તાતી હોય તો આવી ઉત્તમ જોગવાઈનો ખનતો લાભ લઈ લે. સદ્ગુણ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ ઈચ્છા સાથે દુર્ગુણો પર દૃઢ વિરાગ આવી જતાં ધીમે ધીમે તારું સાધ્ય સન્સુખ થતું જશે, એ હવે તને વારંવાર સમજાવવાની જરૂર રહી નથી. તેમ કરવાની આ ભવમાં તને ઉત્તમ તક મળી ગઈ છે, તેથી પૂરતો લાભ લઈ લે. (૧૬; ૧૪૦)

સુખપ્રાપ્તિનો ઉપાય-ધર્મસર્વસ્વ

ધનાઙ્ગસૌખ્યસ્વજ્ઞાનસ્રનપિ, ત્યજ ત્યજૈકં ન ચ ધર્મમાર્હતમ્ ।

भवन्ति धर्माद्धि भवे भवेऽर्थितान्यमून्यमीभिः पुनरेष दुर्लभः ॥ ૧૭ ॥ (વંશસ્થ)

“ પૈસો, શરીર, સુખ, સગા-સંબંધીઓ અને છેવટે પ્રાણ પણ તણ દે, પણ એક વીતરાગ અહિંત પરમાત્માએ ખતાવેલો ધર્મ તણશ નહિ; ધર્મથી ભવોભવમાં આ પદાર્થો, (પૈસો, સુખ વગેરે) મળશે, પણ એથી (પૈસા વગેરેથી) તે (ધર્મ) મળવો દુર્લભ છે.” (૧૭)

વિવેચન--ગત પ્રલોકમાં કહ્યું કે તારે અત્યારે ધર્મ કરવાનો સમય છે, તે હકીકત અત્ર વિશેષ સ્ફુટ કરે છે. ધર્મ માટે સર્વ તણ દેવું એ યોગ્ય છે, પણ કોઈ પણ વસ્તુ માટે--ગમે તેવા લાભ માટે--ધર્મનો ત્યાગ કરવો, એ યોગ્ય નથી. માણસ પાંચ-દશ રૂપિયા માટે ધર્મનો ત્યાગ કરે છે, જૂઠું બોલે છે અને કેટલાક જીવો તો એક દમડી માટે સો સોગન ખાય છે, ઈંદ્રિયોને તૃપ્ત કરવા અલક્ષ્ય લક્ષણ કરે છે, અકાળે ભોજન કરે છે, અપેચનું પાન કરે છે અને ગમે તેમ બોલે છે. આ સર્વ થાય છે. તેનું કારણ બહુ વિચારવા જેવું છે. આ જીવને પોતાનું શું છે અને પારકું શું છે? આત્મિક શું છે અને પૌંદ્રગલિક શું છે?--તેનું ભાન નથી, એટલે લેદ્ધજ્ઞાન નથી. આ જ્ઞાન જ્યાં સુધી યોગ્ય રીતે થતું નથી, ત્યાં સુધી સર્વ નકામું છે. એ જ્ઞાન વગર જીવ જેટલાં કહો તેટલાં માઠાં આચરણો કરે છે; પણ બિચારો સમજતો નથી કે--

धर्माद्धिगतैश्वर्यो धर्ममेव निहन्ति यः ।

कथं शुभायतिर्भावी स स्वामिद्रोहपातकी ॥

“ જે ધર્મના પ્રભાવથી ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરે છે, તે જે ઐશ્વર્યથી તેના ધણી ધર્મનો નાશ કરે છે, ત્યારે તેનું સારું તે કેમ થાય? તે તો સ્વામીદ્રોહી છે અને તેથી મહાપાપી છે.”

આવી રીતે ધર્મનો નાશ કરનાર સ્વામીદ્રોહ કરે છે અને સ્વામીદ્રોહ કરનાર આ ભવ અને પરભવમાં દુઃખી થાય છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે “ધર્મ અર્થ ઈલાં પ્રાણને જ, છ’ડે પણ અ, ૨૭

નહિ ધર્મ.” સત્ત્વવાંત પ્રાણી હોય છે તે ધર્મને માટે જીવિતવ્ય તજે, પણ જીવિતવ્યને માટે ધર્મ ન તજે; કારણ કે ધર્મ એ સર્વસ્વ છે અને એનાથી સર્વ મળે છે. પણ જ્યારે ધર્મને ગુમાવી દેવામાં આવે છે ત્યારે પછી ઐશ્વર્ય, યૌવન, વૈભવ કાંઈ પણ મળતું નથી અને રાખેલું હોય છે તે પણ જાય છે; માટે પ્રાણીંત કષ્ટે પણ ધર્મનો ત્યાગ ન કરવો આ હેતુથી જ સૂક્તમુક્તાવલિકારે ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રણ પુરુષાર્થોમાં કેવળ ધર્મને જ પ્રધાન કહ્યો છે. તન્નાપિ ધર્મ પ્રવરં વદન્તિ—તે ત્રણે પુરુષાર્થોમાં ધર્મ પુરુષાર્થને જ્ઞાનીઓ શ્રેષ્ઠ ધર્મતાવે છે. ગૃહસ્થોએ ત્રણે પુરુષાર્થ સરખી રીતે સાધવા યોગ્ય છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે તે પણ જ્યારે ધર્મને બાધ ન થતો હોય ત્યારે જ સમજવું. (આ વિષય પર વિશેષ હકીકત બારમા અધિકારમાંથી મળશે.) (૧૭;૧૪૧)

સકામ દુઃખસહન; તેનાથી લાભ

દુઃખં યથા बहुविधं सहसेऽप्यकामः, कामं तथा *सहसि चेत्करुणादिभावैः ।

અલ્પીયસાઝપિ તવ તેન ભવાન્તરે સ્યા—દાત્યન્તિકી સકલદુઃખનિવૃત્તિરેવા ॥૧૮॥(વસન્તતિલકા)

“ વગર ઈચ્છાએ જેમ તું બહુ પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરે છે તેમ જ જો તું કરુણા-દિક ભાવનાથી ઈચ્છાપૂર્વક થોડાં પણ દુઃખો સહન કરીશ તો ભવાંતરે હંમેશને માટે સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિ થશે જ.” (૧૮)

વિવેચન—આ પ્રાણી પૈસા ખાતર અને કર્મના પરાધીનપણાથી, ટાઢ, તડકો, ભૂખ, તરસ વગેરે સર્વ વેઠે છે, જે વાગે ખાય છે, આખો દિવસ ભૂખ્યો રહે છે, ચિડાઉ શેઠિયાએના કાંટાવાળા હુકમો ઉઠાવે છે, માર ખમે છે અને સ્વાધીન અને પરાધીનપણે સર્વ પ્રકારનાં દુઃખો ખમે છે. આ જ પ્રકારનાં કષ્ટો કર્મક્ષયની ઈચ્છા સહિત સહન કરવાથી યતિઓ મોક્ષ મેળવે છે. આ જીવનો ઈરાદો ફેર હોવાથી તેને લાભ મળતો નથી. જે પ્રથમ અધિકારમાં કહ્યું છે તેવા સ્વરૂપવાળી મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ એ ચાર ભાવના ભાવીને રીતસર દુઃખો સહન કરવામાં આવે, તો તો કામ થઈ જાય. મેઘ-કુમારે હાથીના ભવમાં કરુણા લાવી ત્રણ દિવસ પગ જાંચો રાખ્યો તેથી કેટલું સુખ પામ્યા ! હજારો વરસો સુધી ઘોર તપસ્યા કરે, છતાં મનમાં ઈચ્છા પૌંજલિક સુખની હોય, તો અજ્ઞાન, કષ્ટ વડે ઊલટો સંસાર વધારે છે. વળી, બીજી રીતે જોઈએ તો, એકેંદ્રિય બેઈદ્રિય. તેઈન્દ્રિય અને ચૌરિંદ્રિયપણામાં તેમ જ પંચેંદ્રિય તિર્થંચપણામાં આ જીવ કર્મક્ષયની ઈચ્છા વિના ઘણાં દુઃખો સહન કરે છે. હવે જે દુઃખો આ જીવે સહન કર્યાં છે તેથી થોડાં દુઃખો પણ તે પૌંજલિક સુખની વાંછા સિવાય સહન કરે, તો તેને હંમેશને માટે દુઃખનો છેડો આવી જાય. આવાં દુઃખો સમકિત દૈષ્ટિ જીવો પુંજળના સુખની ઊદ્ધિ સિવાય સહન કરે છે, તેથી તેને સકામ નિર્જરા થાય છે. ‘સકામ’

* एकाचार्यमतेनानित्यमात्मनेषदमनुबन्धनिर्दिष्टमिति परस्मैपदम् ।

શબ્દનો અર્થ અત્ર વિચારવા જેવો છે. સકામ એટલે ઇચ્છાપૂર્વક-જાણી-જેઈને-સમજીને કરેલું કાર્ય; પણ એમાં ફળાપેક્ષા હોતી નથી અથવા હોય છે તો માત્ર કર્મક્ષય કરવાની જ હોય છે, પૌદ્ગલિક સુખ મેળવવાની હોતી નથી. અમુક શુભસ્થાનક પ્રાપ્ત થયા પછી જ્યારે અસંગ અનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે જ્યારે આત્મપરિણતિ એવી સીધી થઈ જાય છે કે વગર ધારણાએ પણ શુદ્ધ વર્તન જ થાય. ત્યારે પછી 'કર્મક્ષય' ની પણ કામના રહેતી નથી. કીર્તિ, લાભ કે એવી ઇચ્છા રાખીને અનુષ્ઠાન કરવાની આજ્ઞા નથી, પણ કર્મક્ષયનું નિમિત્ત ધ્યાનમાં રાખી, તે કામનાથી અનુષ્ઠાન કરવાની આજ્ઞા છે. અને જ્યારે અસંગ અનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે કામના પણ પોતાની મેળે જ જતી રહે છે. લક્ષ્મીમાર્ગની પુષ્ટિને અંગે પ્રભુચરણે સર્વ અર્પણ કરવાનો જે પ્રવાદ શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતામાં કહેલો છે તેને આ વિષય સાથે બહુ સંબંધ નથી; કારણ કે એમાં પોતાની સ્થિતિ, અધિકાર કે યોગ્યતા વગર કાંઈ પણ ફળની અપેક્ષા રાખ્યા વગર કાર્ય-કર્મ કરવાની આજ્ઞા છે, એવા પ્રકારનું વર્તન અત્ર ઇષ્ટ નથી. કર્મક્ષયનું નિમિત્ત રહે, તો જ નવાં બંધાતાં અશુભ કર્મોનો ડર અને મોક્ષ મેળવવામાં અનુકૂળ થઈ પડે તેવાં શુભ કર્મો પર સારું લક્ષ્ય રહે. આવા પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનને જૈન પરિભાષામાં 'સકામ' અનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે. (૧૮; ૧૪૨)

પાપકર્મોમાં ડહાપણ માનનાર પ્રત્યે

પ્રગલ્ભસે કર્મસુ પાપકેવરે ! યદાશયા શર્મ ન તદ્વિનાનિતમ્
વિભાવયંસ્તચ્ચ વિનશ્ચરં દ્રુતં, વિમેષિ કિં દુર્ગતિદુઃસ્વતો ન હિ ? ॥૧૯॥ (વંશસ્થ)

“જે સુખની ઇચ્છાથી તું પાપકર્મોમાં મૂળાંઈથી તદ્દીન થાય છે, તે સુખો તો હવિતવ્ય વગર કાંઈ કામનાં નથી; અને જિંદગી તો શીઘ્ર નાશવંત છે, એમ જ્યારે તું સમજે છે, ત્યારે અરે ભાઈ ! તું દુર્ગતિનાં દુઃખથી કેમ બીતો નથી ?” (૧૯)

વિવેચન—ઘણા જીવો પાપમાં પણ મગરૂખી માને છે. પોતે પાપકારી વ્યાપાર કરતો હોય, તો બીજાને જણાવે છે કે અરે ભાઈ ! આ વ્યાપારથી આવો લાભ છે અને અર્થશાસ્ત્રી-ઓનો આવો વિચાર છે અને આમ છે ને તેમ છે વગેરે. વ્યાપારની પ્રવૃત્તિમાં જે અસદ્વ્યાપાર કરે છે અને તેનાથી જે સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે તે સુખનો આધાર તો માત્ર જિંદગી ઉપર છે, એટલે પ્રાપ્ત કરેલું સુખ બહુ તો આ ભવ સુધી આલશે, તેથી વધારે કાંઈ પણ સાથે આવતું નથી. પેદા કરેલા પૈસા, બાંધેલી હવેલીઓ, વાડીઓ, સુંદર ઘોડાની જોડીઓ અને પહેરવાનાં કપડાં તથા છાંટવાનાં સેન્ટ-લવંડર-સર્વ અહીં જ રહેવાનાં છે. વળી, જિંદગીનો ભરોસો નથી. પૂરેપૂરો તંદુરસ્ત દેખાતો માણસ પળવારમાં ઊડી જાય છે, વળી, જિંદગી આવી અસ્થિર છે અને પાપકર્મોથી આગામી ભવમાં દુઃખ તો બહુ પડવાનું છે,

ત્યારે તને આ હુઝો વધારે આકરાં લાગે છે કે અહીંનું જરા સુખ વધારે સારું લાગે છે ? હે ભાઈ ! જરા વિચાર કર; પાપકર્મો કરી તેના પર પાંડિતાઈનો તીવ્ર રસ ચઢાવી નિકાસિત બંધ કર મા ! અમુક પ્રવૃત્તિ કર્યા વગર ચાલે તેવું ન જ હોય તો તે અણુછૂટકે કરવી, પણ તેના પર વળી અભિમાન કરી નવો રસ ચઢાવવો એ વિદ્વત્તાનું લક્ષણ નથી.

શેઠ અને મહંત—આ સાંબંધમાં એક દષ્ટાંત બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. એક શેઠે સુંદર બંગલો બંધાવ્યો. તેમાં બહુ સારું ફરનીચર વસાવ્યું અને રંગરોગાન કરી ભવ્ય મંદિર તૈયાર કરી દીધું. પોતાને ત્યાં જેટલા પરોણા આવે, તેને બંગલાના દરેક વિભાગમાં ફેરવી બતાવે અને વખાણ સાંભળી મનમાં મલકાય. એક વખત તેને ત્યાં એક મહંત આવ્યા. બીજાની પેઠે, તેને પણ આખો બંગલો બતાવ્યો અને વારંવાર તેની પાસેથી વખાણ સાંભળવાની આશા રાખી. પણ મહંત મહારાજ તો કાંઈ બોલે નહિ ! આ પ્રમાણે જોઈ શેઠ બોલ્યા કે ‘સાહેબ ! પ્રથમ હોલમાં આપને બતાવેલ ફરનીચર ચીનથી ઓર્ડર કરી મંગાવ્યું છે; દીવાનખાનાનું સર્વ ફરનીચર જાપાનીઝ છે; ડોઈંગ રૂમનું સર્વ ફરનીચર ઇંગ્લીશ છે; કબાટો પર ફ્રેન્ચ પોલિશ ખાસ કારીગર પાસે કરાવ્યો છે; ચીની કામ સર્વ જર્મન છે; અને રંગ વોનીશ સર્વ જયપુરના ચિતારાને બોલાવી કરાવ્યાં છે.’ આ સર્વ હકીકત સાંભળવા છતાં પણ મહંત તો મૌન જ રહ્યા. કારણ વગર વખાણ કરવાથી આરંભના લાગી થવાય છે, એ નિયમ મહંતના મનમાં સુવિદિત હતો. છેવટે શેઠે કહ્યું ‘સાહેબ ! આપ કેમ તકન મૌન રહ્યા છો ? કેમ કાંઈ બોલતા નથી ? આપ શું વિચાર કરો છો ?’ મહંત પ્રસંગ જોઈ બોલ્યા : ‘શેઠ ! હું તમારા ધરના ફરનીચર, બાંધણી વગેરેનો જ વિચાર કરું છું; પણ તમે ધરની બાંધણીમાં એક મોટી ભૂલ કરી હોય, એમ મને જણાય છે.’ શેઠ તો ચમક્યા કે આવા સુંદર ફરનીચરથી ફરનીશ કરેલા બંગલામાં વળી ભૂલ તે શું રહી ગઈ હશે ! સ્વાભાવિક રીતે ‘ભૂલ શી છે ?’ એવો સવાલ કર્યો. પ્રત્યુત્તરમાં મહંત બોલ્યા કે ‘શેઠ ! તમે આ બારણાં મૂક્યાં છે તે ન મૂકવાં જોઈએ.’ શેઠે પૂછ્યું : ‘સાહેબ ! આપ આ પ્રમાણે કેમ બોલો છો ? બારણાં વગરનાં તે ઘર હોય ? મહંત કહે છે કે ‘હું સકારણ જ બોલું છું. એક દિવસ એવો આવશે કે બીજાં માણસો તને આ બારણાંમાંથી બહાર કહાડશે અને તારાથી કદી ફરી પ્રવેશ પણ થઈ શકશે નહિ ! તું પ્રવેશ કરવા ઇચ્છા રાખીશ તો બીજા તને આવતો જોવા ઇચ્છશે પણ નહિ; માટે જો તે બારણાં મુકાવ્યાં ન હોત, તો તારે બહાર જવું પડત નહિ.’ શેઠ આનો ભાવાર્થ સમજી ગયા અને ઘર પરનું મમત્વ મૂકી દીધું. મહાદાનેશ્વરી થઈ, સર્વ ત્યાગ કર્યા પછી મહંત પાસે જ વ્રત લઈ આત્મકર્મમાં ઉદ્યત થઈ ગયા. આ પ્રલોકનો આ ભાવ વિચારવા યોગ્ય છે. (૧૯; ૧૪૩)

તારાં કૃત્યો અને ભવિષ્યનો વિચાર

कर्माणि रे जीव ! करोषि तानि, यैस्ते भविष्यो विपदो ह्यनन्ताः ।

તામ્યો મિયા " તદ્દયસેઽધુના કિં, સંભાવિતામ્યોઽપિ મૃશાકુલત્વમ્ ? ॥૨૦॥ (હન્દ્રવજ્રા)

“હે જીવ! તું કર્યો એવાં કરે છે કે જેના વડે તને ભવિષ્યમાં અનંત આપત્તિઓ થાય; ત્યારે સંભવિત એવી વિપત્તિઓના ભયથી અત્યારે અત્યંત આકુળવ્યાકુળ શા માટે થાય છે?” (૨૦)

વિવેચન—શુરુમહારાજ વ્યાખ્યાન વાંચતા હોય છે, તે શાસ્ત્રશ્રવણ વખતે, જ્યારે નરકનો અધિકાર આવતો હોય છે ત્યારે, નરકગતિનાં દુઃખો અને ત્યાં થતી અન્યોન્ન્યકૃત ક્ષેત્રજ અને પરમાધામીકૃત વેદનાનું સ્વરૂપ સાંભળીને આ જીવ કમકર્મે છે, દુઃખો થાય છે અને ક'પે છે. ખીજાં તિર્થંચ વગેરેનાં અવાચ્ય દુઃખો સાંભળીને પણ નિઃસાસો મૂકે છે. પોતે જાણે છે કે પાપકર્મો કરવાથી નારકી, તિર્થંચગતિનાં અનેક દુઃખો થાય છે, છતાં પોતે તો પાપ કર્યા જ કરે છે, ત્યારે શાસ્ત્રશ્રવણ વખતનો કમકમાટ અને કાર્યરેખા એ બંને વચ્ચે દેખીતો વિરોધ જણાય છે જેમ સુખ મેળવનાર સુખના વિચારથી જ દોડે છે અને પછી તે વિચારને અનુસારે ગમે તેટલું કષ્ટ સહન કરીને, સુખ મેળવવા યત્ન કરે છે, તેવી જ રીતે દુઃખનો ત્યાગ ઇચ્છનાર તેવા વિચારથી જ તે વિચારને અનુકુળ માર્ગે દોડતા હોય તો નરકગતિનું થાળું કચારનુથે ઓછું થઈ ગયું હોય; મતલબ કે સંસારી જીવોનાં દુઃખો મટી ગયાં હોય. આની મતલબ એ છે કે જે દુઃખોનું વર્ણન સાંભળવાથી પણ કમકમાટ-રોમાંચ ઉત્પન્ન થાય છે તે દુઃખો જે પાપકર્મોથી થાય છે તેવાં પાપકર્મો કરવાનું છોડી દે. (૨૦; ૧૪૪)

સહચારીના મૃત્યુથી બોધ

ये पालिता वृद्धिमिताः सहैव, स्निग्धा भृशं स्नेहपदं च ये ते ।

यमेन तानप्यदयं गृहीतान् , ज्ञात्वाऽपि किं न त्वरसे हिताय ? ॥ ૧૧ ॥ (ઉપજાતિ)

“જે તારી સાથે પળાયા, પોષાયા અને મોટા પણ સાથે થયા, વળી, જેઓ અત્યંત

* ત્રીજી પંક્તિમાં ચેત (તત્ તે બદલે) પાઠાંતર છે. આ બે પંક્તિનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો : “જે તું વિપત્તિઓથી ડરતો ન હોય તો આ ભવમાં કલ્પેલી-આરોપેલી અથવા ભવિષ્યમાં બનનારી એવી એ વિપત્તિઓથી તું આકુળવ્યાકુળ કેમ થઈ જાય છે?” આનો ભાવ એમ છે કે તને ભવિષ્યમાં અનેક વિપત્તિઓ થાય તેવાં કૃત્યો તું કરે છે, પરંતુ તે ખમી શકવાનું તારું ખર્માર નથી, કારણ કે અત્યારે આ ભવમાં સાધારણુ રીતે કદાચમાત્ર બને તેવી, અથવા તદ્દન કાલ્પનિક વિપત્તિથી ડરાં કરે છે અને ભવિષ્યમાં વિપત્તિઓ ભલે થાઓ એવું તું બોલે છે, એ તદ્દન ગેરવાજબી છે, પરસ્પરવિરોધી છે અને અવિચારી છે.

સ્નેહી હતા અને જે તારા પ્રેમપાત્ર હતા, તેઓને યમરાજે નિર્દયપણે ગ્રહણ કર્યા છે, એમ બાણીને પણ તું સ્વહિત કરવા માટે કેમ ઉતાવળ કરતો નથી ?” (૨૧)

વિવેચન—જે ભાઈઓ અને શેરીના છોકરાઓ સાથે રમ્યા, સાથે બિછાર્યા, સાથે ઉબાણીઓ જમ્યા, જેઓના ઉપર બહુ સ્નેહ હતો, જેઓ પ્રાણથી પણ વધારે પ્રિય હતા એવા ઘણા ચાલ્યા ગયા. દરેક પ્રાણીને અનુભવ હશે કે તેના નજીકના મિત્રો, અત્યંત સ્નેહવાન સ્ત્રી કે ભત્રાં, પુત્ર પર અત્યંત સ્નેહાળુ માબાપો, નજીકના સહાયવાન ભાઈઓ અને પ્રેમ રાખનારાઓ આ દુનિયા છોડી ચાલ્યા ગયા છે, અથવા તેમને આ દુનિયા છોડવી પડી છે. તેઓનાં અકાળ મરણ જોઈ જે બોધ થવો જોઈએ તે એ જ કે અહો ! તેઓની પેઠે, આપણો વારો પણ એક દિવસ આવશે જ, માટે આપણે જે કરવું હોય, તે કરી લેવું, આત્મહિત શું છે તે વિચારવું અને તે કરવું. મરવાથી જરા પણ ડરવું નહિ, પણ પ્રત્યેક ક્ષણે તેને માટે તૈયાર રહેવું. ભર્તૃહરિ આવો જ વિચાર વૈરાગ્યશતકમાં બતાવે છે :

વયં ચેમ્બ્યો જાતાશ્ચિરપરિગતા ષ્વ સ્વલુ તે,
સમં ચૈઃ સંવૃદ્ધાઃ સ્મૃતિવિષયતાં તેડપિ ગમિતાઃ ।
ઈદાનીમેતે સ્મઃ પ્રતિદિવસમાસન્નપતના-
દમૂતાસ્તુલ્યાવસ્થાં સિકતિલનદીતીરતરુભિઃ ! ॥

એટલે “ જેનાથી આપણે ઉત્પન્ન થયા, તેઓ ઘણા વખતથી ગયા; જેઓ સાથે આપણે મોટા થયા, તેઓ સ્મરણમાત્રમાં જ રહ્યા; હવે આપણે પણ પડું પડું થઈ રહ્યા છીએ અને આપણી અવસ્થા નદીકાંઠે રેતીમાં બિગેલા આડના જેવી થઈ છે.”

આ વિચારથી જ શાંતસુધારસકારે પણ કહ્યું છે કે:—

યૈઃ સમં ક્રીડિતા યે ચ મુશમીહિતા, યૈઃ સહાકૃષ્મહિ પ્રીતિવાદમ્ ।

તાન્ જનાન્વીક્ષ્ય વત મસ્મભૂયં ગતાન, નિર્વિશઙ્કાઃ સ્મ ઇતિ ધિક્ પ્રમાદમ્ ! ॥

આ શ્લોકનો ભાવ ઉપર પ્રમાણે જ છે. આવા નજીકના સ્નેહીને ભસ્મ થયેલા જોઈએ છીએ, છતાં અમે તો નિઃશંક થઈને ફર્યા કરીએ છીએ. ખરેખર, પ્રમાદને ધિક્કાર છે ! આ સર્વ હકીકતની મતલબ એ છે કે દરેક પ્રાણીએ સંસારની અસ્થિરતા સમજી-વિચારીને સ્વહિત શું છે, તે સમજતાં શીખવું; એટલું જ નહીં પણ આચરણ પણ તેવું જ કરવું કે જેથી સ્વહિત વૃદ્ધિ પામે. (૨૧; ૧૪૫)

પુત્ર, સ્ત્રી કે સગાં આતરે પાપ કરનારાઓને ઉપદેશ

યૈઃ કિલશ્યસે ત્વં ધનવન્ધવપત્ય* યશઃપ્રમુત્વાદિભિરાશયસ્યૈઃ ।

કિયાનિહ પ્રેત્ય ચ તૈર્ગુણસ્તે, સાધ્યઃ કિમાયુશ્ચ ત્રિચાર્યૈવમ્ ? ॥ ૨૨ ॥ (ઉપજાતિ)

* શ્વયિત્ પ્રથમ પંક્તિનાં યૈઃ કિલશ્યસે વન્ધનવન્ધવપત્ય । એવો પાઠાંતર છે તેનો અર્થ “ ધન તુલ્ય અંધુ, અપત્ય વગેરેથી તું શ્લેષ પામે છે પણ વિન ” એ પ્રમાણે કરવો.

“કલ્પનામાં રહેલાં એવાં ધન, સગાં પુત્ર, યશ, પ્રભુત્વ વગેરેથી (વગેરે માટે) તું કલેશ પામે છે; પણ તું વિચાર કર કે આ ભવમાં અને પરભવમાં તેઓથી કેટલો ગુણ સાધી શકાય તેમ છે અને તારું આયુષ્ય કેટલું છે ?” (૨૨)

વિવેચન—હે ભાઈ! પૈસા માટે, અગાઉ બતાવ્યું તેમ, તું અનેક કષ્ટો સહન કરે છે, તેવી જ રીતે છોકરાને મોટો વારસો આપી જવા માટે મહામહેનત કરે છે, એવી જ રીતે આબરૂ ખાતર પણ મજૂરી કરવામાં બાકી રાખતો નથી અને શેઠાઈ માટે તે! પડી મરે છે; પણ તું વિચાર તો કર કે આ ભવમાં તે કારણોથી કાંઈ લાભ સાધી શકાય તેમ છે? પૈસાની ખાતર પૈસા મેળવવા એ તો એક જાતિનો સન્નિપાત છે અને છોકરા ખાતર મેળવવા એમાં પણ મૂર્ખાઈ છે. કયા છોકરાઓએ મોટો વારસો આપવા માટે પોતાના આપનો આભાર માન્યો છે?—આ વાક્ય જરા આકરું લાગશે, પણ ખરું છે. પુત્ર તરફ પિતાની ફરજ નથી એમ નથી, પણ પાપારંભ અને કષ્ટ સહન કરી, વારસો આપવાને કોઈ પિતા બંધાયેલો નથી. એવી જ રીતે આબરૂ અનિશ્ચિત છે અને શેઠાઈ ચાલી જતાં વાર લાગતી નથી. આવી રીતે આ ભવમાં તો નકામી મજૂરી જ થાય છે અને પરભવમાં પાપના ભારથી ભારે થયેલો જીવ નરકગતિમાં અને નિગોદમાં અનંતકાળ પર્યંત રખડે છે. વળી, કદાચ તકરારની ખાતર આ ભવમાં જરા જરા સુખ છે એમ માનો, તોપણ તે કેટલું? મનુષ્ય આયુષ્ય મધ્યમ રીતે આ જમાનામાં પંચોત્તર વરસનું ગણાય અને તેમાં પણ મરકી વગેરેના કોપથી અથવા ખીબ વ્યાધિ કે અકસ્માતથી વચ્ચે ઊપડી જતાં વાર લાગે તેમ નથી; ત્યારે, અરે જીવ! તું શા વાસ્તે નકામો ખેંચાઈ જઈ બધું બગાડે છે? કેટલીક વાર ખોટી આશામાં તણાયેલો અને કેટલીક વાર ફરજના ખોટા બચાલથી દોરાયેલો આ જીવ મુઘપણને લીધે સારા આશયથી પણ, અનેક ખોટાં કામોની શ્રેણી કરી નાખે છે; પણ તે યોગ્ય વિચાર કરતો નથી, તેથી જ આ પ્રમાણે થવા પામે છે. પોતાની ખરી સ્થિતિ અને ફરજ શી છે, તે વિચારવાની બહુ જરૂર છે. વિચાર પણ યોગ્ય અંકુશ નીચે અને રીતસર કરવાની જરૂર છે. કેટલીક વાર પોતાનામાં હોય તે કરતાં વિચાર કરવાની વધારે યોગ્યતા માનવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે પિતૃધર્મ, પતિધર્મ, લોકધર્મ અને આત્મધર્મના સંઘટ્ટમાં કયો ધર્મ પ્રથમ કર્તવ્યરૂપ ગણાય?—એવા અગત્યના સવાલોમાં પોતાના એક તરફી વિચારોથી દોરાવું નહિ, પણ વધારે માન આપવા લાયક વિવેચક શક્તિવાળા માણસોના વિચારો સમજવા ચત્ન કરવો. ગમે તેમ કરી આત્મહિત કરવાનું દૃષ્ટિબિંદુ ચૂકવું નહિ. (૨૨; ૧૪૬)

પરદેશી પંથીનો પ્રેમ; હિત વિચારણા

કિમ્ મુહ્યસિ ગત્વરૈઃ પૃથક્ કૃપણૈર્વન્ધુવપુઃપરિગ્રહૈઃ ? ।

વિમૃશસ્વ હિતોપયોગિનોઽવસરેઽસ્મિન્ પરલોકપાન્થ રે ! ॥ ૨૩ ॥ (ગીતિ)

“હે પરલોકે જનારા પ'થી! જુદા જુદા ચાલ્યા જનારા અને તુરંત એવા અંધુ, શરીર અને પૈસાથી તું શું મોહ પામે છે? આ વખતે તારા સુખમાં વધારો કરે તેવા ઉપાયો ખરેખરા કયા છે તે જ વિચાર.” (૨૩)

વિવેચન—સ્ત્રી, પુત્ર, શરીર છૂટાં છૂટાં ચાલ્યાં જનારાં છે: પૈસો ઘેર રહેશે, સ્ત્રી ડેલી સુધી આવશે, પુત્ર શ્મશાન સુધી આવશે અને શરીર ચિતા સુધી આવશે, પણ અંતે તું એકલો જ છે. વળી, આ સર્વે શરણુભૂત થવાને અસમર્થ છે. અત્ર જે સર્વ મલ્યાં છે, તે એક મેળા જેવું છે, તીર્થની જગ્યાએ જેમ અમુક દિવસ મેળો મળે છે અને બીજે દિવસે પાછું સર્વ વીંખાઈ જાય છે, તેમ આંખ મીંચીને ઉઘાડીશ ત્યાં આ સર્વ લોપ થઈ જશે અને પાછું કયાં જશે તેની ખબર પડશે નહિ. તેટલા માટે કહ્યું છે કે:—

જેમ મેળો તીરથ મળે રે, જનવણુજની કાજ,
કેઈ તોટો કેઈ કાયદો રે, લેઈ લેઈ નિજ ઘર જાય.

આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે તે ઓળખ અને પછી સાચું હિતકારક શું છે તે સમજ. તે સમજ્યા પછી, જનસમૂહના લાભનાં કાર્યો કરી આત્મહિત સાધી આ લવપ્રપંચની પંચાતથી દૂર રહે. સર્વ ઉપદેશનું દષ્ટિબિંદુ એ જ છે કે આત્મહિત કરો, સંસાર કાપી નાખો અને સમતારસમાં તરખોળ થઈ જાઓ.

આ પ્રલોકમાં યૌદ્ધલિક વસ્તુઓ અને પ્રેમીના પ્રેમનું વસ્તુત: સ્વરૂપ શું છે તે જાણવાની-વિચારવાની સૂચના કરી અને વસ્તુત: તારું હિત શું છે તે વિચારીને કરવાની જરૂરિયાત બતાવી. જે વસ્તુઓના અંધનમાં ફસાઈ, આ જીવ તફન બાહ્ય વ્યવહારમાં ફસાઈ રહે છે, તે વસ્તુઓ અંધનને અથવા પ્રેમને લાયક નથી, અને તેવી માન્યતાવાળી વસ્તુઓ મેળવવાની ખટપટમાં આ જીવ એટલો મસ્ત થઈ જાય છે કે પોતે કોણ? પોતાનું કોણ? પોતાનું હિત શું? કયાં? કેવી રીતે પ્રાપ્તવ્ય? પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર ખરી કે નહિ —તે સંબંધી વિચાર કરવાનો પ્રસંગ પણ તેને મળતો નથી. આ ભૂલ સુધારવાનો એવડો ઉપદેશ અત્ર છે. સગાં-સંબંધી એટલે સ્ત્રી, પુત્ર કે મિત્રો, શરીર અને પૈસા તારા પ્રેમને યોગ્ય પણ નથી, કારણ કે તે તારાં નથી. (૨૩; ૧૪૭)

આત્મજાગૃતિ

સુખમાસ્સે સુખં શેષે, મુદ્ધક્ષે પિવસિ લેલસિ ।

ન જાને ત્વગ્રતઃ પુણ્યૈ-વિના તે કિં મવિણ્યતિ ? ॥ ૧૪ ॥ (અનુષ્ટુપ્)

“સુખે એસે છે, સુખે સૂએ છે, સુખે ખાય છે, સુખે પીએ છે અને સુખે ખેલે છે, પણ આગળ-પરભવમાં પુણ્ય વગર તારા શા હાલ થશે તે હું જાણતો નથી.” (૨૪)

વિવેચન—હે ભાઈ! સુખાસન કે સિંહાસન પર નિરાંતે એસે છે, વિલાયતી પલંગો પર સુંદર ચાદરો બિછાવી સૂએ છે, જીભને સારા લાગતા ભક્ષ્યાભક્ષ્ય સર્વ પદાર્થો ખાય

છે, મદિરાપાન કરે છે અને એરેટેડ વોટરના અપેય પદાર્થોના ગ્લાસો ગળામાં રેડે છે, તેમ જ અનેક રમતો રમે છે; પણ તું વિચાર તો ખરો કે એ સર્વ પુણ્યના પ્રતાપે છે. તારે ગામતું લેણું છે અને તે ઉધરાણી પતતી જાય છે અને મળેલો વારસો ખવાતો જાય છે, ધન ઓછું થતું જાય છે એટલે પુણ્યધન ખવાતું જાય છે. હવે અત્યારે તો તું કંઈ ધન રાખતો નથી, ત્યારે આગળ તારા શા હાલ થશે? મને તો તારે માટે વિચાર થઈ પડ્યા છે, પણ તું વિચાર કરતો નથી.

જેને અત્ર સુખ, ભોગ, વૈભવ, સંપત્તિ, આરોગ્ય હોય તેણે સંસારમાં લપટાવું એ મળેલી પુંજીને ઉડાવો દેવા જેવું છે. અને વૈભવ, આરોગ્ય વગર સંસારમાં લપટાવું એ તો તદ્દન મજૂરી કરવા જેવું છે, અકુળ છે, અને કોઈ ડાહ્યો માણસ તેવું કરવાની હા પણ પાડે નહિ, એ સમજાય તેવું છે. ભર્તૃહરિએ એક સ્થાનકે લખ્યું છે કે, * “ મોઢા આગળ ગીતો ગવાતાં હોય, પડખે કવિઓ ધિરુદાવલિ ઝોલતા હોય, બાલુ પર ચામરો વોંઝાતાં હોય અને માથે સેવકો છત્ર ધરી રહ્યા હોય એવું તારે હોય તો તો તું સંસાર-રસનો સ્વાદ લેવાની ઈચ્છા કરે તે જરા વ્યાજબી પણ ગણાય.” આપું તો તારે કંઈ છે નહિ, વાસ્તે તું સંસારમાં લપટાઈશ નહિ. તારે તો વ્યવહારમાં કહેવત છે તેમ ‘ન મળ્યા રામ, ને ન મળી માયા’ જેવું થાય છે. જરા પુણ્યધન છે તે પણ ઊલટું તું તો હારી જાશે છે. તારી સ્થિતિ ઉચ્ચ કરવા માટે, અસંગપણું પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો મેળવવા માટે અને ચાલુ નકામી ઉપાધિઓથી દૂર રહેવા માટે તારે હજુ પુણ્યની ખડું જરૂર છે; માટે જે કાર્ય સુખથી-સર-જતાથી કરવાં જોઈએ તે કર અને ખાવા-પીવાની ઉપર ખડું લક્ષ્ય છે તે છોડી દે. તારી હાલની સ્થિતિમાં તો હજુ પુણ્યધનના મોટા સંચયની જરૂર છે. તારી જીવનમુક્ત સ્થિતિ આવશે ત્યારે જ તારે પુણ્યનો અપ નથી; તે વખત અમે તને તે સ્વરૂપ ખતાવશું અથવા તું તારી મેળે જ તે સમજી શકીશ. (૨૪, ૧૪૮)

થોડા કષ્ટથી બીવે છે અને ખડું કષ્ટ થાય તેવું કરે છે

શીતાત્તાપાન્મક્ષિકાકત્તુણાદિસ્પર્શાદ્યુત્થાત્કષ્ટતોડ્લપાદ્વિભેષિ ।

તાસ્તાશ્ચૈભિઃ કર્મભિઃ સ્વીકરોષિ, શ્વભ્રાદીનાં વેદના ધિગ્ ધિયં તે ॥ ૨૫ ॥ (શાલ્કિની)

“ ટાઢ, તડકો, માખીના ડંસ અને કર્કંશ તૃણાદિના સ્પર્શથી થયેલાં ખડું થોડાં અને થોડા વખત સુધી ચાલે તેવાં કષ્ટથી તું ડરી જાય છે અને તારાં પોતાનાં કૃત્યોથી પ્રાપ્ત થનારી નરક-નિગોહની મહાવેદનાઓને અંગીકાર કરે છે ! રંગ છે તારી અક્ષરને ! ” (૨૫)

વિવેચન—જ્ઞાની શરૂને એક ખડું મોટું આશ્ચર્ય થાય છે. આ જીવ અહીં તો એવો સુખશીલીઓ થઈ જાય છે કે કપડામાં જરા તણખલું પેકું હોય, તો તે પણ ખમી શકતો નથી, ઠંડીથી રાહો પાડે છે અને ગરમીના વખતમાં ટફી, કોલ્ડ ડ્રીન્ક

* વૈરાગ્યશતક, શ્લોક ૫૯ મો.

અ. ૨૮

વગેરે અનેક ધાંધલો કરી મૂકે છે. એક માખી કે મચ્છર જેસે ત્યાં તો તેને જીવ નીકળી જાય છે અને તપસ્યા પણ કરતો નથી. એક ઉપવાસ કરે તો જાણે બીજા ઉપર પાડ કરી નાખે છે અને તેમાં આગલે દિવસે સાંજે અને બીજા દિવસે સવારનાં એટલી ધમાધમ કરે છે કે તેવો ઉપવાસ કરવાથી લોગ ખમણો થાય છે. આવી રીતે નાની-મોટી દરેક બાબતમાં આ જીવ આગ્રહભરેલી રીતે કષ્ટથી દૂર રહેવા ચત્ન કરે છે; પરંતુ પોતાનું વર્તન, વ્યવહાર, આચરણ એવું રાખે છે કે જે દુઃખોથી અત્ર બીજા છે, તેવાં જ દુઃખો તેનાથી લાખોગણું જ્ઞેરમાં સહન કરવાં પડે. અત્ર પુણ્યધન ખાઈ જાય છે અને પછી તેને દુઃખ ને દુઃખ જ લોગવવાનો વારો આવે છે. ગુરુમહારાજ કહે છે કે “અરે મૂખ! તારી બુદ્ધિને માટે અમારે તે શું કહેવું? તું ગૃહસ્થ હો કે યતિ હો, પણ તારે એક મુદ્દો અવશ્ય સાચવવો જોઈએ, અને તે એ છે કે મનુષ્યભવને પરિણામે સરવૈયામાં તોટો આવે નહિ. જે પુંજ લઈને આવ્યો હો, તેમાં કાંઈ પણ વધારો થવો જોઈએ.” જે ગુરુમહારાજના એ ઉપદેશ પર ધ્યાન આપીશ, તો તો તને અમોઘ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થશે, તેથી વિચાર કરીને નરક-નિગોદનાં દુઃખ સહન કરવાં પડે તેવો વખત આવતો અટકાવ; પછી તે ગતિમાં જતી વખત તું રાડો પાડીશ કે રોઈશ, તોપણ તારું કોઈ સાંભળશે નહિ.

આ શ્લોકમાં એક બીજાં ભાવ હોય એમ પણ સ્ફુરે છે. સાધુધર્મ વહન કરવામાં પરીષદ સહન કરવા પડે છે, એ ખરું છે અને તેની બીકથી જ બહુ પ્રાકૃત પ્રાણીઓ તે ધર્મ અંગીકાર કરી શકતા નથી અને તેનાથી ડર્યા કરે છે; પરંતુ તેને ભદ્રલે થાય છે એમ કે જે કષ્ટોની બીકથી ડર્યા કરે છે, તે જ કષ્ટો વ્યવહારમાં સહન કરે છે. ઠંડી વગેરે પરીષદના રૂપમાં સહન કરતો નથી, પરંતુ પરતંત્રતાથી સર્વ સહન કરે છે એ લગભગ દરરોજના અનુભવનો વિષય છે. આના પરિણામે ખંને ભવ બગડે છે : અત્ર કષ્ટ વેડે છે અને પરભવમાં પાછો દુર્ગતિમાં પડે છે. આવા પ્રકારની તારી પૃથક્કરણ કરવાની બુદ્ધિને રંગ છે ! (૨૫; ૧૪૯)

ઉપસંહાર-પાપનો ડર

ક્વચિત્કષાયઃ ક્વચન પ્રમાદૈઃ, કદાગ્રહૈઃ ક્વાપિ ચ* મત્સરાદ્યૈઃ ।

આત્માનમાત્મન્ ! કલુષીકરોપિ, વિમેષિ ધિહૂ ના નરકાદધર્મા ॥ ૨૬ ॥ (ઉપજાતિ)

“હે આત્મન્ ! કોઈ વખત કષાય કરીને અને કોઈ વખત પ્રમાદ કરીને, કોઈ વખત કદાગ્રહ કરીને અને કોઈ વખત મત્સર વગેરે કરીને, આત્માને મલિન કરે છે. અરે ! તને ધિક્કાર છે ! તું એવો અધર્મી કે નરકથી પણ ખીતો નથી ?” (૨૬)

વિવેચન—આ જીવ કોઈ વાર ક્રોધ કરે છે, કોઈ વાર અહંકાર કરે છે, કોઈ વાર કપટ કરે છે, કોઈ વાર પૈસાની ઝંખના કર્યા કરે છે, કોઈ વખત ખોટો અભિનિવેશ કરે છે, કોઈ

* સમત્સરાદ્યૈઃ इति वा पाठः

વખત વ્રત-નિયમ ન લેતાં અવિરતિપણામાં આનંદ માને છે, કોઈ વખત મનમાં અશુભ વિચારો શ્રેણીબદ્ધ કર્યા કરે છે, કોઈ વખત પોતાના કુળ, બળ, વિદ્યા, ધન વગેરેનો મદ કરે છે, કોઈ વખત સ્ત્રીમાં આસક્ત થઈ પડ્યો રહે છે. કોઈ વખત સારા સારા પદાર્થો ખાવા માટે અનેક આરંભ કરે છે, કોઈ વખત પરસ્ત્રીઓનાં રૂપ જોઈ આનંદ પામે છે, કોઈ વખત રાજકથા કરે છે, કોઈ વખત દેશમાં ચાલતી લડાઈની વાતો કરે છે. કોઈ વખત સ્ત્રીઓની કથા કરે છે, કોઈ વખત ખાટલામાં પડ્યો પડ્યો કલાકોના કલાકો સુધી જિંઘ્યા કરે છે, કોઈ વખત કદાચરુમાં પડી જઈ મમત્વ બાંધે છે, કોઈ વખત મમતને લીધે સંઘ કે જ્ઞાતિનું ગમે તેટલું બગડતું હોય તેની દરકાર કે વિચારણા કર્યા વગર પોતાનું ધાયું કરે છે, કોઈ વખત મત્સર કરે છે, કોઈ વખત કલહ કરે છે, કોઈ વખત અસત્ય બોલે છે, કોઈ વખત નિંદા કરે છે, કોઈ વખત ચોરી કરે છે, કોઈ વખત જીવહિંસા કરે છે—આવાં આવાં અનેક પાપાચરણો કરી આ જીવ મલિન થાય છે, આત્માને મલિન કરે છે અને સંસારમાં રખડે છે. આવા પાપથી આત્માની શુદ્ધતા ઉપર મેલ ચઢતો બળ્ય છે અને તે અનંત સંસારસમુદ્રમાં ઝોકાં ખાતું—ડોલતું વહાણ હાથ રહેતું નથી અને પાણીના વમળમાં અટવાયા કરે છે. હે આત્મન! હે ચેતન! આ બાબત બહુ ધ્યાન રાખવા જેવી છે. (૨૬; ૧૫૦)

* * * * *

એવી રીતે વૈરાગ્યોપદેશદ્વાર પૂર્ણ થયું. આ દ્વારની અગત્યતા ઘણી છે, કારણ કે વૈરાગ્યનો વિષય એકંદરે ઘણું મહત્ત્વ ધરાવે છે. આ દ્વારનું પૃથક્કરણ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. દરેક પ્રલોકને મથાળે જે નામ લખ્યું છે, તે નામો જ પૃથક્કરણરૂપ છે. લગભગ દરેક પ્રલોકમાં જુદા જુદા વૈરાગ્યના વિષય પર વિચારો બતાવ્યા છે. બધી વાતનો સાર એ છે કે આ જીવને લેહજ્ઞાન થવું જોઈએ; આત્મિક વસ્તુ કંઈ છે અને પૌદ્ગલિક વસ્તુ કંઈ છે, તેનો બરાબર ખ્યાલ હોવો જોઈએ; સ્વ-પરની વહેંચણી થવી જોઈએ. ચેતન શુદ્ધ છે, એજ વગરનું ઝવેરાત છે, કોહીનૂર છે, પણ અનાદિ અભ્યાસથી પોતાની શુદ્ધિ ઉપર કર્મનાં પડ ફેરવી વાળ્યાં છે, તેથી એની શુદ્ધતા દેખાતી નથી. તેની શુદ્ધ સ્થિતિ સમજવા માટે હાલની સ્થિતિ એ અશુદ્ધ સ્થિતિ છે, એ એણે સમજવું જોઈએ, અને તે જ આ આખા અધિકારનો વિષય છે. સંસાર પર નિર્વેદ લાવવાની બહુ જરૂર છે, કારણ કે જે દુઃખ થાય છે તે સંસાર-બ્રમણને લીધે થાય છે અને જે વિષય-કષાય પર જ્ય મેળવવામાં આવે તો સંસાર-બ્રમણ મટી બળ્ય તેમ છે.

સંસાર પર નિર્વેદ આવવાનાં (વૈરાગ્ય થવાનાં) ત્રણ કારણો છે : એક ઈચ્છિત વસ્તુનું નહિ મળવું અને અનિચ્છિત વસ્તુનું મળવું; એને શાસ્ત્રકાર દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય કહે છે. બીજું, આત્માનું ખોટી રીતે જ્ઞાન થવાથી વૈરાગ્ય થાય તેને મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય કહે છે. અને ત્રીજું; આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણી-સમજી-વિચારી સંસાર પર ઉદાસીનતા

ખરેખરા રૂપમાં લાવવી તેને (સદ્જ્ઞાનસંગત) જ્ઞાનગર્ભિત વરાગ્ય કહે છે. વસ્તુ-સ્વરૂપના ખરેખરા જ્ઞાન પછી થયેલ ત્રીજા પ્રકારના વૈરાગ્યથી ભવ-બ્રમણતું દુઃખ મટે છે અને મોક્ષ-સુખ મળે છે.

વૈરાગ્યદ્વારને અંગે મનુષ્યભવની દુર્લભતા ખાસ સમજવાની જરૂર છે. આ ભવમાં જે ભોગવાઈ મળી છે, તેવી ફરી ફરીને જલદી મળી શકતી નથી. શાસ્ત્રાંતર્ગત કેટલાંક દૃષ્ટાંતો તેરમા સ્તોત્રમાં આપ્યાં છે, તે મનન કરવા લાયક છે. વાચનનો કેટલીક હકીકત આખવાની હોય છે, કેટલીક ગળે ઉતારવાની હોય છે અને કેટલીક પચાવવાની હોય છે * આ વિષય પચાવવાનો છે. મોંમાં નાખી, ચાવી, ગળે ઉતારી, પચાવવો; એટલે કે એને વાંચી, સમજી, વિચારી, મનન કરી, વારંવાર તેનું પુનરાવર્તન કર્યું કરવું. મનુષ્યો તાત્કાલિક સુખ તરફ વિશેષ ધ્યાન આપે છે, પણ લાંબી નજરે જોતા નથી, એ પણ એટલી જ ઉપયોગી હકીકત છે. આ બાબતમાં વશિકબુદ્ધિ રાખવાની જરૂર છે.

દરેક બાબત સંબંધે તેને યોગ્ય સ્થાને પૂરતું વિવેચન કરવા યત્ન કર્યો છે. સંસારમાં કોઈ કોઈનું નથી, સ્વાર્થનો મેળો મળ્યો છે, માટે ગૃહસ્થાવાસને કે સંસારને અંગે પોતાની યોગ્ય ફરજ હોય તેટલો વખત તેને સારુ જે કરવું ઘટે તે કરવું. બાકી ખરેખરું કાર્ય તો શાંત સ્થાને બેસી પોતાનું ખરું સ્વરૂપ શું છે તે વિચારવું, એ છે. પ્રવૃત્તિમાં પડી રહેનારને ખરા સુખની વાનકી પણ મળતી નથી. એને મનુષ્યભવ એક ફેરા જેવો થાય છે, નકામો થાય છે અને છેવટે પસ્તાવો કરાવે છે. આવી અનેક ઉપયોગી હકીકત શાસ્ત્રમાં ભરેલી છે, વિચારને માટે આટલું ઘણું છે. બાકી સંસાર-યાત્રા સફળ કરવાનું પ્રબળ સાધના પોતાના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે અને ગુરુમહારાજના ફરમાન પ્રમાણે શોધી લેવા દરેકે યત્ન કરવો. આ મનુષ્ય ભવ સફળ કેવી રીતે થાય એ વિચારવું બહુ અગત્યનું છે.

શુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરવા માટે આ પ્રસંગ બહુ અનુકૂળ છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોને લીધે કેળવણીમાં પ્રવેશ, રાજ્ય તરફની ધર્મ સંબંધમાં સગવડ, પુસ્તકો પ્રાપ્ત કરવા માટે સુદ્રાવ્યવસ્થી થયેલી અનુકૂળતા, આખા ભારતવર્ષમાં થયેલી જાગૃતિને લીધે સ્વધર્મ-મર્યાદા પુનઃસ્થાપન કરવા માટે સંસ્કારવાળાઓની અભિરુચિ અને બીજાં અનેક સાધનોને લઈને છેલ્લા કેટલાક સૈકાઓ કરતાં અત્યારનો સમય અનુકૂળ કહી શકાય. તેની સાથે જ પાશ્ચાત્ય દેહ સંસ્કારોને લીધે ધર્મક્રિયાઓ તરફ પરાહુમુખપણું અને યોગ્ય સંસ્કારોને અભાવે ધર્મ તરફ પણ ઉપેક્ષાવૃત્તિ પ્રાપ્તવ્ય છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે; છતાં સામગ્રી રીતે વખતની પ્રતિકૂળતાના સંબંધમાં ખાસ ફરિયાદ કરવાનું કારણ રહેતું નથી. આ અનુકૂળતાને લઈને આ જીવને પોતાને થયેલી વધારાની ખાસ અનુકૂળતા ધ્યાનમાં લેતાં, વખતનો લાભ લેવો જરૂર છે એમ લાગે છે.

* Sea Bacons essay on Studie's.

વૈરાગ્યને લગતો આ આખો અધિકાર છે. ઉપોદ્ગ્રાતમાં આ વિષયની અગત્યતાના સંબંધમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ જોવામાં આવશે. અત્ર વૈરાગ્યનાં કારણો શોધવાં હોય, તો તેમાં બહુ મુશ્કેલી પડતી નથી. આપણે સંસારનો કોઈ પણ પ્રસંગ લઈએ, તો તેમાં ઉક્ત કારણ સહજ પ્રાપ્ત થશે; પ્રેમની અસ્થિરતા, પ્રેમીના મરણનો સંભવ, વસ્તુનો નાશ, યૌવનનું પ્રાગલ્ભ્ય, વૃદ્ધાવસ્થાની મંદતા, પૌદ્ગલિક પદાર્થોનો પલટત સ્વભાવ, એ સર્વ વૈરાગ્યને ખેંચી લાવે છે; આકર્ષી લાવે છે, મન પર સન્નજડ છાપ ચોંટાડે છે. આ તો સામાન્ય વાત થઈ, પરંતુ વ્યવહારનો કોઈ પણ પ્રસંગ-સામાન્ય કે અસાધારણ-દેતાં તેમાંથી વૈરાગ્યનું કારણ મળી આવશે. વાંધો માત્ર પ્રસંગને અનુકૂળ વિચાર કરવાનો છે. એકના એક પુત્રના મરણપ્રસંગે શોક કરવામાં આવે, તો તે વિચાર કર્તવ્ય નથી, શાસ્ત્રોક્ત નથી, પ્રસંગને અનુરૂપ નથી. શુભ કે અશુભ વ્યવહારના કાર્યને અંગે કંઈક વિચારે આવે છે, પણ સાધ્ય અચોક્કસ હોવાથી વસ્તુતઃ કર્તવ્યનું ભાન કરાવનારા વિચારો આવતા નથી. અધિકારના દરેક પ્રલોક પર વિચાર કરી તેને યોગ્યતા વ્યવહારમાં પણ ઉપયોગી બનાવવામાં આવે તો અત્ર વર્ણવેલી સ્થિતિને બદલે કાંઈક નવીન પ્રકાશ, નૂતન સ્કુરણા, અભિનવ અનુભવ થાય; પરંતુ અવકાશના વખતમાં માત્ર વાંચવા ખાતર જ આ અધિકારાંતર્ગત પ્રલોકો વાંચવામાં આવે તો તેથી સ્વાત્માનુભવ કે આત્મદર્શન થવાનો બહુ સંભવ તુરત તો રહેતો નથી.

આત્માની અનંત શક્તિ છે એ હવે નવું બાણવાનું રહેતું નથી એ શક્તિ પ્રકટ કરવા માટે આત્મદ્રવ્ય પર લાગેલા કર્મના સમૂહો દૂર કરવાની જરૂર છે. એ ભાવ પ્રાપ્ત કરવા માટે, શુદ્ધ આત્મદર્શન કરવાની રુચિ થવા માટે વૈરાગ્યની જરૂર છે. કારણ કે સંસાર અને વૈરાગ્યને બનતું નથી અને સંસાર છે, ત્યાં કર્મ છે અને કર્મ છે ત્યાં ઓછી-વધતી આત્મ-દર્શનવિમુખતા છે. સંસાર પરથી નિવેદ લાવવા માટે શુદ્ધ વિચારણા કરવાની અને યોગ્યતા દરેક કાર્ય પર નિરીક્ષા કરવાની જરૂરિયાત તેથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ અધિકારનો પ્રત્યેક પ્રલોક તે તરફ પ્રયાણ સૂચવે છે.

इति सविवरणो वैराग्योपदेशनामा दशमोऽधिकारः ॥

एकादश धर्मशुद्धचुपदेशाधिकारः ॥

ન્યાં સુધી આ જીવને ધર્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી ત્યાં સુધી વૈરાગ્યભાવ કે મનોનિવૃત્તિથી કાંઈ પણ થઈ શકતું નથી; અથવા, બીજી રીતે જોઈએ તો, ધર્મશુદ્ધિ વગર એ બંને ભાવો પ્રાપ્ત થતા નથી. શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મને ઓળખીને આદરવા એ આગળ વધવાનું પ્રથમ પગથિયું છે અને તે મેળવવા સારું અત્ર પ્રથમ ધર્મશુદ્ધિ કેમ અને કેવી રીતે કરવી તેનો ઉપદેશ આપે છે.

ધર્મશુદ્ધિનો ઉપદેશ

भवेद्भवापायविनाशनाय यः,* तमज्ञ । धर्मं कलुषीकरोषि किम् ? ।

प्रमादमानोपधिमत्सरादिभिर्न मिश्रितं ह्यौषधमामयापहम् ॥ १ ॥ (वंशस्थविल)

“હે મૂર્ખા ! જે ધર્મ તારી સંસાર સંબંધી વિડંબનાનો નાશ કરનાર છે, તે જ ધર્મને પ્રમાદ, માન, માયા, મત્સર વગેરે વડે શા માટે મલિન કરે છે ? (તારા મનમાં ચોક્કસ સમજાવે કે) મિશ્રિત ઔષધ વ્યાધિનો નાશ કરી શકતું નથી.” (૧)

વિવેચન—“ધર્મ” શબ્દ અનેક અર્થમાં વપરાય છે. ધર્મ એટલે ખેતાની ફેરજ, જેમ કે માતૃધર્મ, પિતૃધર્મ વગેરે; “ધર્મ” એટલે વસ્તુભાવ : વત્યુસહાવો ધર્મો. ઓકિસજનનો ધર્મ એ છે કે ઢાઈ ડોળન સાથે મળે ત્યારે પાણી થાય; ધર્મ એટલે પુણ્ય, એ અર્થમાં પ્રાકૃત ભાષામાં તે શબ્દ વપરાય છે. શાસ્ત્રકાર એ શબ્દને ઘણી વાર નીચેના અર્થમાં વાપરે છે : વીતરાગપ્રણીત વચનાનુસાર મન, વચન, કાયાનો શુદ્ધ વ્યાપાર. એ શબ્દના અર્થ કરતાં એના ભાવ ઉપર ધ્યાન આપવાની અગત્ય વધારે છે. શબ્દાર્થ તો ‘ધારયતીતિ ધર્મઃ’ (નરકાદિ અધોગતિમાં) પડતા જીવને જીવે સ્થાનકે ધારણ કરે તે ધર્મઃ

* આ યઃ શબ્દ એક જ પ્રતમાં છે, તેની ખાસ જરૂર છે, નહિ તો પ્રથમ ચરણમાં અગ્યાર અક્ષર થાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો યઃ ને બદલે યમ્ જોઈએ, પણ કોઈ જગ્યાએ તેમ નથી, તેથી મૂળમાં અશુદ્ધ જણાતો જ પાઠ રહેવા દીધો છે. આ સંબંધમાં પં. આણંદસાગરજી જણાવે છે કે યદ્ શબ્દથી ઉદ્દેશ કરીને તદ્ શબ્દથી વિધેયનો નિર્દેશ કર્યો છે, તેમ જ પ્રથમમાં ધર્મનું સ્વરૂપ અને પછી તેનું કલુષીકરણ જણાવ્યું છે, માટે અહીં યઃ બરાબર છે.

દુર્ગતિપ્રપતઙ્ગસ્તુધારણાદ્ધર્મ ઉચ્યતે ।

ધત્તે ચૈતાન શુભે સ્થાને, તસ્માદ્ધર્મં ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

ધારણ શા માટે કરે એ વિચાર કરવાથી સમબલ્ધિ જાય તેવું છે. ભારે વસ્તુ પાણીમાં નીચે બેસે છે અને શુદ્ધ વર્તન રાખનાર કર્મથી ભારે થતો નથી, તેથી એને કર્મબંધ બોલો થવાથી તે પરિણામે ઉપર તરી આવે છે, એટલે જીવે-અનુક્રમે શિવપુરમાં-જાય છે શુદ્ધ આત્મધર્મ પ્રકટ કરવો, એ સાધ્ય ધર્મ છે. દરેક પ્રયાસ, દરેક ક્રિયા, દરેક વર્તનનું સાધ્ય અનંત શુભ પ્રકટ કરી અક્ષય સુખ પ્રાપ્ત કરવું એ જ છે. આ સાધ્ય ધર્મને ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. એનાં સાધન સામાયિક, પૂજા, પ્રતિષ્ઠા, દેશસેવા, જનસમૂહ-સેવા, પ્રાણીસેવા વગેરે અનેક પ્રકારનાં છે. કયો સાધનધર્મ કયા જીવને ઉપયોગી થઈ પડશે એ શોધી કાઢવું, પ્રત્યેક પ્રાણીનું કામ છે. કેટલીક વાર સાધનધર્મને સાધ્યધર્મ સમજવાની મોટી ભૂલ થઈ જાય છે; તેની સામે બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે. સામાન્ય દષ્ટિમાં તે ગમે તેટલું ઉપયોગી સાધન હોય, તોપણ જો તે પોતાને પ્રતિકૂળ થઈ પડે, તો તેને તણ દેવામાં અડચણ નથી, પરંતુ સાધ્ય ધર્મને કદી પણ નુકસાન પહોંચવા ન દેવું એ રેખા અનુસાર દરેક ક્રિયા કે વર્તન આદરવાં.

એ ધર્મપ્રાર્થિની એટલી બધી જરૂર છે કે તેનું વર્ણન કરી શકાય નહિ. જે જે પ્રાણી અથવા પ્રજા ધર્મનો ત્યાગ કરે છે, તે ઇતિહાસનાં પાનાં પરથી અસ્ત થઈ જાય છે. રોમન પ્રજાએ જ્યારે ધર્મનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે તેણે રાજ્ય ખોડ્યું અને ધીમે ધીમે સર્વ ખોડ્યું. ચાલુ જમાનાની પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં ધર્મિક સંસ્કારો બોણ થતા જાય છે તેને માટે તત્વચિંતકો બહુ ચિંતાતુર રહે છે. તેને લીધે આત્મહત્યા, અસંતોષ, મહાપ્રવૃત્તિ થયા કરે છે અને કમનસીબે હિંદુસ્તાનની ધર્મપરાયણ પ્રજા જો આ વર્તણૂકનું અનુકરણ કરશે, તો પછી તેને જે મોટો વારસો મળ્યો છે, તે ખોઈ બેસશે અને ધીમે ધીમે ઇતિહાસના પૃષ્ઠ પરથી નાશ પામશે; પણ તેના વિચારશીલ પુત્રો આ ભૂલ હવે જોવા લાગ્યા છે અને તેથી પડતી થતી અટકવાનો સંભવ કાંઈક ઉત્પન્ન થયો છે. નવયુગની પ્રજાએ આ વાત જરૂર લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે.

આધુનિક સુધારા (civilization) માં અતિ વ્યવસાય, અતિ ખરચાણપણું, નવીન પદાર્થોનો વ્યાપાર, નૂતન વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાની કામના અને ધનની ગુલામગીરી પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે છે, એમાં સ્વાર્થત્યાગ, પરોપકારપરાયણ વૃત્તિ અને અશક્તનું પાલન થતું નથી. દોડાદોડમાં જે આગળ નીકળે, તેનો જય થાય છે. એમાં ધર્મ શબ્દનો લોપ થાય છે, એટલે પછી ગ્રેમ, સંતોષ, સ્થિરતા, એ તો આવી શકતાં જ નથી. એ સુધારાને નામે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થાયો કે સમષ્ટિ-વ્યવહાર વધો, પણ એથી આત્મિક શાંતિ પ્રાપ્ત થવાની નથી, એથી વાસ્તવિક આનંદ થવાનો નથી, એથી નિરાંતે બેસી સ્વસ્વરૂપ વિચારણા થવાની નથી. આર્ય પ્રજાને ધર્મ એ જ સર્વસ્વ છે અને તેથી નવીન યુગની પ્રવૃત્તિમાં

પડવાની સાથે ધર્મતત્ત્વ શું છે તે વિચારવાનો અવકાશ રહે તો કાંઈ પણ મૃદુતા રહેશે; નહિ તો ધનના વિચારમાં, રાજ્યદારી ખટપટમાં અને નિર્ણય વગરના વાદવિવાદમાં જીવન પૂર્ણ થઈ જશે. ધર્મશુદ્ધિની આ કાળમાં બહુ જ જરૂર છે એ ખાસ વિચારવા યોગ્ય વિષય છે.

અત્ર શરૂઆત કરતાં કવીશ્વર કહે છે કે શુદ્ધ ધર્મથી જન્મ, જરા, મૃત્યુનો મોટો ભય નાશ પામે છે. આ જીવ પ્રમાદ, માન, માયા-કપટ વગેરે કરીને પોતાની જાતને અને પોતાથી મનાયેલા ધર્મને મલિન કરે છે. શુદ્ધ ધર્મથી જન્મ, જરા અને મૃત્યુનો ભય એછો થાય છે, નાશ પામે છે; પણ એ ધર્મ શુદ્ધ જોઈ એ. આ જીવ વિષય-કષાયાદિ પૌંડ્રગણિક લાવેમાં ફસાઈ જઈને ધર્મને મલિન કરે છે, એટલે ધર્મરૂપ સંચામાં દુઃખ ટાળવાની જે શક્તિ છે તે સદર પ્રાણીના સંબંધમાં બગડી જાય છે, અટકી પડે છે. ઔષધમાં રોગોને હરવાની શક્તિ છે, પરંતુ જ્યારે તે જ ઔષધમાં વિરુદ્ધ દ્રવ્ય ભેળવ્યું હોય ત્યારે તે પોતાનો ગુણ મૂકી દે છે; તેવી જ રીતે ધર્મ તે ભવનાં દુઃખો ટાળી શકે છે, પણ પ્રમાદ વગેરે તેને ડોળી નાખે છે. ધર્મ એ શુદ્ધ સુવર્ણ છે, પણ તેમાં અનેક પ્રકારનો ભેગ થઈ જાય છે. ધર્મ એ શુદ્ધ જળ છે, પણ તેમાં કચરો નાખવામાં આવે છે. ધર્મ એ ચંદ્ર છે, પણ તેમાં લાંછન લાગતાં જાય છે, એ લાંછનો ક્યાં ક્યાં છે તેનાં થોડાં નામો અત્ર ખતાવે છે. (૧; ૧૫૧)

શુદ્ધ પુણ્યજળમાં મલ; તેનાં નામો

શૈથિલ્યમાત્સર્યકદાગ્રહકુધોઽનુતાપદમ્ભાવિધિગૌરવાણિ ચ ।

પ્રમાદમાનો કુગુરુઃ કુસંગતિઃ, શ્લાઘાર્થિતા વા સુકૃતે મલા ઇમે ॥ ૨ ॥ (ઉપજાતિ)

“ સુકૃત્યમાં આટલા પદાર્થો મેલરૂપ છે : શિથિલતા. મત્સર, કદાગ્રહ, ક્રોધ, અનુતાપ. દંભ, અવિધિ, ગૌરવ, પ્રમાદ, માન, કુગુરુ, કુસંગ, આત્મપ્રશંસાપ્રવણની ઈચ્છાઓ-સર્વ પુણ્યરાશિમાં મેલરૂપ છે.” (૨)

વિવેચન—નીચે સ્પષ્ટ કરેલા પદાર્થો પુણ્યકાંચનની પર મેલ જેવા છે. એ શુદ્ધ જળને ડોળી નાખનારા છે, ચંદ્રમાં કલક જેવા છે, માટે તેમને ઓળખી કાઢવા. એ આખું લિસ્ટ નથી, પણ આગેવાન ડોળનારા એમાં આવી જાય છે. ધર્મકૃત્ય, આવશ્યક ક્રિયા, ચૈત્યવંદનાદિમાં મંદપણ; તે શૈથિલ્ય, પરના ગુણોને સહન ન કરવા, તે તરફ ઈર્ષ્યા કરવી, એ માત્સર્ય. પોતાથી થયેલાં અપકૃત્યને પણ વાજબી ઠરાવવાં અને તેવા અભિપ્રાય અથવા તકરારને બહી જોઈને મજબૂતાઈથી વળગી રહેવું એ કદાગ્રહ, ગુસ્સે થવું એ ક્રોધ. કોઈને દાન-માન આપ્યા પછી અથવા ટીપ ભરાવ્યા પછી અથવા તે કોઈ પણ ધર્મકાર્ય કર્યા પછી, તે કાર્યોને ભૂલરૂપ સમજવાં તે અનુતાપ. માયા-કપટ એટલે વચન અને વર્તનમાં ભિન્નભાવ. શાસ્ત્રમાં ખતાવેલી મર્યાદા-પુરઃસર વર્તનને બદલે તેથી બલકું કરવું. એ અવિધિ. મેં આ મોઢું કામ કર્યું, તેથી હું મોટો એવી

વિચારણા તે ગૌરવ, માન, પ્રમાદ. સમક્ષિત અને વ્રતાદિ રહિત ધર્માચાર્ય નામધારી તે કુસુરુ. હલકા માણસની સોબત કરવી એ કુસંગતિ અને ખીજ માણસો પોતાની પ્રશંસા કરે એ સાંભળવાની ઈચ્છા પ્રલાઘાચિત્તા.

આ સર્વ વસ્તુઓ સુકૃત્યમાં મલરૂપ છે, સંસારમાં રખડાવનારી છે. જોકે આ લિસ્ટ પૂર્ણ નથી, તોપણ તેમાં અગત્યની વસ્તુઓ ઘણી આવી જાય છે. હવે આમાંથી સુકૃત્યોમાં મળરૂપ કેટલાક મનોવિકાર વિષે અત્ર ખાસ વિવેચન કરી બતાવે છે. (૨;૧૫૨)

પરગુણપ્રશંસા

યથા તવેષ્ટા સ્વગુણપ્રશંસા, તથા પરેષામિતિ મત્સરોજ્જ્વી ।

તેષામિમાં સન્તનુ યહ્મથેષાસ્તાં નેષ્ટદાનાદ્ધિ વિનેષ્ટલામઃ ॥ ૩ ॥ (ઉપજાતિ)

“જેવી રીતે તને તારા પોતાના ગુણોની પ્રશંસા વહાલી છે, તેવી જ રીતે ખીજ-ઓને પણ પોતાના ગુણની પ્રશંસા વહાલી હોય છે; તેથી મત્સર તજી દઈને તેઓના ગુણની પ્રશંસા સારી રીતે કરવા માંડ, જેથી તને પણ તે મળે (એટલે તારા ગુણોની પણ પ્રશંસા થાય.) કારણ કે વહાલી વસ્તુ આખ્યા વગર વહાલી વસ્તુ મળતી નથી.” (૩)

વિવેચન—ઉપર આપણે જોઈ ગયા કે સ્વગુણપ્રશંસા એ મલરૂપ છે. હવે અત્ર તે મેલરૂપ ન થાય અને મળે પણ ખરી, એવી યોજના બતાવે છે. હે ભાઈ! જો તને તારા ગુણોની સ્તુતિ સાંભળવાની ઈચ્છા હોય તો, તું પારકાના ગુણોની સ્તુતિ કર; કારણ કે મનુષ્ય-સ્વભાવ બધે એકસરખો છે. દુનિયાના નિયમ પ્રમાણે ‘રાખપત અને રખાપત’ અરસપરસ હોવાથી, જો તું તારી પ્રિય વસ્તુ ખીજને આપીશ, તો તેઓ પોતાની પ્રિય વસ્તુ તને આપશે, દરેકને પોતાના ગુણની પ્રશંસા પ્રિય છે, એવું તું તારા પોતાના દષ્ટાંતથી જાણી શકે છે, માટે તારે તારી પોતાની ઈષ્ટપ્રાપ્તિના લાભ માટે પર-ગુણ-સ્તવન કરવું, એ ખાસ જરૂરતું છે.

આ તો વ્યવહારની વાત કરી, પણ જ્યારે નિષ્કામ વૃત્તિથી પારકા ગુણની પ્રશંસા થાય છે, ત્યારે કરનારને બહુ આનંદ આવે છે. સદ્ગુણ એ એવું શુદ્ધ કાંચન છે કે એની પ્રશંસા થાઓ કે ન થાઓ તોપણ એ ત્રણ કાળમાં સોનું જ રહેવાનું છે. એના પર ઓપ ચઢે તો દેખાવ સારો લાગે છે, પણ એની મૂળ કિંમત તો ઓપ વગર પણ ત્રણ કાળમાં એકસરખી જ રહે છે. એવા પારકાના એક નાના સદ્ગુણને પણ મોટો માની એનાં સ્તુતિ, સ્તવન, પ્રશંસા કરવામાં આવે ત્યારે કરનાર આડકતરી રીતે ગુણ માટે માન, ગુણવાન થવાની ઈચ્છા અને પોતાનું ગુણીપણું બતાવે છે; એથી પારકા ગુણની પ્રશંસા કરવી, એ આડકતરી રીતે પોતાની જ પ્રશંસા કરવા જેવું છે. શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજે વાલ્મીકીના હિસાબ બતાવ્યો છે કે તમે આપશો તો તે તમને મળશે, પણ તેનો ખરેખરો

ભાવ અત્ર બતાવ્યો તે જ છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે સંત લોકો પર-ગુણ-સ્તવન કરીને પોતાના ગુણ પ્રસિદ્ધ કરે છે, એ તેમનું ચરિત્ર આશ્ચર્યથી ભરપૂર છે. વાતનો સાર એ છે કે પારકા ગુણ જોઈને ઈર્ષ્યા કરવાનું તો સ્વપ્ન પણ લાવવું નહિ, પણ તેના તરફ સ્વાભાવિક પ્રેમથી જ જોવું. ગુણ-પ્રાપ્તિનો અને સ્વાત્મ-શુદ્ધ-દશા પર આરોહણ કરવાનો એ મુખ્ય ઉપાય છે. (૩; ૧૫૩)

પોતાનાં ગુણસ્તુતિ અને દોષનિન્દામાં મન ન રાખવું

જનેષુ ગૃહ્ણત્સુ ગુણાન્ પ્રમોદસે, તતો ભવિત્રી ગુણરિક્તતા તવ ।

ગૃહ્ણત્સુ દોષાન્ પરિતપ્સે ચ ચેદ્ * , મવન્તુ દોષાસ્ત્વયિ સુસ્થિરાસ્તતઃ x ॥ ૪ ॥ (વંશસ્થ)

“બીજા માણસો તારા ગુણની સ્તુતિ કરે ત્યારે તું હર્ષ પામીશ, તો તારામાં ગુણની શુન્ધતા થશે અને લોકો તારા દોષો તને બતાવે ત્યારે ખેદ પામીશ, તો તે દોષો તારામાં નિશ્ચિન-દૃઢ થશે,” (૪)

વિવેચન—આપણામાં કાવ્યચાતુર્ય, પ્રામાણિક વ્યવહાર, તપ, દાન, ઉપદેશ દેવાની અદ્ભુત શક્તિ કે એવો કોઈ પણ સફળગુણ કે સફલવર્તન હોય, તેની આપણાં ઝનેહી, સગાં કે રાગીઓ પ્રશંસા કરે, તે સાંભળી આપણને આનંદ થાય કે તરત મદ ચઢે છે, કેટલીક વાર આ બનાવ આડકતરી રીતે બને છે. માયાથી કે દોષાવ કરવાની ટેવથી આ જીવ તે વખતે જોલે છે કે “એમાં કાંઈ નહિ, એ તો મારી ફરજ હતી વગેરે.” પણ એમાં ઘણી વખત માયા હોય છે. બીજા માણસો ગુણસ્તુતિ કરે એ સાંભળવાની ઈચ્છા થાય, પોતાનું વર્તન બીજાને જણાવવાની ઈચ્છા થાય અને બીજા તેનાં વખાણ કરે તે સાંભળી આનંદ થાય, ત્યાં ગુણપ્રાપ્તિનો છેડો આવે છે. જેને ગુણ ઉપર ગુણ ખાતર જ પ્રેમ હોય છે તે લોકો શું જોલે છે, શું ધારે છે, એની દરકાર જ કરતા નથી; એનો વિચાર પણ કરતા નથી.

એ જ નિયમ પ્રમાણે, જ્યારે પોતાના દોષ સાંભળીને ખેદ થાય છે, ત્યારે પછી દોષ દૂર કરવાની વિચારણા કે કર્તવ્યનું ભાન રહેતું નથી. એને બીજા માણસો શું કહે છે, તે તરફ તેનું ધ્યાન રહે છે. તેથી ખેલ બગડે છે, અને તેને લીધે દોષો જામી જાય છે, દોષ પર સીલ થાય છે અને એને દોષ છોડવા એ પોતાની પ્રિય વસ્તુ છોડવા જેવું થઈ પડે છે; અથવા ઘણી વાર દોષને દોષ તરીકે ઓળખી શકાતો જ નથી અને દોષ છુપાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે; કારણ કે અમુક વિચાર, ઉચ્ચાર કે આચાર તરફ એનું ધ્યાન રહેતું નથી પણ લોકો તેને માટે શું ધારે છે કે જોલે છે, તે તરફ ધ્યાન રહે છે. લોકોનું ધારણું બરાબર ન હોય તો આ જીવ છેતરાય છે. લોકોમાં આંતર હેતુનો વિચાર કરી મત બાંધનારા અદ્વ્ય હોવાથી ધારણામાં ભૂલ કરનારા વિશેષ હોય છે, અને તેથી લોકપ્રશંસા કે જનરુચિ

* ચેદ્ સ્થાને રે इति वा पाठः । x स्तव इति वा पाठः ।

પર આધાર રાખનારા બહુધા છેતરાય છે. હવે ગુણ-દોષને અંગે કર્તવ્ય શું છે તે વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે જોઈએ. (૪; ૧૫૪)

શત્રુગુણપ્રશંસા

પ્રમોદસે સ્વસ્ય યથાન્યનિર્મિતૈઃ, સ્તવૈસ્તથા ચેત્પ્રતિપન્થિનામપિ ।

વિગર્હણૈઃ સ્વસ્ય યથોપતપ્યસે, તથા રિપૂણામપિ ચેત્તતોઽસિ વિત્ ॥ ૫ ॥ (વંશસ્થ)

“બીજા માણસોએ કરેલી તારી પ્રશંસા સાંભળીને જેમ તું ખુશી થાય છે, તેવી જ રીતે શત્રુની પ્રશંસા સાંભળીને પણ તને પ્રમોદ થાય, અને જેવી રીતે તારી પોતાની નિંદા સાંભળીને ખેદ પામે છે, તેવી જ રીતે શત્રુની નિંદા સાંભળીને ખેદ પામે, ત્યારે તું ખરેખરો બહુકાર છે એમ સમજવું.” (૫)

વિવેચન—પોતાના કે પારકાના ગુણોની સ્તુતિ સાંભળી ગુણ ઉપર પ્રમોદ થાય અને પોતાના કે પારકાના દોષોની નિંદા સાંભળી દોષ ઉપર તિરસ્કાર થાય, એવું વલણ કરવાનો અર્થ ઉપદેશ છે. એમાં પોતાની કે પારકી સ્તુતિ ગણવાની જ નથી અને પ્રમોદ થાય છે તે ગુણનો થાય છે, ગુણ ઉપર થાય છે, ગુણ પ્રત્યે થાય છે. એમાં ગુણવાન કોણ છે, એ જ જોવાનું છે. ગુણવાન માણસ ભલે શત્રુ હોય, હાડવૈરી હોય, પણ તેના સફળ ગુણ માટે તેના તરફ આકર્ષણ થાય છે. ટૂંકામાં, ગુણ ઉપર ગુણ ખાતર જ પ્રેમ થાય છે. આવી સ્થિતિ જરા અવલોકન કરી વિચાર કરવાની ટેવ પાડવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. એવી જ રીતે જેમ પોતાની નિંદા સાંભળી ખેદ થાય છે તેવી જ રીતે શત્રુની નિંદા સાંભળીને પણ ખેદ થાય, ત્યારે જે કાર્ય કરવાનું છે તે સિદ્ધ થયું સમજવું. સમજણ જ્ઞાન, વિદ્યતા એ સર્વનો સમાવેશ આ નાની વાતમાં થાય છે. ગુણ તરફ ગુણ ખાતર જ પ્રેમ રાખવો એ ઉપદેશ છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે પારકાના નાના સફળગુણને પણ જે મોટો પર્વત જેવો કરી તેને માન આપે છે, તે સંત બહુવો. પણ શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ તો આગળ વધી જણાવે છે કે જે પ્રાણી ગુણને ગુણ ખાતર માન આપે તે જ બહુકાર છે, શાસ્ત્ર વાંચ્યાં હોય તેનું કૃણ એ જ છે અને તેવી જ રીતે દોષ ઉપર દોષ ખાતર જ અપ્રીતિ રાખે તે જ ખરો જ્ઞાની છે. આવી રીતના વર્તનનું કૃણ શત્રુ-મિત્ર પર સમભાવમાં આવે છે. એવી રીતના વર્તનથી મનને જે ટેકો અને શાંતિ મળે છે તે અનિર્વચનીય છે, અને, વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો, તે અનુભવગમ્ય જ છે. ઉપાધ્યાયજી કહી ગયા છે કે “રાગ ધરીને જીહાં ગુણ લહીએ.” જે જગ્યાએ ગુણ હોય ત્યાં રાગ રાખવો; એમાં ગુણવાન કોણ છે તે જોવાનું જ નથી; જ્યાં ગુણ હોય ત્યાં રાગ રાખવો. (૫; ૧૫૫)

પરગુણપ્રશંસા

સ્તવૈર્યથા સ્વસ્ય વિગર્હણૈશ્ચ, પ્રમોદતાપૌ ભજસે તથા ચેત્ ।

इमौ परेषामपि तैश्चतुर्ष्वप्युदासतां वासि ततोऽर्षवेदी ॥ ६ ॥ (उपेन्द्रवज्रा)

“જેવી રીતે પોતાની પ્રશંસા અને નિંદાથી અનુક્રમે આનંદ અને ખેદ પામે છે, તેવી જ રીતે પરતી પ્રશંસા અને નિંદાથી આનંદ અને ખેદ થતો હોય, અથવા તે ચારે ઉપર ઉદાસીન વૃત્તિ રાખતો હોય, તો તું ખરો અર્થનો જાણકાર છે.” (૬)

વિવેચન—ઉપર કહ્યું તે જ અર્થ કહ્યું છે. પારકો માણસ ગમે તે હોય, ભલે તે મિત્ર હોય કે શત્રુ હોય, પરંતુ જ્યારે તેના ઉપર ગુણવાન હોવાથી પ્રમોદ જ થાય ત્યારે શાસ્ત્રના સ્વસ્થનું જાણકારપણું પ્રાપ્ત થયું છે એમ સમજવું. અથવા તો તે ચારે વસ્તુ સ્વગુણપ્રશંસા, સ્વદોષનિંદા, પરગુણપ્રશંસા, પરદોષનિંદા—એના ઉપર ઉદાસીન વૃત્તિ આવી જાય, તો તે પણ વધારે સારું છે, એટલે એ તરફ ધ્યાન આપવાનું વલણ જ ન થાય, ફક્ત પોતે પોતાને યોગ્ય રસ્તે કામ ચલાવ્યા કરે, એવી ઉદાસીન વૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય તો વધારે ઠીક છે. પણ કેટલીક વાર ઉદાસીન વૃત્તિને નામે એદરકારી દાખલ થઈ જાય છે, તેનાથી ચેતવાની જરૂર છે. અર્થ ઉદાસીન વૃત્તિ કહી છે તે જાણીએને અસર રહેવું એમ નથી, પણ તે જાણવા તરફ સ્વાભાવિક વલણ જ ન રાખવું એ છે. આખા શ્લોકને ઉપરના શ્લોકની નોટ બરાબર લાગુ પડે છે. શ્રી આનંદધનજી મહારાજ શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે કે :—

માન અપમાન ચિત્ત સમ ગણે, સમ ગણે કનક પાપાણુ રે;
વંદક નિંદક સમ ગણે, ધર્યો હોય તું જાણુ રે.
શાંતિજિન ! એક મુજ ચિન્તિ.

આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનો અર્થ ઉપદેશ છે. (૬; ૧૫૬) **શાસનમ્**

ગુણસ્તુતિની અપેક્ષા નુકસાનકારક છે.

भवेन्न कोऽपि स्तुतिमात्रतो गुणी, ख्यात्या न बह्व्यापि हितं परत्र च ।

तदिच्छुरीर्ष्यादिभिरायति ततो, मुग्धाभिमानग्रहिलो निहंसि किम् ? ॥ ७ ॥ (उपजाति)

“લોક વખાણુ કરે તેથી કોઈ ગુણી થતો નથી; વળી, બહુ ખ્યાલિથી પણ આવતા ભવમાં (પરલોકમાં) હિત થવાનું નથી; તારે જો આવતા ભવમાં તારું સારું કરવાની ઈચ્છા છે, તો નકામો અભિમાનને વશ થઈને, ઈર્ષ્યા વગેરે કરી, આવતો ભવ શા માટે બગાડે છે ? ” (૭)

વિવેચન—દેવચંદ નામનો માણસ અથવા બીજા સો-બસો હીરાચંદની સ્તુતિ કરે, તેથી હીરાચંદમાં કાંઈ ગુણ આવી જવાના નથી. તેનામાં હીર હશે તો રહેશે, અને કદાચ સ્તુતિથી તો ઊલટું નુકસાન થવાનું હશે તો થશે. વળી, અર્થ ગમે તેટલાં વખાણુ થાય, ભાટચારણો આકાશમાં ચઢાવી દે, તોપણ પરલોકમાં તેની અસર થતી નથી. ત્યાં કાંઈ વખાણુ પામેલા માટે પક્ષપાત નથી, તેમ જ તેઓ માટે કાંઈ શુદ્ધી જગ્યા નથી. સ્તુતિને પાત્ર થવાની જરૂર છે.

અત્ર એક ઘણી અગત્યની ખાખત પર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર લાગે છે. આપણે આપણું વર્તન ગુણને અનુસરીને રાખવું. ઇરાદાપૂર્વક આપણું વખાણુ થાય, તેવી રીતે દુનિયાને ખતાવવા ખાતર વર્તન કરવું નહીં; છતાં વખાણુને પાત્ર આત્માને ખતાવવામાં અડચણ નથી, ખલકે તેવા જ થવાની જરૂર છે. લોકો સ્તુતિ કરે તેમાં ગુણુહાનિ થતી નથી, પરંતુ જેની સ્તુતિ થાય છે તેણે તે કરાવવાના હેતુથી કાંઈ પણ વર્તન કરવું જોઈએ નહિ અને વિદ્યમાન ગુણુની પણ સ્તુતિ સાંભળીને તેના પર મન આપવું જોઈએ નહીં.

અત્ર આ જીવમાં દેખીતો વિરોધ છે તે ખતાવે છે. એક તો દરેકને આવતા ભવમાં સારું થાય તેવું કરવાની ઇચ્છા અને બીજું તેથી તદ્દન વિરુદ્ધ વર્તન. હે ભાઈ! જો તું આવતા ભવમાં માનસિક કે શારીરિક સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો હો તો પછી આ ભવમાં ઇર્ષ્યા કે અભિમાન કરી, પારકામાં ગુણુ છતાં નિંદા, કે પોતામાં દોષ છતાં પ્રશંસા કે ઇર્ષ્યાથી ખીખનાં ગુણુને પ્રકાશમાં ન આવવા દેવા વગેરે વગેરે નિષિદ્ધ કાર્યો કરી શા માટે સુખ મળવાના ઉપાયોને કાપી નાખે છે? તારે તારા ગુણુ બહાર પાડવાની ઇચ્છા રાખતી નહિ. વળી, યાદ રાખજો કે, ગુણુ છે તે દાખડામાં નાખેલી કસ્તૂરી છે. જોકે કસ્તૂરી પોતે ઇચ્છા રાખતી નથી કે પોતાની સુગંધ બધે પ્રસરે, પણ ગુણુનો તેમ જ કસ્તૂરીનો સ્વભાવ છે કે તે પોતાના મૂળ ધર્મથી જ આપોઆપ સર્વત્ર પ્રસરે. વસ્તુ અવલોકન કરનાર તત્વજ્ઞો સારી રીતે સમજે છે કે પ્રશંસા-આખડ-ની પછવાડે દોડનારને તે મળતી નથી, પણ તેને જે લાયક થાય તેને વરવાને હાથમાં માળા લઇને તે આતુર ઊભી હોય છે અને ઇચ્છા કે અનિચ્છાએ તે વરે છે, એવો આ જગતનો ક્રમ છે. (૭; ૧૫૭)

“ શુદ્ધ ” ધર્મ કરવાની જરૂર : કરનારાઓની સ્વદેપતા

સૃજન્તિ કે કે ન બહિર્મુખા જનાઃ, પ્રમાદમાત્સર્યકુવોધવિપ્લુતાઃ ? ।

દાનાદિધર્માણિ મલીમસાન્યમૂન્યુપેક્ષ્ય શુદ્ધં સુકૃતં ચરાણ્વપિ ॥ ૮ ॥ (વંશસ્થત્રિલ)

“ પ્રમાદ, મત્સર અને મિથ્યાત્વથી ઘેરાયેલા કેટલાએક સામાન્ય માણુસો દાન વગેરે ધર્મો કરે છે, પણ આ ધર્મો મલિન છે; તો તેઓની ઉપેક્ષા કરી શુદ્ધ સુકૃત્ય લેશમાત્ર એક આણું જેટલું પણ કર. (૮)

વિવેચન—મદ્ય, વિષય, કષાય, વિકથા અને નિદ્રા એ પાંચ પ્રમાદ છે. પરક્રુદ્ધિ કે ગૌરવ તરફ ઇર્ષ્યા એ મત્સર. અને દષ્ટિરાગ વગેરે મિથ્યાત્વ; એને લીધે જીવ દાન, શીલ, તપ વગેરે કરે છે. મિથ્યાત્વથી માનતા માને છે, દષ્ટિરાગથી હજારો રૂપિયા લોગી જીમરના પગ આગળ સમર્પણુ કરી દે છે, અજ્ઞાનથી લાંઘણુ કરી કાયકૂલેશ કરે છે, અહંકારથી નામની ખાતર લાગે રૂપિયાની સખાવત કરી દે છે અને વર્તમાનપત્રમાં નામ આવવા ખાતર મોટી રકમ ફંડમાં ભરી આપે છે; પણ આવી રીતે કરેલ ધર્મકાર્ય કલંકિત

છે, ચંદ્રમાં કલંક તુલ્ય છે, સોનાની ઘાળીમાં લોઢાની મેખ છે, અનાદરણીય છે, ઈષ્ટ રૂળ રોકનાર છે, સંસારમાં રઝળાવનાર છે.

જો તારે ખરેખરું કામ કાઢવાની ઈચ્છા હોય તો એક જરા વખત પણ શુદ્ધ ધર્મ કર. ઉપર પહેલા કોઈ પણ પૌદ્ગલિક ભાવો છોડી દે, સંસારને કાપી નાખ. પછી તું ખુબી જોજો. તને તે વખતે તારા મનમાં જ એવો અપૂર્વ આનંદ થશે કે આખી બિંદગી તે એવો આનંદ અનુભવ્યો નહીં હોય. શુદ્ધ આત્મિક સ્થિતિમાં રમણ કરવું એ સ્વાભાવિક દશા છે અને એવીદશા એક વાર પ્રાપ્ત કર. પછી શુ કરવું એ તને આપોઆપ સૂઝી આવશે.

આ શ્લોકનો ઊંડો આશય વિચારવા યોગ્ય છે. મોટાં મોટાં પુસ્તકો વાંચવા યોગ્ય જ્ઞાન મેળવવા માટે એકડા શીખવાની જરૂર છે, અને સુંદર મંદિર ચણવા માટે પાયા ખોદવા જેવું કામ કરવાની પણ જરૂર છે. આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની આવશ્યકતા છે. એકડા જાણ્યા વગર અને પાયા ખોદ્યા વગર સુંદર પરિણામ બતાવનારાં કાર્યો થતાં નથી એ સ્પષ્ટ છે. પણ સાથે યાદ રાખવું કે નિરંતર એકડા જ ઘૂંટવાતું કામ કરવાતું નથી, નિરંતર પાયા ખોદવાતું કામ કરવાતું નથી. સાધ્ય દષ્ટિમાં રાખીને જ આ બંને કાર્યો આદરણીય છે. મલિન ધર્માચરણો પણ અભ્યાસ પાડવા માટે ઉપયોગી છે, કારણ કે એ એકડા ઘૂંટવા જેવાં કાર્યો છે. અનાદિ અભ્યાસથી પ્રમાદ, માત્સર્ય, કષાય વગેરેનો ત્યાગ સર્વથી બનવો ઘણા માણસોને અશક્ય લાગે છે, પરંતુ પુરુષાર્થ કરવાથી તેનો ત્યાગ થઈ શકે છે. ત્યાગ કરવો છે એવી ચીવટ મનમાં હોય તો પણ બહુ ઈર પડે છે. આ તદ્દન બુદ્ધિ વાત છે. અભ્યાસ પાડવા માટે એકડા ઘૂંટવાની ખાસ જરૂર છે, પરંતુ એકડાતું ને એકડામાં જ સુંદર સંયોગવાળું જીવન પૂર્ણ થાય, તે ઈષ્ટ નથી. ઉપાધ્યાયજી તે જ મતલબતું કથન અધ્યાત્મસારના બીજા અધિકારના વીશમા શ્લોકમાં કરે છે. મલિન ધર્મકાર્યોથી લાભ નથી એમ નથી, પણ તે બહુ અલ્પ છે, મુમુક્ષુ જીવની સાધ્ય મેળવવાની અપેક્ષાએ તદ્દન લાભ નથી, એમ કહીએ તો ચાલે. આ સર્વ હકીકતનું તાત્પર્ય એ જ નીકળે કે પ્રશસ્ત ધર્માચરણ કરવાં. આપણે એક સામાન્ય દાખલો લઈએ તો આ વાત વિશેષ સ્પષ્ટ થશે. એક પ્રાણીને દશ હજાર રૂપિયા ખરચવાની આપણે પ્રેરણા કરીએ. તે જીવ વ્યવહારુ છે, કર્મના અગમ સિદ્ધાંતને સમજતો નથી, દુનિયાનો ક્રીડો છે, આથી તેને માનની ઈચ્છા છે આવા પ્રસંગે તેને માન લઈને પણ દાન કરવામાં હરકત નથી. તેના દ્રવ્યનો આ રસ્તે વ્યય થતાં થતાં તે દાનધર્મની ઉત્કૃષ્ટતા સમજશે અને પછી ગુપ્ત ધર્મોદ્દેશી અંતરંગ શાંતિ અને સતોષ કેવો થાય છે તે ધીમે ધીમે સમજશે. અભ્યાસ પાડવા માટે પ્રથમ તેને માનની ઈચ્છાની તૃપ્તિ કરવી તે પણ ઈષ્ટ છે. વિશેષ સમગ્ર પ્રાણી પ્રથમથી જ આ વાત સમજી શકે છે અને તેનાં કાર્યો કોઈ પણ ઐહિક મનોવિકારને તૃપ્ત કરવા માટે હોતાં નથી, પણ પરમ સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાના શુદ્ધ અધ્યવસાયથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ છેલ્લો માર્ગ

પરમ ઈષ્ટ છે, મહાકલ્યાણ આપનાર છે અને તે અહણ કરવાનો અથવા અહણ કરવાની ઈચ્છા અને ભાવના રાખવાનો અત્ર ઉપદેશ છે. (૮; ૧૫૮)

અશંસા વગરના સુકૃત્યનું વિશિષ્ટપણું

આચ્છાદિતાનિ સુકૃતાનિ યથા દધન્તે, સૌભાગ્યમત્ર ન તથા પ્રકટીકૃતાનિ ।

બ્રીહાનતાનનસરોજસરોજનેત્રા—વક્ષઃસ્થલાનિ કલિતાનિ યથા દુકૂલૈઃ । ૧૯ ॥ (વસન્તતિલકા)

“આ દુનિયામાં ગૂઠ પુણ્યકર્મો—સુકૃત્યો જેવી રીતે સૌભાગ્ય આપે છે, તેવી રીતે પ્રકટ કરેલાં સુકૃત્યો આપતાં નથી. જેમ કે લક્ષ્મી નમાવ્યું છે મુખકમળ જેણે એવી કમળનયના સ્ત્રીનાં સ્તનમંડળ વસ્ત્રથી આચ્છાદિત હોય, ત્યારે જેટલી શોભા આપે છે તેટલી શોભા ઉઘાડાં હોય ત્યારે આપતાં નથી.” (૯)

વિવેચન—સ્પષ્ટ છે. દુનિયામાં ખાનગી (ગુપ્ત) ધર્મદોષ કરનારા ખરેખરે લાભ બાંધી બચ છે. દુનિયા તેના ગુણ ગાઓ કે ન ગાઓ, તેની તેને દરકાર રહેતી નથી, હોતી નથી. કાંચળી પહેરી ઉપર સાડી પહેરેલી હોય ત્યારે સ્ત્રીના હૃદયભાગની જે શોભા સામા માણસને લાગે છે, તેટલી ઉઘાડા સ્તન હોય છે ત્યારે લાગતી નથી. આપણું પોતાનું શરીર પણ વસ્ત્રથી વીંટાયેલું હોય છે ત્યારે જ શોભા આપે છે, તેવી જ રીતે સુકૃત્યો ઢાંકેલાં હોય છે ત્યાં સુધી વધારે સૌભાગ્ય આપે છે.

ગુપ્ત સુકૃત્યો કરતી વખતે કરનારને બહુ શાંતિ આપે છે અને તેનું સ્મરણ કરવાથી આત્મિક સંતોષ આપે છે, એ ખાસ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. દરેક કાર્યની અસર આત્મિક સૃષ્ટિમાં કેવી થશે, તે વિચારવાની જરૂરિયાત આથી જણાઈ આવે છે. માન-કીર્તિથી કદાચ સ્થૂળ આનંદ થોડો વખત લાગે, પણ અપૂર્વ આત્મિક શાંતિ, જે મેળવવાનો પ્રયાસ સર્વ મુમુક્ષુઓનો છે, તે તો શાંત સ્થિતિમાં શાંત રહીને કરેલ ગુપ્ત કાર્યથી જ થાય છે.

ગમે તે કારણથી, પણ પ્રચલિત વ્યવહાર આથી તફાવત ઊલટો થઈ ગયો છે, એમ સર્વથા નહિ તો સંકડે નવાણું ટકામાં જેવામાં આવે છે. એક માણસને એક લાખ રૂપિયા ખરચવાની ઈચ્છા થઈ તો ખર્ચા પહેલાં જ તેનાં ઢોલ-નગારાં વગડાવવા પ્રયત્ન કરતો તે જેવામાં આવે છે. ખરચ કરવાનો વખત પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેનો કબજો છોડતો નથી, વ્યાજ વાપરવા ઈચ્છા બતાવે છે, ન્યૂસપેપરમાં મોટા મોટા રિપોર્ટો મોકલે છે અથવા મોકલાવે છે અને એક વાર ખર્ચેલા પૈસાનો ચાર-પાંચ વખત જુદી જુદી રીતે લાભ લે છે ! આવી રીતે ઘણું ખર્ચું અપ્રામાણિકપણે પેદા કરે છે અને અભિમાનથી ખર્ચે છે. એક ધન ખરચવાની હકીકત થઈ, તેવી જ રીતે ધીન્ન અનુષ્ઠાનો માટે પણ સમજી લેવું. જીવનો અનાદિ સ્વભાવ અભિમાન કરવાનો છે, તે સીધી અને આડકતરી રીતે શુભ કૃત્યોમાં પણ થઈ જાય છે અને તેનું કારણ વાસ્તવિક તત્ત્વગવેષણા નહિ એ જ છે. વિચાર કરતાં જણાય છે કે વસ્તુસ્વરૂપ આથી ઊલટું જ છે. એક સુકૃત્ય કરવા પહેલાં

અથવા કરતી વખતે તેને ખાનગી રાખવાથી બહુ જાતના બહુ લાભ થાય છે. અભિમાન ન થઈ જાય તે બહુ મોટો લાભ છે, કારણ કે અભિમાનથી સુકૃત્યનું ફળ અહીં જ રહી જાય છે. લોકમાં કીર્તિ ઝોલાય અથવા બહુ તો દેવગતિ મળે, પણ નિર્જરા થવી મુશ્કેલ છે. એ ઉપરાંત ગુપ્ત સુકૃત્ય કરતી વખત અપૂર્વ માનસિક આનંદ થાય છે, આત્મસ્વરૂપમાં રમણ થાય છે અને ફરજ બજાવવાનો શુદ્ધ ખ્યાલ આવે છે—એ સર્વ લાભો જુદા જ છે. (૯; ૧૫૯)

સ્વગુણપ્રશંસાથી લાભ જરા પણ નથી.

સ્તુતૈઃ શ્રુતૈર્વાપ્યપરૈર્નિરીક્ષિતૈર્ગુણસ્તવાત્મન્ ! સુકૃતૈર્ન કશ્ચન ।

फलन्ति नैव प्रकटीकृतैर्भुवो, द्रुमा हि मूलैर्निपतन्त्यपि त्वधः ॥ १० ॥ (वंशस्थविल)

“ તારા ગુણો અથવા સુકૃત્યોની બીજા સ્તુતિ કરે અથવા સાંભળે અથવા તારાં સારાં કામો બીજા જુએ, તેથી હે ચેતન! તને કાંઈ પણ લાભ નથી. જેમ કે ઝાડનાં મૂળ ઉઘાડાં કરી નાંખ્યાં હોય તો તેથી ઝાડ ફળતાં નથી, પણ ઊલટાં ઊખડી જઈને લોંચ પર પડે છે (તેમ જ સારાં કામો પણ ઉઘાડાં પડવાથી લોંચ પડે છે.)” (૧૦)

વિવેચન—એક માણસે પૃથ્વી પર સુંદર ઝાડ વાંચું અને તેનાં મીઠાં ફળ થશે એમ તેને લાગ્યું, તેથી તેનું મૂળ કેવું હશે તે જોવાની ઈચ્છા થઈ, આમ વિચારી બીજાને ખતાવવા સારુ તથા પોતે જોવા સારુ મૂળ ફરતાં જે માટી-કચરો વગેરે હતાં તે દૂર કર્યાં અને મૂળ બધાંએ જોયું. પણ પરિણામ શું આવ્યું? ફળ તો ન મળ્યું, પરંતુ ઝાડ પણ નાશ પામી ગયું! આવી જ રીતે સારાં કામોનો યશ સારો ઝોલાયે, એમ ધારી આ જીવ સુકૃત્યરૂપ મૂળ બીજાને જોવા સારુ ઉખેડી તેની ફરતી અપ્રસિદ્ધતારૂપ માટી વગેરે હોય છે, તે દૂર કરે છે. તેમ કરવાથી જોકે યશ તો ઝોલાય છે, પણ તેના ફળનો નાશ થાય છે અને સુકૃત્યના નાશથી તે પોતે પણ નાશ પામી જાય છે. અત્ર યોજના આ પ્રમાણે છે—(૧) સુકૃત્યોનો મૂળ સાથે યોજના, (૨) આત્માની વૃક્ષ સાથે, (૩) (સુકૃત્યોનાં) સ્તવન, શ્રવણ, નિરીક્ષણની (વૃક્ષના) પ્રકટીકરણ સાથે, (૪) (સુકૃત્યના) ગુણનો અભાવ, તેની વૃક્ષના ફળવાના અભાવ સાથે અને (૫) ધર્મનાશની વૃક્ષના અધઃપાત સાથે યોજના કરવી.

વિચારશો તો છે પણ તેમ જ પારકા માણસો આપણા ગુણ કે સારા કામની સ્તુતિ કરે તેમાં લાભ શો છે? તાત્વિક વિચાર કરતાં જણાય છે કે કીર્તિ કે માનની ઈચ્છા પણ અજ્ઞાનજન્ય છે; અમાં કાંઈ દમ જેવું નથી, અને વિચક્ષણ માણસો કદી તેની ઈચ્છા કરતા નથી. આગંતુક રીત્યા તે મળી જાય તો ભલે મળે, પણ તેની ખાતર ચારિત્ર્યવાન પોતાનું વર્તન કરે, એ ચારિત્રને જ છાજતું નથી. અને ઘણુંખરું દુનિયામાં ખને છે પણ એમ કે, જે એની પછવાડે દોડે છે તેને એ વરતી નથી અને ઊલટો પછવાડે દોડવાનો કલેશ આપે

છે. કીર્તિના લોભીને સુકૃત્યનો નાશ થાય છે અને ઘણી વાર ઊલટું અપમાન મળે છે. આ સર્વ હકીકત અનુભવગમ્ય છે અને અવલોકન કરનાર તુરત યામી બચ તેવી છે. (૧૦; ૧૬૦)

ગુણ ઉપર મત્સર કરનાર; તેની ગતિ

તપઃક્રિયાવશ્યકદાનપૂર્જનૈઃ, શિવં ન ગન્તા ગુણમત્સરી જનઃ ।

અપથ્યમોજી ન નિરામયો ભવેદ્રસાયનૈરપ્યતુલૈર્યદાતુરઃ ॥ ૧૧ ॥ (વંશસ્થવિલ)

“ ગુણ ઉપર મત્સર કરનાર પ્રાણી તપશ્ચર્યા, આવશ્યક ક્રિયા, દાન અને પૂજથી મોક્ષે જતો નથી; જેમ કે માંદો માણસ જે અપથ્ય લોબન કરતો હોય, તે પછી તે ગમે તેટલું રસાયણ ખાય તો પણ સાજો થતો નથી. ” (૧૧)

વિવેચન—જેવી રીતે પોતાનાં સુકૃત્યોની સ્તુતિ સાંભળવાની ઇચ્છા રાખવી, એ ધર્મશુદ્ધિમાં મળે છે, તેવી જ રીતે પારકાના સારા ગુણો તરફ ઈર્ષ્યા-અદોષાઈ કરવી, એ પણ મળે છે. પારકો મત્સર કરનાર માણસ ગમે તેટલાં ધર્મકૃત્યો કરે, છઠ્ઠ-અઠ્ઠમ કરે, યોગ-ઉપધાન વહે, પ્રતિક્રમણ, પદ્મચખાણ વગેરે આવશ્યક ક્રિયાઓ કરે કે પાંચ પ્રકારનાં દાન આપે, યા તો મહા-આડમ્બરથી અષ્ટ, સત્તર, એકવીશ કે એક સો આઠ પ્રકારી પૂજાઓ રચાવે, પણ તે મોક્ષે જશે નહિ. જેમ કોઈ માંદો માણસ કરી કરે નહિ અને ખાંડ, ખટાશ વગેરે હોય છતાં છાની રીતે ખાય, પછી તેને તમે પંચામૃત-પરપટી, વસંતમાલતી કે ગજવેલ અવરાવો, તોપણ લાભ થશે નહિ, તેવી જ રીતે તપ, ક્રિયા, દાન વગેરે રસાયણ છે, તેની સાથે જ જે ગુણ તરફ મત્સરરૂપ અપથ્ય લોબન લેવામાં આવે તો પછી શિવગમનરૂપ નીરોગીપણું આ જીવરૂપ વ્યાધિગ્રસ્ત પ્રાણીને પ્રાપ્ત થતું નથી. એ પ્રમાણે દષ્ટાંત-દાષ્ટાંતિક યોજના સમજવી.

ઘોર તપસ્થાના પરિણામે દેવલોકનાં સુખ મળે, એ શા કામનું? આવશ્યક ક્રિયા કરીને પાછું તે જ કૃત્ય તે ભાવે ફરી ફરી વાર કરવાના વમળમાં ફરવું પડે તે શા કામનું? દાન આપ્યા પછી પાછું દાન લેવાનો વારો આવે, તે શા કામનું? અલબત્ત, યા યા ક્રિયા સા સા ફલપત્ની એ સૂત્ર ખરેખરું છે, પણ, ઉપર જણાવ્યું છે તેમ, યોક્ષે જનારની અને મોક્ષે જવાની ઇચ્છા રાખનારની નજરમાં એ લાભ તદ્દન અદ્ય છે. તેથી નિષ્કળ છે એમ કહીએ તોપણ ખોટું ગણાય નહિ. હે ચેતન ! તું પરગુણ-અસહિષ્ણુતા તજ દે અને તેમ કરી તારા કર્મરૂપ શોગોને દૂર કર. (૧૧; ૧૬૧)

શુદ્ધ પુણ્ય અદ્ય હોય તોપણ સારું

મન્ત્રપ્રમારત્નસ્સાયનાદિનિર્દર્શનાદલ્પમપીહ શુદ્ધમ્ ।

દાનાર્ચનાવશ્યકપૌષધાદિ, મહાફલં પુણ્યમિતોઽન્યથાઽન્યત્ ॥ ૧૨ ॥ (ઉપજાતિ)

“ મંત્ર, પ્રભા, રત્ન, રસાયણ વગેરેનાં દષ્ટાંતથી (જણાય છે કે) દાન, પૂજા, આવશ્યક;

પૌષ્ઠ વગેરે (ધર્મક્રિયા) બહુ થોડાં હોય, તોપણ જો શુદ્ધ હોય, તો મહાફળ આપે છે અને બહુ હોય છતાં અશુદ્ધ હોય તો મોક્ષરૂપ ફળ આપતાં નથી.” (૧૨)

વિવેચન—શુદ્ધ મંત્રોચ્ચારથી અસલના વખતમાં પુણ્યના પ્રબલપણાથી દેવ પ્રસન્ન થતા હતા; તે જરા હોય તોપણ બહુ કામ થતું હતું. તેવી જ રીતે સૂર્ય-ચંદ્રની પ્રભા જરા પડે તોપણ આખી દુનિયામાં પ્રકાશ કરે છે. પાંચ રૂપિયાલાર લોડું અને તેટલા જ વજનનાં રત્ન (મણિ, મોતી, માણેક કે હીરા) હોય તો કિંમતમાં લાખગણો ફેર પડી જાય છે. રસાયણ-મારેલ પારો વગેરે-એક તલભારથી જો છું ખવરાવવામાં આવે તોપણ જો તે શુદ્ધ હોય તો, શરીરને બહુ ગુણ કરે છે. એવી જ રીતે, દાન, પૂજા, પૌષ્ઠ વગેરે અનુષ્ઠાને માટે સમજવું. આપણા લોકો હંમેશાં સંખ્યા તરફ જુએ છે અને તેથી છેતરાય છે, પણ સમજીએ તેની શુદ્ધતા-સુંદરતા-તાર્ત્વિકતા તરફ જોવું જોઈએ. Never look to the quantity of your actions but pay particular attention to the quality thereof

આ વાક્યમાં બહુ ખૂબી રહેલી છે. આપણે કેટલું કયું તે જ જોનારા છીએ, પણ કેવું કયું તે જોવાની ખાસ જરૂર છે. આખા જીવનમાં પ્રભુલક્ષિતમાં એક વખત વીર્યોદ્ધાસ થઈ જાય તોપણ સ્વર્ગ લાવક લાંગી જાય. તેવી જ રીતે આવશ્યક ક્રિયામાં વિચારણાને પરિણામે બરાબર પશ્ચાત્તાપ થાય, કે પૌષ્ઠમાં અર્પણ લાવશુદ્ધિ થઈ સમતા પ્રાપ્ત થાય, તો આપણું કામ થઈ જાય. અને તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવવાને માટે જ સર્વ શાસ્ત્રકારોનો પ્રયાસ છે.

આથી ઊલટું, જો શુદ્ધિની અપેક્ષા વગર બહુ બહુ ક્રિયાઓ કરવામાં આવતી હોય પણ શુદ્ધતા જરા પણ ન હોય અને ઊલટી અશુદ્ધતા દાખલ થતી હોય તો ફળપ્રાપ્તિ થતી નથી. જે હેતુથી ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે હેતુ જળવાતો નથી અને કદાચ અદ્ય લાભ થાય છે તો તે રૂપિયે એક બદામ જેટલો થાય છે. આ આખા અધિકારનો ઉદ્દેશ એ જ છે કે થોડું કર, પણ બરાબર કર; બહારની કિંમત કે દેખાવથી લોભાઈ ના નહિ. (૧૨; ૧૬૨)

ઉક્ત અર્થ પર દષ્ટાંત

દીપો યથાઽલ્યોઽપિ તમાંસિ હન્તિ, લ્વોઽપિ રોગાન્ હસ્તે સુધાયાઃ ।

તૃણાં * દહત્યાશુ કળોઽપિ ચાગ્ને-ધર્મસ્ય લેશોઽપ્યમલસ્તથાંહઃ ॥ ૧૩ ॥ (ઉપજાતિ)

“ એક નાનો દીવો પણ અંધકારને હણી નાખે છે, અમૃતનું એક ટીપું પણ અનેક રોગોનો નાશ કરે છે, અને અગ્નિની એક ચિનગારી પણ ખડના મોટા ઢગલાને ખાળી મૂકે છે; તેવી જ રીતે જો ધર્મનો અંશ પણ નિર્મળ હોય તો તે પાપને હણી નાખે છે.” (૧૩)

વિવેચન—સ્પષ્ટ છે. અદ્ય દીવો પણ વિસ્તૃત જગ્યામાંથી અંધકારને ફર કરી નાખે છે, તેવી જ રીતે સર્વ ખાખતમાં સમજવું. આ સર્વ હકીકત એ જ બતાવે છે કે શુદ્ધિ

* તૃણં इत्यपि पाठीऽन्यत्र दृश्यते

તરફ ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. હવે શુદ્ધિ સાથે ભાવની કેટલી જરૂરિયાત છે તે બતાવી અધિકાર સમાપ્ત કરે છે. (૧૩; ૧૬૩)

ભાવ અને ઉપયોગ વગરની ક્રિયાથી કાયાફલેશ; ઉપસંહાર

માવોપયોગશૂન્યાઃ, કુર્વન્નાવશ્યકીઃ ક્રિયાઃ સર્વાઃ ।

દેહક્લેશં લભસે, ફલમાપ્સ્યસિ. નૈવ પુનરાસામ્ ॥ ૧૪ ॥ (આર્યા)

“ભાવ અને ઉપયોગ વગર સર્વ આવશ્યક ક્રિયા કરતાં તને માત્ર કાચકલેશ (શરીરની મજૂરી) થશે, પણ તું તેઓનું ફળ મેળવી શકીશ નહિ જ.” (૧૪)

વિવેચન—‘ભાવ’ એટલે ચિત્તનો ઉત્સાહ (વીયોદ્ધાસ) અને ‘ઉપયોગ’ એટલે સાવધાનતા (અત્રતપણું), જેમ કે આવશ્યક ક્રિયામાં સૂત્રાર્થ, સૂત્ર, અર્થ, વ્યંજન, દીર્ઘ-હ્રસ્વોચ્ચાર વગેરે બાબતમાં સાવધાનપણું. ભાવ અને ઉપયોગ વગરની ક્રિયા કરવી એ માત્ર કાચકલેશ છે અને તેમાં ફળ તદ્દન અદ્ય છે; કાંઈ નથી. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

ભાવ વિના દાનાદિકા, બહુ અલૂણા ધાન;

ભાવ રસાંગ મળ્યે થકે ત્રુટિ કર્મ નિદાન.

ભાવ વગર દાન વગેરે ક્રિયા કરવી, એ મીઠા વગરના ભોજન જેવી છે. તેવી જ રીતે સૂક્તસુક્તાવલીકાર પણ કહે છે કે—

મન વિષ્ણુ મિલયો જ્યુ, ચાવવો દાંતહીણુ;

ગુણ વિષ્ણુ ભણવો જ્યુ, જીમવો જ્યુ અલૂણુ.

જસ વિષ્ણુ ખાડુ જીવી, જીવતે જ્યુ ન સોહિ,

તિમ ધરમ ન સોહિ, ભાવના જો ન હોહિ.

એ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે ભાવ વગરની ધર્મક્રિયા તદ્દન શુભક છે, નકામી છે, જીર્ણ છે, અનનુકરણીય છે, અનિષ્ટ છે. એ મન વગરના મેળા છે અને દાંત વગરનાં ચાવણાં છે.

તેટલા માટે જ શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિ મહારાજ શ્રી કલ્યાણમંદિર સ્તોત્રમાં કહે છે કે “હે પ્રભુ ! અનંત સંસારમાં ભવબ્રમણ કરતાં મને તારું દર્શન એક વાર પણ થયું હોય, એમ લાગતું નથી, કારણ કે થયું હોત તો પછી મારી આ સ્થિતિ હોય નહિ.” મતલબ એ છે કે વાસ્તવિક દર્શન થયું નથી, કારણ કે કદાચ પ્રભુનાં દર્શન થયાં હશે, પ્રભુની પૂજા કરી હશે કે દેશના સાંભળી હશે, પણ ચિત્ત વગરનું કયું હશે. યસ્માત્ ક્રિયાઃ પ્રતિફલન્તિ ન માવશૂન્યાઃ જે કારણ માટે ભાવ વગરની ક્રિયા ફળ આપતી નથી, તેથી પ્રભુનું વાસ્તવિક દર્શન થયું જ નથી—એમ કહીએ તો ચાલે.

ભાવની સાથે સાવધાનપણું—અત્રત વિવેકની પણ તેટલી જ જરૂર છે. એકલી ભક્તિ

ફળતી હોય, તે સત્રિએ ભાડીને શ્રી નેમિનાથજીને વંદન કરવા જનાર પાલકની શુષ્ક ભક્તિમાં કચાશ નહોતી, પણ ત્યાં ભાવ તથા ઉપયોગ નહોતાં. વીરા શાળવીએ અઠાર હજાર સાધુને વાંઘા અને શ્રીકૃષ્ણે પણ વાંઘા. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણને મહાલાલ થયો, સાતમી નારકીને યોગ્ય આયુષ્યનાં ફળિયાં મેળવ્યાં હતાં, તે શુદ્ધ થઈ ત્રીજી નારકીને યોગ્ય થઈ ગયાં, એ અને બીજા લાલ પણ થયા; ત્યારે વીરા શાળવી બિચારો માત્ર કાયકૂલેશ પામ્યો. એકસાથે એકસરખી ક્રિયા કરનારમાં આટલું અંતર પડી જાય છે, એનું કારણ ભાવ અને ઉપયોગની તીવ્રતા અને મંદતા જ છે.

વ્યવહારમાં પણ એ બાબત અનુભવસિદ્ધ છે. એક મિત્ર મળે અને સામાન્ય રીતે મોં મલકાવ્યા સિવાય “આપ કેમ છો?” એમ પૂછે, તેના કરતાં ચિત્તના પ્રેમથી પૂછે, ત્યારે તેની મોંની આકૃતિ પણ મલકાય છે. ચિત્તથી પ્રેમ ખતાવનાર તરફ નાનું બાળક પણ ખેંચાય છે અને શેઠના પ્રેમ વગર ગરીબ નોકર પણ બરાબર નોકરી કરતો નથી. શ્રાવકના દીકરા છીએ એટલે શરમ ખાતર દેહરે જતું જોઈએ, તેમ ધારી દેહરે જવામાં કે પૂજા કરવામાં અને પ્રભુના શુભ ઝોળખી પ્રભુને શુદ્ધ રાગથી પૂજવામાં બહુ ફેર છે. ભાવશુદ્ધિ અને તેની વૃદ્ધિ કરી, સમજણ રાખી પોતાના અધિકાર પ્રમાણે ક્રિયા કરવી અને બીજાં સર્વ વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક કાર્યો પણ તે જ રીતે કરવાં એ વ્યાવહારિક મુખ્ય ઉપદેશ છે. (૧૪; ૧૬૪)

એવી રીતે અગિયારમો ધર્મશુદ્ધિ અધિકાર પૂર્ણ થયો. એ આખા અધિકારમાં મુખ્ય ત્રણ બાબત કહી છે. એ વિષે કાંઈ પણ બોલીએ તે પહેલાં એક બાબત પર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે. ઉપદેશતરંગિણીમાં કહે છે કે “નાગિલાને તજનાર ભવદેવના ભાઈ ભવહતની પેઠે લગ્નથી ધર્મ થાય છે; મેતાર્થ મુનિને હજુનાર સોનીની પેઠે ભયથી ધર્મ થાય છે; ચંડુદ્રાચાર્યના શિષ્યની પેઠે હાસ્યથી ધર્મ થાય છે; સ્થૂલભદ્ર પર માત્સર્ય કરનાર સિંહગુફાનિવાસી સાધુની પેઠે માત્સર્યથી ધર્મ થાય છે; સુહસ્તિ મહારાજે પ્રતિ-બોધેલા દ્રમકની પેઠે લોભથી ધર્મ થાય છે; બાહુબલિની પેઠે હઠથી ધર્મ થાય છે; હશાણ્વભદ્ર, ગૌતમસ્વામી, સિદ્ધસેન દિવાકરની પેઠે અહંકારથી ધર્મ થાય છે; નામ-વિનમિત્તની પેઠે વિનયથી ધર્મ થાય છે; કાર્તિક શેઠની પેઠે દુઃખથી ધર્મ થાય છે; બ્રહ્મહત્ત ચક્રીની પેઠે શૃંગારથી ધર્મ થાય છે; આલીર તથા આર્યરક્ષિત આચાર્યની પેઠે ક્રીર્તિથી ધર્મ થાય છે; ગૌતમસ્વામીએ પ્રતિબોધેલા ૧૫૦૩ તાપસોની પેઠે કૌતુકથી ધર્મ થાય છે; ઈલાપુત્રની પેઠે વિરમયથી ધર્મ થાય છે; અભયકુમાર તથા આર્દ્રકુમારની પેઠે વ્યવહારથી ધર્મ થાય છે; ભરત ચક્રી તથા ચંદ્રાવતંસની પેઠે ભાવથી ધર્મ થાય છે; ક્રીર્તિધર સુકોશલ વગેરેની પેઠે કુળાચારથી ધર્મ થાય છે; અને જંબૂસ્વામી, ધનગિરિ, વજ્રસ્વામી, પ્રસન્નચંદ્ર તથા ચિલાતી પુત્રની પેઠે વૈરાગ્યથી ધર્મ થાય છે.

“ક્ષમાને વિષે ગજસુક્રમાળ, કુરુગડુ મુનિ, વીરપ્રભુ, પાર્શ્વપ્રભુ, સ્કંધક મુનિ વગેરેનાં દષ્ટાંતો જાણવાં. શીલ વિષે સુદર્શન શેઠ, મલ્લિપ્રભુ, નેમિનાથજી, સ્થૂલિલદ્ર. સીતા, દ્રૌપદી, રાજમતીનાં દષ્ટાંત જાણવાં. પ્રાભાવિકેપણા વિષે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય, જીવદેવસૂરિ, કાલિકાચાર્ય, જિનપ્રભસૂરિ, વિષ્ણુકુમાર, યશોદેવસૂરિ, આર્યજાપુટાચાર્ય, અખ્ખલદ્વિસૂરિ, પાદ-લિખતસૂરિ, ધર્મઘોષસૂરિ, માનદેવસૂરિ, માનતુંગસૂરિ, હરિભદ્રસૂરિ વગેરેનાં દષ્ટાંતો જાણવાં. વધારે શું કહેવું? સર્વ પ્રકારથી કહેલો ધર્મ મહા-લાભકારી છે.”

આ મોટું વાક્ય ટાંકીને કહેવાનો આશય એ છે કે ધર્મ કાંઈ અમુક હેતુથી જ પ્રાપ્ત થાય છે એમ નથી, ગમે તે હેતુને આશ્રયીને તે કરી શકાય છે અને તે તે પ્રસંગે તે ફળ આપે છે. આખા અધિકારમાં એ જ હકીકત આડકતરી રીતે જણાવી છે. ધર્મથી કીર્તિ, વિદ્યા અને લક્ષ્મી મળે છે, તેમ જ ધર્મથી એકાંત શાંતિ મળે છે. એવા ધર્મને કોઈ પણ કારણે ન કરવાનો કે ધર્મની કોઈ પણ બાહ્ય ક્રિયાનો નિષેધ કરવાનો ઉદ્દેશ અત્ર અંતકર્તાનો કે વિવેચનકર્તાનો નથી. મુખ્ય ઉપદેશ એ છે કે તમે કરો તે વિચારીને કરો, અલ્પમાં કે અશુદ્ધમાં સંતોષ પામી જુઓ નહિ. આ જમાનાની ખૂબી-અથવા ખોડ-એ છે કે અસંતોષ રાખવો અને કોઈ પણ બાબત પૂરી કરવી નહીં. વ્યવહારમાં પણ આરપાર નીકળનારા એછા મળશે, ત્યારે ધર્મ કરવાની આવશ્યકતા જો સર્વ કોઈ સ્વીકારે છે, જો સર્વ સમજે છે કે રાજ્યવૈભવ કે સંતતિસુખ, શરીરસંપત્તિ કે સુલક્ષણી ભાર્યા, શાંત સ્થાન કે ફળદ્રુપ બાગબગીચા, માનસિક કે શારીરિક ઉપાધિરહિતપણું, જે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે તે, ધર્મને લીધે જ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તો પછી તે ધર્મને શુદ્ધ રીતે કરવો જોઈએ. અત્ર જે ઉદ્દેશ છે તે કોઈ પણ પ્રકારની ક્રિયાનો નિષેધ કરવાનો નથી, પણ શુદ્ધ રીતે કરવાનો છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

આ અધિકારમાં મુખ્ય ત્રણ બાબત પર ધ્યાન ખેંચાય છે :

૧. ધર્મશુદ્ધિની આવશ્યકતા—શુદ્ધિ શબ્દથી જ સમજાય છે. એ ધર્મશુદ્ધિ એવા પ્રકારની રાખવી જોઈએ કે તેમાં કોઈ જાતની મલિનતા આવે નહિ. શુદ્ધ ધર્મરૂપ જલને ડોળનાર પ્રમાદ. મત્સર વગેરે (પ્રલોક ખીજો) પદાર્થોથી સાવચેત રહેવું. જ્યારે જ્યારે એ મલિન પદાર્થો ધર્મરૂપ જળમાં દેખાય ત્યારે પાણી ગળી નાખવું અથવા ગમે તેમ કરી કચરો દૂર કરવો. જો ધર્મજળ શુદ્ધ હશે તો તેના પાનથી રાગ વગેરે વ્યાધિઓ નાશ પામી જશે અને ચિર શાંતિ પ્રાપ્ત થશે.

૨. સ્વગુણપ્રશંસા અને મત્સર—ધર્મશુદ્ધિને ડોળનારા ઘણા પદાર્થો છે. તેમાં આ જે દોષો બહુ આકરા છે. એને લીધે જીવને પોતાની શુદ્ધિ રહેતી નથી. પોતાનાં વખાણ કરાવવાના આકર્ષણમાં પરવશ બની જાય છે. દરેકને પોતાની સ્તુતિ પ્રિય લાગે છે (પ્રલોક ત્રીજો); પણ સ્તુતિ કરાવવા જેવું છે શું? સારા કષ્ટાં પહેરવાં કે શુદ્ધ વર્તન

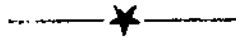
રાખવું એ તો ફરજ છે; ફરજને વખાણુની જરૂર નથી. અને જો વ્યવહાર શુદ્ધ ન હોય, છતાં શુદ્ધ છે એવાં વખાણુ કરાવવાની ઈચ્છા રહે તો તે દાંભ છે, જે વળ્ય છે, માટે ગમે તે રીતે પોતાનાં વખાણુની ઈચ્છા રાખવી એ અનુચિત છે. તેવી જ રીતે પારકાનાં ધન, સુખ કે કીર્તિની ઈર્ષ્યા કરવી એ પણ વળ્ય છે. કેઈ પણ કાર્ય પ્રશંસા મેળવવાના ઈરાદાથી કરવું નહિ. જો આ જીવને વસ્તુસ્વભાવનો ભરોસો હોય તો સમજે કે શુભ કાર્યની અનુમોદના એની મેળે થાય છે જ; દુનિયા પાસે તેના ઢોલ વગાડવા પડતા નથી. જવેરાતમાં અવાજ નથી પણ તેજ છે, કસ્તૂરી કહેતી નથી કે મને સૂંઘો, ચંદન કહેતું નથી કે મને લો, પણ જરા વિચારવાની તસ્દી લેશો તો આ બધું સ્પષ્ટ થઈ જાય તેવું છે.

૩. ભાવશુદ્ધિ અને ઉપયોગ—દરેક ધર્મકાર્યમાં ભાવ અને સાવધાનતાની જરૂર છે. જે ક્રિયા, જપ, તપ, ધ્યાન કરવાં તે શુદ્ધ ભાવથી અને ઉપયોગથી કરવાં; ભાવ હોય છે તો અલ્પ ક્રિયા પણ બહુ ફળ આપે છે. નિરાદરપણું, અવિવેક, અનુસાહીપણું વગેરેના ત્યાગ કરવો. ધર્મરૂપ રાજાનાં દાન વગેરે અંગ છે અને તેઓમાં ભાવનારૂપી જીવ છે. શાસ્ત્રકાર ઘણીવાર સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે ભાવ વગરની ક્રિયામાં બહુધા કાયકલેશ થાય છે. શ્રી રત્નમંદિર ગણિ ઉપદેશતરંગિણીમાં કહે છે કે “ભાવ ધર્મનો દિલોળન દોસ્તદાર છે, કર્મરૂપ કાષ્ટોને બાળવામાં અગ્નિ સમાન છે, પુણ્ય-અન્નમાં ધી સમાન છે અને મોક્ષ-લક્ષ્મીની કટિમેખલા છે.”

એ ત્રણ બાબતો પર ખાસ ધ્યાન આ અધિકારમાં ખેંચી ધર્મશુદ્ધિ જેમ અને તેમ રાખવા ઉપદેશ કર્યો છે. એમાં સ્વગુણપ્રશંસારૂપ મીઠા દુર્ગુણથી બચવા અસાધારણ પ્રયાસ કરવાની સૂચના પ્રત્યેક સુજ્ઞને કરવી પડે છે. વળી, મલોકરંજન માટે ધર્મ કરવો નહિ, પણ પોતાના ભાવથી આત્મ-નિર્મળતા માટે સમજીને સર્વ ધર્મકાર્યો કરવાં અને તેમાં જે જે દોષ પ્રાપ્ત થતા જાય તે સમજીને તજવા. આવતા અધિકારમાં આ ધર્મને સમજવનાર શુરુ સંબંધી વિવેચન કરશે.

इति सविवरणो धर्मशुद्ध्युपदेशनामैकादशोऽधिकारः ॥

द्वादशः देवगुरुधर्मशुद्धयधिकारः ॥

અગિયારમા અધિકારમાં ધર્મશુદ્ધિ કેવી રાખવી એ બતાવ્યું. આ ધર્મને બતાવનાર-ઓળખાવનાર ગુરુમહારાજ છે અને તે ધર્મને પ્રરૂપનાર તીર્થંકર દેવ છે. તેમની આજ્ઞા અને પુષ્ટાવલંબનરૂપ ભાવના (ideal) મળવાથી ભુવ તેના જેવો થવા ચત્ન કરે છે અને થાય છે. અત્યારે તીર્થંકર દેવે કહેલા ધર્મને દર્શાવનાર ગુરુ છે. તે ગુરુ-નેતા કેવા પસંદ કરવા જોઈએ એ બહુ વિચાર કરવા જેવું છે. અને સૂરિમહારાજે આ અધિકારના મોટા ભાગમાં એ બાબત પર વિચાર કર્યો છે.

ધર્મશુદ્ધિ ઉપર અગિયારમો અધિકાર છે. ત્યાં જે ધર્મશુદ્ધિ બતાવી છે, તે શુદ્ધ ધર્મને મલિનતા ન લાગવા દેવાની છે અને શુદ્ધ ધર્મને કયા કયા પ્રકારની મલિનતા લાગવાથી તે ખરાબ થાય છે, તે તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. અત્ર તે પડદર્શનમાંથી કયા શુદ્ધ દર્શનને સ્વીકારવું એ બતાવ્યું છે, તેથી પુનરુક્તિ દોષનો સંભવ નથી. બધી બાબતનો આધાર તેના પર પડતા પ્રકાશ પર રહે છે; અને પ્રકાશ પાડનાર કોણ છે, તે પર પણ મોટો આધાર છે. પરભવ, વ્યવહાર, નિશ્ચય, શુદ્ધિ વગેરે પર પ્રકાશ પાડનાર કેવા હોવા જોઈએ તે હવે આપણે વિચારીએ. આ બાબતમાં દષ્ટિરાગ બહુ ચાલે છે; તે નબળાઈ દૂર કરી નીચેની હકીકત પર ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

ગુરુતત્ત્વની મુખ્યતા

તત્ત્વેષુ સર્વેષુ ગુરુઃ પ્રધાનં, હિતાર્થધર્માઃ* હિ તદુક્તિસાધ્યાઃ ।

શ્રયંસ્તમેવેત્યપરીક્ષ્ય મૂઢ ! ધર્મપ્રયાસાન્ કુરુષે વૃથૈવ ॥ ૧ ॥ (ઉપજાતિ)

“ સર્વ તત્ત્વોમાં ગુરુ મુખ્ય છે, આત્મહિત માટે જે જે ધર્મો કરવાના છે, તે તે તેઓના કહેવાથી સાધી શકાય છે. હે મૂર્ખ ! તેઓની પરીક્ષા કર્યા વગર જો તું તેઓનો આશ્રય કરીશ તો તારા ધર્મ સંબંધી કરાતા પ્રયાસો (ધર્મના કામમાં લેવામાં આવતી મહેનત) નકામા થશે.” (૧)

* હિતાર્થધર્મા ઇતિ ષા પાઠઃ ।

વિવેચન—દેવ અને ધર્મને ઓળખાવનાર ગુરુમહારાજ છે અને તેટલા માટે સર્વ તત્ત્વમાં ગુરુતત્ત્વની મુખ્યતા છે. સિદ્ધ મહારાજ વિશેષ ગુણી છે, છતાં તેમની પહેલાં અરિહંત મહારાજને નવકારમાં પ્રથમ નમસ્કાર એથી જ કરવામાં આવે છે. અમુક કાર્ય કરવા જેવું છે કે નહિ, અમુક રસ્તે જવા જેવું છે કે નહિ વગેરે વગેરે કાર્યાકાર્ય. પેયાપેચ ભક્ત્યાભક્ત્યનો વિવેક ગુરુમહારાજ બતાવે છે. આથી સર્વ તત્ત્વમાં ગુરુતત્ત્વની મુખ્યતા છે

હવે સર્વથી અગત્યનો પ્રશ્ન તેઓને કેવી રીતે શોધી કાઢવા તે છે. જે અયોગ્ય માણસને ગુરુસ્થાન આપવામાં આવ્યું, તે તે, આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે તેમ, પોતાની ભત્તને અને આશ્રય કરનારને સંસારસમુદ્રમાં ડુબાવે છે. ત્યારે વ્યવહારના તેમ જ ધર્મના એક બહુ અગત્યના સવાલની તપાસ પર આપણે આવીએ છીએ. ગુરુસ્થાન લેવા માટે વધારે યોગ્યતા સાધુની ગણાય. સાધુની વિશેષ પરીક્ષા કરવાનું કદાચ ન બની આવે તોપણ, ગુરુ તરીકે માન્ય કરવા પહેલાં એટલું તો વ્યવહારમાં અવશ્ય જેવું જોઈએ કે તેઓ કંચન અને કામિનીના ત્યાગી છે કે નહિ. આ બાબત ખાસ જોવી જોઈએ, કારણ કે ત્યાં ગુરુપણું ઘટતું જ નથી. * ત્યાર પછી બની શકે તો તપસ્યા, જ્ઞાન, ધ્યાન, વર્તન, ગુપ્તિ, કષાયદમન, સાર્ત્વિક પ્રકૃતિ વગેરે જોવાં. ખાસ કરીને મુદાની બાબતમાં ભૂલ ન થાય એ બહુ બારીકીથી જોવું. ગુરુમહારાજની પસંદગી પર આખી સંસારયાત્રાની ફતેહનો આધાર છે, તેથી તેઓની પરીક્ષા કાચી કરવી નહિ, અને તેમ કરવામાં વ્યવહારની કે વિવેકની હદ ઉલ્લંઘીએ છીએ, એમ પણ સમજવું નહિ. એ બાબતનો નિર્ણય કરવો એ પ્રત્યેક સુમુક્ષુની ફરજ છે. (૧; ૧૬૫)

સદોષ ગુરુના બતાવેલાં ધર્મો પણ સદોષ

મવી ન ધર્મૈરવિધિપ્રયુક્તૈર્ગમી શિવં યેષુ ગુરુન શુદ્ધઃ ।

રોગી હિ કલ્યો ન રસાયનૈસ્તૈયેષાં પ્રયોક્તા મિષગેવ મૂઢઃ ॥ ૨ ॥ (ઉપજાતિ)

“જ્યાં ધર્મના બતાવનાર ગુરુ શુદ્ધ નથી ત્યાં અવિધિએ ધર્મ કરવાથી પ્રાણી મોક્ષે જઈ શકતો નથી; જે રસાયણ અવરાવનાર વૈદ્ય મૂર્ખ હોય તે ખાવાથી વ્યાધિગ્રસ્ત પ્રાણી નીશાગી થઈ શકતો નથી.” (૨)

* કંચન અને કામિની એ બે અત્ર લખવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે તે બંને સર્વ મૂળ ગુણોનો નાશ કરે છે. મહાવ્રત પાંચ છે, પણ તેઓમાંના બીજાને નાશ થયે તે પૂરતો નાશ થાય છે, જ્યારે કંચન અને કામિની ગુણનો સર્વથા ઘાત કરે છે. કંચન અને કામિની સર્વ સંસારના મૂળભૂત છે અને તેઓ હોય છે ત્યાં સંસારના બીજા સર્વ દુર્ગુણો એક પછી એક ચાલ્યા આવે છે, બારીક અવલોકન કર્યા પછી જ શાસ્ત્રકારે ફરમાવ્યું છે કે ચતુર્થ વ્રતવું ઉલ્લંઘન થાય તો તદન નવેસરથી દીક્ષા લેવી. આ છેદ-પ્રાયશ્ચિત્તના અનુશાસન-માં જે મહત્તા અને દીર્ઘદષ્ટિ રહી છે તે બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે.

વિવેચન—વહાણુનો કપ્તાન મૂર્ખ હોય, તો તે વહાણુ ધારેલ બંદરે પહોંચતું નથી; ગાડી હાંકનાર માર્ગનો અભણ્યો હોય તો, આડે રસ્તે ચઢી જઈ ફેરો ખવરાવે છે, પણ ઈચ્છિત સ્થળે પહોંચી શકતું નથી; ઘડિયાળની રચના ન સમજનાર તેને સુધારવા જતાં ઊલટું નુકસાન કરે છે; તેવી જ રીતે શુદ્ધ ધર્મ ન સમજનાર તથા ન કરનાર પોતાની સાથે આવનારને પણ ભેખડે ભરાવે છે. અનુભવથી જણાય છે કે જે વિષયમાં પોતાનું જ્ઞાન ન હોય તેવા વિષયમાં માથું મારનાર દુનિયાનાં બહુ પ્રાણી હોય છે. રોગી પાસે જતાં દરેક માણસ ઔષધ બતાવવા મંડી જાય છે અને જાણે પોતે મોટો વૈદ્ય હોય એવી સત્તાથી ઓલે છે. આવા ઔષધથી દુનિયાને બહુ નુકસાન થયું છે; પણ આંધળી દુનિયા લોભથી કે રાજથી આવા ઊંટવૈદ્યોને જ બહુમાન આપે છે !

રસાયણ જે યોગ્ય રીતના અનુપાનથી ખાવામાં આવે તો શરીરને બહુ મજબૂત કરે છે, પણ જે તેની ક્રિયામાં ફેરફાર થઈ જાય, તો આખી જિંદગી સુધીનું દુઃખ થાય છે; કારણ કે ઘણુંખરું તે શરીરે ફૂટી નીકળે છે, મૂર્ખ વૈદ્ય જે રસાયણ ખવરાવે, તો જરૂર ગફલતી થાય છે, તેમાં ધારેલ લાભ મળતો નથી, પણ કેટલીક વાર ઊલટું પોતાનું હોય તે પણ જાય છે. આવી જ રીતે અજ્ઞાની કે વિકારી ગુરુના બતાવેલા ધર્મથી પણ મોક્ષને બંધે સંસારવૃદ્ધિ થાય છે. આ પ્રલોકમાં સંસારી જીવનો રોગી સાથે, ધર્મનો રસાયણ સાથે અને ગુરુનો વૈદ્ય સાથે દૃષ્ટાંત-દાષ્ટાંતિક સંબંધ છે. (૨; ૧૬૬)

પોતે ડૂબે અને બીજાને ડુબાવે તેવા કુગુરુ

સમાશ્રિતસ્તારકવુદ્ધિતો યો, યસ્યાસ્ત્યહો મજ્જયિતા સ ઇવ ।

ઓષં તરીતા વિષમં કયં સ, તયૈવ જન્તુઃ કુગુરોર્મવાબ્ધિમ્ ॥ ૩ ॥ (ઉપજાતિ)

“આ પુરુષ તારવાને સમર્થ છે, એવી બુદ્ધિથી જેનો આશ્રય કરવામાં આવે, તે આશ્રય કરનારનો જ્યારે આશ્રય આપનાર જ ડુબાડનાર થાય; ત્યારે પછી આ આકરો (અથવા ચપળ) પ્રવાહ તે પ્રાણી કેવી રીતે તરી શકશે ? તેવી જ રીતે કુગુરુ આ પ્રાણીને સંસારસમુદ્રથી કેવી રીતે તારશે ?” (૩)

વિવેચન—જે વહાણુમાં કપ્તાનના ભરેંસાથી બેઠા હોઈએ તે જ કપ્તાન જ્યારે વહાણુને ગાબડું પાડે, ત્યારે તેનો પણ વિનાશ થાય છે અને વહાણુમાં બેસનારાઓનો પણ વિનાશ થાય છે. સંસારસમુદ્રની યાત્રા કરવા માટે ગુરુરૂપ કપ્તાન (ટુંડેલ)ના આશ્રય તળે આલનાર ધર્મરૂપ વહાણુમાં બેઠા પછી, અયોગ્ય આચરણ કે મદિરાપાન કરનાર કપ્તાન જ્યારે વહાણુને ડુબાડે છે, ત્યારે પોતાનો અને બાકીના સર્વનો વિનાશ થાય છે; તેટલા માટે ગુરુની પસંદગી બરાબર કરવી અને તેમ કયા પછી તેને આધુનિક અને ભાવી જીવન સોંપી દેવું.

જેઓ ગુરુનું નામ ધારણ કરી ચામર, છત્રની શોભા ઉપરાંત માથે પટિયાં પાડી સ્થૂળ વિષયોમાં આસક્ત રહે છે અને સામાન્ય માણસને પણ ન છાજતાં દુશ્ચરિત્રો આચરે છે, તેઓએ આ શ્લોકથી બહુ ધડો લેવાનો છે. અત્ર જેઓ શુદ્ધ માર્ગ બતાવતા નથી, જેઓ શુદ્ધ માર્ગનું સેવન કરતા નથી, તેવા ચોથા પ્રકારના ગુરુનું વર્ણન કર્યું છે. પોતે દૂબે અને બીજાને દુબડે, એવા પથ્થર સમાન ગુરુથી એક પણ બતનો લાભ થવા સંભવ નથી. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ સમજીને જીવે યોગ્ય ગુરુનો આશ્રય કરવો ઉચિત છે.

આ શ્લોકમાં કુત્સિત ટ'ડેલની કુશુરુ સાથે અને પ્રવાહની સંસાર સાથે દૃષ્ટાંત-દાષ્ટી-તિકતા સમજવી. (૩; ૧૬૭)

શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ ભજવાનો ઉપદેશ

ગજાશ્વપોતોક્ષરથાન્ યથેષ્ટપદાસ્યે મદ્ર ! નિજાન્ પરાન્ વા ।

મજન્તિ વિજ્ઞાઃ સુગુણાન્ મજૈવં, શિવાય શુદ્ધાન્ ગુરુદેવધર્માન્ ॥ ૪ ॥ (ઉપેન્દ્રવજ્રા)

“હે ભદ્ર ! જેવી રીતે ડાહ્યા પ્રાણીઓ, ઇચ્છિત જગ્યાએ પહોંચવા સારુ પોતાનાં અથવા પારકાં હાથી, ઘોડા, વહાણ, બળદ અને રથો સરસ બેઠાને રાખી લે છે, તેવી જ રીતે મોક્ષ મેળવવા માટે શુદ્ધ દેવ-ગુરુ-ધર્મને ભજ.” (૪)

વિવેચન—મોક્ષનગર પહોંચવા માટે દેવ, ગુરુ અને ધર્મનો વાહન છે. જેમ પરગામ જવા માટે સારામાં સારાં વાહન માટે માણસો બેગવાઈ કરે છે, ધરનાં તૈયાર કરે છે અથવા માગી લાવે છે, તેવી જ રીતે મોક્ષનગર પહોંચવા માટે તારે અહાર દ્રવ્ય રહિત દેવ, પંચ મહાવ્રતના ધરનાર ગુરુ અને આખતપ્રણીત ધર્મનો આશ્રય કરવો. જે રથના હાંકનારનું સ્થાન ગુરુમહારાજને મળેલું હોય અને જેની ઉપર ધર્મની ધબક ફરકતી હોય અને જેનો માર્ગ અસ્ખલિત વહન કરાતો હોય, તે ધર્મરથ મોક્ષનગર જલદી પહોંચે, એ સ્વાભાવિક છે. તારા પોતાના કુળદેવ, કુળગુરુ કે કુળધર્મ જે ઉપર કહ્યા તેવા સારા હોય, તો તેને માની લેજે, તેને સેવજે, પણ બરાબર પરીક્ષા કરીને પછી તેમ કરજે. તેમાં પોતાના કે પારકા છે એ જોવાનું કામ નથી, પણ શુદ્ધ હોય તેને આદરવા એ કામ છે. ધરનો ઘોડો બરાબ હોય, વાહન સારું ન હોય અને પારકું સારું હોય તો તેમાં બેસી જવું; કારણ કે દરેકનો ઉદ્દેશ ઇચ્છિત સ્થાનકે પહોંચવાનો છે. પોતાના કે પારકામાં કાંઈ ખાસ વિશેષતા નથી. “પ્રસ્તુત ચાલુ વિષય ગુરુશુદ્ધિનો છે. છતાં પણ વિષયને અનુકૂળ ધર્મ અને દેવ યાદ આવતા હોવાથી તે બન્નેનું પ્રતિપાદન નકામું નથી.”* (૪; ૧૬૮)

* ધનવિજય ગણિ.

કુગુરુના ઉપદેશથી કરેલો ધર્મ પણ નિષ્ફળ છે

ફલાદ્ વૃથા સ્યુઃ કુગુરુપદેશતઃ, કૃતા હિ ધર્માર્થમપીહ સ્વદમાઃ ॥

તદ્ દષ્ટિરાગં પરિમુચ્ય ભદ્ર હે ! ગુરું વિશુદ્ધં ભજ ચેદ્ધિતાર્થ્યસિ ॥ ૫ ॥ (વંશસ્થવૃત્ત)

“સંસારચાત્રામાં કુગુરુના ઉપદેશથી ધર્મને માટે કરેલા મોટા પ્રયાસ પણ ફળની આખતમાં બેઇએ તો વૃથા નીવડે છે, તેટલા માટે હે ભાઈ ! જો તું હિતની ઈચ્છા રાખતો હો તો દષ્ટિરાગ પડતો મૂઢીને અત્યંત શુદ્ધ ગુરુને જ ભજ.”

વિવેચન—દષ્ટિરાગથી જે રીતે વાત બગડે છે : પ્રથમ તો અમુક ધર્મ-દર્શન માટે દષ્ટિરાગ થાય છે; પછી તેના મોટામાં મોટા ધર્માધ્યક્ષો ગમે તેવા દુરાચારી હોય, “મહારાજ લાઈબલ કેસ” જેવા ફજેતા કોર્ટે ચઢી જગતની બત્રીશી પર ચઢતા હોય, છતાં પણ લોખા પ્રેમલાઓ તે જ ભાવથી ‘જે જે’ કરવા મંડાયા ગ્હે છે. બીજું, દષ્ટિરાગ અમુક વ્યક્તિ પ્રત્યે થાય છે. પોતાના ગુરુ ગમે તેવા વિષયી સંસારદશાવાળા અથવા આત્મદશામાં ઊંઘતા હોય, છતાં પણ, ચોથા પ્રલોકમાં કહ્યું તેમ, તેના જ વહાણમાં બેસી રહેનારા જીવે સંસારચાત્રામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. હવે આવી રીતે દષ્ટિરાગથી ગ્રહણ કરેલા ગુરુની ફરમાસથી ધર્મ માટે ગમે તેટલાં સદાચરણો કર્યાં હોય, પણ દષ્ટિરાગરૂપ મિથ્યાત્વશબ્દ નષ્ટ ન થવાથી તેનું ફળ કાંઈ થતું નથી. મિથ્યાત્વરૂપ અજ્ઞાનથી છવાયેલ અગીતાર્થ ગુરુ દેશકાળાદિ જ્ઞાને રહિત હોય છે, અને એક વખત તેઓના ઉપર ઉપસ્થી સારા લાગતા ઉપદેશથી જ્ઞાન, તપસ્યા, ઉજ્જમણાં કે વરઘોડા ચઢાવવામાં આવે, તોપણ તેથી નૈશ્ચયિક જ્ઞાનના અભાવે સ્વપરવિવેચન વિનાના કેવળ શુભ વ્યવહારબળે લાભ થતો નથી. જમાનાની જરૂરિયાત ન ભમજનાર, વિષયમાં આસક્ત અને બહારના આડંબરવાળા ગુરુના વચનને અનુસરવાની જરૂર નથી, એમ શાસ્ત્રમાં પણ ફરમાન છે. ટીકાકાર ‘ગચ્છાચારપયજ્ઞા’માંથી નીચેની ગાથા ટાંકે છે :

અગીયસ્થસ્સ ષયજેજં અમિયંપિ ન ઘુંટપ ।

ગીયસ્થસ્સ ષયજેજં, વિસં હાલાહલં પિબે ॥

એટલે “અગીતાર્થના વચનથી અમૃત પણ ન પીવું; બ્યારે ગીતાર્થના વચનથી હલાહલ એર હોય તો તે પણ પી જવું.”

આનું કારણ સ્પષ્ટ છે. દેખીતા વિરુદ્ધ લાગતા હુકમો પણ ગીતાર્થ બહુ વિચાર કરીને કરે છે, ત્યારે અધૂરી તપાસ અને અવલોકનને આધારે પોતા પૂરતી સમજણ અનુસાર થયેલો અગીતાર્થનો હુકમ દેખીતો સારો અને મનગમતો હોય, તોપણ લાભ કરતો નથી, પણ નુકસાનકારક થઈ પડે છે.

કેટલીક વાર તર્કન સંસારવાસમાં સુખ માનનારા વિષયાનંદી ગોરજ અને શ્રીપૂજ્યો તરફ દષ્ટિરાગી શ્રાવકો બહુ ભાવ બતાવે છે, પણ શાસ્ત્રકાર અત્ર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં કહે છે કે તેઓના આશ્રય તળે રહીને કરેલો ધર્મ ઘણું નિષ્ફળ છે; આ ઉપરાંત સાધુ કહેવાય છે

તેમાં પણ દષ્ટિરાગ કરવાનો નથી. ‘આ મારા ગુરુ અને આ મારા ગચ્છના’ એ વિચાર ગુણાનુરાગીને હોય નહિ. વેષ માન્ય છે, અવગુણો ન માલૂમ પડે ત્યાં સુધી દૂરથી સામાન્ય રીતે નમન કરવા યોગ્ય છે, પણ પૂજા તો ગુણની જ છે અને અંતર રાગ પણ તે પર જ હોવો જોઈએ. તેમ જ ગુરુ થવા યોગ્ય સાધુને તો ‘આ મારા શ્રાવક છે’ એવી વૃત્તિ સ્વાર્થ સાધવાની બુદ્ધિએ ન જ હોવી જોઈએ.

આટલા ખુલાસા પછી ઉપાધ્યાયજીનું કહેલું વચન સમજશે, ઉપાધ્યાયજી કહે છે કે—
રાગ ન કરશો કોઈ જન કોઈશું રે, નવિ રહેવાય તો કરજો મુનિશું રે;
મણિ જેમ ફણી વિષનો તેમ તેહો રે, રાગનું ભેષજ સુજસ સનેહો રે.

દષ્ટિરાગ મિથ્યાત્વજન્ય છે. રાગ તો કોઈની સાથે કરવો નહિ, પણ મોહનીય કર્મના ઉદ્ભવથી રાગ કર્યા વિના ન રહેવાય તો ગીતાર્થ ગુરુ ઉપર રાગ કરવો, કારણ કે આ જીવ સંસારદશામાં છે, તેથી એકદમ રાગથી મુક્ત થઈ શકતો નથી, રાગ દશા ટાળી શકતો નથી; તેથી જો ગીતાર્થ ગુરુ પર રાગ થાય તો ગુરુ ધીમે ધીમે તેને રસ્તા પર લાવી, વ્યક્તિ ઉપર નહિ, પણ ગુણ ઉપર રાગ કરતાં શીખવે. અને ગુણ ઉપર રાગ થતાં જ તે ગુણને પોતાનો કરતાં શીખે અને છેવટે એ ગુણ પ્રાપ્ત કરે; એટલા માટે જ મલિન; ચીકણાં વચ્ચે સાબુ લગાડવાથી જેમ તેની મલિનતા અને ચીકણાશનો નાશ થાય છે, તેમ જ ગીતાર્થ ગુરુ પરના રાગથી અપ્રશસ્ત રાગનો નાશ થાય છે.

આ પ્રમાણે હકીકત છે, માટે અમુક દર્શન કે વ્યક્તિ પર દષ્ટિરાગ ન રાખતાં ગુણવાન જ્ઞાની ગુરુની શોધ કરી આ સંસારચાત્રા સફળ કરવા ચત્ન કરવો. કુગુરુનો ઉપદેશ સારો ન હોય; હોય તો અસરકારક ન હોય; અસર કરે તો પણ તદનુસાર વર્તન થઈ ન શકે અને વર્તન થાય તો પણ એવું વિચિત્ર થાય કે તેનું ફળ જોસે નહિ.

આગલા શ્લોકમાં દષ્ટિરાગ દૂર કરવાનું કહ્યું તો પણ વળી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવાનો હેતુ એ છે કે કામરાગ અને સ્નેહરાગ એ બંને સામાન્ય કારણ મળે નાશ પામી જાય છે; કામીને વ્યવહારનાં કાર્યોમાં મૂકવાથી કામરાગ ઘટી જાય છે, તેમ જ દૂર દેશ જવાથી અગર ઘણા કાળનો વિરહ યડવાથી સ્નેહરાગ ઘટી જાય છે; પરંતુ દષ્ટિરાગ એવા પ્રકારનો છે કે તે બહુ મુશ્કેલીથી પણ ખસી શકતો નથી, એટલું જ નહિ પણ સમગ્ર માણસો પણ એ સંબંધમાં ભૂલ કરે છે. શ્રી વીતરાગસ્તોત્રમાં શ્રીમદ્ ભેમચંદ્રાચાર્ય તેટલા માટે પ્રભુની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે—

કામરાગસ્નેહરાગાવીષત્કરનિવારણૌ ।

દષ્ટિરાગસ્તુ પાપીયાન, દુરુચ્છેદઃ સતામપિ ॥

“કામરાગ અને સ્નેહરાગ અલ્પ પ્રયાસથી નિવારી શકાય છે, પરંતુ પાપી દષ્ટિરાગ તો સબળન માણસોને પણ દુરુચ્છેદ છે. (મહામુશ્કેલીથી કાપી શકાય તેવો છે.)”

આ હેતુથી, એ બાબત વારંવાર દઢ કરવામાં આવી છે. દુષ્ટિરાગ એટલે અમુક વ્યક્તિને જોઈને તેના પર રાગ થઈ બંધ તે સમજવો નહિ, પણ મિથ્યાત્વજન્ય મોહનીય કર્મના ઉદયથી થતો અસ્વાભાવિક પ્રેમ સમજવો.

આ પ્રસંગે એક બહુ અગત્યની બાબત ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર લાગે છે. જૈન શાસ્ત્રકાર વિચાર કર્યા વગર અંધશ્રદ્ધાથી ધર્મ કબૂલ કરાવવાનો આગ્રહ કોઈ જગ્યાએ કરતા નથી, એ ખાસ નોંધ લેવા જેવી હકીકત છે. વારંવાર સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે તમે વિચાર કરો, તપાસ કરો, મનન કરો, તજવીજ કરો, સરખામણી કરો. જે તમને ન્યાય શાસ્ત્રના સામાન્ય જ્ઞાનથી તુલનાશક્તિ અને તેને પરિણામે થતી નિશ્ચયપદ્ધતિ (Power of indenpedent judgment) પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેને તમે પૂરતો અવકાશ આપો; અન્ય ધર્મની સરખામણીમાં જે તમને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં કોઈ અપૂર્વ વસ્તુસ્વરૂપ અને પરસ્પર વિરોધનો અભાવ જણાતો હોય, તો અત્ર કહેવામાં આવે છે તે આદરો, જૈન શાસ્ત્ર-કરો કદી પણ કહેતા નથી કે અતીન્દ્રિયાસ્તુ ચે ભાવા, ન તાંસ્તર્કેણ યોજયેત્ । અતીન્દ્રિય વિષયોમાં તર્ક ચલાવવો નહિ. આ વચન કોનું હોય તે વિચારવા યોગ્ય છે. જે શાસ્ત્ર ન્યાયની અપૂર્વ કોટિએ ઉપર અંધાયેલું હોય, તેમાં આવો મનુષ્યશુદ્ધિને પછાત નાખી દેનારો, તેની અવગણના કરનારો, તેનું ભાગતાં જ મદન કરી નાખનારો વિચાર બતાવવાની આવશ્યકતા હોય જ નહિ. આ સાથે એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે દરેક ક્લિલોસોફી તર્ક (reason) ઉપર જ અંધાયેલી છે અને તેમ અંધાયેલી હોય તેને જ ક્લિલોસોફી કહી શકાય. ધર્મ (religion) માં શ્રદ્ધા (faith)નો અંશ વિશેષ હોય છે, તેમ ક્લિલોસોફીમાં હોતું નથી, પરંતુ જૈન દર્શન તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર છે, તર્ક પર અંધાયેલ છે. જૈનધર્મ એ બુદ્ધો જ વિષય છે અને પ્રાકૃત વ્યક્તિના શુદ્ધાચરણ માટે વિકસ્વર કરેલું તેનું સ્વરૂપ છે. તત્ત્વજ્ઞાનના ભંડાર તરીકે તેના સંબંધમાં અથવા બીજા કોઈ દર્શનના સંબંધમાં તર્ક-વિચાર-ન્યાયને સારી રીતે અવકાશ આપવો.

આ પરીક્ષા બતાવવા માટે સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર પડે છે અને તેને માટે ગુરુની જરૂર પડે છે. એ ગુરુ જે શુદ્ધ હોય તો તે શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન બતાવે છે અને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલાક વર્તનધર્મો પણ બતાવે છે. એ વર્તનધર્મો સાધ્ય નથી પણ સાધન છે, સાધન ગમે તેવાં પ્રબળ હોય પણ સાધ્યનું લક્ષ્ય ન હોય, તે જોયું ન હોય, જાણ્યું ન હોય તો નકામાં જ છે. આ કારણથી ગુરુની અગત્ય કેટલી છે તે સમજાય છે. આ હેતુથી અમુક દર્શનની પરીક્ષા કરવા પહેલાં તેના બતાવનાર ગુરુની પરીક્ષા પ્રથમ કરવાની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય છે. (૫; ૧૬૯)

થવા યત્ન કરવો એ પ્રત્યેક ધર્માધ્યક્ષની ખાસ ફરજ છે. ખાસ કરીને શક્તિનો નકામો વ્યય, વિતંડાવાદ અને કલહ-કુસંપ દૂર કરી સત્તદબદ્ધ થઈ શાસનને જાળવી રાખવા પ્રયાસ કરવાની અત્યારે બહુ જરૂર છે. આ સર્વ કાર્ય તેમનું છે, તેઓએ કરવાનું છે, તેને બદલે ઊલટો પ્રયાસ કરી શ્રી મુનિસુંદરસૂરિએ અત્ર આપેલા ઉપનામને સાર્થક કરે તો ભવિષ્યમાં બહુ શોચ કરવાનો સમય આવે તેમ છે, એ ચોક્કસ સમજવું કોમ્પટન અને હેગલનો સ્થૂળવાદ આકર્ષક છે અને તેમાં છેલ્લા ફિલોસોફર હર્બર્ટ સ્પેન્સરે બહુ વધારો કર્યો છે. એ પશ્ચિમની ફિલોસોફી કોલેજમાં શીખવાય છે અને નવીન પ્રજા તેનો સારી રીતે અભ્યાસ કરે છે. એ નવીન ફિલોસોફીમાં પુદ્ગલ (matter)ને બહુ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. ખાસ ખૂબીની હકીકત એ છે કે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને જો આ નવીન ફિલોસોફીના પ્રકાશ સાથે મેળવીને સમજાવવામાં આવે, તો સર્વ હકીકત બહુ અંધણેસતી આવી જાય તેમ છે. પ્રો. હર્મન જેકોબી, જેઓએ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો બહુ સારો અભ્યાસ કર્યો છે, તે જણાવે છે કે કેન્ટની ફિલોસોફીનાં બહુ તરવો જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને મળતાં છે. અલબત્ત; આત્મવાદ, આત્મ-કર્મસંબંધ, આત્માનો વિકાસક્રમ વગેરે ભાવો જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં સવિશેષ છે અને પુદ્ગલનું જે અફલુત સ્વરૂપ બાંધ્યું છે તે નવીન ફિલોસોફીને પણ વિચાર કરવા યોગ્ય જણાયું છે. આ સર્વનું સંમિલન કરી, બંનેમાં તફાવત અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિશેષતા શી છે અને તે કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકાય છે, તે નવીન પદ્ધતિ અનુસાર સમજાવવાની બારે ફરજ શુરુને માથે છે અને તે થઈ શકે તેમ છે. આ સ્થિતિ સમજાય અને તેનો પ્રતીકાર થાય તો શ્રી મુનિસુંદરસૂરિના શબ્દોનો કાંઈક બદલો આવશે તેમ છે. || સનમ્

અંતઃકરણની જાંડી લાગણીથી નીકળેલા આ વિચારો સર્વને આદરણીય છે. સાધુઓનો ઉદ્દેશ જીવનની ઉન્નતિ કરવાનો હોય તો તેમણે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ તરફ સત્ય કહેવા માટે આંખ ચઢાવવી નહિ, પણ માર્ગ સરળ અને ચોખ્ખો કરવો. યતિ, ગોરજ કે શ્રીપૂજ્યોએ પટિયા પાડવા નહિ, અયોગ્યાચરણ કરવું નહિ, પોતાને માટે આરંભ કરવો નહિ અને ઇદ્રિયોના વિષયોમાં આસક્ત થવું નહિ. આ કડવો ઘૂંટણો છે, પણ સંસારરોગ મટાડવા રામબાણ ઉપાય છે, શુદ્ધ ખપી જીવને ઉપયોગી છે અને શ્રી સૂરિમહારાજનો પ્રયાસ તેને માટે જ છે. આ પ્રલોક જે આશચથી સૂરિમહારાજને લખ્યો છે તે આશય ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. એમણે અંતઃકરણની જાંડી લાગણીથી ખરેખરા ઉદ્ધારો બહાર પાડ્યા છે, એ બહુ જ મનન કરવા યોગ્ય છે. આ પ્રલોકમાં 'લૂંટારા' શબ્દથી વેપવિડંબક એટલે સાધુનું નામ અને વેશ ધારણ કરી દુશ્ચરિત્ર સેવનારા અને કુમાર્ગ પ્રવર્તાવનારા મહાસંસાર-રસિક કુશુરુ તેમ જ ધર્મને નામે પાપાચરણમાં પ્રવર્તાનાર શ્રીપૂજ્ય યતિ, ગોરજ વગેરે સમજવા. (૬; ૧૭૦)

અશુદ્ધ દેવ-ગુરુ-ધર્મ : ભવિષ્યમાં શોચ્ય
માઘસ્યશુદ્ધૈર્ગુરુદેવધર્મૈર્ધિગ્ દષ્ટિરામેણ ગુણાનપેક્ષઃ ।

અમુત્ર શોચિષ્યસિ તત્કલે તુ, કુપથ્યમ્બોજીવ મહામયાર્તઃ ॥ ૭ ॥ (ઉપજાતિ)

“દષ્ટિરાગથી ગુણની અપેક્ષા તું અશુદ્ધ દેવ-ગુરુ-ધર્મ પ્રત્યે હર્ષ બતાવે છે, માટે તને ધિક્કાર છે ! જેવી રીતે કુપથ્ય ભોજન કરનાર મહાપીડા પામીને હેરાન થાય છે, તેવી જ રીતે આવતા ભવમાં તું તે (કુદેવ-ધર્મ-ગુરુસેવન)નું ફળ પામીને શોચ્ય કરીશ.” (૭)

વિવેચન—ગુણવાન ગુરુનો આશ્રય કરવાની જરૂર કેટલી છે તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. અને એવા ગુરુને જ નમન કરવું એ ખાસ કર્તવ્ય છે. એવા ગુરુએ બતાવેલા એકાંત ગુણવાળા દેવને તેની જેવા થવા માટે ભાવથી ભજવા અને એવા ગુરુ અને દેવનો બતાવેલો ધર્મ આદરવો એ ગુણાપેક્ષીપણું છે. આવી રીતે જે પ્રાણી ગુણની અપેક્ષા રાખતો નથી અને માત્ર પૌદ્ગલિક પદાર્થો જેવા કે પુત્રપ્રાપ્તિ, ધનપ્રાપ્તિ, અનેક રોગાદિ નાશની આશંસા અને મિથ્યાત્વજન્ય દષ્ટિરાગથી ગમે તેવા વિષયી ગુરુને ભજી, સંસાર વધારનાર અધર્માચરણ કરે છે, તે પ્રાણી ભવિષ્યમાં બહુ પસ્તાય છે. આ જીવને સંસારરોગ તો થયેલો જ છે, તેમાં પાછું કુગુરુના પ્રસંગથી અયોગ્ય આચરણરૂપ કુપથ્ય ભોજન ચોતે કરે છે અને ગુરુના અયોગ્ય આચરણને પુષ્ટિ આપતો જાય છે એટલે રોગ વધતો જાય છે; અને ગુરુસેવાનો હેતુ, જે સંસાર ઘટાડવાનો છે, તે નાશ પામતો જાય છે.

મુખ્ય મુદ્દે ગુરુમહારાજની ભોગવાઈ ખરાબર થવાની જરૂર છે; પછી દેવ અને ધર્મ તો તેમના ઉપદેશથી નિયમસર શુદ્ધ જ મળતા જશે. જેઓ આ બાબતમાં ગફલત રાખી તપાસ કરતા નથી, તેઓ આ ભવમાં પણ કેટલીક વાર પસ્તાય છે. હિંદુસ્તાનમાં ધર્મને નામે ગોસાંધેઓ, મહાંત, કાજી, આગાખાન, શ્રીપૂજ્યો તથા ગોરજીઓ શાં શાં કામો કરે છે તે અવલોકન કરનારના જેવા-સમજવામાં આવી જાય તેમ છે. અજબ છે કે અવિવેકી, અવિચારી, પ્રેમલા અનુયાયીઓ અને ભગતો તે બાબતમાં આંખ ઉઘાડવાની પણ ઠરકાર કરતા નથી ! (૭; ૧૭૧)

અશુદ્ધ ગુરુ મોક્ષ આપે નહિ; દષ્ટાંત

નામ્નં સુસિક્તોઽપિ દદાતિ નિમ્બકઃ, પુષ્ટા રસૈર્વન્ધ્યગર્વી પયો ન ચ ।

દુઃસ્થો નૃપો નૈવ સુસેવિતઃ શ્રિયં, ધર્મં શિવં વા કુગુરુર્ન સંશ્રિતઃ * ॥ ૮ ॥ (દન્ત્રવજ્રા)

“સારી રીતે સીંચેલો લીંબડો કઠી કેરી આપતો નથી; (શેરડી, ઘી, તેલ વગેરે) રસો અવરાવીને પુષ્ટ કરેલી વંધ્યા ગાય દૂધ દેતી નથી; (રાજ્યબ્રહ્તા જેવા) ખરાબ સંભોગેમાં આવેલા રાજાની સારી રીતે સેવા કરી હોય તોપણ તે લક્ષ્મી આપી ન્યાહ

* સેવિતઃ इति वा पाठः ।

કરતો નથી; તેવી જ રીતે કુગુરુનો આશ્રય કરવાથી તે શુદ્ધ ધર્મ અને મોક્ષ આપી-
અપાવી શકતા નથી. ”

વિવેચન—પાંચમા શ્લોકમાં બતાવેલી હકીકત પર અત્ર દર્ષાંતો છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે.
(૯; ૧૭૨)

તાત્ત્વિક હિત કરનાર વસ્તુ

કુલં ન જાતિઃ * પિતરૌ ગણો વા, વિદ્યા ચ વન્ધુઃ * સ્વગુરુર્ધનં વા ।
હિતાય જન્તોર્ન પરં ચ કિચ્ચિત્, કિન્ત્વાદતાઃ સદ્ગુરુદેવધર્માઃ ॥ ૯ ॥ (ઉપજાતિ)

“કુળ, જાતિ, મા-બાપ, મહાજન, વિદ્યા, સગાંસંબંધીઓ, કુળગુરુ અથવા પૈસા કે બીજી કોઈ પણ વસ્તુ આ પ્રાણીના હિતને માટે થતી નથી, પરંતુ આદરેલા (આરાધન કરેલા) શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ જ (હિત કરનારા થાય છે.)” (૯)

વિવેચન—જિંયા કુટુંબમાં કે ઉત્તમ જાતિમાં જન્મ થયો હોય અથવા બહુ વિદ્યા ભણ્યો હોય, અથવા બહુ ધનપ્રાપ્તિ થઈ હોય કે કરો હોય, તેથી આ જીવનું કોઈ હિત થતું નથી. પૂર્વે મમત્વમોચનના ચારે અધિકારમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે પુત્ર, કલત્ર, ધનાદિ વસ્તુઓ તો જેમ જેમ વધારે પ્રમાણમાં મળે છે, તેમ તેમ સંસારબંધન વધારનારી થાય છે, પણ ભવચક્રનો એક પણ આરો ઝોઠો કરનારી થતી નથી. અનાદિ કાળથી રાગમાં રાચેલો રંક જીવ નીત કોઈ કરતો નથી અને ધન, સ્ત્રી, વૈભવ કે વિદ્યાના મદમાં કે મોહમાં મસ્ત રહી મહા-દુઃખ-પરંપરા પ્રાપ્ત કરે છે.

દુઃખ-પરંપરાથી હંમેશાને માટે બચવું હોય તો શાસ્ત્રકાર તેનો એક ઉપાય બતાવે છે અને તે એ છે કે શુદ્ધ ગુરુનો આશ્રય કરવો અને પછી તેમના બતાવેલા દેવની સેવા કરવી અને તેમના બતાવેલા ધર્મોત્તુ પાલન કરવું. આ રીતે જે પ્રાણી વર્તે છે તે પૂર્વ પાપનો નાશ કરી મહા-સુખસાધન પામી છેવટે સર્વ દુઃખનો અત્યંતાભાવ કરે છે.

આ શ્લોકમાં અને અન્યત્ર પણ દેવ શબ્દની પહેલાં ગુરુ શબ્દ મૂક્યો છે એ સૂચક છે. અગાઉ જણાવ્યું તેમ, ‘દેવ’ને બતાવનાર પણ ગુરુમહારાજ હોવાથી શિષ્યની અપેક્ષાએ ‘ગુરુ’ની દેવ કરતાં પણ સુખ્યતા બતાવી છે; જો કે ‘દેવ’ તો ગુરુ અને શિષ્ય બન્નેને એકસરખી રીતે આરાધ્ય છે. (૯; ૧૭૩)

ધર્મમાં જોડે તે જ ખરાં મા-બાપ

માતા પિતા સ્વઃ સુગુરુશ્ચ તત્ત્વાત્પ્રબોધ્ય યો યોજતિ શુદ્ધધર્મો ।

ન તત્સમોઽરિઃ ક્ષિપતે ભવાબ્ધૌ, યો ધર્મવિઘ્નાદિકૃતેશ્ચ જીવમ્ ॥ ૧૦ ॥ (ઉપજાતિ)

* પિતરૌ સ્થાને પિતરો इति पाठान्तरं, पितृबंध इत्यर्थः । × अ इति पाठान्तरम् ।

“જે ધર્મનો ઝોધ આપીને શુદ્ધ ધર્મમાં જોડે, તે જ તત્ત્વથી ખરેખરા મા-બાપ, તે જ ખરેખરા પોતાના હિતસ્વી અને તે જ સુચુરુ સમજવા. જે આ જીવને સુકૃત્ય અથવા ધર્મના વિષયમાં અંતરાય કરીને સંસાર-સમુદ્રમાં ફેંકી દે છે તેના સરખો કોઈ દુશ્મન નથી.” (૧૦)

વિવેચન—પાતીતિ પિતા-જે પાળે તે પિતા, ત્યારે નરક-નિગોદનાં મહાદુઃખથી જે ઉગારે તેને જ ખરેખરા પિતા કહી શકાય. તેમ જ ‘દુઃખથી તારે તે માતા.’ અને પોતાના પણ તે જ કહેવાય કે જેઓ આપણું પરિણામે સારું થવાની આશા રાખે અને તેને લગતી યોજનાઓ કરી આપે. ગુરુમહારાજ પણ તે જ કહેવાય કે જેઓ શુદ્ધ ધર્મમાં જોડે. ધર્મના પ્રતાપથી દુઃખનો નાશ થાય છે. આનાથી જીલદું, જેઓ ધર્મમાં અંતરાય કરે છે, તેના સમાન કોઈ દુશ્મન નથી. આ ભાવ સ્પષ્ટ છે.

ઉપદેશમાળામાં આ જ ભાવ બીજા રૂપમાં કહ્યો છે. ત્યાં કહે છે કે “માતા-પિતા બાળક પર જે હુકુમ કરે છે તે અનહદ છે અને તે એટલો બધો છે કે કરોડો વર્ષો સુધી એકાગ્ર ચિત્ત તેમની સેવા કરવાથી પણ તેનો બદલો વાળી શકતો નથી. તે બદલો વાળવાનો ઉપાય એક જ છે અને તે એ છે કે મા-બાપને ધર્મનો ઝોધ જો પુત્રથી થાય તે બદલો વળે.”

સંસાર પરથી ઉદ્ધિગ્ન ચિત્તવાળા વૈરાગ્ય-રસિક જીવને જ્યારે આત્મિક ઉન્નતિ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે સર્વ ઉન્નતિ કરવાની ઇચ્છા પણ પ્રબળ થાય છે. અને તેવે પ્રસંગે સંસારની અસારતા જોઈ તેનાથી જરા અજગા રહેવાના પ્રયત્ન વખતે મા-બાપ કે સગાં-સ્નેહી આડાં આવે છે, તેને સૂરિમહારાજ દુશ્મનના વર્ગમાં મૂકે છે. અને તેમની અવજા કરી સરસ્વતીચંદ્રની જેમ લોકચક્ષ માટે પિતૃચક્ષનો ભોગ આપવામાં કાંઈ અડચણ નથી, પણ મહાન લાભ છે, એ વિચારને તેઓ પુષ્ટિ આપે છે. એક નાના વાક્યમાં આવા ગંભીર પ્રશ્નનો સૂરિમહારાજે ખુલાસો કર્યો છે, જે જોઈએ તેટલો સ્પષ્ટ અને વિચારવા લાયક છે. (૧૦; ૧૭૪)

સંપત્તિનાં કારણો।

દાક્ષિણ્યલજ્જે ગુરુદેવપૂજા, પિત્રાદિભક્તિઃ સુકૃતાભિલાષઃ ।

પરોપકારવ્યવહારશુદ્ધી, નૃણામિહામુત્ર ચ સંપદે સ્યુઃ ॥ ૧૧ ॥ (ઉવજાતિ)

“દાક્ષિણ્ય, લજ્જાપણું, ગુરુ અને દેવની પૂજા, મા-બાપ વગેરે વહીલ તરફ ભક્તિ, સારાં કાર્યો કરવાની અભિલાષા, પરોપકાર અને વ્યવહારશુદ્ધિ મનુષ્યને આ ભવમાં અને પરભવમાં સંપત્તિ આપે છે.” (૧૧)

વિવેચન—૧. દાક્ષિણ્ય *—એટલે મનની સરળતાથી સામા માણસને અનુકૂળ થઈ

* જુઓ ધર્મરત્ન, પ્રથમ ભાગ, સાતમો ગુણ.

જવાની મનની વિશાળતા. દ્વાક્ષિણ્યમાં સ્વતંત્રતાનો નાશ થતો નથી, પણ તેના કરતાં મહાન સદ્ગુણ, જે સરળતાનો છે, તે પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રાવકના ગુણોમાં 'દ્વાક્ષિણ્ય'ને એક ગુણ કહેવામાં આવ્યો છે અને તેની વ્યાખ્યા કરતાં તેનું શુભ માર્ગે વ્યવસ્થાપન અત્ર સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે.

૨. લાભભાગુપણું—આ ગુણથી નકામી સ્વતંત્રતાનો નાશ થાય છે અને વિનય સચવાય છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓમાં આ ગુણ ભૂષણરૂપ ગણાય છે, અને પાપકાર્યમાં પ્રતિબંધ કરનાર તરીકે સ્ત્રી-પુરુષ બન્નેને અતિશય લાભ આપનાર છે.

૩. ગુરુદેવપૂજા—દ્રવ્ય અને ભાવથી અવલંબનની જરૂરિયાત સર્વ જીવને બહુ રહે છે. ગુરુના વચન પ્રમાણે વર્તન કરવું એ પણ પૂજા છે અને ભાવના માટે હૃદય સમક્ષ અને ચક્ષુ સમક્ષ ભાવમય અને સ્થૂળ સાકાર વૃત્તિએ નિરાકાર પદ પામવા માટે તે ગુણ પ્રાપ્ત કરેલા ભગવાનનું ધ્યાન કરવું-અર્ચન કરવું-એ બહુ ઉપયોગી છે, ખાસ જરૂરનું છે, મહાલાભ કરનાર છે.

૪. પિત્રાદિ ભક્તિ—ધર્મકાર્યમાં અગવડ ન આવે, તે ધ્યાનમાં રાખી, પિતા, માતા વગેરેની અનન્યચિત્તે ભક્તિ કરવી, તેઓને સંતોષ આપવો, એ દરેક સુપુત્રની ફરજ છે. આદિ શબ્દથી દરેક વડીલ સમજવા.

૫. સુકૃતાભિલાષ—સારાં કાર્યો કરવાં, વારંવાર કરવાં અને તેનું ચિંતવન કર્યાં કરવું. કાર્યક્રમ એ છે કે પ્રથમ વિચાર અને પછી આચાર. શુભ સંસ્કાર જગાડવા માટે સારા વિચારોની જરૂર છે. સારાં કૃત્યોના વિચાર પછી સારાં કૃત્યો થાય છે, એ સંશય વગરની વાત છે. સંજોગ પ્રતિકૂળ હોય તો કદાચ અમલમાં તરત ન મૂકી શકાય, તોપણ વિચાર કયો હોય તો અનુકૂળતાએ શુભ કાર્યો થઈ શકે છે. વિચારથી સંસ્કાર બંધાય છે અને, કાંઈ નહિ તો છેવટે, આવતા ભવમાં પણ તે સંસ્કાર જાગ્રત થાય છે; તેટલા માટે જોગો વિચાર કદી કરવો નહિ અને શુભ કાર્યોની ભાવના નિરંતર રાખવી. આથી અનેક પ્રકારના લાભ થાય છે, નકામી કૂથલી ઝોછી થાય છે અને મન શુભ માર્ગે ચઢતાં શીખે છે.

૬. પરોપકાર—આત્મલોગ વગરનું જીવન નથી, એટલે કે સ્વમાં સંતોષ માની, શરીર પંખાળી, પુત્રને રમાડી, સ્ત્રીને શોભાવી, તિબેરીઓ ભરવી એમાં કાંઈ સાર નથી. પોતાની ભક્તી, જ્ઞાન કે શક્તિનો લાભ કેમ, દેશ કે જનસમૂહના હિત માટે કરવો એ કર્તવ્ય છે.

૭. વ્યવહારશુદ્ધિ—શ્રાદ્ધરત્નના ગુણ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં માર્ગાંતુસારીના ગુણોમાં જ આ ગુણ પ્રથમ પંક્તિ ધરાવે છે. શ્રાવકરત્ન તો શુદ્ધ વ્યવહારવાળો જ હોય એ વિવાદ વગરની હકીકત છે.

ઉપર લખેલી સાત બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું એઈએ, એ દરેક બાબત ઉપર એકેક મોટો લેખ લખાય તેવું છે, પણ અંત્યગૌરવના ભયથી અત્ર સામાન્ય સ્વરૂપનો

નિદેશ કર્યો છે. એ સર્વે શુભ વર્તન છે અને તેના નિમિત્તભૂત પણ છે. શુભ વિચાર અને વર્તનથી શુભ કર્મબંધ થાય છે; અને જેવો બંધ તેવો ઉદય થાય છે, તેથી તે વડે આ ભવમાં અને પરભવમાં માનસિક અને શારીરિક આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપર લખેલા સાત સદ્ગુણોમાંથી કોઈ પણ સદ્ગુણ મહાલાભનું કારણ છે, પરંતુ સાધ્ય દષ્ટિવાન પુરુષ જ્યારે ચીવટ રાખી તેમાંથી બેચારને અથવા સાતેને આદરે અને અનુસરે, ત્યારે તો તેનાં ફળ વખતે મનમાં ભારે આનંદ થાય, તે શક વગરની વાત છે. પણ તે કાર્યો કરતાં જ આનંદ થાય છે. તે વખતે મનમાં જાણે એમ જ લાગે છે કે હું એક મહાન કાર્ય કરું છું, એક મહાન ફરજ બજાવું છું.

અત્ર પ્રસ્તુત વિષય ગુરુ-દેવ-પૂજનો છે. તેમના તરફ ભક્તિભાવથી સંપત્તિ મળે છે તે બતાવવા સારુ તેના સહચારી સદ્ગુણો અથવા ક્રિયાઓ પ્રસંગે બતાવી છે. (૧૧; ૧૭૫)

વિપત્તિનાં કારણો

જિનેશ્વરભક્તિર્યમિનામવજ્ઞા, કર્મસ્વનોચિત્યમધર્મસજ્ઞઃ ।

પિતાશુપેક્ષા પરવચ્ચનં ચ, સૃજન્તિ પુંસાં વિપદઃ સમન્તાત્ ॥ ૧૨ ॥ (ઉપજાતિ)

“જિનેશ્વર ભગવંત તરફ અભક્તિ (આશાતના), સાધુઓની અવગણના, વ્યાપારાદિ કામમાં અનુચિત પ્રવૃત્તિ, અધર્મીનો સંગ, માઆપ વગેરેની સેવા કરવામાં ઉપેક્ષા (બેદરકારી) અને પરવચન (બીજાને કમવું તે)—આ સર્વ પ્રાણીને માટે ચોતરફથી આપણા ઉત્પન્ન કરે છે.” (૧૨)

જેનમ્ જયતિ શાસનમ્

વિવેચન—૧. જિનેશ્વરભક્તિ—રાગદ્રેષ રહિત, કર્મને હણનાર, દાદશ ગુણાલંકૃત શ્રી જિનેશ્વર મહારાજ તરફ અભક્તિ, તેઓનાં વચન તરફ બેદરકારી, તેની અરુચિ, તેઓના સાકાર સ્વરૂપનું વિગોપન. તેનો બીજી કોઈ પણ રીતે અનાદર, તેઓ તરફ અપ્રીતિ અને અવિનય.

૨. ગુરુની અવજ્ઞા—ગુરુમહારાજ શુદ્ધ માર્ગ બતાવનાર છે. તેઓ કેટલું ઉપયોગી કાર્ય બજાવે છે તે આ અધિકારમાં શરૂઆતથી જોતા આવીએ છીએ! તેઓનો વિનય શાખવો, તેઓ તરફ ગેરવર્તણૂક ચલાવવી નહિ, તેઓ સાથે કલહમાં જિતરવું નહિ અને તેઓ તરફ કોઈ રીતે તિરસ્કાર બતાવવો નહિ, એટલું જ નહિ પણ તેઓનું વચન માન્ય કરવું. એથી જિલટું કરનાર ગુરુદ્રોહી છે, આત્મ-અવનતિ કરનારો છે, પતિત છે.

૩. કર્મમાં અનોચિત્ય—પોતાને યોગ્ય વ્યાપારી ક્રિયામાં અનુચિત આચરણ કરવું તે. આમાં બે પ્રકારના ભાવ છે : એક તો વ્યાપારમાં અનીતિ, અશુદ્ધ વ્યવહાર, અપ્રામાણિક આચરણ અને ભાષણ. બીજું, પોતાની ફરજથી વિરુદ્ધ વર્તન, પરદારાગમન, સદ્દે, ઘૂત વગેરે દુર્ગુણોનો અત્ર સમાવેશ થાય છે.

૪. અધર્મસંગ—ધર્મ નામને યોગ્ય ધર્મની પરીક્ષા કરી તેને અનુસરવું એ ધર્મસંગ. એથી ઊલટી રીતે પરીક્ષા યોગ્ય રીતે ન કરતાં ‘સ્વધર્મમાં મરણુ સારુ’ એ સૂત્રને અનુસરવું એ અધર્મસંગ; અથવા નિયમ વગરના મૂર્ખ માણુસોની સોબત કરવી એ પણ અધર્મસંગ જ છે. સોબતથી મહુ તાત્કાલિક અસર થાય છે અને તેથી સત્સંગની જરૂરિયાત વારંવાર બતાવેલી છે. દુર્જનનો સંગ કરવાથી અનેક અગવડો આવે છે. અધર્મીનો સંગ કરવાથી પોતે પણ સોબતી જેવો થઈ જાય છે.

૫. પિતા વગેરે તરફ બેદરકારી—પુત્રધર્મનો આથી નાશ થાય છે, મહામુશકેલી ઊભી થાય છે અને ઘણું કરીને તરતમાં દુઃખ-પરંપરા પ્રાપ્ત થાય છે.

૬. પરવચન—સ્પષ્ટ છે. કાયદામાં પણ એ ફેાજદારી ગુન્હો છે : (Cheating).

ઉપર લખેલી છ બાબતો સર્વ પ્રકારની આપત્તિઓ ઉત્પન્ન કરે છે. કેટલીક વખત અમુક પાપનો ઉદય અમુક કાર્ય સાથે મેળવી શકાતો નથી, કારણ કે આપણને તેવું જ્ઞાન નથી; પણ કારણ વગર કાર્ય થતું નથી અને મનની અનેક વ્યથા અને શરીર પર ગંભીર વ્યાધિઓ થાય છે, તે સર્વ અમુક કારણને લઈને જ થવી જોઈએ અને તેનો મુખ્ય ભાગ અત્ર આપવામાં આવ્યો છે.

આ પ્રલોકને અગિયારમા પ્રલોક સાથે સરખાવી, તેનો ભાવ સમજવાનો છે. અગિયારમા પ્રલોકમાં સંપત્તિનાં કારણો બતાવ્યાં છે. આમાં વિપત્તિનાં કારણો બતાવ્યાં છે. સંપત્તિનાં કારણો સેવવા કરતાં વિપત્તિનાં કારણો તજવાની વધારે આવશ્યકતા છે, તેથી અગિયારમા પ્રલોક કરતાં આ પ્રલોકમાં કહેલ ભાવ વધારે મનન કરવા યોગ્ય છે. જિનેશ્વર તરફ અભક્તિ અને ગુરુની અવજ્ઞા એ બંને ધર્મની પણ અયોગ્યતા બતાવે છે. વ્યાપારાદિમાં અનુચિત આચરણુ ને અધર્મીનો સંગ, આ બે ધર્મબ્રષ્ટપણુ સૂચવે છે. અને માતા-પિતાની ઉપેક્ષા તથા પરને ઠગવાની બુદ્ધિ, એ વ્યવહારથી પણ વિમુખતા સૂચવે છે. આ છ દોષવાળાને પગલે પગલે વિપત્તિ થવી જ જોઈએ. તે છતાં કહી કોઈ વખત સારો ભય, તો તે કાંઈક પૂર્વનો જ પુણ્યોદય સમજવો. આવા પ્રલોકો આટલી વાંચી જવાથી વિશેષ લાભ કરતા નથી, માટે, આ ગ્રંથમાં અગાઉ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, વારંવાર તેનું મનન કરવું અને પોતાનો અનુભવ લાગુ પાડી, વારંવાર પુનરાવર્તન કર્યો કરવું. (૧૨; ૧૭૬)

પરભવમાં સુખ મેળવવા માટે પુણ્યધન

મત્સ્યૈવ નાર્ચસિ જિનં સુગુરોશ્ચ ધર્મં, નાકર્ણયસ્યવિરતં વિસ્તીર્ન ધત્સે ।

સાર્થ નિર્રથમપિ ચ પ્રચિનોગ્યયાનિ, મૂલ્યેન કેન તદમુત્ર સમીહસે શમ્ ? ॥૧૩॥ (વસંતતિલકા)

“હે ભાઈ! તું ભક્તિથી શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનની પૂજા કરતો નથી; તેમ જ સારા ગુરુમહારાજની સેવા કરતો નથી; નિરંતર ધર્મ સાંભળતો નથી; વિરતિ (પાપથી પાછા ઠંકવું; વત-પચ્ચક્રખાણુ કરવાં તે)ને તો ધારણુ પણુ કરતો નથી; વળી, પ્રયોજને કે વિના

પ્રયોજને, પાપને પુષ્ટિ આપે છે; ત્યારે તું તારી કઈ લાચકાતથી આવતા લવમાં સુખ મેળવવાની ઈચ્છા રાખે છે ?” (૧૩)

વિવેચન—હે લાઈ! પ્રભુની પૂજા કરતો નથી; વળી, તું સુગુરુની સેવા તેમ જ તેમના પાસેથી ધર્મનું શ્રવણ કરતો નથી; ઉપરાંત, એક દિવસ પણ ત્યાગવૃત્તિ કરતો નથી; ઈદ્રિયના વિષયો ભોગવવામાં અહર્નિશ આસક્ત રહે છે; કાંઈ પણ પ્રસંગ આવ્યો કે પાપકાર્ય કરવા મંડી પડે છે; પુત્રતાં લગ્ન કે વ્યવહારમાં, કોઈ પણ બહાનાનો ભોગ મળતાં, હિંસા, ક્રોધ, અભિમાન કરવા મંડી જાય છે. અને તેવો પ્રસંગ આવે ત્યારે તને ધર્મનું લક્ષ્ય પણ રહેતું નથી. વળી, પ્રસંગ વગર પણ અનર્થદંડથી દંડાય છે : નાટક જોવાં, સર્કસ જોવાં, હવેલીઓ જોઈ તેનાં વખાણ કરવાં, રાજકથા તથા લડાઈની વાતો કથા કરવી વગેરે કરી નકામી પાપરાશિ વહોરી લે છે.

આવી રીતે શુદ્ધ દેવ, ગુરુ, ધર્મનું આરાધન કરતો નથી, ઈદ્રિયદમન કરતો નથી, અને કારણે-અકારણે મહાપાપોનો સંચય કરે છે. સર્વ પ્રાણીઓ સુખ ઈચ્છે છે અને તેમાં પણ વર્તમાનમાં સુખ હોય કે ન હોય, પણ સુખ મેળવવાની ઈચ્છા તો સર્વને રહે છે. પણ હે લાઈ! સુખ તો કરિયાણું છે, એને ખરીદ કરવા માટે પુણ્યધનની જરૂર પડે છે, તે તો તું અત્રે હારી જાય છે; જિલટો તેને બદલે પાપરૂપ ક્યારે એકઠો કરે છે. ત્યારે તું સુખ શા વડે મેળવવાની ઈચ્છા રાખે છે? સુખ કાંઈ ધર્મ કર્યો સિવાય મફત મળી શકવાતું નથી, માટે કોઈ પણ કાર્ય કરતી વખતે એટલો વિચાર અવશ્ય કરજે કે શુભ કાર્ય કર્યોથી આવતા લવમાં સુખ પ્રાપ્ત થાય છે અને અશુભ કાર્ય કર્યોથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી, નકામાં પાપકર્મ સેવવાથી તો આ જીવને કદી પણ સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. આટલી સમજણ રાખવાથી અને તેને પ્રવૃત્તિમાં મૂકવાથી તારી કેટલીક આબત સીધી થઈ જશે.

ધર્મશ્રવણની જરૂરિયાત બહુ જ છે. અગાઉ જણાવ્યું તેમ, વિચાર વગર વર્તન થતું નથી, પણ વિચાર શુભ આવવા માટે શાસ્ત્રશ્રવણની બહુ અગત્ય છે. શ્રવણ ઉપરથી મનનની પણ તેટલી જ જરૂર છે.

આ શ્લોક બહુ ઉપયોગી છે. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાવાળાએ શરૂઆતમાં નીચેના નિયમોને અનુસરવું જોઈએ, એમ આ શ્લોકમાંથી લાવાર્થ તરીકે સ્કુટ પ્રાપ્ત થાય છે :-

૧. ભક્તિપૂર્વક પ્રભુનું પૂજન કરવું.
૨. ધર્મશ્રવણ નિરંતર સદ્ગુરુ પાસેથી કરવું.
૩. સ્થૂળ વિષયોથી દૂર રહી, તેનો બનતી રીતે ત્યાગ કરવો.
૪. પ્રયોજન હોય કે ન હોય પણ પાપકાર્યમાં જોડાવું નહિ. (૧૩; ૧૭૭)

સુગુરુ સિંહ; કુગુરુ શિયાળ

ચતુષ્પદૈઃ સિંહ ઇવ સ્વજાત્યૈર્મિલનિર્માસ્તારયતીહ કશ્ચિત્ ।

સહૈવ તૈર્મજ્જતિ કોઽપિ દુર્ગે, શૃગાલવચ્ચેત્યમિલન્ વરં સઃ ॥ ૧૪ ॥ (ઉપેન્દ્રવજ્રા)

“જેવી રીતે પોતાની જાતિનાં પ્રાણીઓને મળીને સિંહે તાર્યા હતાં, તેવી રીતે કોઈક (સુગુરુ) પોતાના જાતિભાઈ (લગ્ન્ય પંચેન્દ્રિય)ને મળીને આ સંસારસમુદ્રથી તારે છે; અને જેવી રીતે શિયાળ પોતાના જાતિભાઈઓની સાથે ડૂબી મૂક્યો, તેવી રીતે કોઈક (કુગુરુ) પોતાની સાથે સર્વને નરકાદિક અનંત સંસારમાં ડુબાવે છે, માટે આવા શિયાળ જેવા પુરુષ તો ન મળ્યા હોય તો જ સારું.” (૧૪)

વિવેચન—અત્ર પહેલા અને ચોથા પ્રકારના ગુરુતું વર્ણન કર્યું છે. પહેલા પ્રકારના ગુરુ પોતે તરે છે અને આશ્રિતને તારે છે; તેઓ વહાણુ જેવા છે. ચોથા પ્રકારના ગુરુ પોતે ડૂબે છે અને આશ્રય કરનારને પણ ડુબાવે છે; એ પથ્થર સમાન કુગુરુ સમજવા.

આ સંસારમાં રચળતાં, જ્યારે કોઈ વખત સુગુરુનો જોગ થાય છે ત્યારે તેઓ આ જીવને ઉપદેશ આપી, સંસારથી ઉદ્ધિગ્ન ચિત્તવાળો કરી, છેવટે તેને વૈરાગ્યવાસિત કરી સંસારથી સલામ લેવરાવે છે. આવા ગુરુ સિંહ સમાન છે. ટીકાકાર તે સંબંધમાં પંચોપાખ્યાનતું પ્રસિદ્ધ કથાનક કહેતાં જણાવે છે કે “મહુ આડીથી ભરપૂર એક માટું જંગલ હતું. ત્યાં ભયતું કારણુ ઉત્પન્ન થવાથી સર્વ વનવાસી પ્રાણીઓએ મળીને સિંહને રાજાની પદવી આપી. હવે કોઈક કાળે દાવાનળ પ્રકટ થયો, ચોતરફ અગ્નિ ફેલાવા લાગ્યો અને બચાવનાં સાધનો અદ્ય થતાં ગયાં. તે વખતે આ મહાન પશુરાજે સર્વ પ્રાણીઓને પોતાની સાથે દીધાં અને નદી કાંઠે ગયો. નદીમાં મહાપૂર હતું, છતાં પણ સર્વ વનવાસી પ્રાણીઓને પોતાને પૂંછડે વળગાડી દીધાં અને એક છલંગ મારી સામે પાર સર્વને પહોંચાડી દીધાં; વળી, જ્યારે તે જ જંગલ નવપલ્લવિત થયું ત્યારે સર્વને પાછાં ત્યાં લઈ આવ્યો. આવી રીતે મહામુશકેલીમાં પણ તેણે પોતાના જીવનની દરકાર ન કરી, પણ આશ્રિતોને તોરવાના મહાપ્રયાસમાં ગમે તેટલો સ્વાત્મલોગ આપવા તૈયારી બતાવી એ સુગુરુતું લક્ષણ સમજવું. હવે ઉક્ત સિંહતું ચરિત્ર જોઈને એક શિયાળ પણ નજીકના જંગલનો સ્વામી બન્યો અને તેવો જ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં પશુ સહિત નદી ઝોળાંગવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યો. પરંતુ તેનામાં આત્મબળ કે અધિકાર ન હોવાથી તે પોતે પણ ડૂબી ગયો અને આશ્રિતોને પણ ડુબાવી દીધા ! આવી રીતે અગીતાર્થ કુગુરુ પોતે સંસારસમુદ્રમાં ડૂબે છે અને આશ્રિતોને ડુબાવે છે.”

આ સિંહ અને શિયાળના દષ્ટાંતની એક બીજી હકીકત એ પણ સમજાય છે કે જેઓ આત્મલોગ આપવાની તૈયારી બતાવ્યા સિવાય અને અધિકારની પ્રાપ્તિ વગર અધિપતિ-પણાનું પદ ધારણ કરવા ઇચ્છે છે, તે પોતાની જાતને પણ મહાનુકસાન કરે છે.

સૂરિમહારાજ કહે છે કે છેલ્લા પ્રકારના ગુરુ તો ન મળ્યા હોય તો જ સારું; તેમને તો ન દીઠાથી જ કલ્યાણ છે! ગમે તેવા કુચુરુ હોય, સંસારવાસનાયુક્ત હોય, છતાં પણ 'બીરનો વેશ છે' એમ ધારી, ગુણ-અચગુણનો પરીક્ષા કર્યા વગર, ગમે તેને નમસ્કાર કરી ગુરુપણે આદરનારે આ ટૂંકા પણ સૂચક શ્લોકથી ઘણો બોધ લેવાનો છે. શાસ્ત્રકાર એવા દ્વિરાગને કે અંધ અનુકરણને ઉત્તેજન આપતા નથી. (૧૪; ૧૭૮)

ગુરુનો યોગ છતાં પ્રમાદ કરે તે નિર્ભાગી

पूर्णे तटाके तृषितः सदैव, भृतेऽपि गेहे क्षुधितः स मूर्खः ।

कल्पद्रुमे सत्यपि ही दरिद्रो, गुर्वादियोगेऽपि हि यः प्रमादी ॥ १५ ॥ (उपजाति)

“ ગુરુમહારાજ વગેરેની બરાબર ભોગવાઈ છતાં પણ જે પ્રાણી પ્રમાદ કરે તે તળાવ પાણીથી ભરેલું છે છતાં પણ તરસ્યો છે, (ઘન-ધાન્યથી) ઘર ભરપૂર છે છતાં પણ તે મૂર્ખ તો ભૂખ્યો જ છે અને પોતાની પાસે કલ્પવૃક્ષ છે, તો પણ તે તો દરિદ્રી જ છે.” (૧૫)

વિવેચન—સ્પષ્ટ છે, ગુરુમહારાજની ભોગવાઈ થાય અને તેનાથી દેવ તથા ધર્મ ઝોળખાય, ત્યાર પછી તે ત્રણે મહાન તરવોનો લાભ લેવા ચૂકવું નહિ, શુદ્ધ દેવ, સુગુરુ અને તેનો બતાવેલો શુદ્ધ ધર્મ, એના ઉપર જરા પણ શંકા વગરની, તરણતારણ તરીકે શુદ્ધ શ્રદ્ધા થાય, ત્યારે જ આ જીવનો એકઠો નોંધાય છે. શ્રદ્ધા વગર જેટલી ક્રિયા કે તપ-જપધ્યાનાદિ કરવામાં આવે તેનાં મીઠાં મુકાય છે. એ મીઠાં પણ કીમતી છે, પણ તેની આગળ એકઠો હોય તો. લાખ પર ચડેલું એક મીઠું નવ લાખ વધારે છે, પણ સર્વે મીઠાં એકઠા વગર નકામાં એકઠો પણ મીઠાં કરવાના અભ્યાસ પછી જ આવડે છે આ વાત અભ્યાસ શરૂ કરનારાએ ભૂલી જવાની નથી.

અત્ર કહેવાનો હેતુ એ છે કે, ગુરુમહારાજ વગેરે યોગ્ય સામગ્રી પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ, જે આ જીવ શુદ્ધ વર્તન કરતો નથી અને આજસમાં રહે છે, તો પછી તેના જેવો નિર્ભાગી કેઈ સમજવો નહિ. જે જોઈએ તે પ્રાપ્ત કર્યા છતાં પણ તેનો લાભ ન લેવામાં આવે તો જોડું કહેવાય. આ શ્લોક અને નીચેના બંને શ્લોકમાં કર્તવ્ય સંબંધી બહુ ઉપયોગી ઉપદેશ આપ્યો છે.

ખાસ વિચારવા યોગ્ય વાત એ છે કે આવો સુંદર મનુષ્યભવ, આર્યક્ષેત્ર, શરીરની અનુકૂળતા, સાધુઓનો યોગ, મનની સ્થિરતા અને બીજી અનેક પ્રકારની સામગ્રીઓનો સફલાવ આ જીવને પ્રાપ્ત થયો છે, છતાં પણ એ પ્રમાદમાં વખત કાઢી નાખશે, તો પછી એનો આરો આવવાનો નથી. અનંત ભવ કર્યા પછી પણ આવી અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ છે, મુશ્કેલ છે, અશક્ય જેવી છે. ગ્રંથકર્તા કહે છે કે તળાવે જઈને તરસ્યા આવવા જેવું આ થાય છે અને તે હકીકત યથાસ્થિત વસ્તુસ્વરૂપ બતાવે છે. આવા

પ્રસંગોનો તો એવો સારો રીતે લાભ લેવો જોઈએ કે પછી આ લવના ફેરા અને પારકી નોકરી અથવા આશીર્વાદ નિરંતરને માટે મટી બધ. (૧૫, ૧૭૬)

દેવ-ગુરુ-ધર્મ ઉપર અંતરંગ પ્રીતિ વિના જન્મ અસાર છે
ન ધર્મચિન્તા ગુરુદેવમક્તિ-યેષાં ન વૈરાગ્યલવોઽપિ ચિત્તે ।

તેષાં પ્રસૂક્લેશફલઃ પશૂના-મિવોદ્ભવઃ સ્યાદુદરમ્ભરીણામ્ ॥ ૧૬ ॥ (ઉપજાતિ)

“જે પ્રાણીને ધર્મ સંબંધી ચિંતા, ગુરુ અને દેવ તરફ લક્ષિત અને વૈરાગ્યનો અંશ માત્ર પણ ચિત્તમાં હોય નહિ તેવા પેટભરાઓનો જન્મ, પશુની પેઠે, જલ્જનારીને ફલેશ આપનારો જ છે.” (૧૬)

વિવેચન—મારું કર્તવ્ય શું છે? મારી જનસમૂહ પ્રત્યે ફરજ શી છે? હું કોણ છું! મારી ફરજ બજાવવા માટે મેં આખા દિવસમાં શા શા પ્રયત્ન કર્યા છે? તેમાં હું કેટલે દરજ્જે ફતેહમંદ થયો છું? આજના કાર્યમાં નિષ્ફળતા કેટલી મળી? શા કારણથી મળી? આજે મૂક્યું છે ત્યાંથી આવતી કાલે કેવી રીતે શરૂ કરવું? ફરજ બજાવવા-ઉપકાર કરવા માટે આજના જેવો માંગલિક દિવસ એક પણ નથી, આતું નામ શા સ્વકાર ધર્મચિંતા-કર્તવ્યપરાયણવૃત્તિ કહે છે.

આ અધિકારમાં બતાવેલી રીત પ્રમાણે પસંદ કરેલા ગુરુમહારાજ અને તેમના બતાવેલા દેવ તથા ધર્મ ઉપર એકાંત શ્રદ્ધા અને લક્ષિત; એ લક્ષિતમાં દેખાવ કે આડંબર નહિ, પણ અંતઃકરણની ભિમ્બોનો ઉત્સાહ, “ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન ફળ કહ્યું રે. પૂજન અખંડિત એહ” એ વાક્યમાં બતાવેલા ભાવનું યાથાર્થ, એતું નામ દેવગુરુલક્ષિત.

આ સંસારના સર્વ પદાર્થ અસ્થિર છે, અદ્ય સમયસ્થાયી છે, પૌંદ્રગલિક છે. આ જીવ શુદ્ધ નિરંજન નિર્લેપ છે, અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ છે. ઉપાધિ સહિત દેખાય છે, તે તેની વિભાવદશા છે, કર્મજન્ય છે. શુદ્ધ દશામાં એ, એ સર્વથી રહિત છે. આત્મિક વસ્તુ આદરી પૌંદ્રગલિક વસ્તુનો ત્યાગ કરવો, તે બેનો ભેદ પાડી દેવો, તેને બરાબર ઝોળખીને પૌંદ્રગલિક ભાવ તણ આત્મિક ભાવ આદરવો, એતું નામ વૈરાગ્ય છે.

પ્રત્યેક પ્રાણીએ ધર્મચિંતા, ગુરુલક્ષિત અને વૈરાગ્યવાસિત હૃદયવાળા થવું જોઈએ. બ્યારે આ ત્રણે ભાવ હૃદયમાં ઊંડી જગ્યા લે ત્યારે જ સંસારનો છેડો આવે. જેઓ આ ત્રણ ભાવ હૃદયમાં ધારણ કરતા નથી તેઓ, ભલે બહારથી સારો દેખાવ કરનારા હોય, પણ વાસ્તવિક રીતે આ લવના સુખમાં મગ્ન અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો એકઠાં કરનારા અને પેટભરા જ છે, તેઓ જન્મ લર્મને પોતાની માને પ્રસવની મહાવેદના અને યૌવનના નાશનું કષ્ટ માત્ર આપે છે, પણ પોતે તો આવા ઉત્તમ મનુષ્યલવની છેવટે અનંત સંસાર વધારી; કર્મકાંદવથી ખરડાઈ રખડ્યા કરે છે.

આ શ્લોક પર મનન કરજો. એને 'લાઈન કલ્પીઅર' આપીશ નહિ. જરા વિચાર કરજો કે તું કોણ છે? ક્યાં છે? કોના ઘરમાં છે? તારું શું છે? તું કોનો છે?—આ સવાલો સતના સૂતી વખત અથવા સવારના ઊઠતી વખત વિચારજો; એથી બહુ લાભ થશે. (૧૬; ૧૮૦)

દેવ, સંઘાદિ કાર્યમાં દ્રવ્યવ્યય

ન દેવકાર્યે ન ચ સજ્જકાર્યે, યેવાં ધનં નશ્વરમાણુ તેષામ્ ।

તદર્જનાદિર્વૃજિનૈર્મવાન્ધૌ, પતિષ્યતાં કિં *ત્વલમ્બનં સ્યાત્ ॥૧૭॥ (ઉપજાતિ)

“ધન-પૈસા એકદમ નાશવંત છે; આવા પૈસા જેની પાસે હોય છે તેઓ જો તેને દેવકાર્યમાં અથવા સંઘકાર્યમાં વાપરતા નથી તો તેઓને સદરહુ દ્રવ્ય મેળવવા માટે કરેલાં પાપેથી સંસારસમુદ્રમાં પડતાં કોનો ટેકો મળશે ?

વિવેચન—પૈસા મેળવવા માટે પ્રાણી કેવાં કેવાં કાર્યો કરે છે, તે આપણા અનુભવ બહાર નથી. એને માટે એમ જ કહીએ તો ચાલે કે પૈસા માટે એવું કોઈ પણ અયોગ્ય કામ નથી કે જે પ્રાણી કરતો ન હોય. એના પર વિસ્તારથી વિવેચન ધનમમત્વમોચન અધિકારમાં થઈ ગયું છે. વળી, પૈસા ફેટલા બધા અસ્થિર છે, નાશવંત છે, તે પણ આપણે વાંચ્યું છે, અનુભવ-ગમ્ય છે અને મહાવિગ્રહે બતાવી આપ્યું છે. આવી રીતે પાપથી મેળવેલા પૈસા નાશવંત છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. પૈસા બાંધવા રહેતા નથી, યુદ્ધપ્રકૃતિ ફરે છે ત્યારે હબરો, લાખો કે કરોડોની પૂંજ એક ક્ષણમાં-બહુ થોડા વખતમાં-હતી ન હતી થઈ જાય છે. છેવટે પણ આ દોલત અને મૂકીને ઉઘાડે હાથે ચાલ્યા જવું પડે છે.

હવે પૈસા પ્રાપ્ત કરતી વખતે અનેક આશ્રવ સેવવા પડે છે, હિંસા કે અસત્યનો મોટો ભાગ તે વખતે થાય છે અને તે ઉપરાંત અનેક પાપ લાગે છે. એ સર્વ પાપકર્મ જીવને સંસાર-સમુદ્રમાં ફેંકી દે છે. હવે જો તે વખતે કાંઈ પણ અવલંબન-ટેકો હોય તો જીવ ટકી રહે છે, નહિ તો તળિયે ખસે છે.

પ્રાપ્ત કરેલા પૈસાને જો જ્ઞાનોદ્ધાર, જીર્ણોદ્ધાર, શાસનોદ્ધાર, દેવપૂજા, પ્રતિષ્ઠા, તીર્થ-યાત્રા, અષ્ટાહિકા-મહોત્સવ વગેરેમાં ખર્ચવામાં આવે તો સંસારમાં પડતાં તે એક પ્રકારનું આલંબન આપે છે. તેવી જ રીતે ધનને જો સ્વામિવાત્સલ્યમાં એટલે ગુણી સ્વામિબંધુઓની ભક્તિમાં કે નિરાશ્રિત ધર્મબંધુઓને આશ્રય આપવામાં અથવા કોન્ફરન્સ વગેરે મહાન યોજનાઓ ઘડી તેના વડે શાસનના અભ્યુદયની વૃદ્ધિમાં અથવા નિજ ધર્મોત્સાહીઓને ધાર્મિક તથા વ્યાવહારિક શિક્ષણ આપવામાં જો ખર્ચવામાં આવે તો, સંસારમાં પડતા આ જીવને ટેકો મળે છે.

* ત્વસ્થાને ન્વ ઇતિ ષા વાટઃ ।

દ્રવ્ય સાથે પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ એવી જ રીતે હાનિ અને લાભ કરનારો થઈ પડે છે, એ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેવું છે. ધન મળવું એ નવીન નથી. આ જીવને અનેક વાર ધન મળ્યું હશે, પણ અભિમાન કે દુર્બંધનમાં ધનનો વ્યય કરી તે નીચો ઊતરી જાય છે, વળી પાછો ધન મેળવે છે અને ફરી ઊતરી જાય છે. આ ચક્રબ્રમણમાંથી બચવાનો જો કોઈ પણ ઉપાય હોય તો પોતાના ધનનો સમુદાયના કામમાં-લોકોના હિત માટે-વ્યય કરવો એ જ છે. પોતાની જાતને બૂલી જવી અને તેના ભોગે બીજાને લાભ આપવો એને સ્વાર્પણ* કહે છે. સ્વાર્પણ વગર કોઈ કામ થઈ શકતું નથી અને ખાસ કરીને ધર્મ-કાર્યમાં સ્વાર્પણની પ્રથમ આવશ્યકતા છે.

જમાનાની જરૂરિયાત વિચારી આખી કોમને હિત કરનાર, આખા દેશનો ઉદ્ધ કરનાર, આખી મનુષ્યજાતને લાભ આપનાર શુભ સંસ્થાઓ ઝોલો. શાસ્ત્રકાર સીદ્ધાતા ક્ષેત્રને પોષવાતું કહે છે. સાધનધર્મને પુષ્ટિ બહુ અપાઈ ગઈ છે, હાલ સાધકોને જોયે લાવવાનો યોગ્ય વખત છે, જરૂર છે, આવશ્યકતા છે. આવી રીતે મનન કરી વ્યય કરેલા પૈસા પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં આ જીવને જરૂર બચાવે એ સંશય વગરની હકીકત છે, વસ્તુ-સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ જોનારે કહી છે અને વિચાર કરવાથી સમજી શકાય તેવી છે. (૧૭; ૧૮૧)

* * * * *

એવી રીતે ખારમો દેવગુરુધર્મશુદ્ધિ અધિકાર પૂરો થાય છે. એમાં, ઉપર જણાવ્યું તેમ, ગુરુતત્ત્વની મુખ્યતા છે. એક સદ્ગુરુનો સત્સંગ થઈ જવાથી આ મનુષ્યલવમાં કેટલો લાભ થાય છે તે અત્ર સવિસ્તર બતાવવામાં આવ્યું છે. પરદેશી રાજાને ગુરુથી કેટલો લાભ થયો હતો તે આપણે જાણીએ છીએ. ગુરુ એ પ્રકારના છે : એક ધર્મહીન વૃત્તિવાળા, જેને આપણા લોકો મિથ્યાત્વી કહે છે; અને બીજા ધર્મપરાયણ વૃત્તિવાળા. પ્રથમ પ્રકારના ગુરુ માટે આ યોગ્ય જગ્યા નથી. અત્ર જે હકીકત છે, તે તેમને લગતી નથી. ધર્મના ગુરુઓના, બીજી રીતે જોઈએ તો, ચાર પ્રકાર છે. કેટલાક પોતે તરે અને આશ્રય લેનારને સદુપદેશ આપી શુદ્ધ માર્ગે ચલાવી તારે, એવા ગુરુ તે સદ્ગુરુ છે અને એમનો આશ્રય કરવો એ જ કહેવાનો ઉદ્દેશ છે. બીજા પ્રકાર પોતે તરે અને બીજાને ડુબાડે, એવો પ્રકાર ગુરુ આશ્રી થાય છે, પણ તેમ હોતું જ નથી, તેથી એ ભાંગો શૂન્ય છે. જે પોતે તરે, તે બીજાને તારે યા ન તારે પણ ડુબાડે તો નહીં જ. ત્રીજા વર્ગમાં પોતે ડૂબે અને આશ્રય કરનારને તારે એવા સાધુઓ હોય છે. આ વર્ગમાં અભવ્યાદિનો સમાવેશ થાય છે. ઉપદેશ આપવામાં પાછી પાની કરે નહિ; પણ એકાંતમાં પોતે વિષય-કષાય સેવે, અથવા તેવા ઉપદેશની અસર તેના પોતાના હૃદય પર લાગે જ નહિ, તેને ખરી શ્રદ્ધા જ આવે નહીં. પરીક્ષા

* Self-sacrifice.

કાચી હોય, તે આવા ગુરુનો જોગ થાય છે. એવાનો આશ્રય કરવામાં પણ જરા પણ લાભ નથી, એટલું જ નહિ પણ અનેક પ્રકારનાં શલ્ય હૃદયમાં પેસે છે કે જે અનંત ભવે પણ જવાં મુશ્કેલ થાય છે. આવા ગુરુ કદાચ શુદ્ધ ઉપદેશક હોય, છતાં અપ્પા જાણજ્ઞ અપ્પા -આત્મા આત્માને જાણે છે-મનોમન સાક્ષી છે-એ નિઃશય પ્રમાણે એવા ડોળધાલુના ઉપદેશની ખરી અસર થતી નથી. દાંભી, કપટી; માયાવી ગુરુનો પણ આ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. અપવાદ માર્ગે આ વર્ગ આદરતા કેટલાક ઉત્તમ જીવો તેના ઉપદેશથી તરી પણ જાય છે. એવા વર્ગમાં પોતે રૂબે અને આશ્રય લેનારને પણ રૂબાડે-એવા પથ્થર સમાન ઉત્સૂતપ્રરૂપક શિથિલાચારી કુગુરુ સમજવા. એ વર્ગમાં પોતે જાણ અને જાણવારની યુષ્ટિ કરનારા ગોરજ, યતિ, શ્રીપૂજ્ય વગેરે આવે છે. તેઓ સંસારના સર્વ વિષયોમાં આસક્ત, ધર્મને નામે ઢાંગ ચલાવનારા અને ધર્મ પર આજીવિકા ચલાવનારા છે. હવે પછીના અધિકારમાં સૂરિમહારાજ એ વર્ગને ઘટતો ન્યાય આપે છે, તેથી અત્ર લખવાની બહુ જરૂર રહેતી નથી. આ ચાર પ્રકારના ગુરુમાંથી પહેલા ભાંગાના શુદ્ધ ગુરુ શોધી તેનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરવો. ગુરુમહારાજને અનુસરવું એ ખાસ ફરજ છે. ઉપાધ્યાયજી ત્યાગાષ્ટકમાં કહે છે કે :-

ગુરુત્વં સ્વસ્ય નોદેતિ, શિક્ષાસાત્મ્યેન યાવતા ।
આત્મતત્ત્વપ્રકાશેન, તાવત્સેવ્યો ગુરુત્તમઃ ॥

“આત્મતત્ત્વ પ્રકાશે કરીને (પરમાર્થસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈને) ગુરુએ આપેલી શિક્ષામાં થવી જોઈતી તલલીનતાએ આ જીવ જ્યાં સુધી ગુરુત્વને પામે નહિ, ત્યાં સુધી ઉત્તમ ગુરુની સેવા કરવી.”

શાસ્ત્રકાર કુગુરુના પાંચ વર્ગ પાડે છે : પાસઘ્યો, ઉસત્તો, કુશીલ, સંસત્તો, યથાછંદો-આ સર્વ ક્રિયામાર્ગમાં તથા જ્ઞાનમાર્ગમાં જુદી જુદી રીતે શિથિલતા બતાવનારા છે. એના ઉપર આવતા અધિકારમાં વિવેચન કરવામાં આવશે. તેની વિશેષ સમજણ મેળવવા માટે સંબોધ-સિત્તરીની ટીકા, ધર્મદાસ ગણિકૃત ઉપદેશમાળા અને ઉપાધ્યાયજીની કુગુરુની સજ્જાય વાંચવાં.

એ પ્રમાણે સફગુરુત્વ અને કુગુરુત્વ સ્વરૂપ છે. આ મનુષ્યલવની સફળતા ગુરુની જોગવાઈ અને પસંદગી પર છે. ગુરુને શાસ્ત્રકાર એટલું બધું માન આપે છે કે એક તરફ ગુરુ હોય અને એક તરફ દેવ હોય તો, અમુક અપેક્ષાએ, પ્રથમ ગુરુને તમસ્કાર કર્યા પછી દેવને વંદન કરી શકાય. આતું કારણ સ્પષ્ટ છે. જોકે દેવ તો ગુરુ અને શિષ્ય બંનેને એકસરખા આરાધ્ય છે, પરંતુ, શિષ્યની અપેક્ષાએ જોઈએ તો, ગુરુ દેવને બતાવનાર છે, જોખખાવનાર છે. કેટલીક વાર એવો દષ્ટિરાગ થઈ જાય છે કે તેથી ગમે તેવા ગુરુનો આશ્રય કરવાની વૃત્તિ થાય છે. એના સંબંધમાં સાતમા પ્રલોકમાં યથાર્થ વિવેચન થયું છે.

આ જીવને ખરેખરા ઉપયોગી ગુરુમહારાજ છે. સંસારથી તારનાર, હોવાને લીધે તે ખરેખરા લાલકારક કહી શકાય. તેઓના ઉપકારનો બદલો વાળવો મુશ્કેલ છે. શ્રી સિદ્ધરપ્રકરમાં ગુરુ અધિકારે કહે છે કે :—

પિતા માતા ભ્રાતા પ્રિયસહચરી સૂત્રુનિવહઃ
સુહૃત્ સ્વામી માચત્કરિમટરથાશ્વઃ પરિકરઃ ।
નિમજ્જન્તં જન્તું નરકકુહરે રક્ષિતુમલં,
ગુરોર્ધર્માધર્મપ્રકટનપરાત્કોઽપિ ન પરઃ ॥

“ નરકરૂપ ખાડાને વિષે પડતા જીવોને યુદ્ધ અને પાપનું ફળ પ્રકટ બતાવી આપનારા ગુરુ વિના બીજા કોઈ પિતા, માતા, ભાઈ, પ્રિય સ્ત્રી, પુત્રનો સમૂહ, મિત્ર, મદોન્મત્ત હસ્ટી, અશ્વ, સુભટ અને રથ, સ્વામી કે સેવકવર્ગ આ પ્રાણીનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ નથી. ”

તેટલા માટે સંસારસમુદ્રમાં પડતાં અચાવનાર ગુરુમહારાજ ખરેખરા માતા, પિતા, બંધુ, મિત્ર કે જે કહીએ તે છે. એવા સદ્ગુરુની શોધ કરી તેમની સેવા કરવી અને તેમનાથી શુદ્ધ દેવ અને ધર્મને ઓળખવા. ગુરુની સેવામાં વિનય પ્રધાન છે. એ ગુણથી ધર્મપ્રાપ્તિ, વિદ્યાપ્રાપ્તિ વગેરે જલદી થાય છે.

ગુરુમહારાજની સેવા કરી શુદ્ધ ધર્મ આદરવો. તેનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ અગિયારમા તથા બારમા શ્લોકમાં બતાવ્યું છે. વધારે વિગત ગુરુમહારાજથી જાણવી.

આ જમાનામાં ગુરુ વગર સર્વ જ્ઞાન મેળવવાની આકાંક્ષા બહુ રહે છે, પરાધીન વૃત્તિ પસંદ આવતી નથી; પરંતુ જૈન શાસ્ત્રોની રચના અને પદ્ધતિ પ્રમાણે એ બનવું મુશ્કેલ છે. એવા જ્ઞાનથી લાભ કરતાં હાનિ ઘણીવાર થાય છે અને, વાસ્તવિક વિચારીએ તો, આહુ જમાનાની કેળવણી પણ ગુરુના બતાવ્યા વગર મળી શકતી નથી. આ બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની બહુ જરૂર છે. આવતા અધિકારમાં સાધુ કેવા હોવા જોઈએ તે બહુ સ્પષ્ટ રીતે બતાવાશે.

ગુરુને શાસ્ત્રકાર આવી મહત્ત્વવાળી જગ્યા આપે છે, તેના બદલામાં તેઓ પોતાની જવાબદારી સારી રીતે સમજે, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ પ્રમાણે ઘટતા ફેરફારો કર્યા કરે, ઉપદેશ અને ઉદ્દેશ લોકરુચિ પ્રમાણે નહિ, પણ આગળ-પાછળનો પુષ્કળ વિચાર કરી શુદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપ બતાવે અને સ્વીય અને પરકીયનો તફાવત રાખે નહિ—આવા ગુરુષો અને મહાત્માઓ ગુરુસ્થાનને શોભાવે છે.

ધર્મશુદ્ધિના સંબંધમાં આ અધિકારમાં કાંઈ ઉલ્લેખ નથી. અગિયારમા અધિકારમાં તે સંબંધમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો અને ગુરુતત્ત્વની મુખ્યતા કરવાથી અને તેની પસંદગીમાં ભૂલ ન કરવાથી ધર્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે એ નિયમને અનુસરીને ધર્મ

સંબંધી અત્ર કાંઈ પણ ઉદ્દેશ કયો નથી એમ જણાય છે. આ અધિકારના પાંચમા શ્લોક પર વિવેચન કરતાં જણાવ્યું છે તેમ, ધર્મની પસંદગીમાં પોતાના તર્કને-વિચાર-શક્તિને પૂરતો અવકાશ આપવો. ખાસ કરીને ધર્મમાં પ્રતિપાદન કરેલા દેવતું સ્વરૂપ જોવું. તેઓ રાગ-દ્રેષ વગરના અને ખીજ અસાધારણ ગુણોથી વિરાજમાન હોય તો તે ગમે તે હોય તેને આદરવા.

આધુનિક સ્થિતિ એવી છે કે ધર્મ તરફ અંતઃકરણનો પ્રેમ ઓછો થતો જાય છે. તેનું કારણ સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવામાં પ્રમાદ સિવાય ખીજું કાંઈ પણ નથી. સામાન્ય સ્વરૂપ જાણતાં તેમાં અનેક તર્ક થાય અને તેનું નિવારણ કરવાનો અવકાશ ન મળે અથવા સંયોગ ન મળે અથવા લગ્નથી ન પુછાય. આ સર્વ બાબતમાં નવીન પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરનાર ધર્મગુરુઓ અને તદનુસાર લેખ લખનાર અને વ્યાખ્યાન કરનાર વિદ્વાનો બહુ કરી શકે. તર્કની પ્રાચીન કોટિઓને બદલે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની અર્વાચીન શોધો નવીન સંસ્કારવાળાને તરત અસર કરે છે. આ સર્વ બાબતમાં ગુરુમહારાજ વિચાર કરી શકે. સાધુવર્ગના ગુરુમહારાજમાં શ્રી મુનિસુંદરસૂરિના વખતમાં પણ કેટલોક સડો પેકેલો જણાય છે. ચાલતો અધિકાર તદન વ્યવહારુ દષ્ટિ (Practical point of view) થી લખાયેલો છે.

इति सविवरणो देवगुरुधर्मशुद्धिनामा द्वादशोऽधिकारः॥

જેનમ્ જયતિ શાસનમ્

त्रयोदशो यतिशिक्षोपदेशाधिकारः ॥

गुरु-मહારાજને સ્વીકારીને તેમને અનુસરવાથી થતા લાભ આગલા અધિકારમાં જોયા. વધારે અગત્યનો સવાલ ગુરુને પોતાને જીવન વહન કેમ કરવું એ છે; તેથી આ અધિકારમાં યતિયોગ્ય શિક્ષા આપે છે. યતિ શબ્દમાં સંસારથી વિરક્ત રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરનાર સાધુ, જતિ, મહાત્મા, શ્રીપૂજ, દ્રવ્યલિંગી અને ભટ્ટારક-એ સર્વનો સમાવેશ થાય છે; તેમ જ, ખીજી શુદ્ધ અપેક્ષાએ જોઈએ તો, સંસારભાવથી વિરક્ત એવા સર્વનો સમાવેશ થાય છે. એ અપેક્ષામાં કેવળ વેશમાત્ર જોવાનો રહેતો નથી, પણ વર્તન જોવાય છે. આ અધિકારમાં પ્રથમ વર્ગને ઉદ્દેશીને શિક્ષા આપેલી છે. તે વર્ગ સુશિક્ષિત અને વિકાસ હોવાથી આ અધિકારમાં તેને માટે વિશેષ વિવેચન કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી. આ અધિકાર યતિ સિવાયના સર્વને પણ ઉપયોગી છે, કારણ કે દંભી, દુરાચારી, વેશધારીને ઝોળખવામાં તે સહાયકૂત થાય છે. આ અધિકાર સર્વથી વિસ્તારવાળો છે, કારણ કે ઉપદેશકને સુધારવા એ પ્રથમ આવશ્યકતા છે. જે શુભેચ્છાથી સૂરિએ આ અધિકાર લખ્યો છે તે જ હેતુથી તેના પર વિવરણ મુનિઆશ્રય નીચે લખવામાં આવ્યું છે. આના અધિકારી તે પર આસ મનન અને નિહિધ્યાસન કરશે એટલી આશાની પૂર્વપીઠિકા કરી હવે શરૂઆતમાં શુદ્ધ યતિ-મુનિની ભાવનામય મૂર્તિનું ચિત્ર દોરી હૃદયદષ્ટિ પર આજોખવા સૂચના કરે છે.

મુનિરાજનું ભાવનામય સ્વરૂપ (An ideal Munihood)

તે* તીર્ણા મવ્યારિધિ મુનિવરાસ્તેભ્યો નમસ્કુર્મહે,

યેષાં નો વિષયેષુ ગૃધ્યતિ મનો નો વા કષાયૈઃ પ્લુતમ્ ।

રાગદ્વેષવિમુક્ત પ્રશાન્તકલુષં સામ્યાસર્માદ્યં,

નિત્યં ચેલતિ *ચાત્મસંયમગુણાક્રીડે મજ્જાવનાઃ ॥૯॥ (શાર્દૂલચિકીઢિત)

“જે મહાત્માઓનું મન ઇદ્રિયોના વિષયમાં આસક્ત થતું નથી; કષાયોથી વ્યાપ્ત

* એ ઇતિ પાઠાન્તરમ્ । * ચાત્મસંયમગુણાક્રીડે ઇતિ વા પાઠઃ ।

થતું નથી, જે (મન) રાગ-દ્વેષથી મુક્ત રહે છે, જેણે પાપકાર્યોને શાંત પમાડ્યાં છે, જેણે સમતા વડે અદ્વૈત સુખ પ્રાપ્ત કર્યું છે અને જે ભાવના ભાવતું ભાવતું સંયમગુણોરૂપી ઉદ્યાનમાં હ્રમેશાં ખેલે છે—આવા પ્રકારનું જેમનું મન થયેલું છે તે મહામુનીશ્વરો આ સંસારસમુદ્ર તરીકે ગયા છે અને તેઓને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ.” (૧)

વિવેચન—અત્યંત શુદ્ધ દશામાં વર્તનારા મહામુનિ-પુંગવોની સ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરતાં નીચેના ગુણોનો સ્પષ્ટ આવિર્ભાવ થતો જણાય છે :—

૧. શુદ્ધ મુનિરાજ પાંચ ઇન્દ્રિયના ત્રેવીશ વિષયોમાં આસક્ત થતા નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે, તેઓને વિલેપન ઉપર રાગ થતો નથી અને હૃદયપાક પૂરી જોઈ મોઠામાંથી પાણી છૂટતું નથી, ગટરની અને અત્તરની વાસ સરખી જ લાગે છે અને સ્ત્રી-સૌંદર્યોદિ વસ્તુ જોઈ મોહ થતો નથી, તેમ જ પિયાનો વગેરે સાંભળી મન એકસરખું જ રહે છે.
૨. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, જે પર સાતમા અધિકારમાં વિશેષ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે અને જે આ સંસારમાં રખડાવનાર છે, તે મહારિપુઓ મુનિપુંગવને પ્રબળ સાધનોને અભાવે અસર કરતા નથી.
૩. સર્વ કષાયમય અને સંસારશ્રેણી ઉત્પન્ન કરનાર રાગ અને દ્વેષ છે. એ બંનેનું સ્વરૂપ તેઓ સ્પષ્ટ રીતે સમજે છે અને તેનો ત્યાગ કરેલો હોય છે, એટલે એ બંને પર તેઓ વિજય મેળવતા રહે છે.
૪. અશુભ કર્મોનું બંધન થાય તેવું અશુભ અધ્યવસાયરૂપ કારણ તેઓને હોતું નથી એ ખીલ અને ત્રીજા ગુણથી સ્વયંસિદ્ધ છે.
૫. સમતારંગથી તેઓ રંગાયેલા હોય છે અને ખરેખર સુખના (અવ્યાબાધ સુખના) જાણકાર હોવાથી અનન્ય સુખ-શુદ્ધ સુખ-આધ્યાત્મિક સુખ-સાથે તેઓને એકતાન લાગેલ હોય છે.
૬. આ મુનિવર સંયમગુણરૂપ ખીલેલા પુષ્પ-ઉદ્યાનમાં કીડા કરે છે એટલે ગુણોમાં રમણ કરે છે. તેઓનું નૈશ્ચયિક ચારિત્ર એ જ છે.
૭. ઉપર પ્રમાણે ખેલ કરતાં કરતાં પણ નિરંતર અનિત્યાદિ બાર ભાવના અને મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ભાવના ભાવે છે. વળી, તે ઉપરાંત દરેક વ્રતની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ છે, તે પણ નિરંતર ભાવ્યા કરે છે.

આ ખરેખરો આદર્શ છે. આવા ગુણોથી વિશિષ્ટ જીવનવાળા મહાશયો પોતે સંસાર તરીકે ગયા છે, તરીકે જાય છે અને બાકીના સંસારી જીવોને અનુકરણરૂપ ઘઈ પડે છે.

એવા મહાત્માને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ અને તેમ કરીને તેઓતું બરાબર અનુસરણ કરવાની ભાવના કરીએ* છીએ. (૧; ૧૮૨)

સાધુના વેશમાત્રથી મોક્ષ મળતો નથી

સ્વાધ્યાયમાધિત્સસિ નો પ્રમાદૈઃ, શુદ્ધા ન ગુપ્તીઃ સમિતીશ્ચ ઘત્સે ।

તપો દ્વિધા નાર્જસિ દેહમોહાદલ્પે હિ^x હેતૌ દઘસે કષાયાન્ ॥ ૨ ॥

પરિપહાન્નો સહસે ન ચોષસર્ગાન્ શીલાઙ્ગધરોઽપિ ચાસિ ।

તન્મોક્ષમાણોઽપિ ભવાન્ધિપારં, મુને! કથં યાસ્યસિ વેષમાત્રાત્ ॥ ૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥ (ઉપજાતિ)

“હે મુનિ! તું વિકથાદિ પ્રમાદ કરીને સ્વાધ્યાય (સબ્ધાય, ધ્યાન) કરવા ઇચ્છતો નથી, વિષયાદિ પ્રમાદથી સમિતિ અને ગુપ્તિ ધારણ કરતો નથી, શરીર પર મમત્વથી બંને પ્રકારનાં તપ કરતો નથી, નજીવા કારણથી કષાય કરે છે, પરીષદ તથા ઉપસર્ગ સહન કરતો નથી, (અઢાર હબ્દર) શીલાંગ ધારણ કરતો નથી, તે છતાં તું મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છે છે, પણ હે મુનિ! વેશમાત્રથી સંસારસમુદ્રનો પાર કેવી રીતે પામીશ? ” (૨-૩)

વિવેચન—ઉપર ભાવનામય મુનિસ્વરૂપ કહ્યું. અત્ર વ્યવહાર રીતે તેઓએ શું કરવું જોઈએ, તે કહે છે:—

૧. પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય મુનિએ દરરોજ કરવો જોઈએ:—
વાચના (વાંચવું તે), પૃચ્છના (શંકા પૂછવી તે), પરાવર્તના (સંભારવું-
રિવિબન), અનુપ્રેક્ષા (વિચારણા) અને ધર્મકથા—આ પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય છે.

૨. પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ તે પ્રવચનમાતા કહેવાય છે, અને સાધુપણાતું ખાસ લક્ષણ છે:—

નિર્જીવ માર્ગે સૂર્ય જગ્યા પછી સાડાત્રણ હાથ આગળ દષ્ટિ રાખી, જોઈને ચાલવું, તે ઇર્યાસમિતિ.

નિરવધ, સાચું, હિતકારી અને પ્રિય વચન વિચારીને જોલવું, તે ભાષાસમિતિ.

અન્ન, પાણી વગેરે એંતાળીશ દોષ રહિત લેવાં તે એષણાસમિતિ.

કોઈ પણ વસ્તુ જીવરહિત ભૂમિ જોઈને તથા પ્રમાર્જના કરીને મૂકવી કે લેવી, એ આદાનભંડમત્તનિક્ષેપણાસમિતિ.

મળ, મૂત્રાદિ જીવ રહિત ભૂમિએ તજવાં તે પારિષ્ઠાપનિકાસમિતિ.

* ‘સાધુપદ-અનુસરણ’ના વિષયને અંગે આ શ્લોક ટાંકીને આદર્શ મુનિજીવનના સ્વરૂપ પર મેં વિસ્તારથી વિવેચન “શ્રી જૈન પ્રકાશ” પુસ્તક ૨૭, અંક ખીબ્દમાં અને તે પછીના અંકમાં કર્યું છે, તે વાંચવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે. વિ. ક. x અલ્પેઽપીતિ પાઠાન્તરમ્ ।

અ. ૩૪

મન પર અશુભ ચિંતવનને અંગે પૂર્ણ અંકુશ રાખવો અથવા સર્વથા મનોવ્યાપાર ન કરવો, એ મનોગુપ્તિ.

કોઈ પણ પ્રકારનું સારું કે ખરાબ વચન બોલવું નહિ અથવા સાવધ વર્ણ, નિરવધ બોલવું, તે વચનગુપ્તિ.

કાયાને અજ્યણાએ પ્રવર્તાવવી નહિ અથવા સર્વથા પ્રવર્તાવવો નહિ, તે કાયાગુપ્તિ.

૩. સાધુએ એ પ્રકારનાં તપ કરવાં જોઈએ :—

બાહ્ય તપ—ઉપવાસાદિ કરી બિલકુલ ખાવું નહિ, ઓછું ખાવું, ઓછી વસ્તુઓ ખાવી, રસવાળી વસ્તુઓ ઘી વગેરે ન ખાવાં, કર્મક્ષય કરવા માટે શરીરને કષ્ટ આપવું અને અંગોપાંગ, ઇન્દ્રિયો અને મનને સંકોચી રાખવાં—આ સ્થળ (બાહ્ય) તપ કહેવાય છે.

આલ્યંતર તપ—કરેલ પાપકૃત્યનું પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું, જિનાદિ દશનો યથાયોગ્ય વિનય કરવો, જિનાદિ દશનું યોગ્ય વૈચાવચ્ચ કરવું, યાચના વગેરે પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય કરવો, ધ્યાન કરવું અને બાહ્ય આલ્યંતર ઉપધિનો ત્યાગ કરવો—આ આલ્યંતર તપ કહેવાય છે.

૪. ચાર પ્રકારના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ તથા તેને જન્મ આપનાર તેમ જ તેની સાથે રહેનાર હાસ્ય, રતિ, અરતિ વગેરે નોકપાય, જેનું સ્વરૂપ સાતમા અધિકારમાં જણાવવામાં આવ્યું છે, તે ન કરવા જોઈએ અથવા ખતી શકે તેટલો તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અથવા તે પર અંકુશ રાખવો જોઈએ.

૫. ભૂખ-તરસ સહન કરવાં વગેરે બાવીશ પ્રકારના પરીષદો છે. તેનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રમાં આપેલું છે અને આ અધિકારના આઠવીશમા પ્રલોકના વિવેચન પ્રસંગે તેનું કાંઈક સ્વરૂપ બતાવવામાં આવશે તે, તેમ જ મનુષ્ય અને દેવતા વગેરેના કરેલા અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો સમતાથી સહન કરવા જોઈએ. એ વખતે મનમાં જરા પણ ક્રોધ કે ક્લેશ ન આણવો જોઈએ. એવી રીતે પોતાનું વર્તન કરી સમતામય જીવન જીવવું જોઈએ.

૬. શાસ્ત્રકારે ચાર મુખ્ય અને તેના પેટા લેક્ષ્મી સોળ પ્રકારના ઉપસર્ગ કહ્યા છે :

૧. દેવકૃત—૧. હાસ્યથી, ૨. દ્વેષથી, ૩. વિમર્શથી (વિચાર-સહન કરી શકે છે કે નહિ તે દહતા જેવા માટે પરીક્ષા કરવી તે), ૪. પૃથકુવિમાત્રા (ધર્મની ઈર્ષ્યા આદિને અંગે વૈક્રિય શરીર કરીને ઉપસર્ગ કરે છે તે).

૨. મનુષ્યકૃત—૧. હાસ્યથી, ૨. દ્વેષથી, ૩. વિમર્શથી, ૪. કુશીલથી (બ્રહ્મચારીથી પુત્ર થાય તે બળવાન હોય છે એમ ધારીને ધર્મવાસના વિનાનો માણસ બ્રહ્મચર્યથી ચળાવવા અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગ કરે તે).

૩. તિર્થચક્ર—૧. ભયથી (મનુષ્યને જોઈને મને અનર્થ કરશે એમ ધારી સામાયકે તે), ૨. દ્વેષથી, ૩. આહાર માટે (ભૂખ લાગ્યાથી તેનું નિવારણ કરવા માટે, શિયાળ, ગૃધ્રાદિ ઉપસર્ગ કરે તે), ૪. પોતાનાં બચ્ચાંના રક્ષણ માટે.
૪. આત્મચક્ર—૧. વાત, ૨. પિત્ત, ૩. કફ, ૪. સંનિપાત.
૭. અઠાર હજાર શીલાંગ ધારણ કરવાં જોઈએ. એ અઠાર હજાર શીલાંગ શું છે, તે સંબંધી જરા લંબાણ પણ ઉપયોગી નોંધ શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચાના પીઠબંધના મારા કરેલા ભાષાંતરમાંથી અત્ર ઉતારી લેવામાં આવે છે. યોગ ત્રણ, કરણ ત્રણ, સંજ્ઞા ચાર, ઇંદ્રિય પાંચ, પૃથ્વીકાયારંભાદિક દશ અને શ્રમભ્યુધર્મ દશ—તે વડે અઠાર હજાર શીલાંગ થાય છે. શીલાંગ એટલે ચારિત્રના અવયવો (વિભાગ); તે નીચે પ્રમાણે :—યોગ ત્રણ છે : મનયોગ, વચનયોગ, કાચયોગ. કરણયોગ ત્રણ છે : કરવું, કરાવવું અને અનુભોદવું, સંજ્ઞા ચાર છે : આહારસંજ્ઞા, ભયસંજ્ઞા, પરિચ્છેદસંજ્ઞા અને મૈથુનસંજ્ઞા. ઇંદ્રિય પાંચ છે : સ્પર્શેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય. પૃથ્વીકાયારંભાદિક દશ : પૃથ્વીકાયઆરંભ, અપૂકાયઆરંભ, તેઉકાયઆરંભ, વાઉકાયઆરંભ, વનરુપતિકાયઆરંભ, ઝેઈદ્રિયઆરંભ, તેઈદ્રિયઆરંભ, ચૌરિન્દ્રિયઆરંભ, પંચેન્દ્રિયઆરંભ અને અણ્વઆરંભ* યતિધર્મ દશ છે : ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, નિર્લોભપણું (સુકિત), તપ, સંયમ, સત્ય, શૌચ, અર્કિચનપણું અને પ્રત્યક્ષર્થ. આમાંનાં દરેકનું એકેક પદ લઈ જુદા જુદા લેહ કરવાના છે. પ્રથમ લેહ દાખલા તરીકે નીચે પ્રમાણે કરાય—“ મને કરી, આહારસંજ્ઞા રહિત થઈ, શ્રોત્રેન્દ્રિયનો સંવર કરી, ક્ષમાયુક્ત રહી, પૃથ્વીકાયનો આરંભ કરે નહિ. આ વાક્ય કાયમ રાખી ‘ક્ષમાયુક્ત’ શબ્દને બદલે ‘માર્દવયુક્ત’ વગેરે દશ ધર્મો મૂકે ત્યારે દશ લેહ થાય, પણ તે બધા પૃથ્વીકાય સંબંધે જ થયા. તે જ્યારે અપૂકાય વગેરે ઉપર જણાવેલા દશ લેહ સાથે દશ દશ લેહ કરે ત્યારે સો લેહ થાય. તે બધા શ્રોત્રેન્દ્રિયે થયા. અને તેવી રીતે બાકીની ચાર ઇંદ્રિયો સાથે મેળવતાં પાંચસો લેહ થાય. તે દરેકને આહાર, ભય, પરિચ્છેદ અને મૈથુન સંજ્ઞા સાથે મેળવતાં બે હજાર લેહ થાય. મન, વચન, કાચાના યોગ સાથે મેળવતાં છ હજાર લેહ થાય. અને તેને કરવું, કરાવવું અને અનુભોદવું—એ ત્રણ કરણ સાથે મેળવતાં અઠાર હજાર લેહ થાય. આ લેહને માટે શ્રી પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રંથના પૃષ્ઠ ૩૩૬ પર (પ્રકરણરત્નાકર, ભાગ ત્રીજો) એક કોષ્ટક આપેલું છે. તેની ખૂબી એવી છે કે તે નજર આગળ રાખવાથી ૧૮૦૦૦ ગાથા બનાવી શકાય છે. જિજ્ઞાસુઓએ તે જરૂર વાંચવું, કારણ કે તે ઉપયોગી હોવા સાથે કર્તાની અપૂર્વ વિદ્યતા બતાવે છે.

* જીવની બુદ્ધિથી અણ્વને મારવાથી તેમ જ ઉપકરણાદિકની પડિલેહણા નહિ કરવાથી જે આરંભ થાય તે અણ્વઆરંભ કહેવાય છે.

મોક્ષાર્થી જીવે ઉપર પ્રમાણે વર્તન કરવું જોઈએ. તું નથી કરતો સ્વાધ્યાય, તેમ જ નથી રાખતો શુભિ; વળી, નજીવા કારણસર કષાય કરી નાખે છે અને તપસ્યા કરતો નથી; તેમ જ પરીષદ-ઉપસર્ગ પશુ સહન કરતો નથી અને સદરહુ શીલાંગ ધારણ કરતો નથી. તું જાણે છે કે મોક્ષે જવાના ઉપાય તો, ઉપર કહ્યું તેમ, સબંધાય વગેરે છે; તો પછી તું વાંછે છે મોક્ષે જવાનું અને કાર્ય કરે છે તેની વિરુદ્ધતાં. આ મોક્ષનગર દૂર છે; ત્યાં પહોંચવા માટે સંસારસમુદ્રનો પાર પામવો જોઈએ; તેને યોગ્ય નાવ તો તું તૈયાર રાખતો નથી, ત્યારે તું ત્યાં કેવી રીતે જઈશ? તારે યાદ રાખવું કે વેશમાત્રથી મોક્ષ મળતો નથી; વેશાનુસાર કરણી-વર્તન જોઈએ. બાકી તો મેરુપર્વત જેટલાં આધા-મુહપત્તિ કર્યો, તેમાં પણ કાંઈ આત્માનું વળ્યું નથી. (૨-૩; ૧૮૩-૧૮૪)

વેશમાત્રથી કાંઈ વળતું નથી

आजीविकार्थमिह यद्यतिवेषमेष,* धत्से चरित्रममलं न तु कष्टभीरुः ।

तद्वेत्सि किं न न विभेति जगज्जिघृक्षु*—मृत्युः कुतोऽपि नरकश्च न वेषमात्रात् ॥४॥ (वसंततिलका)

“તું આજીવિકા માટે જ આ સંસારમાં યતિનો વેશ ધારણ કરે છે, પણ કષ્ટથી ડરી જઈને શુદ્ધ ચારિત્ર પાળતો નથી. પણ તને ખબર નથી, કે તમામ જગતને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાવાળું મૃત્યુ અને નરક કાંઈ કોઈ પણ પ્રાણીના વેશ ઉપરથી ડરી જતાં નથી.” (૪)

વિવેચન—કોઈ અજ્ઞાની જીવ સંસારનાં દુઃખથી પીડાઈ, દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યનો ડોળ ધારણ કરી (યતિ થયા પછી), ત્યાં પણ શ્રાવકો પાસેથી સારી સારી ગોચરી મેળવવાનો જ લોભ રાખે છે, પણ ચારિત્રની ક્રિયા કરતો નથી. પ્રથમના ત્રણ શ્લોકમાં ભાવાર્થરૂપે બતાવેલું વર્તન જરા પણ કરતો નથી, પરંતુ એક નવી ભાવના જ સંસાર આરંભે છે. કેટલાક નામધારી શ્રીપૂજ્યો અને ગૌરજીઓ તો ચારિત્રના પ્રાણભૂત ચતુર્થ વ્રત ભંગ કરવા સુધીની હદે પણ પહોંચી જાય છે; તેઓને તો આ અધિકારમાં ઊભા રહેવાની પણ જગ્યા નથી. શિથિલાચારી, એકલવિહારી, આધાક્રમી આહાર લેનાર વગેરેને કષ્ટભીરુ કહ્યા છે. પરીષદ-ઉપસર્ગથી ડરી જનારા યતિને ઉદ્દેશીને કહે છે કે આખી દુનિયાનો કોળિયો કરી જનાર મૃત્યુ વાટ જોઈ રહ્યું છે, તેના દાંતમાંથી કોઈ ખરચું નથી અને તેની પેલી બાબુએ ભયંકર અધિકારથી ભરેલ દુઃખનું જ સ્થાન અને કલ્પનામાત્રથી પણ શરીરને ધ્રુબવનાર નરક દેખાય છે. આ બંને (મૃત્યુ અને નરક) વેશની દરકાર રાખતાં નથી; તેઓ એવાં નિર્દય છે કે કોઈને છોડતાં નથી, છતાં પણ પ્રથમના ત્રણ શ્લોકમાં ભાવાર્થ તરીકે કહ્યું તેવું આચરણ કરનારા મહાત્માઓ તો તેને પણ જીતી જાય છે કે ધાણ ફરીવાર તેનાં દર્શન પણ ન કરે. ટૂંકામાં અજ્ઞ-અખર થઈ જાય છે, માટે

* मेव इत्यपि पाठान्तरं दृश्यते ।

* जगज्जिघत्सुरिति पाठान्तरम् ।

શુદ્ધ ચારિત્ર ધારણ કરી મનમાં ખુશી થજે; માત્ર વેશથી રાચીશ નહિ. સાધુપણની ફરજ એક બાબુએ અને બીજી બાબુએ નારકી તથા મૃત્યુ ધ્યાનમાં રાખજે. ફરજ ભૂલ્યો તો બન્ને રાક્ષસો તૈયાર છે, એ મનમાં ચોક્કસ રાખજે. (૪; ૧૮૫)

કેવળ વેશ ધારણ કરનારને તો જીલટો દોષ

વેપેળ માઘસિ યતેશ્વરણં વિનાત્મન્ !, પૂજાં ચ વાઙ્છસિ જનાદ્વહુષોપધિં ચ ।

મુઘ્ધપ્રતારણભવે નસ્કેઽસિ ગન્તા, ન્યાયં વિમર્ષિં તદજાગલકર્તરીયમ્ ॥૫॥ (વસન્તતિલકા)

“હે આત્મન્ ! તું વર્તન (ચારિત્ર) વગર માત્ર ચતિના વેશથી જ મક્કમ ગહે છે (અહંકાર કરે છે) અને વળી લોકોની પૂજાની અપેક્ષા રાખે છે; તેથી ભોળા વિશ્વાસ રાખનારા લોકોને છેતરવાથી પ્રાપ્ત થતા નરકમાં તું જરૂર જવાનો છે એમ લાગે છે. ખરેખર તું ‘અબગલકર્તરી’ ન્યાય ધારણ કરે છે.” (૫)

વિવેચન—‘ઉપધિ’ ધર્મોપકરણરૂપ સાધુનાં વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરેનો સમૂહવાચક શબ્દ છે. લોકો વંદન-નમસ્કાર કરે એવી ઇચ્છા રાખવી અને અનેક પ્રકારની ઉપધિ મેળવવા ઇચ્છા રાખવી, એ ગુણ વગર ઠીક નથી. વંદન કેને ઘટે? ઉપધિ શા માટે રાખવાની છે? એ કાંઈ મોજશોખનું સાધન નથી, એ તો સંયમગુણની વૃદ્ધિમાં અગવડ ન પડે, તે સારુ યોજેલ સાધન છે. આવા બાહ્યાચાર ઉપર વૃત્તિ રાખવી અને પોતાનું વર્તન જરા પણ જીવું ન રાખવું, એ પોતાને હાથે પોતાનો વધ કરવા જેવું છે. જેવી રીતે બકરીને એક ખાટકીએ મારવા તૈયાર કરી અને તે સારુ છરી શોધવા લાગ્યો. ખીજેથી તેને છરી પ્રાપ્ત થઈ નહિ; પણ જાતિસ્વભાવથી બકરીએ ભૂમિ ઉખેડી, પોતે દીકેલી છરી દાટી, ઉપર ધૂળ વાળી અને તે ભાગ ઉપર ગળું રાખી તે છરી છુપાવવાની ખુદ્ધિએ બેઠી. પરંતુ એમ કરવા જતાં એ જ ક્રાંતિ વહે તેનો નાશ થયો! આ ‘અબગલકર્તરી’ ન્યાય છે. આવી રીતે પોતાના હાથથી જ પોતાનો નાશ કરવો એ અનુચિત વર્તન છે. માત્ર વેશ ચતિનો રાખવો અને વર્તન ખોટું રાખવું એથી દુર્ગતિરૂપ દુઃખ પોતાના હાથે મેળવવા જેવું થાય છે. શુદ્ધ ચારિત્રવાન પણ વંદન, નમસ્કાર કે ઉપધિની વાંછા કરતા નથી; પણ કદી તેઓ કરે તો નીતિની અપેક્ષાએ કાંઈ પણ વાજબી ગણાય, કારણ કે તેમ કરવાને તેઓનો હક્ક છે. પણ હે નામધારી! તારે તો એક પણ અચાવનું સાધન નથી. (૫; ૧૮૬)

બાહ્ય વેશ ધરવાનું ફળ

જાનેઽસ્તિ સંયમતપોભિરમીમિરાત્મ-શ્વસ્ય પ્રતિગ્રહમરસ્ય ન નિષ્ક્રયોઽપિ ।

કિં દુર્ગતૌ નિપતતઃ શરણં તવાસ્તે, સૌખ્યઞ્ચ દાસ્યતિ પરત્ર કિમિત્યવેહિ ॥૬॥ (વસન્તતિલકા)

“મારા જાણવા પ્રમાણે હે આત્મન્ ! આવા પ્રકારના સંયમ અને તપથી તો (ગૃહસ્થ પાસેથી લીધેલાં પાત્ર, ભોજન વગેરે) વસ્તુઓનું ભાડું પણ પૂરું થતું નથી.

ત્યારે દુર્ગતિમાં પડતાં તને શરણુ શું થશે ? અને પરલોકમાં સુખ કોણુ આપશે ? તેનો તું વિચાર કર.” (૬)

વિવેચન—ઉપર જણાવ્યું તેવી રીતે બાહ્યાચાર માત્ર વેશ રાખવામાં આવે અને તપ, સંયમ કાંઈ ન કરવામાં આવે અથવા તદ્દન બાહ્યાડંબર માટે કરવામાં આવે, તેનું ફળ શું તે અત્ર વિચારે છે. ગૃહસ્થ પાસેથી લોજન, વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે યતિને મફત મળે છે, જેને માટે સૂરિમહારાજ કહે છે કે ઉક્ત દેખાવ માત્રથી કરાતા તપ-સંયમથી તો તેનું લાડું પણ વળતું નથી, માટે હે યતિ ! તારું દેવું ફેડવા માટે પણ તારે તારું વર્તન બહુ જ ઊંચા પ્રકારનું રાખવાની જરૂર છે. જેઓ દુનિયાના ઉપદેશક હોવાનો દાવો કરતા હોય, તેઓનું ચારિત્ર તો એવું સરસ અને અનુકરણીય હોવું જોઈએ કે એમાં જે ભેદ પડે જ નહિ. બાહ્ય દેખાવ જુદો અને આંતર વર્તન તદ્દન જુદા પ્રકારનું, એ વાત શુદ્ધ દશામાં વર્તનારા જીવોની કલ્પનામાં પણ આવે નહિ અને લોકો પોતાને માટે શું ધારે છે, એવો તો એના મનમાં જ્યાલ પણ ન હોય. તેને કાંઈ જ્યાલ હોય તો તે પોતાની ઊંચા પ્રકારની ફરજનો જ્યાલ હોય છે. આત્માના આ લવ અને પરલવના સુખ માટે વેશ અને વર્તનની એકતા કરવાની ખાસ જરૂર છે. (૬; ૧૮૭)

* * ૧૮૩-૧૮૭—આ પાંચ પ્રલોકમાં બાહ્યાડંબર-વેશ ધારણુ કરનારને માટે બહુ કહ્યું છે. ગોરજી, શ્રીપૂજ્યો, જતિ અને સંવેગી પક્ષમાં પણ કેટલાક માત્ર વેશધારી હોય, તેમણે આટલી હકીકત ઉપરથી બહુ બહુ સમજવાનું છે. દોરાધાગા કરી, ગૃહકાર્યાદિ સાવધ કાર્યોમાં સલાહકારક બની, દંષ્ટિરાગી ભગતો ભનાવી, મુગ્ધ પ્રાણીઓને ધર્મને નામે છેતરનાર, ધર્મને બહાને આજીવિકા ચલાવનાર, કેશનાં પટિયાં પાડી ધર્મને દુનિયાની દૃષ્ટિમાં હલકો પાડનાર આવા મૂખાંઓ પોતાની જાતને સંસારસમુદ્રમાં પાડે છે અને સાથે ડોકમાં આશ્રિત જનને ડુબાડવાના પાપરૂપ પથ્થર બાંધે છે, તેથી ફરીને ઊંચા આવતા જ નથી. વળી, કેટલીક વાર સંવેગીપક્ષ જેવા શુદ્ધ પ્રવાહમાં પણ કેટલાક નાપસંદ કરવા લાયક દેખાવો જેવામાં આવે છે, સંભળાય છે. ખસૂસ કરીને તેના શુદ્ધ ગુણીજીઓના સમુદાયમાં પણ કેટલાકની સ્થિતિ પર ધ્યાન આપવાની બહુ જરૂર જણાય છે. વેશથી કાંઈ લાભ નથી અને તેથી લોકોને છેતરવારૂપ નુકસાન છે એ સ્પષ્ટ છે. વળી, આટલું લાભતા સૂરિમહારાજ સારી રીતે જાણે છે કે વેશથી કોઈ વખત પ્રાણી શરમની ખાતર-દેખાવ ખાતર-પણુ અયોગ્ય રસ્તે જતાં અટકે છે. સાધુ-મહંત-ત્યાગી-વૈરાગી જેવા ભાવનામય જીવનનો દેખાવ રાખ્યાથી જ લોકો મહાઉત્તમ વર્તનની આશા રાખે છે અને તે જ જગાએ જ્યારે કાંઈ પણ ચારિત્ર ન હોય, ત્યારે કેટલું ખેદ કરવા જેવું ગણાય, એ વિચાર કરવાથી સમજાઈ જાય તેવું છે. આ પાંચ પ્રલોક અવશ્ય વિચાર કરવા લાયક છે.

વર્તન વિનાનું લોકરંજન : યોધિવૃક્ષને કુહાડો

કિં લોકસત્કૃતિનમસ્કરણાર્ચનાદૈ, રે મુગ્ધ ! તુષ્યસિ વિનાપિ વિશુદ્ધયોગાન્ ।

ઠ્ઠન્તન્ મવાન્યુવતને તવ યત્પ્રમાદો, બોધિદુમાશ્રયમિમાનિ કરોતિ પર્શૂન્ ॥૭॥ (વસન્તતિલકા)

“તારા ત્રિકરણ યોગ વિશુદ્ધ નથી છતાં પણ લોકો તારો આદરસત્કાર કરે, તને નમસ્કાર કરે, અથવા તારી પૂજા-સેવા કરે, ત્યારે હે મૂઠા! તું શા માટે સંતોષ માને છે? સંસારસમુદ્રમાં યડતાં તને આધાર ફક્ત યોધિવૃક્ષનો જ છે; તે ઝાડને કાપી નાખવામાં નમસ્કારાદિથી થતો સંતોષાદિ પ્રમાદ આ (લોકસત્કાર વગેરે) ને કુહાડા ખનાવે છે.” (૭)

વિવેચન—મનની અસ્થિરતા ઝોછી થઈ નથી, વચન પર અંકુશ આવ્યો નથી, કાયાના યોગો કાબૂમાં નથી અને તેમ છતાં પણ લોકો વંદન, પૂજન,* ભક્તિ કરે ત્યારે, તારા મનમાં આનંદ આવે છે, એ કેટલું ‘જોડું’ છે! હે સાધુ! તેવાં વંદન, પૂજન ઉપર તારો હક્ક શું છે? તું જરા સમજ કે આ સંસાર એ સમુદ્ર છે. એમાં જે રૂબે છે તેનો છેડો અનંત કાળે પણ આવતો નથી, છતાં તેમાંથી અથવા માટે યોધિવૃક્ષ-સમ્યક્ત્વતરુ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો અચાવ થાય છે, પરંતુ તને પ્રમાદ થાય છે તે શિથિલતાને લીધે આ વંદન, નમસ્કાર ઉપર કહેલા વૃક્ષને કાપી નાખવામાં કુહાડાતું કામ કરે છે. વૃક્ષનો નાશ થયો અને તેથી કરીને એ વૃક્ષનો એક વખત પણ આશ્રય તને ન મળ્યો, પછી તું સંસારસમુદ્રમાં ઘસડાઈ જઈશ. ત્યાં તને કોઈ પણ પ્રકારનો આશ્રય મળશે નહિ.

તારા શુદ્ધ વેશથી તારી જવાબદારી કેટલી વધે છે તેનો તું વિચાર કર. દુનિયા તારી પાસેથી તારી પ્રતિજ્ઞાને અનુસારે કેટલા ઊંચા વર્તનની આશા રાખે, તેનો ખ્યાલ કર. હે મુનિ! જરા અંતરંગ ચક્ષુ ઉઘાડ. આવો યોગ-આવી સામગ્રી-તને ફરી મળવી ખડું મુશ્કેલ છે. હડાપણ વાપરી સમયનો ઉપયોગ કર. ઉપલક્ષણથી, મુનિનો અધિકાર છતાં પણ, શ્રાવકે ખાસ આ શ્લોકના ભાવાર્થથી વિચાર કરી સમજવાનું છે કે શ્રાવકપણાનો ડોળ ધારણ કરી ગુણ સિવાય, મારામારી કરી, ધમાધમીથી નોકારસી આદિનાં જમણ જમવાં, અનેક પ્રકારની પ્રભાવનાઓ વગર હકે, અનીતિથી, વગર ગુણે, એક વખતથી પણ વધારે વખત લેવાની તુચ્છતા કરી, તેના હકદાર તરીકે પોતાના આત્માને માનવો, એ ખડું વિચારવા જેવું છે. આવો વિચાર શ્રાવકે પણ પોતાના આત્માને માટે આ અધિકારમાં દરેક સ્થળે કરવાનો છે. (૭; ૧૮૮)

લોકસત્કારનો હેતુ, ગુણ વગરની ગતિ

ગુણાંસ્તવાશ્રિત્ય નમન્ત્યમી જના, દદત્યુપધ્યાલયમૈશ્વરશિષ્યકાન્ ।

વિના ગુણાન્ વેષમૃષેર્વિભર્ષિ ચેત્, તતઘૃકાનાં તવ ભાવિની ગતિઃ ॥૮॥ (વશાસ્થવિલ)

* વાસક્ષેપ, ખરાસ વગેરે ઉત્તમ ગ્રંથોથી.

“ આ લોકો તારા ગુણોને આશ્રયીને તને નમે છે અને ઉપધિ, ઉપાશ્રય, આહાર અને શિષ્યો તને આપે છે. હવે જો ગુણ વગર ઋષિ(યતિ)નો વેશ તું ધારણ કરતો હોઈશ તો ઠગના જેવી તારી ગતિ થશે. ” (૮)

વિવેચન—અર્થ સ્પષ્ટ છે. તારા સેવકો સારાં કપડાં તને આપવા ઇચ્છે છે, ઘરમાં સારી વસ્તુ કરે તો તને પ્રથમ આમંત્રણ કરે છે, પોતે ઝૂપડામાં રહે છતાં તને મહેલ જેવા ઉપાશ્રયો રહેવા આપે છે અને છેવટે પોતાનાં વહાલાં પુત્ર-પુત્રીને પણ તારા શિષ્ય-પણે અર્પણ કરી દે છે; એ બધું તારામાં સાધુપણાના ઉત્તમ ગુણો અને દશ યતિધર્મો છે, એમ ધારીને આપે છે. આ ગુણો વગરના તારા જીવનને તો દ'ભી-પાપી-ધુતારાની ઉપમા અપાય અને 'જિંદગીનું' ફળ પણ તેવું જ મળે. (૮; ૧૮૯)

* * ૧૮૮-૧૮૯—આ બંને સ્લોકોમાં લોકરંજનથી અટકી મુનિપણાનો ગુણ બહુ કરવા ઉપદેશ કર્યો છે. દંભ-કપટ વગેરે કરીને બહારથી દેખાવ કરનારને આ ઉપરથી બહુ સમજવાનું છે. સ્વમાન(self-respect)ના રૂપમાં આ જમાનામાં દંભને સારું રૂપ આપવામાં આવે છે. બુદ્ધિમાન યતિએ તેમાં દંભ ક્યાં છે તે સમજી જવું જોઈએ. આ મીઠો અવગુણ ઓધિવૃક્ષનો ઘાત કરે છે અને પ્રાણીને પોતાની ખરી ફરજ શી છે તેનો ખ્યાલ આવવા દેતો નથી. દરેક યતિ-સાધુએ યાદ રાખવું કે તેનું કામ લોકોને કેવળ ખુશી કરવાનું નથી, પણ ખરાખર શુદ્ધ માર્ગે દોરવાનું છે. દુનિયાના ઉપદેશક હોવાનો દાવો કરી એકાંતમાં કુકર્મ કરે, એવા શોખીનોને માટે તો અધોલોક તૈયાર છે, પણ અત્ર કલ્પેલા મુનિવર્ધ તો મનમાં પણ ખરાબ વિચાર લાવે નહિ અને કાયાનું વર્તન તો બહુ જ શુદ્ધ રાખે. આવા મુનિ તે જ સાધુ કહેવાય. બાકી તો યતિના જતિ અને ગુરુજીના ગોરજી થઈ ગયા છે, તે શબ્દની માફક વર્તનમાં પણ અપભ્રંશ બતાવે છે. વીર પરમાત્મા શુદ્ધ પવનનો ફેલાવો કરે !

લોકરંજન એ વાસ્તવિક રીતે શું છે? લોકો થોડો વખત કહે કે અમુક યતિ સારા છે, એમાં વજ્યું શું? જ્યાં સર્વ સુખદુઃખનો આધાર કર્મબંધ ઉપર છે, ત્યાં બાહ્ય દષ્ટિની કિંમત કેવળ મીઠા માત્ર છે. વળી, બને છે એમ કે, શુદ્ધ વર્તનવાળા પુરુષને કેટલાંક કારણસર કેટલીક વાર નુકસાન બન્ય છે ત્યારે લોકો તેની નિંદા કરે છે, પણ સાધુને તેવું કંઈ હોતું જ નથી. શ્રી મહિનાથના સ્તવનમાં ઉપાધ્યાયજીએ લોકરંજન અને લોકોત્તર

x આ સ્લોક પરથી વૈરાગ્યવાન પુત્ર-પુત્રીને શિષ્ય તરીકે વહોરાવવાનો પ્રચાર અગાઉ હતો એમ જણાય છે. એ બાબતમાં ગૃહસ્થો અને માતા ઉદારચિત્ત રહેતાં હતાં; તેમ જ સાધુઓ પણ શિષ્યને વહોરી લેતા હતા, એમ જણાય છે. એ સંબંધમાં હીરવિજયસૂરિ વગેરેનાં દર્શન પ્રસિદ્ધ છે. એ સંબંધમાં શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રમાં ત્રીજા પ્રકાશને છેડે સાત ક્ષેત્રના નિરૂપણમાં પુત્ર-પુત્રી વહોરાવવાનો ક્રમ સ્પષ્ટ બતાવે છે અને તે જ વિષયમાં શ્રી માનવિજયજી ઉપાધ્યાય ધર્મસંગ્રહમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે.

રંજનનેા તોલ કરી લોકોત્તર રંજનને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. અનંત કાળચક્રના રેલામાં ઘસડાઈ જનાર પામર જીવ ! તારા માની લીધેલા નાના સર્કલના ઉપર ઉપરના વખાણ માટે તું બધું ગુમાવી દેવાની ભૂલ કરીશ નહીં.

યતિપણાનું સુખ અને ફેરજ

નાજીવિકાગ્રણયિનીતનયાદિચિન્તા, *નો રાજમીશ્ર્ચ ભગવત્સમયં ચ વેત્સિ ।

શુદ્ધે તથાપિ ચરણે યત્સે ન મિશ્નો ! તત્તે પરિગ્રહમરો નરકાર્થમેવ ॥ ૧ ॥ (વસન્તતિલ્કા)

“ તારે આજીવિકા, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેની ચિંતા નથી, રાજ્ય તરફની ખીક નથી અને ભગવાનના સિદ્ધાંતો તું જાણે છે અથવા સિદ્ધાંતનાં પુસ્તકો તારી પાસે છે, છતાં પણ હે યતિ ! જે તું શુદ્ધ ચારિત્ર માટે યત્ન કરીશ નહીં, તો પછી તારી પાસેની વસ્તુઓનો ભાર (પરિગ્રહ) નરક માટે જ છે.” (૯)

વિવેચન—તારે ખે-પાંચનાં પેટ ભરવાં નથી, સ્ત્રી સારુ સાડી કે બંગડીઓ લેવી નથી, પુત્રનું વેવિશાળ કે તેનાં લગ્ન કરવાં નથી કે કુટુંબની અનેક ઉપાધિઓ કરવી પડતી નથી; તારે કમાવાની માથાકૂટ નથી અને સખત હરીફાઈના જમાનામાં તારે હાથ પણ હલાવવો પડતો નથી; તારી પાસે મોટી પૂંજ પણ નથી, કે અગાઉના વખતમાં જેમ રાજ્ય તરફથી ભય હતો અને હાલના વખતમાં નકામા કળિયાના ખરચમાં લૂંટાવાનો ભય છે, તેવો ભય તારે હોય. આ સર્વ ઉપરાંત તું જ્ઞાની છે, સમજી છે, શાસ્ત્રવિદ્ છે અને વીર પરમાત્માએ સર્વ સમયને અનુકૂળ થાય તેવા બતાવેલા સિદ્ધાંતોનું સહસ્ય જાણનાર છે; આટલી સગવડ છતાં પણ જે તું શુદ્ધ ચારિત્ર પાળતો નથી, તો પછી તારું ભવિષ્ય અમને તો સારું લાગતું નથી. તું તારી પાસે નકામો સંચય શા માટે કરે છે ? તું પરિગ્રહના ભારમાં દબાઈ જઈ નરકમાં જઈશ.

અત્ર કહ્યો છે તે સામાન્ય પરિગ્રહ વસ્ત્ર, પાત્ર, ઉપધિરૂપ જ સમજવો. પંચ મહાવ્રતધારી હોઈ, જેઓ પૈસા કે સ્ત્રીનો પરિગ્રહ કરે તે તો પ્રત્યક્ષ દુરાચારી છે. ગાડી-ઘોડા રાખે, વાડી-ખેતર રાખે, છડી ચોકરાવે અને પધરામણીઓ કરાવે, તેની વાત સૂરિમહારાજ બાબુ ઉપર જ મૂકે છે. જ્ઞેનધર્મનું બંધારણ બહુ જ ઉત્તમ છે, સાધુ અને શ્રાવકના વ્યવહાર બહુ વિચારીને બંધાયેલા છે. તેમાં કેટલાક પેટભરા બગાડો કરી પોતાની જાતને સંસારના અનંત પ્રવાહમાં ઘસડાવે છે ! (૯; ૧૬૦.)

જ્ઞાની પણ પ્રમાદને વશ થાય, તેનાં ખે કારણો

શાસ્ત્રજ્ઞોઽપિ ધૃતવ્રતોઽપિ+ ગૃહિણીપુત્રાદિવન્ધોઽપિ

ઽપ્યક્ષી યદ્યતતે પ્રમાદવશમો ન પ્રેત્યસૌખ્યશ્રિયે ।

* નો રાજમીશ્રીરસિ ષાગમપુસ્તકાનીતિ યા પાઠઃ

। + દ્ધવ્રતોઽપીતિ પાઠઃ ।

તન્મોહદ્વિપત્તિલોકજયિનઃ કાચિત્પરા દુષ્ટતા,

વદ્વાયુષ્કતયા સ વા નરપશુર્નનં ગમી દુર્ગતૌ ॥ ૧૦ ॥ (શાર્દૂલવિક્રોષિત)

“ શાસ્ત્રને જાણનારે હોય, વ્રત ગ્રહણ કરેલાં હોય, તથા સ્ત્રી પુત્ર વગેરેનાં બંધનથી મુક્ત હોય, છતાં પ્રમાદને વશ પડીને પારલૌકિક સુખરૂપ લક્ષ્મી માટે આ પ્રાણી કાંઈ યત્ન કરતો નથી, તેમાં ત્રણ લોકને જીતનાર મોહ નામના શત્રુની કોઈ અવાચ્ય દુષ્ટતા કારણરૂપ હોવી જોઈએ, અથવા તે તે નરપશુ અગાઉ આયુષ્ય બાંધેલ હોવાને લીધે જરૂર દુર્ગતિમાં જનાર હોવો જોઈએ.” (૧૦)

વિવેચન—ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું તેમ, હે યતિ! તારે સંજોગો બહુ અનુકૂળ છે, દુનિયાના સામાન્ય માણસો કરતાં તારી સ્થિતિ બહુ સારી છે. વળી, તું જ્ઞાની છે, વ્રતધારી છે, ગૃહ કે સ્ત્રીનાં બંધનથી રહિત છે, છતાં પણ તારી ફરજ બજાવતો નથી અને અસ્તવ્યસ્તપણે ઈંદ્રિય-અપ્રવેશ્યાં ઉપાડી જાય ત્યાં જાય છે તેનું કારણ શું? મને તો લાગે છે કે જે મોહરાજા પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવી આ આખા જગતને પ્રમાદ-મહિરાનું પાન કરાવી નચાવે છે, તેણે તને પણ છટકવા લીધો નથી; તું પણ તેના પંજામાં સપડાઈ ગયેલો છે અથવા તો તું અવશ્ય નરકમાં જનારો છે.

બંને કારણોમાં વાત એકની એક જ છે. મોહવશ પ્રાણી ઈંદ્રિયહમન, આત્મસંયમ કરી શકતો નથી અને તેથી પ્રશસ્ત ઉદમ થતો નથી, આયુષ્યબંધ લોગબ્યા વિના છૂટકો નથી, છતાં પણ અસાધારણ વીર્યોદ્ધાસ ફેરવે તો સંજોગોને એવા અનુકૂળ કરી મૂકે કે તે અશુભ આયુષ્ય લોગવતી વખતે, પાછી ફરીને અશુભ કર્મોની સંતતિ ઉત્પન્ન ન થાય. હે મુનિ! તારા સરખા પવિત્ર ઋષિ-સંન્યાસીએ તો મોહ-મારાપણાની બુદ્ધિને અને હુંપણાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. (૧૦; ૧૬૧)

યતિ સાવધ આચરે તેમાં મૃષોક્તિનો પણ દોષ

उच्चारयस्यनुदिनं न करोमि सर्वं, सावद्यमित्यसकृदेतदथो करोषि ।

नित्यं मृषोक्तिजिनवञ्चनभारितात्तत्, सावद्यतो नरकमेव विभावये ते ॥ ૧૧ ॥ (વસન્તતિલકા)

“ તું હંમેશાં દિવસ અને રાતમાં થઈ નવ વાર ‘કરેમિ ભંતે’નો પાઠ લખતાં બોલે છે કે હું સર્વથા સાવધ કામ નહિ કરું અને પાછો વારંવાર તે જ કર્યાં કરે છે. આ સાવધ કર્મો કરી તું ખોટું બોલનાર થવાથી પ્રભુને પણ છેતરનાર થાય છે અને તે પાપના ભારથી ભારે થયેલા તારે માટે તો નરક જ છે એમ હું ધારું છું.” (૧૧)

વિવેચન—કરેમિ ભંતે! સામાજિક સર્વ સાવજ્ઞ જોગં વચ્ચક્ષામિ જાણકીવાપ તિવિહં તિવિદેજં હત્યાદિ એટલે આ આખા જીવનમાં મન, વચન, કાયાથી સર્વ સાવધ કાર્ય બંધ કરીશ નહિ, બીજા પાસે કરાવીશ નહિ અને કરનારાઓને મનમાં સારા જાણીશ નહિ—

એવી રીતના શબ્દો તું દરરોજ અને ટંકના પ્રતિક્રમણમાં અને પોરિસિ ભણાવતાં વારંવાર બોલે છે અને છતાં પણ પાછું વર્તનનું ઠેકાણું રાખતો નથી, એ તો સ્પષ્ટ રીતે ગેરબ્યાજબી લાગે છે. એથી તો તું એવડો ભારે થાય છે : સાવધ કર્મથી તને પાપ લાગે છે અને અસત્ય વચન બોલવાથી પણ પાપ લાગે છે. વચન અને વર્તન એકસરખાં પ્રવર્તાવવાં જોઈએ. જ્યાં મન-વચન-કાયાની ત્રિપુટી ત્રણ રસ્તા લે ત્યાં દુઃખના દરિયા ઊછળે છે. વચન-દેખાવ-ઉપદેશ બુદ્ધ પ્રકારનો કરવો અને વર્તન વિપરીત રાખવું એથી પરભવમાં અનેક ભતતની માનસિક ઉપાધિઓ ઉપરાંત નરકના જેવી મહાભયંકર શારીરિક પીડાઓ લોગવવી પડે છે અને આ ભવમાં પણ દેખાવ જળાવી રાખવા કેટલીક ખોટી ખટપટ કરવી પડે છે. વિકાનો કહી ગયા છે કે :—

यथा चित्तं तथा वाचो, यथा वाचस्तथा क्रियाः ।
चित्ते वाचि क्रियायां च, साधूनामेकरूपता ॥

એટલે જેવા વિચાર તેવી જ વાચા અને વાચા તેવું જ વર્તન : એવી રીતે સાધુને મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિમાં એકીભાવ હોય છે. અત્ર એટલું જણાવવું આવશ્યક થઈ પડશે કે અભ્યાસદશામાં જેવી વાણી તેવું જ સર્વથા વર્તન હોઈ શકતું નથી, પણ શુદ્ધ ચિત્તથી મનમાં તે વર્તન પોતામાં હોવાનો દાવો કર્યો સિવાય અને ખોટો ડોળ કર્યો સિવાય અભ્યાસ કરવામાં સાધ નથી. (૧૧; ૧૬૨)

यति सावध आचरे तेभ्यं परवचननो होष

जेनम जयति शासनम्

વૈષોપદેશાદ્યુપધિપ્રતારિતા, દદત્યમીષ્ટાનુજવોઽધુના જનાઃ ।

મુહુક્ષે ચ શેષે ચ સુખં વિવેષ્ણસે, મવાન્તરે જ્ઞાસ્યસિ તત્ફલં પુનઃ ॥૧૨॥ (ઉપજાતિ)*

“વેશ, ઉપદેશ અને કપટથી છેતરાયેલા ભદ્રિક લોકો તને હાલ વાંછિત વસ્તુઓ આપે છે, તું સુખે ખાય છે, સૂવે છે અને ફરતો ફરે છે, પણ આવતા ભવે તેનાં ફળ ભણીશ.” (૧૨)

વિવેચન—ઉપર ચોથા અને પાંચમા પ્રલોકમાં આ બાબતમાં બહુ કહ્યું છે. હે યતિ ! ભદ્રિક જીવો તને શુભવાન ધારીને પોતે ન ખાય તેવી વસ્તુઓ તને ખાવા માટે આપે છે, તેમ જ તને દરેક પ્રકારની સગવડ કરી આપે છે, તેનો તું ગેરલાલ લે છે સાધુ પશુને યોગ્ય તારું વર્તન ન હોય તો તારો તે વસ્તુ પર કોઈ પણ પ્રકારનો હક નથી. હક વગર તું કાંઈ પણ ગ્રહણ કરીશ તો દેવાદાર થઈશ અને તે ઉપરાંત ઠંભ કરવાથી મહાદુર્ગતિમાં જવું પડશે.

*ઈદ્રવંશ અને વંશસ્થનો સંકર થવાથી એક ઉપજાતિ થાય છે. આ ઉપજાતિ તે ભતતનો છે. જુઓ. હૈનોશાસન.

હંભ+ કરનારને ભવાંતરે તો મહાકળ્પ થાય છે અને અત્રે પણ બહુ ઉપાધિ થઈ પડે છે : ખોટો દેખાવ બળવી રાખવા અનેક ખટપટો કરવી પડે છે, અસત્ય બોલવું પડે છે, ખુશામત કરવી પડે છે અને છતાં પણ ખુદ્દા પડી જવાના ચાલુ ભયમાં રહેવું પડે છે. ઉપરના સ્ત્રોતોમાં કહેલી હકીકત ઉપાધ્યાયજી ટૂંકા શબ્દોમાં કહે છે :

“ જો જૂઠા દીએ ઉપદેશ, જનરંજનને ધરે વેશ,
તેનો જૂઠો સકળ કલેશ હો લાલ-માયાભોસ ન કીજે.”

ત્યારે ઉપદેશ અને વર્તન બુદ્ધિ રાખવાં એ માયામૃષાવાદ થયો એટલી વાત હાલ તુરત ધ્યાનમાં રાખવી . આગળ ઉપર પ્રસંગે એ બાબત પર વધારે ખુલાસો થશે. (૧૨;૧૯૩)

સંયમમાં ચત્ન ન કરનારને હિતબોધ

आजीविकादिविधातिभृशानिशार्त्ताः, कृच्छ्रेण केऽपि महतैव सृजन्ति धर्मान् ।
तेभ्योऽपि निर्दय ! जिघृक्षसि सर्वमिष्टं, नो संयमे च यतसे भविता कथं ही ? ॥१३॥ (वसंततिलका)

“ આજીવિકા ચલાવવી વગેરે અનેક પ્રકારની પીડાઓથી રાતદિવસ બહુ હેરાન થતા કેટલાક ગૃહસ્થો મહામુશકેલીએ ધર્મકાર્યો કરતા હોય છે, તેઓ પાસેથી પણ હે દયાહીન ચતિ ! તું તારો સર્વ ઇષ્ટ વસ્તુઓ મેળવવા ઇચ્છા રાખે અને સંયમમાં ચત્ન કરતો નથી, ત્યારે તારું શું થશે ? (૧૩)

વિવેચન—સૂરિમહારાજ અત્રે બેવડી દયાના ખ્યાલમાં છે. બિચારા ભદ્રિક શ્રાવકો મહામુશકેલીએ પૂરું કરતા હોય છે, તેવા સામાન્ય સ્થિતિના શ્રદ્ધાળુ બંધુઓ પણ સાધુને બેઠને પોતાની સારામાં સારી વસ્તુઓ વસ્તુ આપી દેતાં અચકાતા નથી. આવા ખરા પરસેવાથી મેળવેલા દ્રવ્યથી ખરીદેલી વસ્તુઓ તું લે છે અને તારા પોતાના ફરજના કાર્યમાં તું સુસ્ત રહે છે ! તું ઇદ્રિયોનો સંયમ કરતો નથી કે મન પર અંકુશ રાખતો નથી, કે પાંચ મહાવ્રત ખરાબર નિરતિચારપણે પાળતો નથી. ત્યારે હે ચતિ ! તું જરા વિચાર કર કે તારા આવા વર્તનનું શું પરિણામ આવશે ? દુનિયાનો વ્યવહાર છે કે હૂધ પીવાની ઇચ્છા રાખનાર બિલાડી હૂધને જ બુએ છે, પણ માથે પડનારી ડાંગને બેતી નથી. પરંતુ ધણીનું કાર્ય કરી પોતાની ફરજ બજાવી, સૂકો રોટલો પણ કેટલો સ્વાદિષ્ટ લાગે છે તેનો તું અનુભવ કરજે, અથવા અનુભવીથી બહુ લેજે; તારી પોતાની તારા તરફ ફરજ શી છે તે વિચારજે અને સાથે સાથે સર્વ જીવો તરફ તારી ફરજ શી છે તેનો ખ્યાલ કરજે.

કેટલીક વાર સાધુને ન છાજતાં વર્તન કોઈ કોઈ વ્યક્તિમાં બેવામાં આવે છે. મહાવ્રતનો ભંગ થતો બેવામાં આવે છે, અથવા અભિમાનથી અન્ય ગુણવાનને નહિ નમવાપણું, સ્વદોષદાંકણ અને હંભની હકીકત સાંભળવામાં આવે છે. દુનિયાની સ્થૂળ મર્યાદાથી

x હંભને માટે પ્રકરણરત્નાકર પ્રથમ ભાગમાં જાપેલા અધ્યાત્મસારનો ત્રીજો અધિકાર જુઓ.

ભીંચી સપાટી પર ગયેલા હે યતિવચં ! આ સર્વં સંસારનો હેતુ છે. આવાં વર્તનમાં લાભ નથી, પણ એકાંત હાનિ છે. તારાં કપડાંથી મોક્ષ મળવાનો નથી. મનને બ્યારે સંયમરંગ લગાડીશ ત્યારે જ આરો આવવાનો છે. બાકી તો હંભબુદ્ધિથી જે વેશ પહેરવો, એ માત્ર નાટક ભજવવા જેવું છે. (૧૩; ૧૯૪)

નિર્ગુણ મુનિની ભક્તિથી તેને તથા ભક્તોને કૃણ થતું નથી
આરાધિતો વા ગુણવાન્ સ્વયં તસ્મૈ, મવાલ્લિમસ્માનપિ તારયિષ્યતિ ।

શ્રયન્તિ ચે ત્વામિતિ ભૂરિભક્તિભિઃ ફલં તવૈષાં ચ કિમસ્તિ નિર્ગુણ ? ॥ ૧૪ ॥

(ઇંદ્રવંશ અને વંશસ્થ-ઉવજાતિ)

આ ગુણવાન પુરુષની આરાધના કરી હોય, તો તે ભવસમુદ્ર તરે ત્યારે આપણને પણ તારશે, એવા પ્રકારની બહુ ભક્તિથી ઘણા માણસો તારો આશ્રય કરે છે; તેથી હે નિર્ગુણ ! તને અને તેઓને શું લાભ છે ? ” (૧૪)

વિવેચન—‘ આ સાધુ ગુણવાન છે’ એમ ધારી કેટલાક શ્રાવકો ભક્તિભાવથી તને વહોરાવે છે, પણ તેથી તેઓને પુણ્યબંધ થશે, એમ કલ્પી, તેના કારણભૂત થવાથી તને પુણ્યબંધ થશે, એમ તું ધારતો હો તો તારી જૂલ છે, કારણ કે તારામાં તેમણે ધારેલા સારા ગુણો જરા પણ નથી. તારામાં ગુણ હોય અને ભવસમુદ્ર તરવાની શક્તિ હોય તો જુદી વાત છે; બાકી બાલ્કી કલ્પનાઓ કરવામાં તને કાંઈ પણ લાભ થવાનો નથી, એટલું જ નહિ પણ, હવે પછીના પ્રલોકમાં જણાવવામાં આવશે તેમ, તારા આ વર્તનથી તો તને પાપનો બંધ જ થશે.

જેનમ્ જયતિ શાસનમ્

બિચારા અદ્વૈજ્ઞાની જીવો ભદ્રિકભાવથી તારો ધર્મબુદ્ધિએ આશ્રય કરે છે, તે સંસાર-સમુદ્ર તરવામાં તારી સહાયની ઇચ્છાથી કરે છે. એવી સહાય તો તું કાંઈ આપતો નથી, આપી શકતો નથી, ત્યારે તને શું લાભ થાય ? (૧૪; ૧૯૫)

નિર્ગુણ મુનિને ઊલટો પાપબંધ થાય છે

સ્વયં પ્રમાદૈર્નિપતન્ મવામ્બુધૌ, કયં સ્વમક્તાનપિ તારયિષ્યસિ ?

પ્રતારયન્ સ્વાર્થમૃજૂન્ શિવાર્થિનઃ, સ્વતોઽન્યતશ્ચૈવ વિલુપ્યસેઽહસા ॥૧૫॥ (વંશસ્થવિલ)

“ તું પોતે પ્રમાદ વડે સંસારસમુદ્રમાં પડતો જાય છે, ત્યાં પોતાના ભક્તોને તું કેવી રીતે તારવાનો હતો ? બિચારા મોક્ષાથી સરળ જીવોને, પોતાના સ્વાર્થ માટે છેતરીને, પોતાથી અને અન્ય દ્વારા પાપ વડે તું ખરડાય છે. (૧૫)

વિવેચન—મોક્ષ મેળવી સંસારજળથી ફારગત થવાની ઇચ્છાવાળા સરળ જીવો તારો આશ્રય કરી તારા ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તન કરે છે, તેઓને છેતરીને તું ‘અન્ય દ્વારા’ પાપબંધ કરે છે અને તેં લીધેલાં પચ્ચબાણ (મહાવતો)નો વિષય-કષાયાદિ પ્રમાદ-સેવનથી ભંગ કરી ‘પોતાથી’ પાપબંધ કરે છે. આવી રીતે હે મુને ! તું નિર્ગુણ છે

તેથી તને લાલ થતો નથી એ તો નિઃસંશય છે; તારા જેવા ઠંભી અને લોકસહારના અથીને વસ્ત્ર કે અન્ન આપવાથી આપનારને લાલ થાય અને તેનું નિમિત્ત તું હોવાથી તને લાલ થાય, એવો ઠાંભિક ખ્યાલ છોડી દે અને સમજી લેજે કે આવા વર્તનથી તો તું જેવડો ભારે થાય છે, મહાપાપ-પાંકમાં ખરડાય છે અને અનેક ભવે સુધી જાયો આવી શકે નહિ, એવા સંસાર-સમુદ્રમાં ગળે પથ્થર ખાંધીને ડૂબતો જાય છે.

હે યતિ ! તારા હાથમાં સંસારસમુદ્રને તરવાનું વહાણ આવી ગયું છે. તેને આવી રીતે વાપરવાની તારી મૂર્ખતા તણ દે, કપ્તાન થા, પવન જો અને પેલે છેડે મોક્ષનગર છે, તે સાધ્યમિંદુ નજરમાં રાખી ત્યાં પહોંચવા યત્ન કર ! વચ્ચે ખરાબા કે ડુંગરો આવે છે તે ધ્યાનમાં રાખ અને મનમાં હિંમત રાખ. આ નૌકાનો જે સાધુ ઉપયોગ કરતા નથી અને તેનો સ્વતઃ નાશ કરી બચાવનાં સાધનોને જ ઊલટાં ડુબાડવાનાં સાધનોમાં ફેરવી નાખે છે, તે કોઈ પણ રીતે પોતાનો તેમ જ પોતાના આશ્રિતોનો કલ્યાણનો માર્ગ લેતા નથી અને સંસારસમુદ્રમાં રખડ્યા કરે છે અથવા તળિયે જઈને ખેસે છે. (૧૫; ૧૯૬)

નિર્ગુણને થતા ઋણનું પરિણામ

गुह्यासि शय्याहृतिपुस्तकोपधीन्, सदा परेभ्यस्तपसस्त्विद्यं स्थितिः ।

તત્તે પ્રમાદાદ્ઘરિતાત્પ્રતિગ્રહૈ-ઋણાર્ણમગ્નસ્ય પરત્ર કા ગતિઃ ? ॥ ૧૬ ॥ (ઉપજાતિ)

“તું ખીલ્યો પાસેથી વસતિ (ઉપાશ્રય), આહાર, પુસ્તક અને ઉપધિ ગ્રહણ કરે છે. એ સ્થિતિ તો તપસ્વી લોકોની (શુદ્ધ ચારિત્રવાળાઓની) છે (એટલે એ લેવાનો હક્ક તપસ્વી લોકોનો છે); તું તે વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરીને પાછો પ્રમાદવશ પડી જાય છે, ત્યારે મોટા દેવામાં ડૂબેલા એવા તારી પરભવે શી ગતિ થશે ?” (૧૬)

વિવેચન—કર્તા કહે છે કે હે મુનિ ! તું તો જેવડા દેવામાં ડૂબતો જાય છે : એક તો ચારિત્ર ગ્રહણ કરીને પ્રમાદ સેવે છે અને શુદ્ધ ચારિત્ર પાળ્યા વગર આહાર વગેરે લે છે, તેથી દેવામાં ડૂબેલા માણસ જેમ જાંચુ માથું કરી શકતો નથી, તેવી તારી ગતિ થશે. (૧૬; ૧૯૭)

* * ૧૯૨-૧૯૭—છેલ્લા + છ પ્રલોકમાં બતાવેલો ઉપદેશ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. જરૂરજોગ વસ્તુ, પાત્ર, પુસ્તકાદિ ધર્મોપકરણ સિવાય પરિગ્રહ ન રાખવા માટે મુનિને ખાસ ઉપદેશ છે. મુનિમાર્ગ મહાસુરકેલ છે એ શંકા વગરની વાત છે, પરંતુ એક વખત તે માર્ગની ફરજે માથે લીધા પછી તેને અનુસારે વર્તન કરવાને જીવ પ્રતિજ્ઞાથી બંધાય છે, એટલું જ નહિ પણ, તે ધોરણથી જો જરા પણ પાછો પડે તો મહાકર્મબંધ કરે છે. સૂરિમહારાજ કવચિત્ કઠોર ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે તે સહેતુક છે અને લાયક

x આ ઉપસંહારનો કેટલોક ભાગ એક વિદ્વાન મુનિરાજ તરફથી પૂરો પાડવામાં આવ્યો છે, તેથી જો તે ક્ષીમતી છે, તેમ જ તે મનન કરવા યોગ્ય છે.

પુત્રને કંઈપણ નહિ જેવી ભૂલ થતાં, ભવિષ્યમાં તેવી ભૂલ ન થવા માટે, જેમ ઠપકો આપવામાં આવે છે તેના જેવો એ ઠપકો છે. ભૂલ વખતે ઠપકો મળતાં બુદ્ધિમાન શિષ્ય ભૂલ સુધારવા પ્રયાસ કરે છે, પણ પોતે ધારણ કરેલી ધૂંસરી તણ દેતા નથી, તેમ આ ઉપદેશથી ભૂલ સુધારવાની જરૂર છે, પણ તેથી કંટાળો ખાઈ, સર્વ સંયમભાર છોડી દઈ, માથે ફેટો-પાઘડી બાંધી, ગૃહસ્થી થઈ જોશઆરામ કરવા-કરાવવા આ ઉપદેશનો ઉપયોગ કરવાનો નથી. સાધ્ય દશામાં રહીને જ સિદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરાય છે. સાધ્ય દશા અને સિદ્ધ દશા વચ્ચેનો તફાવત ધ્યાનમાં રાખી, આ ઉપદેશને સારરૂપે પરિણુમાવવામાં આવે તો જ લાલ થવાનો સંભવ છે, નહીંતર તો 'શાસ્ત્ર'માંથી એક કાનો કાઢી નાખતાં 'શસ્ત્ર' બની જાય તેવું બને, શાસ્ત્રમાં આપેલાં અશુદ્ધ અભ્યાસક્રમનાં વચનો અને આવા ઉપદેશનાં સખત વચનોની પૂર્વોપર અવિરોધીપણે વ્યવસ્થા બાંધવાની અને વિચારવાની આ જમાનામાં ઘણી જરૂર છે. મૂળ તથા ઉત્તરગુણ સંબંધી દૂષણો સેવવાની દિન પર દિન વૃદ્ધિ થતાં, જે કોઈ પણ પ્રકારની સાધ્યદષ્ટિ ન રહે અને કેવળ "આ ભવ મીઠા તો પરભવ કોણે દીઠા ?" એ કહેવતની માર્ક બુદ્ધિ થાય, તો સર્વથા મનુષ્યભવ એજે ગુમાવવા કરતાં અધ્યાત્મસારના ત્રીજા અધિકારમાં બતાવેલાં ઉપાધ્યાયજી મહારાજનાં વચનને અનુસરી શાસ્ત્રોક્ત પ્રકારે વેશ છોડી દઈ, ઉત્તમ શ્રાવકપણું અંગીકાર કરી લઈ, જન્મનું સાદૃશ્ય કરવું.

વેશ છોડવાથી આત્માનું તવન બગડી જશે તેમ લાગે અગર તો વેશનો આગ્રહ છૂટે નહિ, તો સદરહુ અધિકારમાં તે જ મહાત્માએ બતાવેલા માર્ગને અનુસરી સંવેગ-પક્ષ ધારણ કરીને પણ, આત્મહિતની દષ્ટિ ચૂકવી નહિ અને નિઃશુક કે અતિ પ્રમાદી થઈ સાધ્યદષ્ટિ રહિતપણે અનંતો સંસાર ઊખજન કરવો નહીં. કવચિત્ કર્મ ઊછાળો મારતાં અમુક અનાચરણરૂપ દૂષણો લાગી જાય, તેથી વેશ છોડી દેવાની ખિલકુલ જરૂર નથી. જે તેમ હોત તો તો પછી દશ પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્તા આગમમાં કહેવાની જરૂર રહેત જ નહિ. પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધિ થાય, છતાં પણ વારંવાર મોહના ઊછાળાથી તેનું તે જ અનાચરણ, શાસન-ઊઠાહના નિરપેક્ષ થઈ, સેવ્યા કરી અનંત કાળચક્ર સુધી બોધિણીજનું દુર્લભપણું થવા દેવું, તેના કરતાં તો સંવેગપક્ષીપણું સ્વીકારવું એ એકાંત આત્માને હિતકારી થાય, એમાં સંશય કરવા જેવું નથી. આ સંબંધમાં વિચાર રહિત ન થતાં તેમ જ સ્વેચ્છાએ પ્રવૃત્તિ ન કરતાં. તેવા ગૂંચવાડા વખતે, ગીતાર્થનું શરણ લેવું કે જેથી ખાસ આત્મહિત બને; બાકી ઉપદેશ તો ખાસ ઊંચે રસ્તે ચઢાવવાને જ આવી સખત રીતે સૂરિમહારાજે કરેલો છે. અત્ર કોઈના ઉપર ખાસ આક્ષેપ કરવા કે કોઈને ઉતારી પાડવા કે કોઈની નિંદા કરવા આ પ્રયાસ થયેલો નથી; પરંતુ કેવળ માર્ગમાં ઊંચા ચઢે, અગર નાબને તો તેથી નીચા ન પડે, એ મધ્યબિંદુ રાખીને જ આ પ્રયાસ કરેલો છે. વિષયકષાયના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા કરી કેટલાક લોળા મુનિઓ થોડા મમત્વ ખાતર મહાલાલ ચૂકી જાય છે અથવા પ્રમાદ કરીને લોકોને સન્માર્ગના ઉપદેશ આપવાની પોતાની ફરજ ભૂલી જાય છે, તેઓ ઉપર આક્ષેપ દ્વારા ઉપદેશ કરવાની પ્રાચીન પદ્ધતિનું તેમણે અનુકરણ કયું છે.

અલબત્ત, જેઓ સંયમને અનુપયોગી પણ મોટો પરિશ્રદ સાથે રાખે છે અને સંસારના વિષયોમાં આસક્ત રહે છે, તેઓને તો અત્ર સ્થાન પણ નથી—They have no locus standi here. તેઓએ યતિ, શ્રીપૂજ્ય કે ત્યાગી શા માટે કહેવરાવવું જોઈએ? —તે સમજતું નથી. ધર્મને નામે આજીવિકા ચલાવનારા, આશ્રિત ભક્તોને છેતરનારા, શાસ્ત્રનો દુરુપયોગ કરી મંત્ર, દોરા કે ઢાંગ કરી લોકોમાં પોતાને માટે ખોટો ખ્યાલ કરાવનારા, સુસ્ત, પ્રમાદી, શ્રાવક લોકો ઉપર યોગરૂપ, આવા અધોગતિગામી. કહેવાતા મહાત્માઓ જ્યારે આ વિષય પર ખરેખર હિતબુદ્ધિથી વિચાર કરશે ત્યારે તેઓની અને સાથે તેઓના આશ્રિતોની સ્થિતિ સુધરશે.

લોકરંજન અને સ્તુતિ-ધ્વજા માટે જોકે અગાઉ વિવેચન કર્યું છે, તોપણ તે વિષય બહુ જરૂરનો છે તેથી તે ઉપર રૂપાંતરથી કર્તા ઉપદેશ આપે છે. (૧૬; ૧૯૭)

તારા કયા ગુણુ માટે તું ખ્યાતિની ઇચ્છા રાખે છે ?

ન કાઽપિ સિદ્ધિર્ન ચ નેઽતિશાયિ, મુને ! ક્રિયાયોગતપઃશ્રુતાદિ ।

તથાઽપ્યહઙ્કારકદર્થિતસ્ત્વં, ચ્યાતીચ્છયા તામ્યસિ ઘિહ્ મુધા કિમ્ ? ॥૧૭॥ (ઉપજાતિ)

“હે મુનિ ! તારામાં નથી કોઈ ખાસ સિદ્ધિ કે નથી ઊંચા પ્રકારનાં ક્રિયા, યોગ, તપસ્યા કે જ્ઞાન; છતાં પણ અહંકારથી કદર્થના પામેલા હે અધમ ! તું પ્રસિદ્ધિ પામવાની ઇચ્છાથી નકામે પરિતાપ શા માટે પામે છે ?” (૧૭)

વિવેચન—અષ્ટિમા સિદ્ધિ * વગેરે આઠ સિદ્ધિ તારામાં હોય અથવા ઊંચા પ્રકારની

* આઠ સિદ્ધિઓ નીચે પ્રમાણે છે :—

૧. અષ્ટિમા સિદ્ધિ—એથી શરીર એટલું સૂકમ કરી શકાય છે કે જેમ સોયના કાણામાંથી દોરો ચાલ્યો જાય છે, તેમ તેટલી જગ્યામાંથી પોતે પસાર થઈ શકે.
૨. મહિમા સિદ્ધિ—અષ્ટિમા સિદ્ધિથી જીલટી. એટલું મોટું રૂપ કરી શકે કે મેરુપર્વત પણ તેના શરીર આગળ જનુપ્રમાણુ થાય.
૩. લઘિમા સિદ્ધિ—પવનથી પણ વધારે હલકા (તોલમાં) થઈ જાય છે.
૪. ગરિમા સિદ્ધિ—વજ્રથી પણ અત્યંત ભારે થઈ જાય, એ ભાર એટલો બધો થાય કે ઇન્દ્રાદિક દેવતા પણ સહન કરી શકે નહિ.
૫. પ્રાપ્તિશક્તિ સિદ્ધિ—શરીરની એટલી બધી ઊંચાઈ કરી શકે કે ભૂમિ ઉપર રહ્યા છતાં અંગુલિના અગ્રભાગ વડે મેરુપર્વતની ટોચ અને ગ્રહાદિકને સ્પર્શે. (વૈક્રિય શરીરથી નહિ.)
૬. પ્રાકાશ્ય શક્તિ—પાણીની પેઠે જમીનમાં ડૂબકી મારી શકે અને જમીનની પેઠે પાણીમાં ચાલી શકે.
૭. ઈશિત્વ—ચક્રવર્તી અને ઈન્દ્રની ઋદ્ધિ પ્રગટ કરવાને શક્તિમાન થાય.
૮. વશિત્વ—સિદ્ધાદિ કૂર જંતુઓ પણ વશ થઈ જાય.

શ્રી આદીશ્વર ચરિત્ર, સર્ગ ૧ લો, શ્લો. ૮૫૨-૮૫૬.

આતાપના લેવારૂપ કે ઘોર પરીષદ-ઉપસર્ગોદિ સહેવારૂપ ક્રિયા હોય કે યોગવહન x અથવા યોગચૂર્ણોદિ* તને પ્રાપ્ત થયા હોય, વા ઘોર તપસ્યા-માસખમણુદિ તેં કરેલ હોય, અથવા તેા સૂત્રસિદ્ધાંતનું રહસ્ય પામવા તેમ જ વિદ્યાદિકનું ગીતાર્થ યોગ્ય જ્ઞાન તેં મેળવ્યું હોય અને માન મેળવવાની વાંછા કરતો હોય, તેા તેા જાણે સમજ્યા (જોકે એવા વિદ્વાન કે તપસ્યાવાન કહી માન કરતા જ નથી); પણ તું તે શું જોઈને અભિમાન કરે છે ? તારામાં એવો કયો અસાધારણ ગુણ છે કે તું પ્રસિદ્ધિ મેળવવાની ઈચ્છાથી કદર્થના પાત્રી તે મળતી નથી એટલે સંતપ્ત રહ્યા કરે છે. અરે સાધુ ! ગુણ તેા કરતૂરી જેવો છે; તેથી જો એ હોય છે તેા પોતાની મેળે ભૂંડી જાહે છે, માટે નકામાં ફાંફાં મારવાં મૂકી દે અને તારું કર્તવ્ય કર. તારામાં લાયકાત હશે તેા સ્વાભાવિક રીતે ખ્યાતિ વધશે, એ તું નિઃસંશય સમજી રાખજો. (૧૭; ૧૯૮)

નિર્ગુણ્ય હોય છતાં સ્તુતિની ઈચ્છા રાખે તેનું ફળ

દીનોઽપ્યરે ભાગ્યગુણૈર્મુઘાત્મન્ ! વાચ્છંસ્તવાર્ચાધનવાપ્નુવંશ્ચ ।

ઈર્ષ્યન્ પરેભ્યો લભસેઽતિતાપમિહાપિ યાતા કુર્ગતિ પરત્ર ॥ ૧૮ ॥ (ઉપજાતિ)

“ હે આત્મા + ! તું નિઃપુણ્યક છે, છતાં પણ પૂજા વગેરેની ઈચ્છા રાખે છે; અને

x યોગવહન—સૂત્ર સાધુથી વાંચી શકાય, અમુક વરસના દીક્ષાપર્વાય પછી વાંચી શકાય અને યોગવહનની ક્રિયા કર્યા પછી વાંચી શકાય : આ ત્રણે બાબત બહુ ઉપયોગી છે, પણ તેના હેતુ સંબંધી વિશેષ વિવેચન કરવાનું અત્ર સ્થળ નથી; પરંતુ શાસ્ત્રના ઉપયોગી રહસ્ય ઉપર એ હકાકત બંધાયેલી છે. શ્રાવક આરંભમાં રક્ત હોય ત્યાં રહસ્યની વાત જાણવામાં આવતાં અપવાદ એવી જાય. સાધુ પણ અમુક દીક્ષાપર્વાય પછી જ અપવાદમર્ગે શ્રદ્ધા કરી શકે, કારણ કે સંયમમાં અમુક વખત સુધી રમણતાથી અને યોગવહન કરવાથી, મન-વચન-ક્રિયા પર યોગ્ય અંકુશ અને સ્થિરતા આવે એ યોગવહનના સામાન્ય હેતુ છે.

યોગવહનની ક્રિયામાં અમુક વિધિ અને તપસ્યા કરવા પછી પાઠ વાંચવાનો આદેશ મળે છે, એને ઉદ્દેશ કહેવામાં આવે છે. એથી વધારે યોગ્યતા થાય ત્યારે ગુરુમહારાજ એ પાઠનું પુનરાવર્તન કરવા અને સ્થિર કરવા તથા તે સંબંધમાં શંકા-સમાધાન વગેરેની વાતચીત કરવાની રજા આપે છે, એ સમુદ્દેશ. એથી પણ વધારે યોગ્યતા થાય ત્યારે તે જ પાઠો ભણાવવાની, સંભળાવવાની અને તેનો ગમે તે લાયક ઉપયોગ કરવાની રજા આપવામાં આવે તે અનુજ્ઞા. આ ત્રણ બાબત ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

* યોગચૂર્ણ—પુદ્ગળની અનંત શક્તિ છે, એ વસ્તુના સંયોગથી અથવા ધણી વસ્તુના સંયોગથી એવા પ્રકારનાં ચૂર્ણો નીપજવી શકાય છે કે તેથી ઘણા ચમત્કાર બતાવી શકાય. દાખલા તરીકે, એ ચૂર્ણ પાણીમાં નાખવાથી માછલાં ઘઈ જાય, જળ માર્ગ આપે વગેરે વગેરે અનેક આશ્ચર્ય ઘઈ શકે છે. પુદ્ગળની અનંત શક્તિ છે તે Chemistry (વસ્તુવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર)ના અભ્યાસીને તુરત સમજાઈ જાય તેવું છે.

+ આત્માની અચિંત્ય શક્તિ અને નિર્લેપપણું યાદ દેવરાવી પોતાના સ્વભાવમાં રમણતા કરવા માટે પ્રતિનાયકને ઉદ્દેશીને આ સંબોધન મૂક્યું છે.

અથવા પ્રતિનાયકને પોતાને ઉદ્દેશીને આખો ગ્રંથ વાંચતો કે વિચારતો હોય તેા તેના શુદ્ધ સ્વરૂપને ઉદ્દેશીને પોતાના આત્માને આવી રીતે કહી શકે, તેટલા માટે આ સંબોધન મૂકવામાં આવ્યું છે.

તે મળતાં નથી ત્યારે બીજા ઉપર દ્વેષ કરે છે; (પશુ તેમ કરવાથી) આ ભવમાં બળતરા વહોરી લે છે અને પરભવે કુગતિમાં જવાનો છે.” (૧૮)

વિવેચન—તું નસીબનો મોળો છે, પરભવે દાનાદિ કર્યોં નથી, છતાં આ ભવમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે અને નથી મળતી ત્યારે જેદ પામે છે. પશુ તેમાં તારી ભૂલ છે. કેઈ પશુ બાબતની ઇચ્છા રાખ્યા પહેલાં, તેને માટે લાયક થવાની ઘણી જરૂર છે. જો સ્તુતિ મેળવવાની તારી ઇચ્છા હોય તો ગુણવાન થા, અભ્યાસ કર, તારી ફરજ બજાવ. સ્તુતિ એવી વસ્તુ છે કે જે તેને ઇચ્છે છે, તેનાથી તે દૂર બચ છે; પશુ જે તેને લાત મારી તેનાં કારણો મેળવે છે, તેને તે વળગતી આવે છે. મતલબ, સ્તુતિને ઇચ્છવાની જરૂર નથી, પશુ ગુણ પ્રગટ કરવા માટે પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે.

અને ખાસ કરીને તું કોણ છે? એક રીતે જોઈએ તો તફાવત વહેવારુ જીવ છે, અનંત જીવસમુદાયમાંના માત્ર એક સમુદાયમાંના તું એક છે, ત્યારે સ્તુતિ શી? કેટલો વખત ચાલશે? કોણ યાદ રાખશે? વળી, બીજી રીતે જોઈશ તો, તું સાધુ છે, વીર પરમાત્માને જ્યેષ્ઠ પુત્ર છે, તેનું શાસન તારા પર વર્તે છે; વીર પરમાત્મા કદી સ્તુતિની ઇચ્છા કરતા હતા? ઇંદ્રના મહોત્સવથી કે દશાર્ષભદ્રના સામ્રાજ્યથી તેઓના મન પર જરા પશુ અસર થઈ હતી? તારા વડીલ-તારા ઉપકારી-ને પગલે ચાલ, લાયક થા અને આવો સારો પ્રસંગ મળ્યો છે, તેનો સદુપયોગ કરી લે.

છતાં પશુ જો તું સ્તુતિની ઇચ્છા કરીશ તો તેથી તને શો લાભ છે? ગુણ વગર કોઈ તારી સ્તુતિ કરશે? નહિ કરે, એટલે તને જેદ થશે. વળી, સ્તુતિ મેળવવા માટે તારે ફોકટ પ્રયાસ કરવો પડશે તે લાભમાં રહેશે. બાકી તો, અત્ર સંતાપ અને પરત્ર દુર્ગતિ. માટે First deserve and then desire—પહેલાં લાયક થા અને પછી ઇચ્છા કર. (૧૮; ૧૯૯)

ગુણ વગર સ્તુતિની ઇચ્છા કરનારનું મ્હણ

गुणैर्विहीनोऽपि जनानतिस्तुतिग्रतिग्रहान् यन्मुदितः प्रतीच्छसि ।

હુલાયમોઽશ્વોઘ્નરાદિજન્મભિર્વિના તતસ્તે ભવિતા ન નિષ્ક્રયઃ ॥૧૯॥ (વંશસ્થ)

“ તું ગુણ વિનાનો છે, છતાં પશુ લોકો તરફથી વંદન, સ્તુતિ, આહારપાણીનું પ્રહણ વગેરે ખુશી થઈને મેળવવા ઇચ્છા રાખે છે, પશુ યાદ રાખજે કે પાડા, ગાય, ઘોડા, ઊંટ કે ગધેડાના જન્મ લીધા વગર, તું તે દેવામાંથી છૂટો થઈ શકીશ નહિ.” (૧૯)

વિવેચન—દેહુ ભારોભાર તોળી આપણું પડશે, લેણદેણ પતાવવી પડશે અને હિસાબ ચૂકતો કરવો પડશે. તું સમજીશ નહિ કે લોકો તને વાંદે છે, પૂજે છે, આહાર વહોરાવવા સારુ આડા પડીને ઘેર લઈ બચે છે, તે તને મક્તમાં પચી જશે. જો અત્રે

તારી ક્ષરજ બળવીશ, તો તું તે સર્વ મેળવવા માટે હકદાર છે, નહિ તો આવતા ભવમાં બળદ કે પાડા થઈને ભાર ખેંચી દેવાં પૂરાં કરવાં પડશે; અથવા ગધેડા કે ઘોડા થઈને વાહન ખેંચવાં પડશે; ભરૂચના પાડા થઈને દેવું આપવું પડશે કે દ્રામના ઘોડા થઈ દુઃખ વેડી, હવાલા નખાવવા પડશે ! માટે ગુણ વગર સ્તુતિની ઈચ્છા રાખ નહિ, ગુણ માટે પ્રયાસ કર. પડાઈ પછવાડે પૂંછડું ચાલ્યું આવે છે, તેમ ગુણ પછવાડે સ્તુતિ તો ચાલી જ આવે છે. (૧૬; ૨૦૦)

ગુણ વગરના વંદન-પૂજનનું ફળ

ગુણેષુ નોદ્યચ્છસિ ચેન્મુને ! તત્તઃ, પ્રગીયસે યૈરપિ વન્દ્યસેઽર્ચ્યસે ।

જુગુપ્સિતાં પ્રત્ય ગતિં ગતોઽપિ તૈર્હસિપ્યસે ચામિભવિષ્યસેઽપિ વા ॥ ૨૦ ॥ (વંશસ્થવિલ)

“હે મુનિ ! જો તું ગુણ મેળવવા યત્ન કરતો નથી, તો પછી જેઓ તારી ગુણ-સ્તુતિ કરે છે, તને વાંદે છે અને પૂજે છે, તેઓ જ જ્યારે તું કુગતિમાં જઈશ ત્યારે તને ખરેખર હસશે અથવા તારો પરભવ કરશે.” (૨૦)

વિવેચન—સ્પષ્ટ છે. ગુણગાન, વંદન, પૂજન એ સર્વ ગુણ હોય તો જ શોભે છે, નહિ તો શોભતા નથી, એટલું જ નહિ પણ પરભવમાં મહાદુઃખ આપે છે, કુતકર્મ ભોગવવાં પડે છે. અત્યારે બાહ્ય દંભ ચાલે છે, પરંતુ પરભવમાં તેનો બહલો ભોગવવો પડશે ત્યારે બહુ આકરું પડશે અને ત્યાં કેઈ પણ પ્રકારનો દંભ ચાલશે નહિ. (૨૦; ૨૦૧)

ગુણ વગરનાં વંદન-પૂજન : હિતનાશ

દાનમાનનુતિવન્દનાપરૈર્મોદસે નિકૃતિરજિતૈર્જનૈઃ ।

ન ત્વૈષિ સુકૃતસ્ય ચેલ્લવઃ, કોઽપિ સોઽપિ ત્વ લુલ્યતે હિ તૈઃ ॥ ૨૧ ॥ (રથોદ્ધતા)

“તારી કપટબળથી રંજન પામિલા લોકો તને દાન આપે, નમસ્કાર કરે કે વંદન કરે ત્યારે તું રાજી થાય છે, પણ તું બળ્યતો નથી કે તારી પાસે એક લેશ સુકૃત્ય હશે તે પણ તેઓ લૂંટી બચ છે.” (૨૧)

વિવેચન—પ્રગટ છે. બાહ્ય વેશ, ખોટો ઉપદેશ અને આડંબર કરી તું કપટબળ પાથરે છે. એ બળમાં અબળ્યાં પક્ષીઓ જેવા મનુષ્ય ભૂલથી ક્ષમાઈ બચ છે અને પછી તને દાન, માન વગેરે આપે છે ત્યારે તું રાજી થાય છે. પણ મૂર્ખ ! તારામાં જરા પુણ્યનો અંશ કદાચ હોય, તે પણ તું ખાતો બચ છે, પાપ બાંધે છે, તેનો વિચાર કરે છે ? તું માને છે કે પક્ષી ડીક સપડાયું છે, પણ પક્ષી તો નિર્દોષ છે; તે શુભ ઈરાદાથી આવ્યું છે, તેથી તે તો લાગ આવે છેવટ છટકી જશે, પણ જશે ત્યારે તને મોટું તુક-સાન થશે, તારી પક્ષીન મેળવવાની જે સાધનશક્તિ હતી તે પણ જશે. આવી રીતે તને લાભ કરતાં હાનિ ઘણી વધારે થાય છે તે તું જો. તે ઉપરાંત બાહ્ય દેખાવ બળવી રાખવા, અત્યારે જે યુક્તિઓ તારે રચવી પડે છે તે તો બુદ્ધી. (૨૧; ૨૦૨)

સ્તવનનું રહસ્ય-ગુણાર્જન

ભવેદ્ગુણી મુગ્ધકૃતૈર્ન હિ સ્તવૈર્ન ख्यातिदानार्चनवन्दनादिभिः ।

विना गुणान्नो भवदुःखसंक्षयस्ततो गुणानर्जय किं स्तवादिभिः ? ॥ २२ ॥

(વંશસ્થ અને હંબ્રવંશા-ઉપજાતિ)

“લોખા જીવોએ કરેલી સ્તુતિથી કોઈ માણસ ગુણવાન થતો નથી, તેમ જ પ્રખ્યાતિ પામવાથી અથવા દાન, અર્ચન અને પૂજન મેળવવાથી પણ કોઈ ગુણવાન થતો નથી. ગુણ વગર સંસારનાં દુઃખનો ક્ષય થતો નથી, તેટલા માટે હે ભાઈ! ગુણ ઉપાર્જન કર. આ સ્તુતિ વગેરેથી શું લાભ છે ?” (૨૨)

વિવેચન—અનેક વાર બેઈ ગયા કે સર્વ પ્રાણીની ઈચ્છા દુઃખનો નાશ કરવાની અને સુખને પ્રાપ્ત કરવાની હોય છે; * જે સુખ પછવાડે ફરી દુઃખ થાય, તેને સુખો સુખ કહેતા નથી. અભ્યાબાધ સુખ તો મોક્ષ થાય ત્યારે જ મળે છે; મોક્ષ મેળવવા માટે અસાધારણ ગુણો ઉત્પન્ન કરવા બેઈએ. તેથી જણાય છે કે આ જીવનસાક્ષ્ય માટે ગુણ ઉત્પન્ન કરવાની ખાસ જરૂર છે.

કેટલાંક પ્રાણી લોખા જીવો સ્તુતિ કરે તે સાંભળી રાજી થાય છે. “મહારાજ! આપ તો શાંતરસના દરિયા છો અને કૃપાસિંધુ છો.” પરંતુ એથી ગુણવાન થવાતું નથી. ગુણવાન તો ગુણ હોય તે જ થાય છે, માટે ગુણ મેળવ. વંદન-નમસ્કાર મીઠાં લાગે છે, સારાં લાગે છે, પણ તે પરિણામે ખોટાં છે, ફસોવનારાં છે, વિખડાવનારાં છે, અને તારું જીવન અફળ કરનારાં છે. ક્રોધનો જય, ધ્રુવચર્ય, માન-માયાનો ત્યાગ, નિઃસ્પૃહતા, ન્યાય-વૃત્તિ અને શુદ્ધ વ્યવહાર વગેરે ગુણોની તારામાં જમાવટ કર અને પછી તેની સુવાસ ચોતરફ ફેલાવ. સારું અને સાચું વર્તન કરતી વખતે તારા મનમાં જે અપૂર્વ આનંદ થશે તે વર્ણવી શકાય તેવો નથી. આ જન્મનું સાર્થક કરવાનો એ એક મુખ્ય અને કઠી નિષ્કળ ન થાય તેવો રસ્તો છે. (૨૨; ૨૦૩)

ભવાંતરનો ખ્યાલ; લોકરંજન પર અસર

अध्येषि शास्त्रं सदसद्विचित्रालापादिभिस्ताम्यसि वा समायैः ।

येषां जनानामिह रक्षणाय, भवान्तरे ते क्व मुने ! क्व च त्वम् ? ॥ २३ ॥ (उपजाति)

“જે મનુષ્યોનું મનરંજન કરવા માટે તું સારાં અને ખરાબ અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રો ભણે છે અને માયાપૂર્વક વિચિત્ર પ્રકારનાં લાપણોથી (કંઠશોષાદિ) ખેદ સહન કરે છે, તેઓ ભવાંતરે કયાં જશે અને તું કયાં જઈશ ?” (૨૩)

વિવેચન—હવે જો એમ કહેતો હોય કે આપણે તો ખધું જનરંજન કરવા માટે જ

* જીવો હૃદયપ્રદીપપદ્મત્રિશિકા, શ્લોક ૧૬મે.

કરીએ છીએ અને સલાને રીઝવવા સારુ વ્યાખ્યાન વાંચીએ છીએ અથવા કોકશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર વગેરે શીખીએ છીએ, અથવા માયાયુક્ત વર્તન અને વચનરચના રાખીએ છીએ, તો તને કહેવાનું કે હે ભાઈ! આવું લોકરંજન કેટલો વખત ચાલશે? અત્યારે પાંચ પચાસ માણસ તારાં વખાણુ કે સ્તુતિ કરે, તેમાં શું થઈ ગયું? સો વરસ પછી તું કયાં હોઈશ અને તેઆ કયાં હશે? વળી, તારા મરણુ પછી તારું શું બોલાશે તે તારે કયાં સાંભળવું છે? માટે આ બધા બાહ્ય વ્યાપાર છોડી દે, ખરેખરો લાલ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયાસ શરૂ કરી દે અને ખસૂસ કરીને મન-વચન-કાયાના વ્યાપારોને એકસરખા પ્રવર્તીવવા પ્રયાસ કર. જો આ પ્રમાણે કરીશ તો લાલ થશે ખાકી, જરા વિચાર તો ખરો કે, જન-રંજનથી લાલ શું? તને ક્ષણિક સુખનો પણ ખરેખરો ખ્યાલ નથી. તું વિચાર કર્યો વગર દોરવાઈ ગયો છે. વિચાર, જાગૃત થા! (૨૩; ૨૦૪)

* * ૧૬૮-૨૦૪—આ સાત પ્રલોકમાં લોકસત્કાર અને લોકરંજન પર વિવેચન કર્યું છે. મનુષ્યોના મનોવિકારો પૈકી આ ઘણા નબળા મનોવિકાર છે, અને, જરા વાસ્તવિક વિચાર કરવામાં આવે તો, એ મનોવિકારનું પોકળપણું તુરત જણાઈ આવે તેમ છે. વાસ્તવિક રીતે લોકસત્કાર કે વંદનપૂજનમાં કાંઈ દમ જેવું નથી, છતાં આ જીવ એવી વિભાવદશામાં આવી ગયો છે કે પાંચ માણસ એનું સારું બોલે તે સાંભળીને-જાણીને રાજી થાય છે. તેમાં સત્ય હકીકત છે કે ખોટું માન મળે છે, તેનો પણ આ જીવને ખ્યાલ રહેતો નથી. નજીવી બાબતમાં ફૂલણુ જની જાય છે અને કોઈ કામ કદાચ સારું કરે તોપણ તે કામ પચીશ માણસો કેવી રીતે જાણે અને પોતાને મુખ્યારકખાકી આપે તેની જ સંકલના હૃદયમાં કર્યો કરે છે. આવી રીતે આ જીવ પોતાનું હિત થાય તેવું કાંઈ કરતો નથી તેથી, અથવા કરીને ઘોઈ નાખે છે તેથી, તે લાલ પ્રાપ્ત કરતો નથી; માનહાથી પર બેસીને જગતને મંદ સ્થિતિવાળું ગણે છે. જગતના જીવો પણ પ્રાયે અભિ-માની હોય છે; તેથી આ બિચારો વારંવાર પાછો પડે છે, વળી ભેડે છે અને એમ ને એમ જિંદગી પૂરી કરે છે. ભલા સાધુ ! તું એક વાત વિચાર : તને અત્યારે કેટલાંક માણસો ઓળખતાં હશે? સામાન્ય માણસને અત્યારે પ્રાયઃ બે હજારથી વધારે માણસ સાથે ઓળખાણુ હોતી નથી. હવે અત્યાર સુધી જણાયેલી અને પ્રચારવાળી પૃથ્વી પર એક અબજ ને સાઠ કરોડ માણસો છે, ત્યારે તને બે હજાર માણસો માન આપે કે ન આપે, તેમાં દમ શો છે? વળી તું કોણુ? તું ગુણ્યંદ? ભૂદ્યો. ગુણ્યંદ તો આ શરીર ને આત્માના સંબંધને લીધે સ્થાપેલું નામ છે. તારી અત્ર સ્થિતિ કેટલી? ગુણ્યંદ તરોકે તને માન મળશે તે કેટલા વખત સુધી? પછી તું કયાં જઈશ? તારા ગુણ્યંદ નામના વખાણુને અને તને શું સંબંધ રહેશે? આ દૃષ્ટિથી વિચારીશ તો સમજાશે કે વંદન, પૂજન કે લોકસત્કારમાં કાંઈ દમ જેવું નથી. ત્યારે દમ શોમાં છે? ગુણમાં-લાયકાતમાં-કરજ બળવવામાં એ ગુણપ્રાપ્તિના પ્રયાસમાં આનંદ છે, કારણુ કે વૃત્તિ શાંત છે; ગુણપ્રાપ્તિમાં

તો અદ્ભુત આનંદ છે અને તેના અનુભવમાં તો વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં પણ આનંદ છે; ગુણપ્રાપ્તિના વિચારમાં પણ આનંદ છે. આની સાથે જ લોકસત્કારનો પ્રયાસ, નિષ્ક્રિયા, લોકોત્તુ અભિમાન, એ સર્વ સરખાવતાં જણાય છે કે આપણું કર્તવ્ય તો ગુણ ઉત્પન્ન કરવાનું છે, લોકરંજન થાય કે ન થાય, તે જોવાનું આપણું કામ નથી. કૃપાની ઇચ્છા રાખવી નહિ; ફરજ બજાવવી. ઘણી વાર તો ગુણની સુગંધ જણાઈ આવે છે, પણ કોઈ વાર ન જણાય, જણાતાં વખત લાગે, તો ધીરજ રાખવી.

આ બહુ અગત્યની બાબત છે અને જરા વિચાર કરતાં ઉઘાડી રીતે સમજાઈ જાય તેવી છે; છતાં ડાહ્યા માણસો પણ બૂલ ખાતા જોવામાં આવે. લોકોના વિચારથી દોરવાઈ જવું કે બાહ્ય દૃષ્ટિથી તણાઈ જવું, એ અણસમજીવું કામ છે. હે યતિ! બહિરાત્મભાવ તણ, અંતરાત્મભાવમાં લીન થઈ પરમાત્મભાવ પ્રગટ કરવાનો તારો પ્રયાસ હોવો જોઈએ; તો પછી તું આવી બહિરાત્મદશામાં હજી કેમ વર્તે છે? ગુણ હોય તોપણ; લોકસત્કારની ઇચ્છા રાખવી નહિ અને ન હોય તો તો રાખી શકાય જ નહિ. (૨૩; ૨૦૪)

પરિશ્રદત્યાગ

परिश्रहं चेद्वयजहा गृहादेस्तर्किं नु धर्मोपकृतिच्छलात्तम् * ।

કરોષિ શય્યોપધિપુસ્તકાદેર્ગરોઽપિ નામાન્તરતોઽપિ હન્તા ॥ ૨૪ ॥ (ઉપેન્દ્રવજ્રા)

“ ઘર વગેરે પરિશ્રદને તેં તણ દીધા છે, તો પછી ધર્મના ઉપકરણને બહાને શય્યા, ઉપધિ, પુસ્તક વગેરેનો પરિશ્રદ શા માટે કરે છે? એને નામાંતર કર્યાથી પણ તે તો મારે છે.” (૨૪)

વિવેચન—ધન, ધાન્ય, દ્વિપદ, ચતુષ્પદ વગેરે સર્વ સાંસારિક પરિશ્રદનો હે મુને! તેં ત્યાગ કર્યો છે. મહાકષ્ટ વેડી તેં આ પૈસા અને ઘર, મહેલ વગેરે પરનો મોહ ઉતાર્યો છે. આવી રીતે તું સંસારસમુદ્ર તરી જવાની અણી ઉપર આવી ગયો છે, ત્યારે હવે તારી પાસે શય્યાની પાટ, પુસ્તક કે બીજાં ઉપકરણો છે, તેનો પરિશ્રદ શા માટે કરે છે? એ વસ્તુની મૂર્છારૂપ પરિશ્રદ પણ તણ દે.

આ પ્રસંગે પરિશ્રદ શું છે અને પરિશ્રદ કોને કહેવાય?—તે સમજવું ઉપયોગી થઈ પડશે ઉપકરણો તણ દેવાનો કે પુસ્તકોનો ત્યાગ કરવાનો અત્ર ઉદ્દેશ નથી. પરિશ્રદ એટલે મૂર્છા—મુચ્છા પરિગ્રહો વૃત્તો—એક વસ્તુ ઉપર મારાપણાની બુદ્ધિ થાય—મમત્વ થાય, એનો ત્યાગ કરતાં ખેદ થાય, એ પરિશ્રદ છે. એવા પ્રકારની મૂર્છા કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર રાખવી નહિ; ધર્મનાં ઉપકરણને નામે પણ સાંસારિક રાગ સાધુમાં કોઈ વાર થઈ જાય છે, એ મનુષ્યસ્વભાવની નબળાઈ કહો કે પંચમ કાળનો પ્રભાવ કહો કે વિભાવદશાની સ્વભાવદશામાં પલટન પામેલી સ્થિતિનો આવિર્ભાવ કહો, ગમે તે કહો, પરંતુ એટલો સ્થૂળ

* ત્વમિતિ યા પાઠઃ ।

પરિગ્રહ પણ ત્યાજ્ય છે. જે વસ્તુઓ ધાર્મિક ક્રિયામાં સાધનરૂપ છે, તે તેટલે અંશે રાખવા યોગ્ય છે, પણ તેના ઉપર મારાપણાની બુદ્ધિ અથવા તે એનો વારસો મુકરર કરવાની પોતાની સત્તા, કે એને લગતી કોઈ પણ જાતની ખટપટ ત્યાજ્ય છે. આ બાબતમાં જે કાંઈ પણ અપવાદ હોય તે તે શુભનિષ્પન્ન ગીતાર્થ આધિપતિ માટે છે, જેના સંબંધમાં અત્ર ઉલ્લેખ નથી. આ છ પ્રલોકમાં આ વિષય બહુ દૃષ્ટાંત આપીને ચર્ચ્યો છે. અધિપતિ વ્યતિરિક્ત વ્યક્તિએ શાસ્ત્રમાં ગણાવેલાં ઉપકરણથી અધિક રાખવાં એ પણ પરિગ્રહ છે એ ઉપલક્ષણથી સમજી લેવું.

હે મુનિ ! તું કોઈ પણ વસ્તુને ધાર્મિક ઉપકરણું નામ આપી તેના પર મૂઠાં કરીશ તો, તે તને ભવાંતરમાં દુઃખ આપશે જ; નામ ફેરવવાથી કાંઈ પરિણામ ફરી જતું નથી; પરિણામ તો અભિપ્રાય ફેરવવાથી ફરે છે. જેરી કિંપાકને 'ફળ' કહી નામાંતર કરવામાં આવે તો, તેથી તેતું દારુણ ફળ મળ્યા વગર રહેતું નથી; અથવા 'મીઠાઈ'નું નામ આપવાથી એર પોતાનું ફળ આપ્યા વગર રહેતું નથી; એવી જ રીતે પરિગ્રહને બીજું ક'ઈ પણ કલ્પિત નામ આપવાથી કામ થતું નથી. તારી મરણ હોય તેં લેને ધર્મોપકરણ કહે કે ગમે તે કહે, પણ જે તેના ઉપર તારી મૂઠાં કરશે તો તે તને પોતાનો દુર્ગુણ બતાવ્યા વગર રહેશે નહિ. (૨૪; ૨૦૫)

ધર્મના નિમિત્તથી રાખેલ પરિગ્રહ

પરિગ્રહાત્સ્વીકૃતધર્મસાધનાભિધાનમાત્રાત્કિમ્ મૂઠ ! તુષ્યસિ ? ।

ન વેત્સિ હેમ્નાપ્યતિભારિતા તરી, નિમજ્જયત્યજ્જિનમ્બુધૌ દ્રુતમ્ ? ॥ ૨૫ ॥ (વંશસ્થ)

“હે મૂઠ ! ધર્મનાં સાધનને ઉપકરણાકિનું નામમાત્ર આપીને સ્વીકારેલા પરિગ્રહથી તું કેમ હર્ષ પામે છે ? શું જાણતો નથી કે વહાણમાં જે સોનાનો પણ અતિ ભાર ભર્યો હોય તો તે પણ બેસનાર પ્રાણીને તુરત જ સમુદ્રમાં ડુબાવે છે ?” (૨૫)

વિવેચન—સોનું સર્વને પ્રિય લાગે છે; તેનો રંગ જોઈને પ્રાણી મોહમાં પડે છે; છતાં પણ એક વહાણમાં તેનો અતિ ભાર ભરવામાં આવે, તો તે વહાણ પણ ડૂબે છે અને બેસનારને ડુબાડે છે, તેવી રીતે જ પરિગ્રહ પ્રિય લાગે છે, બાહ્ય રૂપ જોઈ તેના પર મોહ લાગે છે અને ખાસ કરીને ધર્મને નિમિત્તે કરવામાં આવતો પરિગ્રહ તો જરા પણ ખોટો છે એમ કેટલીક વાર, વિચાર કર્યા વગર, સમજવામાં પણ આવતું નથી; છતાં પણ ચતિભ્રવરૂપ વહાણમાં એ બહારથી સુંદર દેખાતા પરિગ્રહરૂપ સુવર્ણનો અતિ * ભાર ભરવામાં આવે તો ચારિત્રનૌકા સંસારસમુદ્રમાં નાશ પામે છે અને એનો આશ્રય કરનાર મૂઠ ભ્રવ પણ ડૂબે છે.

* સંયમના નિર્વાહ માટે કામે લાગતાં વસ્તુ-પાત્રાદિકને 'ઉપકરણ' કહેવામાં આવે છે. અને જે નકામાં મમતાબુદ્ધિથી એકાં કરેલાં હોય તેવાં ઉપકરણોને અધિકરણ કહેવામાં આવે છે. (-ચતિદિનચર્યા) આ જ હેતુથી તેવાં અધિકરણને અત્ર અતિ ભારરૂપ કહેવામાં આવેલ છે.

આવી રીતે જીવ આત્મવંચન કરે છે : એ માને છે ધર્મ, પરંતુ પોતાને મૂર્છા થાય છે તે સમજતો નથી. પુસ્તકની મોટી લાઈબ્રેરી રાખો કે લંડાર રાખો, તેની સાથે અત્ર સંબંધ નથી. અત્ર કહેવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર, ધર્મને નામે પણ, હૃદયમાં મારાપણાની બુદ્ધિનો-અહંમમલાવનો-ત્યાગ કરો; એ પ્રમાણે થશે નહિ ત્યાં સુધી તમે પરિવ્રજથી મુક્ત છો એમ કહી શકાશે નહિ. અલબત્ત, પોતાની પાસે પૈસા રાખવા; અથવા અમુક નિમિત્ત મનમાં કલ્પી શ્રાવકને ત્યાં જમી રખાવવા કે શાસ્ત્રનો આદેશ દૂર કરી, ઉત્સર્ગ-અપવાદના નિમિત્ત વગર, વધારે વસ્ત્રપાત્રાદિ રાખવાં એ તો અત્યાચાર જ છે અને બહુધા સંસાર વધારનાર જ છે; અત્ર તો જે હોય તેના પર મમત્વ-બુદ્ધિ તજવાનો ઉપદેશ-છે. (૨૫; ૨૦૬)

ધર્મોપકરણ પર મૂર્છા-એ પણ પરિવ્રજ

યેંદ્વઃકષાયકલિકર્મનિબન્ધમાજનં, સ્યુઃ પુસ્તકાદિભિરપીહિતધર્મસાધનૈઃ ।

તેષાં રસાયનવૈરે રપિ સર્પદામયૈ-રાત્તાત્મનાં ગદહૃતેઃ સુખકૃત્ત કિં ભવેત્ ? ॥૨૬॥(મૃદંગ)*

“ જેના વડે ધર્મસાધનની વાંછા રાખી હોય, એવાં પુસ્તકાદિ વડે પણ જે પ્રાણીઓ પાપ, કષાય, કંકાસ અને કર્મબંધ કરે ત્યારે તેઓને સુખનું સાધન શું થાય ? જે પ્રાણીના વ્યાધિઓ, ઉત્તમ પ્રકારનાં રસાયણોથી પણ ઊલટા વધારે પ્રસરતા જાય તેને, વ્યાધિની શાંતિ માટે શું સાધન થઈ શકે ? ” (૨૬)

વિવેચન—પુસ્તક પ્રભુનાં વચનનો સંગ્રહ છે અને આ કાળમાં સંસાર તરવાનું સુખ્ય સાધન છે, છતાં કેટલાંક મુગ્ધ પ્રાણીઓને તે પણ અનેક પ્રકારના કર્મબંધનું કારણ બને છે. અપથી વધારેનો સંગ્રહ કરવાને લીધે બરાબર સંભાળ ન રખાવાથી, જીવોત્પત્તિ થઈ જઈ, તેનો વિનાશ થાય છે અથવા પુસ્તક લેનાર પર કષાય થઈ જાય છે; તેવી જ રીતે કંકાસ પણ થઈ જાય છે. જેમ પુસ્તકની બાબતમાં તેમ જ બીજાં ધાર્મિક ઉપકરણોની બાબતમાં પણ સમજવું. હવે આવાં ઉપકરણો, જે સંસારનાશનાં પરમ સાધન છે, તેનાથી જ સંસાર વૃદ્ધિ પામે ત્યારે પછી ઉપાય શો કરવો ? જે રસાયણથી સર્વ વ્યાધિનો નાશ થાય છે, તેનાથી જ જ્યારે વ્યાધિ વૃદ્ધિ પામે ત્યારે સુખસાધન શું રહ્યું ? માટે ધર્મનાં ઉપકરણ ઉપર પણ મમત્વબુદ્ધિ રાખવી નહિ, તેની ખાતર મન બગાડવું નહિ અને કોઈ સાથે કંકાસ કરવો નહિ.

આ હકીકત જરા વિચારવા જેવી છે. એના સંબંધમાં ધ્યાન આપવા જેવું એ છે કે માત્ર મમત્વ ખાતર ધારેલી ધારણા ધૂળ મળે છે અને સંસાર વધી જાય છે. આ

* મૃદંગમાં પંદર અક્ષર હોય છે. ત ભ. જ. જ. ૨ ત્મૌ જો રો મૃદંગઃ ।

આખતમાં હજી વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અથકર્તા ઉપદેશ આપે છે તે પર વાંચનારનું ચિત્ત ખેંચવા ધરછીએ છીએ. (૨૦૭)

ધર્મોપકરણ પર મૂર્છાથી દોષ

રક્ષાર્થં સ્વલુ સંયમસ્ય ગદિતા યેડર્થાં યતિનાં જિનૈ-

ર્વાસઃપુસ્તકપાત્રકપ્રમૃતયો ધર્મોપકૃત્યાત્મકાઃ ।

મૂર્છન્મોહવશાત્ એવ કુધિયાં સંસારપાતાય ધિક્ । ।

સ્વં સ્વસ્વૈવ વધાય શસ્ત્રમધિયાં યદુપ્પ્રયુક્તં ભવેત્ ॥ ૨૭ ॥ (શાર્કલચિકીઢિત)

“વસ્ત્ર, પુસ્તક અને પાત્રાં વગેરે ધર્મોપકરણના પદાર્થો શ્રી તીર્થંકર ભગવાને સંયમની રક્ષા માટે યતિઓને બતાવ્યા છે, તે છતાં મંદબુદ્ધિવાળા મૂઠ જીવો, વધારે મોહમાં પડીને, તેને સંસારમાં પડવાના સાધનભૂત બનાવે છે, તેઓને ખરેખર ધિક્કાર છે! મૂર્ખ માણસ વડે અકુશળતાથી વપરાયેલું શસ્ત્ર (હથિયાર) તેના પોતાના જ નાશનું નિમિત્ત થાય છે.” (૨૭)

વિવેચન—આ ઉપદેશ વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં છે. મૂર્છા એ જ પરિબલ છે એમ સમજાઈ જાય, તો પછી આ હકીકતમાં વિશેષ પ્રકાશ પાડવાની જરૂર રહેતી નથી. વાત એ છે કે આ જીવ સમજતો નથી કે પદાર્થપ્રાપ્તિમાં સુખ નથી, પણ સંતોષમાં સુખ છે. સર્વાંશે આ હકીકતની સત્યતા સમજેલ સાધુનું વર્તન, ઉપરના શ્લોકમાં લખ્યું છે તેથી તદ્દન ઊલટું જ હોય છે. આ તો ભગવાને દીર્ઘ વિચાર કરીને રાખવાની રજા આપેલી એવી ઉપધિ-પાત્રાં કે પુસ્તકાદિ વસ્તુ-જે રાખવાનો ઉદ્દેશ સંયમપ્રવૃત્તિનો જ છે, તે જ, મમતાથી સંસાર વધારે છે, તેમાં પાડે છે અને પાછો ઊંચો આવવા દેતી નથી. શસ્ત્રથી પરને ભય ઉત્પન્ન કરાય છે, હરાવાય છે અને પ્રાણ પણ લેવાય છે, પણ બંદુકનો ખરો ઉપયોગ કરી ન જાણનાર જો ફાડે ભરીને તેને પોતાની તરફ જ તાકે તો તેથી પોતાનું જીવન પણ ખોઈ જાય છે, તેવી જ રીતે સંસારનો નાશ કરવાના પ્રબળ સાધનરૂપ ધર્મોપકરણ પર મૂર્છા રાખવાનું થાય, તો યતિજીવનનો બહુધા નાશ થાય છે.

હે મુનિ! અનુભવીના ઉપર લખેલા શબ્દો પર બરાબર મનન કરજો. એ અમત્કારી ચાર લીટીમાં બહુ ઉત્તમ શિક્ષાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સમજી વર્ગને ઉપદેશોલા પદ પર વિશેષ ટીકાને અવકાશ આપવાની આવશ્યકતા અદ્ય જણાય છે. (૨૭; ૨૦૮)

ધર્મોપકરણ ઉપડાવવાથી દોષ

સંયમોષકરણચ્છલાત્પરાન્માસ્યન્ યદસિ પુસ્તકાદિભિઃ ।

ગોસ્વરોષ્ટ્રમહિષાદિરૂપમૃત્તચ્ચિરં ત્વમપિ મારયિષ્યસે ॥ ૨૮ ॥ (રથોક્તતા)

“સંયમ-ઉપકરણના બહાનાથી પુસ્તક વગેરે વસ્તુઓનો ખીજા ઉપર તું ભાર મૂકે છે,

પશુ તે ગાય, ગધેડા, ઊંટ, પાડા વગેરેનાં રૂપ તારી પાસે લેવરાવીને, ઘણા કાળ પર્યંત તને ભાર વહન કરાવશે.” (૨૮)

વિવેચન—ઉપકરણના અહાનાથી બીજા ઉપર અનેક ભતનો ભાર નાખે છે : પૈસાના ખર્ચનો ખોળે, લલિયાને ત્યાં આંટા ખાવાનો ખોળે, તૈયાર કરવાનો ખોળે, ભાર વધી જવાથી વિહાર વખતે ઉપાડવાનો ખોળે અને તેવા અનેક પ્રકારના ખોળાં તું અન્ય પર નાખે છે અને તેમાં સંયમના ઉપકરણનું અહાતું કાઢે છે. તે વસ્તુઓને તું સંયમનાં ઉપકરણ તરીકે જ વાપરતો હોઈશ, અને તે પશુ તારા ઉપયોગ પૂરતું હશે, ત્યાં સુધી તો સમજ કે કદાચ કાંઈ વાધો આવશે નહિ; પશુ જો તું તેના પર મમત્વ કરતો હોઈશ, તેના પર મૂઠ્ઠાં રાખતો હોઈશ, તો પછી તારા હાલ બહુ ખરાબ થશે. ભરૂચના પાડા કે દ્રામના ઘોડા કે મારવાડના રણના ઊંટ થઈને, ભાર ખેંચી-ખેંચીને, તારે મહાકષ્ટ ભોગવવું પડશે અને તેમ કરીને તારું ઋણ પૂરું કરવું પડશે. (૨૮; ૨૦૯)

સંયમ અને ઉપકરણની શોભાની સ્પર્ધા

વસ્ત્રપાત્રતનુપુસ્તકાદિનઃ, શોભયા ન સ્વલુ સંયમસ્ય સા ।

***આદિમા ચ દદતે ભવં પરા, મુક્તિમાશ્રય તદિચ્છયૈકિકામ્ ॥ ૨૯ ॥ (રથોદ્ધતા)**

“વસ્ત્ર, પાત્ર, શરીર કે પુસ્તક વગેરેની શોભા કરવાથી કાંઈ સંયમની શોભા થતી નથી. પ્રથમ પ્રકારની શોભા ભવવૃદ્ધિ આપે છે અને બીજા પ્રકારની શોભા મોક્ષ આપે છે, માટે આ બંનેમાંથી તારી મરજીમાં આવે તે એક શોભાનો આશ્રય કર. અથવા તેટલા માટે તે વસ્ત્ર, પુસ્તક વગેરે શોભાનો ત્યાગ કરીને, હે ચતિ ! મોક્ષ મેળવવાની ઈચ્છાવાળો પશુ તું સંયમની શોભામાં કેમ ચત્ન કરતો નથી ?” (૨૯)

વિવેચન—શોભા બે પ્રકારની છે : બાહ્ય શોભા અને અંતરંગ શોભા. સંસાર વધવાના નિમિત્તભૂત બાહ્ય શોભાનો ત્યાગ કરી, પરિચ્છેદ મમતા પરિહરી, અંતરંગ શોભા માટે ચત્ન કર. સત્તર પ્રકારના સંયમ અથવા ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરીની શોભા કરવી એ તારું કર્તવ્ય છે. વળી, સાથે એટલું પશુ ધ્યાનમાં રાખજે કે જ્યાં બાહ્ય શોભા કરાય છે ત્યાં અંતરંગ શોભા કરી શકાતી નથી, તેથી તારે એકનો જ આશ્રય કરવો સુકત છે. (૨૯; ૨૧૦)

* * ૨૦૫-૨૧૦—આ છ પ્રલોકોમાં બહુ ઉપયોગી હકીકતનો સમાવેશ થયો છે. કેટલાક વહેવારુ જીવો કહે છે કે જ્ઞાન દર્શન-ચારિત્રનાં સાધનને પરિચ્છેદ કહેવાય નહિ. સૂરિમહારાજ કહે છે કે તમારું તે કહેવું ખરાબ છે, પશુ એમાં જરા ફેર છે. અમુક સંજોગોમાં તેને પશુ પરિચ્છેદ કહેવાય. જો સંયમનાં ઉપકરણો ઉપર મારાપણાની બુદ્ધિ થાય. એનો વિયોગ કષ્ટકર થઈ પડે, એનો વારસો કોને મળે, એ નિર્ણય કરવાની પોતાની સત્તા માનવામાં આવે, કે, ટૂંકમાં કહીએ તો, સાક્ષીભાવ ઉપરાંત ઘણીપણાની કોઈ પશુ

* પાછળનાં બે પદ આ પ્રમાણે છે : તાં તદ્વન્ન પરિહાય સંયમે, કિં ચતે ! ન ચતસે શિવાર્થયિ ? ॥

પ્રકારની સત્તા કે કોઈ પ્રકારનો હક્ક લોગવવાની ઈચ્છા થાય, તો તરત જ તે પરિગ્રહની કોટિમાં આવી જાય છે. આ ઉપકરણો સાધુપણમાં સ્થિર કરવાના ઈરાદાથી, સંયમનું રક્ષણ કરવાના ઈરાદાથી અને મોહરાજ પર જબ કરવાના શસ્ત્ર તરીકે વાપરવાના ઈરાદાથી રાખવાનું ફરમાન છે, તેને બદલે તે જ જ્યારે સંસારમાં રખડાવનારાં થાય ત્યારે કેટલું બધું નુકસાન થાય છે તેનો વિચાર કર. ઘર, સ્ત્રી, પૈસા વગેરેનું મમત્વ મુકાવું બહુ મુશ્કેલ છે. એ સર્વનો ત્યાગ કરી, માત્ર પાનાં-પુસ્તક પર મમત્વ બંધાવું, એ પૂરેપૂરી નબળાઇ છે. પરંતુ જરા વિચાર કરવાથી તેનો ત્યાગ થઈ શકે તેમ છે. એમાં અગાઉના મહાત્માઓનાં દષ્ટાંતો લઈએ તો તો કાંમ થઈ જાય અને કેવળ સ્વહિત માટે છેલ્લા છેલ્લા થયેલા શ્રી આનંદદાસજી અને ચિદાનંદજીનાં દષ્ટાંતો જોતાં પણ, પરિગ્રહત્યાગનો નમૂનો હૃદયપટ પર ખડો થાય છે.

જેઓ ધર્મને નામે ચ્યાના, પાલખી કે ગાડીઘોડા રાખે, તેઓના શા હાલ થશે તે તો આલમાં પણ આવી શકતું નથી. સંસારસમુદ્રના લગભગ કાંઠા પર આવી, ગળે પથ્થર બાંધી, પાછા પડનારા આ મૂઠ જીવો દશ-વીશ વરસની વિનયર અનિયમિત સાહ્યખી ખાતર, અનંત કાળ સુધી દુઃખ મળે એવો સંસાર વધારે છે. તેઓએ ઉપાધ્યાયજીનો નીચેનો શ્લોક વિચારવો :

સુખિનો વિષયતૃપ્તા, નેન્દ્રોપેન્દ્રાદયોઽપ્યહો ।

મિશ્નુરેકઃ સુત્તી લોકે, જ્ઞાનતૃપ્તો નિરઙ્ગનઃ ॥

અસંતુષ્ટ પરિગ્રહભર્યા, સુખીયા ન ઈદં નરીદં, સહુણે;

સુખી એક અપરિગ્રહી, સાધુ સુજસ સમકંદં, સહુણે;

પરિગ્રહ-મમતા પરિહરે.

આ શ્લોકના મનન પર દુનિયાના એક મહાન પ્રશ્નનો આધાર છે અને તે પર વિવેચન કરતાં વિચારની વધારે જરૂર છે. એનું રહસ્ય સમજી, તદનુસાર સંતોષ રાખવા ચત્ન કરવો બહુ જ જરૂરનો છે, એટલું જ નહિ પણ સંસારસમુદ્ર પાર ઊતરવાનો સીધો અને સિદ્ધ ઉપાય છે.

પરીષદસહન-સંવર

શીતાતપાઘાન્ન મનાગપીહ, પરિષદાંશ્ચેત્ક્ષમસે વિસોદુમ્ ।

કથં તતો નારકગર્ભવાસ-દુઃસ્વાનિ સોઢાસિ ભવાન્તરે ત્વમ્ ? ॥ ૩૦ ॥ (ઉપજાતિ)

“આ ભવમાં જરા પણ ઠંડી, તાપ વગેરે પરીષદો સહન કરવાને શક્તિમાન થતો નથી, તો પછી ભવાંતરમાં નારકીગતિનાં તેમ જ ગર્ભવાસનાં દુઃખો કેવી રીતે સહન કરીશ ?” (૩૦)

વિવેચન—હવે જુદા જુદા વિષયો ઉપર પ્રકીર્ણ શ્લોકોમાં ઉપદેશ આપે છે. એનું

લક્ષ્ય મુનિજીવન છે અને બહુધા એક વિષય બીજા વિષય સાથે ખાસ સંકલના ધરાવતો હોય એવું ધોરણ નથી; છતાં આ અને હવે પછીના આઠ શ્લોકમાં પરીષદ સહન કરવાનો મુખ્ય ઉપદેશ છે. હે મુનિ! જે દ્વારા નવાં કર્મો આવતાં અટકે એને શાસ્ત્રકાર 'સંવર' કહે છે. વિલાવદશામાં મનોવૃત્તિ ઘણું કરીને વિનાશને (અધો) માર્ગે જ ગમન કરે છે, કારણ કે તેના પર આધિપત્ય રાગ-દ્વેષ વગેરેનું હોય છે. આ જીવને પ્રતિકૂળ વિષયો મળે છતાં પણ ચલાવી લેતાં શીખવું અને રાગાદિ શત્રુઓનો દોર અટકાવવો એ સંવરનું કામ છે અને તે ખાસ કરીને પરીષદોને જીતવાથી જ બની શકે તેમ છે. એ પરીષદો જૈન શાસ્ત્રકાર ખાવીશ ગણાવે છે, જેમાંના કેટલાક અતુકૂળ પણ હોય છે. એનું સામાન્ય સ્વરૂપ આ જ અધિકારમાં આગળ આવે છે. *એ પરીષદ સહન કરવાથી નવીન કર્મો અટકી પડે છે અને પૂર્વોપાર્જિત પ્રબળ કર્મો ક્ષય પામે છે, એ બહુ જ મોટો લાભ થાય છે. હે મુનિ તારા જીવનમાં આ પરીષદસહન તો બહુ જ અગત્યનો જ ભાગ ભજવે, એમ હોવું જોઈએ અને, યાદ રાખજે કે, જો અત્ર તે ખુશીથી સહન કરવામાં પાછો પડીશ તો કુંભીપાક અથવા ગર્ભવાસનાં દુઃખો તો ખમવાં જ પડશે. ફર એટલો કે અત્ર સ્વવશથી માત્ર થોડો વખત પરીષદો સહન કરવા પડશે, જ્યારે ભવાંતરમાં એથી વિપરીત થશે. * (૩૦; ૨૧૧)

વિનાશી દેહ; જપ-તપ કરવાં

મુને ! ન કિં નશ્વરમસ્વદેહમૃત્પિષ્ઠમેનં સુતપોત્રતાઘૈઃ ।

નિપીઢ્ય મીતિર્મવદુઃસ્વરાશેહિત્વાત્મસાચ્છૈવસુખં કરોષિ ? ॥ ૩૧ ॥ (ઉપજાતિ)

“હે મુનિ! આ શરીરરૂપી માટીનો પિંડ નાશવંત છે અને પોતાનો નથી. તેને ઉત્તમ પ્રકારનાં તપ અને વ્રતો કરીને પીડા આપી, અનંત ભવમાં પ્રાપ્ત થનારાં દુઃખો ફર કરીને, મોક્ષસુખને આત્મ-સન્મુખ કેમ કરતો નથી?” (૩૧)

વિવેચન—શરીર ઉપયોગી છે, પણ તેનાથી ધર્મસાધન, ઉચ્ચ મનોવૃત્તિ અને શુદ્ધ વ્યવહારમય જીવન વહન કરી શકાય તો જ. એ નાશવંત અને ક્ષણિક છે એ આપણે પાંચમા અધિકારમાં દેહમત્વત્યાગના વિવેચનમાં જોઈ ગયા. એ પોતાનું નથી એ તો સ્વતઃસિદ્ધ છે; જો તારું હોત તો તારી સાથે આવત, પણ અનેક મિત્ર, સગા કે સંબંધીનાં દષ્ટાંતો જોઈ, ચોક્કસ થાય છે કે એ તો અત્ર રહી જાય છે, ત્યારે, વાસ્તવિક રીતે તો, એ એક માટીનો પિંડ છે. ત્યારે એ માટીના પિંડને ધર્મવ્યવહારરૂપ ચાક પર ચઢાવી તપ જપ, વ્રત, ધ્યાન વગેરે આકૃતિ આપી, જ્યાં સુધી એ પાત્ર ચાલે ત્યાં સુધી, એને તારા ખરા ઉપયોગમાં શા માટે લેતો નથી? એ સમજણ રાખીશ તો એ પિંડથી દુઃખનો અત્યંતાભાવ થશે અને તેથી જ અનંત સુખ પ્રાપ્ત થશે અને સંસારનો પ્રસંગ જ ફર

* જુઓ આગળ શ્લોક ૩૮ની નોટ.

x જુઓ આગળ શ્લોક ૩૫.

જશે. મત કે તપાદિક કરવાથી શરીર તંદુરસ્ત રહે છે અને પરભવે મહાસુખ મળે છે, એમ એવડો લાલ થાય છે. (૩૧; ૨૧૨)

ચારિત્રકષ્ટ (વિરુદ્ધ) નારકી-તિર્યંચનાં કષ્ટો

યદ્વત્ર કષ્ટં ચરણસ્ય પાલને, પરત્ર તિર્યંચનકેષુ યત્પુનઃ ।

તયોર્મિથઃ સપ્રતિપક્ષતા સ્થિતા, વિશેષદૃષ્ટ્યાઽન્યતરં જહીહિ તત્ ॥૩૨॥ (વંશસ્થવિલ)

“ચારિત્ર પાળવામાં આ ભવમાં જે કષ્ટ પડે છે અને પરભવમાં નારકી અને તિર્યંચ ગતિમાં જે કષ્ટ પડે છે, તે બંનેને અરસપરસ પ્રતિપક્ષીપણું છે, માટે સમજાવું વાપરીને એમાંથી એકને તણ દે.” (૩૨)

વિવેચન—ચારિત્ર એટલે વર્તન. શુદ્ધ વર્તન રાખવામાં અને આત્મશુભરમણતા કરવામાં અભ્યાસકાળે કેટલુંક સહન કરવું પડે છે; ખાસ કરીને કેટલીક વાર તાત્કાલિક લાભનો ભોગ આપવો પડે છે. એ ‘ચારિત્ર’નો જૈન પરિભાષામાં ‘સાધુજીવન’ એવો એક અર્થ થાય છે અને તે જીવન પાળવામાં ઉપાધિત્યાગ, પરિચ્છેદ્યાગ, ગૃહત્યાગ, સ્વાદિષ્ટ ભોજનનો ત્યાગ, ભૂમિશય્યા, અપ્રતિબદ્ધ વિહાર, કેશનો લોચ વગેરે અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ સહન કરવાં પડે છે. આ સર્વ વ્યાવહારિક કષ્ટ છે, હવે ખીજી બાજુએ નારક તથા તિર્યંચનાં દુઃખો સુપ્રસિદ્ધ છે. નારકીના જીવોને સહેવાં પડતાં કુલીપાક, વૈતરણી વગેરેનાં દુઃખો અને જાનવરોને સહેવાં પડતાં વધ, બંધન, પ્રહારાદિનાં દુઃખો અન્યત્ર વર્ણવ્યાં છે. * આ પણ કષ્ટ છે. હવે ચારિત્રનાં અને પરભવનાં દુઃખોને પરસ્પર વિરોધ છે. એટલે કે એક હોય ત્યાં બીજું નહિ, એમ છે. જેઓ અત્ર ચારિત્ર પાળી અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો સહન કરે છે, તેઓ આવતા ભવમાં મનુષ્ય કે દેવગતિ પામે છે, અને વધારે સ્થિરતાવાળો જીવ તો મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત કરે; જ્યારે અત્ર વ્યસન સેવનાર, વિષયી, કષ્ટવ્યવહારવાળા જીવોને પરત્ર દુર્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. હે મુનિ! આ બે પ્રકારનાં કષ્ટો છે, તેમાંથી એક પ્રકારનાં તો સહેવાં જ પડશે; માટે વિવેકપૂર્વક વિચાર કરી એમાંથી એક ગ્રહણ કરી લે, એવી અમારી ખાસ ભલામણ છે. બંને પ્રકારનાં કષ્ટમાંથી કયા કષ્ટનું જોરવધારે છે, કયાં વધારે વખત ચાલે છે અને કયાં શુભ શશિની પરંપરા ઉત્પન્ન કરે છે—એ સર્વ બાબત પર વિચાર કરી એ એમાંથી એક વસ્તુ ગ્રહણ કર, અથવા, શ્લોકની ભાષામાં કહીએ તો, એમાંથી એક કષ્ટ ત્યાગ કરવાનો નિર્ણય કર. (૩૨; ૨૧૩)

અમાદજન્ય સુખ (વિરુદ્ધ) સુક્રિતનું સુખ

શમત્ર યદ્વિન્દુરિવ પ્રમાદજં, પરત્ર યચ્ચાન્ધિરિવ દ્યુમુક્તિજમ્* ।

તયોર્મિથઃ સપ્રતિપક્ષતા સ્થિતા, વિશેષદૃષ્ટ્યાઽન્તરદ્ગૃહાણ તત્ ॥૩૩॥ (વંશસ્થવિલ)

* જુઓ અધિકાર આઠમો, ચતુર્ગતિદુઃખવર્ણન.

× દ્યુમુક્તિગમિતિ પાઠાન્તરમ્ ।

“આ ભવમાં પ્રમાદથી જે સુખ થાય છે તે બિંદુ જેટલું છે અને પરભવમાં દેવ લોક અને મોક્ષ સંબંધી જે સુખ થાય છે તે સમુદ્ર જેટલું છે; આ બંને સુખને પરસ્પર પ્રતિપક્ષીપણું છે, માટે વિવેક વાપરીને, બેમાંથી એકને તું અહંભુ કર.”

વિવેચન—ભાવ ઉપરના પ્રલોકને મળતો જ છે. મઘ, વિષય, કથાચાદિકમાં સુખ થોડું, થોડા વખતનું અને પરિણામે દુઃખ લાવનારું હોય છે; જ્યારે સ્વર્ગ કે મોક્ષનાં સુખ અનુક્રમે લાંબા કે અનંત-ચિરસ્થાયી અને ખરા સુખનો જ ખ્યાલ કરાવનારાં છે. આ બંને સુખને વિરોધ છે : એક હોય ત્યાં બીજું ન હોય. માટે વિવેક રાખી, વિચાર કરીને, પ્રમાદનું કે સ્વર્ગ-મોક્ષનું સુખ મેળવવા નિશ્ચય કર. (૩૩; ૨૧૪)

આચિન્નનિયંત્રણાનું દુઃખ (વિરુદ્ધ) ગર્ભાવાસ વગેરેનું દુઃખ
નિયંત્રણા યા ચરણેઽત્ર તિર્યક્સ્ત્રીગર્ભકુમ્ભીનરકેષુ યા ચ ।

તયોર્મિથઃ સપ્રતિપક્ષભાવાદ્વિશેષદૃષ્ટ્યાઽન્યતરાં ગૃહાણ ॥ ૩૪ ॥ (ઉપજાતિ)

“આચિન્ન પાળવામાં, આ ભવમાં તારા પર નિયંત્રણા* થાય છે; અને પરભવે તિર્યંચ ગતિમાં, સ્ત્રીના ગર્ભમાં, અથવા નારકીના કુંભીપાકમાં નિયંત્રણા (કષ્ટપરાધીનપણું) થાય છે, આ બંને નિયંત્રણાને પરસ્પર વિરોધ છે, માટે વિવેક વાપરીને બેમાંથી એક અહંભુ કર.” (૩૪)

વિવેચન—સ્પષ્ટ છે. બેમાંથી એક પ્રકારનું કષ્ટ સહન કરવું જ પડશે. અત્ર Choice between the two evils—જે દુઃખમાંથી એકને પસંદ કરી લેવાનું છે. નારકી કષ્ટ કે તિર્યંચનું કષ્ટ બહુ સખત છે અને દીર્ઘકાળનું છે; જ્યારે સાધુજીવનમાં નિયંત્રણાનું કષ્ટ એ અતિ અલ્પ, અલ્પ સમય ચાલે તેવું અને ભવિષ્યમાં હિત કરનારું હોય છે. સર્વ પ્રકારનો વિચાર કરી, બેમાંથી એક અહંભુ કરવા તત્પર થવું. તાત્કાલિક સુખથી લેવાઈ જઈશ નહિ, પરિણામસુખ પર વિચાર કરવું. (૩૪; ૨૧૫)

પરીપહ સહન કરવાનો ઉપદેશ (સ્વવશતામાં સુખ)

સહ તપોયમસંયમયન્ત્રણાં, સ્વવશતાસહને હિ ગુણો મહાન્* ।

પરવશસ્ત્વતિ ભૂરિ સહિષ્યસે, ન ચ ગુણં बहुमाप्स्यसि कञ्चन ॥ ૩૫ ॥ (હુતવિલમ્બિત)

“તું તપ, યમ અને સંયમની નિયંત્રણા સહન કર. પોતાને વશ રહીને (પરીપહાદિતું દુઃખ) સહન કરવામાં મોટો શુભ છે; પરવશ પડીશ ત્યારે તો દુઃખ બહુ ખમવું પડશે અને તેનું ફળ કાંઈ પણ થશે નહિ.” (૩૫)

વિવેચન—તપ બાર પ્રકારનાં છે : છ બાહ્ય અને છ આંતરંતર. બાહ્ય તપમાં ઉપવાસ વગેરે આવે છે અને આંતરંતર તપમાં પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે આવે છે. તેના ઉપર અગાઉ

* વ્રત વગેરેને લીધે સહન કરવું પડતું કષ્ટ તથા તીર્થંકર મહારાજ, ગુરુમહારાજની આજ્ઞાનું પરાધીનપણું. x ગુણો મહાન્ इति स्थाने शिव गुण इति वा पाठः ।

વિવેચન થઈ ગયું છે. યમ પાંચ છે : જીવવધત્યાગ, સત્યવચન-ઉચ્ચારણ, અસ્તૈષ (નષ્ઠ થયેલું, પડેલું, વિસ્મરણ થયેલું અથવા ફેંકેલું પરદ્રવ્ય ન લેવું તે, અથવા સર્વથા ચારે પ્રકારના અક્તનો ત્યાગ કરવો તે), અખંડ બ્રહ્મચર્ય અને ધનની મૂર્છાનો ત્યાગ. એટલે ટૂંકામાં કહીએ તો, પાંચ અભુવતોનું કે મહાવતોનું આદરવું એ યમ છે. સંયમ સત્તર પ્રકારે છે. ઉપર લખેલાં પાંચ મહાવતોનું આચરણ, ચાર કષાયનો ત્યાગ, મન-વચન-કાયાના યોગો પર અંકુશ અગર નિરોધ અને પાંચ ઈદ્રિયોનું દમન—એ સત્તર પ્રકારે સંયમ છે. આ તપ, યમ અને સંયમને પાળવામાં થતા બાહ્ય કષ્ટને ચત્રણ કહે છે. એ કષ્ટ તો છે, પણ તે સ્વકસ્તે વહોરેલું અને પરિણામે શુભ ફળ આપનાડું છે. એ દુઃખને, ભવિષ્યમાં મહાન લાભ દેનાર જાણી, સહન કરવામાં આવે, તો તેમાંથી પણ આનંદ મળે છે અને મનમાં શાંતિ રહે છે. વળી બીજી પદ્ધતિમાં કહે છે તે બહુ અગત્યનું છે. સ્વ-વશપણે સહન કરવામાં બહુ લાભ છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે:—

અવશ્યં યાતારશ્ચિરતરમુષિત્વાડપિ વિષયા,
વિયોગે કો ભેદસ્ત્યજતિ ન જનો યત્સ્વયમમૂન ।
વ્રજન્તઃ સ્વાતન્વ્યાદતુલપરિતાપાય મનસઃ,
સ્વય ત્યક્તા દ્યેતે શમસુખમનન્તં વિદધતે ॥

“ ઘણા વખત સુધી રહ્યા પછી પણ વિષયો આખરે તો જવાના જ છે. લોકો જે તેને પોતાની મેળે તજ ન દે, તોપણ તેનો વિયોગ થવાનો, તેમાં કાંઈ એ મત છે જ નહિ. જે તેઓ પોતાની મેળે જશે તો મન પર મહાશોકની અસર મૂકીને જશે; જ્યારે આપણે જે તેઓને તજ દઈએ તો તેઓ મહાશાંતિ આપે છે.” આ હકીકત અનુભવસિદ્ધ છે.

ઘડપણમાં ઈદ્રિયોના વિષયો, શરીરની નબળાઈથી તજવા પડે છે. ત્યાર પછી પૂર્વની ઈચ્છાને લીધે બાળચેષ્ટાઓ કરવી પડે છે. દાખલા તરીકે, ગાંઠિયાનો લોટ કરવો પડે છે અને પાનને સૂકીમાં મૂકી કાપવું પડે છે. મોટી વય સુધી વિષયો તજવાની ટેવ ન પડવાને લીધે આવી હાસ્થાસ્પદ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેને બદલે જે તે ઉન્નત પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં સ્વયમેવ વિષયોને તજવામાં આવે તો બહુ આનંદ થાય છે.

વળી, આ મનુષ્યલવમાં દશ, વીશ, પચીશ કે પચાસ વરસ સંયમ પાળી સ્વવશપણે જે આત્મવિભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું ફળ જ્યારે ચિરકાળ સુધીના સ્વર્ગમાં સુખ વા અનંત કાળ સુધીનાં મોક્ષનાં સુખ થાય છે ત્યારે અનુભવમાં આવે છે. અને અહીં જે તેમાં ગફલતી કરવામાં આવે છે, તો પરભવે પરવશપણે અત્યંત દુઃખ સહન કરવાં પડે છે અને કાંઈ લાભ પ્રાપ્ત થતો નથી. આવી રીતે આ જ લવમાં પરીવહ સહન કરવામાં જ્યારે અનેક પ્રકારના લાભ છે, ત્યારે તે પરભવ ઉપર મુલતવી રાખવામાં દેખીતું નુકસાન છે. એ બાબતનો વિચાર કરી અત્ર શુદ્ધ વર્તન રાખી તપ, જપ, ધ્યાન, સંયમ ઈદ્રિયદમન વગેરે બાબતમાં વારંવાર વધારો કરવા ચીવટ રાખવી યોગ્ય છે. (૩૫; ૨૩૬)

પરીષદ સહન કરવાનાં શુભ ફળ

અળીયસા સામ્યનિયન્ત્રણામુવા, મુનેઽત્ર કષ્ટેન ચરિત્રજેન ચ ।

યદિ ક્ષયો દુર્ગતિર્ગર્ભવાસગાઽસુલાવલેસ્તત્કિમવાપિ નાર્થિતમ્ ? ॥ ૩૬ ॥ (વંશસ્થવિલ)

“સમતાથી અને નિયંત્રણા (પરિષદસહન)થી થયેલા થોડા જ કષ્ટ વડે તેમ જ ચારિત્ર પાળવાને લીધે થયેલા થોડા કષ્ટ વડે જો દુર્ગતિમાં જવાની અને ગર્ભવાસમાં રહેવાની દુઃખ-પરંપરાનો ક્ષય થઈ જતો હોય, તો તો પછી તું શું ઈચ્છત પામ્યો નહિ ?” (૩૬)

વિવેચન—સમતા પ્રાપ્ત કરવા મનોનિબ્રહ્મ વગેરે કરવાં પડે છે. સમતા આત્મિક ધર્મ હોવાને લીધે, તે કરવામાં જરા પણ કષ્ટ પડતું નથી, જિલ્દું સહજ સ્વરૂપમાં રહેવાથી અને ઈન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ તજવાથી પરમ આનંદ અને સહજ આત્મિક શાંતિ જળવાઈ રહે છે અને સંકલ્પવિકલ્પરૂપ દાહજન્ય કષ્ટ થતું નથી; તેમ જ ચારિત્ર પાળવામાં બાહ્ય કષ્ટ છે, પણ આત્મસંતોષ અપરિમિત છે, એટલે એને કષ્ટ કહેવાય જ નહિ. છતાં તકરાર ખાતર એને થોડું કષ્ટ કહો તોપણ એનાથી જો પરભવમાં થનારી ગર્ભવાસની અને નરક, તિર્થંચગતિની અનંત વેદના મટી જતી હોય તો તો પછી ખીનું વધારે શું જોઈએ ?

શાસ્ત્રકાર અનેક સ્થાને વારંવાર કહે છે કે ચારિત્ર અને સમતાથી દુર્ગતિનો નાશ થાય છે અને મોક્ષનાં અનંત સુખ મળે છે. વળી, ઉપર ખરીસમા શ્લોકમાં પણ આપણે આચાર્યશ્રીના શ્રીમુખથી એ વચનની સત્યતા સાંભળી સ્વીકારી છે; તેથી ચારિત્રના કષ્ટને અને નરક-તિર્થંચના કષ્ટને પ્રતિપક્ષતા છે એ સ્પષ્ટ ભાસે છે. આવી રીતે થોડી ક્રિયા પણ બહુ લેખે લાગે છે, માટે તદનુસાર વર્તન કરવા પ્રયાસ કરવો. (૩૬; ૨૧૭)

પરીષદથી દૂર ભાગવાનાં માઠાં ફળ

ત્યજ સ્પૃહાં સ્વઃશિવશર્મલાભે, સ્વીકૃત્ય તિર્યહૂનરકાદિદુઃખમ્ ।

સુલાણુમિશ્ચેદ્વિષયાદિજાતૈઃ, સંતોષ્યસે* સંયમકષ્ટમીરુઃ ॥ ૩૭ ॥ (ઉપજાતિ)

“સંયમ પાળવાનાં કષ્ટથી ડરી જઈને વિષય-કષાયથી થતા અલ્પ સુખમાં જો તું સંતોષ પામતો હોય, તો પછી નરક-તિર્થંચગતિનાં આગામી દુઃખો સ્વીકારી લે અને સ્વર્ગ તેમ જ મોક્ષ મેળવવાની ઈચ્છાને તજ દે.” (૩૭)

વિવેચન—ઉક્ત અર્થનો વ્યતિરેક પણ કહે છે : હે સાધુ ! જો તને સંયમ કે જેમાં કષ્ટ નથી, તેમાં ખીડા લાગતી હોય અને વિષય સેવવામાં સુખ લાગતું હોય, તો પછી મોક્ષની આશા છોડી દે, તેની ઈચ્છા પણ છોડી દે અને નરક-તિર્થંચગતિનાં ભયંકર દુઃખો સ્વીકારી લે. અર્થ સ્પષ્ટ છે અને એમાં અંધકર્તાનો હૃદયભાવ સમજવા જેવો છે. જીવની

* પાઠાંતર સંતોષ્યતે એ પાઠ લેવો હોય ત્યારે કર્તા તરીકે આત્માને લઈ ખીનને ઉપદેશ આપ્યો છે એમ સમજવું.

વર્તમાન દશા સુધારવાની શુભ ઈચ્છામાં પ્રવૃત્ત થયેલા સૂરિ કટાક્ષરૂપે કડવી ઔષધિનું પાન કરાવે છે, એ બરાબર સમજીને એના આશય પ્રમાણે વર્તન કરવું. (૩૭; ૨૧૮)

પરીષદ સહન કરવામાં વિશેષ શુભ ફળ

સમગ્રચિન્તાર્તિહૃતેરિહાપિ, યસ્મિન્સુખં સ્યાત્પરમં રતાનામ્ ।

પરત્ર ચેન્દ્રાદિમહોદયશ્રીઃ, પ્રમાદસીહાપિ કથં ચરિત્રે ? ॥ ૩૮ ॥ (ઉપજાતિ)

“ચારિત્રથી આ ભવમાં સર્વ પ્રકારથી ચિંતા અને મનની આધિનો નાશ થાય છે, તેથી તેમાં જેને લય લાગી હોય તેઓને મોટું સુખ થાય છે અને પરભવમાં ઈંદ્રાસન કે મોક્ષની મહાલક્ષ્મી મળે છે. આ પ્રમાણે છે છતાં પણ આ ચારિત્રમાં શા માટે પ્રમાદ કરે છે ?”

વિવેચન—ચિંતા-રાજ્યભય ને ચોરભય.

આર્તિ-પોતાના અને બીજાના ભરણપોષણ વગેરેથી થતી માનસિક પીડા.

સાધુજીવનમાં મોટે ભાગે self-denial સ્વાત્મસંતોષ અને લભ્ય વસ્તુનો પણ ઈચ્છા-પૂર્વક ત્યાગ જોવામાં આવે છે. એ સ્વાત્મસંતોષ અને સ્વયં ત્યાગમાં કેટલો આનંદ છે તે આપણે અનેક પ્રસંગે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. એમાં ચિંતા કે બીજા કોઈ પણ પ્રકારની માનસિક ઉપાધિની ગેરહાજરી જોવામાં આવે છે. આ મોટા લાભ આગળ બીજી સર્વ વસ્તુઓ અલ્પ છે, નકામી છે, અવગણનાને યોગ્ય છે. એ માનસિક સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે ગમે તે પ્રકારની અગવડ સહન કરવી પડે તો પણ તેમાં પાછા હાંકવું જોઈએ નહિ. આ સ્થૂળ સુખ ઉપરાંત આત્મિક વૃત્તિ શુદ્ધ થવાથી નવીન કર્મબંધ થતો નથી અથવા થાય છે તો શુભ થાય છે. પ્રથમથી (કર્મબંધના અભાવે) મોક્ષલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે બીજાથી (શુભ કર્મબંધથી) ઈંદ્ર, મહર્દિક દેવ વગેરેની મહાલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે ચારિત્રથી સર્વત્ર આનંદ છે. ટીકાકાર તેટલા માટે જ કહે છે કે:—

न च राजभयं न च चौरभयं, न च वृत्तिभयं न वियोगभयम् ।

इहलोकसुखं परलोकसुखं, भ्रમणत्वमिदं રમણીયતરમ્ ॥

એટલે “સાધુજીવનમાં રાજભય, ચોરભય, વૃત્તિ (આજીવિકા)ભય કે વિયોગભય નથી; આ ભવમાં પણ સુખ છે અને પરભવમાં પણ સુખ છે; તેથી સાધુપણું રમણીય છે.”

આમ હકીકત છે, ત્યારે હું આત્મન્ ! તું સર્વ પ્રકારે લાલ કરે તેવા જીવનને પ્રાપ્ત કરવામાં અથવા પ્રાપ્ત કરીને તેનો નિર્વાહ કરવામાં શા માટે પ્રમાદ કરે છે ? (૩૮; ૨૧૯)

* * ૨૧૧-૨૧૬ સુધીના નવ શ્લોકો બહુ અસરકારક છે અને ખાસ યતિજીવને ઉદ્દેશીને લખાયા છે. એમાં પરીષદસહન અને પ્રમાદત્યાગનો વિષય મુખ્ય છે. એ બાવીશ પરીષદ સહન કરવાથી મુનિજીવન સફળ થાય છે. એ બાવીશ પરીષદ નીચે પ્રમાણે છે—

૧. સમતાથી ક્રુધા સહન કરવી.
૨. સમતાથી તૃષ્ણા સહન કરવી.
૩. સમતાથી ઠંડી-ટાઢ ખમવી.
૪. સમતાથી તાપ-ગરમી ખમવી.
૫. સમતાથી ડાંસ-મઢછરના ડાંસ ખમવા.
૬. વસ્ત્ર પ્રમાણોપેત રાખવાં.
૭. સંયમમાં અપ્રીતિ ન કરવી.
૮. સ્ત્રીસંસર્ગ સર્વથા તજવો.
૯. અપ્રતિબદ્ધ વિહાર કરવો.
૧૦. અભ્યાસના સ્થાનની મર્યાદા સાચવવી.
૧૧. ગમે તેવી શય્યાને લીધે રાગદ્વેષ ન કરવો.
૧૨. સમતાથી અન્યકૃત તિરસ્કાર સહન કરવા.
૧૩. સ્વવધ થાય તોપણ ધર્મત્યાગ ન કરવો.
૧૪. યોગ્ય યાચના કરતાં શરમાવું નહિ.
૧૫. યાચના કરતાં છતાં ન મળે, તોપણ મનની સમસ્થિતિ ખોવી નહિ.
૧૬. રોગની પીડા સમતાથી સહિવી.
૧૭. ડાભ-તૃષ્ણાદિકનો સ્પર્શ ખમવો.
૧૮. શરીરના મળ ઉપર ગુગુપ્સા કરવી નહિ. જયતિ શાસનમ્
૧૯. સત્કાર-આદર થાય કે નહિ, તેની ઢરકાર રાખવી નહિ અને થાય ત્યારે કુલાઈ જવું નહિ.
૨૦. જ્ઞાનીપણાને લીધે અહંકાર કરવો નહિ.
૨૧. અજ્ઞાનપણાથી ન આવડે, તો ભણતાં કંટાળવું નહિ.
૨૨. શ્રદ્ધા દઢ રાખવી.

એ બાવીશ પરીષદ મધ્યે અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ સર્વ પરીષદ સહન કરવાથી મહા-સંવર થાય છે, એટલે તે વખત ઢરમ્યાન જીવ તવાં કર્મો અહંણ કરતો નથી. એ સ્થૂળ પરીષદ છે એટલું જ નહિ પણ માનસિક પણ છે. એનો આભાસ મનોરાજ્યમાં તેવી જ પ્રખળતાથી થાય છે અને એની હાજરીથી જીવને બહુ વીરોધાસ થાય છે. એક એક પરીષદનું સ્વરૂપ ઢ્યાન રાખી વિચારવાથી જણાશે કે સ્થૂળ અગવડ સહન કરવામાં તૈયારી ખતાવવાથી આ જીવ બહુ સુખ મેળવી શકે છે. સાધુજીવને ઉવેશીને લખાયેલા આ વિચારો ઘણે અંશે ગૃહસ્થોને પણ અનુકરણીય છે. જેઓ પરભવ, આત્મા અને પુઢગળનો લિન્ન ભાવ અને પ્રત્યેકની લિન્ન લિન્ન હયાતી સ્વીકારતા હોય તેઓને જ આ આધ્યાત્મિક

આનંદ આવે એવું છે. એ વિષયમાં જિંડા જિતરવાની ખાસ જરૂર છે, પણ અત્ર તે તેવા વ્યવહારની હાજરી સ્વીકારીને જ અંત્યેષ્યના થઈ છે. આવા પ્રકારના આસ્તિક જીવોએ થોડા કષ્ટના ભોગે સદાનું મહાસુખ પ્રાપ્ત કરવા સારુ પ્રબળ પુરુષાર્થ ફેરવવો એ ખાસ જરૂરનું છે, એટલું જ નહિ પણ. મહાલાલકારક છે. આ 'યતિશિક્ષા'ના વિષયમાં વારંવાર પુનરાવર્તન આવે છે, પરંતુ તે દોષ નથી, કારણ કે આ અનાદિ મિથ્યાભ્યાસી જીવને શુદ્ધ ઉપદેશ વારંવાર ઠસાવવા સારુ ચોક્કસ ઈરાદાથી થયેલું એ પુનરાવર્તન છે, અને એનો આશય બહુ ગંભીર હોવા સાથે શુભ છે.

સુખસાધ્ય ધર્મકર્તવ્ય—પ્રકારાંતર

મહાતપોધ્યાનપરીષહાદિ, ન સત્ત્વસાધ્યં यदि धर्तुमीशः ।

तद्भावनाः किं समितीश्च गुप्तीर्धत्से शिवार्थिन्न मनःप्रसाध्याः ॥ ૩૧ ॥ (ઉપજાતિ)

“ઉચ્ચ તપસ્યા, ધ્યાન, પરીષહ વગેરે સત્ત્વથી સાધી શકાય તેવાં છે તે સાધવાને તું શક્તિમાન ન હોય, તોપણ ભાવના, સમિતિ અને ગુપ્તિ, જે મનથી જ સાધી શકાય તેમ છે, તેને હે મોક્ષાર્થી ! તું કેમ ધારણ કરતો નથી ?” (૩૧)

વિવેચન—નવ શ્લોકમાં પરીષહ સહન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. છ માસાદિક તપસ્યા અને મહાપ્રાણાયામાદિક ધ્યાન તેમ જ મોટા ઉપસર્ગ, પરીષહો સહન કરવાનું કદાચ પંચમ કાળના પ્રભાવે હાલ શારીરિક બળ જેઓમાં ન હોય, તેઓ માટે પણ રસ્તા બંધ નથી; તેઓ પણ ધારે તો લાલ પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે. મન પર અંકુશ હોય, તો તેને અનુસારે ઈંદ્રિયદમન, આત્મસંયમ, ઘોગરુધન વગેરે શારીરિક કષ્ટ વગરનાં મહાવિકટ કાર્યો પણ બની શકે છે. તેથી જ ઉપર કહ્યું છે કે તારાથી માસખમણ વગેરે તપસ્યા, મહાપ્રાણવાયુદમન (મહાપ્રાણાયમ) વગેરે ધ્યાન અથવા સ્થળ બાવીશ પરીષહસહન વગેરે સહન કરવાનું ન બને તોપણ તારે ધર્મબુદ્ધિને અંગે ઉત્પન્ન થતી સંસારની અનિત્યતા ભાવની, તારું એકવપણું વિચારવું, શરીરને અશુચિનો પિંડ સમજી તેના પરથી મમત્ત ઘટાડવી વગેરે સુપ્રસિદ્ધ * બાર ભાવના ભાવવી એ તારું ખાસ કર્તવ્ય છે. તેમ જ પ્રથમ અધિકારમાં વર્ણવેલી મેત્રી, પ્રમોદ, કાટુષ્ઠ અને માધ્યસ્થ એ ચારે ભાવના નિરંતર ભાવવી એ પણ તારી ફરજ છે. એ ઉપરાંત કોઈ પણ વસ્તુ લેતાં—મૂકતાં, આદ્રતાં, ખેસતાં, ભોક્ષતાં ઉપયોગ રાખવો—એમાં સમિતિનો સમાવેશ થાય છે; જ્યારે મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ રાખવો એ ગુપ્તિ કહેવાય છે. એ સમિતિ-ગુપ્તિ ધારણ કરવી, તે તારા મનોબળ પર આધાર રાખે છે અને તું ધારીશ તો એને અંગે ઘણું કરી શકીશ. એ સંબંધમાં હજી આગળ વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવશે. (૩૬; ૨૨૦)

* જુઓ નીચેના આળીશમા શ્લોક પરનું વિવેચન.

લાવના-સંયમસ્થાન; તેનો આશ્રય

અનિત્યતાઘા મજ ભાવનાઃ સદા, યતસ્વ દુઃસાધ્યગુણેઽપિ સંયમે ।

જિઘત્સયા તે ત્વરતે હ્યયં યમઃ, * શ્રયન્ પ્રમાદાન્ મવાદ્ વિમેષિ કિમ્ ॥૪૦॥ (વંશસ્થવિલ)

“અનિત્યપણું વગેરે સર્વ લાવનાઓ નિરંતર લાવ; જે સંયમના (મૂળ તથા ઉત્તર) ગુણો મુશ્કેલીથી સાધી શકાય છે, તેમાં ચતન કર. આ યમ (કાળ) તને ખાઈ જવા માટે ઉતાવળ કરે છે; ત્યારે પ્રમાદનો આશ્રય કરતી વખતે તું શું સંસાર-બ્રમણથી ખીતો નથી?” (૨૪)

વિવેચન—બાર લાવનાની વધારે વિગત શાંતસુધારસ ગ્રંથમાં આપી છે :—

૧. આ સંસારમાં કોઈ વસ્તુ નિત્ય નથી, સર્વ નાશવંત છે, માત્ર આત્મા નિત્ય છે : આ અનિત્ય લાવના.
૨. આ જીવને જિનવચન સિવાય કોઈનો આધાર નથી, તે ધારે તો પોતાની સત્તા સિદ્ધ કરી, પોતાના પગ ઉપર ઊભો રહી શકે : આ અશરણુલાવના.
૩. આ સંસારમાં બ્રમણ કરતાં જીવ અનેક વખત રંક અને રાજા થાય છે, ભિક્ષુ અને ઇંદ્ર થાય છે, રોગી અને પુષ્ટ થાય છે; તેમ જ સંબંધમાં પશુ પુત્ર હોય તે પિતા થાય છે, સ્ત્રી હોય તે માતા થાય છે, માતા સ્ત્રી થાય છે વગેરે અનેક પ્રકારની વિચિત્રતા થયા જ કરે છે : આ સંસારલાવના.
૪. આ જીવ એકલો આબ્ય છે, એકલો જવાનો છે, એનું કોઈ નથી, એ કોઈનો નથી; એની સાથે કોઈ જવાનું નથી : એ એકત્વલાવના.
૫. જેને હે આત્મન્ ! તું તારું ગણે છે, તારાં ગણે છે, તે તારું નથી કે તારાં નથી. પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ પર છે, ત્રિનાશી છે, ત્યાજ્ય છે; તેમ જ સગાંસ્નેહી, સ્ત્રી, પુત્રાદિ પશુ તારાં નથી, તું સર્વથી ભિન્ન છે : આ અન્યત્વલાવના.
૬. શરીર પર તને મહામોહ છે, પણ તેમાં અશુચિ ભરેલી છે, દુર્ગંધી વસ્તુથી તે ભરપૂર છે, તેમાંના એક પદાર્થ પર પણ પ્રીતિ થાય તેવું નથી. માંસ, રુધિર, ચરબી, હાડકાં અને ચામડી એ સર્વ અપવિત્ર પદાર્થોનું તે બનેલું છે, માટે શરીર પર મમત્વ છોડી દેવું : આ અશુચિલાવના.
૭. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને મન-વચન-કાંચાના યોગેથી જ કર્મબંધ થાય છે એ કર્મોનું શુભાશુભપણું સમજવું અને એનો પ્રવાહ વિચારવો એ આશ્રવલાવના કહેવાય છે.
૮. તેવી જ રીતે સમિતિ, ગુપ્તિ, ચતિધર્મ, ચારિત્ર, પરીવહસહન વગેરેથી કર્મબંધ થતો

* હ્યયં યમ इति स्थानेऽसंयमः इति पाठः प्रसिद्धार्थः ।

અટકે છે, કર્મનું પ્રવેશદ્વાર બંધ થાય છે. એ સંબંધી વિચાર કરવો એને સંવર-ભાવના કહેવામાં આવે છે.

૯. એ ઉપરાંત આત્મપ્રદેશ સાથે લાગેલાં બૂનાં કર્મોને બાહ્ય-આલ્યંતર તપ કરીને ખેરવી નાખવાં, એનો વિપાકોદય થવા દેવો જ નહિ, એ પ્રબળ પુરુષાર્થને નિર્જરા કહેવામાં આવે છે. એની વિચારણાને નિર્જરાભાવના કહેવામાં આવે છે.

૧૦. વિશ્વમંડળની રચના, નરકના પાથડા તથા આંતરનું સ્વરૂપ, મૃત્યુલોકનો પ્રદેશ, બાર દેવલોક, ઐવેયક, અનુત્તર વિમાન અને મોક્ષનું સ્થાન, તેમાં રહેલા જીવો અને તે સર્વ સાથે પોતાના સંબંધ અને તે સર્વ સ્થળમાં થયેલાં અનંતવાર જન્મ મરણ વિચારવાં એ વિશ્વરચનાભાવના.

૧૧. ધર્મ જીવને દુર્ગતિમાં પડતો બચાવે છે; એ કરતી વખત મનમાં આનંદ થાય છે અને કોઈને નુકસાન થતું નથી. એ ધર્મ દાન, શીલ, તપ અને ભાવ એ ચાર રૂપે, અથવા સાધુના દશ યતિધર્મરૂપે, શ્રાવકનાં બાર વ્રત તેમ જ એકવીસ શુભ-રૂપે, માર્ગાનુસારીના પાંત્રીશ શુભરૂપે, એમ અનેક રૂપે શાસ્ત્રમાં વર્ણવેા છે, તેને કહેનાર ઉત્તમ પુરુષોની દુર્લભતા વિચારવી એ ધર્મભાવના.

૧૨. શુદ્ધ દેવ, શુરુ અને ધર્મને ઓળખવા મુશ્કેલ છે, ઓળખીને તેને પૂજવા, વાંદવા ને આરાધવા એ વધારે મુશ્કેલ છે, પરંતુ તે જ ખરું કર્તવ્ય છે, એ સાધક અરિહંત ભાવના,

આ બાર ભાવના નિરંતર ભાવવી. એ ઉપરાંત મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ભાવનાઓ ખાસ નિરંતર ભાવવી. (એનું સ્વરૂપ પ્રથમ અધિકારમાં અને શાંત સુધારસમાં * સ્પષ્ટ કર્યું છે.)

હે સાધુ ! તારે ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરી બહુ સારી રીતે પાળવી જોઈ એ. એ દરેકના સિત્તર સિત્તર ભેદ લખતાં લ'બાણુ થાય તેમ છે, છતાં પણ સંક્ષેપથી એ સિત્તર ભેદનું સ્વરૂપ અત્ર બતાવીએ છીએ, કારણ કે એ સાધુજીવનમાં બહુ જ ઉપયોગી છે.

પ્રથમ ચરણસિત્તરીના ૭૦ ભેદ બતાવીએ છીએx

વયસમણધમ્મ સંજમ, વેયાધચ્ચં ચ વંમગુત્તીઓ ।

નાણાઈતિયં તવ કોહનિગ્ગહાઈં ચરણમેયં ॥

પાંચ મહાવ્રત—એ સુપ્રસિદ્ધ છે. સાધુએ લેવાનાં પાંચ મહાવ્રતો.

દશ યતિધર્મ—એ બહુ જ ઉપયોગી છે. એ યતિજીવન જ છે :-

* શાંતસુધારસ ગ્રંથ બે ભાગમાં શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભાએ (ભાવનગર) પ્રકટ કરેલ છે.

x વિશેષ વિસ્તારથી આનું સ્વરૂપ બજાવવાના જિજ્ઞાસુએ 'પ્રવચનસારોદ્ધાર' પ્રકરણરત્નાકર ભાગ ત્રીજાનાં પૃષ્ઠ ૧૬૦ થી ૨૨૮ સુધી જોવો.

૧. ક્ષમા ધારણ કરવી.
૨. અહંકારનો ત્યાગ કરવો.
૩. સરખતા રાખવી.
૪. લોભનો ત્યાગ કરવો.
૫. તપસ્યા કરવી.
૬. આશ્રવની વિરતિ કરવી.
૭. સત્ય ધારણ કરવું.
૮. સંયમમાં નિરતિચારપણું રાખવું
૯. ધનમમત્વ-ત્યાગ-ધનનો ત્યાગ કરવો.
૧૦. અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળવું.

વિગત માટે જુઓ પ્ર. ૭ પ્રશ્નમરતિ

સત્તર પ્રકારે સંયમ—પાંચ આશ્રવનું વિરમણ; નવા કર્મબંધ કરાવનાર પ્રાણ્ણતિપાતાદિ પાંચ મહાદોષોથી વિરામ પામવો; પાંચ ઈંદ્રિયોનું દમન; ચાર કપાયનો ત્યાગ; મન-વચન-કાયાના (ત્રણ) દંડથી વિરતિ—એ સત્તર પ્રકારે સંયમ છે. એ સિવાય બીજી રીતે પણ સત્તર લેદ ગણી શકાય છે. તેને માટે પણ “ પ્રવચનસારોદ્ધાર ” ગ્રંથનું પૃષ્ઠ ૧૬૪મું જોવું.

દશ પ્રકારે વડીલોનું વૈધાવચ્ચ—૧. આચાર્ય, ૨. ઉપાધ્યાય, ૩. તપસ્વી, ૪. નવદીક્ષિત શિષ્ય. ૫. રોગી સાધુ, ૬. સામાન્ય સાધુ, ૭. સ્થવિર, ૮. સંઘ, ૯. કુળ અને ૧૦. ગણ (એક વાચનાવાળા સાધુઓનો સમુદાય તે ગણ કહેવાય છે. ગણના સમૂહને કુળ કહે છે અને કુળના સમૂહને સંઘ કહે છે.) એ સર્વને અધિકાર અને યોગ્યતા પ્રમાણે આહાર આપીને, તેમની તબવીજ કરીને કે સેવા કરીને તેમને યોગ્ય સમાધિસાધન તૈયાર કરી આપવાં તે વૈધાવચ્ચ.

નવ બ્રહ્મચર્યગુણિ—એને શિયળની નવ વાડો કહે છે:—

૧. જે સ્થાનમાં સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસક હોય ત્યાં વસવું નહિ.
૨. સ્ત્રી સાથે કથા કરવી નહિ, સ્ત્રી સંબંધી કથા કરવી નહિ, સ્ત્રી સાથે એકલા વાત કરવી નહિ.
૩. સ્ત્રી જે આસન પર બેઠી હોય તે આસન પર સાથે બેસવું નહિ, તેના બેઠી ગયા પછી પણ તે આસન પર બે ઘડી સુધી બેસવું નહિ.
૪. સ્ત્રીના કોઈ પણ અવયવ ઉપર તાકીને જોવું નહિ. સામાન્ય રીતે જોવાઈ જાય તે દષ્ટિ ખેંચી લઈ તે અવયવની સુંદરતા સંબંધી ચિંતવના કરવી નહિ,
૫. દંપતિની કામવિકારાદિજન્ય વાત જે ઓરડાની પડખેના ઓરડામાં થતી હોય તેવા ઓરડામાં સૂવું કે બેસવું નહિ.
૬. અગાઉ સાંસારિક સુખવિલાસ લોગળ્યા હોય તે યાદ લાવવા નહિ.
૭. સ્નિગ્ધ, માદક વસ્તુ ખાવી નહિ; અવિકારી ખોરાક લેવો.
૮. અવિકારી ખોરાક પણ અધિક ખાવો નહિ, ફક્ત શરીરધારણ સારું નિર્વાહ પૂરતો જ લેવો.
૯. શરીરની વિભૂષા કરવી નહિ.

જ્ઞાનાદિ ત્રય—શુદ્ધ અવગોષ્ઠ, શુદ્ધ શ્રદ્ધા અને નિરતિચાર વર્તન.

ખાર તપસ્યા—છ ખાદ્ય અને છ આભ્યંતર:—

૧. ઉપવાસાદિ કરવા-ખાવું નહિ-તે અનશન, ૨. ઓછું ખાવું તે જીણોદરિકા,
૩. ઓછી વસ્તુઓ ખાવી તે વૃત્તિસંદ્ધેષ, ૪. વિગચત્યાગ કરવી તે રસત્યાગ,
૫. શરીરને જે કિચાથી ફૂલેશ થાય-કષ્ટ પડે-તે કાયકલેશ, ૬. શરીરનાં અંગોપાંગ સંકેચી રાખવાં તે સંલીનતા.

૧. પ્રાચશ્ચિત્ત, ૨. વિનય, ૩. વૈચાવચ્ચ, ૪. જ્ઞાનાભ્યાસ, ૫. ધ્યાન અને ૬. ઉત્સર્ગ.
ચાર કષાયત્યાગ.

—એ ચરણુસિત્તરીના ૭૦ લેદ થયા.

હવે કરણુસિત્તરીના ૭૦ લેદ લખીએ છીએ :—

ચાર—પિંડ, શય્યા, વસ્ત્ર અને પાત્ર અકલ્પનીય લેવાં નહિ.

પિંડવિશુદ્ધિના ૪૨ દોષરહિત આહાર લેવો.

સોળ દોષ પિંડની ઉત્પત્તિને લગતા છે.

પિંડ શુદ્ધ હોય તોપણ સંભોગમળથી સોળ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે.

દશ દોષ એષણુને લગતા છે. શુદ્ધ આહારને લેતી વખતે જોવાતા શંકા વગેરે દોષો.

જેનમ્ જયતિ શાસનમ્

(એ ઝેંતાળીશ દોષતુ' સ્વરૂપ ખડુ વિસ્તારથી સમજવા યોગ્ય છે. અત્ર લખતાં અંથગૌરવ થાય તેમ છે, તેથી લખ્યું નથી. જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર, પ્રકરણ-રત્નાકર, ભાગ ૩જો, પૃષ્ઠ ૧૬૮; તેમ જ ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા-ભાષાન્તર, પ્રસ્તાવ ચોથાતું પરિશિષ્ટ.)

પાંચ સમિતિ—

૧. સાડાત્રણ હાથ આગળ દષ્ટિ રાખી, જોઈ ને ચાલવું.
૨. નિર્દોષપણે સત્ય અને સર્વને અભિમત થાય તેવું, થોડું પણ સુદ્ધાસર અને હિતકારી જોલવું.
૩. દોષ વગરનાં આહાર-પાણી વગેરે લેવાં.
૪. વસ્તુઓ લેતાં-મૂકતાં પ્રમાણનાદિ ઉપયોગ રાખવો.
૫. લઘુશંકા, વડીશંકા વગેરે કરતાં ભૂમિશોધન કરવું.

ખાર ભાવના—તેનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી ઉપર આવી ગયું છે. વિશેષ માટે જુઓ શ્રી શાંતસુધારસ.

બાર સાધુની પ્રતિમા—વજ્રઋષભનારાચસંઘયણવાળો, ધીરજવાળો, સત્વવંત પ્રાણી, શાસ્ત્રમાં બતાવેલી વિધિ પ્રમાણે, મુનિની બાર પ્રતિમા વહન કરે. વિસ્તારથી સ્વરૂપ સદરહુ પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રંથના પૃષ્ઠ ૨૧૭થી જોઈ લેવું.

પાંચ ઇન્દ્રિયનિરોધ—સ્પષ્ટ છે.

પચીસ પ્રતિલેખના :—સવારે, બપોરે અને સાંજે સર્વ ઉપકરણોની પ્રતિલેખના કરવી. (જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર, પૃષ્ઠ ૨૨૫).

ત્રણ ગુપ્તિ—મન-વચન-કાયાના યોગો પર અંકુશ રાખવો, અગર તેમને રુંધવા.

ચાર અભિગ્રહ—દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી અભિગ્રહ-નિયમ કરવા તે.

ચરણસિત્તરી નિત્ય અનુષ્ઠાન છે અને કરણસિત્તરી પ્રયોજનવશાત્ પ્રાથમ અનુષ્ઠાન છે.

આ સર્વ સાધુયોગ્ય કર્તવ્યમાં તું પ્રવૃત્તિ કરજે. પ્રમાદથી સંસાર વધતો જાય છે, મૃત્યુ નજીક આવતું જાય છે અને ગયેલ વખત ફરી મળતો નથી; તેમ જ આ મનુષ્ય દેહ ફરીને મળવો મહાદુર્લભ છે. (૪૦; ૨૨૧)

યોગરુંધનની આવશ્યકતા

* હૃતં મનસ્તે કુવિકલ્પજાલૈર્વચોઽપ્યવઘૈશ્ચ વપુઃ પ્રમાદૈઃ ।

લઘ્વીશ્ચ સિદ્ધીશ્ચ તથાપિ વાઙ્મચ્ચ, મનોરથૈરેવ હ્રા હતોઽસિ ॥ ૪૧ ॥ (ઉપજાતિ)

“તારું” મન ખરાબ સંકલ્પ-વિકલ્પથી હણાયેલું છે, તારાં વચન અસત્ય અને કઠોર ભાષણથી ખરડાયાં છે અને તારું શરીર પ્રમાદથી ખગડયું છે, છતાં પણ તું લબ્ધિ અને સિદ્ધિની વાંછા કરે છે. ખરેખર! તું (મિથ્યા) મનોરથથી હણાયો છે.”

વિવેચન—“મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું” એ મહાન નિયમની સત્યતા ચિત્તદમન અધિકારમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ. એવી જ રીતે વચન અને કાયાનો નિગ્રહ કરવાની જરૂરિયાત પણ આપણે જોઈ ગયા છીએ. એ ત્રણે યોગોને છૂટા મૂકીને પછી લબ્ધિ-સિદ્ધિની ઇચ્છા રાખવી એ તદન મિથ્યા છે, અસંભવિત છે, અવિચારી છે. એવે પ્રસંગે લબ્ધિ થવાની કે સિદ્ધિ થવાની ઇચ્છા રાખવી, એ મનમાં નકામો ફ્લેશ કરાવનાર થઈ પડે છે; એતું પરિણામ કાંઈ આવતું નથી અને ખેદ થવાથી ઊલટી આત્મ-અવનતિ

* પ્રથમપદ્ધક્તિસ્થાને “દગ્ધં મનો મે કુવિકલ્પજાલૈઃ” ચતુર્થપદ્ધક્તિસ્થાને “મનોરથૈ-રેવ હ્રા શ્રિહમ્યે” इति वा पाठः । આ પાઠાંતરમાં ખીજ પુરુષને ઉદ્દેશીને કહેવાને બદલે આત્માને ઉદ્દેશીને પ્રથમ પુરુષમાં તે જ ભાવ કહે છે. એ પાઠ પણ સમીચીન છે. એનો અર્થ “મારું” મન કુવિકલ્પોથી બળા ગયું છે, વચન અસત્ય અને કઠોર ભાષણથી ખરડાયાં છે અને શરીર પ્રમાદથી ખગડયું છે; છતાં પણ લબ્ધિ-સિદ્ધિની વાંછા કરીને અરેરે! હું મનોરથથી હણાયો છું.” આ અર્થનો ભાવ સમજવ્ય તેવો છે અને માટે જુઓ ચાલુ અધિકારનો શ્લોક ૧૮મો. ઉપર મૂળમાં જે પાઠ બતાવ્યો છે તે આની પછીના ત્રણ શ્લોકને અનુરૂપ છે તેથી તે વધારે બંધબેસતો છે.

થાય છે. માટે ત્રણે યોગને મોકળા મૂકી દઈ લઙ્ઘિસિદ્ધિ મેળવવાના નકામા મનોરથો કરવા જ નહિ. શ્રી ગૌતમસ્વામીને લઙ્ઘિઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી, એ આપણે જાણીએ છીએ, પરંતુ એનું યોગવશીકરણ એટલું તો ઉત્તમ હતું કે વીરપ્રભુ પર રાગ ન હોત, તો પરમ જ્ઞાન પણ ઘણું જલદી મેળવી શક્યા હોત. હે સાધુ! યોગને વશ કરવાની બહુ જ જરૂર છે. સંસારદુઃખનો આત્મિક નાશ અને સિદ્ધિ-લક્ષ્મીનો પ્રસાદ તેનાથી બહુ જ જલદી પ્રાપ્ત થાય છે એટલું ધ્યાનમાં રાખી યોગશુભિ માટે હવે જરા ધ્યાન રાખી નીચેના ત્રણ શ્લોક વાંચ. (૪૧; ૨૨૨)

મનોયોગ પર અંકુશ-મનોગુપ્તિ

મનોવશસ્તે સુખદુઃખસજ્જ્ઞમો, મનો મિલેયૈસ્તુ તદાત્મકં ભવેત્ ।

પ્રમાદચૌરૈરિતિ વાર્યતાં મિલચ્છીલાઙ્ગમિત્રૈરનુષજ્જયાનિશમ્ ॥ ૪૨ ॥ (બંદાસ્થ)

“તને સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ થવી એ તારા મનને વશ છે. મન જેની સાથે મળે છે તેની સાથે એકાકાર-એકમેક થઈ જાય છે; તેથી પ્રમાદરૂપ ચોરને મળતા તારા મનને રોકી રાખ-અટકાવ, અને શીલાંગરૂપ મિત્રોની સાથે તેને નિરંતર જોડ્યા કર.” (૪૨)

વિવેચન—મન એ મનુષ્યાણાં કારણં બન્ધમોક્ષયોઃ । એ સૂત્રનું રહસ્ય ચિત્તમન અધિકારમાં આપણે જોઈ ગયા. કર્મબંધ પર સુખદુઃખનો આધાર છે અને બંધનું કારણ મન છે; તેથી સુખદુઃખપ્રાપ્તિ કરવી એ મનને વશ છે. આ એક હકીકત થઈ. એનું કારણ એ છે કે મન જેને મળે, તેના જેવું તે થઈ જાય છે. શાસ્ત્રકાર તેને તેલ સાથે સરખાવે છે. તેલ થોડું હોય પણ પાણીમાં નાખે તો જેમ ફેલાઈ જાય છે, તેમ સંસાર-સમુદ્રના જળમાં મનને મોકળું મૂક્યું હોય તો તે દોડાદોડ કરી મૂકે છે. વળી, તેલની સાથે જેવાં પુષ્પ મેળવીએ તેવી તેની ગંધ થાય છે; જિંચુ અત્તર પણ તેલ મળવાથી થાય છે, અને તેલમાં મેગરો, ચંબેલી વગેરે મેળવવાથી તેવી ગંધ થાય છે; માટે જો મનને સારી વસ્તુ સાથે મેળવવા પ્રયત્ન કરીશ, તો તે સારું થશે અને નહિ તો વિપરીત થશે.

તાદાત્મ્ય થવાને અંગે જળનું દૃષ્ટાંત જાણવા જેવું છે : જેમ પાણીમાં રંગ નાખ્યો હોય તો તે એકરૂપ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે સાંસારિક કાર્યોમાંનાં કોઈપણ સાથે મન-રૂપ જળને મેળવ્યું હોય, તો મન તેના જેવું થઈ જાય છે, તેમ જ શીલાંગ સાથે મન જોડ્યું હોય તો તે તદ્રૂપ થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે મનની સંબંધક વસ્તુ સાથે થતી તાદાત્મ્યરૂપ પ્રાપ્તિ તરફ ધ્યાન ખેંચી કહે છે કે હે યતિ! આ પ્રમાણે વસ્તુસ્વરૂપ છે, તેથી તારા મનને પ્રમાદની સોળત થવા દઈશ નહિ, નહિ તો એ પ્રમાદી બની જશે. એને તો શીલાંગ સાથે જોડી દેવું, સમતા; દયા, ઉદારતા, સત્ય, ક્ષમા, ધીરજ વગેરે સફળતા સાથે તેને જોડી દેવું અને બીજા કોઈ પણ પ્રકારનો નીચ સંબંધ તેને ન થાય તે ધ્યાનમાં રાખવું. (૪૨; ૨૨૩)

અ, ૩૬

મત્સરત્યાગ

ધ્રુવઃ પ્રમાદૈર્ભવવારિઘૌ મુને ! તવ પ્રપાતઃ પરમત્સરઃ પુનઃ ।

ગલે નિવદ્ધોરુશિલોપમોઽસ્તિ ચેત્કથં તદોન્મજ્જનમપ્યવાપ્સ્યસિ ॥ ૪૩ ॥ (વંશસ્થ)

“હે મુનિ! તું પ્રમાદ કરે છે તેને લીધે સંસારસમુદ્રમાં તારો પાત તો બાણે નક્કી જ છે; પણ વળી પાછો ઉપર મત્સર કરે છે તે ગળે બાંધેલી મોટી શિલા જેવો છે. ત્યારે પછી તો તું તેમાંથી બાંધો પણ કેવી રીતે આવી શકીશ?” (૪૩)

વિવેચન—‘પ્રમાદત્યાગ’ અધિકારમાં જોઈ ગયા કે પ્રમાદ કરવાથી સંસારસમુદ્રમાં પાત થાય છે. સાધુધર્મમાં આત્મજાગૃતિ રાખવી એ મુખ્ય ધર્મ છે. જાગૃતિ રાખ્યા વગરનો વ્યવહાર નિંદ છે, હેય છે, અધઃપાત કરાવનારો છે. આત્મજાગૃતિ ચૂકનાર પ્રમાદને વશ પડે છે અથવા પ્રમાદવશ પડેલો હોય તે આત્મજાગૃતિ કરી શકતો નથી. આ બંને વચન બરાબર સત્ય છે. સાધુને અપ્રમત્ત અવસ્થામાં રહેવાનું તેટલા માટે જ દુરમાન છે, * અને છદ્મસ્થપણામાં અપ્રમત્ત દશા તેમ જ પ્રમત્ત દશાની સ્થિતિના સંબંધમાં જે શાસ્ત્રકારનો લેખ છે, તે યથાસ્થિત છે. અત્ર તો વિશાળ અર્થવાણા પ્રમાદાચરણમાં—મદ, વિષય, કષાય વિકૃતા અને નિદ્રામાં—ન પડવાનો ઉપદેશ છે, એ પ્રમાદ કરનારો જીવ અવશ્ય વિકાસક્રમમાં નીચો પડી જાય છે અને સાથે જો મત્સર-ઈર્ષ્યા કરે, તો તો પછી અધઃપાત થતી વખત ગળે મોટો પથરો બાંધે છે, તેથી એનાથી તરીને ઉપર આવી જ શકાતું નથી અને બિચારો ક્ષણિક સુખ ખાતર, અનંત કાળ સુધી સંસારસમુદ્રને તળિયે સળડ્યા કરે છે.

અત્ર પર-મત્સર ન કરવો, પર-અવર્ણવાદ ન બોલવો અને પ્રમાદ ન કરવો એ ઉપદેશ છે. સાધુજીવનમાં આ ઉપદેશ ખાસ ઉપયોગી છે, પણ બીજાને તેનું ઉપયોગીપણું ઓછું નથી. (૪૩; ૨૨૪)

નિર્જરા નિમિત્ત પરીપહસહન

મહર્ષયઃ કેઽપિ સહન્યુદીર્યાપ્યુગ્રાતપાદીન્યદિ નિર્જરાર્થમ્ ।

કં પ્રસન્નાગતમપ્યઘ્નીયોઽપીચ્છન્ શિવં કિં સહસે ન મિશ્નો ! ॥ ૪૪ ॥ (ઉપજાતિ)

“જ્યારે મોટા ઋષિ-મુનિઓ કર્મની નિર્જરા માટે, ઉદીરણા કરીને પણ, આતાપનાદિ સહન કરે છે, તો તું મોક્ષની ઇચ્છા રાખે છે ત્યારે પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલ અત્યંત અલ્પ કષ્ટને પણ હે સાધુ! તું કેમ સહન કરતો નથી? (૪૪)

વિવેચન—કર્મનો ઉદયકાળ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં તેને પુરુષાર્થથી આકર્ષણ કરી

* સમય ગોચમ મા પમાયપ “ગૌતમ! સમય માત્ર પણ પ્રમાદ કરીશ નહિ.” એ વાક્ય પ્રમાદનું અત્યંત અનર્થકારીપણું બતાવવા માટે જ સમય સમય સરખા સૂક્ષ્મ કાળને માટે પ્રવર્તેલું છે: કેમ કે સમયપ્રમાણ ઉપયોગ છદ્મસ્થનો હોતો નથી, પણ અંતર્બુદ્ધિપ્રમાણ જ હોય છે.

લોગવી લેવાં તેને 'ઉદ્ધીરણા' કહે છે. (પૂર્વબદ્ધ કર્મોની નિર્જરા કરવા માટે તેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં તેને ઉદ્ધયમાં લાવી લોગવીને, આત્મપ્રદેશથી ખખેરી નાખવા માટે કષ્ટાદિ સહન કરવું તે 'ઉદ્ધીરણા' કહેવાય છે.) અફલુત આરિત્રવાળા મહાત્માઓ આત્મલાભની પ્રાપ્તિ માટે કષ્ટને શોધે છે, પરમાત્માની પ્રાર્થના કરે છે કે 'અમને એવાં કષ્ટ આપો,' 'વિપદઃ સન્તુ નઃ શશ્વત્'—અમને નિરંતર વિપત્તિ હો—આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને પણ શુદ્ધ દૃષ્ટિથી આત્મકલ્યાણ માટે વિપત્તિ લોગવનાર ધીર, વીર, પુરુષાર્થ કરનાર મધ્યાહને નદીની વેળામાં આતાપના લે છે, પોસ માસની ખરી ઠંડીમાં કપડાં વગર નદીના તીર જેવાં અતિ ઠંડીનાં સ્થળો ઉપર કાઉરસગ્ગ ધ્યાને રહે છે અને ખીન્ન અનેક કષ્ટ ખમે છે. મોક્ષસન્મુખ થવાની ઇચ્છા હોય તેને આ પ્રમાણે કરવાની ખાસ જરૂર છે. અને હે સાધુ! તારી ઇચ્છા તો તે જ પ્રાપ્ત કરવાની છે, છતાં જરા કષ્ટ પડે કે તું હાથવોચ કરે છે અથવા નિઃસાસા મૂકે છે એ તને છાજતું નથી. ઊંચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલાક સ્વાર્થનો પણ લોગ આપવો પડે છે, પરંતુ આમાં તો તેવું પણ કાંઈ નથી. આગનુક કષ્ટ પણ સહન કરવામાં તું પાછો શા માટે પડે છે? આને બદલે ઊંચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી, એ તો તારો સ્વાર્થ છે. (૪૪; ૨૨૫)

* * ૨૨૧-૨૨૫—આ પાંચ શ્લોકમાં સાધુગુણની મુખ્યતા બતાવી. એમાં ચરણ-સિત્તરી, કરણસિત્તરી, લાવનાની પ્રધાનતા અને મુખ્ય વૃત્તિએ નિર્બંધ શરીરવાળા વગેરે અસમર્થને માટે પણ ત્રણ ગુપ્તિનું પ્રબળ સાધન બતાવ્યું છે. એ અભ્યાસથી સાધ્ય વસ્તુ છે, એમાં બાહ્ય વસ્તુની સામગ્રી પૂર્ણપણે ન મળી હોય તોપણ ચાલી શકે છે. વળી, દુનિયામાં કોઈ પણ વસ્તુ એવી નથી કે જે અભ્યાસથી સાધી શકાય નહિ. ધર્મસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે—

एवं च विरतिरभ्यासेनाविरतिर्जीयते । अभ्यासादेव सर्वक्रियासु कौशल्यमुन्मिळति,
अनुभवसिद्धं चेदं, लिखनपठनसंख्यानगाननृत्यादिसर्वकलाविज्ञानेषु सर्वेषां, उक्तमपि—

अभ्यासेन क्रियाः सर्वा, अभ्यासात्सकलाः कलाः ।

अभ्यासाद् ध्यानमौनादि, किमभ्यासस्य दुष्करम् ? ॥

“વિરતિને અભ્યાસ પાડવાથી અવિરતિનો પરાજય થાય છે. અભ્યાસથી સર્વ ક્રિયામાં કુશળતા પ્રાપ્ત થાય છે. લેખન, પઠન, સંખ્યાન, ગાયન, નૃત્ય વગેરે સર્વ કળાવિજ્ઞાન અભ્યાસથી થાય છે, એ પ્રમાણે સર્વ વિક્રાનોને અનુભવસિદ્ધ છે. કહ્યું છે કે—“ અભ્યાસથી સર્વ ક્રિયાઓ થઈ શકે છે, અભ્યાસથી સર્વ કળાઓ પ્રાપ્ત કરાય છે, અભ્યાસથી ધ્યાન, મૌન વગેરે થાય છે, અભ્યાસની પાસે શું મુશ્કેલ છે ?”

આવી રીતે અભ્યાસ પાડવાની જરૂર છે. ગુપ્તિને પ્રવચનમાતા કહેવામાં આવે છે, તેનું કારણ પણ એ જ છે. એ યરાબર પ્રાપ્ત કરવાથી લગવાનની સર્વ આજ્ઞા પળાય છે. હવે પછીના તેર શ્લોકમાં મુનિને સીધી રીતે અને આશ્વેપરૂપે શિક્ષા આપી છે, તે બહુ

ઉપયોગી છે, તે પ્રકીર્ણ * હોવા સાથે યથાસ્થિત છે, તેથી તે પર ધ્યાન આપવાની ખાસ જરૂર છે.

યતિસ્વરૂપ-ભાવદર્શન

यो दानमानस्तुतिवन्दनाभिर्न मोदतेऽन्यैर्न तु दुर्मनायते ।

अलाभलाभादिपरीषहान् सहन्*, यतिः स तच्चादपरो विडम्बकः ॥४५॥ (इंद्रवंशा)

“જે પ્રાણી દાન, માન (સત્કાર), સ્તુતિ અને નમસ્કારથી ખુશી થઈ જતો નથી અને તેથી વિપરીતથી (અસત્ય, નિંદા વગેરેથી નાખુશ થતો નથી, અને અલાભ વગેરે પરીષદોને સહન કરે છે તે પરમાર્થથી યતિ છે; બાકી ખીલ્યો તો વેશવિડંબક છે.” (૪૫)

વિવેચન—કોઈ માણસ આદરસત્કાર કરે, સ્તુતિ કરે અને કોઈ તિરસ્કાર કરે, નિંદા કરે, તે બંને ઉપર એકસરખો જ ભાવ રહે, એ યતિસ્વરૂપ છે; એમાં ભાવધર્મનું સૂક્ષ્મ આચરણ થાય છે. માનસિક ક્ષેત્રમાં આવી રીતનો ઉચ્ચ ભાવ વર્તતો હોય અને શારીરિક ક્ષેત્રમાં અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સર્વ પરીષદ સહન કરવામાં દૃઢતા હોય, તે જ તત્ત્વથી યતિપણું છે, અને તે જેનામાં હોય તે જ પરમાર્થથી યતિ-સાધુ કહેવાય છે. બાકી ખીલ તો વેશની વિડંબના કરનારા છે, વેશધારી નટ જેવા છે. ભર્તૃહરિના નાટકમાં તેનો પાઠ લજવનાર નાટકિયો પોતાની ભૂતમાં કેટલા ગુણ નિષ્પન્ન કરી શકે, એ દૃશ્ય દૃષ્ટાંતથી વેશધારીનું સ્વરૂપ સમજી લેવું. વેશધારીને તો એ પણ એક ભૂતનો વ્યવહાર જ થઈ પડે છે; પછી ધાર્મિક જીવનનો છેડો આવે છે. નાટકનો પાઠ લજવવો મૂકી દઈ શુદ્ધ દશા ભગવત કર. પૂર્ણ અનુકૂળ ભેગવાઈ છતાં, પ્રસંગ જોઈશ તો યસ્તાવો થશે. (૪૫; ૨૨૬)

યતિએ ગૃહસ્થની ચિંતા ન કરવી

दधद् गृहस्थेषु ममत्वबुद्धिं, तदीयतप्त्या परितप्यमानः ।

अनिवृत्तान्तःकरणः सदा स्वैस्तेषां च पापैर्भ્રમिता भवेऽसि ॥ ४६ ॥ (उपजाति)

“ગૃહસ્થ ઉપર મમત્વબુદ્ધિ રાખવાથી અને તેઓનાં સુખદુઃખની ચિંતા વડે તપવાથી, તારું અંતઃકરણ સર્વદા વ્યાકુળ રહેશે, અને તારાં અને તેઓનાં પાપથી તું સંસારમાં રખડ્યા કરીશ.” (-૬)

વિવેચન—“આ મારા શ્રાવક છે, આ મારા ભક્ત છે” એ મમત્વબુદ્ધિ છે. એ રાગનું કારણ છે, મોહને નિષ્પાદન કરે છે અને એક ભૂતનો નવો વ્યાપાર કરાવે છે. રાગ

* એનો સામાન્ય વિષય મુનિહિતશિક્ષા છે, બાકી દરેક હકીકતને તે સિવાય ખીલે કાંઈ સંબંધ નથી. એને કહેવતો—maxims કહી શકાય.

× જયન इति वा पाठः ।

+ કહ્યું છે કે “समो य माणावमाणेषु—માન અને અપમાન વિષે જે સરખા હોય” તેમ જ “नवि तस्त कोइ देसो—તેને દ્રેષ કરવા હાયક કોઈ પણ નથી.”

વધારે થાય છે ત્યારે ભક્ત-રાગી શ્રાવકોનાં સુખદુઃખથી તેવા યતિનું મન પ્રસન્ન થાય છે અથવા બળે છે. પરિણામે મનમાં કોઈ જાતની નિવૃત્તિ રહેતી નથી, સમતાનો છેડો આવતો જાય છે અને અનેક પ્રકારના સાવધ આદેશ-ઉપદેશ કરતાં અને ગૃહસ્થના સલાહ-કારક થતાં સાધુપણું નાશ પામે છે. હે યતિ! આ તારા રાગી છે અને આ બીજા સાધુના રાગી છે એવો ક્ષુદ્ર બુદ્ધિ રાખવી એ તારા જેવા જિંચી હકના પ્રાણીઓને શોભે પણ નહિ. ઉપાધ્યાયજી કહે છે કે ‘તમારાથી ન રહેવાય તો મુનિ ઉપર રાગ કરજે, કારણ કે જેમ વિષનું ઔષધ વિષ છે, તેમ રાગનું ઔષધ મુનિ પરનો રાગ છે.’ આનો આશય સમજ. શ્રાવકને મુનિ પર રાગ કરવાનું કહ્યું છે, તે એટલા માટે કે નીરાગી મુનિ પ્રેમ દ્વારા ભક્તિ કરતા શ્રાવકોને શુદ્ધ માર્ગે લાવશે. એવો જ રાગ શ્રી ગૌતમ-સ્વામીના શ્રી વીરપ્રભુ પ્રત્યે થયેલો સમજવો, પણ ગુરુનો રાગ તો તદ્દન પ્રશસ્ત હોય; આને બદલે તું મારા-તારા શ્રાવક કરે અને દ્વિરાગ કરાવી તે દ્વારા પોતાને અને તેઓને અનંત કાળચક્ર સુધી સંસારમાં ભમાડે, તો તો બહુ જ ખોટું કહેવાય.

રાગ એછો કરવાના બે ઉપાય છે : ગૃહસ્થનો એછો પરિચય ગિહિસંથનં ન કુરુજા ગૃહસ્થનો અપરિચય, નકામી વાતોનો ત્યાગ, અભ્યાસમાં ચિત્તક્ષેપન, શાસ્ત્રોક્ત રીતે નવ-કલ્પી વિહાર અને એક સ્થાન પર ઘડપણુ, અશક્તિ, રોગાદિ કારણુ સિવાય વિશેષ સ્થિરતા ન કરવાની ટેવ—એ પ્રથમ ઉપાય છે, જે બાહ્ય વર્તનને લગતો છે; અને બીજો ઉપાય રાગનું કટુવિપાકપણું, આત્મ-પરિણતિનું ડોળાવાપણું વગેરેની ચિંતવના કરવી એ છે. (૪૬; ૨૨૭)

ગૃહસ્થચિન્તાનું ફળ

ત્યક્ત્વા ગૃહં સ્વં પરમેહચિન્તાતપ્તસ્ય કો નામ ગુણસ્તવર્ષે ? ।

આજીવિકાસ્તે* યતિવેષતોઽન્ન, સુદુર્ગતિઃ પ્રેત્ય તુ દુર્નિવારા ॥ ૪૭ ॥ (ઉપજાતિ)

“પોતાનું ઘર ત્યજીને પારકા ઘરની ચિંતાથી પરિતાપ પામતા હે ઋષિ! તને શો લાભ થવાનો છે? (બહુ તો) યતિના વેશથી આ ભવમાં તારી આજીવિકા (સુખે) આલશે; પણ પરભવમાં મહામાઠી દુર્ગતિ અટકાવી શકાશે નહિ.” (૪૭)

વિવેચન—તારે સંસારીપણાનું એક ઘર હતું; તેની ચિંતા મૂકીને હવે શ્રાવકોનાં ઘણાં ઘરોની ચિંતા તું કરે છે તેથી લાભ શો? આ તો ‘લેને ગઈ પૂત ઔર ખો

૧. અથવા સર્પના વિષનું ઔષધ સર્પનો મણિ છે તેમ

* આજીવિકાસ્તે એ પ્રમાણે પાઠ સર્વત્ર જણાય છે, તેનો અર્થ શબ્દાર્થમાં આપ્યો છે તેમ થઈ શકે છે, પણ સકારની જરૂર બહુ લાગતી નથી. ‘તારી આજીવિકા’ એવો અર્થ વિશેષ યોગ્ય જણાય છે. આજીવિકા આસ્તે એમ ભાવ નીકળી શકે એટલે યતિવેશથી તારી આજીવિકા વર્તે છે—આલે છે : આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી ભાવ બેસતો આવે છે.

બેઠી ખસમ' એના જેવું થાય છે. તારું કામ શું છે? તને લાલ શો છે? આ પેટ ભરવું એ તું મુશ્કેલ ધારતો હો અને તેને માટે મુનિનો વેશ લીધો હોય, તો તને યતિવેશથી આ ભવમાં ખાવાનું તો મળશે, એટલો લાલ થશે; પણ પરભવમાં મહા-દુર્ગતિમાં જવું પડશે, વળી, પેટ ભરવું એમાં કાંઈ વિશેષ નથી. તારા જેવા પ્રબળ પુરુષાર્થી તો એક દિવસમાં આખા વર્ષનું ગુજરાન રળી શકે, માટે નકામા કારણ માટે બધું વ્યર્થ હારી જા મા. મુદ્દે ગૃહસ્થચિંતા કરી તું બધું હારી જાય છે તે વિચાર. (૪૭;૨૨૮)

તારી પ્રતિજ્ઞા-વિરુદ્ધ તારું વર્તન

કુર્વે ન સાવધમિતિ પ્રતિજ્ઞાં, બદન્નકુર્વન્નપિ દેહમાત્રાત્ ।

શય્યાદિકૃત્યેષુ નુદન્ ગૃહસ્થાન્, હૃદા ગિરા +વાસિ કથં મુમુક્ષુઃ ? ॥૪૮॥ (ઉપજાતિ)

“હું સાવધ કરીશ નહિ” એવી પ્રતિજ્ઞાનું દરરોજ ઉચ્ચારણ કરે છે, છતાં શરીર માત્રથી જ સાવધ કરતો નથી અને શબ્દા વગેરે કામોમાં તો મન અને વચનથી ગૃહસ્થોને પ્રેરણા કર્યા કરે છે ત્યારે તું મુમુક્ષુ શાનો ?” (૪૮)

વિવેચન—સર્વ સાવજ્ઞ જોગ પશ્ચન્વામિ જાવજ્જીવાપ તિવિહં તિવિહેળં इत्यादि. એટલે “હે પ્રભુ! સર્વ પ્રકારનાં સાવધ કાર્યોને જીવન પર્યંત ચિંતવીશ નહિ, કરવાનો આદેશ આપીશ નહિ, કરીશ નહિ અને તે સર્વ મન-વચન-કાયાથી કરીશ નહિ, કરાવીશ નહિ, એટલું જ નહિ પણ કરનારને સારા બાણીશ નહિ”—આવી સખત પ્રતિજ્ઞા તેં ચારિત્ર ગ્રહણ કરતી વખતે લીધી છે, એટલું જ નહિ પણ દરરોજ તે પ્રતિજ્ઞા નવ વાર બોલે છે, પુનરાવર્તન કરે છે, દઢ કરે છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો તું માત્ર કાયાથી સાવધ કરતો નથી (કારણ કે સાધુના વેશને તે જાને નહિ), લોકલય, દેખાવ અને એવાં કેટલાંક બાહ્ય કારણોથી તું કાયાથી વિરત રહે છે; બાકી વચન અને મનથી તો અનેક પ્રકારના આદેશ અને ઉપદેશ સીધી અને આડકતરી રીતે કરે છે, કરાવે છે અને અનુમોદે છે.

આવી રીતે પ્રતિજ્ઞા નહિ પાળવાથી જીવ મૃષાવાદ બોલવાનો પણ દોષ કરે છે. નિવૃત્તિનું ખરું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં હોય તો જ ચિંતવનમાં પણ સાવધનો ત્યાગ થઈ શકે છે. સંસાર પરથી વિરક્ત ભાવ જેને આવ્યો હોય, તેવો પ્રાણી તો વધારે શુભ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. ત્યાગ કરેલા-વમેલા સાવધ યોગો તરફ તો દૃષ્ટિપાત પણ કરતો નથી. હે મતિ! કેટલીક વાર દેખીતા બીજા શબ્દોમાં પણ સમજાઈ જાય તેવા સાવધ આદેશ તારાથી થઈ જાય છે તેથી સાવધ રહેજે. તારે મુમુક્ષુ થવું હોય તો એ હાનિ-કારક પ્રણાલિકા બંધ કરી દેજે. (૪૮; ૨૨૯)

+ ઘાપિ ઇતિ વા પાઠઃ ।

દેખીતાં પ્રશસ્ત સાવધ કર્મોનું ક્ષણ

કથં મહત્વાય મમત્વતો વા, સાવધમિચ્છસ્યપિ સજ્જલોકે ।

ન હેમમદ્યપ્યુદરે હિ શક્તી, ક્ષિપ્તા ક્ષણોતિ ક્ષણતોઽપ્યસૂન કિમ્ ॥ ૪૯ ॥ (ઉપજાતિ)

“ મહત્વતા માટે અથવા મમત્વપણાથી સંઘલોકોમાં પણ સાવધ કેમ વાંછે છે ? યુ' સોનાની છરી હોય તે પેટમાં મારવામાં આવે ત્યારે તે એક ક્ષણવારમાં પ્રાણનો નાશ કરતી નથી ?” (૪૯)

વિવેચન—આ સ્થાને પ્રતિપ્તિલેખ કોતરાશે, તેમાં મારું નામ રહેશે, લોકોમાં પ્રસિદ્ધ થશે—આવી કાંઈક યશકીર્તિ મેળવવાની બુદ્ધિથી, કાંઈક મારાપણના મોહથી અને વિશેષે કરીને અજ્ઞાનથી સાવધ કર્મોનો આદેશ-ઉપદેશ થઈ જાય છે. કોઈ પણ કાર્યમાં જો જરા પણ પૌદ્ગલિક આશા રાખી, અભિમાન કે કપટ કચું તો તે અશુદ્ધ કર્મ જ થાય છે; પછી તે પ્રશસ્ત હો કે અપ્રશસ્ત હો, પણ તેવાં કૃત્યોથી પાપબંધ અને તેનાં ભયંકર પરિણામો અવશ્ય થાય, તે તું શા માટે કરે છે? છરી હોય, પછી તે સોનાની હોય કે રત્નજડિત હોય, પણ ઉદરમાં ખોસી હોય તો જરૂર આંતરડાં બહાર કાઢે છે અને પ્રાણ લે છે. આવી રીતે વસ્તુસ્વલાપના ખોટા ખ્યાલથી કેટલાક ધર્મને બહાને અપ્રશસ્ત આચરણ કરી, પોતાના આત્માને છેતરનારા જીવો તન્નિમિત્તે અનંત સંસાર વધારે છે. વાત એ છે કે મમતા કે મહત્વતાને અંગે જે અપ્રશસ્ત આચરણ થાય છે તે નુકસાન કરનાર થાય છે. તે સિવાયનાં કાર્યો પ્રશસ્ત હેતુથી કરવામાં આવ્યાં હોય તો તેનો અત્ર નિષેધ નથી. સોનાની છરી જો પેટમાં મારી હોય તો આંતરડાં કાપી નાખે છે, પણ જો તેને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો તે શોભા આપે છે અને બચાવ કરે છે. એ દષ્ટાંત બહુ ઉપયોગી છે. પ્રજ્ઞ ધીમાન્ સંત એવાં સાવધ કાર્યોથી દૂર રહે છે, ઉપદેશ કરે છે, તોપણ પૌદ્ગલિક વાંછા વગર શ્રોતાના એકાંત લાભની અપેક્ષાએ જ કરે છે. મમત્વ અને મહત્વતાને અંગે સંઘ માટે પણ થતું સાવધ ચિંતવન આત્મજીવનરૂપ ઉદરમાં નાખવાથી સંયમપ્રાણને હરી લે છે. છરી લોહાની જ છે, પણ તે સંઘલોકને અંગે વપરાવાથી સોનાની છે એમ ગણવામાં આવ્યું. અત્ર મમત્વ અને મહત્વતાને શક્તિ-છરીના મૂળ સ્થાનકે રાખવામાં આવ્યાં છે; ઉદર તે આત્મપરિણતિ અને પ્રાણ-સ્થાને ચારિત્રજીવન; એમ યોજના કરી છે. (૪૯; ૨૩૦)

નિષ્પુણ્યકની એઠા; ઉદ્ધત વર્તન, અધમ ક્ષણ

રક્કઃ કોઽપિ જનાભિભૂતિપદવીં ત્યક્ત્વા પ્રસાદાદ્ ગુરો-

વેષેં પ્રાપ્ય યતઃ કથન્નન કિયચ્છાસ્ત્વં પદં કોઽપિ ચ ।

મૌખર્યાદિવશીકૃતર્જુજનતાદાનાર્ચનૈર્ગર્વમાગ્-

આત્માનં ગણયન્નરેન્દ્રમિવ ધિગન્તા દુતં દુર્ગતૌ ॥ ૫૦ ॥ (શાર્દૂલવિક્રીડિત)

“કોઈ ગરીબ-રાંક માણસ લોકોના અપમાનને યોગ્ય સ્થાન તણુ ઢઈને ગુરુમહારાજની કૃપાથી, મુનિનો વેશ પામે છે, કાંઈક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે અને કોઈ પદવી મેળવે છે, ત્યારે પોતાના વાચાળપણથી લલિતક શોકોને વશ કરીને, તે રાગી લોકો જે દાન અને પૂજા કરે છે તેથી પોતે ગર્વ માને છે અને પોતાની જાતને રાજા જેવી ગણે છે. આવાઓને ખરેખર ધિક્કાર છે ! તેઓ જલદી દુર્ગતમાં જવાના છે. (અનંતાં દ્રવ્ય-લિંગો પણ આવી દશામાં વર્તવાથી જ નિષ્કળ થયાં છે.)” (૫૦)

વિવેચન—સાંસારિક સર્વ લાવો અપમાનને પાત્ર છે. ગરીબ કુળ, પરની અપેક્ષા, દાસપણું, પરતંત્રતા વગેરે સંસારને અંગે થતા અનિવાર્ય સહચારી લાવો છે. એનો ત્યાગ થવો એ મહાપુણ્યનો ઉદય છે. ગુરુમહારાજની મહાકૃપા થાય ત્યારે જ સદુપદેશધારા આ જીવરૂપ ક્ષેત્રમાં પડે છે; તેથી મુનિપણનો ઉદ્દગમ થાય છે, અને ઉક્ત અપમાનનાં સ્થાનકોનો ત્યાગ થાય છે. આવો મહાન્ લાભ પ્રાપ્ત થયા પછી જીવ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે છે, પંડિતપદ વગેરે પદવીઓ મેળવી પંડિત તરીકે દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ થાય છે અને વ્યાખ્યાન આપવા બેસે છે. યોગ્ય જીવો ઉપદેશ સાંભળી દાન, શીલાદિ તથા પૂજા, પ્રભાવનાદિ ધાર્મિક કાર્યો કરે છે, પરંતુ આ જીવ બિચારો ધર્મક્રિયામાં પણ સંસાર ચલાવે છે, એટલે સાંસારિક ભાવ-પૌદ્ગલિક ભાવ-નો ત્યાગ કરી શકતો નથી. એને તે વખતે અહંકાર આવે છે કે અહો ! મારા ઉપદેશથી આ ધર્મ કરે છે, મારો હુકમ માને છે, હું રાજા જેવો છું વગેરે.

અત્ર તારો હુકમ માને છે એમ લાગે છે, પણ વસ્તુતાએ તેમ નથી. સિપાઈ વૉરંટ લઈને આવે, તો તેને તાબે થનાર પ્રાણી સિપાઈના હુકમને તાબે થતો નથી. પણ માજીસ્ટ્રેટ તરફથી નીકળેલા વૉરંટને તાબે થાય છે; તેમ તારી પાસે ધર્મનું વૉરંટ (જિનેશ્વર મહારાજનાં વચનરૂપ સિદ્ધો અને તેઓએ પહેરવા ફરમાવેલ વેશરૂપ યુનિફોર્મ *) છે, તેને જ તેઓ તાબે થાય છે અને તેને જ માન આપે છે. એમાં તારા અંગત માનની માન્યતા હોય, તો એ બંને તારી પાસે નહોતાં તે વખતની તારી અગાઉની સ્થિતિ તપાસી લે, યાદ કર.

શ્રી ઉપમિતિભવપ્રયંયાના † પીઠબંધમાં અંથકર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ પોતાનું ચરિત્ર આપે છે, તેમાં નિષ્પુણ્યક નામનો પોતાનો રંક જીવ ગુરુના પ્રસાદથી સાધુભાવ પામે છે ત્યારે પાછો અહંકાર કરી કેવો અધઃપાત પામે છે એવું સ્પષ્ટ ચિત્ર આપ્યું છે, (જુઓ મૂળ પૃષ્ઠ ૧૪૨; ભાષાંતર પૃષ્ઠ ૧૬૫) અને વાસ્તવિક હકીકત પણ એ જ છે. વિષય-કથાયમિશ્રિત દલથી ગમે તેટલી ધર્મકરણી કરવામાં આવે, તેમાં કાંઈ લાભ નથી. એમાં પુણ્ય બંધ થાય તો તે પણ સંસાર છે, માટે પૌદ્ગલિક કૃણની અપેક્ષા રાખ્યા વગર શુદ્ધ અધ્ય-

* દરેક પોલિસ અથવા લશ્કરીને હોદ્દાની રકમ પહેરવો પડતો એકસરખો ડ્રેસ.

† પ્રકાશક શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર.

વસાયથી ધર્મક્રિયા કરતી. અભિમાનથી તો આ જીવ અનેક વખત ધન ખરચે છે, ક્રિયા કરે છે, કબૂત વેઠે છે અને પ્રાણ્તાં ઉપસર્ગો પણ ખર્ચે છે, પરંતુ એનો આશય શુદ્ધ નથી તેથી તેવી ફળપ્રાપ્તિ થતી નથી. (૫૦; ૨૩૧)

ચારિત્રપ્રાપ્તિ-પ્રમાદત્યાગ

પ્રાપ્યાપિ ચારિત્રમિદં દુરાપં, સ્વદોષજૈર્યદ્વિષયપ્રમાદૈઃ ।

મવામ્બુધૌ ધિક્ પતિતોઽસિ મિશ્નો ! હતોઽસિ દુઃસ્વૈસ્તદનન્તકાલમ્ ॥૫૧॥ (ઉપજાતિ)

“મહાકષ્ટથી પણ મળવું મુશ્કેલ એવું આ ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરીને પોતાના દોષથી ઉત્પન્ન કરેલા વિષય અને પ્રમાદો વડે હે ભિક્ષુ! તું સંસારસમુદ્રમાં પડતો ભ્રમ છે અને તેના પરિણામે અનંત કાળ સુધી દુઃખ પામીશ.” (૫૧)

વિવેચન—સ્પષ્ટ છે. ઉપરના શ્લોકનો ભાવ અત્ર પ્રગટ કર્યો છે. કર્મબંધન દ્વારા તારા પોતાના ઉત્પન્ન કરેલા વિષય-પ્રમાદો છે અને તેનો જ પ્રસાર થવા દઈશ, તો પછી અનંત કાળ સુધી તારે દુઃખો ખમવાં પડશે. મુખ્ય વાત એ જ છે કે વિષય, પ્રમાદ અને તબજન્ય ક્રિયા ભવબ્રમણનો જ હેતુ થાય છે. સુત્ર જીવ ગમે તેવું વર્તન ચલાવે, તો પછી વાસ્તવિક રીતે અનંત દુઃખસમુદ્રમાં ડૂબતો જાય તેમાં નવાઈ નથી. (૫૧; ૨૩૨)

બોધિષીજપ્રાપ્તિ-આત્મહિતસાધન

કથમપિ સમવાપ્ય બોધિરત્નં, યુગસમિલાદિનિર્દર્શનાદ્ દુરાપમ્ ।

કુરુ કુરુ રિપુવશ્યતામગચ્છન્, કિમપિ હિતં લભસે યતોઽર્થિતં શ્મ ॥૫૨॥ (પુષ્પિતાગ્રા)*

“યુગ-સમિલા વગેરે સુપ્રસિદ્ધ દષ્ટાંતોથી મહામુશ્કેલીથી મેળવી શકાય તેવું બોધિ-રત્ન (સમકિત) પામીને શત્રુઓને તાબે થઈ ન જતાં કાંઈ પણ આત્મહિત કર, જેથી કરીને ઈચ્છિત સુખ પ્રાપ્ત થાય.” (૫૨)

વિવેચન—સમકિત થવાનાં શાસ્ત્રકાર અગિયાર કારણો કહે છે : અનુકંપા, અકામ નિર્જરા, અજ્ઞાન તપ, દાન, વિનય, અભ્યાસ, સંયોગ-વિયોગ, દુઃખ, ઉત્સવ, ઋદ્ધિ અને સત્કાર. એ સમકિતની પ્રાપ્તિ અતિ દુર્લભ છે. મનુષ્યજન્મની દુર્લભતા બતાવવા માટે શાસ્ત્રમાં દશ દષ્ટાંતો કહ્યાં છે, જે અતિ પ્રસિદ્ધ છે. એના પર સંપૂર્ણ વિવેચન કથાસહિત આ ગ્રંથમાં અગાઉ થઈ ગયું છે* તે દષ્ટાંતો પૈકી યુગ-સમિલાના દષ્ટાંતમાં † આપણે વાંચ્યું હતું કે જે બાબુએ થઈને અર્ધ રાજ પ્રમાણનો સ્વયંભૂરમણ નામનો સમુદ્ર છે, તેમાં

* ન, ન, ૨, ૫ (૧-૩); ન, જ, જ, ૨, ગુ. (૨-૪). અક્ષર દરેક ચરણમાં અનુક્રમે ૧૨-૧૩, ૧૨-૧૩ છે. ‘અપરવક્ત્ર’ની ઉપર એક શુરુ અક્ષર ઉમેરવાથી ‘પુષ્પિતાગ્રા’ થાય છે. એ વિષય વૃત્ત છે. ગાન્તં પુષ્પિ-તાગ્રા હૈનુશાસન. અયુજિ નયુગરેફતો ચકારો, યુજિ ચ નજૌ જરગાશ્ચ પુષ્પિતાગ્રા । વૃત્તરત્નાકર.

× બુઓ પૃષ્ઠ ૧૩૨ થી આગળ ચાલુ. † પૃષ્ઠ ૧૩૮.

એક દિશાએ ઘોંસરું અને બીજી દિશાએ તેની સમિલા (ઘોંસરામાં બેતર ભરાવવા માટે નાખવાની ખીલી) નાખી હોય, તે તરતાં તરતાં આટલું મોટું અંતર ભાંગીને એકઠાં થાય, એ બનવું જ મુશ્કેલ છે; કદી એક જગ્યાએ આવે, તોપણ પાસે પાસે થાય, તે પણ મુશ્કેલ છે. અને થયા પછી યુગમાં સમિલા પરોવાઈ જાય તે તો અતિ મુશ્કેલ છે, લગભગ અશક્ય જેવું છે. કદાચ આ તો શક્ય થાય, પણ મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત થવો તે તો એથી પણ વધારે મુશ્કેલ છે અને યોધિણીજ પ્રાપ્ત થવું એ તો તેથી પણ વધારે મુશ્કેલ છે.

સમકિત પ્રાપ્ત કરી વળી પાછો કામ, ક્રોધાદિક શત્રુને તાબે થઈ જઈશ, તો વધારે રખડપાટો થશે. હે યતિ ! તેટલા માટે તારે તો આત્મહિત કરવામાં જ ઉદ્યમ કરવો અને તને તારું ઈચ્છિત સુખ પ્રાપ્ત થાય નહિ-મોક્ષ મળે નહિ-ત્યાં સુધી પ્રબળ પુરુષાર્થ કર્યા જ કરવો. (પર; ૨૩૩)

શત્રુઓનાં નામની ટીપ

द्विषस्त्वमे ते विषयप्रमादा, असंवृता मानસदेहवाचः ।

અસંયમાઃ સપ્તદશાપિ હાસ્યાદયશ્ચ વિષ્યચ્ચર નિત્યમેભ્યઃ ॥૫૩॥ (ઉપેન્દ્રવજ્રા)

“ તારા શત્રુઓ વિષય, પ્રમાદ, વિના અંકુશ પ્રવર્તીવેલાં મન, શરીર અને વચન, સત્તર અસંયમનાં સ્થાનક અને હાસ્યાદિ છ છે. તેઓથી તું નિરંતર ચેતતો (ખીતો) ચાલજે.” (૫૩)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં તારા શત્રુઓનાં નામની ટીપ આપી, તેને ઓળખાવે છે અને તેઓથી નિરંતર સાવચેત રહેજે, એ તેમાં ઉપદેશ છે. શત્રુઓનાં નામો :—

સ્પર્શ (૮), રસ (૫), ગંધ (૨), રૂપ (૫) અને શબ્દ (૩)—એ પાંચ ઇન્દ્રિયોના મૂળ પાંચ અથવા ઉત્તરભેદરૂપ ત્રેવીશ વિષય.

મદ્ય, વિષય, કષાય, વિકથા અને નિદ્રા એ પાંચ પ્રમાદ.

મન, વચન અને કાયાના સંબંધ કર્યા વગરના વ્યાપારો.

સંયમના સત્તર સ્થાન પર અભાવ અથવા અનુપયોગ તે અસંયમ.

પાંચ મહાવ્રત, પાંચ ઇન્દ્રિયોનું દમન, ચાર કષાયનો ત્યાગ અને ત્રણ યોગનું રૂંધન, એ સત્તર ભેદે સંયમ છે. એની ગેરહાજરી એ અસંયમ છે. હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય અને દુર્ગંધ એ છ નોકષાય છે, કષાયને ઉત્પન્ન કરનારા છે અને સંસાર વધારનારા છે. તેમ જ સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ—એ ત્રણ પણ નોકષાય છે અને ખૂબ સંસાર વધારનાર છે.

આ સર્વ મહાશત્રુઓ છે. તેમાંના કેટલાક મિત્રભાવે દુશ્મનાવટ કરે છે અને જીવને આકુળવ્યાકુળ કરી નાખે છે. એનાથી સાવધ રહેવાની બહુ જરૂર છે. નામ આપવાનું કારણ પણ એ જણાય છે કે આ જીવ તેને ઓળખી, ચીવટ રાખીને તેઓથી સાવધ રહે. (૫૩; ૨૩૪)

સામગ્રી-તેનો ઉપયોગ

ગુરુનવાપ્યાપ્યવહાય ગેહ-મધીત્ય શાસ્ત્રાણ્યપિ તત્ત્વવાચ્ચિ ।

નિર્વાહચિન્તાદિભરાદ્યભાવેડ્ડ્યુષે ! ન કિં પ્રેત્ય હિતાય યત્નઃ ॥ ૫૪ ॥ (ઉપજાતિ)

“હે યતિ! મહાન ગુરુની પ્રાપ્તિ થઈ, ઘરખાર છાંડ્યાં, તત્ત્વ પ્રતિપાદન કરનારા ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો અને નિર્વાહ કરવાની ચિંતા વગેરેનો ભાર ઊતરી ગયો, છતાં પણ પરલવના હિત માટે પ્રયત્ન કેમ થતો નથી?” (૫૪)

વિવેચન—હે સાધુ! તને સદ્ગુરુ મળ્યા, તેં ઘરખાર છોડ્યાં, પૈસા છોડ્યા, સ્ત્રી છોડી અને સર્વથી વધારે દ્રવ્યાનુયોગની ક્ષિલોસોક્ષીતું તને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, તેમ જ એ સર્વથી વધારે તારે ભરણુપોષણુ કરવાની ચિંતા મટી ગઈ, તારે વ્યાપાર કરવાની, અરણ્યો લખવાની, દવા આપવાની, નામું માંડવાની, હિસાબો ચૂકવવાની, ખટપટ કરવાની, સબ્ય ચલાવવાની કે એવી કોઈ પણ જાતની ચિંતા રહી નથી. તેમ જ તારે પુત્ર-પુત્રીઓને ઉછેરવાની, ભણાવવાની કે પરણાવવાની ચિંતા નથી; સ્ત્રી સારુ ઘાટ ઘડાવવા નથી કે સાડીઓ ખરીદવાની નથી, ઘર બાંધવાં નથી કે રિપેર કરાવવાં નથી—આવી કોઈ પણ જાતની ઉપાધિ નથી; છતાં તું સંસારમાં-વિષયકષાયમાં-રાગ્યો-માન્યો રહે છે, એ તારી ભૂલ છે. સંસારમાં રૂબવાનાં સાધનો-નિમિત્તો તેં દૂર કર્યાં છે, છતાં પણ સંસારને વળગતો જાય છે એ તારું દીર્ઘદર્શીપણું નથી. તું આ બધું જાણે છે, છતાં પરલવતું હિત થાય, તેવો પ્રયાસ શા માટે કરતો નથી? તું જન્મે લવતું બગાડે છે; માટે વિચાર કર, જાણત થા અને કાર્યસિદ્ધિના રસ્તા પર આવી જા. (૫૪; ૨૩૫)

સંયમની વિરાધના કરવી નહિ

વિરાધિતૈઃ સંયમસર્વયોગૈઃ, પતિષ્યત્તસ્તે ભવદુઃખરાશી ।

શાસ્ત્રાણિ શિષ્યોપધિપુસ્તકાદ્યા, મક્તાશ્ચ લોકાઃ શરણાય નાલમ્ ॥૫૫॥ (ઉપજાતિ)

“સંયમના સર્વ યોગોની વિરાધના કરવાથી, તું જ્યારે ભવદુઃખના ઠગલામાં પડીશ, ત્યારે શાસ્ત્રો, શિષ્યો, ઉપધિ, પુસ્તક અને લક્ષ્ય લોકો વગેરે કોઈ પણ તને શરણુ આપવાને શક્તિમાન થવાનાં નથી.” (૫૫)

વિવેચન—સંયમના સત્તર લેહની વિરાધનાનાં કુળ શું થશે તે ઉપરના શ્લોકોમાં આપણે અનેક વાર જોઈ ગયા. દુર્ગતિગમન અને અતંત ભવબ્રમણુ એ સંયમવિરાધનાનાં અનિવાર્ય કુળ છે, આ નિર્વિવાદ વાત છે. ત્યારે પછી તારો આધાર શો છે એનો વિચાર કર્યો? સમજ કે તેં મોટાં આચારાંગાદિ સૂત્રો વાંચ્યાં હશે કે મોટો શિષ્યનો પરિવાર એકઠો કર્યો હશે, ઉપધિ સંગ્રહી હશે, પુસ્તક-પાનાંનો ભંડાર કર્યો હશે કે તને નમન કરનારા અનેક શ્રાવકો તારા ભાવિકો હશે, પરંતુ દુર્ગતિએ જતાં એ કોઈ પણ તારી પડખે

ઊભાં રહેવાનાં નથી, તને મદદ કરવાનાં નથી; ઊલટા કેટલાક તો તને પડતાં પડતાં ધક્કો મારતા જશે. આવી રીતે તને કોઈ આધાર આપવાને શક્તિમાન થવાનું નથી. વાસ્તવિક હકીકત એ છે કે તારે સંયમગુણની વિરાધના કરવી નહિ. પરવસ્તુની આશા ખોટી છે. પુદ્ગળ કે પરજીવ આ જીવને મદદ કરતા નથી. આ જીવ એકલો જ છે, માટે પરલવ માટે આવાં આલંબનો શોધવા કરતાં એવો પ્રસંગ જ ન આવે એવું કાર્ય કર. મતલબ કે સાધુ તરીકે સંયમ પાળવાની તારી ફરજ છે, તે સમજી તદ્દનુસાર વર્તન કરી, આત્માને અનંત હુઃખરાશિમાં પડતો બચાવ. (૫૫; ૨૩૬)

સંયમથી સુખ : પ્રમાદથી તેનો નાશ

यस्य क्षणोऽपि सुरधामसुखानि पल्य-कोटीर्नृणां दिनवतीं ह्यधिकां ददाति ।

किं हारयस्यधम ! संयमजीवितं तत्, हा हा प्रमत्त ! पुनरस्य कृतस्तवाप्तिः ? ॥५६॥

(वसन्ततिलका)

“જે (સંયમ)ની એક ક્ષણ (મુહૂર્ત) પણ બાણું કોડ પલ્થોપમથી વધારે વખત સુધી દેવલોકનાં સુખો આપે છે, એવા સંયમજીવનને હે અધમ ! તું કેમ હારી જ્ય છે ? હે પ્રમાદી ! ફરીવાર તને આ સંયમની પ્રાપ્તિ પણ ક્યાંથી થશે ?” (૫૬)

વિવેચન—ટીકાકાર શ્રી ધનવિજય ગણિ લખે છે કે સંયમજીવનની એક ક્ષણ પણ મનુષ્યને દેવલોકનાં સુખો બાણું કોડ પલ્થોપમથી વધારે વખત સુધી આપે છે:—

सामाह्यं कुणतो, समभावं सावर्जीय घडियदुगं ।

आउं सुरेसु बंधइ, इत्तियमिन्ता पलियाई ॥

बाणवह कोडीओ, लक्खागुणसट्टि सहसपणवीसं ।

नवसय पणवीसाण, सतिहा अडभागपलियस्स ॥

“સામાયિક કરતાં શ્રાવક જે ઘડી સુધી સમભાવમાં વર્તે ત્યારે તે આટલું દેવતાનું આયુષ્ય બાંધે છે : બાણું કોડ, ઓગણસાઠ લાખ, પચીશ હજાર, નવશે' ને પચીશ અને ત્રણ આઠમા ભાગ (૯૨,૫૯,૨૫,૯૨૫૬) પલ્થોપમનું દેવાયુ બાંધે છે.”—ઇતિ પ્રતિકમણુસૂત્રવૃત્તી.

એક ક્ષણ * માત્ર ચારિત્ર પાળવામાં આટલા કાળ સુધી દેવતાનું મહાસુખ પ્રાપ્ત થાય છે. એ સુખનો ખ્યાલ આવવો પણ મુશ્કેલ છે. માત્ર એક દિવસનું ચારિત્ર પાળી કેટલાક જીવો ઘણા કાળ સુધીનું અનંત સુખ પામ્યા છે, એવાં દૃષ્ટાંતો શાસ્ત્રમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. એવું સુખ ક્યારે મળે ? જ્યારે સામાયિક બરાબર પાળ્યું હોય, વિરાધના ન કરી હોય, ત્યારે જ તે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને આ જ હેતુથી શાસ્ત્રકાર ભાવસ્તવથી અંતર્મુહૂર્તમાં મોક્ષ કહે છે.

* મુહૂર્ત—જે ઘડી (શ્રી ધનવિજય ગણિ)

સામાયિક એટલે સમતાને જેમાં લાલ થાય છે તે. સાધુ આખો વખત સામાયિકમાં જ વર્તે છે. વાંચનારને નવાઈ લાગશે, પણ સાધુ ખાતાં-પીતાં અને નિહારાદિ દરેક ક્રિયા કરતાં પણ સામાયિકમાં જ છે, કારણ કે સર્વ કાળ તેઓ આત્મિક ઉન્નતિ અને સંયમ પાળવાના ઉદ્યમમાં જ વર્તે છે. એક ક્ષણમાત્ર સામાયિકમાં હોય તો ઉપર કહ્યું તેટલું તો સ્થૂળ સુખ મળે છે. આવું મહાકૌંચા પ્રકારનું સાધુનું જીવન તને પ્રાપ્ત થયું છે. હવે જરા પ્રમાદ કરીને જો તું આજસમાં વખત કાઢીશ કે વિષય-કષાયમાં પ્રવૃત્તિ કરીશ, તો અનંત સંસાર વધશે, ઉપર કહેલો મોટો લાલ મળશે નહિ અને ફરી વાર સંયમની પ્રાપ્તિ થવી પણ મુશ્કેલ પડશે. (૫૬; ૨૩૭)

સંયમનું ફળ—ઐહિક, આમુખિક; ઉપસંહાર

નામ્નાપિ યસ્યેતિ જનેઽસિ પૂજ્યઃ, શુદ્ધાત્તતો નેષ્ટસુખાનિ કાનિ ।

તત્સંયમેઽસ્મિન્ યતસે મુમુક્ષોઽનુભૂયમાનોરુફલેઽપિ કિં ન ? ॥ ૫૭ ॥ (ઉપજાતિ)

“સંયમના નામમાત્રથી પણ જો તું લોકોમાં પૂજ્ય છે, તો જો ખરેખર તે શુદ્ધ હોય તો કયું ઇષ્ટ ફળ તને ન મળે? જે સંયમનાં મહાન ફળ પ્રત્યક્ષ અનુભવવામાં આવ્યાં છે, તે સંયમમાં હે યતિ! તું કેમ યતન કરતો નથી?” (૫૭)

વિવેચન—ગંભીર આશયવાળો આ પ્રલોક તેના અધિકારીએ બહુ જ વિચારવા યોગ્ય છે. હે મુનિ! તને વસ્ત્ર, પાત્ર, આહાર આપવા માટે લોકો પડી મરે છે, તને વાંદે છે, પૂજે છે, નમે છે અને માન આપે છે, એ સર્વનું કારણ શું? તું સંયમવાન છે, એટલા નામમાત્રથી જ તને આવું મોટું માન મળે છે. જે રાખ્યો અથવા શેઠિયાઓ, ગવર્નર પાસે ડોક નમાવતાં પણ વિચાર કરે, તે તારી પાસે પચાંગ પ્રણામ કરે છે, એ સંયમના નામને છે. કેટલાક અપ્રામાણિક વ્યાપારીઓ પૈસા પેદા કરી જાય છે, પણ તે દેખાવમાં પ્રામાણિક રહે તો જ તેમ કરી શકે છે. સ્પષ્ટ રીતે કહે કે ‘હું અપ્રામાણિક છું’ તો તેનો વ્યવહાર ચાલે નહિ. એવી રીતે સંયમના મહાન ગુણો તારામાં છે એમ ધારી તને લોકો નમન-પૂજન કરે છે. એ જ ગુણો જો ખરેખર તારામાં હશે તો પછી તને મોટો લાલ થશે. દુનિયામાં એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી કે જે સંયમવાનને મળે નહિ. સંયમવાનને ઇચ્છા જ થતી નથી એ ખરું છે, પરંતુ મોક્ષસુખ તો તેને પણ ગમે છે અને એ સુખ પણ સંયમથી મળી શકે છે. આવાં સંયમનાં ફળ વિચારીને મુમુક્ષુ જીવ શાંત ચિત્તે આદરવા યોગ્ય હોય તે જ આદર છે. આ અર્થિની બાબત પર સાધુજીવનનો આધાર છે; તેથી દરેક અધિકારીએ આ વિષય પર શાંતિના વખતમાં, એકાગ્ર ચિત્તે, લાંબા કાળ સુધી, વિચાર કરવો. સંસારની દૃઢ લાવના છૂટવાનું અને પોતાની ફરજ બજાવવાનું દ્વાર આ વિચાર ઉઘાડી આપશે. (૫૭; ૨૩૮)

*

*

*

એવી રીતે આ યતિશિક્ષા અધિકાર પૂર્ણ થયો. આ અધિકાર બહુ જ ઉપયોગી છે. વેશમાત્રથી રિઝવું નહિ, લોકરંજન કરવા પ્રવૃત્તિ કરવી નહિ. આત્મિક ઉન્નતિનું શુદ્ધ દષ્ટિબિંદુ હૃદયભાવના સન્મુખ સર્વદા રાખવું, મન-વચન કાયાના યોગોની શુભ પ્રવૃત્તિ કરવી, લોકસન્માનથી આત્મિક ગુણે પર થતી અસર, પ્રમાદથી થતો અધઃપાત, કોઈ પણ વસ્તુ પર મૂઝાઈ ન રાખવાનો ઉપદેશ, પરિચક્ર કોને કહેવાય તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ, ઉપધિ, વસ્ત્ર, પાત્ર ઉપર મૂઝાઈ ન કરવાનું સખળ કારણ, વિષય અને પ્રમાદનો ત્યાગ, ભાવના આવવાનાં ક્ષણ, સંયમગુણનું સ્વરૂપ, તે યાગવાનાં ક્ષણ, તે વિરાધવાના દુષ્ટ વિપાક, સમિતિ અને ગુપ્તિનું સ્વરૂપ, સાધુપણમાં સુખ, તેની સરખામણી, સાવચ કૃત્યો અને મુનિકૃત આદેશને પરસ્પર સંબંધ, છેવટે સંયમથી થતું સ્થૂળ સુખ અને સંયમના નામમાત્ર તરફ લોકોનો પૂજ્ય ભાવ વગેરે હકીકતો થોડા શબ્દોમાં પણ બહુ જ ભાર મૂકીને એના ખપી જીવના મન પર ઠસાવવામાં આવી છે. અત્ર ભતાવેલી દરેક હકીકત સાધુજીવનને મુખ્ય અસર કરનારી છે અને મુમુક્ષુ ભક્ત જનોને પણ શુદ્ધ ગુરુની યોગપાણ્ય માટે અને વિશેષ ગુણુ-પ્રાપ્તિની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરવા માટે તેનું સ્વરૂપ જાણવાની ખાસ જરૂર છે એટલા પૂરતી આ હકીકત તેને પણ ઉપયોગી છે.

અનેક હકીકતનો આ અધિકારમાં સમાવેશ કર્યો છે, તેથી યીજ સર્વ અધિકાર કરતાં આ અધિકાર મોટો છે, પરંતુ વસ્તુની ગંભીરતા જોતાં કાંઈ વિશેષ લખાયું હોય એમ જણાતું નથી. વળી, અત્ર લખેલા દરેક પ્રકોક પર બહુ વિવેચન થઈ શકે તેમ છે, કારણ કે આશય ગંભીર છે; તેમ છતાં પણ અધિકારીની ઉચ્ચ દષ્ટિ અને સૂરિમહારાજના વિષય સાથે વાચકવર્ગને વિશેષ પરિચય થઈ ગયો છે, એટલા માટે અત્ર યોગ્ય વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. વળી, ગ્રંથનો આ વિભાગ બહુ જ ઊંડા હેતુથી લખાયો જણાય છે. એક તો યતિવર્ગ વિદ્વાન વર્ગ છે, તેઓને માટે આટલું વિવેચન જોઈ એ તેટલું છે. જેઓ યોગ્ય છતાં પણ રસ્તા પરથી ઊતરી ગયા છે, તેઓને રસ્તા પર આણવા માટે આટલા શબ્દો પૂરતા છે. જેઓ સંયમતા રસ્તા પર આવ્યા જ નથી તેઓ પણ તેમાં રહેલાં સુખ અને પરિણામ તરફ લક્ષ્ય આપી શકે, તેવી યોજના ગ્રંથકર્તાએ રાખેલી છે અને તે યોજના પર લક્ષ્ય રાખીને જ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. વિવેચન વાંચતાં આ વર્ગના મનમાં ભય વધી જાય અને તેઓ સંયમ સન્મુખ થતાં જ અટકી જાય, એમ ન થવા દેવા માટે ખાસ ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે. પરંતુ એથી વર્ગ, જે વક હોઈ પોતાનાં દુષ્ટ આચરણોનો ખચાવ કરે છે, સંયમધારી હોવા છતાં ગૃહસ્થી કરતાં પણ વિશેષપણે ઈદ્રિયોને મોકળી મૂકી દે છે અને સાધુતા વેશમાં (શ્રી મુનિસુદરસૂરિના શબ્દોમાં કહીએ તો) આજીવિકા જ ચલાવે છે, તેઓ સામાન્ય ઉપદેશથી કોઈ દિવસ સુધરવાના નથી. તેઓ પર ગમી તેવા સામાન્ય વાક્યપ્રહાર કરવામાં આવે તે નકામા જ જાય છે. આવનાં માટે કોઈ કોઈ વાર જરા આકરા શબ્દો વાપર્યાં છે, પરંતુ તેથી પણ જો તેઓ ચાનક લગાડી

મુધરે તો અંથનો મોટો ઉદ્દેશ પાર પડે; છતાં અંથકર્તાએ પોતાની નેમ પાર પાડવા માટે, તેઓ તરફ પણ પૂરતાં કટુ વચન વાપર્યાં નથી અને વિવેચનમાં પણ એ મુદ્દા ઉપર ખુલ્લા લક્ષ્ય આપ્યું છે.

આ જીવને મુનિમાર્ગ ખુલુ કઠણ છે એમ લાગે છે. એતું કારણ એ છે કે જીવનો અનાદિ અભ્યાસ ઈંદ્રિયોનાં સુખ લોગવવાં અને મનને નિરંકુશ છોડી દેવું—એ થઈ ગયો છે. પ્રસંગ મળતાં પ્રમાદ અને કષાય કરવામાં આ જીવ વિચાર કરતો નથી. ડુંગર ચઢવું મુશ્કેલ લાગે છે, તેમજ શુભસ્થાન પર ચઢવું એમાં પ્રબળ પુરુષાર્થની જરૂર પડે છે. એ પુરુષાર્થ થાય નહિ ત્યાં સુધી એ માર્ગ અતિ મુશ્કેલ લાગે છે, પરંતુ એક વખત રાગ-દ્વેષ અને સંસારતું ખરું સ્વરૂપ જાણ્યા પછી અને આત્મિક તથા પૌંદ્રગલિક ભાવ વચ્ચેનો તફાવત સમજ્યા પછી, સંસાર કડવો જેર જેવો લાગે છે. આવા જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યવાસી જીવો એક વખત વમેલા સાંસારિક ભાવોને આહતા નથી, થૂંકેલું ગળતા નથી અને તત્ત્વતઃ તેના પર ઠુગ્ગંઠ રાખે છે. જેઓ આ સ્વરૂપ ખરાખર સમજ્યા ન હોય, અથવા સમજીને ખતિત થયા હોય, તેઓ કોઈ વખત વિષયાદિકને આધીન થઈ જાય છે, પૈસા રાખે છે, સ્ત્રીસંબંધ કરે છે અને ધર્મના મોટા બહાનાથી યાંત્રિક વિહાર જેવા ત્યાજ્ય કાર્યો પણ કરે છે. આ સર્વ સંસાર છે. એમાં વસ્તુસ્થિતિતું ખરું જ્ઞાન નથી, એક શ્રદ્ધા પણ નથી અને સંપ્રદાયના પ્રચલિત રિવાજોનું અનુસરણ પણ નથી. આવાં પ્રકારની એટલા જેઈ કવચિત્ મુનિમાર્ગ પર અપ્રીતિ ન કરવી. એ માર્ગ ખુલુ જ ઉત્તમ છે, એટલું જ નહિ પણ સર્વોત્તમ છે, સમતામય છે, મોક્ષસુખની પ્રસાદી છે અને સર્વ કલેશનો નાશ કરનાર છે. એ માર્ગમાં આત્મકલ્યાણ તરફ લક્ષ્ય રાખી જેટલો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે તેટલો લાભ થાય છે અને મળેલ લાભ જતો નથી. વળી, જેઓ એ માર્ગ આદરી શકતા ન હોય, તેવાઓએ પણ એના શુભો પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા રાખવી અને તેના તરફ શુભ દષ્ટિ રાખ્યા કરવી. ઈચ્છા રાખવાથી ને પ્રયાસ કરવાથી ઈચ્છિત વસ્તુ યોગ્ય કાળે પ્રાપ્ત થાય છે.

જેઓ દુનિયાના વ્યવહારોથી બહાર હોઈ દુનિયાને ઉપદેશ દેવાની જગ્યા લેતા હોય, તેઓના સંબંધમાં અભિપ્રાય આપતાં ધોરણ ઊંચા પ્રકારનું તો રાખવું જ જોઈએ. જેઓ ધાર્મિક બાબતો પર મોટાં ભાષણો આપતા હોય, દુનિયાની નજરમાં કામ ક્રોધાદિકથી મુક્ત ગણાતા હોય, તેઓ પણ પ્રાકૃત મનુષ્યની માફક વિષયાંધ અથવા ઈંદ્રિયવશ થઈ જાય, તે માફ ન થઈ શકે તેવું વર્તન ગણાય. અને એવા સુદલક મનુષ્યોને તો સમુદાય તુરત જ દૂર કરી નાખે છે, છતાં કેટલીક વખત દેખીતી બાબતમાં પણ મનુષ્યસ્વભાવ સરાગ દષ્ટિથી ભૂલ કરે છે. દોરા-ચિઠ્ઠી કરનાર, છડી પોકરાવનાર, રેલ્વેમાં મુસાફરી કરનાર, સ્ત્રીસંબંધ કરનાર અથવા વાડી-ગાડી રાખનાર આવા ચતિ, ગોરજ કે સાધુઓ ધર્મને વગોવનારા થાય છે. તેવાઓને રાગથી સન્માન મળે છે તે અનિષ્ટ છે. આવું વર્તન તો

સામાન્ય માણસને માટે પણ હાસ્યાસ્પદ ગણાય છે, અને એવા વર્તનવાળાને દૂર કરવામાં વિલંબ ન જ થવો જોઈએ. ખાસ કરીને સાધુઓએ 'પોતાનું' વર્તન ઉચ્ચ રાખવા માટે વિચાર કરવો જોઈએ. તેઓ ખીબ સંસારી જીવોના વર્તનથી બહુ ઊંચા વર્તનવાળા હોવા જોઈએ. સ્થૂળ બાબતમાં જ નહિ પણ માનસિક વિચારો અને કષાયાદિકની મંદતામાં પણ તેઓ ઉચ્ચ ભૂમિકા પર હોવા જોઈએ. આ હકીકત પર આખા અધિકારમાં વારંવાર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. જમાનાનો રંગ બદલાતો જાય છે. પ્રપંચ, અજ્ઞાન અને ઈદ્રિય-વશતાનો ત્યાગ કરી નવા જમાનાને યોગ્ય શુદ્ધ ઉપદેશ આપવાની બહુ જ જરૂર છે.

સાધુઓના વર્તન માટે વિશિષ્ટ ધોરણ જોઈએ, છતાં આજકાલ અભિમાનને અંગે થતો સમુદાયભેદ અને યોગ્યતા ન હોવા છતાં, પદવી માટે લોભ, ઘણે સ્થાનકે જોવામાં આવે છે. શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ આ સ્થિતિને પાંચમા આરાના ભાવ જ કહે છે. એથી વધારે શું કહી શકાય? જમાનાની જરૂરિયાત સમજી, અંદરનો વિક્ષેપ દૂર કરી, ધર્મપ્રભાવના કરવા સારું સાધુઓએ ઉદ્યત થવું જોઈએ. છતાં, કાળ માહાત્મ્ય કહો કે અહ અવળા કહો કે ગમે તે કહો, પણ સાધુજીવન પાસેથી જે સ્પષ્ટ ઉપદેશની અને ઉદ્દેશની ઇચ્છા રખાય, તે તે વર્ગના જ સમજીએ જોઈ શકતા નથી. નકામા સમુદાયભેદ હવે છોડી દેવા જોઈએ અને શાસ્ત્રોક્ત નિયંત્રણાઓ કબૂલ રાખી શાસનના સામાન્ય હિત માટે એકસરખો ઉદ્યમ કરવો જોઈએ, કારણ કે તેમ કરવાની બહુ જરૂર છે. આ વિષયમાં સાધુઓ બહુ કરી શકે તેમ છે. વળી, ધાર્મિક ઉન્નતિ થવા સાથે પુણ્યબળ જાગશે, એટલે સામાન્ય સ્થિતિ પણ સુધરી જશે. સાધુ વગેરે ધર્મના સંરક્ષણકાર્યમાં પ્રણું કરી શકે, તેનું કારણ એ છે કે તેઓને સંસારની ઉપાધિ નથી, ભરણપોષણની ચિંતા નથી, દીકરા દીકરી પરણાવવાં નથી, ઘરહાટ ચલાવવાં નથી અને મનને અન્યત્ર રોકવું પડે એવું કોઈ પણ કાર્ય નથી, તેમ જ કોઈની પરવા નથી.

આ અધિકારમાં કોઈ કોઈ વાર પુનરાવર્તન થયું છે. વિષયની ગંભીરતા અને ગહનતાને લઈને પ્રેરણા કરવા સારું એમ કરવું યુક્ત છે. દરેક વિષય પર પ્રસંગ મળતાં નોટો લખી છે તેથી ઉપસંહારમાં વિશેષ લખવાની જરૂર નથી.

આ ચતિશિક્ષા-ઉપદેશમાં સૂરિમહારાજે ઘણું કહ્યું છે. હે યતિ ! મનુષ્યસવ વગેરે જોગવાઈ મળ્યા પછી અને સંસારમાંથી નીકળવાનું આવું ઉત્તમ દ્વાર પ્રાપ્ત થયા પછી પણ જો તું પૂરતો લાભ લઈશ નહિ તો પછી તને પરતાવો થશે. આ ભવમાં થોડા વખત સુધી મન પર અંકુશ રાખી ઈદ્રિયના વિષયો અને કષાયો તજીશ, તો પછી તને મહાસુખ પ્રાપ્ત થશે, દુઃખનો નાશ થશે અને પરવસ્તુનો આશીલાવ મટી જશે. હે સાધુ ! તારું જીવન સમિતિ અને ગુપ્તિમય છે. એ અષ્ટ પ્રવચનમાતા છે અને એને પાળવા માટે તારે યત્ન કરવો એ તારું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. વિશેષ વિસ્તારથી તારે સંયમના સત્તર ભેદો અને ચરણ-કરણ-સિત્તરી પાળવી એ તારું સાધ્યખિંદુ છે.

હે શ્રાવક! સાધુમાર્ગ તું ધારે તો ન બની શકે તેવો નથી. મન પર જરા અંકુશ લાવ, વસ્તુસ્થિતિનો બરાબર વિચાર કર અને તારું શું છે અને તને શું ગમે છે તેનો બરાબર ખ્યાલ કર; પછી જો કે સંયમમાં કોઈ મુશ્કેલી છે? ગુણ પ્રાપ્ત કરવા માટે ગુણી પુરુષના ચરણની સેવા કરવી એ તારું કામ છે. દેશવિરતિ જીવ સર્વવિરતિ ગુણ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખે, તો જ તેનો દેશવિરતિ ગુણ બન્યો રહે એવો શાસ્ત્રકારનો ઉલ્લેખ છે. તું સાધુ પર પ્રેમ રાખજો અને બની શકે તો તેવું જીવન ગ્રહણ કરજો. આ લેખ સાધુઓની પરીક્ષા માટે લખાયેલો હોવાથી શ્રાવકોને તેટલો ઉપયોગી નથી કે જેટલો સાધુઓને જોઈ હદે ચઢવા અને આત્મહિત વિચારવા ઉપયોગી હોય; પરંતુ શ્રાવકો પણ સાધુના વેશની પેઠે પોતાનો શ્રાવકપણાનો વ્રત-ઉચ્ચારણાદિનો વેશ કલ્પી, વિચાર કરે તો તેઓને પણ પોતાના આત્માને જોઈ હદે ચઢાવવા માટે આ લેખ અક્ષરશઃ ઉપયોગી થાય તેમ છે. તથા પ્રકારનો જીવનો અનાદિ સ્વભાવ હોવાને લીધે, જીવ બીજાનાં સરસવ જેવાં દૂષણને મેરુ જેવાં દેખવા હજારો નેત્રવાળો થઈ પડે છે, પણ પોતાની હદમાં રહેલાં પોતાનાં મેરુ જેવાં દૂષણને સરસવ જેવાં પણ દેખી શકતો ન હોવાથી તે માટે તેને એકેક્ય નેત્ર મળ્યું હોય તેમ માલૂમ પડતું નથી. સમકિત, દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિના ગુણો દિન-પરદિન વિશેષે લાવવા માટે સર્વ લગ્ય જીવોએ તે સર્વ ગુણોનો ઉત્સર્ગમાર્ગ જોઈ વિચાર કરવો જોઈએ. ઉત્સર્ગમાર્ગમાં ઘણું ભાગે પોતાના હૃદયની કેવી સ્થિતિ છે એ જ વિચાર હોય છે. બીજા જીવો સમકિતવંત, દેશવિરતિવંત કે ચારિત્રવંત છે કે નહિ, તેની પરીક્ષા તેનાં બાહ્ય આચરણો ઉપરથી જ કરવાની છે. નહિ તો અધ્યયન જ્ઞાનદશાને લીધે પોતાને માટે અપવાદ માર્ગે વિચાર કરતાં સર્વ પોતાના આત્માને ગુણનિષ્પન્ન માની લે અને બીજાને માટે ઉત્સર્ગમાર્ગે પરીક્ષા કરવા જતાં, બીજાઓનું હૃદય વિશિષ્ટ જ્ઞાન સિવાય છદ્મસ્થને ગમ્ય ન હોવાને લીધે, કોઈ પણ બીજા ગુણી માલૂમ પડે નહિ. આવું થતાં પોતે અભિમાની બની સર્વ ગુણીઓને અવગુણી માની, તેઓની અવજ્ઞા કરી, બોધિબીજ અનંત કાળ સુધી ન મળે એવું પરિણામ લાવી મૂકે, માટે જ આત્મ શુતકેવળી સુધી ભદ્રબાહુસ્વામી મહારાજએ વંદનનિર્યુક્તિમાં રહેવાનું સ્થાન, વિહાર વગેરે બાહ્ય અનુષ્ઠાન ઉપર દષ્ટિ દર્શને સાધુપણાની પરીક્ષા કરવાનું લખ્યું છે. ત્યાં તે મહાત્મા એટલે સુધી ખાતરી આપે છે કે કદાચિત્ અભવ્યાદિકતાં શુદ્ધ આચરણ દેખી, તેને શુદ્ધ માની જો શુદ્ધિથી, આશીભાવ સિવાય, વંદન કરવામાં આવે તો વંદન કરનારને કોઈ પણ પ્રકારનું નુકસાન ન થતાં આસ લાભ જ થાય છે.*

આ જમાનામાં ઉપર કહેલો વિચાર બરાબર ધ્યાન પર લાવવાની જરૂર હોવાથી

* આ હકીકતને અને ગુરુશુદ્ધિ અધિકારમાં બીજા-ત્રીજા પ્રલોકમાં કહેલી હકીકતને જરા પણ વિરોધ નથી એ સૂત્રોએ વિચારી લેવું. કારણ કે વંદન કરનાર પરીક્ષામાં પ્રવર્તેલો છે ને તે સાધુસ્થાન વગેરેમાં યથાર્થ સાધુ પ્રમાણે જ વર્તે છે અને એમ હોવાથી વંદન કરનારને શુદ્ધ ઈબની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે ને થાય છે.

લંબાણથી વિવેચન કર્યું છે. હંમેશાં બાહ્ય આચરણ કાળાનુસાર પ્રાપ્ત થયેલી સંઘયણ આદિ સામગ્રી અનુસારે જ બની શકે છે. આ પોતાની વ્યક્તિ ઉપર પોતાની હદનો વિચાર કરવાથી તરત જ અનુભવમાં આવે તેવું છે. જે શાસ્ત્રનાં દરેક વચન સુપરિણામે પરિણમવામાં ન આવે તો તે શાસ્ત્ર શસ્ત્રરૂપે પરિણામ પામી, પ્રાણીને પોતામાં ગુણીપણું મનાવી, બીજા ગુણીઓમાં અવગુણીપણું મનાવી, તેઓની અવજ્ઞા અને પોતાના ઉત્કર્ષ દ્વારા અનંત કાળચક્રે સુધી સંસારમાં રજાવાવે છે.

મુનિજીવન એકાંત પરોપકાર-પરાયણ છે. એમાં આજસરૂપ નિવૃત્તિ નથી, પરંતુ વિશુદ્ધ પ્રવૃત્તિગર્ભિત નિવૃત્તિ છે અને તારા સર્વ પુરુષાર્થને પૂરતો માર્ગ આપી પરોપકાર કરવાની તારી વૃત્તિને રસ્તો આપે એવો પરમ વિશુદ્ધ એ માર્ગ છે. એ માર્ગની એક ક્ષણ પણ અસંખ્ય વરસો સુધી ઉત્કૃષ્ટ સુખ આપે છે અને એતું નામ પણ વંદન, નમસ્કાર, સ્તુતિ મેળવે છે.

હે યતિ ! આ અધિકારમાં કડવું ઔષધ આપ્યું છે, પરંતુ આપનાર વૈદ્ય(સૂરિ)નો અંતરંગ આશય સમજવા યત્ન કરજો. સંસારત્યાગ એ યતિજીવન છે. વેશ બદલવો એ ખરો સંસારનો ત્યાગ નથી, પરંતુ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સરાદિ અંતરંગ શત્રુનો નાશ કરવો એ સંસારત્યાગ છે. આટલી ટૂંકી હકીકત ધ્યાનમાં રાખી તારાથી બીજા કોઈનો ઉપકાર ન બને તો લલે, પણ તું તારા આત્માનું તો બગાડીશ નહિ. પરનિંદા, મત્સર, ઇર્ષ્યા, માયા વગેરે સુપ્રસિદ્ધ અઢાર પાપસ્થાનકોનો ત્યાગ કરજો અને તારી ફરજ શી છે, તેનો અહનિંશ વિચાર કરજો, તેમ જ તારે યોગ્ય આવશ્યક પરિલેહણાદિક ક્રિયામાં સાવધાન રહેજો. જે તારામાં શક્તિ હોય તો જ્ઞાનથી પરોપકાર કરજો; લોકોને ઉપદેશ આપીને અથવા લેખો લખીને આ જમાનાને અને આવતા જમાનાને ઉપકૃત કરજો. આ જમાનાને તારા જેવા પાસેથી નિઃસ્પૃહ ઉપદેશ સાંભળવાની બહુ જરૂર છે. સાંસારિક જીવન પ્રવૃત્તિમય થઈ જવાથી ધાર્મિક અભ્યાસ ઘટતો જાય છે અને તેવા વખતમાં જે તારી તરફથી કાંઈ અસાધારણ ચમત્કારી અસર થાય તેવો ઉપદેશ થશે તો ઘણા માણસોને જ્ઞાન-ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ દ્વારા એ તેનો લાભ મળી શકશે અને તે લાભથી તારા આત્માને પણ લાભ થશે. તું ગમે તેમ કરી તારી પંક્તિના યતિઓને ફરજનું ભાન કરાવજો અને એટલું થશે તો પછી જે હેતુથી તારો પ્રયાસ છે તે જરૂર પાર પડશે.

આ અધિકારમાં કોઈ સ્થાને કઠિન શબ્દોમાં લખાયું હોય તો સ્મયા કરજો. જેમ બને તેમ ઓછું જ લખવા નિશ્ચય કર્યો હતો, છતાં લાગણીના બળથી કાંઈ વિશેષ લખાયું હોય તો અંતઃકરણથી સ્મયાચરના છે. તમારા અંતઃકરણમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જેવી અદ્ભુત જ્ઞાનશક્તિ, શ્રી હીરવિજયસૂરિ જેવી અદ્ભુત ઉપદેશશક્તિ અને શ્રી હરિલદ્રસૂરિ જેવો દૃઢ શાસનરાગ વધો એવી અંતઃકરણની પ્રાર્થના છે. સાધુજીવનને અંતઃકરણથી નમસ્કાર છે અને ગમે તેટલું લખવા છતાં તે જીવન તરફ ઉચ્ચ લાવ અને વિશેષ બહુમાન રાખવાની ફરજ નિરંતર ખ્યાલમાં રાખી છે અને છે.

इति सविवरणो यतिशिक्षोपदेशनामा त्रयोदशोऽधिकारः ॥

चतुर्दशो मिथ्यात्वादिनिरोधाधिकारः ॥

—:०:—

तेरमा अधिकारनो मुष्य उदेश साधुने भाटे उपदेशनो હતો. આ સાધુ પ્રાયે દેશવિરતિ શ્રાવકવર્ગમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેને મન-વચન-કાયાના યોગ પર અંકુશ, ઇન્દ્રિયો-નું દમન અને મિથ્યાત્વ વગેરે બંધહેતુનો ત્યાગ કરવાનો અત્ર ઉપદેશ છે. અંધકર્તા તેટલા માટે લગ્ને છે કે અથ સામાન્યતો યતીન્ વિશેષતો ધર્મગૃહિણશ્ચાશ્રિત્ય મિથ્યાત્વા-દિસંવરોપદેશઃ—તેથી આ ઉપદેશ યતિને સામાન્ય છે અને દેશવિરતિ ગૃહસ્થને વિશેષપણે ઉદ્દેશીને લખેલો છે. આના અધિકારીને યોગ્ય વિવેચન પણ નીચે માલૂમ પડશે.

બંધહેતુનો સંવર કર

મિથ્યાત્વયોગાવિરતિપ્રમાદાન્, આત્મન્ ! સદા સંવૃણુ સૌખ્યમિચ્છન્ ।

અસંવૃતા યદ્વવતાપમેતે, સુસંવૃતા મુક્તિરમાં ચ દદ્યુઃ ॥ ૧ ॥ (ઉપજાતિ)

“હે ચેતન ! જો તું સુખની ઇચ્છા રાખતો હો તો મિથ્યાત્વ, યોગ, અવિરતિ અને પ્રમાદનો સંવર કર; તેઓનો સંવર કર્યો ન હોય તો તે સંસારનો તાપ આપે છે, પણ જો તેઓનો સારી રીતે સંવર કર્યો હોય તો તે મોક્ષલક્ષ્મીને આપે છે.” (૧)

વિવેચન—મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કર્યા વગર સમકિત કે વિરતિ કંઈ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. એ મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ ઝોળખવાની બહુ જ જરૂર છે. ધર્મસંબંધમાં તેનું ટૂંકામાં પણ સંપૂર્ણ સ્વરૂપ આપ્યું છે તેનો ભાવાર્થ અત્ર આપીએ છીએ.

મિથ્યાત્વ બે પ્રકારનું છે : લૌકિક અને લોકોત્તર. તે દરેક બે બે પ્રકારનાં છે : * દેવગત અને શુરુગત. (૧) લૌકિક દેવગત મિથ્યાત્વ—હરિ, હર, બ્રહ્મા વગેરે પરધર્મ પોતાના દેવ તરીકે અંગીકાર કરેલા, સ્ત્રી, શસ્ત્ર આદિવાળા દેવને દેવ માનવા અને તેની પૂજા-સેવા કરવી તે. (૨) લૌકિક શુરુગત—બ્રાહ્મણ, સંન્યાસી વગેરે મિથ્યોપદેશી આરંભ પરિબંધવાળાને શુરુ માનવા, નમવું, તેમની કથા સાંભળવી અને અંતઃકરણથી તેમને બહુમાન આપવું. (૩) લોકોત્તર દેવગત—કેશરીઆજી, મહિનાથજી વગેરેની માનતા કરવી, આ

* અન્યત્ર ત્રણ ત્રણ પ્રકાર પણ કહ્યા છે, તેમાં લૌકિક ને લોકોત્તર પર્વગત મિથ્યાત્વ વધારે ગણેલ છે.

લોકના લાભ અર્થે પૂજા કરવી. (૪) લોકોત્તર ગુરુગત—તેરમા અધિકારમાં જૈનાભાસ તરીકે ગણેલા ગોરણ, યતિ, શ્રીપૂજ્ય, પાસથ્યા, કુશીળીઆ વગેરે કુગુરુની ગુરુપણે સેવા કરવી, તેમ જ કેવળ આ લોકના ફળની લાલસાએ શુદ્ધ સાધુઓની સેવા કરવી.

અથવા મિથ્યાત્વ પાંચ પ્રકારનું છે : ૧ આભિગ્રહિક; ૨ અનાભિગ્રહિક, ૩ આભિનિવેશિક; ૪ સાંશયિક; ૫ અનાભોગિક. એનું સ્વરૂપ :—

આભિગ્રહિક—કલ્પિત શાસ્ત્ર ઉપર મમત્વ રાખવું; પરપક્ષ પર કદાચક્ર કરવો. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કહે છે : “મને વીર તરફ પક્ષપાત નથી, કપિલ પર દ્રેષ નથી, યુક્તિમાન વચન હશે તે આદરવું છે.” આવી યુદ્ધિ રાખવી એ તો ઉક્ત મિથ્યાત્વનો અભાવ છે. ગીતાર્થ ઉપર નિષ્ઠા રાખવી અને ગુણવાનનું પરત્રપણું રાખવું તે દોષ નથી, કારણ કે સર્વ જીવોનો યુદ્ધિવૈભવ વિશાળ હોતો નથી.

અનાભિગ્રહિક—સર્વે દેવો વાંદવા યોગ્ય છે, કોઈ નિંદવા યોગ્ય નથી; એમ જ સર્વે ગુરુ અને સર્વ ધર્મો સારા છે, આવી સામાન્ય વાણી; આજસ કરીને ઝેસી રહેવાની અને સત્યની પરીક્ષા ન કરવાની વૃત્તિ, એ બીજું મિથ્યાત્વ. આમાં સુવર્ણ ને પિત્તળ, હીરો ને કાચ બંને સરખા ગણવામાં આવે છે તે મિથ્યાલાવ છે.

આભિનિવેશિક—ધર્મનું ખોતે યથાર્થ સ્વરૂપ સમજે, છતાં કોઈ પ્રકારના દુરાગ્રહથી વિપરીત પ્રરૂપણા કરે, અહંકારથી નવો મત સ્થાપવા કે ચલાવવા માટે અથવા વંદન, નમસ્કારાદિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઘણા દુર્ભવી જીવો આવા પ્રકારનું મિથ્યાત્વ સેવે છે.

સાંશયિક—શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ સાચા હશે કે ખોટા એવી શંકા, સૂક્ષ્મ અર્થનો સંશય તો સાધુને પણ થાય છે, પરંતુ તેઓ તો તત્ત્વ કેવળીગમ્ય, એ છેવટના નિષ્કર્ષ પર રહે છે, તેથી તે મિથ્યાત્વરૂપ નથી, પણ ખરું સમાધાન જાણવાની ઇચ્છારૂપ છે. ૧. દેવ આદિ તત્ત્વને અંગે શંકા તે સાંશયિક મિથ્યાત્વ. ૨. તેના સ્વરૂપને અંગે શંકા તે શંકા. ૩. તેને જાણવાની ઇચ્છા તે જિજ્ઞાસા ને તેના કાર્યભૂત થતો પ્રશ્ન તે આશંકા.

અનાભોગિક—વિચારશૂન્ય એકેન્દ્રિય જીવને અથવા વિશેષ જ્ઞાનથી રહિત જીવોને થાય છે.

જે જે કર્મબંધ થાય છે તે તે ભોગવવાં પડે છે (ઉદય સમય પ્રાપ્ત થયે). એ બંધ થવાના હેતુ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એ ચાર છે. એના પછ ભેદ છે. એ સત્તાવન બંધહેતુનું સ્વરૂપ સમજવાની બહુ જ જરૂર છે. તેમાં પ્રથમ પાંચ પ્રકારના મિથ્યાત્વ છે તે ઉપર જોઈ ગયા. હવે બાકીના ત્રણ હેતુનો વિસ્તાર કહે છે.

બાર અવિરતિ—પાંચ ઈન્દ્રિય અને મનનો સંવર ન કરવો અને છકાય જીવનો વધ કરવો તે બાર પ્રકારની અવિરતિ કર્મબંધના હેતુભૂત છે.

કષાય—સંસારનો લાભ, તે રપ છે. તે પર વિષયકષાયદ્વારમાં પૂરતું વિવેચન થઈ ગયું છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ પ્રત્યેકના ચાર ચાર લેહ છે. ઉત્કૃષ્ટ પંદર દિવસ ચાલે અને દેવગતિ પ્રાપ્ત કરાવે તે ‘સંબલન’; ઉત્કૃષ્ટ ચાર માસ ચાલે અને મનુષ્યગતિ પ્રાપ્ત કરાવે તે ‘પ્રત્યાખ્યાનાવરણ’; ઉત્કૃષ્ટ વરસ ચાલે અને તિર્થયાત્રિગતિ પ્રાપ્ત કરાવે તે ‘અપ્રત્યાખ્યાની’ અને ઉત્કૃષ્ટ ચાવઝાણવ ચાલે અને નરકગતિ પ્રાપ્ત કરાવે તે ‘અનંતાનુબંધી.’ એ અનુક્રમે યથાખ્યાત ચારિત્ર, સર્વાચરિતિ, દેશવિરતિ અને સમક્રિતશુભ પ્રાપ્ત થવા દે નહિ.

એ સોળ લેહ થયા. તેમાં હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય અને જુગુપ્સા તથા સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ એ ત્રણ નોકષાય મેળવતાં પચીસ કષાય થાય છે. તે કર્મબંધના પ્રબળ હેતુ છે.

યોગ પંદર છે. મનોયોગના ચાર લેહ છે :—

૧. સત્ય મનોયોગ—ખરેખરા વિચાર કરવા તે.
૨. અસત્ય મનોયોગ—ખોટા વિચારો કરવા તે.
૩. મિશ્ર મનોયોગ—જે વિચારમાં કેટલીક વાત સાચી ને કેટલીક ખોટી હોય એ મિશ્ર મનોયોગ.
૪. અસત્યામૃષા મનોયોગ—એમાં સામાન્ય વિચારો; ખોટા કે સારાના લેહ વગર; ચાલુ પ્રવાહ. (જેમ ઘડો ઝરે છે, પર્વતે બળે છે, નદી વહે છે.)

વચનયોગના ચાર લેહ છે : સત્ય વચનયોગ, અસત્ય વચનયોગ, મિશ્ર વચનયોગ, અસત્યામૃષા વચનયોગ. અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

કામયોગના સાત લેહ છે :—

૧. તૈજસ-કાર્મણ કાય—જ્યારે જીવ એક ગતિથી બીજી ગતિએ જાય છે ત્યારે તેને અનાદિ કાળથી સાથે રહેનારાં ભવમૂલ તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલાં બંને (તૈજસ ને કાર્મણ) શરીર સાથે હોય છે, જેમાંના તૈજસથી આગળના ભવમાં આહાર લે તે પચાવી શકે છે. અને કાર્મણથી નવી નવી અવસ્થાઓ પામવા સાથે ત્રણ પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી શકે છે.

૨. ઔદારિકમિશ્ર—આગળના ભવથી જીવ પોતાની સાથે તૈજસ-કાર્મણ લાવે છે તે અને ઔદારિક શરીરની જોડે શરૂઆત કરી છે, પણ નિબપત્તિ થઈ નથી તો તે ઔદારિકમિશ્ર કહેવાય છે. એવી રીતે વૈક્રિય ને આહારક માટે પણ બાણવું.

૩. ઔદારિક—જે શરીરનાં પુદ્ગલ સ્થૂળ તેમજ પ્રાયે અસ્થિ, માંસ, રુધિર અને અરણીમય હોય છે તે.

૪. વૈક્રિયમિશ્ર—દશ્ય થઈ ને અદશ્ય થવું, ભૂચર થઈ ને ખેચર થવું, મોટા થઈ ને

નાના થવું, એવી અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ કરનાર સાત ધાતુ વિનાતું શરીર તે વૈક્રિય. તેની શરૂઆત થયા છતાં સમાપ્તિ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી વૈક્રિયમિત્ર.

૫. વૈક્રિય—ઉપર જણાવેલું શરીર પૂર્ણ થાય એટલે તે વૈક્રિય.

૬. આહારકેમિત્ર—ચૈદ પૂર્વને જાણનારા મહાપુરુષો કોઈ સૂક્ષ્મ શંકાતું નિવારણ કરવા માટે કેવળી મહારાજ પાસે મોકલવા જે શરીર તૈયાર કરે (જે કેવળ શુદ્ધ અને શુભ રૂપ જ હોય છે) તેની સમાપ્તિ પહેલાંની અવસ્થા.

૭. આહારકે—ઉપર જણાવેલા શરીરની સંપૂર્ણ અવસ્થા.

ઉપર જે સાત પ્રકારનાં શરીર જણાવવામાં આવ્યાં છે તે સંબંધી જીવનો જે જે પ્રયત્ન હોય તે તે નામનો યોગ સમજવો; જેમ કે આપણે અત્યારે ઔદારિક અને તૈજસ-કાર્મણને અંગે પ્રયત્નવાળા છીએ. અહીં ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે કે તૈજસ સિવાય કાર્મણ કે કાર્મણ સિવાય તૈજસ હોતું નથી—ઇત્યાદિ કારણોને લીધે તૈજસ-કાર્મણને શરીર તરીકે ભિન્ન ગણવા છતાં, યોગ તરીકે એકઠાં કરી એક જ ગણેલ છે.

આ સત્તાવન બંધહેતુનો સંવર કર્યો હોય, તે કર્મબંધની પ્રણાલિકા બંધ થાય છે અને આગળ બાંધેલાં કર્મોનો ક્ષય થઈ જતાં જીવ સ્વતંત્ર અનવધિ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. આ અધિકારમાં યોગનિરોધ અને ઈદ્રિયદમન પર ખાસ વિવેચન કરવામાં આવશે. મિથ્યાત્વ વિષે વિવેચન આ પ્રકારમાં થઈ ગયું છે. અવિરતિના સંબંધમાં ઈદ્રિયદમન, મનોનિરોધ અને દયા માટે અગાઉ સારી રીતે લખેલું હોવાથી ખાસ વિશેષ લખવાતું નથી. કષાય માટે વિષયકષાય અધિકારમાં લખાઈ ગયું છે અને તેથી બંધહેતુઓ પૈકી યોગ પર અત્ર ખાસ વિવેચન છે, તે બહુ જ મનન કરવા યોગ્ય છે. (૧; ૨૩૬)

મનોનિગ્રહ-તંદુલમત્સ્ય

મનઃ સંવૃણુ હે વિદ્વજસંવૃતમના યતઃ ।

યાતિ તન્દુલમત્સ્યો દ્રાક્, સપ્તમીં નરકાવનીમ્ ॥ ૨ ॥ (અનુષ્ટુપ)

“હે વિદ્વાન ! મનનો સંવર કર; કારણ કે તંદુલમત્સ્ય મનનો સંવર કરતો નથી તે તરત જ સાતમી નરકે જાય છે.” (૨)

વિવેચન—મનઃસંવર-મનોનિગ્રહ અધિકાર (નવમો) આ જ વિષય પર લખાયેલો છે. અત્ર વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મનોનિગ્રહ કરવાની ભલામણ કરે છે. સર્વ યોગોમાં મનો-યોગતું રુધન વધારે મુશ્કેલ છે, પણ તે તેટલું જ વધારે ફળદાયી છે વળી, જે મનોયોગનો નિરોધ કરવામાં આવતો નથી, અને મનને ગમે તેમ રખડવા દેવામાં આવે છે, તે તે મહા પાપબંધ કરાવે છે. તંદુલમત્સ્ય મનના વેગથી જ મહાતીવ્ર પાપબંધ કરે છે. એનું દૃષ્ટાંત શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે. એ તંદુલમત્સ્ય મોટા જબરા મગરમચાંદાની આંખની પાંપણમાં

ગર્ભપણે ઉત્પન્ન થાય છે. અંતર્મુહૂર્ત* ગર્ભમાં રહે છે અને પછી તેની માતા મગર-મચ્છની પાંપણમાં જ તેને પ્રસવે છે. ગર્ભજ હોવાથી તેને મન હોય છે. તેનું શરીર તંદુલ (ચોખા) જેવડું હોય છે, અને આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્તનું હોય છે. મગરમચ્છની આહાર લેવાની રીત વિચિત્ર છે. એ પાણીનો મોટો જથ્થો મોઢામાં ભરી લે છે અને તેમ કરતાં સંખ્યાબંધ માછલાંઓ તેના મોઢામાં જાય છે. પછી તેના મોઢામાં જાળી (દાંતની જેવડ) હોય છે, તેમાંથી તે પાણી પાછું કાઢી નાખે છે, પણ આ જાળીમાં છિદ્રો મોટાં હોવાથી સંખ્યાબંધ ઝીણાં ઝીણાં માછલાંઓ નીકળી જાય છે. આ વખતે દુધ્યાંની તંદુલ-મત્સ્ય આંખની પાંપણમાં બેઠો બેઠો વિચાર કરે છે કે જો હું આ મગરમત્સ્યના સ્થાને હોઉં તો આમાંથી એક પણ માછલાને નીકળવા દઉં નહિ. આવા દુધ્યાંનમાં જ નરકાયુ બાંધી, કાળ કરી, તેવીશ સાગરોપમને આઉંબે સાતમી નારકીમાં ઉત્પન્ન થાય છે. x ઉક્ત પાંપ તદ્દન માનસિક છે, છતાં પણ તેની વૃત્તિ બહુજ ખરાબ હોય છે. મન પર અંકુશ ન હોય, તેની આવી જ સ્થિતિ થઈ જાય છે. જેઓ આખો વખત ગામની વાતો કરતા હોય, કૂથળી કરતા હોય, તેઓએ આ નાની હકીકતથી બહુ સમજવાતું છે. સ્ત્રીઓએ પણ વિકથાત્યાગ કરવા ખાસ વિચાર કરવો જોઈએ, એમ આ દૃષ્ટાંત બતાવે છે. વળી, જેમ મનથી મહાપાપબંધ થાય છે તેમ તેના સંવર કયાથી મહાલાલ થાય છે તે માટે હવે જુઓ. (૨; ૨૪૦)

મનનો વેગ વિષ્ણુપ્રસન્નચંદ્ર શાસનમ્

પ્રસન્નચન્દ્રરાજર્ષે—ર્મનઃપ્રસરસંવરૌ ।

નરકસ્ય શિવસ્યાપિ, હેતુભૂતૌ ક્ષણાદપિ ॥ ૩ ॥ (અનુષ્ટુપ)

“ક્ષણવારમાં પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિને મનની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ અનુક્રમે નરક અને મોક્ષનું કારણ થઈ.” (૩)

વિવેચન—મનનો વેગ અત્યંત છે. શુભ અધ્યવસાયની ધારા જ્યારે માનસિક રાજ્ય દ્વારા આત્મકુંજ પર પડે છે તે વખતે તેના પરનો મેલ એકદમ ખસી જાય છે, પડી જાય છે, હઠી જાય છે અને જીવ અદ્ય સમયમાં પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવી જાય છે. પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિનું ચરિત્ર શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે. તેઓને પણ એ જ પ્રમાણે થયું હતું. મૈતાર્થ મુનિ, ધન્ના-શાળિલદ્ર, ગજસુકુમાળ વગેરે અનેક મહાપુરુષો મનોરાજ્ય પર અંકુશ પ્રાપ્ત કરી શુભ ગતિના ભાગી થયા છે. ધનવિજય ગણિ પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિનું ચરિત્ર આપે

* અંતર્મુહૂર્તના ધણા ભેદો હોવાથી નાનાં નાનાં કેટલાંક અંતર્મુહૂર્તો મળીને પણ અંતર્મુહૂર્ત જ કાળ કહી શકાય.

x તંદુલમત્સ્ય તથા પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિની હકીકત થોડી થોડી નવમા અધિકારમાં લખી છે, તે પણ ખાસ કારણથી તેનું અત્ર પુનરાવર્તન કર્યું છે.

છે તદ્દનુસાર અત્ર ટૂંકામાં લખીએ છીએ. ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત નામે એક નગર હતું. વિચિત્ર પ્રકારની શોભાથી આખા વિશ્વને તે પોતાના તરફ આકર્ષણ કરતું હતું. અનેક ડુકાન, બજારો અને હસ્થોથી તે નગર બહુ શોભતું હતું. પ્રસન્નચંદ્ર નામના રાજા ત્યાં રાજ્ય કરતા હતા. વિશાળ ભુજબળવાળા આ મહારાજા શત્રુદમનમાં કુશળ અને ન્યાયનો નમૂનો હતા. તેની પ્રજા સર્વ પ્રકારે સુખ ભોગવતી હતી. રાજ્યસુખ ભોગવતા હતા તેવામાં શ્રીવીર પરમાત્મા એક વખત તે નગરની બહાર સમવસર્યા. રાજાએ સમાચાર સાંભળ્યા, એટલે ભગવંતને વંદન કરવા સારું ગયા. સંસારના અસ્થિર ભાવનું સ્વરૂપ સાંભળી રાજાને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો, સંસારવાસના ઊડી ગઈ અને અંતર્દષ્ટિ જાગ્રત થઈ. બાહ્યાવસ્થાના પુત્રને રાજ્ય પર સ્થાપન કરી તેમણે દીક્ષા લીધી. અભ્યાસ કરતાં ગીતાર્થ થયા અને રાજર્ષિ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. અન્નદા ધર્મતત્ત્વનું ચિંતવન કરતા અને શુભ ભાવના ભાવતા તે રાજર્ષિ રાજગૃહ નગરની બહાર કાયોત્સર્ગ ધ્યાને રહ્યા છે. હવે તે વખતે વીર પરમાત્મા નજીકના લાગમાં સમવસર્યા છે. તેમને વંદન કરવા માટે લોકો ટોળે મળીને જાય છે. લોકોના સમૂહમાં ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિતપુરના બે વાણિયા હતા. આ બંને જણા વાતો કરતા કરતા શ્રીવીરપ્રભુને વંદન કરવા જતા હતા, તેવામાં તેઓએ પોતાના પૂર્વના રાજાને દીક્ષા. એટલે વૃદ્ધ વણિક બોલ્યો : “અહો ! રાજલક્ષ્મીનો ત્યાગ કરી આ રાજર્ષિએ તપલક્ષ્મીનો સ્વીકાર કર્યો છે, તેથી તે ધન્યાત્મા છે, ભાગ્યશાળી છે !” બીજો વાણિયો બોલ્યો : “અરે, જવા દે ને ! આ મુનિને ધન્યવાદ તે શો ઘટે છે ? તેને તો ખરેખરો ઠપકો ઘટે છે ! એમણે દીક્ષા લીધી ત્યારે પુત્ર બહુ નાનો વયનો હતો, બળ વગરનો હતો, પણ એ વાતનો વિચાર કર્યા વગર, તેને રાજ્ય પર સ્થાપી, પોતે તો ત્રત લઈ લીધું, એટલે કૃતકૃત્ય થઈ ગયા ! હવે એના સગાવહાલા બિચારા બાબરાજાને હેરાન કરે છે, આખા શહેરને ઉપદ્રવ કરે છે અને લોકોમાં કાળો કેર વરતાઈ રહ્યો છે. આટલા માટે આ મુનિની તો સામું જોવું પણ યોગ્ય નથી !” આવો વાતોલાપ કરતા કરતા તેઓ તો કહ્યુંપથથી દૂર થયા, પરંતુ તેની વાત સાંભળી રાજર્ષિ પ્રસન્નચંદ્ર ધ્યાનબ્રષ્ટ થયા; તેમને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો અને સંસારમાંથી એક વાર નિવૃત્ત થયેલું મન પાછું સંસારમાં રખડવા માંડ્યું. આર્તધ્યાન આદ્યું અને વિચાર થયો કે અહો ! અહો ! હું જેમાં પુત્રની આવી હાલત કેમ થાય ? આવા વિચારની સાથે જ મનમાં તેમના વિરોધીઓની સાથે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું.

આવી રીતે મુનિમહારાજના મનમાં પ્રચંડ યુદ્ધ આત્રી રહ્યું છે, તે વખતે વીરપ્રભુને પરમ ભક્ત શ્રી શ્રેણિક નૃપતિ તેમને વંદન કરવા આદ્યો. રસ્તામાં મુનિને જોઈ વાંઘા, પરંતુ મુનિએ તેના પર નજર પણ કરી નહિ. શ્રેણિકે ધાર્યું કે આ મહાત્મા આ વખતે શુકલધ્યાનારૂઢ થયા હશે. શ્રેણિક પ્રભુ પાસે ગયો, સવિનય નમસ્કાર કર્યા, વાંઘા, દેશના સાંભળી; પછી પૂછ્યું, “હિ ભગવન્ ! જે સ્થિતિમાં મેં પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિને વાંઘા, તે જ સ્થિતિમાં તે વખતે તેઓ કાળ કરે તો કઈ ગતિમાં જાય ?” ભગવાન બોલ્યા : “સાતમી નરકે જાય !” શ્રેણિક રાજાને આ પ્રત્યુત્તર સાંભળી બહુ આશ્ચર્ય સાથે દિલગીરી થઈ.

હવે પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિને શું થયું તે જોઈએ. તેઓ તો મનમાં મોટી લડાઈ કરવા માંડી ગયા. મોટા સમરાંગણમાં સર્વ શત્રુઓને મારી નાખ્યા, પણ બાકીમાં એક પ્રધાન શત્રુ રહ્યો. આ વખતે સર્વ શત્રુઓ ખૂટી ગયાં, હાથમાં તરવાર સરખી પણ રહી નહિ, છતાં ક્ષત્રિય વીર ડર્યો નહિ. હિંમત મજબૂત રાખી માથા પરના ટોપથી એને મારી નાખીશ, એમ વિચાર કર્યો. હવે પોતાના માથા પરનો ટોપ લેવા હાથ ઊંચો કર્યો અને માથા પર હાથ ફેરવે છે તો કેશકુંચિત તાલકું મળ્યું ! સુસ વીર એત્યો, જ્ઞાનદષ્ટિ જાગી, વિપર્યાસલાવ લાગ્યો અને સંવેગ પ્રાપ્ત થયો. વિચાર્યું કે અરે જીવ ! આ તું શું કરે છે ? કોના પુત્ર અને કોનું રાજ્ય ? વગર વિચાર્યો તે પ્રથમ વ્રતનો ભંગ કર્યો. આવા શુદ્ધ અધ્યવસાયમાં ધ્યાનારૂઠ થતાં, સ્વચાચરણની નિંદા કરવા માંડી અને અતિચાર આલોવવા માંડયા. મનથી બાંધેલ કર્મ મનથી જ ખપાવી દીધાં અને સાતમી નરકને યોગ્ય દળિયાં એકઠાં કર્યો હતાં, તે વિખેરી નાખ્યાં. હવે વીર પ્રભુને શ્રેણિકે શોડો વખત જવા દઈ ફરીને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “હે પરમાત્મનું ! તે રાજર્ષિ કદાચ અત્યારે કાળ કરે તો કયાં જાય ?” પ્રભુએ ઉત્તર આપ્યો કે “અનુત્તર વિમાને દેવ થાય.” શ્રેણિકને આ ઉત્તરથી વધારે આશ્ચર્ય થયું, તેથી તેનું કારણ પૂછ્યું. મનોરાજ્યનું સ્વરૂપ, તેનું જ્ઞે, તેને વશ કરવાથી થતી અનંત ગુણની પ્રાપ્તિ વગેરે પ્રભુએ સમજાવ્યું. તે સમયે દેવદુઃહિભિનો અવાજ થયો. શ્રેણિકે પૂછ્યું, “હે પ્રભુ ! આ દુઃહિભિ શેની વાગે છે ?” પ્રભુએ કહ્યું કે “શ્રેણિક રાજા ! એ રાજર્ષિને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે.” શ્રેણિક રાજાને આ હકીકત જાણી મનનો વેગ કેવો બળવાન હોય છે તે બરાબર સમજાયું.

આ દષ્ટાંતથી મનોરાજ્યની વેગવાળી ભાવના સમજાણી હશે એ અગત્યના વિષયમાં વારંવાર પર્યાલોચન કરવાની જરૂર છે. મનનું બંધારણ પણ જાણવા જેવું છે, જેને માટે નીચેના બે શ્લોક મનન કરવા યોગ્ય છે. (૩; ૨૪૧)

મનની અપ્રવૃત્તિ-સ્થિરતા

મનોઽપ્રવૃત્તિમાત્રેણ, ધ્યાનં નૈકેન્દ્રિયાદિષુ ।

ધર્મશુક્લમનઃસ્થૈર્ય-ભાજસ્તુ ધ્યાયિનઃ સ્તુમઃ ॥ ૪ ॥ (અનુષ્ટુપ)

“મનની પ્રવૃત્તિ ન કરવા માત્રથી જ ધ્યાન થતું નથી, જેમ કે એકેન્દ્રિય વગેરેમાં (તેઓને મન ન હોવાથી મનની પ્રવૃત્તિ નથી); પણ જે ધ્યાન કરનાર પ્રાણીઓ ધર્મ-ધ્યાન અને શુક્લધ્યાનને લીધે મનથી સ્થિરતાના ભાજનભૂત થાય છે, તેઓની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ.” (૪)

વિવેચન—શ્રી અધ્યાત્મોપનિષદ્ (યોગશાસ્ત્ર)ના પાંચમા પ્રકાશમાં અનુભવી યોગી શ્રીમાન્ હેમચંદ્રસૂરિ કહે છે કે પવનરોધ વગેરે કારણોથી પ્રાણાયામનું સ્વરૂપ અન્ય દર્શનકારોએ બતાવ્યું છે તે બહુ ઉપયોગી નથી; તે તો કાળજ્ઞાન માટે અને શરીર-આરોગ્ય માટે જાણવા જેવું છે. આમ કહીને ત્યાર પછી તેનું સ્વરૂપ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ મહારાજ

આગળ બતાવે છે. તે કહે છે કે એ બહુ લાલ કરતું નથી, તેનું કારણ એ છે કે એમાં મનની પ્રવૃત્તિ જ થતી નથી. એવી પ્રવૃત્તિ ન કરવી એ તો મનનો નાશ કરવા જેવું છે. એકેન્દ્રિયાદિકને તથા વિકલેન્દ્રિયોને મન હોતું નથી, પણ તેથી તેઓને લાલ થતો નથી; પરંતુ મનને બરાબર ઉપયોગમાં લેવા માટે તેમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે મનની પ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ અટકાવવો એમાં લાલ નથી; પણ તેને સદ્ધ્યાનમાં પ્રેરવું, તેમાં જ રમણ કરાવવું અને તે સંબંધી જ પ્રેરણા કરવી અને પ્રેરણા દ્વારા સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરાવવી, એ આદરણીય છે. 'હઠયોગ' જૈન શાસ્ત્રના મત પ્રમાણે બહુ ઓછો લાલ કરે છે. કાય-યોગ પર તેથી જરા અંકુશ આવે છે. પણ મનનું બંધારણ સમજી તેને સદ્ધ્યાનમાં જોડી દેવાની રીતિ સર્વત્ર અનુસરવા યોગ્ય છે. મનનો રોધ કરવાની પણ આવશ્યકતા છે, પરંતુ તે અવસ્થાપરત્વે છે. ધ્યેય ચાર પ્રકારના છે : પિંડસ્થ (એની પર્થિવી, આગ્નેયી, મારુતી, વારુણી અને તત્રભૂ એવી પાંચ ધારણા હોય છે), પદસ્થ (નવકારાદિ), રૂપસ્થ (જિનેશ્વર મહારાજની મૂર્તિ) અને રૂપાતીત (શુદ્ધ સ્વરૂપ, અખંડ આનંદ ચિદ્ધવાનાનંદરૂપ, પરમાત્મભાવપ્રકાશ). એ ધ્યેયમાં મનને જોડી દેવું, તે ધ્યાન છે અને તેમ કરીને મનની સ્થિરતા લાવવી એ યોગનું મુખ્ય અંગ છે. આથી જ જૈન શાસ્ત્રકારો ધ્યાનનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં કહે છે કે રાગાદિવિદગ્ધસહં જ્ઞાણં રાગાદિને કૂટવામાં સમર્થ હોય તેને ધ્યાન કહેવાય. ધ્યાન ચાર પ્રકારનાં છે; તેમાં આર્ત અને રૌદ્ર એ દુર્ધ્યાન છે.

અત્ર ધર્મ અને શુદ્ધ એ બે શુભ ધ્યાનની વ્યાખ્યા પ્રસ્તુત છે. એનું સ્વરૂપ બહુ સૂક્ષ્મ છે. એ દરેકના શાસ્ત્રકાર ચાર ચાર લેહ પાડે છે. ધર્મધ્યાનના ચાર લેહોમાં પ્રથમ લેહ 'આજ્ઞાવિચયધ્યાન'નો છે. સર્વજ્ઞતા વચનોમાં પરસ્પર વિરોધ નથી, એવું સમજી એની ચિંતવના કરવી, એની ખૂબી સમજવી એ પ્રથમ ધર્મધ્યાન છે. ત્યાર પછી 'અપાય-વિચયધ્યાન' આવે છે એમાં રાગ, દ્વેષ, કષાય, પ્રમાદ કેવી કેવી બાતિનાં દુઃખો ઉત્પન્ન કરે છે તે વિચારવું, અને પાપ કાર્યોથી પાછા હઠવું એ ધર્મધ્યાનનો બીજો લેહ છે. ત્રીજો લેહ 'વિપાકવિચયધ્યાન' છે. કર્મનો બંધ અને ઉદય વિચારવો, તેનું સામ્રાજ્ય, તીર્થંકર, ચક્રવર્તી જેવા પર પણ તેની ચાલતી શક્તિ અને જગતનો બંધાર કર્મવિપાકથી જ ચાલે છે એ સંબંધી વિચાર કરવો તે ધર્મધ્યાનનો ત્રીજો લેહ છે. છેલ્લું 'સંસ્થાન-વિચયધ્યાન' છે. એમાં લોકનું સ્વરૂપ વિચારવાનું છે ચૌદ રાજલોક, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયવાળા જીવ, અજીવાદિક છ દ્રવ્યયુક્ત લોકાકૃતિની ચિંતવના કરવી તે. આવી જ રીતે શુદ્ધધ્યાનના ચાર લેહ છે (—પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર, એકત્વવિતર્ક અવિચાર, સૂક્ષ્મક્રિય અને ઉચ્છન્નક્રિય) એ ધ્યાનની હકીકત વધારે સૂક્ષ્મ છે. એ ધ્યાનનું સ્વરૂપ યોગશાસ્ત્રથી બહુ લેવું. અત્ર કહેવાની હકીકત એ છે કે આવા ધર્મ અને શુદ્ધધ્યાનમાં મનને જોડી દઈ સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાથી મહાલાલ થાય છે. જુઓ મારો 'જૈન દષ્ટિએ યોગ.'

ચિત્તસ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય એ જ છે કે મનને નિરંતર સુધ્યાનમાં પ્રેર્યા કરવું. ઉક્ત ધ્યાનથી પ્રાણીને ઇન્દ્રિયોથી અગોચર આત્મસંવેદ્ય સુખ થાય છે. (૪; ૨૪૨)

સુનિયંત્રિત મનવાળા પવિત્ર મહાત્માઓ

સાર્થ નિરર્થકં વા યન્મનઃ *સુધ્યાનયન્ત્રિતમ્ ।

વિરતં દુર્વિકલ્પેભ્યઃ, પારગાંસ્તાન્ સ્તુવે યતીન્ ॥ ૫ ॥ (અનુષ્ટુપ્)

“ સાર્થકતાથી અથવા નિષ્ફળ પરિણામવાળા પ્રયત્નોથી પણ જેઓનું મન સુધ્યાન તરફ જોડાયેલું રહે છે અને જેઓ ખરાબ વિકલ્પોથી દૂર રહે છે તેવા, સંસારનો પાર પામેલા યતિઓને અમે સ્તવીએ છીએ.” (૫)

વિવેચન—કોઈ પણ પ્રાણી કાર્યના પરિણામ માટે જોખમદાર નથી. તેણે શુભ પરિણામ આવશે એ પ્રમાણે વિચાર કરીને કાર્ય કરવું જોઈએ. આ શુભ ધ્યાનથી કરેલા કાર્યનું પરિણામ ખરાબ આવતું નથી; પણ કદાચ ખરાબ આવે, તોપણ કાર્ય કરનારને પાપનો અનુભવ થતો નથી. પોતાના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે તેણે દીર્ઘ દૃષ્ટિ પહોંચાડવી જોઈએ. જેઓ હંમેશાં સારાં કાર્ય કરવાના મનોરથો કરે છે અને ખરાબ સંકલ્પો કરતા નથી, તેઓ ખરેખરા ભાગ્યશાળી છે.

‘ સાર્થ ’ એટલે શુભ પરિણામવાળું કાર્ય. આવા જ હેતુથી પરિણામ માટે બહુ ચિંતા ન રાખવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે :

भवन्ति भूरिभिर्भागैर्धर्मकर्ममनोरथाः । कलन्ति यत्पुनस्ते तु तत्सुवर्णस्य सौरभम् ॥

“ ધર્મકાર્ય કરવાના મનોરથો જ મહાભાગ્યથી થાય છે અને જે તેઓ શુભ ફળ આપે તો તેો સોનામાં સુગંધ ભળી એમ સમજવાનું છે.” જયતિ શાસનમ્

મન ખોટા વિચારો કરીને કેટલી બતનાં પાપો ખાંધે છે તે આપણે ચિત્તદમન અધિકારમાં જોયું છે. કલ્પનાશક્તિ પર જ્યાં સુધી સુનિયંત્રિત વિચારશક્તિનો અંકુશ ન હોય, ત્યાં સુધી સુકાન વગરના વહાણની જેમ મનોવિકારરૂપ પવનથી આ આત્મા સંસાર-સમુદ્રમાં અસ્ત-વ્યસ્તપણે ઝોકાં ખાય છે અને જરા ઝપાટો આવતાં એક દિશાએ તથાઈ ભય છે, વળી પાછો બીજી દિશામાં આવે છે. માટે આત્મ, રૌદ્રાદિ દુધ્યાનને તેઓના યથારૂપે સમજીને, તજ દેવાં અને ધર્મધ્યાન તથા શુક્લધ્યાન ધ્યાવવાં. (૫; ૨૪૩)

વચનઅપ્રવૃત્તિ—નિરવધ વચન

वचोऽप्रवृत्तिमात्रेण, मौनं के के न विभ्रति ? ।

નિરવધ વચો યેષાં, વચોગુપ્તાંસ્તુ તાન્ સ્તુવે ॥ ૬ ॥ (અનુષ્ટુપ્)

“ વચનની અપ્રવૃત્તિમાત્રથી કોણ કોણ મૌન ધારણ કરતું નથી ? પણ અમે તો જે વચનગુપ્તિવાળાં પ્રાણીઓ નિરવધ વચન બોલે છે તેઓની સ્તવના કરીએ છીએ.” (૬)

વિવેચન—વચનસંવર—અનેક કારણોથી વચનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી; એકેન્દ્રિય-

* સદ્ધ્યાન इति वा पाठः ।

પણામાં સ્વાભાવિક શરીર ઉપરાંત બેઈંદ્રિયથી પંચેંદ્રિય સુધીના તિર્થો સ્પષ્ટપણે બોલી શકતા નથી. રોગ, સભાક્ષોભ અથવા મૂંગાપણાથી મનુષ્યો પણ બોલતા નથી; પણ એથી કાંઈ લાભ થતો નથી. બોલવાની શક્તિ હોય છતાં નિરવધ વચન બોલવું, તેમાં જ ખરેખરી ખૂબી છે. વચનગુપ્તિ ધારણ કરી હોય, ભાષા પર અંકુશ હોય અને બોલે ત્યારે સત્ય, પ્રિય, મિત અને પથ્ય વચન જ બોલે તે નિરવધ વચન કહેવાય છે. અશક્તિમાન સાધુ થાય તેમાં નવાઈ નથી; શક્તિ હોય છતાં કારણ વગર બોલે નહિ, ગંભીરતા રાખે અને બોલે ત્યારે પણ વિચાર કરીને, પ્રમાણપિત અને ખપ જેટલું જ હિતકારી બોલે તેઓ સંયમવાન કહેવાય છે. (૬; ૨૪૪)

નિરવધ વચન-વસુરાજ

નિરવદ્યં વચો ब्रूहि, सावद्यवचनैर्यतः ।

प्रयाता नरकं घोरं, वसुराजादयो दुतम् ॥ ७ ॥ (अनुष्टुप)

“ તું નિરવધ (નિષ્પાપ) વચન બોલ, કારણ કે સાવધ વચન બોલવાથી વસુરાજ વજેરે એકદમ ઘોર નરકમાં ગયા છે.” (૭)

વિવેચન—ઉપર કહ્યું તેમ નિરવધ-પાપરહિત-વચન બોલવાની જરૂર છે. નિરવધ વચનમાં સત્ય, પ્રિય અને પથ્ય એ ત્રણે ગુણોનો સમાવેશ થાય છે એમ સમજવું. વચન સત્ય હોય છતાં પણ અપ્રિય હોય તો તે નિરવધ નથી. અને વળી, વચન બોલતાં જેને તે કહેવામાં આવે તેને હિત કરનારું તે વચન હોવું જોઈએ. સાવધ વચન બોલવાથી ભાષા પર અંકુશ રહેતો નથી, દુનિયામાં બેજ પડતો નથી અને પોતાના વિચારો ગંભીર રહી શકતા નથી; બોલતી વખત મનમાં ક્ષોભ રહ્યા કરે છે અને પછી મગજ ખવાતો જાય છે. નિરવધ વચન બોલનારની શુભ ગતિ થાય છે. નરો વા કુઝ્જરો વા એટલું ગલિત વચન બોલનાર ધર્મરાજ પણ એટલે અંશે સત્યધર્મથી ભ્રષ્ટ થયા. તેટલા માટે સત્ય બોલવું, પૂરેપૂરું સત્ય બોલવું અને સત્ય સિવાય કાંઈ પણ બોલવું નહિ એ ત્રણે સૂત્ર બરાબર યાદ રાખવાનાં છે. કાંઈ મુદો પકડીને અમુક હકીકત સાચી બોલીએ તો સામેા માણસ સમજી શકે નહિ, પણ તે શુદ્ધ સત્ય ભાષા કહેવાય નહિ. આવા પ્રસંગે આપણે ઘણીવાર જાણતા પણ હોઈએ છીએ કે સામેા માણસ તે ખોટા અર્થમાં જ સમજવાનો છે. વસુરાજ અસત્ય બોલવાથી નરકે ગયો. જે સત્ય વચન પર આખી દુનિયાનો આધાર હોય તે તો સ્પષ્ટ રીતે સત્ય હોવું જોઈએ. વસુરાજનું દષ્ટાંત બોધદાયક હોવાથી ટીકાનુસાર અત્ર લખીએ છીએ. વિરતારણ્યિએ આવશ્યકાદિકથી જોઈ લેવું.

પૃથ્વીમાં વિખ્યાત થયેલી શ્રુતિપુર નામની નગરી હતી. એ નગરીમાં મહાતેજસ્વી અભિચંદ્ર નામે રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેને સત્ય બોલનાર વસુ નામે એક પુત્ર હતો. બાલ્યવયથી આ વસુ મહાબુદ્ધિશાળી હતો અને સત્યવચનોચ્ચારના શુભ માટે પ્રસિદ્ધ

થયો હતો. પિતાએ તેને ક્ષીરકંઠ'ના નામના કળાચાર્ય પાસે અભ્યાસ કરવા મૂક્યો. અહીં તેની સાથે તે જ ગુરુનો પુત્ર પર્વત અને એક નારદ નામે બ્રહ્મચારી અભ્યાસ કરતા હતા. ગુરુની ત્રણે શિષ્યો પર અપૂર્વ પ્રીતિ હતી અને બહુ સંભાળથી અભ્યાસ કરાવતા હતા.

એક દિવસ ગુરુ સૂતા છે તે વખતે બે ચારણ મુનિ વાતો કરતા કરતા આકાશમાં ચાલ્યા જતા હતા. તેઓની વાતચીત પરથી ગુરુ સમજ્યા કે ત્રણ શિષ્યો પૈકી બે નરકમાં જશે અને એક સ્વર્ગમાં જશે, એમ તેઓએ કહ્યું. આ હક્રીકત સાંભળી ગુરુને બહુ જ ખેદ થયો. આ ત્રણમાંથી સ્વર્ગમાં જવા કોણુ લાગ્યશાળી થશે, તેની તપાસ કરવા સારુ ગુરુએ ત્રણેને પોતાનો પાસે એકસાથે બોલાવ્યા અને દરેકને જવના લોટથી બનાવેલો બનાવટી એકેક ફૂકડો આપીને કહ્યું કે જે જગ્યાએ કોઈ પણ ન દેખે ત્યાં જઈને એનો વધ કરી આવો. વસુએ અને પર્વતે તે એકાંત જગ્યાએ જઈને ફૂકડાને મારી નાખ્યો!

મહાત્મા નારદ પણ નગર બહાર ગયો અને એક તદ્દન એકાંત જગ્યા શોધી. ચારે દિશાઓમાં નજર ફેરવી વિચાર કરવા લાગ્યો : ગુરુએ કોઈ પણ ન દેખે એવી જગ્યાએ આ ફૂકડાને વધ કરવાની આશા આપી છે, પણ અહીં તો તે પોતે (ફૂકડો) દેખે છે અને હું દેખું છું; આ ખેચરો આકાશમાં ઊડતા ઊડતા દેખે છે અને લોકપાળો બુએ છે તથા દિવ્ય અક્ષુથી જ્ઞાની મહારાજ પણ દેખી રહ્યા છે, ત્યારે એવું એક પણ સ્થાન નથી કે જ્યાં કોઈ પણ દેખે નહિ; માટે ગુરુની વાણીનો અર્થ એ જ થાય છે કે ફૂકડાને મારવો નહિ. ગુરુ ખરેખરા દયાળુ છે અને તેમણે આવા પ્રકારની હિંસા કરમાવી હોય એ બનવાબ્બેગ પણ નથી. આવો વિચાર કરી ફૂકડાને માર્યો વગર પાછો લાવ્યો અને તેમ કરવાનું કારણ ગુરુને કહી બતાવ્યું. નારદ સ્વર્ગમાં જશે એમ ગુરુના મનમાં નિશ્ચય થયો. ગુરુએ તેને 'બહુ સારું' એટલો જવાબ આપ્યો. થોડા વખત પછી પર્વત અને વસુ આવ્યા અને ગુરુને જણાવ્યું કે નિર્જન વનમાં કોઈ ન દેખે એવી જગ્યાએ પોતે ફૂકડાને માર્યો છે. ગુરુએ કહ્યું કે 'મૂર્ખાનંદો ! તમે પોતે દેખતા હતા, છતાં શા માટે માર્યો ?' કળાચાર્યના મનમાં બહુ ખેદ થયો કે આ બંને શિષ્યો નરકમાં જશે. વસુ રાજનો પુત્ર છે અને પર્વત પોતાનો પુત્ર છે, તે બંને પર લીધેલી મહેનત નકામી જશે અને વહાલો પુત્ર અને તેથી પણ વધારે વહાલો વસુ નરકમાં જશે, માટે હવે આ ઘરમાં (સંસારમાં) રહેવામાં શો સાર છે ? એવી રીતે વૈરાગ્યલાવ થવાથી તેમણે સંસારનો ત્યાગ કર્યો. હવે પિતાએ દીક્ષા લીધા પછી પર્વત ગુરુસ્થાનકે અભ્યાસ કરાવવા લાગ્યો. નારદ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. અને ત્યાર પછી થોડા વખતે અભિચંદ્ર રાજાએ વ્રત ગ્રહણ કર્યું, તેથી વસુને તેની ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો. વસુરાજાએ બહુ સારી રીતે રાજ્ય કર્યું અને ન્યાય તથા ધર્મથી અને પોતાના શુદ્ધ વર્તનથી જગતમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવી, દુનિયામાં સત્યવાદી તરીકે બાણીતો થયો અને તે પદવીને બળવી રાખવા ખાતર તે કાયમ સત્ય જ બોલતો રહ્યો.

આવી રીતે ઘણા સમય પસાર થઈ ગયો. એક વખત એક મોટું આશ્ચર્ય બન્યું : એક શિકારી જંગલમાં પશુ પર બાણ ફેંકતો હતો, પણ તેનાં બાણ વચ્ચે એટલી જવા લાગ્યાં. શિકારી આનું કારણ કાંઈ સમજ્યો નહિ, તેથી તે જગ્યા પર જઈને હાથ ફેરવ્યો તો સ્ફટિકની શિલા દેખાણી. તે એટલી તો પારદર્શક હતી, કે હાથ લગાડ્યા વગર તે છે એમ પણ દેખાતું નહોતું. આવી સુંદર શિલાને જોઈ મહાલાગ્યવાન વસુ રાજાને જ તે યોગ્ય છે એમ શિકારીએ ધાર્યું. વસુ રાજા પાસે જઈ ખાનગીમાં તે હકીકત નિવેદન કરીને વસુને શિલા ભેટ કરી. રાજા બહુ ખુશી થયો અને શિકારીને બહુ ભેટ આપી. પછી રાજાએ હુશિયાર શિલ્પીઓને રાખી તેમની પાસે પેટ્ટી સ્ફટિક શિલાની સુંદર વેદિકા તૈયાર કરાવી અને પ્રચ્છન્નપણે તે ઘડનારાઓનો પછી ઘાત કરી નાખ્યો ! આ વેદિકા પર સિંહાસન મૂક્યું જેથી લોકોએ એમ બણ્યું કે સત્યના પ્રભાવથી વસુ રાજાનું સિંહાસન આકાશમાં અધર રહે છે. લોકોમાં વાત વ્યાપી કે સત્યના પ્રભાવથી દેવતાઓ રાજાની પાસે રહે છે અને તેની સેવા કરે છે. સિંહાસનના પ્રભાવથી કેટલાક રાજાઓ તેને વશ થઈ ગયા અને તેની કીર્તિ દશે દિશામાં વધારે પ્રસરવા લાગી.

હવે નારદ એક વખત તે શહેરમાં આવ્યો. તે પર્વતને મળવા ગયો. તે વખતે પર્વત શિષ્યોને ઋગ્વેદ લણાવતો હતો. તેમાં એ વાત આવી કે અજ થી યજ્ઞ કરવો. પર્વતે તે ઋચાને અર્થ સમજાવતાં કહ્યું કે અજ એટલે ઝોકડાનું બલિદાન કરી યજ્ઞ કરવો. આ વખતે નારદ નજીક ખેડો હતો, તેણે કહ્યું કે ભાઈ પર્વત ! તું આવો ખોટો અર્થ કેમ કરે છે ? ગુરુએ તો આપણને શીખવ્યું છે કે ન જાયતે इति अजः - 'વાચ્યાથી ન ભાગે તેવું સૂકું ત્રણ વરસનું ધાન્ય' (ડાંગર-શાલિ) એવો અર્થ અજ શબ્દનો થાય છે, એ વાત તું કેમ વીસરી ગયો ? આ પ્રમાણે ખોટો અર્થ કરવો અયુક્ત છે, પાપબંધ કરાવનાર છે અને પરલવમાં દુર્ગતિમાં પાડનાર છે." પર્વત બોલ્યો : " તમારું કહેવું ખોટું છે. ગુરુએ આપણને એવો અર્થ કહ્યો જ નથી. વળી 'નિઘંટુ'માં અજ શબ્દનો અર્થ 'બકરો' થાય છે." નારદે જવાબ આપ્યો : " ભાઈ પર્વત ! શબ્દની અર્થઘટના મુજબ અને ગૌણ બે પ્રકારની છે, તેમાંથી ગુરુએ આપણને ગૌણ અર્થ કહ્યો હતો. ગુરુ ધર્મોપદેષ્ટા હતા, શ્રુતિ (વેદ) ધર્મમય છે, છતાં તું ગુરુ અને વેદથી વિપરીત કહીને પાપ વહોર નહિ." પર્વતે ઉત્તરમાં આક્ષેપ કરીને કહ્યું : " ગુરુએ તો અજ એટલે બકરો એમ કહ્યું છે અને ગુરુએ કહેલા શબ્દાર્થને વિપરીત કરવાથી તું પાપ વહોરી લે છે. આ બાબતમાં જે હારે તેણે પોતાની જિહ્વા કાપી નાખવી, એવું હું પણ (પ્રતિજ્ઞા) લઉં છું અને આ શબ્દનો અર્થ આપણા સહાધ્યાથી વસુ રાજા જે કહે તે પ્રમાણ છે." નારદે આ સર્વ અંગીકાર કર્યું, કારણ કે સત્ય બોલનારને ક્ષોભ હોતો નથી.

હવે પર્વતની માતાએ એકાંતમાં પર્વતને કહ્યું કે " જો કે હું ધરના કામકાજમાં નિરંતર ગૂંચવાયેલી રહેતી હતી, છતાં મને ચોક્કસ ખ્યાલ છે કે અજ શબ્દનો અર્થ

તારા પિતાજી ત્રણ વરસની જૂની (શાલિ) ડાંગર કહેતા હતા, તેથી તે વગર વિચારે અહંકારમાં જિહ્વા છેદવાનું પણ લીધું છે.” પર્વતે કહ્યું : “હવે મેં તો આ પ્રમાણે કહી દીધું, તે ન કહ્યું થવાનું નથી, માટે તમને ઠીક લાગે તે રીતે તેનું નિવારણ કરો.” માને દીકરાનું સ્વાભાવિક રીતે હેતુ લાગ્યું, તેથી હૃદયમાં પીડા પામતી તે વસુ રાજ પાસે ગઈ. પુત્રને માટે માતા શું નથી કરતી? “હે માતા! આપના દર્શનથી આજ ક્ષીરકદંબક ગુરુનાં દર્શન થયાં, આપને હું શું આપું અથવા આપને માટે શું કરું? મને ફરમાવો.” આ પ્રમાણે વસુ રાજએ તેમને કહ્યું. માતા બોલી : “વત્સ! મને પુત્રલિક્ષા આપો. હે પુત્ર! પુત્ર વગર ધનધાન્ય શા કામનાં છે?” વસુ રાજએ કહ્યું : “માતા! આ શું બોલો છો? પર્વત તો મારે પાલ્ય અને પૂજ્ય છે; ગુરુપુત્રને ગુરુતુલ્ય માનવો, એવી શ્રુતિની આજ્ઞા છે. આજે યમરાજે કેતુ પાનું ઉઘાડ્યું છે કે જે મારા ભાઈને મારવા તૈયાર થયો છે? માટે હે માતા! તમે જે હકીકત હોય તે જલદી બોલો.” પછી પર્વતની માતાએ નારદનું આગમન, અજ શબ્દની વ્યાખ્યાના સંબંધમાં થયેલો વાદવિવાદ, પર્વત તથા નારદની તકરાર, જિહ્વાછેદનું પણ અને વસુ રાજની ઠરેલી સાક્ષી—એ સર્વ હકીકત કહી બતાવી; પછી કહ્યું કે “તારી પાસે ન્યાય કરાવવા આવે ત્યારે હે ભાઈ! પર્વતનું રક્ષણ કરવા માટે તું અજ એટલે બકરો એમ કહેજે. મોટા માણસો પ્રાણથી પણ ખીજ ઉપર ઉપકાર કરે છે, તો વાણીથી કરવો એમાં તો સવાલ જ શો છે?” વસુ રાજ બોલ્યો : “હે માતા! મિથ્યા વચન હું કેવી રીતે બોલું? પ્રાણનો નાશ થાય તો પણ સત્યવતી પુરુષો કદી પણ અસત્ય બોલતા નથી. પાપથી ડરનાર પ્રાણીએ કોઈ પણ બાબતમાં અસત્ય બોલવું જોઈએ નહિ. તો પછી ગુરુની વાણી અન્યથા કરવા સારુ બોલી સાક્ષી પૂરવી એ તો બહુ જ ખોટું કહેવાય.” “ભાઈ! તારે તો ગુરુના પુત્ર કરતાં પણ સત્યવતનો આગ્રહ વધારે છે તો ઠીક છે! મારું નસીબ!” આટલું બોલતાં ગુરુપત્નીએ દ્યાર્દ્ર મુખ કર્યું ત્યારે રાજ લેવાઈ ગયો અને તેનું વચન અંગીકાર કર્યું. ગુરુપત્ની રાજ થઈને પોતાને ઘેર ગઈ.

હવે નારદ અને પર્વત રાજસભામાં આવ્યા. સભામાં અનેક સભ્યો, વિદ્વાનો અને માધ્યસ્થવૃત્તિવાળા પુરુષો બિરાજ્યા હતા. રાજ સ્ફટિકતી વેદિકાના પ્રભાવથી અધ્ધર દેખાતા સિંહાસન પર આરૂઠ થયો હતો. રાજએ ગુરુપુત્ર અને સહાધ્યાયી નારદને આદર આપ્યો. નારદે અને પર્વતે પોતાનો પક્ષ સ્થાપિત કર્યો અને રાજનું પ્રમાણ અંગીકાર કર્યું; સત્યનો મહિમા બતાવ્યો અને રાજને સત્ય બોલવા સૂચવ્યું. આ પ્રમાણે સર્વ હકીકત કહ્યા છતાં, જાણે તે સાંભળી જ ન હોય, પોતાના સત્યવાદીપણાની પ્રસિદ્ધિને અંગે પોતાને માથે લટકતી મહાફરજનો ખાલ જાણે ક્ષણવાર ફર જ ગયો હોય, તેમ ગુરુપત્નીનાં વચનને માન્ય રાખી વસુ રાજએ ન્યાય આપ્યો કે “ગુરુએ અજ શબ્દનો અર્થ ‘બકરો’ શીખવ્યો છે.” આ અસત્ય વચન બોલતાં જ દેવો તેના પર કોપાયમાન

થઈ ગયા અને જે સ્ફટિક વેદિકા પર તે બેસતો હતો તેના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા. રાજા ભૂમિ પર પડ્યો, તેના પર સિંહાસન પડ્યું અને વસુમતી(પૃથ્વી)નો નાથ વસુ રાજા મરણ પામી વસુમતીને તળિયે ગયો ! અત્યારે પણ તે નારકીની મહાવેદના સહન કરે છે.

જે વચન પર જગતનો પ્રવાહ ચાલતો હોય છે અથવા ભવિષ્યમાં ચાલવાનો સંભવ હોય છે તે વચન તો બહુ જ વિચારીને બોલવું જોઈએ. સત્ય વચન બોલવાની અગત્ય આ કથાથી સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય તેમ છે. (૭; ૨૪૫)

દુર્વાચાનાં ભયંકર પરિણામ

इहामुत्र च वैराय, दुर्वाचो नरकाय च ।

अग्निदग्धाः प्ररोहन्ति, दुर्वाग्दग्धाः पुनर्न हि ॥ ૮ ॥ (અનુષ્ટુપ)

“ દુષ્ટ વચન આ લોક અને પરલોકમાં અનુક્રમે વૈર કરાવે છે અને નરકગતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે. અગ્નિથી બળેલું ફરી વાર જીવે છે, પણ દુષ્ટ વચનથી બળેલાં હોય તેમાં પછી ફરીવાર સ્નેહાંકુર ફૂટતા નથી. ” (૮)

વિવેચન—આ પ્રલોકમાં બે વાત સમાવી છે. આ લોકમાં અને પરલોકમાં દુર્વાચનનું ફળ શું બેસે તે સૂચવ્યું છે. દુર્વાચનથી આ લોકમાં વૈર ઉત્પન્ન થાય છે અને પરલોકમાં નરકગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ લોક આશ્રી ફળના સંબંધમાં વિશેષ રીતે સમજૂતી આપવા કહ્યું છે કે ધાન્ય વાવ્યાથી જીવે છે, પણ જો તે ધાન્ય બળી ગયું, તો ખીજત્વ નાશ પામે છે, તેથી તે જીવતું નથી. પણ કોઈ કોઈ કડણ ખીજ બગ્યા છતાં પણ જીવે છે; પણ જે દુર્વાચનથી બળેલા હોય છે તેમનામાં ફરીને પ્રેમના અંકુર જીવતા જ નથી. અનુભવીઓ જાણે છે કે વચનબાણ હૃદયમાં શલ્ય જેવું કામ કરે છે અને એક વાર વાગ્યાં હોય તો તે બૂલી શકાતાં નથી; આટલા માટે નકામું બોલવાની ટેવ બંધ કરવી. કેટલાક માણસો પોતાની વિદ્રત્તા કે હહાપણ બતાવવા સારું અકારણે પણ અપ્રસ્તુત બોલ્યા કરે છે અને તેમ કરીને પોતાની લઘુતા કરે છે. ખાસ કરીને નકામું બોલવું નહિ અને કહવું પણ બોલવું નહિ. (૮; ૨૪૬)

तीर्थंकर महाराज અને વચનગુપ્તિની આદેયતા

अत एव जिना दीक्षाकालादाकेवलोद्भवम् ।

अवद्यादिमिया ब्रयुज्जनित्रयभृतोऽपि न ॥ ૯ ॥ (અનુષ્ટુ)

“ તેટલા માટે જોકે તીર્થંકર મહારાજને ત્રણ જ્ઞાન હોય છે, તોપણ દીક્ષાકાળથી માંડીને કેવળજ્ઞાન થતાં સુધી, પાપની ધીકથી, તેઓ કાંઈ પણ બોલતા નથી. ” (૯)

વિવેચન—‘ તેટલા માટે ’ એટલે સાવધ બોલવાથી અનિષ્ટ ફળ થાય છે, તેટલા માટે, તીર્થંકર મહારાજ પણ છદ્મસ્થ અવસ્થામાં મૌન ધારણ કરે છે. મોટા જ્ઞાનીને પણ

આવો ભય રહે છે, તે પર બહુ ખ્યાલ કરવા જેવું છે. આ તો બાપાનમાં આજે આમ થયું અને વીસુવિયસ જ્વાળામુખી ફાટ્યો, પાલોમેન્ટમાં આવી તકરાર થઈ અને રાજ્યમાં આવી ખટપટ ચાલે છે—આવી આવી વાતો કરીને નકામો કાળક્ષેપ કરવામાં આવે છે. આહુ ઇતિહાસ બહુવો એ જુદી વાત છે, પણ પછી એ સંબંધી વાતો કરી, વિચારો બતાવી, નકામો કર્મખંધ શા માટે કરવો? શાસ્ત્રકાર એક વ્યવહારુ વચન કહે છે કે “બહુ બોલે તે બાંધો.” આમાં બંધી વાતોનો મુદ્દો આવી ભય છે. (૬; ૨૪૭)

કાયસંવર—કાયબાનું દષ્ટાંત

કૃપયા સંવૃણુ સ્વાહ્નં, કર્મજ્ઞાતનિર્દર્શનાત્ ।

સંવૃતાસંવૃતાજ્ઞા યત્, સુખદુઃસ્વાન્યવાપ્નુયુઃ ॥ ૧૦ ॥ (અનુષ્ટુપ્)

“ (ભવ ઉપર) દયા લાવીને, તારા શરીરનો સંવર કર; કાયબાના દષ્ટાંતથી શરીરનો સંવર કરનાર અને નહિ કરનાર અનુક્રમે સુખ-દુઃખ પામે છે. ” (૦)

વિવેચન—કાયસંવર—મન અને વચનની પ્રવૃત્તિ જેમ નુકસાન કરનારી છે, તેમ કાયની પ્રવૃત્તિ પણ, સાવધ હોય તો, અતંત સંસાર-પરિભ્રમણ કરાવે છે. કાયયોગની પ્રવૃત્તિ કરવી તે પણ શુભ ઉત્તુપૂર્વક કરવી. નિષ્ક્રમ અને હાનિકારક પ્રવૃત્તિનો સંવર કરવાની આવશ્યકતા બહુ જ છે. હઠયોગ વગેરેથી શરીર પર જય થાય છે, તે તો માત્ર આરોગ્યાદિ અધિક લાભ માટે થાય છે. જૈન શાસ્ત્રકાર એને બહુ અગત્ય આપતા નથી. એક વગડામાં જમીન પર જે કાયબા ચાલ્યા જતા હતા. તે વેળા કોઈ હિંસક જનાવર આવ્યું. તેને જોતાં જ બંને કાયબાએ પોતાનાં પગ ને માથું અંદર લઈ લીધાં. પછી તે જનાવર દૂર ઊભું રહી તેનાં પગ ને માથું બહાર કાઢવાની રાહ જોવા લાગ્યું. કેટલીક વારે એક કાયબાએ અકળાઈને પગ અને માથું બહાર કાઢ્યાં, એટલે પેલા જનાવરે તે પકડીને તેને મારી નાખ્યો. બીજા કાયબાએ ઘણો વખત યચા છતાં પણ, પગ કે માથું બહાર કાઢ્યાં નહિ, તેથી છેવટે થાકીને પેલું જનાવર જતું રહ્યું.

આ જે કાયબામાં જે કાયબાએ પોતાનાં અંગોપાંગ ગોપવી રાખ્યાં, તે સુખ પામ્યો અને બીજો દુઃખ પામ્યો, માટે કાયબાનો સંવર કરવાની પણ ખરેખરી જરૂર છે. (૧૦; ૨૪૮)

કાયની અપ્રવૃત્તિ વિ. કાયબાનો શુભ વ્યાપાર

કાયસ્તમ્ભાન્ન કે કે સ્યુસ્તરુસ્તમ્ભાદયો યતાઃ ? ।

શિવહેતુક્રિયો યેષાં, કાયસ્તાંસ્તુ સ્તુવે યતીન્ ॥ ૧૧ ॥ (અનુષ્ટુપ્)

“ માત્ર કાયબાના સંવરથી ઝાડ, સ્તંભ વગેરે કોણ કોણ સંવર્તી ન થાય? પણ જેઓનું શરીર મોક્ષ મેળવવા માટે ક્રિયા કરવામાં ઉદ્યત થાય છે, તેવા યતિની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ. ” (૧૧)

વિવેચન—ઉપર વચનયોગ માટે કહ્યું તેમ જ કાયાની અપ્રવૃત્તિ માત્રથી કાંઈ લાભ થતો નથી, પરંતુ જરૂરનું એ છે કે કાયાની પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ, એટલે તેના વડે શુભ ક્રિયા-અનુષ્ઠાન કરવાં જોઈએ. આ પ્રમાણે મન-વચન-કાયાના યોગોની પ્રવૃત્તિ સંબંધી ઉપયોગી ઉપદેશ આપ્યો. હવે પાંચ ઈન્દ્રિયોના સંવરની વાત કરે છે. (૧૧; ૨૪૬)

શ્રોત્રેન્દ્રિયસંવર

શ્રુતિસંયમમાત્રેણ, શબ્દાન્ કાન્ કે ત્યજન્તિ ન ? ।

ઈષ્ટાનિષ્ટેષુ ચૈતેષુ, રાગદ્વેષૌ ત્યજન્મુનિઃ ॥ ૧૨ ॥ (અનુષ્ટુપ્)

“કાનના સંયમમાત્રથી કોણ શબ્દોને ત્યજતું નથી? પણ ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ શબ્દો પર રાગ-દ્વેષ તણ દે, તેને મુનિ સમજવા.” (૧૨)

વિવેચન—કુદરતી સંયમ બે રીતે આવે છે. અહિરિન્દ્રિય સુધી શ્રોત્રેન્દ્રિય હોતી જ નથી, તેને અથવા બહેરાને સ્વભાવે શ્રોત્રસંવર થાય છે. કૃત્રિમ સંયમ કાનમાં આંગળી નાખી કે પૂમડાં નાખી, એસી રહેવાથી થાય છે. આવી રીતે બાહ્ય સંયમથી ઈન્દ્રિયનો સંયમ તો અનેક વાર થાય છે, પરંતુ એના પ્રકારના કર્મોથીનપણે થયેલા બાહ્ય સંયમથી કાંઈ લાભ થતો નથી, પણ એક તરફ વાયોલિન, હારમોનિયમ, પિયાનો અથવા વેલુ, મૃદંગ, દિલરૂબા વગેરેના કોમળ ધ્વનિ ચાલતા હોય અને એક બાજુ કૂતરાનું ભસવું, ખેસૂર અને ભેંસાસૂર જેવા અવાજથી ચાલતું ગાયન, અથવા ગધેડાનું ભૂંકવું ચાલતું હોય, એ બંને સાંભળીને મનમાં જરા પણ પ્રેમ કે ખેદ આવે નહિ, સમભાવ રહે, એમાં જ ખરેખરું મહત્ત્વ છે. એ જ મુનિપણું છે અને એવી સમવૃત્તિવાળા પ્રકૃષ્ટ જીવનને વૃદ્ધિ પામતાં વખત લાગતો નથી.

શ્રોત્રેન્દ્રિય વશ ન રાખવાથી હરણુ બહુ દુઃખી થાય છે. પારધી બ્યારે બળ પાથરે છે ત્યારે હરણુને તેમાં ફસાવવા સારું વાંસળી વગાડે છે. સુંદર સ્વરથી આકર્ષાઈ ગયેલું ઈન્દ્રિય-પરવશ હરણુ પારધીના સપાટામાં આવી જાય છે. સાંભળવાની લેમાં તેને બીજી દિશાનું ભાન રહેતું નથી. તેટલા માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે “જીવિતવ્યને અશાશ્વત બાણી; મોક્ષમાર્ગના સુખને શાશ્વત બાણી અને આયુષ્યને પરિમિત બાણીને ઈન્દ્રિયલોગથી વિશેષે કરીને નિવર્તવું.” (ઈન્દ્રિયપરાજયશતક) (૧૨; ૨૫૦)

અક્ષુરિન્દ્રિયસંવર

અક્ષુઃસંયમમાત્રાત્કે, રૂપાલોકાંસ્ત્યજન્તિ ન ? ।

ઈષ્ટાનિષ્ટેષુ ચૈતેષુ, રાગદ્વેષૌ ત્યજન્મુનિઃ ॥ ૧૩ ॥ (અનુષ્ટુપ્)

“માત્ર અક્ષુના સંયમથી કોણ રૂપપ્રેક્ષણ તજતા નથી? પણ ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ રૂપોમાં જેઓ રાગ-દ્વેષ છોડી દે છે, તે જ ખરા મુનિ છે.” (૧૩)

વિવેચન—તેઈન્દ્રિય સુધીના સર્વ જીવો અક્ષુ વગરના હોય છે. વળી, પાંચેન્દ્રિય

મનુષ્ય અને તિર્યંચમાં પણ કેટલાક અંધ હોય છે, પરંતુ આવા પ્રકારના સંયમથી શું ? તેમ જ આંખો મીંચીને બેસી રહે, તેથી પણ શું ? તેથી કાંઈ મહાલાલ થતો નથી; કદાપિ જરા જરા લાલ થાય તો તે હિસાબમાં નથી; પરંતુ જ્યારે સુંદર સ્ત્રીનું રૂપ જુએ, તેની હંસગતિ અને સુંદર મુખ, હૃદયવિસ્તાર અને કદળીગંધા જુએ, અથવા નાટક કે કુદરતની સુંદર સિનેરી જુએ ત્યારે, તેમ જ કુદ્ધ દુર્ગંધ અને રોગથી બગડેલ શરીરવાળાને જુએ ત્યારે, બંને ઉપર સમદષ્ટિ રહે તો જ અક્ષુરન્દ્રિયનો સંવર થયો કહેવાય. આનું નામ ખરેખરો સંયમ છે. બાહ્ય સંયમ તો ઘણી વાર થાય છે, થઈ જાય છે, તેટલા માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે “તે જ પુરુષોને ધન્ય છે, તેને જ અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ કે જે પુરુષોના હૃદયમાં અરધી આંખે જોનારી અર્થાત્ કટાક્ષ નેત્રે જોનારી સ્ત્રી ખટકતી નથી.” (ઇન્દ્રિયપરાજયશતક)

અક્ષુરિન્દ્રિયનો સંયમ ન કરવાથી પતંગિયું બહુ દુઃખ પામે છે. દીવાના રૂપથી આકર્ષાઈ અક્ષુરિન્દ્રિયને પરવશ થઈ તેમાં અંધલાવીને પોતાના પ્યારા પ્રાણ જુએ છે. (૧૩; ૨૫૧)

દ્રાણેન્દ્રિયસંવર

પ્રાણસંયમમાત્રેણ, ગન્ધાન્ કાન્ કે ત્યજન્તિ ન ?

इष्टानिष्टेषु चैतेषु, रागद्वेषौ त्यजन्मुनिः ॥ ૧૪ ॥ (અનુષ્ટુપ)

“ નાસિકાના સંયમમાત્રથી કોણ ગંધને ત્યજતું નથી ? પણ ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ ગંધોમાં જેઓ રાગદ્વેષ ત્યજી દે છે, તે જ મુનિ કહેવાય.” (૧૪)

વિવેચન—ઉપર પ્રમાણે ભાવ સમજવો. સેંટે, લવડર, અત્તર કે સુગંધી પદાર્થોની ગંધ આવવાથી રાગ ન થાય અને વિષ્ટા વગેરેની દુર્ગંધથી દ્વેષ ન થાય, ત્યારે દ્રાણેન્દ્રિયનો સંવર થયો સમજવો. ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વસ્તુ પર સમભાવ રાખવો, એ સંવર છે. જેઓ ઇન્દ્રિયલોગમાં ચોંટી રહેતા નથી, ગૃહિભાવ કે આસક્તિ રાખતા નથી, તેઓ ખરા સંયમવાન કહેવાય છે. તેટલા માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે “લીલો અને સૂકો એવા બે માટીના ગોળા ભીંત તરફ ફેંક્યા; તે બે ગોળા ભીંતે અથડાયા; આ બેમાં જે લીલો ગોળો હતો તે ભીંતે ચોંટી રહ્યો અને સૂકો ગોળો ન ચોંટી રહ્યો. એ પ્રકારે ઇન્દ્રિયલોગમાં ભંપટી અને દુર્બુદ્ધિ પુરુષો સંસારરૂપ ભીંતમાં ચોંટી રહે છે અને જે કામલોગથી વિરામ પામ્યા છે, તે સૂકા ગોળાની પેઠે સંસારભીંત પર ચોંટી રહેતા નથી.” (ઇન્દ્રિયપરાજયશતક)

અત્ર ચીકાશ તે રાગદ્વેષજન્ય સમજવી. ભીંત આગળ જતાં સુધી તો બંનેની ગતિ સરખી જ હોય છે, પણ પછી સ્થિત્યંતર થઈ જાય છે.

કમળની સુગંધમાં લપટાઈ બ્રમર તેમાં આસક્ત થઈ જાય છે અને લહેરમાં આવી જઈ તેમાં બેસી રહે છે; જાણે છે કે સૂર્ય અસ્ત થતાં કમળ મીંચાઈ જશે અને પોતે ફેદખાને પડશે; છતાં હમણાં ઊડું છું, ઊડું છું, એવા વિચારમાં ને વિચારમાં આસક્ત—

પણામાં પડ્યા રહે છે. અંતે સાંજે કમળ મીઠાઈ જાય છે અને નિદ્રોપ પણ ઈન્દ્રિયપરવશ બ્રમણ સુગંધના લોભમાં તેમાં સપડાઈ જાય છે. પ્રભાતે નીકળવાની આશા રાખે છે, તેવામાં જો કોઈ હાથી આવે છે, તો તે કમળને તોડીને ખાઈ જાય છે. એ રીતે તે પોતાનો પ્રાણ અર્પણ કરે છે. (૧૪; ૨૫૨)

રસનેન્દ્રિયસંવર

જિહ્વાસંયમમાત્રેણ, રસાન્ કાન્ કે ત્યજન્તિ ન ? ।

મનસા ત્યજ તાનિષ્ટાન્, યદીચ્છસિ તપઃફલમ્ ॥ ૧૫ ॥ (અનુષ્ટુપ્)

“ જિહ્વાના સંયમમાત્રથી કોણ રસોને ત્યજતું નથી ? હે ભાઈ ! જો તું તપનું ફળ મેળવવાની ઈચ્છા રાખતો હોય તો સુંદર લાગતા રસોને તજ દે. ” (૧૫)

વિવેચન—વ્યવહારમાં પણ કહેવત છે કે “ જેની દાઢ ડળકી, તેનો પ્રભુ રૂઠ્યો. ” સંસારમાં અનંત ભવ પર્યંત રખડાવનાર આ ઈન્દ્રિય છે. સારું ખાવાના વિચારમાં અને તેને યોગ્ય સાધનો તૈયાર કરવામાં. સારા ખાવાના પદાર્થો મેળવવામાં અને છેવટે સારું ખાવામાં આ જીવ ધન્યતા માને છે. દુનિયામાં ખાઈપીને આનંદ માનનારા ધર્મો પણ નીકળેલા છે ! ખાવાપીવામાં જ મોક્ષ માનનારા જિહ્વાના લાલચુ જીવો મનુષ્યનું ખરું સાધ્યબિંદુ શું છે તે ચૂકી જાય છે. વળી, આવા બાહ્ય રસયોગ્યથી ઈન્દ્રિય તૃપ્ત થતી નથી; અનંત વખત મેરુપર્વતના ઢગલાથી પણ અનંતગણો ખોરાક ખાધો, છતાં જીવને તૃપ્તિ થતી નથી. તેથી રસનેન્દ્રિયને વશ કરવા માટે અસાધારણ પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે. તેટલા માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે “ જો તું સંસારથી ખીતો હો અને મોક્ષપ્રાપ્તિની ઈચ્છા રાખતો હો, તો ઈન્દ્રિયોનો જય કરવા માટે અસાધારણ પુરુષાર્થ ક્ષેરવ. (શ્રીમદ્ યશોવિજયજી; ઈન્દ્રિયજ્યાષ્ટક)

માછલાંને પકડવા માટે માછીમાર લોઢાનો કાંટો પાણીમાં મૂકે છે, તેની સાથે મિષ્ટ લોટની પીંડીઓ બાંધે છે. રસનાની લાલચે માછલું તે ખાવા આવે છે; તે ખાતાં ખાતાં કાંટામાં લોંકાઈ જાય છે. આવી જ રીતે અનેક પક્ષીઓ પણ ખાવાની લાલચે જાળમાં ફસાઈ જાય છે. શાસ્ત્રકાર સર્વ ઈન્દ્રિયોમાં રસનેન્દ્રિયને જીતવી મુશ્કેલ કહે છે.

અક્ષાણ રસળી, કમ્માણ મોહળી, ઘયાણ તહ ચેવ વંભવયં ॥

ગુત્તીણ ચ મળગુત્તી, ચડરો દુક્લેહિ જિપ્પંતિ ॥

—“ ઈન્દ્રિયોમાં રસનેન્દ્રિય, કર્મમાં મોહનીય કર્મ, વ્રતોમાં બ્રહ્મચર્યવ્રત અને શુષ્કિમાં મનોશુષ્કિ એ આરે વધારે મુશ્કેલીથી જીતી શકાય છે. ” (૧૫; ૨૫૩)

સ્પર્શનેન્દ્રિયસંયમ

ત્વચઃ સંયમમાત્રેણ, સ્પર્શાન્ કાન્ કે ત્યજન્તિ ન ? ।

મનસા ત્યજ તાનિષ્ટાન્, યદીચ્છસિ તપઃફલમ્ ॥ ૧૬ ॥ (અનુષ્ટુપ્)

“આમડીનો સ્પર્શ ન કરવા માત્રથી કોણ સ્પર્શનો ત્યાગ કરતું નથી? પણ જો તારે તપનું ફળ મેળવવું હોય તો ઇષ્ટ સ્પર્શનો મનથી ત્યાગ કર.” (૧૬)

વિવેચન—સંસારમાં વધારે રખડાવનાર આ ઇન્દ્રિય છે. એનો વિશેષ આલિસાવ સ્ત્રી-સંયોગ વળતે થાય છે. તેને તજવાની ખાસ અગત્ય બતાવવા સારું એક ખાસ શ્લોક આપવામાં આવ્યો છે. સુંદર સ્ત્રીના કે બાળકના ગાલના સ્પર્શથી મનમાં રાગ ન થાય, અને આમડી પર કુદ જોવા વ્યાધિ થાય તેથી અથવા ડાંસ, મચ્છર, તાપ કે શીતના અનિષ્ટ સ્પર્શથી મનમાં દ્રેષભાવ ન થાય એ સ્પર્શનેન્દ્રિયનો સંયમ છે અને બાકી બધી ક્ષેત્રની વાતો છે.

સ્પર્શનેન્દ્રિયને પરવશ પડીને હસ્તી મહાદુઃખ પામે છે. હાથીને બ્યારે પકડવો હોય છે ત્યારે એક મોટો ખાડો ખોદી તેના પર ખડ નાખી ઢાંકી દે છે. ખાડાની સામી બાજુએ કાગળની સુંદર હાથણીને રંગીને ઊભી રાખે છે. એના ઉપર આસક્ત થયેલો હાથી તેને ભોગવવા માટે ઉતાવળ કરી દોડતો બચ છે; ત્યાં વચ્ચે તૃણથી ઢાંકેલા ખાડામાં પડી બચ છે. પછી કેટલાક દિવસ સુધી તેને ભૂખ્યા રાખવામાં આવે છે, માર મારવામાં આવે છે અને પછી હંમેશને માટે કેદખાને પૂરવામાં આવે છે, અર્થાત તે હંમેશ માટે પરવશ પડે છે. આ સર્વ દુઃખનું કારણ સ્પર્શનેન્દ્રિય-પરવશપણું છે. (૧૬; ૨૫૪)

અસ્તિસંયમ

વસ્તિસંયમમાત્રેણ, બ્રહ્મ કે કે ન વિભ્રતે ? ।

મનઃસંયમતો યેહિ, ધીર ! ચેત્ત્ફલાર્થ્યસિ ॥ ૧૭ ॥ (અનુષ્ટુપ્)

“મૂંઝાશયના સંયમમાત્રથી કોણ લોકો બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરતા નથી? હે ધીર ! જો તને બ્રહ્મચર્યના ફળની ઇચ્છા હોય તો મનનો સંયમ કરીને બ્રહ્મચર્યને ધારણ કર.” (૧૭)

વિવેચન—સ્પર્શનેન્દ્રિયના વિષયમાં સ્ત્રીસંયોગનો વિષય મહાગૃહિનું કારણ છે, અને તેનું ખાસ મનન કરવા માટે એક ગુદા શ્લોકમાં તેની વ્યાખ્યા કરી છે. એથી એ પાંચથી ગુદી ઇન્દ્રિય છે એમ સમજવાનું નથી; એ સ્પર્શનેન્દ્રિયનો એક વિભાગ છે. આ ઇન્દ્રિય કેટલી ભયંકર છે તે એટલા ઉપરથી જણાશે કે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે બાકીની ઇન્દ્રિયોના વિષયોને ભોગવતાં કેવળજ્ઞાન થવું શક્ય છે : સુગંધ લેતાં, સુસ્વર સાંભળતાં, રૂપ ભેતાં અને ઉત્તમ પદાર્થ ખાતાં જો આત્મસ્વરૂપ વિચારે અને પૌદ્ગલિક ભાવનો ત્યાગ વિચારે, તો કેવળજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પણ સ્ત્રીસંયોગ કરતાં તે બની શકે તેમ નથી. એકાંત દુઃખ્યાન થાય, સાત ધાતુની એકત્રતા થાય અને મહાકૃિલષ્ટ અધ્યવસાય થાય, ત્યારે જ સ્ત્રીસંયોગ બની શકે છે. આવી રીતે એકાંત અધઃપાત કરનારી સ્પર્શનેન્દ્રિય કાંઈ અજ્ઞ્ય નથી, પણ શુદ્ધેન્દ્રિયનો બખાતકારે સંયમ કરવો પડે, તેથી બહુ લાભ નથી. અસંજ્ઞ. પચેન્દ્રિય સુધી તો નપુંસકવેદ છે. પણ તે પુરુષવેદ

કરતાં વધારે સખત છે. તેઓ તથા નારકીનાં જીવો અને કૃત્રિમ નયુંસક બળદ અથવા અપ્રવો બ્રહ્મચર્ય પાળે તેમાં કાંઈ લાભ નથી, પરંતુ સામી રંભા અથવા ઉર્વશી આવીને ભાભી હોય, પ્રાર્થના કરતી હોય, પોતાની પાસે પૈસા તથા શક્તિ હોય, સ્થાન એકાંત હોય અને બીજી સર્વ બાબતોની અનુકૂળતા હોય, છતાં મન પર સંઘમ રહે ત્યારે જ ખરેખરું મુનિપણું પ્રાપ્ત થાય છે. પરસ્વાધીનપણાદિ કારણથી તેા ઘણી વાર અન્ધને પણ બ્રહ્મચર્ય પાળવું પડે છે, પરંતુ એમાં અન્ધની ઇચ્છા જેમ વિરામ પામતી નથી, તેમ આ જીવ માટે પણ સમજી લેવું.

સ્ત્રીને માટે શાસ્ત્રકારોએ બહુ કહ્યું છે. (આ સર્વ સ્ત્રીઓએ પુરુષ માટે સમજી લેવું.) એ સંબંધી વિચાર કરતાં આ જીવ શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજી જાય તેમ છે આ જ અંધના સ્ત્રીમત્વમોચન અધિકારમાં બહુ વિસ્તારથી તેનું સ્વરૂપ સમજાવવા ચત્ન કરવામાં આવ્યો છે; માટે વિદ્વાન માણસે સ્ત્રીસંયોગ કરતાં વિચાર કરવો. એ સંયોગની સત્તા કેવી પ્રબળ છે અને દદ સત્ત્વવંત મહાત્માઓ તે સત્તાનો તેનાં પુષ્કળ પ્રબળ કારણો છતાં પણ કેવી રીતે જડમૂળથી નાશ કરે છે, એ સિંહશુક્રવાસી મુનિ અને સ્થૂળમદ્રજીના દષ્ટાંતથી સમજઈ જાય છે. ચાર માસ સુધી મિષ્ટાન્ન ખાઈને વેશ્યાને ત્યાં રહ્યા છતાં ગુરુએ તેમનું કાર્ય મજ્જાડુબ્ધર કહ્યું અને ચાર માસના ઉપવાસ કરીને પ્રાણાંત ભયમાં રહી આત્મ-જગૃતિ રાખનાર સિંહશુક્રવાસીનું કાર્ય માત્ર ડુબ્ધર કહ્યું, એ ગુરુના નિષ્પક્ષયાતપણાને જે પડિતો સમજી ગયા છે, તેઓ મૂત્ર, માંસ, રુધિર અને ચામડીની કોથળી પર રાગાંધ બની સંસારકૂપમાં પડતા બચી ગયા છે. એ સ્પર્શનેન્દ્રિયને વશ પડી ઇલાચીપુત્ર નાટકિયો થયો; એને વશ પડી બેનાતટ નગરીનો રાજા ઇલાચીપુત્રનું મરણ ઇચ્છવા લાગ્યો; એને વશ પડી “ લયવં ! જા સા સા સા ” વાળી સ્ત્રી પાંચ સો પુરુષને ભોગવતાં છતાં પણ અસંતોષી રહેતી હતી; એને વશ પડેલો બ્રહ્મદત્ત ચક્રી સાતમી નારકીમાં રહ્યો રહ્યો પણ “ ચારુદત્તા, ચારુદત્તા ” એમ પોકાર કર્યા કરે છે; એને વશ પડેલા રાવણે પોતાનાં દશ મસ્તક અને મહાઋદ્ધિ રણમાં ગુમાવી; એને વશ પડેલા જીવો, એક માળાપથી અવતરેલા સગા ભાઈ એા સાથે કલેશ કરે છે; એને વશ પડેલા વિવેક ભૂલી જાય છે, અંધ બને છે, અનેક પાપો કરે છે, અને, ટૂંકમાં કહીએ તો, ક્ષણિક સુખની ખાતર મનુષ્યજન્મમાં જે મહાલાભ પ્રાપ્ત કરી પરિણામે અનંત સુખ પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ છે તે સર્વ ગુમાવે છે.

આ બહુ અગત્યના વિષય માટે વિદ્વાનોએ રચેલા અનેક ગ્રંથો છે. ટૂંકમાં જાણવાના જિજ્ઞાસુઓએ “ ઇન્દ્રિયપરાજયશતક ”* “ શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી ”† અને “ શીલોપદેશમાળા ” એ ત્રણ ગ્રંથો વાંચવા. અત્ર વિસ્તારભયથી વિશેષ કહેવામાં આવતું નથી, પરંતુ એટલું તો પુનરુક્તિ કરીને કહેવામાં આવે છે કે હે બંધુઓ ! તમે સુખ શું છે અને તે ક્યાં છે, તેનું ખરું સ્વરૂપ સમજો. પ્રાકૃત માણસોના અવગણનાને પાત્ર

* જૈન સુખોપદેશ લાગ બીજો. † પ્રકરણરત્નાકર લાગ બીજો.

પ્રવાહ પર ચાલ્યા જવાની અનાદિ પદ્ધતિ છોડી દો. અનંત ગુણ તમારા આત્મામાં જ ભરેલા છે; એ પ્રાપ્ત કરવા જવા પડે તેમ નથી; ફક્ત તેને પ્રગટ કરવાની જરૂર છે. બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા વગર અને તેમ ન બને તોપણ સ્પર્શનેન્દ્રિય પર સારી રીતે સંયમ રાખ્યા વગર એ ગુણ પ્રગટ થાય તેમ નથી, માટે પોતાનું (આત્માનું) બાહ્યું અને પારકું (પુફ્ફલનું) તજવું એ સામાન્ય જણાતા સૂત્ર પર ધ્યાન કરવો યોગ્ય છે. (૧૭; ૨૫૫)

સમુદાયથી પાંચે ઇન્દ્રિયોના સંવરનો ઉપદેશ.

વિષયેન્દ્રિયસંયોગાભાવાત્કે કે ન સંયતાઃ ? ।

રાગદ્વેષમનોયોગાભાવાદ્યે તુ સ્તવીમિ તાન્ ॥ ૧૮ ॥ (અનુષ્ટુપ)

“વિષય અને ઇન્દ્રિયનો સંયોગ ન થવાથી કોણ સંયમ પાળતું નથી ? પરંતુ રાગ-દ્વેષનો યોગ જેઓ મનની સાથે થવા દેતા નથી, તેઓની તો હું સ્તવના કરું છું.” (૧૮)

વિવેચન—મધુર સ્વર, સુંદર રૂપ, સુગંધી પુષ્પ, મનુષ્ય પદાર્થ અને સુકોમળ સ્ત્રી—આ પાંચ વિષયો છે. તેઓ ઇન્દ્રિયને મળે નહિ, એટલે કાનને સુસ્વર મળે નહિ; આંખને સુરૂપ મળે નહિ, રસનાને અનુકૂળ પદાર્થ મળે નહિ, ઇત્યાદિ; ત્યારે તો ‘વૃદ્ધા નારી પતિવ્રતા’ જેવું થાય છે; પણ એનું નામ આત્મસંયમ કહેવાય નહિ; ઇન્દ્રિયના સારા વિષયો પર રાગ ન થાય અને ખરાબ વિષયો પર દ્વેષ ન થાય એનું નામ સંયમ છે. વાસ્તવિક રીતે ત્રિકાલિક વસ્તુસ્વરૂપ વિચારતાં કોઈ વસ્તુ સારી કે ખરાબ છે જ નહિ; કારણ કે સ્વાભાવિક રીતે જ અમુક વસ્તુ ખરાબ હોય; તો તે સર્વદા ખરાબ જ રહેવી જોઈએ, પણ અવલોકન કરતાં આથી વિરુદ્ધ અનુભવ થાય છે. લીંબડો કડવો લાગે, તેથી રસનાને અપ્રિય લાગે છે, પણ મંદવાડ વખતે વ્યાધિનો નાશ કરે છે અને તિર્થંચો તે આનંદથી ખાય છે. ત્યારે વસ્તુનું ખરાબપણું અથવા સારાપણું મનના માનવા ઉપર જ થાય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. અને ઘણુંખરું તો તેને બ્રહ્મણ કરનાર વ્યક્તિના મનના ચલનવિચલન સ્વભાવ પર જ તે આધાર રાખે છે. તેટલા માટે નીતિકાર કહે છે કે—

ન રમ્યં નારમ્યં પ્રકૃતિગુણતો વસ્તુ કિમપિ,
પ્રિયત્વં વસ્તુનાં ભવતિ ચ સહુ ગ્રાહકવશાત ।

“કોઈ પણ વસ્તુ પ્રકૃતિથી સુંદર કે અસુંદર નથી; સુંદર અથવા અસુંદરપણું વસ્તુના ગ્રાહક પર આધાર રાખે છે.”

ત્યારે હવે જે સવાલ રહે છે તે વસ્તુ પર નહિ, પણ આપણા પોતાના મનના વલણ પર આધાર રાખે છે. એ મનને અનુકૂળ ઇન્દ્રિયોનો જ્ય કરવો એ પ્રબળ પુરુષાર્થ છે. અને તેથી જ ઇન્દ્રિયસંયમ કરવો જોઈએ છે. જરા આત્મવીર્ય સ્ફુરવાવી, મનમાં ચોક્કસ નિયમથી કાર્યતંત્ર

વહન કરવાનો દંઢ સંકલ્પ કરવામાં આવે, તો ઇન્દ્રિયવિષયઉપલોગનો માર્ગ અંકિત થઈ જાય. અને એક વાર આવો અભ્યાસ થોડો વખત પાડવામાં આવે તો પછી તે નૈસર્ગિક પ્રવાહ થઈ જાય. આવા આત્મિક શુદ્ધ પ્રવાહમાં રમણ કરનારા, ઇન્દ્રિયોને શુભ માર્ગે પ્રવર્તાવનારા મહાત્માઓની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ. (૧૮; ૨૫૬)

કષાયસંવર—કરટ અને ઉત્કરટ

કષયાન્ સંવૃણુ પ્રાજ્ઞ !, નરકં યદસંવરાત્ ।

મહાતપસ્વિનોઽપ્યાપુઃ, કરટોત્કરટાદયઃ ॥ ૧૯ ॥ (મનુષ્કુપ્)

“હે વિદ્વાન્ ! તું કષાયનો સંવર કર. તેનો સંવર નહિ કરવાથી કરટ અને ઉત્કરટ જેવા મહાતપસ્વીઓ પણ નરકને પામ્યા છે.” (૧૯)

વિવેચન—મિથ્યાત્વત્યાગ અને યોગસંવર માટે કલ્પું; હવે કષાયસંવર માટે જરા સૂચના કરે છે. વિષયપરત્વે આખો અધિકાર અગાઉ લખાયો છે તેથી અત્ર વિશેષ લખવાની જરૂર રહેતી નથી.* એ સર્વ હકીકતનો મુખ્ય સાર એ છે કે કષાયનો ત્યાગ કરવો; તે (કષાય) કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો પણ કરવા નહિ અને આત્મિક ચિંતવના કર્યા કરવી. કષાય એ જ સંસારનો લાભ છે અને સંસારની વૃદ્ધિ કરનાર છે એનો પ્રસાર થવા હીધાથી બહુ મોટું નુકસાન થાય છે. કષાયથી અનેક જીવો દુર્ગતિ પામ્યા છે, જેનાં દષ્ટાંત આ ગ્રંથના સાતમા અધિકારમાં યોગ્ય સ્થાને બતાવવામાં આવ્યાં છે. કરટ અને ઉત્કરટ મુનિનું દષ્ટાંત બાણવા લાયક છે, તેથી શ્રી ધનવિજયસૂરિની ઠીકા ઉપરથી અત્ર લખવામાં આવ્યું છે.

કરટ અને ઉત્કરટ નામના બે ભાઈઓ હતા. એ બન્ને સગા ભાઈ નહોતા, પણ માસી-માસીના દીકરા હતા. તેઓ બન્ને અધ્યાપકનો ધંધો કરતા હતા. એક વખત સંસાર પર વૈરાગ્ય આવ્યો તેથી બન્ને ભાઈઓએ મત બ્રહ્મણ કર્યું. તેઓ બહુ તપસ્યા કરતા હતા. પૃથ્વીતળ પર વિહાર કરતા કરતા તેઓ કુણ્ણાલા નગરીમાં ચોમાસું કરવા આવ્યા અને ગામ ફરતા કિલ્લાના ગરનાળામાં રહી ઘેર તપસ્યા કરવા માંડી. વરસાદ થશે તો તેમાં આ સાધુ તણાઈ જશે એ વિચારથી ક્ષેત્રદેવતાએ વરસાદને કુણ્ણાલા નગરીમાં વરસવા હીધો નહિ. અટકાવી રાખ્યો. તે નગરી સિવાય આજુબાજુ બહુ સારી રીતે વરસાદ થયો. ગામના લોકો આનું કારણ સમજી ગયા, તેથી તે મુનિઓને અંતઃકરણથી શ્રાપ આપવા લાગ્યા. અને છેવટે સર્વ લોકોએ એકઠા થઈ મુનિઓને યષ્ટિ-મુષ્ટિ વગેરેના પ્રહારો કરી ગામથી દૂર કાઢી મૂક્યા. આ વખતે લોકોએ કરેલા તાડન-તર્જનથી ગુસ્સે થઈ તેઓ બોલ્યા :-

* જુઓ “કષાયત્યાગ” નામનો સાતમો અધિકાર.

કરત—ઘર્ષ મેષ ! કુળાલાયાં । હે વરસાદ ! તું કુલાણ્યામાં વરસ,

ઉત્કરત—દિનાનિ દશ પંચ ચ । પંદર દિવસ સુધી,

કરત—મુશલપ્રમાણધારાભિઃ । મૂશળ પ્રમાણ ધારાઓથી,

ઉત્કરત—યથા રાષ્ટ્રૌ તથા દિવ્યા । જેમ રાત્રે તેમ જ દિવસે.

વરસાદ તરત શરૂ થયો અને મૂશળધારાએ કુણ્ણલામાં પંદર દિવસ સુધી વરસ્યો; જરા પણ વિસામો લીધો નહિ. આખા ગામમાં પાણી ભરાઈ ગયું અને તેથી સર્વે લોકો તણાઈ ગયા. મહાસંહાર થઈ ગયો. આ મહાપાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત લીધા વગર, પાપને આલોભ્યા વગર, ત્રીજો વરસે બંને સાધુઓએ સાકેતપુર નગરમાં કાળ કયો અને સાતમી નરકે કાળ નામના નરકાવાસમાં બત્રીશ સાગરોપમને આઉંખે ઉત્પન્ન થયા.

મહાક્રોધનું આવું પરિણામ આવ્યું ! ક્ષણિક ક્રોધ સારું અસંખ્ય વરસ સુધી નરકનાં મહાદુઃખ સહન કરવાં પડશે. તેવી જ રીતે સનત્કુમાર માનથી, શ્રી મહિનાથજી માયાથી અને ધવળ-મરમણ-સાગર શેઠ વગેરે લોભથી મહાદુઃખ પામ્યા છે. આ સર્વ દષ્ટાંત પર વિચાર કરી કષાયનો સંવર કરવો. બંધહેતુમાં એની ખાસ જગ્યા છે, એ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. (૧૬; ૨૫૭)

ક્રિયાવંતની શુભ યોગમાં પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ તેનું કારણ
યસ્યાસ્તિ કિંચિન્ન તપોયમાદિ, બ્રૂયાત્સ યત્તત્તુદતાં પરાન્ વા ।
યસ્યાસ્તિ કષ્ટાપ્તમિદં તુ કિં ન, તદ્બ્રંશ્મીઃ સંવૃણુતે સ યોગાન્ ॥ ૨૦ ॥ (ઈન્દ્રવજ્રા)

“જેને તપસ્યા, યમ વગેરે કાંઈ પણ નથી, તે તો ગમે તેવું બોલે અથવા બીજા-ઓને પીડા ઉપબલવે, પણ જેઓએ મહાકષ્ટે કરીને આ તપસ્યાદિક પ્રાપ્ત કરેલ છે, તેઓ તેનો નાશ થઈ જવાની બીક રાખીને યોગનો સંવર કેમ ન કરે ?” (૨૦)

વિવેચન—અનંત કાળથી મિથ્યાત્વના પ્રવાહમાં તણાતો પ્રાણી ગમે તે બોલે, મન-વચન-કાયાના અશુભ યોગોની પ્રવૃત્તિ કરીને ગમે તેને દુઃખ દે, પીડા ઉપબલવે, કષ્ટ આપે કે ગમે તે કરે, તે તેને પાલવે એમ છે. એને વધારે સુખ પ્રાપ્ત થયું નથી, પ્રાપ્ત કરવાની તેની ઈચ્છા પણ નથી અને પ્રયાસ પણ નથી; પણ જેઓ ઘોર તપસ્યા કરે છે, મહા-પચ્ચકળાણ કરે છે, અને બીજા તેવા જ અસાધારણ પ્રયાસથી વિરતિ ધારણ કરે છે, તેઓએ તો યોગનો સંવર જરૂર કરવો જોઈએ; ગમે તેટલો પૌદ્ગલિક ભોગ આપવો પડે તોપણ તેમ કરવામાં પોતાની સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. અંથકર્તા આશ્ચર્ય બતાવે છે કે આવી રીતે તપસ્યાદિક કરતાં છતાં પણ, તેનો નાશ થવાની બીક લાગતી હોય તો, યોગનો સંવર કરવો જોઈએ એમ બહુતાં છતાં એના અધિકારી ભવો શા માટે યોગસંવર કરતા નહિ હોય ? પ્રયાસથી મળેલ વિરતિશુણ્યનો નાશ થઈ જશે, મહેનત ફેાકટ જશે અને પરિણામે પસ્તાવો થશે, માટે યોગસંવર કર. (૨૦; ૨૫૮)

મનોયોગના સંવરની સુખ્યતા

મવેત્સમગ્રેષ્વપિ સંવરેષુ, પરં નિદાનં શિવસંપદાં યઃ ।

ત્યજન્ કષાયાદિજદુર્વિકલ્પાન્, કુર્યાન્મનઃસંવરમિદ્ધઘીસ્તમ્ ॥ ૨૧ ॥ (ઉપજાતિ)

“ મોક્ષલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાનું મોટામાં મોટું કારણ સર્વ પ્રકારના સંવરોમાં પણ મનનો સંવર છે, એમ જાણીને સમૃદ્ધપુદ્ધિ જીવ કષાયથી ઉત્પન્ન થયેલા દુર્વિકલ્પોને તજી દેને, મનનો સંવર કરે. ” (૨૧)

વિવેચન—સુખ પ્રાપ્ત કરવું, એ સર્વ પ્રવૃત્તિનો હેતુ છે. તેમાં પણ મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા ઉત્કૃષ્ટ હોય છે, કારણ કે એ સુખ અનંત છે. ત્યારે પાછી વાત તો મનઃસંયમ પર જ આવીને અટકે છે. સંવર કરવો, એ મોક્ષપ્રાપ્તિનો પરમ ઉપાય છે, તેમાં પણ મનસંવર કરવો, એ સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે. “ મન સાધ્યું તેણે સધણું સાધ્યું ” અને “ મન एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ” —એ પ્રબળ સૂત્ર પર રચાયેલું માનસશાસ્ત્ર મનની પ્રવૃત્તિ પર આધાર રાખે તો તેમાં નવાઈ જેવું નથી. મનની ઉપર મોટો આધાર છે; તેમાં પણ જ્યારે કષાયથી થતા સંકલ્પ-વિકલ્પો ત્યજી દીધા હોય, ત્યારે મનમાં જે શાંતિ, પ્રેમ, મૈત્રીભાવ ઉત્પન્ન થાય, તેનો અપૂર્વ આનંદ તો અનુભવી જ સમજી શકે. એનો ટૂંકામાં ખ્યાલ આપવો હોય તો એટલું જ કહી શકાય કે છ બંધના અધિપતિ ચક્રવર્તીનું સુખ પણ મનના સુખ આગળ વિસાતમાં નથી, હિસાબમાં નથી; અને, વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો, તેની પાસે કંઈ જ નથી. તેથી હે બંધુઓ ! વારંવાર સૂચના છે, પ્રેરણા છે, ઉપદેશ છે કે મનને સુધારો, ખરાબ વિચારો કરતું અટકાવો, કષાયજન્ય દુઃખાનં અને દુર્વિકલ્પોનો ત્યાગ કરો અને શુભ વિચાર તરફ પ્રવૃત્તિ કરો; છેવટે ધ્યાનધારા ધારણ કરી, કર્મની નિર્જા કરી, નીચેના શ્લોકમાં બતાવેલું સુખ પ્રાપ્ત કરો અથવા તે પ્રાપ્ત કરવાના અધિકારી થાઓ. (૨૧; ૨૫૯)

નિઃસંગતા અને સંવર; ઉપસંહાર

તદેવમાત્મા કૃતસંવરઃ સ્યાત્, નિઃસજ્જતામાક્ સતતં સુક્ષેન ।

નિઃસજ્જભાવાદથ સંવરસ્તદ્ દ્વયં શિવાર્થી યુગપદ્મજેત ॥ ૨૨ ॥ (ઉપજાતિ)

“ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે કર્યો છે સંવર જેણે એવો આ આત્મા તરત જ વગર પ્રયાસે નિઃસંગતાનું* ભાજન થાય છે. વળી, નિઃસંગતાભાવથી સંવર થાય છે; માટે મોક્ષનો અભિલાષી જીવ આ બંનેને સાથે સાથે જ લએ. ” (૨૨)

વિવેચન—મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કર્યો હોય, અવિરતિ દૂર કરી હોય, કષાય પાતળા કરી નાખ્યા હોય અને યોગોનું રંધન કર્યું હોય, ત્યારે પછી સ્વાભાવિક રીતે જ મમત્વ-ભાવ ઘટતો જાય છે. મમત્વ ઘટે એટલે સંસાર સાથે જે દૈવ વાસના છે તે ઘટે છે અને

* પુત્ર, સ્ત્રી, ધન વગેરે પર મમતારહિતપણું.

વાસના ઘટવાથી વિષય સાથે એકાકારવૃત્તિ થતી અટકે છે. છેવટે વાસના પણ જાય છે અને મમતા પણ જાય છે. એ જાય એટલે મોહ ગયો અને મોહ ગયો એટલે લવણમણુ ગયું, એટલે અન્યાયાધ મોહસુખ મળ્યું.

કેટલાક જીવોને પ્રથમ મોહત્યાગ થાય છે, વૈરાગ્યનિમિત્ત પ્રાપ્ત થતાં સ્ત્રી-પુત્રાદિ પર પ્રેમ ઘટે છે, ત્યાર પછી આત્મ-જાગૃતિ થાય છે, કાયા, વચન અને મનના યોગોની પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ થાય છે અને કષાય પાતળા પડે છે. આવી રીતે સંવરથી નિઃસંગતા અને નિઃસંગતાથી સંવર પ્રાપ્ત થાય છે. કયા જીવને કયો માર્ગ અનુકૂળ આવશે તેને માટે એક સામાન્ય નિયમ કહી શકાય નહિ; એનો આધાર પુરુષ, કાળ, સ્થાન અને સંજોગો પર છે. અમુક પ્રાણીને કયો માર્ગ અનુકૂળ આવશે તે તેણે પોતે, વિચાર કરીને, સમજી લેવો. વધારે સારો રસ્તો એ છે કે યોગાદિકનો સંવર કરવો અને મમતાનો ત્યાગ કરવો, એ બંને કાર્યો સાથે જ કરવાં, બંનેથી મહા-લાલ છે અને બંને એકસાથે થઈ શકે તેવાં છે. (૨૨; ૨૬૦)

*

*

*

આવી રીતે મિથ્યાત્વાદિનિરોધ અને સંવરોપદેશ અધિકાર પૂર્ણ થયો. આ અધિકારમાં પણ અતુલવી સૂરિમહારાજે હદ કરી છે. એક ગામમાં પરદેશથી આવતા માલ પર જકાત લેવાનો ઠરાવ થયો. તે ગામ બંદર નહોતું પણ મોટું શહેર હતું. અનેક જાતના વ્યાપાર, અનેક વેપારી અને દુકાનો હોવાથી તેનો કયાં મેળ રાખવો, કેવી રીતે રાખવો, કેટલા દેખરેખ રાખનારા રાખવા—એ વિચારમાં અધિકારીઓ ગભરાઈ ગયા. પછી એક માણસે યુક્તિ બતાવી કે શહેરમાં દાખલ થવાનાં નાકાં પકડો અને ત્યાં ચોકી રાખો. આ યુક્તિથી પાંચ કે છ માણસો રાખવાથી આખા ગામ પર અમલ થઈ શક્યો. એવી જ રીતે પાપ-પુણ્યની અનેક પ્રકૃતિઓ, બંધનાં વિચિત્ર સ્થાનો અને તેને અટકાવવાની મહામુશ્કેલી વિચારતાં પાર આવે તેમ નથી. તેથી સૂરિમહારાજ અત્ર નાકાં બતાવે છે; એને પકડીને કબજે કરવાથી આખા કર્મપુર પર સામ્રાજ્ય ચાલી શકશે.

એ નાકારૂપ ચાર બંધહેતુ કહ્યા : મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ. એની અંતરંગ વાટિકાઓ જોઈ એ તો સત્તાવન હેતુ થાય છે. સૂરિમહારાજે મિથ્યાત્વ પર વિશેષ વિવેચન ન કરતાં તેનો ત્યાગ કરવાનું જ કહ્યું છે, કારણ કે આ અંધના અધિકારી બહુધા મિથ્યાત્વી ન જ હોય, એટલે જ તે પર બહુ વિવેચન ન કરતાં, યોગનો અગત્યનો વિષય હાથ ધર્યો છે. તેમાં મનોનિગ્રહ, વચનનિગ્રહ, કાયનિગ્રહ અને અંતરંગમાં ઈદ્રિય-હમન માટે જે વિચારો બતાવ્યા છે તે બહુ જ ઉપયોગી છે. મનની અપ્રવૃત્તિ અને મનોનિગ્રહ એ બેમાં બહુ તફાવત છે. મનના વ્યાપારોને છૂંદી નાખવા, તેને કાંઈ પણ કાર્ય કરવા દેવું નહિ અને હઠયોગ કરવો એ શાસ્ત્રશૈલીથી વિપરીત છે, એથી પૂરતો લાભ થતો નથી. કેટલાક પ્રાણીઓ આ રસ્તે કાર્ય કરી લાલ મેળવવા ઈચ્છે છે. એથી

શરીરની તંદુરસ્તી કે કાળજ્ઞાનાદિ અલ્પ લાભ થાય છે, એમ શ્રીમદ્ ભેમચંદ્રાચાર્ય તેઓના યોગશાસ્ત્રમાં કહે છે; પણ પ્રયાસના પ્રમાણમાં કાંઈ લાભ થતો નથી. મનના સંબંધમાં કરવા જેવું કાર્ય એ છે કે મન જ્યારે ખોટું રસ્તે જતું હોય ત્યારે તેનાં પરિણામો વિચારી, તેને પાછું વાળવું, ખોટા વિચારો કરવા દેવા નહિ, પરંતુ એની શુભ પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ મૂકવાની જરૂર નથી. શુભમાં પ્રવૃત્તિ અને અશુભથી નિવૃત્તિ, એ જ મહાયોગ છે અને તેને માટે જ ધર્મ-શુક્રાદિ ધ્યાનનો વિસ્તાર છે. “હું ક્યારે ઊંતાળીશ દોષ રહિત આહાર કરીશ ? ક્યારે ધૌંદગલિક લાવનો ત્યાગ કરી, આત્મિક તત્ત્વમાં રમણ કરીશ ?” વગેરે વગેરે શુભ મનોરથો કરવા એ પણ પ્રશસ્ત મનોયોગની આચરણમાં જ ગણાય છે. આવી જ રીતે વચનયોગ અને કાચયોગ માટે પણ સમજવું. વચન કે કાચાની પ્રવૃત્તિ તદ્દન અટકાવવી અગત્ય નથી, પરંતુ એની પ્રવૃત્તિની દિશા ફેરવવી, એ ખાસ કર્તવ્ય છે. કાચયોગના સંબંધમાં ઈન્દ્રિય પર સંવર કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ તેટલું જ ઉપયોગી છે. એક સામાન્ય નિયમ એવો છે કે જ્યાં સુધી બાહ્ય ઈન્દ્રિયો પર અંકુશ આવતો નથી ત્યાં સુધી મન વશ થતું મુશ્કેલ છે. વળી, મન પર અંકુશ આવ્યો ન હોય ત્યાં સુધી ઈન્દ્રિયો પર અંકુશ આવવો મુશ્કેલ છે. આવી રીતે મન અને ઈન્દ્રિયો એકબીજા પર અસર કરે છે અને તેઓ બંનેને દમન કરવા માટે અસાધારણ આત્મવીર્ય સ્ફુરાવવાની જરૂર પડે છે. એ કાર્ય અશક્ય નથી, પણ અનુભવ ન હોય તેને બહુ વિષમ લાગે છે. બાકી જ્યારે તેની ટેવ પડી જાય છે ત્યારે તે ઈન્દ્રિયોના વિષયોનો ભોગ ઉચ્છિદ્ર ભોગન જેવો લાગે છે.

આવી રીતે યોગરૂઢન કરવાનો પ્રયાસ કરવા સાથે જ કષાયનો જય કરવાની પણ જરૂર છે. અંતરંગ શત્રુઓમાં કષાયો પ્રબળ શત્રુઓનું કામ કરે છે અને તેથી તેના સંબંધમાં પણ પુરુષાર્થ ફેરવવાની જરૂર પડે છે. યોગરૂઢન અને કષાયવિજય સાથે સાથે ચાલતા હોય છે ત્યારે વિરતિશુભ સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતે બંધહેતુ શિથિલ પડતા જાય છે, ઓછા થતા જાય છે અને છેવટે નાશ પામે છે.

આ જન્મમાં ધન, સ્ત્રી, પુત્ર પામવાં એ મુશ્કેલ નથી. કેટલાકને મુશ્કેલ લાગે છે, તે પણ ખોટું છે. અનાદિ કાળથી એ વસ્તુઓ મળ્યા કરે છે; એને મેળવવા માટે પ્રયાસ કરવો એ નકામો છે, એટલું જ નહિ પણ તે સંસારમાં રખડાવનારો છે; એમાં રાચેલ, માચેલ પ્રાણી કર્તવ્યનું ભાન ભૂલી જાય છે અને માનદશામાં લેવાઈ જાય છે; એને નિરાંતે બેસી આત્મચિંતવન કરવાનું સૂઝતું નથી. છેલ્લી ગાથામાં નિઃસંગભાવ પ્રાપ્ત કરવા માટે આપેલો ઉપદેશ બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. ખાસ સમજવાનું એ છે કે અનંત કાળ સુધી પ્રયાસ કર્યા છતાં, જે મળ્યું નથી તે અત્ર સૂરિમહારાજે બતાવ્યું છે. એ યોગરૂઢન, કષાયવિજય અને મિથ્યાત્વનિરોધ કરવા ખાસ પ્રયાસ કરવો. જેઓ એ રસ્તે ચઢી આત્મિક કાર્ય કરશે તે સુખી થશે અને છેવટે ઘોર સમુદ્ર તરી, તેનો કાંઠો પ્રાપ્ત કરશે.

इति सविवरणो मिथ्यात्वादिनिरोध-संवरोपदेशनामा चतुर्दशोऽधिकारः ॥

पंचदशः शुभवृत्तिशिक्षोपदेशाधिकारः ॥

∴

चित्तदमन, वैराग्यउपदेश અને यતિયોગ્ય શિક્ષા કહી; ગત અધિકારમાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગનો નિરોધ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને પ્રસંગે સંવર કરવા ગર્ભિત ઉપદેશ આપ્યો. હવે કેવા પ્રકારની વૃત્તિ કરવી, તે બતાવે છે. અમુક પ્રજ્ઞાલિકા બંધ થાય ત્યારે ચંત્રની શક્તિનો ઉપયોગ કરવા માટે નવીન પ્રવાહો શોધવા જોઈએ, નહિ તો શક્તિનો લય થાય છે અથવા અસ્ત-વ્યસ્ત દિશામાં ચાલી જાય છે. આ અધિકારમાં જે વૃત્તિ-વર્તન બતાવેલ છે તેમાંની ઘણી સાધુયોગ્ય છે અને કેટલીક શ્રાવકયોગ્ય છે. વાંચનારે પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે શિક્ષા ગ્રહણ કરવી. આ અધિકાર ખાસ સાધુને ઉદ્દેશીને લખાયેલો છે. દરેક પ્રલોકના પ્રસંગ પર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

આવશ્યક ક્રિયા કરવી

આવશ્યકેષ્વાતસુ યત્નમાત્મોદિતેષુ શુદ્ધેષુ તમોઽપહેષુ ।

ન હન્યશુક્તં હિ ન ચાપ્યશુદ્ધં, વૈદ્યોક્તમપ્યૌષધમામયાન્ યત્* ॥ ૧ ॥ (ઉપજાતિ)

“આપ્ત પુરુષોનાં બતાવેલાં શુદ્ધ અને પાપને હરનારાં એવાં આવશ્યકો કરવામાં યત્ન કર; કારણ કે વૈદ્યે બતાવેલું ઔષધ ખાધું ન હોય અથવા (ખાધા છતાં પણ જો) અશુદ્ધ હોય તો તે રોગનો નાશ કરી શકતું નથી.” (૧)

વિવેચન—આવશ્યક એટલે અવશ્ય કરવા યોગ્ય નિત્યકર્મ, અથવા વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો સાધુ અને શ્રાવકની ફરજિયાત નિત્યક્રિયા. એ જ છે :—

૧. સામાયિક—એ ઘડી સુધી સ્થિર ચિત્તે સ્થિર આસન ઉપર સમતા રાખી શાંત જગ્યામાં, આત્મિક જાગૃતિ કરવી તે. એમાં અભ્યાસ, તત્ત્વચિંતવન, ધ્યાન અને જાગૃતિ ક્રિયામાંથી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કર્તવ્ય છે. આ શ્રાવકને માટે છે અને સાધુ માટે તદ્દાવત એટલો જ છે કે તેઓ નિરંતર સામાયિક દશામાં જ વર્તે છે.

* મામયાપહમિતિ પાઠાન્તરમ્ । રોગહરણક્ષમમિત્યર્થઃ ।

૨. ચતુર્વિંશતિજિનસ્તવન—જગત પર મહાઉપકાર કરનાર, મહાપ્રભાવક પરમાત્માની નામાદિરૂપે સ્તુતિ.

૩. વંદન—ગુરુ વગેરે વડીલ પુરુષોને વંદન કરવું.

૪. પ્રતિક્રમણુ—આખા દિવસ કે રાત્રિ સંબંધી, અગર પંદર દિવસ, ચાર માસ કે વર્ષ સંબંધી કાર્ય. ઉચ્ચાર કે ચિંતવનથી થયેલ દોષો, ફરમાવેલ કાર્યો અને અનુમોદેલ અપવર્તનો સંબંધી દોષો માટે અંતઃકરણથી પશ્ચાત્તાપ. નહિ કરવા સંબંધી વિચાર કરવો જોઈ એ તે ન કર્યો હોય તે સંબંધી વિચારણા : એ સર્વથી વધારે ઉપયોગી આવશ્યક છે. એનો હેતુ બતાવતાં શ્રાવક પ્રતિક્રમણુ સૂત્રમાં કહે છે કે “નિષેધ કરેલાં કાર્યો કર્યાં હોય, આદેશ કરેલાં કાર્યો ન કર્યાં હોય, જીવાદિક પદાર્થો પર શ્રદ્ધા ન કરી હોય અને ધર્મ-વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરી હોય, તે સર્વનું ક્ષમાયાચન કરવું એ પ્રતિક્રમણુ છે.” (ગાથા ૪૮).

૫. કાર્યોત્સર્ગ—દેહનો ઉત્સર્ગ કરવો, ત્યાગ કરવો એટલે તે સંબંધી બાહ્ય વ્યવસાય મંદ પાડી, અંતરથી આત્મજાગૃતિ કરવી તે.

૬. પશ્ચાત્ક્રમણુ—સ્થૂળ પદાર્થોના લોભ અલ્પ કરવા, તદ્દન બંધ કરવા અને બની શકે તેટલો ત્યાગભાવ કરવો તે.

આ છ આવશ્યકો સર્વ જૈનોએ અવશ્ય કરવાનાં છે, શાસ્ત્રપ્રણીત છે, પરમાત્માના મુખથી નિર્દિષ્ટ થયેલાં છે અને સ્વતઃ નિર્દોષ છે. વળી એ પોતે નિર્દોષ છે એટલું જ નહિ, પણ ભવરોગ મટાડવા માટે ઔષધરૂપ છે. એની ઔષધપણાની શક્તિ સર્વજ્ઞપ્રણીત છે અને અનુભવથી સમજાય છે. ઔષધ બતાવનાર વૈદ્ય ગમે તેવો વિદ્વાન હોય છતાં પણ, તેનું બતાવેલું ઔષધ ખાવાથી જ વ્યાધિનો નાશ થાય છે, માત્ર નામ જાણવાથી કામ થતું નથી. એવી જ રીતે આવશ્યકરૂપ ઔષધ ખાવાથી જ ભવરોગ મટે છે. વળી, ખાધા છતાં પણ ઔષધ શુદ્ધ ન હોય તો એ વ્યાધિ મટતો નથી, એ બાબતમાં પણ ચિંતા કરવા જેવું નથી. અનેક પ્રાણીઓ ઉપર પ્રયોગ થયા પછી અને અતીન્દ્રિય ચક્ષુથી તેનો લાભ પ્રત્યક્ષ નજરમાં આવ્યા પછી જ તે બતાવવામાં આવ્યું છે અને તેના બતાવનાર સર્વ પ્રકારનો વિચાર કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં હતા, તેથી એ ઔષધ કૂટી નીકળશે કે વ્યાધિ વધારશે એવી પણ ચિંતા કરવા જેવું નથી.

આવશ્યક ક્રિયાની બહુ જરૂર છે. તેનાથી આત્મા બહુ નિર્મળ રહે છે, જૂતાં પાપો અંશે અંશે છોડી દેતો જાય છે, નવીન રૂઢણુ કરતો નથી, તેથી તે ધર્મસન્મુખ રહે છે અને તેની આંતર વૃત્તિ જાગૃત રહે છે. આવશ્યક ક્રિયામાં લાગતા દોષો સમજવાની જરૂર છે. સામાયિકના ૩૨ દોષ, કાર્યોત્સર્ગના ૧૬ દોષ વગેરે ક્રિયામાર્ગના અંશોથી જાણવા અને તેનો ત્યાગ કરવા નિશ્ચય કરવો. દોષ વગરનાં આવશ્યકો મહાદ્વજ આપે છે અને એ સ્થિતિ અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે. દરમ્યાન શુદ્ધ દશાના ખાપી થવું; પણ સદોષ ક્રિયા કરતાં ક્રિયા ન કરવી સારી—એવી વિપરીત વૃત્તિ રાખવી નહિ.

આ શ્લોકમાં સર્વજ્ઞ ભગવાનનો વેદ સાથે, આવશ્યક ક્રિયાનો ઔષધ સાથે અને ભવપર્યટનો વ્યાધિ સાથે ઉપમાન-ઉપમેય સંબંધ છે. (૧ ૨૬૧)

તપસ્યા કરવી

તપાંસિ તન્યાદ્વિવિધાનિ નિત્યં, મુક્તે કટૂન્યાયત્તિસુન્દરાણિ ।

નિમ્નન્તિ તાન્યેવ કુકર્મરાશિઃ, રસાયનાનીવ દુરામયાન્ યત્ ॥ ૨ ॥ (ઉવજાતિ)

“શરૂઆતમાં કડવાં લાગે તેવાં પણ પરિણામે સુંદર બનને પ્રકારનાં તપો હંમેશાં કરવાં. તે કુકર્મના ઢગલાનો તુરત વિનાશ કરે છે—જેવી રીતે રસાયણ દુષ્ટ રોગોને દૂર કરે છે તેમ.” (૨)

વિવેચન—બાહ્ય અને આલ્યંતર એમ બે પ્રકારનાં તપો છે. ન ખાવું (અનશન), ઓછું ખાવું, ઓછા પદાર્થો ખાવા, રસનો ત્યાગ કરવો, કષ્ટ સહન કરવાં અને અંગોપાંગ સંકોચી રાખવાં એ છ બાહ્ય તપ છે. કરેલ ખાપતું પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું, વડીલનો વિનય કરવો, બાળવૃદ્ધગ્લાનનું વૈયાવૃત્ય કરવું, અભ્યાસાદિ કરવાં, ધ્યાન કરવું અને કાયાનો ઉત્સર્ગ કરવો એ છ આલ્યંતર તપ છે. આ સર્વ તપ કરતાં કષ્ટ પડે છે, જરા આકરું પણ લાગે છે, પણ આત્માની સાથે અનાદિ કાળથી જે કર્મસમૂહ લાગ્યો છે, તેને એકદમ દૂર કરવો હોય, ભોગવ્યા સિવાય તેનો ત્યાગ કરવો હોય, જૈન પરિભાષામાં કહીએ તો કર્મની ‘નિર્જરા’ કરવી હોય, તો તેનો આ જ રસ્તો છે. દરેક સમયે સાત અગર આઠ કર્મ બાંધનાર જીવ ભોગવતી વખત બધાં કર્મો વિપાકોદયે જ ભોગવે એવો નિયમ નથી; તેથી જો તપસ્યા કરી આત્મપ્રદેશથી ભોગવી કર્મને ખેરવી નાખે તો જ એનો કટુક વિપાકોદય વેદવો ન પડે. તપસ્યા કરવામાં જરા આકરું લાગે છે, કારણ કે તેમાં સ્થૂળ ભોગોનો ત્યાગ કરવો પડે છે, સ્થિરતા રાખવી પડે છે એ વગેરેથી જરા મુશ્કેલી આવે છે, પણ તે શરૂઆતમાં જ આવે છે, તેનું પરિણામ ઘણું સારું છે અને આગળ જતાં અભ્યાસ પડ્યા પછી અભ્યાસની શરૂઆતમાં માલૂમ પડેલી મુશ્કેલીઓ પણ લાગતી નથી.

જે ઇદ્રિયદમન માટે ચૌદમા અધિકારમાં કહ્યું છે અને જેથી મહાશાલ થઈ શકે છે તે ઇદ્રિયદમનનું પરમ સાધન તપ જ છે. આવી રીતે તપસ્યાથી મહાલાભ થાય છે. રસાયણ જેમ ખાતી વખતે, ‘કરી’ પ્રમુખ સાચવવી પડતી હોવાને અંગે, સખત લાગે, પરંતુ શરીરમાં ગયા પછી દુઃસાધ્ય લાગતા વ્યાધિઓને પણ મટાડે છે, તેવી જ રીતે જો સુશુરૂપ સુવૈદ્યે બતાવેલા તપરૂપ રસાયણ, શાસ્ત્રાનુસાર વિધિ પ્રમાણે અપચ્ચનો ત્યાગ કરી, ભક્ષણ કરવામાં આવે તો આ સંસારી જીવનો કર્મરોગ સુસાધ્ય થઈ નાશ પામે અને પરિણામે તેને અનંત સુખ મળે.

અંધકર્તા કહે છે કે તપ કુકર્મનો નાશ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ કુકર્મની

રાશિનો નાશ કરે છે; એ બાબત પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. સહજ લાભ થતો હોય તો બાબત સામાન્ય ગણાય, પણ આ તો ઢગલાબંધ લાભ છે. (૨; ૨૬૨)

શીલાંગ, યોગ, ઉપસર્ગ. સમિતિ, ગુપ્તિ

વિશુદ્ધશીલાંગ્ગસહસ્રધારી, ભવાનિશં નિર્મિત્યોગસિદ્ધિઃ ।

સહોપસર્ગાસ્તનુનિર્મમઃ સન્, મજસ્વ ગુપ્તીઃ સમિતીશ્ચ સમ્યક્ ॥૩॥ (ઈન્દ્રવજ્રા)

“તું (અઠાર) હબર શુદ્ધ શીલાંગને ધારણ કરનારો થા, યોગસિદ્ધિ નિષ્પાદિત થા, શરીર પરની મમતા હર મૂકીને ઉપસર્ગોને સહન કર, સમિતિ અને ગુપ્તિને સારી રીતે ભજ.” (૩)

વિવેચન—૧. શીલાંગ એટલે ચારિત્રનાં અંગ. એના દશ યતિધર્મ સાથે અઠાર હબર ભેદ થાય છે, જે આ અંતમાં અન્યત્ર સવિસ્તર વર્ણવ્યા છે * અત્ર સાધુતું શું કાર્ય છે તે બતાવતાં તેનું સ્મરણ માત્ર આપે છે. ૨. મનવચન-કાયાના યોગોને વશ કરી લે અને તેના સાધન તરીકે અષ્ટાંગ યોગની સાધના કર. યોગરુઘનતું માહાત્મ્ય કેટલું છે, તે ચૌદમા અને નવમા અધિકારમાં સવિસ્તર જોઈ લેવું. સંસાર-સમુદ્રમાંથી જાંચા આવવાનું પરમ સાધન યોગરુઘન જ છે. ૩. શરીર પરની મમતા છોડી દેવી અને પરિષદ તથા ઉપસર્ગો યથાશક્તિ સહન કરવા. શરીર શું છે? શેતું છે? કોતું છે? અને તેનો સ્વભાવ શો છે? એ આપણે દેહમમત્વમોચન નામના આ જ અંથના પાંચમા અધિકારમાં જોયું છે. ૪. સમિતિ અને ગુપ્તિ રાખી શુદ્ધ વર્તન કરવું.

આ પ્રલોકમાં શુભ પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે રખાય, તેનો માર્ગ દેખાડવા માટે નામમાત્ર નિદેશ કયો છે. આખો પ્રલોક ખાસ મુનિમહારાજને ઉદ્દેશીને લખાયો છે. આ આખા અધિકારમાં આ જ રીતિ ગ્રહણ કરી છે. ચૌદ અધિકાર વાંચીને આવનાર આ અધિકાર સહજ સમજી જાય તેમ હોવાથી, વિશેષ વિવેચનની અપેક્ષા મૂળ અંથકતાએ પણ યોગ્ય ધારી નથી. (૩; ૨૬૩)

સ્વાધ્યાય, આગમર્થ, લિક્ષા ઇત્યાદિ

સ્વાધ્યાયયોગેષુ દધસ્વ યત્નં, મધ્યસ્થવૃત્ત્યાનુસરાગમાર્થાન્ ।

અગાર્વો મૈક્ષમટાવિષાદી, હેતૌ વિશુદ્ધે વશિતેન્દ્રિયૌષઃ ॥ ૪ ॥ (ઉપજાતિ)

“સજ્જાય-ધ્યાનમાં યત્ન કર, મધ્યસ્થ બુદ્ધિથી આગમના અર્થને અનુસર, અહંકાર મૂકી દર્ધને લિક્ષા માટે કર, તેમ જ ઈન્દ્રિયના સમૂહને વશ કરીને શુદ્ધ હેતુમાં વિખવાદ સહિત થા.” (૪)

* જુઓ પ્રલોક ૨-૩, અધિકાર તેરમો, પૃષ્ઠ ૨૬૫.

x જુઓ વિવેચન પ્રલોક ૨-૩, અધિકાર તેરમો, પૃષ્ઠ ૨૬૫.

વિવેચન— ઉપરના શ્લોકમાં જેમ નામનિર્દેશ કર્યો છે તેમ જ અત્ર પશુ સાધુને ઉદ્દેશીને શુભ પ્રવૃત્તિ માટે વિશેષ કાર્યો નામમાત્રથી બતાવ્યાં છે :—

૧. હે યતિ ! તું સ્વાધ્યાયમાં કાળ નિર્ગમન કર. તારે નકામી વાતો કરવી કે પંચાત કરવી અયોગ્ય છે, કેમ કે તેથી ભાષાસમિતિ અને જીવ્યતના નહિ જળવાતાં, સાવધ ઉપદેશ અને સાવધ ચિંતવન તને ખ્યાલ ન આવે તેમ થાય છે. અભ્યાસથી જ્ઞાનદષ્ટિ જાગ્રત થાય છે અને પરોપકાર કરવાનું પ્રબળ સાધન મળે છે. વળી, તારે યોગ વહન કરવા. આગમનું જ્ઞાન મેળવવાની યોગ્યતા મેળવવા માટે ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુસારૂપ અનુષ્ઠાન કરવાં (શ્રી ધનવિજય). યોગવહન કરવાની જરૂરિયાત શાસ્ત્રમાં બતાવી છે. એની ક્રિયા જોતાં એથી યોગસિદ્ધિ અને મન-વચન-કાયાના યોગો પર પશુ સારો અંકુશ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨. આગમમાં કહેલા ભાવોને મધ્યસ્થ બુદ્ધિએ ગ્રહણ કર, કદાગ્રહ કરીને, તાણી-તોડીને આગમના અર્થ કરવાનું તજ હે અને તારું શુદ્ધ દષ્ટિબિંદુ હૃદયચક્ષુ સન્મુખ નિરંતર રાખી શુદ્ધ પ્રરૂપણા કર. ૩. તારે નૃપાદિકૃત સત્કારનો, સારા પદાર્થો મળવાનો કે તંદુરસ્તીનો અહંકાર કરવો નહિ. * એ અહંકાર કરવાથી કેવાં દુઃખો થાય છે, તે આપણે કષાયમોચન દ્વારમાં જોઈ ગયા છીએ. ૪. તારે મનમાં પશુ વિષાદ આણવો નહિ. ખેદ કરવાથી આત્મિક તત્ત્વ ક્ષીણ પડે છે અને સંસારભાવ વૃદ્ધિ પામે છે. ૫. ઈન્દ્રિયના સમૂહને તારે વશ કરવો. એ કેટલું દુઃખ આપે છે તે આપણે ચૈદમા અને દશમા અધિકારમાં જોઈ ગયા છીએ, તેમ જ વશ કર્યા પછી કેવો આનંદ આપે છે તે પશુ એ જ સ્થળોએ જોઈ ગયા છીએ. x ૬. શુદ્ધ હેતુ માટે ભિક્ષા લેવા સારુ પર્યટન કર. સાધુ માધુકરી વૃત્તિ કરે છે એટલે જેવી રીતે મધમાખ એક ફૂલથી બીજા ફૂલ પર બેસીને (તે ફૂલના દેખાવને બગાડવા વગર) તેમાંથી મધ ચૂસે છે, તેવી રીતે સાધુ શાસ્ત્રોક્ત ગોમૂત્રરેખાદિ આકાર પ્રમાણે છૂટાં છૂટાં ઘરોમાંથી, બોબરૂપ થયા વગર, શુદ્ધ આહાર લઈ, જે મળે તેમાં સંતોષ માની બેસી રહે છે. એનાં આહારપાણી શુદ્ધ હેતુ માટે જ હોય છે; શરીર પોષવા સારુ આહાર નથી, પશુ ધર્મકાર્યમાં શરીર ઉપયોગી થઈ પડે, તેવા શુદ્ધ હેતુથી શરીરને ભાડારૂપે આહાર આપવાનો તેમાં આશય હોય છે. (૪; ૨૬૪)

ઉપદેશ, વિહાર

દદસ્વ ધર્માર્થિતયૈવ ધર્મ્યાન્, સદોપદેશાન્ સ્વપરાદિ સામ્યાન્ + ।

જગદ્વિતૈષી નવમિશ્ચ કલ્પૈર્ગ્રામિ કુલે વા વિહરાપ્રમત્તઃ ॥ ૫ ॥ (ઉપજાતિ)

* જૈન પરિભાષામાં તે અનુક્રમે ઋદ્ધિ, રસ અને શાતાગારવ કહેવાય છે.

x જુઓ પૃષ્ઠ ૩૩૮ થી શરૂ કરીને આગળ ૭ શ્લોક સુધી; તેમ જ શ્લોક ૧૪, અધિકાર દશમે, પૃષ્ઠ ૨૦૬.

+ સામ્યાદ્ એવો પાઠાંતર છે. પોતાના પક્ષ અને બીજાના પક્ષ તરફ રાગ-રોષની વૃત્તિરહિતપણે ઉપદેશ આપવો એ અર્થ છે.

અ. ૪૫

“હે મુનિ ! તું ધર્મ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી એવા પ્રકારના ધર્માનુસાર ઉપદેશો આપ કે જે સ્વ અને પરની બાબતમાં સમાનપણું પ્રતિપાદન કરનારા હોય. તું જગતનું સારું ધંધીને પ્રમાદ વગરનો થઈને, ગામ અથવા કુળમાં, નવકલ્પી વિહાર કર.”

વિવેચન—૧. હે સાધુ ! ઉપદેશ આપવો એ તારો ધર્મ છે. તારા ઉપદેશમાં ત્રણ ગુણ હોવા જોઈએ : (અ) ઉપદેશ નિબ્ધાપ હોવો જોઈએ, એટલે તેમાં સાવધ આચરણની આજ્ઞા કે સૂચના ન હોવી જોઈએ; (બ) તે ઉપદેશ ધર્મપ્રાપ્તિના એકાંત હેતુથી જ આપેલો હોવો જોઈએ અને તે ઉપદેશ આપતી વખતે કોઈ પણ જાતનો સ્વાર્થ ન હોવો જોઈએ; ફક્ત પારમાર્થિક હેતુથી જ તે ઉપદેશ આપવો જોઈએ. અને (ક) તે ઉપદેશ પોતાની અને પારકી આત્મિક અને પૌંડગલિક વસ્તુઓ ઉપર સમભાવ ઉત્પન્ન કરનારો હોવો જોઈએ; એ ઉદ્ધતાઈ ભરેલો કે સ્વોત્કર્ષ અતાવનાર ન હોવો જોઈએ. સાંભળનારને મણિ અને પથ્થર પર, લવંડર અને વિષ્ટા પર સમભાવ આવે તેવો તે હોવો જોઈએ. ઉપદેશના આ મુખ્ય ગુણો છે. એના પેટામાં અનેક ત્રિષયો સમાઈ જાય છે. દાખલા તરીકે વિષય સર્વસામાન્ય જોઈએ, અંગત દ્રેષણુદ્ધિએ, અમુક વ્યક્તિને અપેક્ષીને, કાંઈ બોલવું ન જોઈએ. ભાષા પ્રૌઢ જોઈએ. વચન પદ્ધતિસર અને વિચાર નિયમસર એક પછી એક કુદરતી રીતે અનુસરનારા હોવા જોઈએ. વિષયની પ્રૌઢતા સાથે શાસ્ત્રોક્ત દષ્ટાંતોથી સંકુલિત ભાવ હોવો જોઈએ. ભાષા શ્રોતાને પ્રિય પણ હિત કરનારી, પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે દુર્ગુણોનાં કટુ ફળ સમજવનારો છતાં નિરંતર સત્ય હોવી જોઈએ. દલીલ ન્યાયસર અને કદાચહને અભાવ દર્શાવનારી હોવી જોઈએ—આ વગેરે અનેક ગુણો ઉપદેશમાં હોવા જોઈએ. ટૂંકામાં કહીએ તો, સાંભળનારના મન પર એવા પ્રકારની છાપ પડવી જોઈએ કે જાણે તે શ્રવણ દરમ્યાન કોઈ બીજા વ્યવહારમાં જોડાઈ ગયો છે અને તેનો ચાલુ વ્યવહાર વીસરી ગયો છે. આવા અસરકારક ઉપદેશ પથ્થરને પણ પિગળાવી શકે છે.

૨. સાધુએ નવકલ્પી વિહાર કરવા જોઈએ. કાર્તિકી પૂર્ણિમાથી અષાઠ સુદ ચૌદશ સુધીના આઠ માસના આઠ વિહાર અને ચોમાસાનો એક વિહાર એમ નવ વિહાર તો અવશ્ય કરવા જોઈએ; એમાં કદી પ્રમાદ કરવો નહિ અને જગતનું હિત દષ્ટિ-સન્મુખ રાખવું. આ બાબત સર્વ સાધુ-યતિને ઉપયોગી છે. ખાસ અભ્યાસ, રોગ, વૃદ્ધાવસ્થા અથવા તો શાસનને અપૂર્વ લાભ થવાના શાસ્ત્રોક્ત કારણ સિવાય, એક સ્થાનકે સાધુએ રહેવું નહિ. એક સ્થાનકે રહેવામાં ઘણી જાતની હાનિ છે. મોટામાં મોટું નુકસાન ગૃહસ્થના પ્રતિબંધનું થાય છે : મારા શ્રાવકો અથવા મારો પક્ષ - એમ થઈ જાય છે; અને, આ કાળમાં ચાલતા પ્રવાહની જેમ, આ અમુક સાધુનો ઉપાશ્રય, એમ પણ થઈ જાય છે. નગરમાં રહેવાની આજ્ઞાને આપનાર સ્થવિરકલ્પનો ધીમે ધીમે અત્યંત દુરુપયોગ કરવામાં આવે છે. વિહાર કરવાથી ઉપદેશનો લાભ સર્વ ગામના લોકોને મળી શકે છે, કરવા ધારેલાં કાર્યો પાર પડે છે અને જીવન-સાક્ષ્ય થાય છે. એક જગ્યાએ રોગાદિ કારણ સિવાય સંયમ-

નિર્વાહ યોગ્ય અન્ય ક્ષેત્રો છતાં પણ લાંબો વખત રહેવું એ, શાસ્ત્રાના વિરુદ્ધ છે, અનુચિત છે અને પરિણામે પ્રત્યક્ષ રીતે સંસાર વધારનાર છે.

આ પ્રલોકમાં એક ઘણા અગત્યના સવાલનો નિર્ણય કર્યો છે. સાધુજીવનમાં નિવૃત્તિ પ્રધાન છે કે પ્રવૃત્તિ પ્રધાન છે ? સાધુને એકાંત સ્થાનકે બેસી રહી કાંઈ ન કરવું એવો અર્થ ઉદ્દેશ નથી અને એવી નિવૃત્તિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા પહેલાં અપ્રમત્ત પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે. અલબત્ત, એ પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ છે અને, વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો, એ નિવૃત્તિ જ છે. ઉપદેશ દેવો, સભાઓ ભરવી, ફરબો સમજાવવી, વિહાર કરવા, ગ્રંથો રચવા, અભ્યાસ કરવો, આવશ્યક ક્રિયા કરવી, યોગવહન કરવા વગેરે પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ જ છે. અને સાધુ-જીવનને વખાણવાનો હેતુ ઘણોખરો આ પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ ઉપર જ બંધાયેલો છે. કેટલીક વાર પ્રવૃત્તિ શબ્દથી જ ગભરાઈ જઈને લોકો તેની વિરુદ્ધ બોલે છે; પરંતુ બહુ વિચાર પછી નિર્ણય થાય છે કે જૈન શાસ્ત્રમાં નિવૃત્તિહેતુક પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ પણ ખાસ આદરણીય છે. અધિકારવિશેષ પ્રાપ્ત થયા પછી શુ' કર્તવ્ય છે તે અધિકારી શોધી કાઢે છે. (૫; ૨૬૫)

સ્વાત્મનિરીક્ષણ—પરિણામ

કૃતાકૃતં સ્વસ્ય તપોજપાદિ, શક્તીરશક્તીઃ સુકૃતેતરે ચ ।

સદા સમીક્ષસ્વ હૃદાઽથ સાધ્યે, યતસ્વ હ્યં ત્યજ ચાવ્યયાર્થી ॥ ૬ ॥ (ઉપજાતિ)

“ તપ, જપ વગેરે તે કર્યાં છે કે કર્યાં નથી, સારાંકામો અને નહારાં કામો કરવામાં શક્તિ-અશક્તિ કેટલી છે તે સર્વ બાબતનો હંમેશાં તારા હૃદય સાથે વિચાર કર. તું મોક્ષ-ચક્ષુ મેળવવાની ઇચ્છાવાળો છે, તેથી સાધવા યોગ્ય (બની શકે તેવાં) કાર્યોમાં યત્ન કર અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય કાર્યોને છોડી દે. ” (૬)

વિવેચન—આત્મવિચારણા કરવાથી બહુ પ્રકારના લાભ થાય છે. પોતે શાં કાર્યો કરે છે તેનો ખ્યાલ આવે છે અને તેમાંથી કયાં કાર્યોનો ત્યાગ કરવો, શુ' અહણ કરવું, વગેરે સંબંધી વિચાર આવે છે. પરિણામે કાર્યરેખા અંકિત કરવાનો નિશ્ચય થાય છે અને શુદ્ધ વર્તન થવાનું નિમિત્ત પ્રાપ્ત થાય છે.

હે પ્રાણી ! તું તપ, જપ અને આદિ શબ્દથી પૂજા, પ્રભાવના, સ્વામિવાત્સલ્ય (ફક્ત જમણવાર નહિ, પણ તેથી સ્વધર્મના લોકોનો ઉત્કર્ષ થાય, એવા ઉપાયો વત્સલ ભાવથી વિચારવા અને તદ્દલુસાર યોજનાઓ કરવી) વગેરેમાંથી શુ' શુ' કરી શકે છે અને શુ' શુ' કરી શકતો નથી તે વિચાર—આ શ્રાવકને અંગે છે. સાધુને અંગે તેં કેટલા લોકોને ઉપદેશ આપ્યો, તેં પોતે પઠન-પાઠન કેટલાં કર્યાં, ક્યારે કર્યાં ? શાસનઉદ્યોત કેવો કેવો કર્યો, તે વિચાર, અને કેમ કરી શકતો નથી, તે પર ધ્યાન આપ. શરીરની અશક્તિ છે કે મનની નબળાઈ છે, તે શોધી કાઢ. વળી, સુકૃત્યમાં તારી શક્તિ અને મન કેટલાં

પ્રવર્તે છે તેમાં તારી, શી સ્થિતિ વર્તે છે, તું કેવી તાદાત્મ્ય વૃત્તિથી સારાં કાર્યો કરે છે તે, અને અંતરથી કેટલાં ખરાબ કામ કરે છે; કે તારા સંબંધમાં એથી જીલદું જ છે, એટલે સારાં કામો ઉપર ઉપરથી કરે છે, અને ખરાબ કામ તાદાત્મ્ય વૃત્તિથી કરે છે—એ સર્વ આખતોના સંબંધમાં તારા હૃદય સાથે વિચાર કર. વળી, કેટલાં સુકૃત્યમાં કે અપકૃત્યમાં તારી અશક્તિ વર્તે છે, એ પણ તું વિચારી બે.

આવી રીતે આત્મનિરીક્ષણ કરી જાગૃતિ પામેલો જીવ અનેક પાપમાંથી સહજ રીતે બચી જાય છે. અથવા તે પાપકાર્યમાંથી બચવાનું એને પ્રબળ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થાય છે. તેટલા માટે આત્મ-વિચારણા કરી જે સાધ્ય કાર્યો જણાય, એમાં જ તારે લક્ષ્ય આપવું અને એ સાધવા પાછળ જ યુરુપાર્થ કરવો, અને જે ત્યાગ કરવા યોગ્ય કાર્યો લાગે, તે તજ દેવાં. કહેવાની મતલબ એ છે કે આત્મવિચારણા કરીને જેસી રહેવું નહિ, પણ પછી જે કરવા યોગ્ય કે તજવા યોગ્ય લાગે, તે અનુક્રમે કરવું અને તજવું. ચૌદ નિયમ આ જ ધોરણ પર ધારવાનું શાસ્ત્રકાર કહે છે. તેથી જેમ સ્થૂળ પદાર્થો પર અંકુશ આવે છે, તેમ જ આંતર પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ રાખવા માટે આત્મ-જાગૃતિ બહુ ઉપયોગી છે અને અને તેથી જ ચૌદ નિયમો પર અંકુશ આવે છે. એનો ઉપયોગ સાધુજીવન અને શ્રાવકજીવનમાં એકસરખો છે. (૬; ૨૬૬)

પરપીડાવર્જન : યોગનિર્મળતા

પરસ્ય પીડાપરિવર્જનાત્તે, ત્રિધા ત્રિયોગ્યપ્યમલા સદાઽસ્તુ ।

સામ્યૈકલીનં ગતદુર્વિકલ્પં, મનો વચ્ચાપ્યનઘપ્રવૃત્તિ ॥ ૭ ॥ (ઉપજાતિ)

“બીજા જીવોને ત્રણે પ્રકારે પીડા ન કરવાથી તારા મન-વચન-કાયાના યોગોની ત્રિપુટી નિર્મળ થાય છે. મન માત્ર સમતામાં જ લીન થઈ જાય છે. વળી, તે તેના દુર્વિકલ્પો તજ દે છે અને વચન પણ નિરવધ વ્યાખારમાં જ પ્રવૃત્ત થતું રહે છે.”

વિવેચન—માનસિક, વાચિક અને કાયિક હિંસાનો યથાધિકાર ત્યાગ કરવાના મૂળ સિદ્ધાંત પર જૈનધર્મની રચના છે. અહિંસા પરમો ધર્મ: એ સૂત્ર સર્વ સંજોગોમાં સત્ય છે અને એ સિદ્ધાંત પર જ બંધાયેલો ધર્મ હોય તે, તે નામને યોગ્ય છે, એ જૈનો વર્તનથી અને દલીલથી સિદ્ધ કરી આપે છે. આત્મ-વ્યતિરિક્ત કોઈ પણ પ્રાણીને પીડા કરવી, બીજા પાસે કરાવવી અથવા કરનારને મદદ કરવી કે તે કાર્યની પ્રશંસા કરવી કે તેની પુષ્ટિ કરવી, એ સર્વ વર્જ્ય છે. અને એને વર્જવાથી મન, વચન અને કાયાના યોગો બહુ નિર્મળ થાય છે. જૈનાચાર્યો કોઈ પણ કાર્યનું તરતમતાએ શુભત્વ-અશુભત્વ તેના હિંસા સાથેના સંબંધ પરથી જ કરે છે જે કાર્યમાં અલ્પ હિંસા તે કાર્ય તેટલે અંશે સારું.

હિંસાના સંબંધમાં એટલું યાદ રાખવાનું કે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર વગેરે કરવા એ પણ (ભાવ) હિંસા જ છે, કારણ કે એમાં આત્મગુણનો ઘાત થાય છે.

બાહ્ય હિંસા અને અંતરંગ હિંસાનો ત્યાગ થાય છે ત્યારે જ સમતા અને ક્ષમારૂપ મહાગુણો પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાર પછી ગુણગ્રેણીએ ચઢતાં વખત લાગતો નથી. સમતા વગરના કોઈ પણ કાર્યને શાસ્ત્રકાર નકામું ગણે છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલીકવાર નકામા કરતાં પણ વધારે ખરાબ ગણે છે; જ્યારે રમતવાળાં કાર્યોમાં એક એવી જાતનો આનંદ આવે છે કે જે અનુભવથી જ બાણી શકાય. વળી, હિંસાનો ત્યાગ થતાં મનમાંથી સર્વ જાતના માઠા વિકલ્પો દૂર થાય છે, કારણ કે દુર્વિકલ્પોનું કારણ હિંસા જ છે, જ્યારે પારકું મન દુખાવવું એ પણ હિંસા છે એમ સમજવામાં આવે અને એનો ત્યાગ કરવા ઉપાય લેવામાં આવે ત્યારે સંકલ્પોનું ઉત્પત્તિસ્થાન નાશ પામી જાય છે. આવી રીતે હિંસા તજવાથી મનયોગ સાધ્ય થાય છે અને વચનપ્રવૃત્તિ પણ નિરવધ થાય છે તેનું કારણ ઉપર કહ્યું તે જ સમજવું.

અંતરંગતાએ મનયોગ અને વચનયોગની શુદ્ધિ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી; એ બંનેની અપેક્ષાએ કાયયોગશુદ્ધિ સુસાધ્ય છે, તેથી સ્પષ્ટ કહી નથી, પણ અર્થ અને સંબંધ પરથી સમજી લેવી. (શ્રી ધનવિજય ગણિ.)

શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મૌનાષ્ટકમાં લખે છે કે:— સાઈટ
સુલભં શ્રાગતુષ્ઠારમૌનમેકેન્દ્રિયેષ્વપિ । પુદ્રલેષ્વપ્રવૃત્તિસ્તુ યોગાનાં મૌનમુત્તમમ ॥

“વાણીના અનુચારરૂપ મૌન એકેન્દ્રિયાદિને વિષે પણ સુલભ છે, પરંતુ યોગોનું પુદ્ગલને વિષે અપ્રવૃત્તિરૂપ મૌન ઉત્તમ છે. આ ભાવ ખરાબર હૃદયમાં રાખવાની જરૂર છે. (૭; ૨૬૭)

ભાવના; આત્મલય

મૈત્રીં પ્રમોદં કરુણાં ચ સમ્યક્, મધ્યસ્થતાં ચાનય *સામ્યમાત્મન્ ! ।

સદ્ભાવનાસ્વાત્મલયં* પ્રયત્નાત્, કૃતાચિરામં સમયસ્વ ચેતઃ ॥ ૪ ॥ (ઉપજાતિ)

“હે આત્મન્ ! મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને મધ્યસ્થતાને સારી રીતે ભાવ, (અને તે વડે) સમતાભાવ પ્રગટ કર. પ્રયત્ને કરી સદ્ભાવના ભાવીને આત્મલયમાં વિસામો પામ્યા વિના (તારા) મનને કીડા કરાવ.” (૮)

વિવેચન—૧. મૈત્રીભાવ, પ્રમોદભાવ, કરુણાભાવ અને મધ્યસ્થભાવ તારા હૃદયમાં નિરંતર ભાવ. એ ચાર ભાવના બહુ ઉપયોગી છે. એમાં આત્મરમણ કરવાથી પરમ સાધ્ય પદાર્થ અનુભવગોચર થાય છે અને મનને પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ પ્રથમ અધિકારમાં ખતાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. + એ ભાવના શુભ વૃત્તિનું મુખ્ય અંગ છે.

* સાત્મ્યમિતિ પાઠાન્તરમ્ આત્મના સદૈકીમાશમિત્યર્થઃ । × સ્વાત્મલયમિતિ વા પાઠઃ સંપ્રાસતત્ત્વમયસ્વભાવં યથા સ્વાત્તથેત્યર્થઃ । + ભુજો પ્રથમ અધિકાર, શ્લોક ૧૩-૧૬, પૃષ્ઠ ૨૦-૩૦.

૨. ભાવના ભાવતાં ભાવતાં શુદ્ધ સમતાનો ઉદય થાય છે. એ સમતા આત્મિક ગુણ છે અને સ્થિરતા એ એનો પાયો છે. જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ અને શીલયુક્ત મુનિઓ પણ સમતાયુક્ત મુનિ જેટલો ગુણ નિષ્પાદન કરી શકતા નથી, એમ જ્યારે વાચકવર્ધ ઉમાસ્વાતિજી તેમ જ શ્રીમદ્ યશોવિજયજી કહે છે ત્યારે સમતાના લાભની પરાકાષ્ટા સમજાય છે.

૩. આ પ્રમાણે શુભ પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં જ્યારે સમતા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાર પછી જીવ આત્મજગૃતિ કરે છે; એને સાંસારિક સર્વ કાર્યો તુચ્છ લાગે છે; એનું મન આત્મ-પરિણતિમાં દોડે છે; એને સર્વ દિશા પ્રકુલ્લિત લાગે છે અને આત્મરમણ એ જ કાર્ય લાગે છે. શુભ ધ્યાનધારાનો વરસાદ થાય ત્યારે આત્મલય થાય છે અને એ વખતે જે આત્માનંદ થાય છે તે વચન-અગોચર છે, આત્મરમણ કરવા માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ શ્રેયસ્વધાર્મી જરૂર પડે છે અને મન જ્યારે તે બાબતમાં રોકાય છે ત્યારે તેને બાહ્ય વસ્તુનું ભાન પણ રહેતું નથી. એવા આત્મ-રમણમાં જરા પણ અન્યત્ર વિસામો લીધા વગર પ્રવૃત્તિ કર, એટલે નિરંતર આત્મ-રમણતાના કાર્યમાં ઉદ્યુક્ત થા ! (૮; ૨૬૮)

મોહના મુલતોનો પરાજય

કુર્યાન્ન* કુત્રાપિ મમત્વભાવં, ન ચ પ્રભો સ્ત્યસ્તી કષાયાન્ ।

હ્યાપિ સૌખ્યં લભસેઽપ્યનીહો, હ્યનુત્તરામર્ત્યસુખાભમાત્મન્ ! ॥ ૯ ॥ (ઇન્દ્રવજ્રા)

“હે સમર્થ આત્મા ! કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર મમત્વભાવ ન કરવો, તેમ જ રતિ, અરતિ અને કષાય પણ ન કરવાં, જ્યારે તું વાંછા રહિત થઈશ ત્યારે તો અનુત્તર વિમાન-માં રહેનારા દેવતાઓનું સુખ પણ તને અહીં મળશે.” (૯)

વિવેચન—શુભ વૃત્તિનાં સાધનોનું વિશેષ દર્શન કરાવતાં કહે છે : ૧. હે ચેતન ! તારું છે તે તારી પાસે જ છે. દેહ તારો નથી, પુત્ર તારા નથી. સ્ત્રી તારી નથી અને ધન તારું નથી. એ ચારેનું મમત્વ અત્ર મહાપીડા કરનારું છે, એટલું જ નહિ પણ પરભવમાં મહાદુઃખ આપનાર છે + જે વસ્તુઓ તારી નથી તેને તારી માનીને તેઓના ઉપર શા માટે રાચી માચી રહે છે ? તારો આત્મા મોહ-મદિરામાં ચકચૂર થઈ સત્યાસત્યનો વિવેક ચૂકી જાય છે, તેથી તે સ્થિતિ દૂર કરી મમત્વભાવનો ત્યાગ કરી દે.

૨-૩. તારે સુંદર વસ્તુ જોઈને રાજી થવું નહિ, અને તને પ્રિય ન લાગે એવી વસ્તુ જોઈને નારાજ થવું નહિ. વસ્તુ કોઈ ખરાબ કે સારી નથી; એ બાબતમાં તારી માન્યતા જ ખોટી છે. એ ખોટી માન્યતા પર બાંધેલા વિચારો તને હેરાન કરે છે, માટે રતિ-અરતિનો ખ્યાલ છોડી દે. પછી તને આહમા શ્લોકમાં ઉપર કહ્યો તેવો અપૂર્વ આનંદ પ્રાપ્ત થશે.

* કુર્યાં ન ઇતિ વા પાઠો મા વિદ્યયા ઇત્યર્થઃ ।

+ વિશેષ હકીકત માટે જુઓ આ ગ્રંથનો અધિકાર ખીન્ને, ત્રીન્ને, ચોથો તથા પાંચમો.

૪. સંસારમાં બ્રમણ કરાવનાર કષાયોને તારે છોડી દેવા એતું સ્વરૂપ સાતમા અધિકારમાં આપણે જોયું છે.

આ સર્વ મોહરાજના સુભટો છે, તે તારા પર જ્ય મેળવવા આવ્યા છે; જે એને કાવવા દર્શન નહિ, તો તને લાભ થશે અને જે તું તેઓને જીતી લઈશ અને મારીને કાઢી મૂકીશ તો તો તને મહાસુખ થશે, કારણ કે કષાય અને મમત્વ જશે એટલે તું નિઃસ્પૃહ થઈ જઈશ. શ્રી ઉપાધ્યાયજી કહે છે કે :—

પરસ્પૃહા મહાદુઃખઃ, નિઃસ્પૃહત્વં મહાસુખમ્ । ઘતદુઃકં સમાસેન, લક્ષણં સુખદુઃખયોઃ ॥

નિઃસ્પૃહ વૃત્તિ એ મોટામાં મોટું સુખ છે. અનુત્તર વિમાનના દેવોને સર્વથી વધારે સુખ છે, કારણ કે ત્યાં સ્વામી-સેવકભાવ નથી તેમ જ કામવિકારથી થતી શારીરિક કે માનસિક વિડંબણા નથી. આ સુખ તને પ્રાપ્ત થશે. અરે! અમે તો કહીએ છીએ કે તને તેથી પણ વધારે સુખ પ્રાપ્ત થશે, કારણ કે નિઃસ્પૃહ જીવ પર દુઃખ અસર કરતું નથી અને દુઃખ કદાચ જ પડે છે, એટલા માટે જ શુદ્ધ ચારિત્ર યાગતાં અખંડપણે એક વર્ષ વીતી ગયા પછી ચારિત્રવાનને અનુત્તર વિમાનના દેવો કરતાં પણ વધારે સુખ આગમકાર જતાવે છે. દુઃખ કે સુખ એ પણ મનનાં માનેલાં છે અને તેથી તને આ મહાન લાભ મળશે તે ધ્યાનમાં લે.

આત્મામાં અનંત જ્ઞાન છે અને અનંત વીર્ય છે. વીર પ્રભુ જેવું બળ, અભયકુમાર જેવી બુદ્ધિ, હેમચંદ્રાચાર્ય જેવું શ્રુતજ્ઞાન, કયવન્ના શેક જેવું સૌભાગ્ય અને ગજસુકુમાળ જેવી સમતા શક્તિરૂપે સર્વ આત્મામાં ભરેલી છે; પુરુષાર્થ કરી રહેને વ્યક્ત કરવાની જરૂર છે. આ હેતુથી જ આત્માને ‘સમર્થ’ એમ ઉદ્દેશીને અત્ર બોલાવ્યો છે. શુભ પ્રવૃત્તિનાં સ્થાનો અત્ર બતાવ્યાં અને કિંચિત્ ક્ષણ નિર્દિષ્ટ કર્યું. (૯; ૨૬૯)

ઉપસંહાર : શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરનારની ગતિ

इति यतिवरशिक्षां योऽवधार्य व्रतस्थ-श्रमणकरणयोगानेकचित्तः श्रयेत् ।

सपदि भवमहाबन्ध क्लेशराशि स तीर्त्वा, विलसति शिवसौख्यानन्त्यसायुज्यमाप्यात् ॥ (मालिनी

“યતિવરોના સંબંધમાં (ઉપર પ્રમાણે) જતાવેલી જે શિક્ષા વ્રતધારી (સાધુ અને ઉપલક્ષણથી શ્રાવક) એકાગ્ર ચિત્તથી હૃદયમાં ઠસાવે છે અને ચારિત્ર તથા ક્રિયાના યોગાને સેવે છે, તે સંસારસમુદ્રરૂપ કલેશોને ઢગલો એકદમ તરી જઈને, મોક્ષના અનંત સુખ સાથે તન્મયપણું પામી, પોતે આનંદ કરે છે.”

વિવેચન—આ પ્રમાણે તીર્થંકર મહારાજઓ, ગણધરો અને પૂર્વાચાર્યો શિખામણ આપી ગયા છે. તેઓ આ જીવ ઉપર એકાંત ઉપકાર કરવાની નિઃસ્પૃહ વૃત્તિથી દોરાયા હતા અને તેથી, આ જીવને શુભ રસ્તે દોરવા સારું, કોઈ બાબતમાં કહેવામાં આવી

રાખ્યું નથી. આવા પરમોપકારી મહાત્માઓના શબ્દો લક્ષ્યમાં રાખી, જે પ્રાણી ચારિત્ર અને ક્રિયામાં ઉદ્યત થઈ જાય છે, તે પ્રભુના આજ્ઞાક્રિત સેવકો કહેવાય છે. આ ઉપદેશમાં સાધુએ પોતાને યોગ્ય અને શ્રાવકે પોતાને યોગ્ય ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાનો છે. એ નિયમાનુસાર જે પ્રાણી ચરણકરણ ગુણોને અનુસરે છે, તે થોડા વખતમાં સંસારસમુદ્ર ઉદ્દલંબી જાય છે અને જે મોક્ષસુખનું વર્ણન પણ કરવું અશક્ય છે, તેને પોતાના આત્મા સાથે 'અનંત' શબ્દ સહિત યોગ કરાવે છે, એટલે અનંતકાળ સુધી તે સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. એક મહાસુખ અને વળી તે અનંતકાળ સુધી, એટલે પછી એમાં વિચારવાનો પણ કાંઈ અવકાશ રહેતો નથી. એને પ્રાપ્ત કરવા બનતો પ્રયાસ કરવો એ જ કર્તવ્ય છે. (૧૦; ૨૭૦)

*

*

*

એવી રીતે શુભવૃત્તિઉપદેશ નામનો પંદરમો અધિકાર સંપૂર્ણ થયો. આ અધિકારમાં વૃત્તિ એટલે વર્તન અથવા પ્રવૃત્તિ એ અર્થ સમજવાનો છે. શુભ પ્રવૃત્તિના અનેક પ્રસંગો અત્ર બતાવવામાં આવ્યા છે. તે સર્વને વિષય સાથે સામાન્ય સંબંધ છે, પરંતુ એકબીજા સાથે ખાસ સંબંધ નથી. આ અધિકારમાં મુખ્ય ઉપદેશ સાધુને આશ્રયી છે, પરંતુ કેટલીક હકીકત શ્રાવકને પણ ઉપયોગી છે. પ્રવૃત્તિના વિષયોનું પૃથક્કરણ પ્રલોકોમાં જ કર્યું છે, તેથી અત્ર પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. શુભ પ્રવૃત્તિની અનેક હકીકતો છે; તે અત્ર બતાવી શકાય નહિ, તેથી સૂરિમહારાજે બહુ જ જરૂરના વિષયોને જ હાથ લગાડ્યો છે. એ સર્વ બાબતો પર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

આવશ્યક ક્રિયાની જરૂરિયાત પ્રથમ જ બતાવી છે અને તે આ જમાનામાં ખાસ જરૂરની છે. પ્રવૃત્તિ (અપ્રશસ્ત) વધતી જાય છે અને ધર્મસાધન અદ્ય થતાં જાય છે, તેટલા માટે નિત્ય આવશ્યક ક્રિયા અવશ્ય કરવી જોઈ એ. જેમ દરરોજનું પેપર વાંચનારને પાંચ દિવસ પેપર ન મળે તો દિશાશૂન્ય જેવું લાગે છે, તેવું જ આવશ્યક ક્રિયામાં રટણ થઈ જવું જોઈ એ. તપશ્ચર્યાની બાબત પણ એટલી જ ઉપયોગી છે. જમાનો જ્યારે પાપબંધનાં અનેક કાર્યો શીખવે છે, ત્યારે છોડવાનાં આ પ્રબળ સાધનો મંદ થતાં જાય છે, એ ખેદ કરવા જેવું છે. જ્ઞાનાભ્યાસનો પણ આ જ વિષયમાં સમાવેશ થાય છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

ત્યાર પછીના વિષયોમાં અનિયત વિહાર કરવા માટે સાધુને ઉપદેશ છે. સૂરિમહારાજ અમે તેવા આકરા શબ્દોમાં કહે, તો તે કહેવાને તેઓ હક્કદાર છે. વિહારના વિષયને અંગે શ્રાવકોએ પણ વર્ષના થોડા દિવસો કેમના લલા માટે અર્પણ કરી, ધાર્મિક વિષયો પર વિવેચન-લાષણો કરવા ધ્યાન આપવું, એ ઉપલક્ષણથી સમજવાનું છે. આત્મનિરીક્ષણ માટેની સૂચના તો બહુ જ ઉપયોગી છે. એનાથી પોતાનાં સર્વ કાર્યો પર કાબૂ આવે છે અને ધાર્યા વગરનું કોઈ પણ કાર્ય થતું નથી. અથવા થયું હોય તો પણ ભવિષ્યમાં ન થવા માટે નિશ્ચય કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત કરાવે છે. અઠાર પાપસ્થાનકને અંગે જો દરરોજ આત્મ-નિરીક્ષણ થાય, તો અપૂર્વ લાભ પ્રાપ્ત થવાનો પૂરતો સંભવ છે.

એ શુભ પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મન, વચન અને કાયાને શુભ રસ્તે પ્રવર્તાવવા પ્રયાસ કરવો એ જ છે અને તે હેતુ ઉપર પણ સૂરિમહારાજ ધ્યાન ખેંચ્યા વગર રહ્યા નથી. જ્યાં સુધી મનમાં વિચાર જુદા, વચન જુદું અને વર્તન ત્રીજા પ્રકારનું હોય ત્યાં સુધી સર્વ ક્ષેત્ર છે. ત્રિપુટીને ત્રણ રસ્તે ચલાવવી નહિ. એ ત્રણમાં પણ મનને વશ કરવાની વિશેષ જરૂર છે. એ જેમ જેમ વશ થતું જાય છે તેમ તેમ કર્મબંધમાં બહુ ફેર પડતો જાય છે. એ જ્યારે નિર્મળ થાય છે ત્યારે આત્મ-પ્રદેશમાંથી શુભ લાવના ઊઠે છે, શુભ લાવનાથી આત્મ-લય થાય છે. આત્મ-લયથી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પછી જ મુક્તિ થાય છે. મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવી એ જ કર્તવ્ય છે અને એ જ પ્રાપ્તવ્ય છે. હેય, જ્ઞેય, ઉપાદેયનું સ્વરૂપ સમજી, સ્વાતુકૃણ-ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ રાખવી એ આપણું કામ છે. પરિણામ સુલભ છે અને આ લવમાં પણ અનુભવ-ગોચર છે. એક વખત કાર્ય કરો અને પછી શુભ ફળ મળી આવશે, એ ચોક્કસ માનજો. આ શુભ વૃત્તિ રાખવાના શિક્ષાપાઠો આખ્યા છે તે હૃદયપટ પર ચીતરી રાખવા જેવા છે.

 જૈન સાઈટ
 જૈનમ્ જયતિ શાસનમ્

इति सविवरणः शुभवृत्तिशिक्षापदेशनामा पञ्चदशोऽधिकारः ॥

षोडशः साम्यसर्वस्वाधिकारः ॥

હવે આખા અંથના દોહનરૂપ એક પ્રધાન તત્ત્વ સામ્ય-સમતા! સર્વસ્વ જ છે, એ વિષય પર, ઉપસંહાર કરતાં, સંક્ષિપ્ત વિવેચન કરે છે. આ આખા અંથનો ઉદ્દેશ શો છે? સાધ્યબિંદુ કયાં છે? પ્રયોજન શું છે?—એ સર્વ અંથકર્તા બતાવે છે. બીજી રીતે બેઈ એ તો, આ અધિકાર પ્રશસ્તિ જેવો છે. સમતાના સંબંધમાં અત્ર જે વિચારો બતાવવામાં આવ્યા છે તે સંક્ષિપ્ત પણ બહોળા છે. મનોનિગ્રહ, મમત્વ-ત્યાગ અને શુભવૃત્તિ એ સર્વ સમતામાં પરિસમાપ્તિ પામે છે, તેથી સર્વ દ્વાર પર શિખર ચઢાવનારું આ દ્વાર છે. સમતાનું રહસ્ય ધારણ કરવા અત્ર દ્વિગ્દર્શન કરવામાં આવ્યું છે.

સમતાનું ફલ : મોક્ષસંપત્તિ

एवं सदाभ्यासक्शेन सात्म्यं, नयस्व साम्यं परमार्थवेदिन् ।

यतः करस्थाः शिवसंपदस्ते, भवन्ति सद्यो भवभीतिमेषुः ॥ ૧ ॥ (ઉપજાતિ)

“હે તાત્ત્વિક પદાર્થના જાણનાર! આ પ્રમાણે (ઉપર પંદર દ્વારમાં કહેલ) નિરંતર અભ્યાસના યોગથી સમતાને આત્મા સાથે બેડી દે, જેથી કરીને ભવના ભયને લેદનાર તને મોક્ષસંપત્તિઓ એકદમ હસ્તગત થઈ જાય.” (૧)

વિવેચન—કાંઈક મમત્વભાવ છોડીને, કાંઈક કષાય છોડીને, કાંઈક યોગની નિર્મળતા કરીને અને કાંઈક સ્વાત્મલય કરીને શુભ વૃત્તિ કરવી એ આપણે પંદરમા અધિકારમાં બેઈ ગયા. એ સર્વ પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિનો હેતુ સમતાની પ્રાપ્તિ કરવાનો જ છે. ત્યારે આ આખા અંથમાં જે જે સાધન બતાવ્યાં છે, તે સર્વનું સાધ્ય સમતા-પ્રાપ્તિ છે. બે તને આ અંથ વાંચતાં કાંઈ પણ પરમાર્થ સમજાયો હોય, તો તે આ જ છે.

प्रणिहन्ति क्षणार्धेन साम्यमालम्ब्य कर्म तत् ।

यस्मिन् हन्यान्नरस्तीव્રतपत्ता जन्मकोटिभिः ॥ (હેમચંદ્રાચાર્ય, યોગશાસ્ત્ર)

મતલબ, “જે કર્મો કોટો જન્મ સુધી તીવ્ર તપસ્યા કરતાં પણ તોડી શકાય નહિ, તેનો સમતાને અવલંબવાથી એક ક્ષણ માત્રમાં નાશ થાય છે.”

તારું સાધ્ય સમતા હોવું જોઈએ. તેને અને આત્માને જોડાણ કરવા માટે નિરં-
તર અભ્યાસની જરૂર છે, એ પણ આખા અંતમાં આપણે અવારનવાર જોયું છે. હવે
સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું પણ કાંઈ નકામું નથી; તે સાધ્ય અને સાધન બંને છે. સુખનો
આદર અને દુઃખનો ત્યાગ એ સર્વ પ્રવૃત્તિનું પ્રથમ કાર્ય છે. સમતાથી જે સુખ
મળે છે તે અવશ્ય છે, કારણ કે બીજાં સર્વ સુખ પાછળ દુઃખ આવે છે. પણ સુખમય
સમતાથી થતું મોક્ષનું સુખ તો અનંત છે. એ પરમ સાધ્યબિંદુ દષ્ટિમાં રાખીને સમતા
મેળવવા, સમતા રાખવા અત્ર ઉપદેશ છે. મોક્ષનાં સુખ અનિર્વચનીય છે. મોક્ષમંદિર
પર ચઢવા માટે ચૌદ પગથિયાં (ગુણુસ્થાન) છે. એનું આરોહણ કરવા સારુ અત્ર દાદર
ખતાવવામાં આવે છે. એ મંદિરના ઘંટો વગાડવા માટે ગુણુસ્થાન પર આરોહણ કરવાનો
પુરુષાર્થ કરવો ઉચિત છે. હે બંધુઓ ! એક વખત તદન નિરુપાધિ, નિજ સ્વરૂપમાં લીનતા,
અજરામરત્વ, દોડાદોડનો અભાવ અને અખંડ શાંતિ તથા સ્થિરતાનો ખ્યાલ કરો. એમાં
કાંઈ પણ પ્રાપ્તવ્ય લાગે, તો એના પ્રખળ કારણ સમતાને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરો અને તે
પ્રાપ્ત કરવા માટે આ આખા અંતમાં ખતાવેલા જુદા જુદા વિષયો ઉપર ધ્યાન આપો.
દંઢ પ્રયત્ન, દંઢ નિશ્ચય અને ચાહુ અનુસરણુ જરૂર ઇચ્છિત પરિણામ લાવશે અને મોક્ષ
મંદિરમાં તમારા નામના ઘંટ વાગશે; પણ તે માટે ઊઠો, ઉઘમ કરો. ચાહ રાખજો કે
અત્યારે જેવો અવસર છે, જેવી જોગવાઈ છે, તેવો વખત અને તેવી અનુકૂળતા ફરી
ફરીને મળતાં મહા મુશ્કેલી થશે. (૧; ૨૭૧)

અવિદ્યાત્યાગ એ સમતાથીજ શાસનમ્

ત્વમેવ દુઃસ્વં નરકસ્ત્વમેવ, ત્વમેવ શર્માપિ શિવં ત્વમેવ ।

ત્વમેવ કર્માણિ મનસ્ત્વમેવ જહીહ્યવિદ્યામ વધેહિ ચાત્મન્ ! ॥ ૨ ॥ (ઈન્દ્રવજ્રા)

“હે આત્મન્ ! તું જ દુઃખ, તું જ નરક, તું જ સુખ અને મોક્ષ પણ તું જ. વળી,
તું જ કર્મ અને મન પણ તું જ. અવિદ્યાને તણ દે અને સાવધાન થા.” (૨)

વિવેચન—હે આત્મન્ ! તું જ દુઃખ છે, કારણ કે દુઃખને નિષ્પાદન કરવા માટે
જે કર્મ જોઈએ તે તે જ કર્યાં છે. દુઃખનાં સાધનો પણ તું જ તૈયાર કરે છે અને
સુખ-દુઃખની સાચી-ખોટી કલ્પના પણ તું જ કરે છે. એ જ નિયમાનુસાર નરક પણ તું
જ છે. વળી, દુઃખનો સંચય કરનાર અને સમજનાર તું જ છે. તેમ સુખ માટે પણ
તું જ અધિષ્ઠાતા અને વિવેક કરનાર છે. તારી ઓછી-વધતી સમજણ માટે તું અમુક
લાગણીને સુખ માની ઊઠો છે તે પણ તું જ છે અને જે પ્રખળ પુરુષાર્થ કરે તો સર્વ
સુખ-દુઃખનો અત્યંતાભાવ કરી મોક્ષમંદિરમાં ચિરકાળ સુધી આનંદ લોગવે તે પણ તું
જ છે. તેથી, વાસ્તવિક કહીએ તો, મોક્ષ તારો છે, એટલે તું જ મોક્ષ છે. ન્યાયના એક

* અવિદ્યાં પાઠાન્તરે અવજ્ઞાં એટલે અવજ્ઞાનો ત્યાગ કરી દે, એટલે અનાદરનો ત્યાગ કર. આ
કરતાં અવિદ્યાં પાઠ વધારે બંધબેસતો અર્થ ખતાવનારો લાગે છે.

નિયમ પ્રમાણે ધર્મ અને ધર્મીનો અલેહ છે. મીઠું ખારું છે, ત્યાં ખારાપણું એ ધર્મ થયો, મીઠું એ ધર્મી થયું; અત્ર ખારાશ અને મીઠું એ જુદાં નથી, તેથી ધર્મ અને ધર્મીનો અલેહ થયો; તેવી જ રીતે જીવ કર્મે કરીને સંવૃત અને અસંવૃત છે, છતાં પણ પર્યાય અને પર્યાયીનો ઉપરના નિયમ પ્રમાણે અલેહ છે.

એ જ નિયમ પ્રમાણે કર્મનો કરનાર અને મનનો પ્રેરનાર પણ તું જ હોવાથી કર્મ અને મન પણ તું જ છે.

જૈન શાસ્ત્રમાં આત્મા ઉપર જ બધો આધાર રહે છે. એને કોઈ મદદ કરતું નથી, તેમ જ એને બહારની મદદની અપેક્ષા રહેતી પણ નથી. એની અખંડ સ્થિતિમાં એ શુદ્ધ, અક્ષય, અવિનાશી; નિત્ય છે. કર્મના સંબંધથી એની શુદ્ધ દશા પર પડ ફરી વળ્યાં છે. એ પડ દૂર કરવા માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ ફેરવવો જોઈએ અને તેટલા માટે અસાધારણ ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ. આ આત્મામાં અનંત શક્તિ છે. એ ધારે તો પર્વતોને પણ તોડી શકે છે અને વીર પરમાત્મા જેટલું જ્ઞાન અને ઋદ્ધિ મેળવી શકે છે. એટલા માટે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ કે-

અપ્પા નહ વેચરણી, અપ્પા મે કૂડલામલી ।

અપ્પા કામકુષા ઘેણ, અપ્પા મે નંદનં વનં ॥

આ સિદ્ધાંતનું વાક્ય છે અને તુરત સમજાઈ જાય તેવું છે. એમાં કહે છે કે “આત્મા કામકુષા ગાય છે અને આત્મા નંદનવન છે.” એની પાસેથી કામ લેતાં આવડે તો એ સર્વ ઇચ્છિત સુખો (સ્વૂળ અને માનસિક) આપે છે. એ સર્વ છે એ વાત તો ખરી પણ તે તારામાં છે, એમ બતાવી આપ.

એ બતાવી આપવા માટે અવિદ્યાનો ત્યાગ કરવો. અજ્ઞાનથી અંધ સમાન અવસ્થા રહે છે, અજ્ઞ જીવન એ લગભગ નકામું થઈ જાય છે, માટે અવિદ્યાનો ત્યાગ કરી તારાં યોગ્ય કર્તવ્યોમાં સાવધાન થઈ જા. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે અજ્ઞાનં ચલુ મો કષ્ટં, ક્રોધાદિ-મ્બ્યોડપિ તીવ્રપાપેમ્બ્યઃ । ક્રોધાદિક તીવ્ર પાપોથી પણ અજ્ઞાન મહાકષ્ટ આપનાર છે. જ્યાં સુધી અજ્ઞાનનો નાશ થશે નહિ ત્યાં સુધી સાધ્ય તજ્જરમાં આવશે નહિ, માટે હે ભાઈ! તું જાગ્રત થા, ખડો થા, પુરુષાર્થ પ્રગટ કર, વીર્ય ફેરવ. (૨; ૨૭૨)

સુખ-દુઃખનાં મૂળ : સમતા-મમતા

નિઃસજ્જતામેહિ સદા તદાત્મન્નર્યેષ્વશેષેષ્વપિ સામ્યભાવાત્ ।

અવેહિ વિદ્વન્ ! મમતૈવ મૂલં, શુચાં સુખાનાં સમતૈવ ચેતિ ॥ ૩ ॥ (ઉપજાતિ)

હે આત્મનું! સર્વ પદાર્થો ઉપર સદા સમતાલાવ લાવીને, નિઃસંગપણું પ્રાપ્ત કર. હે વિદ્વન્! તું જાણી લેજે કે દુઃખનું મૂળ મમતા જ છે અને સુખનું મૂળ સમતા જ છે.” (૩)

વિવેચન—આપણે જોઈ ગયા કે સુખ, દુઃખ, મોક્ષ કે નરક એ આત્મા જ છે, કારણ કે તેનું ઉપાદાન કારણ આત્મા છે. એ આત્મામાં જો સમભાવ આણ્યો હોય, તો તે પોતાનું અસલ સ્વરૂપ પ્રગટ કરીને ઈચ્છિત અર્થ પ્રાપ્ત કરી શકે. એ સમતા પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો અને રસ્તાઓ આ ગ્રંથમાં બતાવ્યા છે. એ રીતે સમતાલાવ જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાર પછી નિઃસંગવૃત્તિ પ્રાપ્ત થવાનો માર્ગ મળે છે. પૌદ્ગલિક સર્વ વસ્તુઓ અને ભાવો એટલે ઘર, ઘરેણું, પલંગ વગેરે પદાર્થો અને કષાયાદિ ભાવોથી છૂટા પડવું, તેનો સંબંધ છોડવો એ નિઃસંગતા કહેવાય છે. એ હકીકત લક્ષ્યમાં રાખીને એને સાધ્ય-બિંદુ બનાવવું જોઈએ.

હવે સુખનું મૂળ શું છે અને દુઃખનું મૂળ શું છે એ દ્રઢકામાં કહી દે છે. સર્વ જીવો પર સમભાવ, સર્વ વસ્તુઓ પર સમભાવ થાય, રાજા કે રંક પર, ધનવાન કે નિર્ધન પર, અથવા એવા વિરોધ બતાવનારા બે શબ્દોથી પ્રદર્શિત થતા કોઈ પણ વ્યક્તિયુગલ ઉપર, તેમ જ કોઈ પણ પદાર્થયુગલ ઉપર ચોક્કસ આકર્ષણ કે અનાકર્ષણ ન થાય એ સમતા છે અને સર્વ સુખનું મૂળ એ જ છે. એક તો સમતા રાખનાર પર દુઃખ પડતું નથી અને બીજું, તેને દુઃખ લાગતું નથી. આવી રીતે સમતા રાખનાર પ્રાણી બંને જાતિના સંયોગોમાં આત્મહિત સાધી શકે છે. બીજી બાજુએ જોઈએ તો, સર્વ દુઃખોનું કારણ મમતા છે. આ ઘર મારું છે, આ સ્ત્રી મારી છે કે આ પુત્ર મારો છે, એ મારાપણાથી જ દુઃખ થાય છે. પોતાની જાતને સાક્ષીભાવે માનનારા વીર ધુરંધરો ઘરને ધર્મશાળા ગણે છે અને પરિવારને મેળા તુલ્ય ગણે છે. મમતાથી જ દુઃખ થાય છે, એ સ્પષ્ટ જણાય છે. એને શાસ્ત્રકાર મોહજન્ય કહે છે અને મોહને સર્વ કર્મોમાં શાસ્ત્રકાર રાજનું પદ આપે છે. સર્વ કર્મોમાં તેની ચીકાશ પણ બહુ હોય છે અને સ્થિતિ પણ બહુ હોય છે. એ મોહ-રાજને વશ કરવા માટે ધર્મબોધકર મંત્રી જેવા સત્યવક્તા મહાત્માઓના સંગની બહુ જરૂર છે, એ સંગથી સંસારસ્થિતિ સમભય, તેથી તેનો ત્યાગ કરવા વિચાર થાય, વિચારથી કાર્ય થાય, કાર્યથી સમતાગુણ આવે અને સમતાથી નિઃસંગતા પ્રાપ્ત થાય અને તેમ થાય ત્યારે, વૈરાગ્યશતકકાર કહે છે તેમ, ગાયન અને વિલાપ, નૃત્ય અને વિટંબના, આભૂષણ ને ભાર, કામલોગ અને દુઃખનાં સાધનોમાં તેને કોઈ તદ્દાવત લાગતો નથી.

મમતા અને સમતાનું આ તત્ત્વજ્ઞાન બહુ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. સમતા રાખવી એટલે બેસી રહેવું, એ ભાવ નથી. એ ઉપરના વિવેચનથી સ્પષ્ટ થયું હશે. ઈન્દ્રિયોને શુભ પ્રવૃત્તિ કરાવી, પોતાના જીવનને ધર્મમય કરી દેવું, એ દુઃખમ કાળાનુસાર સ્વ-અધિકાર પ્રમાણે 'સમતા'નું પ્રથમ આદરણીય લક્ષણ છે. (૩; ૨૭૩)

સમતાની વાનકી; ફળાવાસિ

સ્ત્રીષુ પૂલિષુ નિજે ચ પરે વા, સમ્પદિ પ્રસરદાયદિ ચાત્મન્ ! ।

તત્ત્વમેહિ સમતાં મમતાસુગ્, યેન શાશ્વતસુખાદ્યમેષિ ॥ ૪ ॥ (સ્વાગતા)

“ સ્ત્રી ઉપરથી અને ધૂળ ઉપરથી, પોતાના ઉપરથી અને પારકા ઉપરથી, સંપત્તિ ઉપરથી અને વિસ્તૃત આપત્તિ ઉપરથી, મમતા મૂકી દઈને હે આત્મન્ ! તું સમતા રાખ, જેથી કરીને શાશ્વત સુખ સાથે એકચ થશે. ” (૪)

વિવેચન—સમતાનો જ ઉપદેશ વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે. હે આત્મન્ ! તારે જે મોક્ષસુખ સાથે એકચ કરવું હોય, અભેદ કરવો હોય, એકાકાર વૃત્તિ કરવી હોય, તો હું તને કહું છું. તેમ તું સમભાવ પ્રાપ્ત કર; એ સમભાવ તારું સર્વસ્વ છે, જે તને દુઃખમાંથી છોડાવવા શક્તિમાન છે અને અધ્યાત્મ ંથોનો એ જ પ્રથમ પદે ઉપદેશનો વિષય છે.

તને જ્યારે સ્ત્રી ઉપર અને ધૂળ ઉપર સમભાવ થશે અને તને પોતાનાં અને પારકાં ઉપર સમભાવ થશે, ત્યારે તારે કાંઈક આરો આવ્યો છે એમ જણાશે. અત્યારે તો એકાએક સમાચાર સાંભળ્યા કે ભાઈ ! તમારો છોકરો પડી ગયો છે, સખત વાગ્યું છે, રુધિર આવ્યું બચ છે વગેરે, આ શબ્દો સાંભળતાં આ જીવના ગભરાટનો પાર રહેતો નથી. ગમે તેવા કામમાં હશે તે સર્વ છોડી એક તરફ વૈદ્યોને યોલાવવા માણસો મોકલશે અને તે પોતે પણ તે જગ્યા પર જવા ચાલવા માંડશે. રસ્તે કેટલી બાતના સંકલ્પ-વિકલ્પો મનમાં થાય છે, તે વાંચનાર સમજી શકશે. અડધે રસ્તે પહોંચતાં ખબર પડી કે એ તો બીજાનો છોકરો પડી ગયો છે. “ હાશ ! ઠીક થયું. ”—આ ઉદ્દગાર નીકળી જશે. આ સર્વ શું બતાવે છે ? જ્યાં સુધી પોતાના છોકરા તરફ અને પારકાના છોકરા તરફ આટલો ભેદ રહે છે ત્યાં સુધી સમભાવ પ્રાપ્ત થયો છે, એમ કહેવાય નહિ. જ્યારે પોતાના અને પારકાના પુત્ર તરફ સરખો પ્રેમભાવ અથવા ઉદાસીનતા રહે (પણ પોતાના ઉપર પ્રેમ અને બીજાના ઉપર ધિક્કાર નહિ) ત્યારે સમતા પ્રાપ્ત થાય અને ત્યારે જ નિઃસંગતા પ્રાપ્ત થાય અને પછી છેવટે અજરામરસુખ પણ ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય.

જેમ પોતાના અને પારકાના ઉપર સમભાવ રાખવાની આવશ્યકતા છે તેમ જ સંપત્તિ અને વિપત્તિના પ્રસંગોએ પણ મનની સ્થિરતા બાળવી રાખે, તો જ સમતા પ્રાપ્ત થઈ કહેવાય છે. આ વિષય પરત્વે અન્યત્ર બહુ લખાયું છે તેથી અત્ર વિસ્તાર કરવાની જરૂર રહેતી નથી. (૪; ૨૭૪)

સમતાના કારણરૂપ પદાર્થોનું સેવન કર

તમેવ સેવસ્વ ગુરું પ્રયત્નાદધીન્વ શાસ્ત્રાણ્યપિ તાનિ ચિદ્વન્ ! ।

તદેવ તત્ત્વં પરિભાવયાત્મન્ ! યેભ્યો ભવેત્સામ્યસુધોપમોગઃ ॥ ૫ ॥ (ઉપજાતિ)

“ તે જ ગુરુની પ્રયત્નથી સેવા કર, તે જ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર અને હે આત્મન્ ! તે જ તત્ત્વનું ચિંતન કર કે જેનાથી તને સમતારૂપ અમૃતનો સ્વાદ આવે. ” (૫)

વિવેચન—ગુરુમહારાજની સેવના કરવી ઠીક છે, પણ તેનો હેતુ શો ? તેની જ રીતે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવો એ પણ સારો છે અને તત્ત્વચિંતન કરવું એ પણ સારું છે;

પણ એ બધાં કારણ છે, એનું કાર્ય સમતાભાવની પ્રાપ્તિ જ છે; નહિ તો અભ્યાસ અભ્યાસમાં જ રહે છે અને સેવાથી ખાસ લાભ થતો નથી; એટલા જ માટે ઉમાસ્વાતિ વાચક મહારાજે પ્રશમરતિ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે—

દૃઢતામુપૈતિ વૈરાગ્યવાસના યેન યેન ભાવેન ।

તસ્મિન્ તસ્મિન્કાર્યઃ, કાયમનોવાગ્મિરભ્યાસઃ ॥ (પ્રશમરતિ શ્લોક ૧૬)

“ જે જે ભાવથી વૈરાગ્યવાસના દૃઢ થાય, વૈરાગ્યભાવ પોષાય તે તે ભાવ ભાવવા માટે મન, વચન, કાયાથી અભ્યાસ કરવો. ”

સમતા સર્વસ્વ છે એ પ્રલોકમાં તેને ઉત્પન્ન કરનાર અને જાળવી રાખનાર ભાવોને વિશેષ જાગૃત કરવાને અને અભ્યાસ કરવાને ઉપદેશ કરી, સમતાભાવ સર્વદા બન્યો રહે એ ઉપદેશ આપ્યો.

તે જ શુરુની સેવા કરવી કે બ્યાંથી સમતાભાવ પોષાય, એ શબ્દથી એવો ધ્વનિ થયો કે જે શુરુ પાસે મોજમજ ખાતર સાંસારિક વાતો ચાલતી હોય, ખટપટ ચાલતી હોય, કષાયની વૃદ્ધિ થતી હોય, તેમની પાસે જવાનો પરિચય જરા પણ રાખવો નહિ.

શાસ્ત્રાભ્યાસમાં પણ બહુ ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે. જે શાસ્ત્રો વિષય-કષાયને વધારનારાં હોય, જેમાં આ સાંસારમાં સર્વ પ્રકારનું પૌંજલિક સુખ ભોગવી લેવાનો ઉપદેશ હોય, જેમાં પરજીવને ખીડા ઉપજાવી પોતાને સુખ મેળવવાનું કથન હોય, એ સર્વ શાસ્ત્રો જોવાની ઈચ્છા કરવી નહિ. જે શાસ્ત્રો વાંચી સાંસાર-સ્વરૂપ બરાબર સમજાય અને મન સમતા પામી જાય, એનો જ અભ્યાસ કરવો. એવી જ રીતે તત્ત્વ-ચિંતવન માટે પણ સમજી લેવું. (૫; ૨૭૫)

આ ગ્રન્થ : સમતારસની વાનકી

સમગ્રસચ્છાસ્ત્રમહાર્ણવેભ્યઃ, સમુદ્ભૂતઃ સામ્યસુધારસોઽયમ્ ।

નિપીયતાં હે વિબુધા ! લમધ્વમિહાપિ મુક્તેઃ સુખવર્ણિકાં યત્ ॥ ૬ ॥ (સ્ત્રવજ્ઞા)

“ આ સમતા-અમૃતનો રસ મોટા મોટા સમગ્ર શાસ્ત્ર-સમુદ્રોમાંથી ઉદ્ભવ્યો છે; હે પંડિતજનો ! તમે તે રસ પીઓ અને મોક્ષસુખની વાનકી અહીં પણ મેળવો. ” (૬)

વિવેચન—સમતાવંતનું સ્વરૂપ બતાવતાં અનુભવી યોગી શ્રીમદ્ કપૂરચંદ્રજી (ચિદાનંદજી) મહારાજ કહે છે કે :—

જે અરિ ચિત્ત બરાબર જાનત, પારસ ઓર પાપાણુ જ્યુ' હોઈઈ;
કંચન કિચ સમાન અહો જસ, નીચ નરેશમે' લેહ ન કોઈ.
માન કહો અપમાન કહો મન, એસો વિચાર નહિ તસ કોઈ;
રાગ નહિ, અરુ શેસ નહિ ચિત્ત, ધન્ય અહો જગમે' જન સોઈ. ૧

જ્ઞાની કહો, જ્યુ અજ્ઞાની કહો કોઈ, ધ્યાની કહો, મનમાની જ્યુ કોઈ;
 જોગી કહો, ભાવે ભોગી કહો કોઈ, જાકું જીસ્યો મન ભાવત હોઈ.
 દોષી કહો નિરદોષી કહો, પિંડપોષી કહો, કો ઔગુન જોઈ;
 રાગ નહિ, અરુ રોસ નહિ જાકું, ધન્ય અહો જગમે જન સોઈ. ૨
 સાધુ સુસાંત મહાંત કહો કોઈ, ભાવે કહો નીરગંથ પિયારે;
 ચોર કહો, ચાહે ઠોર કહો કોઈ, સેવ કરો કોઈ જન હુલારે.
 વિનય કરો કોઈ ઉચે યોગ્ય જ્યુ, દૂરથી દેખ કહો કોઈ જરે;
 ધાર સદા સમભાવ 'ચિદાનંદ', લોક કહાવત મુનત નારે. ૩.

સમતાવંતવું આ લક્ષણ છે. સમતાને માટે છેવટે ઉપાધ્યાયજી કહે છે કે “ઉપશમ સાર છે પ્રવચને, સુજસ વચન એ પ્રમાણે રે.” * સમતા એ જ શાસ્ત્રનો સાર છે. સંસાર-સુખમાં સુખ જેવું કાંઈ પણ નથી. ગમે તે કાર્યમાં સમતા હોય તો જ સુખ છે, તેથી શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

સમતા વિષ્ણુ જે અનુસરે, પ્રાણી પુણ્યકામ;
 છાર ઉપર તે લી'પણું, ઝાંખર ચિત્રામ.

ધાર્મિક કાર્યોમાં સમતા હોય તો જ સુખ થાય છે. મોક્ષમાં પણ સમતાનું જ સુખ છે. ત્યાં છોકરાઓનાં વેવિશાળ કે માલની લેવડદેવડનો સ્વાર્થ, દેખાવ કરવાનો આદ્ય રંગ અને અંતરંગ કષ્ટવૃત્તિ એવું કાંઈ હોતું નથી. સ્થિરતા એ સમતા છે અને મોક્ષમાં સ્થિરતા એ જ ચારિત્ર છે. મોક્ષસુખમાં જે આનંદ છે તેની વાનકી અત્રે મેળવવી હોય, તો તે સમતા-પ્રાપ્તિથી મળે છે.

જેનમ્ જયતિ શાસનમ્

અંથકર્તા શ્રી મુનિસુદરસૂરિ મહારાજે કેટલો વિચાર કરીને આ અંથ લખ્યો છે તે આ સ્લોક પરથી જણાય છે. અનેક શાસ્ત્રોનું દોહન કરી આ અંથ ઉપસંહારરૂપે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ લખાયો છે. શાંતરસાત્મક અંથોનું દોહન કરી કાઢેલો રસ જ્યારે પીવામાં આવે છે ત્યારે મન ડોલે છે, અનિર્વચનીય સુખનો અનુભવ કરે છે અને પ્રકુલિત બને છે. એવી રીતે જ્યારે પ્રાણી સમતારસનો અનુભવ કરે છે, રસાધિરાજનું સેવન કરે છે, એટલે જ્યારે મમતા મૂકી સમતા આદરે છે, ત્યારે, ઉપર કહ્યું તેમ, મોક્ષસુખની વાનકી આ મનુષ્ય-જન્મમાં પણ પ્રાપ્ત કરે છે. આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિનો ત્યાગ, કષાયનો વિરહ અને સ્વાત્મસંતોષ જ્યાં એકઠાં થાય ત્યાં પછી બાકી શું રહે ?

પ્રિય વાચક ! જરા એક વાર અનુભવ કરજો. આ અંથ વાંચવાનું કૃણ એ જ છે. આત્મદર્શન કરવું હોય, દુઃખનો સર્વથા નાશ કરવો હોય, તો આ અંથ દશ-વીશ વાર વાંચજો, વિચારજો, સમજજો. અંથકારે જે વિચારો બતાવ્યા છે તે પુખ્ત વિચાર કર્યા પછી સિદ્ધ કરેલા વિચારો જ છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ સામાન્ય લાગતા વિષયો પણ અત્યંત ગંભીર

* અઢાર પાપસ્થાનકમાં છઠ્ઠા કોષ પાપસ્થાનકની સજ્જાય.

છે. એ સુખનો આનંદ થયા પછી તને એમાં અપરિમિત આનંદ આવશે; પછી ભલામણ કરવાની જરૂર રહેશે નહિ. (૬; ૨૭૬)

કર્તા, નામ વિષય, પ્રયોજન

શાન્તરસભાવનાત્મા, મુનિસુન્દરસૂરિભિઃ કૃતો ગ્રન્થઃ ।

બ્રહ્મસ્પૃહયા ધ્યેયઃ, સ્વપરહિતોઽધ્યાત્મકલ્પતરુરેષઃ ॥ ૭ ॥ (ગીતિ)

શાન્તરસભાવનાથી ભરપૂર અધ્યાત્મજ્ઞાનના કલ્પવૃક્ષ (અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ) અંથને શ્રી મુનિસુન્દરસૂરિએ પોતાના અને પરના હિતને માટે રચ્યો તેનું બ્રહ્મ (જ્ઞાન અને ક્રિયા) પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી અધ્યયન કરવું” (૭)

વિવેચન—આ અંથના કર્તા કોણ છે, તેનું પ્રથમ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. શ્રી સોમસુન્દરસૂરિના શિષ્ય મુનિસુન્દરસૂરિ મહારાજ આ અંથના કર્તા છે. તેઓનું જે ચરિત્ર લખ્ય થયું છે, તે અંથની શરૂઆતમાં આવ્યું છે. તેઓ સહસ્રાવધાની હોઈ અસાધારણ બુદ્ધિબળ ધરાવતા હતા. જનસમૂહ પર અનેક ઉપકાર કરવામાં અહોનિશ તત્પર થયેલા તેઓ શાન્તરસનો વરસાદ વરસાવતા હતા.

એ સૂરિમહારાજે આ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ અંથ બનાવ્યો છે. એ નામ કેટલે અંશે સાર્થક થાય છે તે આપણે ઉપોદ્ઘાતમાં જોઈ ગયા. અને અંથનું અધ્યયન કરતાં એ વિષય સ્ફુટ થયો. આ પ્રલોકમાં કર્તાનું અને અંથનું નામ બતાવ્યું.

આ અંથનો વિષય શો છે તે પણ અત્ર બતાવ્યું છે. શાન્તરસની ભાવનાવાળો આ અંથ છે. એ રસ હૃદયને કેટલું નિર્મળ કરે છે અને તેને શા માટે રસની વ્યાખ્યામાં મૂકવો જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ એને ‘રસાધિરાજ’ શા માટે કહેવામાં આવ્યો છે, તે માટે આપણે ભૂમિકામાં નિરૂપણ કરેલું વિવેચન જોઈ ગયા.

અંથ કરવાનું પ્રયોજન શું છે, તે પણ અત્ર સ્ફુટ થાય છે. બ્રહ્મ એટલે જ્ઞાન અને ક્રિયા અથવા પરમાત્મસ્વરૂપે પ્રગટ થયેલું શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ. મોક્ષની ઇચ્છાવાળા પ્રાણીઓએ તે પ્રાપ્ત કરવા અભ્યાસ કરવો. એ પ્રયોજન બતાવતાં અધિકારી કોણ છે એનું પણ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.

આ અંથ સ્વપરહિતની દૃષ્ટિથી બનાવવામાં આવ્યો છે અને તે જ દૃષ્ટિએ તે પર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

અંથકર્તા હંમેશાં પરહિત કરવાની ઉચ્ચ વૃત્તિથી જ દોરાય છે. છતાં પરહિત પણ તત્ત્વથી આત્મહિત જ છે તેથી, તેમ જ સમતારસપ્રધાન જીવનવાળાનું એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે તેથી, સૂરિમહારાજે આ અંથ સ્વપરહિત સારુ બનાવ્યો છે. એ જ મહાત્માને પગલે ચાલી અને એને મળતી ઇચ્છાથી પ્રેરાઈ, અત્ર કાંઈક વિવેચન કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. એ કાર્યમાં ક્ષતેહ કેટલે દરજ્જે મળી છે તે જોવાનું કાર્ય લેખકનું નથી, પણ શુદ્ધ હૃદય રાખવાનું અને જણાયેલા ભાવો કહેવાનું તેનું કર્તવ્ય છે. સૂરિમહારાજે આ અંથની રચના

* આ વિવેચન કરવા ધાર્યું હતું, પણ થઈ શક્યું નથી, જે માટે પીઠિકા જુઓ.

શાં: ૪૭

કરવામાં પોતાની શક્તિ બહુ સારી રીતે વાપરી છે એમ અનુમાન થાય છે. (એને માટે જુઓ ઉપોદ્ધાત.) આ અંથ અધ્યાત્મજ્ઞાનનું કલ્પવૃક્ષ છે; માગનાર ભૂલશે તો જુદી વાત છે, બાકી જે વસ્તુ માગવામાં આવશે તે કલ્પવૃક્ષ તો તુરત જ આપશે. (૭; ૨૭૭)

ઉપસંહાર

इममिति मतिमानधीत्य चित्ते रमयति यो विरमत्ययं भवाद् द्राक् ।

स च नियतमतो रमेत चास्मिन् सह भवैरिजयश्रिया शिवश्रीः ॥ ८ ॥ (पुष्पिताम्रा)*

“ જે બુદ્ધિમાન પુરુષો આ અંથનું અધ્યયન કરીને, તેને ચિત્તમાં રમણ કરાવે, તેઓ થોડા વખતમાં સંસારથી વિરક્ત થઈ જાય અને સંસારરૂપ શત્રુના જયની લક્ષ્મીની સાથે મોક્ષલક્ષ્મીની કીડા જરૂર કરે. ” (૮)

વિવેચન—આ અંથના અધ્યયન અને રમણ (નિદ્ધિધ્યાસન) પર અત્ર ધ્યાન જેવવામાં આવ્યું છે. જે પ્રાણી આ અંથનો અભ્યાસ કરી અનુભવની જાગૃતિ રાખે છે તે સર્વ વાંછિત પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એકલો અભ્યાસ કામનો નથી; અભ્યાસનો સદુપયોગ અને દુરુપયોગ બંને થાય છે. દુનિયામાં ખરાબમાં ખરાબ માણસ પણ અભ્યાસ-વાળા જ થાય છે, અને કેટલીક વાર યોગ્યતા વગર અધ્યાત્મનો ડોળ કરવાથી ઢોંગ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, વસ્તુતરત્તે સાર એ છે કે, જે અભ્યાસ કરી તે અભ્યાસને ચિત્તમાં ચોંટાડી દે છે, મન સાથે મેળવી નાખે છે અને ચિત્તમાં રમણ કરાવે છે, તે જ ઇચ્છિત સુખો જરૂર મેળવી શકે છે. લોક (Locke) નામનો અંગ્રેજ વિક્ષાન થયો છે, તે કહે છે કે પાંચ મિનિટ વાંચો ને તેના પર પંદર મિનિટ વિચાર કરો. આવી રીતે જેને મનન કરવાની ટેવ પડશે, તે જ પ્રાણી ખરેખરો સાર શોધી શકશે. મનન કર્યા વગર આત્મ-જાગૃતિ થતી નથી; વાંચેલો વિષય અંતરંગમાં જરા પણ અસર કર્યા વગર ઉપર ઉપરથી આવ્યો જાય છે. મનનની ટેવ પડે છે ત્યારે જ વસ્તુરહસ્ય સમજાય છે; નહિ તો ફૂવાતા કાંઠા પર બાંધેલો પથ્થર કોસના આળા દિવસના પાણીના મારા પછી પણ, પાંચ મિનિટ પાણી પડવાનું બંધ થાય છે ત્યારે, જેમ કાંઠો પાણી વગરનો કોરો થઈ જાય છે, તેમ મનન વગરનો અભ્યાસ અંતરંગમાં ઊતરતો જ નથી.

એવી રીતે મનન કરવામાં આવે તો સંસારશત્રુની જયલક્ષ્મી અને મોક્ષલક્ષ્મી બંને એનપણીઓ આ જીવને સાથે વરમાળા આરોપણ કરે. એ પ્રાપ્ત કરવાની જ આપણી ઇચ્છા છે. ‘જયશ્રિયા’ એ સાંકેતિક શબ્દથી અંથકર્તાનું નામ ધ્વનિત થાય છે. (૮; ૨૭૮)

એવી રીતે સામ્યસર્વસ્વાધિકાર નામનો સોળમો અને છેલ્લો અધિકાર પૂર્ણ થયો. આમાં અંથના સર્વ વિષયનું દોહન કરી સાર બતાવવામાં આવ્યો છે : જે છે તે સમતામાં જ આવીને સમાય છે. સમતાના સુખ પાસે ઈદ્ર અને ચકવર્તીનું સુખ પણ અલ્પ કહ્યું; ત્યારે પછી એ સુખ ઉત્કૃષ્ટ છે એમાં જરા પણ સંદેહ જેવું નથી. વળી, એ સમતાના

* ૫-૩૧૩ ની * ટિપ્પણી જુઓ.

પ્રભાવથી મોક્ષ આંગળીના ટેરવા પર આવી જાય છે. આથી વધારે શું કહી શકાય ? સર્વ જીવ ઉપર સમભાવ રાખવો, સર્વ વસ્તુ ઉપર સમભાવ રાખવો, પૌદ્ગલિક વસ્તુ પર રાગ-દ્રેષ કરવા નહિ અને રાગદ્રેષ પૌદ્ગલિક જ છે એમ સમજવું, દોષવાન પ્રાણી ઉપર પણ કરુણા રાખવી અને ગુણવંતને જોઈ અંતઃકરણમાં પ્રમોહ લાવવો અને પોતે ગુણ પ્રાપ્ત કરવાની શુદ્ધ ઈચ્છા રાખવી એ જ આ જીવનનો મુખ્ય હેતુ છે, જીવનપ્રાપ્તિનું પરમ સાધ્યખિંદુ છે અને પ્રાપ્ત થયેલ જોગવાઈનો સદુપયોગ છે. એવા પ્રકારનું જીવન સમતામય જીવન કહેવાય છે. એની જેરહાજરીમાં આ ભવ એક ફેરા સમાન સમજવો. અનાદિ સંસારની ઘટનામાં પચાસ, સાઠ કે એંશી વરસ એ કાંઈ બહુ નથી. એટલા વખતમાં અનેક જાતનાં તોફાન કરી આખી દુનિયાને હચમચાવી મૂકવી અથવા અપ્રામાણિક આચરણ કરવાં અને પાપકર્મથી ભારે થઈ જવું કે કાળા બજાર કરવા એ વસ્તુસ્વરૂપનું અજ્ઞાન, જડતા અને એકાંત મૂર્ખાઈ છે. અનંત શક્તિવાળો આ આત્મા શુભ પ્રવૃત્તિથી, ધારે તો, હાલ પણ, આ જિંદગી પછી નવ વરસમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે. આ જીવ વિના કારણ અનેક દુઃખો સહન કરે છે તે સર્વનો હેતુ અને કારણ સમજી, મૂળ વિષય પર આવી જવું; અને ત્રીજા પ્રલોકમાં કહ્યું છે કે મમતા સર્વ દુઃખોનું મૂળ છે અને સમતા સર્વ સુખોનું મૂળ છે, એ સારી રીતે સમજવું. એટલા માટે ક્રોધાગ્નિને શમજાળથી શમાવવો, વિવેક-વજ્રથી માનપર્વતનો છેદ કરવો, સરળતા-ઔષધિથી માંમાશલ્યનું નિવારણ કરવું અને વિષયોને તજી દેવા, એ સમતાપ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. એ સમતા સમકિતદૃષ્ટિ તત્ત્વજિજ્ઞાસુને મન સર્વસ્વ છે. એની ખાતર ચિંતામણિ રત્ન કે કામધેનુનો લોગ આપવો પડે, તોપણ તેને કાંઈ લાગતું નથી.

આવી રીતે શ્રી મુનિસુન્દરસૂરિ મહારાજે રચેલ શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથ અત્ર પૂર્ણ થાય છે. એમાં સમતાનો વિષય મુખ્ય છે. એની પુષ્ટિમાં અનેક ઉપયોગી વિષયો પર પ્રસંગે વર્ણન કર્યું છે. એ ગ્રંથ કેટલો ઉપયોગી થયો છે તે સંબંધી વિશેષ હકીકત વિવેચનમાં દરેક પ્રસંગે કહી છે અને કાંઈક હકીકત ઉપોદ્ઘાતમાં પણ ખતાવી છે. એ ગ્રંથ વાંચી, સમતારસ પ્રાપ્ત કરી, જીવનમાં ધાર્મિક તન્મયતા લગાવી, અખંડ સમાધિ-સુખ અનુભવી, અવિચ્છિન્ન સાદિઅનંત સુખ પ્રાપ્ત કરો, એવી આ લેખકની અંતઃકરણની પ્રાર્થના અને ઈચ્છા છે.

સવિવરણ: સામ્યસર્વસ્વનામા ષોડશોઽધિકાર: ॥

શ્રીશાન્તરસભાવનાસ્વરૂપોઽધ્યાત્મકલ્પદ્રુમાભિધો ગ્રન્થો જયશ્યક્ક:
શ્રીમુનિસુન્દરસૂરિમિ: કૃત: સવિવરણ: સમાપ્ત: ।
इति शम् ॥

શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથ મૂળ શ્લોકોની ભાષામાં ચોપાઈ*

પરમપુરુષ પરમેસર રૂપ, આદિ પુરુષનઉ અકલ સરૂપ;
સામી અસરણુસરણુ કહાય, સકલ સુરાસુર સેવે પાય. ॥
પ્રણુમી તાસ ચરણઅરવિંદ, ખરતરગરૂપતિ શ્રી જિણુચંદ;
સંભારી શ્રી સદ્ગુરુ નામ, ભાષા લિખું સંસ્કૃત ઠામ. ॥
અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ લહ્યઉ, શ્રી મુનિસુંદરસૂરે કહ્યઉ;
પરમારથ ઉપદેશન કરી, નવમ શાંતરસપતિ અણુસરી. ॥
અંતર અરિ જીપી જયસિરિ, * શાંતરસે શ્રી વીરે વરી;
નિરવૃત્તિકારી તે પરિણામ, ચરમકરણુમાં આઝ્યા તામ. ૧
સકલ મંગલનિધિરૂપી હિયે, આઞ્ચે નિરુપમ સુખ પામીએ;
શિવસુખ તરત લહીજે જિણે, ભાવઉ ભવિક શાંતરસ તિણે. ૨
સમતામાંહિ રહે x લયલીન^૧, ન રહે સ્ત્રી^૨ સુત^૩ ધનહ^૪ અધીન;
દેહી મમત^૫ ને વિષય^૬ કષાય^૭, ન કરે રહે શ્રુતહ^૮ ચિત્ત લાય^૯. ૩
વૈરાગી^{૧૦} વળી શુદ્ધ^{૧૧} પ્રમદેવ-ગુરુ-પ્રમ જાણી^{૧૨} કરે વ્રત સેવ^{૧૩};
સંવરૂપી^{૧૪} શુભ ચલગતી,^{૧૫} સેવે સમતારસ શિવમતી^{૧૬}. ૪
એહ કહ્યા સોળહ અધિકાર, સંગ્રહ એણે શાસ્ત્ર મજાર;
પહિલું તિહાં સમતા ઉપદેશ, વચન કરી ભાષું લવલેશ. ॥

સામ્યોપદેશ-કથન

ચિત્તબાલ મત મૂંકી તું, ભાવન બીજ અનૂપ;
જિણુ તુજને દુરધ્યાન સુર, ન છલઈ+ છલના રૂપ; ૫

સદશતા-કથન

જે સગલું ઈદ્રિયસુખ થાય, નર સુર ઈંદ તણઈ સુખ માય;
ગિંદુ પરે સમતા પૂરેસરે, તે જાણી આદર ચિત્ત ધરે. ૬

* આ ચોપાઈનું પુસ્તક રા. રા. કેશવલાલ પ્રેમચંદ તરફથી અમદાવાદ ડેલાના ભંડારમાંથી મળી આવ્યું છે, પરંતુ તે બહુ મોડું મળ્યું તેથી પાછળ દાખલ કર્યું છે. વાંચનારની સગવડ માટે દરેક શ્લોકના વિવેચનને, અંતે જે ચાલુ નંબર મૂક્યો છે તે જ નંબર ચોપાઈને પણ આપ્યો છે. આથી સંસ્કૃત શ્લોક સાથે મુકાબલો કરવામાં બહુ સગવડ થવા સંભવ છે. પછીની આવૃત્તિમાં પણ આ જ ગોઠવણુ વધારે અનુકૂળ છે એમ ધારીને ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી. એ જ ગોઠવણુ ચાલુ છે.

* જયશ્રી. x આ કડી આ ગ્રંથના સોળ વિભાગ (અધિકાર) બતાવે છે. + છબે.

સમતાશ્રય-ફળ-કથન

અહીં વિવિધ કરમ *પરકાર, જાણી સહુ જન વચનવિકાર;
પરણુતિ રાખી ઉઠાસ ભાવ, મુનિ આસરે અદુઃખ સુખ ઠાવ. ૭

સમતાશ્રય-સુખ-કથન

સરવ જંતુ ઉપરિ ક્ષણ એક, જઈં મન મૈત્રી આણે છેક;
તે સુખ પરમ રૂપ લોગવે, જે ઇહ પરભવ ન થયો કલે. ૮

સમતાશ્રિત જીવલક્ષણ-કથન

જેહનધ મિત્ર, ન શત્રુ ન કોઈ, નિજ પર ભાવ ન હોવે સોઈ;
ઇદ્રિયાઈ ન રમે ચિત્ત જસ, યોગી મુક્તકષાયાવાસ. ૯

સમતાકારણ-કથન

મૈત્રી કરી જીઉ જગજંતસું, પ્રમોહ ધરિ જીવ ગુણવંતસું;
કરુણા ભવપીડિત જનસંગ, નિરગુણ પરિ x ધરિ ઉઠાસ રંગ. ૧૦

xxમૈત્ર્યાદિસ્વરૂપ-કથન

મૈત્રી પરહિતચિંતા જેહ પરદુઃખવારણ કરુણા તેહ;
પ્રમોહ પરસુખ સંતોષસું, ઉપેક્ષા તે મધ્યગ દોષસું. ૧૨

મૈત્રીલક્ષણ-કથન

ધરિવું જેમ કરઉ કો પાપ, વળી ન લહઉ કોઈ દુઃખતાપ;
મુકાવો ભવથી જગજંત; મતિ એ મૈત્રી કહિયે તંત. ૧૩

પ્રમોહલક્ષણ-કથન

સકલ દોષના ફેડણહાર, વસ્તુતત્ત્વના દેખણહાર;
ગુણવંતનું એ કરિઉં * પક્ષ, જીઉ તું લહિ તે મુહિતા લક્ષ. ૧૪

કરુણા-લક્ષણ

હીન હીન દુખિયા ભયભીત, ચાચમાન જીવિત નિજ ચીત;
તસ ઉપકારતણી જે ખુદિ, લહિ તે જીઉ તું કરુણા શુદિ. ૧૫

મધ્યસ્થતા-લક્ષણ

જેવું કૂં કર્મ તેહવું, વળી સુર-શુર નિંદા જેહવું;
નિજ પરસંસક ઉપરિ તિમઈ, લહિ જીઉ તે મધ્યસ્થાઈ મઈ. ૧૬

* પ્રકાર. + જ્યારે. x પરે, ઉપર. xx ૧૧ માં શ્લોકની ચોપાઈ લખી નથી તેથી તે સંખ્યા પડી રહે છે; અથવા ૧૧-૧૨ નો બારમી ગાથામાં સમાવેશ થાય છે * કરવું.

સમતાસુખ-કથન

સકલ ચેતનાચેતન વિષે, સ્પર્શ, રૂપ, રવ, ગંધ, રસ લાખે;
સામ્યભાવ જોઈસ જો ચિત્ત, તેા તુઝ કરગત સિવસુખ તત્ત. ૧૭

આતમમદવારણ-કથન

સ્થાં ગુણ તુઝ જિણ વાંછે સ્તુતિ, સ્યું કરતઉ* મદભર અદભૂતિ;
નરકભીતિ કિણ સુકૃતે ગઈ, સ્યું જીતૂં યમ તે' મન જઈ. ૧૮

વેતૃત્વ-કથન

ગુણ લેવઈ જે ગુણિયલ +તણઈ, પરનિંદા આતમને ભણે;
મન સમભાવે રાખે વહી, ખીજે વ્યત્યયે વેત્તા રહી. ૧૯

યથાર્થવેત્તા-કથન

નવિ જાણે શત્રુ નઈ મિત્ર, નૈવ હિતાહિત નિજ પર ચિત્ત;
સુખ વાંછે જીઉ કરઈ દુઃખધેવત્ર, ઈષ્ટ લહિસિ કિમ નિયાણહ રેષ. ૨૦

વેત્તાકૃષ્ણકથન

સુકૃત જાણી સર્વ પરિણામ, રમણીએ રહે ચિરચિતિ ઠામ;
અન્ય ભવે તુ અનંત સુખ લહઈ, તઉ કિમ વ્રતથી નાઠઉ વહઈ. ૨૧

સ્વપરવિભાગ-કથન

નિજ પર કીધું જેહ વિભાગ, સંગાદિકે તેહ જ અરિ લાગ;
ચંઉગતિ દુઃખ કારણથી તનઈ, જાણઈ નહી અરિકૃત્રિમ મનૈ. ૨૨

વસ્તુ અનિત્યે સામ્ય-કથન

અનાદિ આતમ નિજ પર આદિ, કો નઈ પિણ નહિ ભાવ અનાદિ;
રિપુ મિત્રઈ વલિ ચિર નહી દેહ, તઉ સરિખું ન લહે કિમ એહ ? ૨૩

અનિત્યદૃઢાવ-કથન

પંડિતને તતથી લેપ નહી, માતપિતા સુત સીસુખ ગહી;
ન હુચે સુખકર લેપથી અન્ન, ગત આકાર સકલગત તન્ન. ૨૪

સામ્યે અદપતા-કથન

કામી હુવે સહુ સંજાવંત, ધની મનુખ્ય કે કર્મી તંત;
ધર્મી કે ઈની કે યતી, શિવવંછક કે જે શિવમતી. ૨૫

* કર્મી, કર્તવ્ય બ્રહ્મચ્યું. + તણા. x દેષ.

સર્વ સ્વારથ-કથન

નેહી તિતલઈ નિજનિજ ^૧વિષઈ, પોતીકો સ્વારથ જ્યાં લખઈ,
જોઈ એહવી સ્વારથ રીતિ, એ ઉપરિ કુણુ રાખે પ્રીતિ ? ૨૬

રાગદ્વેષનિષ્કલતા

પામ્યું સ્વપન ઈંદ્રજલાદિકઈ, જે રતિ અરતિ નિકલ એ બકઈ,
તિણુપરિ લખિ એ સહુ ભવ વિષઈ, ચિંતવવું આતમને સખે. ૨૭

બિ પ્રલોકૈઃ પરવશ-કથન

એ મુજ માતપિતા એ મુજ, સજ્જન બંધવ એહ અગુજ;
એ ધન ઉપરિ મમતા ^૨રહઈ, નિજ યમવશતા કાં નવિ લહઈ ? ૨૮
ન ધન, ન પરિજન સજ્જન ન કોઈ, પરિચિત મંત્ર ન દેવ ન સોઈ,
યમથી કોઈ ન ^૩રાખઈ તુજ, જાણી મૂઠ ધિવે તો બુજ. ૨૯

ધને મૂઠતા-કથન

તેણે જો ભવસુખનઈ ગહે, સાધનરૂપ ધનાદિક વહે;
મુએ વિષયવિકારે મને, પ્રીતિ ન આહે સમતતને. ૩૦

શત્રુ કુટંબપણુ-બોધ

કરે ક્ષાય મલિન સ્યું ચિત, કો ઉપરિ અરિબુદે અત;
તે તુજ માતપિતાદિકપણે, ઇષ્ટ ^૪થયાં બહુ ભવ-ભરમણે, ૩૧

કુટંબે શત્રુબોધ

જ્યાં શોચે કિહાં ગયાં મુજ એહ, નેહાહું આતમહ સનેહ;
તિણે હવયો તુંહિ જ પૂરવઈ, હણુહણુહણુવણુ તે ^૫ભવભવઈ. ૩૨

અસમર્થ કથન

ન શકે તું રાખી તેહને, તે પિણુ રાખણુ તુજ દેહને;
નિકલ મમત કરે સ્યું એસું, પગ પગ મૂરખ સ્યું ચિંતેસું ? ૩૩

રાગદ્વેષનિરાશ-કથન

સચેતની પુકગલિયા જીવ, અન્ય પદારથ અણુગ ^૭સદીવ;
ધરે અનંત પરિણામ સલાવ, તહાં કુણુ રાગદ્વેષનો દાવ ? ૩૪

સમતામાહિ મગનપણે, એહ રચ્ચઉ અધિકાર;

હિવ અનુકમિ બીજે લિખું. લલના મુગતાચાર ॥

ઈતિ પ્રથમઃ સમતાધિકારઃ

૧. વિષે. ૨. રહે. ૩. રાખે. ૪. હવે. ૫. ભવોભવે. ૬. નિષ્કલ. ૭. સદૈવ, હંમેશાં. ૮. હવે.

મોઢે સ્યું સ્ત્રીજન^૧ લિપરઈ, પુષ્પાતમ પ્રીતે રતિ ધરૈ,
ન લખે કાં પડતાં ભવદધઈ, સ્ત્રી તે શુદ્ધ શિલા ગલ બધઈ. ૩૫

ચરમ અસધિ મજ્જ આંતર વસા, અસ્થિ માંસ અમેધ્યાદિક કસા;
અશુચિ પિડગત સ્ત્રી આકાર, દેખિ રમે સ્યું આતમસાર. ૩૬

દેખિ - દુરરથ અમેધ્ય^૨ અલપ્પ, સૂગ કરૈ તૂ નાસાકલપ્પ;
તિણે ભરઈ સ્ત્રી ડીલે મૂઠ, સ્યું અલિલાપ કરૈ અવગૂઠ. ૩૭

માંસ અસ અમેધ્યે ભરી, સ્ત્રી દેખે સ્યે કરી;
ઈહ ભવ સુત ધન ચિંતા તાપ, થાયે પરભવ દુરગતિ પાપ. ૩૮

મુ'એ સ્યું દેખી સ્ત્રીઅંગ, ચિત્ત પ્રસન્ને પેસ નિસંગ;
લક્ષણ વિરમ અશુચિ એ ગાત, કરતો શૈચઅશૈચહ ધાત. ૩૯

મોહાયે સ્યું સ્ત્રીમુખ નેત્ર, દેખી અંગોપાંગ વિચિત્ર;
દેખે નહીં નરકગતિ રૂપ. મોહ તે મહાકર્થન^૩ રૂપ. ૪૦

અમેધ્ય ભદ્રીનઈ^૪ અહુરંધ, નીકલતા મલ કૃમિચય બંધ,
માચિણ અપલ કૂડકેથળી, દુરગતિણી સુગતૈ સ્યું રળી. ૪૧

જેહ નિભૂઈ^૫ વિષકંદરી, અદરી વાઘિણી નિનમી વલી;
આધિ અકારણ મૃત્યુ એ કરે, અણવાદલી^૬ વજ્રશનિરપરેમ ॥

સાહસ બંધુ સનેહ વિઘાત, મૃષા પ્રમુખ સંતાપહ ધાત;
ઇણ પરિ એ પ્રતબ^૭ રાક્ષસી, સુણી ભવિચય દૂરે રદ્ધિ વસી. ૪૨

અસ્ત્રીવિરમણ રૂપ એ, લિખ્યું દુતિય અધિકાર;
તીજે સુત મમતા રહિત, બાણૌ હૃદય મઝાર. ॥

ઇતિ દ્વિતીયઃ સ્ત્રીમમત્વમોચનાધિકારઃ

જીવ મ હુઈસુ સુતાસુત દેખ, હરખે આકુલ ચિત્ત વિશેષ;
મોહે નરકબંધિ મેલવા, મેલ્યા એહ નિગડના લવા. ૪૩

આ ભવ જીવ ભવાંતર તિમઈ,^૮ ન લખે શાલ મુકચા જે ઇમઈ;
દેવે કરી ચલાચલ પીડ, હણે સદા તમ સમાધિ કીડ. ૪૪

કૃમિ વિચિત્ર સ્ત્રી કુખે હવે, અન્નકુ સુકર ધાતુ પ્રભવે;
કંપતિ રાગ દ્રેષ તે વિષે, ન હુવે તો સ્યો સુત પરમુખે? ૪૫

૧. ઉપરે. ૨. અધ્ય. ૩. રંમ; દાર. ૪. જમીન વગરની, નિભૂમિ. ૫. પ્રત્યક્ષ, ઉઘાડી. ૬. તેમ,

આપદ રાખણ સમરથ નહી, સુત સંબંધ પિતાદિક મહી;
 જીપકારે હીસે સંદેહ, સુત પર નેહ મ કરિ જીઉં એહ. ૪૬
 સુતમમતામોચન પ્રગટ, એહ તૃતીય અધિકાર;
 ધનની મમતા મૂકવા, ચોથો સુણિ અધિકાર. ॥

ઇતિ તૃતીયઃ પુત્રમમત્વમોચનાધિકારઃ

સુખબુદ્ધે લખની^૧ મેલતો, રહે જીઉં તું મમતા છતો;
 અધિકારી એ પાપહ વેત, સંસારે નાખે તું ચેત. ૪૭
 લખનીએ દુસમણલોગ હવે, ઉંદર સરપ ગતિ વલિ હવે;
 મરણાપદ રાખે નહીં કિમઈ, રાખે સ્યું જિઉ મોહ એહિ મઈ. ૪૮
 મમતા માત્ર હુવે મનસુખ, ધને અલપ કાલે તો લખ;
 આરંભાદિકથી અતિ દુઃખ, દુરગતિરૂપી દારુણ રૂઢખ. ૪૯
 આતમસાધન એ છે દ્રવ્ય, ધર્મ થવે પિણ^૨ નહીં અતિ લભ્ય;
 પુણ્યાતમ નિઃસંગહ યોગ, તદ્ભવ સુકિત સી હુવે ભોગ. ૫૦
 ક્ષેત્ર વસ્તુ ધન ધાન્યહ તેહ, મેટી રાખે પ્રાણી જેહ;
 કલેશ પાપ નરકગતિ હવે, ગુણ નહિ કોઈ ધરમ ન ઠવે. ૫૧
 ખૂડે આરંભે ભવમાંહ, રાજ પ્રમુખ છલે વદી^૩ તાંહ;
 ચિંતાકારક ને ધ્રમ હરે, પરિગ્રહ છ'ડવાઈ^૪ કારજ સરે. ૫૨
 વાવે નહી જો ધન શુભ ખેત, જાવું પરભવ સ્યું તે લેત;
 તેહ ઉપાજ્યું કરી અતિ પાપ, જીઉ કિમ તો જાએ દુઃખતાપ ? ૫૩
 પરિગ્રહ મમતા મુગત એ, અડથુ^૫ ઇહાં અધિકાર,
 હિવ અનુકમિ પંચમ લિખું, દેહ મમત પરિહાર. ॥

ઇતિ ચતુર્થો ધનમમત્વમોચનાધિકારઃ

પાપ ચિંતવે પોષે દેહ, કિમ તુજ થશે સહાયી તેહ ?
 ઇમ જો ઉત્તર સુખ ચિંતવે, એ જગ વાંચે ધૂરત રવે. ૫૪
 કારાગારથકી નીસરે, જડ પિણ લેહીનઈ બહુ પરે;
 પડચઉ અધિક તેથી તેતુ બંદિ, જીઉ કમ ચતન કરે સ્યે છંદિ. ૫૫
 જો પરભવ દુઃખ વાંચે ચિત્ત, તો ન કરે કિમ પુણ્ય પવિત્ર ?
 રાખી ન શકે ભવભય કોઈ, પુણ્ય વિના જીઉ વજિ^૫ હોઈ. ૫૬

૧. લક્ષ્મી, દોલત. ૨. પણ. ૩. જાંડવાથી. ૪. ચોથું. ૫. ઈંક.

કરે પાપ મુંઝી ઇંણ દેહ, ભવદુઃખ જાલ ન જાણે જેહ;
 અગ્નિ લોહાશ્રય સહે ધન સહી, વ્યોમ અનાશ્રય બાધા નહીં. ૫૭
 કાયનામ અનુચર એ દુષ્ટ, કર્મગુણે બાંધી તુજ પુષ્ટ;
 છલનું દેઈ સંયમ લાંછ, જિણ તુજ જીવ ન આવે આંછ. ૫૮
 શુચિપણું અશુચિપણું લહે જિહાં, કૃમિ જાલે આકૃળ વપુ ઇહાં;
 તરત ભસ્મભાવી થો જીવ, લે નહીં કાં આતમહિત નીવ. ૫૯
 તપ જપ સંયમ પરઉપકાર, દેહે એ ફલ લ્યે નહિ સાર.
 બહુ ભાટકે અલ્પ દિનજેહ, મૂરખ તૂ રચું તિહાં ફલ લેહ. ૬૦
 માટીરૂપ ઇણે વિણસતે, નિંદાવંત રોગધર છતે;
 દેહે આતમહિત જો નહિ, મૂરખ યતન કરે સ્યો તહીં. ૬૧

દેહ મમત રહિત ઇહાં, એ પંચમ અધિકાર;
 વિષય પ્રમાદ નિવારવા, સુણિ વળી વિકૃષ્ટા વાર.

ઇતિ પંચમે દેહમમત્વમોચનાધિકારઃ

તુચ્છ સુખદાયક ઇંદ્રિય વિષે, રચું મુંઝે આતમ ઇંણ વિષે;
 મેલે એ ભવભયવનમાંહે,^૧ જીવનઈ સુલભ નહીં શિવ તાંહે. ૬૨
 પડતે શુભ પરિણતિ અતિ અસુભ, રચ્યો વિષય સુખમાં રચું મુજ ?
 જડ પિંણ રહે હિતાવહ લખી, ન લખે^૨ તૂ કાં પંડિત પખી. ૬૩
 ઇંદ્રિયસુખ તે તો જિમ બંદ, અતીંદ્રિય સુખ તે શિવગતિ કંદ;
 પંડિત દુહું પરસ્પર દેખી, આણે દષ્ટિ એક પરિશેષ. ૬૪
 દેહી નરક દુઃખ કિમ ભોગવે ? શાસ્ત્ર સુણીને લહિ જીઉ હવે;
 જેહ નિવત્યો તૃષ્ણા વિષે, સુણી પાપભય સગલા^૩ લખે. ૬૫
 નરકવેદના ને ગર્ભવાસ, દેખીને શ્રુતલોચન^૪ ભાસ;
 મન ન લગે જ્યું વિષય કષાય, તો પંડિત વલી ચીંતવિ તાય. ૬૬
 જિમ પશુને વલી જિમ ચોરને, વધ કરતાં મૃતિ હુવે ધિર મને;
 હલકે હલકે તિમ સરવને, તો રચું આતમ વિષયા જને. ૬૭
 ખીહે જીઉ જો દુઃખની રાશ, મન વશ ઇંદ્રિય વિષયાવાસ;
 ઇંદ્રિય સુખ તે નાશે તુરત, તસ નાસ્થે નિશ્ચય દુઃખ જત. ૬૮
 યમ રચું મુયો^૫ દુરામથ^૬ ગયા, નરક જડાણા રચું કાં થયા ?
 રચું નિશ્ચલ આયુસ ધન દેહ, કૌતુક વિષયે મુંઝયો જેહ. ૬૯

૧. માં. ૨. જાણે. ૩. સર્વે. ૪. જ્ઞાનચક્ષુ. ૫. મરી ગયો. ૬. વ્યાધિક્ષો.

મુઝે સ્યું જી ઉ વિષય પ્રમાદ, જમગત સુખ ઉત્તર દુઃખખાદ;
સુખ જે ઈન્દ્રિય લિખ્સા સુકત, નિરુપમને આયતિ ।શવ સુકત. ૭૦

વિષય પ્રમાદ નિવારવા, એ છટ્ટો અધિકાર;
જિણુ કષાય ઉપજે નહીં, સો સુષ્ટિ^૧ સમ્મ સાર ॥

ઇતિ ૫૦ઠો વિષયપ્રમાદત્યાગાધિકાર:

સહી સહીસ જીવ પીડા ઘણી, દ્રેષ વશે નરકાદિક તણી;
સ્યું તું મુગ્ધ કહે કુવચને, ક્રોધે^૨ નિજ સુકૃતધન હને. ૭૧
માનહીન વચને જે માન, ન હુવે તો તપ આખે માન;
કુવચન માને હુવે તપ નાસ, દુઃખ લહે આતમ નરકાવાસ. ૭૨
વૈરાદિકનેા લાલાલાલ, આતમ જાણો આ ભવગાલ;
માન રાખ ભાવે^૨ તપ રાખ, નિહચે^૩ ઇહાં દુહું ગતિ સાખ. ૭૩
સુષ્ટિ કુવચન જે હરપિત થાય, પાહણુ કે જસ રામ હરખાય;
જે મરણાંતે ન ધરે દોષ, જી ઉ જાણો એ શિવગતિ પોષ. ૭૪
સ્યું ગુણુ તુજી કષાયે કદા, કીધું છે જિણુ સેવઈ સદા;
સ્યું દેખે નહિ એહવું દોસ, તાપ ઇહાં પરલવ દુખકોસ. ૭૫
સ્યું તુજ સુખ કષાયે કર્યો, કષાયનાસથી સ્યું સુખ અધિયો;
એ ખેમાં ઉત્તર ફલ દેણુ, જાણી જી ઉ ભજ તે અલેણુ. ૭૬
તપપ્રવૃત્તિ તો જી ઉ સુખસાધ્ય, જિમ તિમ માનમુગતિસુ અખાધ્ય;
પહિત્રી પ્રવૃત્તિ ન છે સુખ કઈ, બાહુબલિને ખીજે શિવ ઈઈ. ૭૭
વિચાર કરી ઇમ તજવું માન, ફલલ તપ રાખવું નિદાન;
પંડિત હરખે મન ધરિ ક્ષમા, માન મત્સર હે મૂરખ ગમા. ૭૮
થોડે પરલવ પિણુ તું કુપે, પાપ ચિંતવઈ નિજ ગુણુ લુપે;
ન લખે નરક તિરશ્ચી ગતિ, વારવાર થાસ્યે દુઃખતતિ. ૭૯
ધરે પુણ્યાતમ અપકારિએ, ક્રોધ તેહ ધરિ અરિપટકીયે;
તે ભવબાહિજ દષ્ટિ પીડ, અંતર અરિને ભવ ભવ ઇડ. ૮૦
ભણે ક્રિયા તપ શમમાં રહે, માયા સહિત ધરમનઈ કહે,
ન લહે તે ફલ આતમ દેહ, કિલેસ રૂપ ભવાંતર છેહ. ૮૧
વહે લોભ આતમ સુખ ભણી, સેવા લ્યે જ્ઞાનાદિક તણી;
દુઃખ લેવાનઈ ઇહ પરવહે, વાંછા તઉ ધરિ દુહું પરિગ્રહે. ૮૨

૧. સાંભળો. ૨. અથવા, ઇચ્છે તો. ૩. નિશ્ચયે, જરૂર. ૪. ખર્ચું, ઓછું થયું.

કરીસ જી પરલવ હિત કાંઈ, કાંઈક કરિ સુકૃત કિહિ કાંઈ;
 વળી તે મહ મત્સરે' ન હાર, માનાદિકે નરકગતિ દાર. ૮૩
 પહિલે પાપ સંસારે પડ્યો, હવે કિસું ગુણિયલ મહ જડ્યો;
 નવિ જાણે સ્યું લવજલનિધે, પાઠે ચંત્રી સાંકલ મધે. ૮૪
 કષ્ટે તુજ ધરમ લવ મિલ્યો, યુગપત જાઇ કષાયે સિલ્યો;
 અતિચત્નેસુ લહ્યું ધન લેસુ, મૂરખ કિમ હારે કુંકેસુ. ૮૫
 મિત્ર તેહ શત્રુ હવે તરત, ધરમ મલિન યશ અપયશ જત;
 ન ધરે નેહ અંધવ માખાપ, ઇહ પરલવસુ કષાયે તાપ. ૮૬
 રૂપ લાલ કુલ વિક્રમપણે, વિદ્યા તપ દત પ્રભુતા ભણે;
 સુ' મહ વહે ન જાણે મૂઠ, તે અનંત નિજલાધવ વૂઠ. ૮૭
 વિણ કષાય ન વધે લવરાશ, લવલવમાંહે એ મહાપાસ;
 એ કષાય લવતરુના મૂલ, તે છંડ્યાં આતમ શિવતૂલ. ૮૮
 દેખી નરક તિર્યાગ વેદના, શ્રુત નજરે ધ્રમ^૧ દુર્લભ મના;
 કૌતુક તે હરખે જે વિષે, વિક્લ ચેતન એ જીઉ નવિ લખે. ૮૯
 ચારે તિમ રાજન અનુચરે, દુષ્ટ પ્રમાદ તુજ ગુણધન હરે;
 ન લખે કાં ડુંટાતું ફરે * * * * ૯૦
 મૃત્યુચક્રી રાખ્યો નહીં કેઈ, રોગલીતિ ન ગમાડી જોઈ;
 ન કયો સુખિયો ધરમે જગત, તો સ્યો ગુણ મહ પ્રભુતા કરત. ૯૧

કયો કષાય નિવારવા, એ સમ્મત અધિકાર;

શાસ્ત્રહ આગમ આસરી, ઉપદેશ વેહવાર. ॥

ઇતિ સમ્પત્તમઃ કષાયનિગ્રહાધિકારઃ

વહે હિયે તુજ સિલા સમાન, આગમ રસ નવિ પેસે કાંન;
 જે ઇહ નવી જીવદયાલીન, થયો નહી ધ્રમ^૧ ભુવન અધીન. ૯૨
 જસ પ્રમાદ ન ગયો આગમિ, સુણવે કિમ તે શિવસુખ પમે ?
 રસાયને ન ગયાં જસ રોગ, નિહચે^૨ દુર્લભ જીવિત લોગ. ૯૩
 લણ્ણહારનો આગમ વૃથા, મૂકી નહીં પ્રમાદહ^૩ કથા
 પડતા દીપકમાંહિ પતંગ, આખ્યાનો તિંહાં સ્યો ગુણ તંગ ? ૯૪
 હરખે તરકવાદ જય કેઈ, કાવ્યાદિક રચનાયે કેઈ;
 જ્યોતિષ નિમિત્તશાસ્ત્ર બહુ પરે, તે સહુ મૂરખ જડગુણ ધરે. ૯૫

૧. ધર્મ ૨. જરૂર, નિશ્ચયે. ૩. પ્રમાદની.

હરખે રચું પડિતને નામ, ક્ષયોપશમ જનરંજક પામ;
કાંઈક લણુ એહવું જિણુ થાય, જીઉ તાહરું વાધે ગુણુમાંય. ૯૬
ધિગ લણુવે જિણુ રંજે લોક, ન ધરે પરહિત સંયમ થોક;
નિ કેવલ ઉદરંભર થયો, લણુવો ગયો, સંયમ વળી ગયો. ૯૭
ધન તે ન લણુયા પિણુ^૧ શુભ કૃત્ય, શુદ્ધાશય સુધ વચનાધિત્ય;
જે આગમપાઠી આલસૂ, ઇહ પરહિત ન કરે કમવસૂ. ૯૮
ધન તે મુગધ કથિત જિનમાગ, રાગે લ્યે સંયમ મહાભાગ;
રચું લણીયે વ્યસની કલોસિયે, જે દુક્રિય પરમાદિ ધિયે. ૯૯
અક્રિય લણુવે ફલ નહિ તંત, સુખને વાંછે જીઉં લવપ્રંત;
ક્રિયા સહિત ન લણુ ફલ તેમ, ખર ન લહે ચંદન શ્રમ જેમ. ૧૦૦

^૨આગમ ઉપદેશે કરી, ભાષ્યું એ અધિકાર;

હિવ યૌગતિ ઉપદેશ ગત, લિખું નવમ અધિકાર

મૃત્યુ હુવે જસ અણુ દુરગંધ, સાગરન પિણુ પૂટે અનુભંધ;
કઠિન ફરસ કરવતથી ઘણો, દુઃખ અનંત શીત તપ તણો. ૧૦૧
દેવતાકૃત તીવર^૩ વેદના, કંઈ પુકાર નિરંતર ઘણા;
ભાવી નરકે ન બિહે કાંઈ, કુમતિ જે હરખે વિષયાંઈ. ૧૦૨
ખંધ વહન તાડન હુવે સદા, ભૂખ તૃષા દુષ્ટ મણુ કદા;
શીત તાપ નિજ પર ભય બહુ, તિર્થગ ગતિ દારુણુ દુઃખ સહુ. ૧૦૩
વૃથા દાસપણુ અભિભવ દોષ, ગર્ભસ્થિતિ દુર્ગતિ ભય યોષ;
એહવા દેવગતે પિણુ અસુખ, સુખ તે પિણુ પરિણામે દુઃખ. ૧૦૪
ઇષ્ટવિરહ અભિભવ ભય સાત, રોગ રોગ દુઃખ દે નિજ ભાત;
નિહચે^૪ એહ મનુષ્યગતિ વિરસ, ચિદાનંદ ગુણુ સધીય સરસ. ૧૦૫
એ યૌ ગતિ દુખિણી જિય જાણી, અનંત કાળનો અતિ ભય આણી;
જિનપ્રવચન ભાવી નિજ હિયે, કરી તિમ જિમ એ તુજ નવિ લિયે. ૧૦૬
આતમ છે તૂં અતિ સાહસી, સુણિ ભાવી ચઉગતિ દુઃખ કરસી;
દેખી પિણુ^૫ ન બીહે બહુ પરે, તસ વિચ્છેદ ઉદમ નવિ કરે. ૧૦૭

ઇતિ અષ્ટમો અતુર્ગત્યાશ્રિત્યોપદેશાન્તરગતઃ શાસ્ત્રગુણાખ્યાધિકારઃ

૧. પણુ ૨. શ્રી રંગવિજય અહીં આઠમો અધિકાર પૂર્ણ કરે છે. શ્રી ધનવિજયગણિ ૧૦૭ માં શ્લોકે તે પૂરો કરે છે. ૩. તીવ્ર. ૪. નિશ્ચયે. ૫. પણુ.

કુકરમ જાલે ગુણ કુવિલપ, તુજ બાંધી નરકાગતિ તલપ;
 મછની પરે પચારચે^૧ મજ, માછીગર જીક વિસસ ન ધજ. ૧૦૮
 સુણી મન તૂ મુજ ચિરતન મીત, કાં કુવિકલ્પે છે ભવભીત ?
 કરજોડયાં હિવ^૨ લજ સતકલપ, સદ્દલ મિત્રાઈ કરી સવિકલપ. ૧૦૯
 શિવસુખ નરકહ બિધડી માંહ, આપે વશ્ય અવશ્ય થઈ આંહ;
 પ્રયત્ન કરી સદા જીવને, વશ હુંઈ મન હું કહું ઇમ તને. ૧૧૦
 સુખદુઃખ નવિ છે કોઈ દેવ, કાળ મિત્ર તિમ આરિ નિતમેવ;
 એ મન હુવે સકલ જીવને, બહુ સંસારિ લમાવણુ મને. ૧૧૧
 આતમ એ મન વશ જસ થયો, કામ કિસુ^૩ યમ નિયમે લયો;
 કુવિકલ્પે જસ મન ધિર નહિ, યમ નિયમાદિ કરે સ્યું યહી ? ૧૧૨
 અરચ્યા તપ શ્રુત દત ને ધ્યાન, નિહલ વિષ્ણુ જીતે મન માન;
 કષાય ચિંતા વિષ્ણુ મન રહે, અધિકો યોગ લોગગુણુ લહે. ૧૧૩
 જપ શિવ ન છે ન છે શિવ તપ, સંયમ દમ નવિ મૌન તરપ;
 પવનાદિક સાધન સવિ વૃથા, મન વશ કર્યે સર્વ^૪ ફલ તથા. ૧૧૪
 લાભી સકલ ધરમ જિન કહ્યો, વાહન સમ છોડી જે વહ્યો;
 મનપિશાચ ગહિલો તે ઇહાં, મૂરખ પડે ભવોદધિ જિહાં. ૧૧૫
 હાહા મન દુર્જયી અમિત્ર, કરે વચન કાયા રિપુ સત્ર;
 તીને રિપે હણાણો જીવ, વહે વહે આપદા સદીવ. ૧૧૬
 મન દુસમણુ સ્યો મુજ અપરાધ, નાખે જિણુ દુરગતે અગાધ;
 લખે ઇમ મુજ છોડી શિવ જશ્યે, તોહી તુજ પદ અસંખ હર્યે. ૧૧૭
 કાનકુહી કુતરીની પરે, સભાવિષ્ટ કુષ્ટી અનુસરે;
 શ્વપચ પરે સદગતિ મંદિરે, મનહત પ્રાણી પેસણુ કરે. ૧૧૮
 તપજપ પ્રમુખ સદ્દલ નહીં ધરમ, કુવિકલ્પે હત ચિત્ત મરમ;
 ભયો ખાનપાને પિણુ ગેહ, ભૂખ તૃષા સહે રોગી દેહ. ૧૧૯
 કષ્ટ રહિત સાધ્યું મન વસે, અધિક પુણ્ય ઉપાર્જન લસે;
 વંચાણું મનવશ વિષ્ણુ પુન્ય, હત તત્ ફલ સૌ થઈ અધન્ય. ૧૨૦
 વિષ્ણુ કુવિકલ્પે નિઃકારણે, શાસ્ત્ર લણીય હણ્યું મન ઘણે;
 પાપી તે બાંધી નરકાયુ ગઈ, નિહચઈ^૩ મરી નરકહી જઈ. ૧૨૧

૧. રાંધશે. ૨. હવે. ૩. નિશ્ચયે, જરૂર.

એગ હેત^૧ તે ચિત્તસમાધિ, યોગનિદાન અધિક મનતપ સાધી;
શિવસુખ વેલી તણો તપ મૂળ, તિણુ લજીયે સમાધિ કૂલ. ૧૨૨
સજાએ એગે તિમ ચરણ, ક્રિયા વ્યાપારે ભાવનકરણ;
પંડિત મન રુંધઈ સત અસત, પ્રવૃત્તિ ત્રિયોગી મેલી તત. ૧૨૩
મનવનમાં ભાવન પરિણામ, સિંહ સમાન રહ્યાં તિણુ ઠામ;
દુષ્ટ ધ્યાન શૂકર જાગતાં, નવિ પેસે ભાવન તાકતાં. ૧૨૪

એ સદ્ગુરુ ઉપદેશમય, લીજીયો નવમ અધિકાર
હિવ ભાજે વૈરાગ્યે, શ્રી મુનિસુંદર સાર. ॥

ઇતિ નવમશ્ચિત્તદમનાધિકારઃ

શુ' જી ઉઠ મદે હસે જે અરથ, વાંછી કામ ખેલે શુ' નિરર્થ;
ઘોર નરક ખાડે પેસવા, ઇચ્છી લખે ન મૂતિ રક્ષવા.^૨ ૧૨૫
તુજ લવાદિ કુહાડા ઘાઉ,^૩ છેદે નહિ જીવિત તરે જાઉ;
તાઉ જી યતના કરી તિણુ, છેદે કિહાં કુણુ લખવું ગિણુ? ૧૨૬
તું મૂરખ, જ્ઞાની, તું જીવ, અવંછક વંછક સુખ દુઃખનીવ;
દાતા ભોક્તા તું તેહનો, જીમ્મે કાં નહીં વિહિતમાં ધનો? ૧૨૭
કુણુ તુજ જી ચિર જનરંજને, ગુણુ પરમારથ લખ તું મને;
રંજ વિશદ ચરિતે લવસમુદ્ર, પડતાં તુજને પાલણુ મુદ્ર. ૧૨૮
પંડિત હું રાજા હું વલી, દાતા અજ્ઞાત ગુણીઓ બલી;
વાંછે એ મદથી પરિતોષ, ન લખે કાં પરલવ લધુ પોષ. ૧૨૯
સાધન બાધન જાણે સરવ, ધમના ન લખે નિજવશ ધરવ;
ઇહ પરલવ જી કરિ તે યતન, લખે નહીં કન લુગતે તન. ૧૩૦
ધમ અવસર લહ્યો બહુ પુદ્ગલે, અનંત દુઃખ સહતા જી હલે;
વલી તુજ દુરલભ જિન ધમ ઇમ, આદરવા વિણુ દુઃખક્ષય કિમ. ૧૩૧
ગુણુચુતિ વાંછે વલી નિર્ગુણી, વિણુ પુણ્યે વાંછે સુખ ચુષી;
અષ્ટ યોગ વિણુ વાંછે સિદ્ધિ, નવો વાયુ તુજ આતમ બુદ્ધિ. ૧૩૨
પદ પદ પર અભિલવ જી દેખી, ઇરથે કાં તેથી સવિશેષ;
અપુણ્ય આતમ ન લખે કાંઈ, વિરતારે કાં જી અધકાંઈ! ૧૩૩

૧. યોગને માટે. ૨. બચાવવા, રક્ષવા. ૩. ઘાત, ઘા. ૪. જ્યાં સુધીમાં. ૫. ધર્મના.

કાં પીડી નિરદય લઘુ જીવ, વાંછે પ્રમોદથી ક્રમ નીવ;	
એક વાર પીડે એક જાત, તે તઉ પીડે વાર અનાંત.	૧૩૪
રહ્યો મૃત્યુમુખ પિણુ જિમ ૧લેક, લક્ષણ કરે જાંતુ નિરજેક;	
તિમ તું પણુ મૃતિ મુંડમે રહ્યો, જીઉ પીડે સ્યું જીવ ઉમહ્યો.	૧૩૫
આપણુપૌ તું વંચી ઇહાં, કલ્પી થોડું સુખભર જિહાં;	
વસ્તે છે સ્યું જીઉ પરભવે, નરક દુઃખ સાગર નહીં વહે.	૧૩૬
અજ કોડી ને પાણી બિંદ, અંખ વણિકત્રય લિશુક કંક;	
ઇણુ પરિ હાર્યું મનુષ્યજનમ, શોચિસ પરમાદે દુખ ગરમ.	૧૩૭
મુગ ભમરઉ પંખી ને મીન, હાથી પ્રમુખ પ્રમાદે લીન;	
શોચે જિમ નિજ દુઃખ મૃતિ બંધ, ન લખે તું ચિત ભાવી અંધ.	૧૩૮
પડયાં દુઃખે કરી પહેલાં પાપ, વલી મૂરખ તસ કરે કલાપ;	
પડતો અતિ કર્મ જલપુર, માથે શિલા ધરે થઈ સૂર.	૧૩૯
વાર વાર તુઝ કહીએ જીવ, ખીડે દુઃખે ગહે સુખ નીવ;	
તો તું કરિ હિવ વાંછિત કાંઈ, સમજ સમજ એ અવસર બાઈ.	૧૪૦
ધન શરીર સુખ બંધવ પ્રાણુ, છોડી છોડી લ્યે જિનધમ સાણુ;	
હવે ધરમે વાંછવા ભવભવે, પિણુ ^૨ વલી ઇણે દુલલ ધમ હવે.	૧૪૧
જિમ દુઃખ બહુવિધ સહે અકામ, કરી કરુણાએ સહી સકામ;	
થોડે સકામ પણુ પરભવે, સુખ અત્યંત ઘણા દુઃખ જવે.	૧૪૨
ધીઠો રહે પાપકમ ૩વિશે, સુખ વાંછે સુવિનાશ ન લખે;	
ચિંતવતો તે સુખ વિણુસતે, ખીડે કાં નહી દુરગતિ લતે.	૧૪૩
કર્મ કરે રે જિય તું તેહ, હુસ્યે અત્યંત વિપદ ^૪ તિણુ રેહ;	
તેહતું ખીહ ધરે નહીં ૫હિયે, જિહાં અત્યાકુલતા ભાવીયે.	૧૪૪
પાલ્યાં જે સંઘાતે વધ્યા, નેહાલુ થાનકમાં સધ્યા;	
તે પિણુ યમે ગ્રહા નિરદયી, લખિ પિણુ કાં હિત ન કરે અઈ.	૧૪૫
ધન બંધવ સુત જસ ચીંતવ્યે, જિણે કલેશ પાર્યે તું હવ્યે;	
કુણુ ગુણુ તસ ઇહ પરભવમાંહ, આયુ કિતો જિણુ વિલપે તાંહ.	૧૪૬
સ્યું મુઝે ગતરૂપે લિજ, સકલ પરિગ્રહ બંધવતન;	
શોચિ નિજહિતકારી યોગ, પરભવપથિ કરી અવસર ભોગ.	૧૪૭

૧. દેડકા. ૨. પણુ. ૩. માં, વિષે. ૪. આપદા. ૫. હૈયે.

સુખસું એસે સુખસું સુવે, જીમે રમે, ખેલે, વલી જીવે;
 નવિ જાણે આગલી ધ્રમ વિના, સ્યું હુઈસ્યે આતમ તુજ તના.^૧ ૧૪૮
 શીત તાપ માખી તૃણ ફરસ, લિગરેક કષ્ટે ઝમકે નિરસ;
 તિણથી ઇણ કરમે બહુ મેલ, ન લહે નરકવેદના હેલ. ૧૪૯
 કોષ કિહાં, પ્રમાદે કિહાં, કદાચહે કિહાં, મદસું કિહાં;
 મલિન કરે આતમને જીવ, ધિગ તુજ ન ડરે નરકહ રીવ. ૧૫૦

વૈરાગે લવિ ખુઝવા, કર્યો દસમ અધિકાર;
 હવે શુદ્ધ ધરમતણે, લિપુ' કહ્યો તિમ સાર. ॥
 ઇતિ દશમો વૈરાગ્યાધિકાર:

રે જીવ ધરમે હવે લવનાશ, મેલું કરે મૂરખ કાં તાસ;
 મદ મત્સર^૨ માયાચઈ કરી, ઝોસડ^૩ મિદ્યું ન હવે ગુણ પરી. ૧૫૧
 શિથિલાઈ હક મત્સર કોધ, પશ્ચાતાપ કપટ છલ રોધ;
 કુચુરુ કુસંગતિ, માન પ્રમાદ, સુકૃત મલિનકરણ ઇણ વાદ. ૧૫૨
 વદ્ધલ જિમ તુજ નિજ ગુણશંસ, મરછરી ધરિ તિમ પર પરશંસ;
 નિજ પ્રશંસ પરને નથી વહે, ઇષ્ટ દાન વિણ કિમ તે લહે ? ૧૫૩
 જન ગુણ લેતાં હરખે ઘણું, પરલવ તિણ ગુણરહિતપણું;
 લેતાં દોષ ધરે નહીં તાપ, તેા પરલવ ગુણ ધિરતા વ્યાપ. ૧૫૪
 હરખે નિજ ગુણ પરિ પર કહે, તિમ જે વૈરી ઉપરી વહે;
 નિજ ગહાંયે જિમ ઉપતાપ, તિમ રિપુને જાણ્યા ગુણ ચાપ. ૧૫૫
 જિમ નિજ ગહાં તવનાપણે, આતમ તાપ હરખ તું જણે;
 તિમ પરને ચિંતાવિ ચિહુ વિષે, ઉદાસથી હુવે વેત્તા પખે. ૧૫૬
 સ્તવવાથી ન હુવે કો ગુણી, પરલવ હિત નહીં ખમાતે ઘણી;
 એ અપગુણ ઉત્તર જાણ્યો, વૃથા, માનગહિલો કાં હતો ? ૧૫૭
 કુણ કુણ ન કરે જન બહિર્મુખી, પ્રમાદ મત્સર કુખોધ મુખી;
 મેલું એ દાનાદિક ધરમ, અણુ પિણુ કર સુધ સુકૃત કરમ. ૧૫૮
 છાતું પુન્ય ધરે જિમ શેલ, પરગટ કરતાં તિમ નહીં શેલ;
 લાજ સહિત જિમ મહિલાતણા, વસ્ત્ર છત્ર ઉચ્ચલ ગુણ ઘણા. ૧૫૯

૧. તને ૨. માયાએ. ૩. મિશ્ર કરેલું.

સુકૃત ગુણ સુષુભે, દેખવે, આતમ તુઝ કોઈ ગુણ નહીં હવે;
 ફલે નહીં ધરતીથી પ્રગટ, મૂળ કર્યાં તરુ પડે નિપટ. ૧૬૦
 તપ-કિરિયા જાને પૂજણે, શિવ ન જાઈ ગુણમત્સરપણે;
 અપદ્ય કયે^૧ ન હુવે નીરોગ, રસાયને પિણ્ય આતુર^૨ લોગ. ૧૬૧
 મંતર રમંતર રતન પ્રમુખ, થોડા પિણ્ય શુદ્ધ તો ફલ સુખ;
 જાન પૂજ પોસહ ગુણ કરે, શુદ્ધપણે, ઝંઝમથાં ગિરપરે. ૧૬૨
 દીવો નાનહો જિમ તમ હણે, અમૃત લવ પિણ્ય રુજને લણે;
 અગની કણ્ય પિણ્ય દહે તૃણ્ય રાશ, ધર્મલેશ તિમ હવે લવનાશ. ૧૬૩
 વિના લાવ ઉપયોગે કરી, આવશ્યક કિરિયા આહરી;
 દેહ કષ્ટ, ફલ ન લહે કાંઈ, આતમ લખિ કરી લાવ મિલાઈ. ૧૬૪
 શુદ્ધ ધરમ ઉપદેશ એ, લાખ્યું ઇંચ અધિકાર;
 દેવ ધરમ ગુરુ જાણવા, સુષુ ક્રાદશમ વિચાર. ॥

ઇત્યેકાદશમો ધર્મશુદ્ધ્યધિકારઃ

સરવ તરવમાં ગુરુ પરધાન, જે લાખે હિત ધરમ નિહાન;
 અણ્યપરખી તેહનઈ આસરે, મૂરખ પ્રમ^૩ નિફલહી કરે. ૧૬૫
 અવિધ ધરમથી પ્રાણી અહીં, શિવ ન લહે, જસ ગુરુ શુદ્ધ નહીં;
 રોગ ન જાચ રસાયન કરી, અજાણ્ય વેદવિતાયેન^૪ જરી. ૧૬૬
 તારક ગુદે જે આસયો, જેહને તેહ ખૂડવા પડયા;
 તરે તેહ કિમ વિષમ પ્રવાહ, કુગુરુ પસામ પડે લવમાંહ. ૧૬૭
 ગજ રથ વાહન વૃષભ તુરગ, પદ્ધતિ^૫ રાખે નિજ પર મગ;
 પંડિત તિમ સેવે શિવ લણી, શુધ ગુરુદેવ ધરમ ગુણધણી. ૧૬૮
 કુગુરુ કહે કૃત ધરમઉદમ^૬, ફલે રહિત હવે એહ મરમ;
 મૂકી દષ્ટિરાગ તે લવિક, ગુરુ શુદ્ધ કરે હિતાથી^૭ હુઈક. ૧૬૯
 મૂકયા શિવપથ વાહણ^૮ લણી, શ્રી મહાવીરે જે ગુણધણી;
 કૂંટણ્યહારા તેહ જ થયા, કલિયુગમાં તુઝ શાસનમયા. ॥
 રાખી તેહ ચતીનું નામ, મુસે^૯ ધરમધન જનનું આમ;
 નીરાજકે^{૧૦} પુકારું કિસું, કોટવાલ નવિ ચોરાં જિસું ૧૭૦

૧. માંદો. ૨. યંત્ર. ૩. અશુદ્ધ. ૪. નિષ્ફળ. ૫. પાપદળ, લક્ષ્મર. ૬. ઉદમ. ૭. લઈ જવા.
 ૮. ચોર. ૯. ધણીધોરી વગરનું રાજ્ય.

- અશુદ્ધ દેવગુરુ ધરમે મહે, દષ્ટિરાગ ધિગ અઠિગણ પહે; શોચિસિ પરલવ તુ' તે ફલે, રોગી કુપથલક્ષ્યે જિમ કલે. ૧૭૧
- સીંચ્યો નીંખ અંબફલ ન છે, ૧વાંજ ગાય છે ફ્રધ ન વધ; નાપે ધન દુષ્ટ નૃપસેવ, નાપે કુશુરુ ધરમ શિવમેવ. ૧૭૨
- કુલ વલિ જાતિ પિતા ને માત, વિદ્યાઅંધવ ગુરુ નિજ જાત; ન હુવે જિયને કો હિતભણી, સુખ આપે ગુરુ સુર ધ્રમ ધણી. ૧૭૩
- તરવે માત પિતા ગુરુ તેહ, યોધી જોડે શુદ્ધ ધ્રમ જોહ; નાંખે ભવમાં તે સમ કોઈ, વૈરી નહીં રહે ધ્રમ લોઈ. ૧૭૪
- દેવપૂજ ગુરુસેવા લાજ, પિતર ભગતિ ને સુકૃત સાજ; વ્યવહાર શુદ્ધ ને પરઉપકાર, ઇહ પરલવ જી ઉ સંપદકાર. ૧૭૫
- જિનઅભગતિ મુનિની ૨અવગન્યા, કર્મઅયોગ્ય અધરમહ ક્વન્યા; પરવચન માખાપ અવગણન, કરે પુરુષને વિપદા મલિન. ૧૭૬
- ભગતે પૂજિસ નહી જિન ભણી, ભણી ગુરુધ્રમ મ કરિશિ વિરમણી; સનિમિત્ત અનિમિત્ત મેલી પાપ, કિણુ હેતે વાંછે શિવમાપ. ૧૭૭
- અઈપદ જાતે સિંહ જિમ ભિલ્યો, કોઈ સુગુરુ તારે મુજ ભિલ્યો; કોઈક તે જોખે ભવકૂપ, શ્યાલ સમાન અણભિલ્યો ભૂપ. ૧૭૮
- ભર્યે તદાવે ૩તીસીયો સદા, ભૂખ્યો મૂઠ ભર્યે ઘર તદા; ઠરિદ્રી તે કલ્પદ્રુમ છતે, જે પ્રમાદિ ગુરુયોગ હતે. ૧૭૯
- ન ધરમચિત ન ગુરુદેવ ભગત, વૈરાગ્ય લેવા નહીં જસ ચિત; તેહનો જનમ પશુની પરે, નિષ્કળરૂપ થયો ખહુ પરે. ૧૮૦
- ન દેવકામ ન સંઘકામ, જસ ધન ખરચાણો નહીં આમ; તસ ધન ઉપાજવે ભવકૂપે, પડતાં સ્યું આલંબણુ હુયે. ૧૮૧

કહ્યો દેવગુરુ ધર્મનય, દ્વાદશમે અધિકાર;
હિવ^૪ મુનીવરશિખાપણે, લિખું મથા આચાર ॥

ધૃતિ દ્વાદશમે ગુરુશુદ્ધઅધિકાર:

ભવભયવારક મુનિવર નમુ', જસ મન વિષય ક્ષાયે ગમુ';
રાગદ્વેષ રહિત પરિણામ, રમે ભાવન સંજમને ઠામ. ૧૮૨

૧. વાંજણી, વંધ્યા. ૨ અવજ્ઞા, અવગણના. ૩. તરસ્યો. ૪. હવે.

પરમાદે ન કરિસિ^૧ સિઝાય, સમિતિ શુભિ ન ધરીસ ચિત્ત લાય;
 શરીરમોહે ન કરિસિ તપ, કરિસ કપાય બાંધિસ તો અપ. ૧૮૩
 પરીસહ ન સહિસ તિમ ઉપસર્ગ, ધરીશ નહીં શીલંગ રથવર્ગ;
 તો મુકાતો પિણુ ભવપાર, મુનિ કિમ તું રિસવેષે^૨ ધાર. ૧૮૪
 આજીવિકાયે એ જે વેષ, ધરે ચરિત્ર ન પાલે લેશ;
 લખિતો ન ખીડે લેત જગત, મૃત્યુ નરક વેષે ન લહત. ૧૮૫
 ચરણુ વિના યતિવેષે મદે, જીવ વાંછે પૂજોપધિ હુદે;
 વંચી મુગધ નરકભવ જઈશ, અજગલ પાલી ન્યાય વહીશ. ૧૮૬
 આતમ ન થયો સંચમ તપે, પ્રતિગ્રહ લાર મૂલ પિણુ કપે;
 સ્યું તુઝ દુરગતિ પડતાં શરણુ, જીઉ થાશે પરભવ તુઝ કવણુ. ૧૮૭
 સ્યું જન સત્કારે પૂજણે, અરે મુગધ ! તુસે વિણુ ગુણે;
 બોધિબીજ તરુને એ પરશુ, પ્રમાદરૂપ ભવમાંહિ કરશું. ૧૮૮
 નમે ભવિક તુઝ ગુણુ આસરી, આપે ઉપધિ વસતી બહુપરી;
 વેષ ધરી મુનિ તું ગુણુ વિના, ઠગની ગતિ ભાવી તુઝ મના. ૧૮૯
 આવણુ પીવણુની નહિ ચિંત, ન રાજભય જાણે સિદ્ધંત;
 તો પિણુ શુદ્ધ ચરણુમે^૩ યતન, ન કરે મુનિ તો નરકમાં પતન. ૧૯૦
 શાસ્ત્ર જાણુ પિણુ લેઈ વિરત, ન રહે સીસુત નિજ બંધે રહિત;
 પ્રાણી તિણે પ્રમાદે કરી, હુંટાઈ પરભવ નિજ સિરી. ૧૯૧
 ન કરું હું ઇમ નિત્ય ઉચરે, સાવધ સરવ તેહ વલિ કરે;
 નિત^૩ જૂઠે વચને મન રંજિ, પાપે જાણુ નરકગતિ ગંજિ. ૧૯૨
 વેષે તુઝ આપે એ લોક, ઉપદેશે વંચ્યા બહુ થોક;
 સુખે સુખે રહે ભોગવે, જાણીશ તે ફલ તું પરભવે. ૧૯૩
 આજીવિકા પ્રમુખ દુઃખભયા, કળે કેઈ રહે દ્રમ વયા;
 તેથી પિણુ નિરહય તું ઈષ્ટ, વાંછે પિણુ નહીં નિચમ વિશિષ્ટ. ૧૯૪
 પોતે તરતો સે ગુણુવંત; આરાધ્યો તારે ભવિજંત;
 તુઝ નિશુણુને જે આસરે, કેહવું તેહ ભગવતિકલ વરે. ૧૯૫
 નિજ પરમાદે પોતે પડે, તે કિમ તારે પરને તડે;
 નિજકાજે ભવિને વંચતો નિજપર પાપે ખાપે ખતો. ૧૯૬

૧. કરીશ. ૨. સાધુના વેશથી. ૩. નિત્ય, દરરોજ. ૪. પણ.

દ્યે શય્યા પુસ્તક આહાર, પર પાસે એ તપ આચાર
 પ્રમાદથી પરલવમેં કિસી, ઋણઋણીયાની તુજ ગતિ થસી. ૧૯૭
 મુનિવર તુજ નહીં કા સિદ્ધિ, કિરિયા તપયોગે ગુણબુદ્ધિ;
 તેા પિણુ તું કાં માને ભયો, સ્તુતિ વાંછે સ્યું દુઃખે પર્યો. ૧૯૮
 નિર્ભાગી આતમ ગુણહીન, સ્તુતિ વાંછે આણુહુંતર્થ દીણુ;
 રીસી^૨ પરથી લાભે તાપ, ઇહલવ પરલવ કુગતિ યાપ. ૧૯૯
 ગુણહીણો જન નમનાદિકે, સુખ વાંછે હરખભર થકે;
 મહિષ વૃષભ ખર જનમની પરે, ગુણ વિન તુજ તિણુ મૂલ ન સરે. ૨૦૦
 મુનિ એ ઉજમે નહિ ગુણ વિષે, વંદન સેવ કરાવે મિષે;
 નંદાઈસ પરલવ ગતિ ગયો, હસી તિણે તું અભિભવ લયો. ૨૦૧
 દાન માન યુતિ વંદન કર્યે, હરખે માયા રંજે પર્યે;
 નવિ જાણે એ સુકૃત નામ, કુણુ તું તિણુ લૂટયો તુજ ગામ ? ૨૦૨
 મુગધ કહે ન હુવે તું ગુણી, કર્યે દાન પૂનવિધિ ઘણી;
 ગુણવિણુ ન હુવે તુજ રલવનાસ, સ્યું સ્તવનાયે દ્યે ગુણગ્રાસ. ૨૦૩
 ભણી શાસ્ત્ર સત અસત વિચિત્ર, આલાપે માયારે તત્ર;
 જે જનને રંજે ઇહલવે, કુણુ તે તું કૃણુ મુનિ પરલવે. ૨૦૪
 ઘર પરમુખ પરિશ્રદ મુનિ છાંડી, ધર્મોપગરણુ છલ તે માંડી;
 કરે શય્યાદિક ઉપગ્રહપણે; નિક્ષે વિષ નામાંતર જણે. ૨૦૫
 કરે ધરમ સાધન પરિશ્રદે, તુસે નામે મૂરખ કિહે;
 નવિ જાણે સોનાને ભાર; નાવ ન ખૂડે પારાવાર. ૨૦૬
 પાપકષાય કરમ લાજને, મુનિ હુવે પિણુ ઇહાં ધમસાધને;
 રસાયને પિણુ સુખ તેહને, ન હુવે અસાધ્ય રુજ જેહને. ૨૦૭
 જિને કહ્યા મુનિ સંયમરખા, જે તે વસ્ત્ર પાતર પરમુખા;
 મોહ્યા તેણે હે ભવખીડવે, નિજશસ્ત્રે રિયે નહ દુખ હવે. ૨૦૮
 સંયમ છલથી પર અભિભવે, ભારે પુસ્તક પ્રમુખે રવે;
 વૃષભ ઊંટ મહિષાદિક રૂપ, ધરિ વહિસ તું ભાર અનૂપ. ૨૦૯
 વસ્ત્ર પાત્ર તતુ પુસ્તક લોભ, કરવે ન હુવે સંયમસોભ;
 લોભે પડવું ભવનિધિમાંહિ, સંયમ શોભે શિવગતિ છાંહિ. ॥

૧. રીસ, ઇર્ષા. ૨. સંસારનો નાશ, અંત. ૩. દરિયે. ૪. પાત્ર.

- એક વસ્ત્ર પાત્રાદિક શોભ, બીજા સંયમપાલણ શોભ;
પહિલી ભવ દે બીજી મુગતિ, શુદ્ધ જાણી તું એક જ અહતિ. ૨૧૦
- શીત તાપાદિક થોડું લહે, તે પિ પરીસહ તું નવિ સહે;
તો કિમ નરક ગરભ દુખખાણુ, સહીસ ભવાંતરી કેમ અજાણુ ? ૨૧૧
- મુનિ સ્યું વિષ્ણુસિત વયુ મૃત્પિંડ, પીડી ઘાલી તપ વિરતિ કરંડ;
જાણે જો ભવભય દુખરાશ, તો આતમ કર શિવસુખવાસ. ૨૧૨
- ઇહાં કષ્ટ જે ચારિત વિષે, પરભવ તિરચગ નારગ શિષે;
સત્રપિપક્ષપણું જે માંહિ, વિશેષ નિજરે દ્યે ઇક ચાહિ. ૨૧૩.
- પ્રમાદ સુખ તે ઇહાં બિહનો, દિવ શિવસુખ પરભવ સમુદનો;
એ એમાં પખ લેવા વૈર, વિશેષ નિજરે ઇક દ્યે સૈર. ૨૧૪
- પરવશતા ચારિતમાં ઇહાં, તિરચગ સ્ત્રી 'અલ નરકસુ કિહાં;
તેમાં વૈર પખાપખ ભાવ, વિશેષ જાણી દ્યે ઇક ઠાવ. ૨૧૫
- સહિ તપ સંયમ પરવશપણો, નિજવસ સહિવે હુવે ગુણ ઘણો;
પરવશ અતિ દુખ સહિવે કિસો, તુઝ ગુણ થાસ્યે ચીંતવિ ઇસો. ૨૧૬
- થોડે સમતા પરવશગુણે, મુનિ જે કષ્ટે ઘાતે ઇણિ;
જો ક્ષય હવે દુર્ગતિ અભવાસ, તો કિમ તું વાંછે નહી તાસ. ૨૧૭
- તજ વાંછા દિવ શિવસુખતણી, નરકાદિક દુઃખ લખ તિમ સુણી;
સુખ થોડે વિષયાદિકતણે, સંતોષાઈસ માં દુઃખ ઘણે. ૨૧૮
- સહુ ચિંતા નાઠે જે ઇહાં, રાગીને સુખ હવે પિણ કિહાં ?
પરભવ શિવસુખ લેજે પડે, સ્યું તો પ્રમદે ચારિતતડે. ૨૧૯
- અતિતપ ધ્યાન પરીસહ જેહ, ન સધે જો અસમર્થે તેહ;
તો સ્યું સુમતિ ગુપતિ ભાવના, ન ધરે જીવ શિવારથમના. ૨૨૦
- અનિત્ય પ્રમુખ ભાવન નિતમૈવ, યતતો સંયમ ગહિ નિતમૈવ;
આયુસ યમ આવે સુ નજીક, પ્રમદે ઠાં ન લહે ભવબીક ? ૨૨૧
- તુઝ મન હણ્યું કુવિકલપનાદ, પાપ વચનમે' શરીર પ્રમાદ;
તો પિણ લખધિ સિદ્ધિ વાંછતો, મનોરથે લંગાણો મતો. ૨૨૨
- તુઝ મન વશતો સુખ દુઃખ મૈલ, મન મિલતે આતમ તહાં કેલ;
પ્રમાદ ચોરે મિલતો વાર, કરી સીલાંગ સજનની સાર. ૨૨૩

- પ્રમાદથી લવસમુદે તુઝ, પડવો વલી પરમત્સર ઝુઝ;
 હીસે તેં ગલ બાંધી શિક્ષા, જલ પર આવવો તઉ મુસકલા. ૨૨૪
- મહાતપી કે સહે ઉદીર, ઉચ તપાદિક નિજંરા હીર;
 થોડે કષ્ટ પ્રસંગે થયો, તે પિણ્ય અણવાંછે મુનિ નયો. ૨૨૫
- હાંન માન નતિ પ્રમુખે જેહ, નવિ હરખે વિપરીતે તેહ;
 લાલાલાલ પરીસહ સહી, યતી તે ખીજે વિટમહી. ૨૨૬
- મમતા ધરતો શ્રાવક વિષે, તદ્દીચ તાપે તપીયો થયે;
 નિજ મન અણસંવરતો સદા, ભમણહાર લવતાપે મુદા. ૨૨૭
- નિજ ધર છંડ્યું પરધર ચિંત, તાપે કુણ્ય ગુણ્ય નામ મહંત;
 આજીવિકા વેષે તુજ ચલે, દુરગતિ કાં નવિ શોચે કલે. ૨૨૮
- કરીશ ન પાપ ઇંમું ભાખતો, કરતો પિણ્ય દેહે લ્યે ખતો;
 શબ્દાદિકે પ્રેરતો ભોગ, મન વચને રયો છે મુનિયોગ. ૨૨૯
- કિંમું મમત્વે મોટિમપણે, સાવધ વંછયો પિણ્ય નિજ જણે;
 સોનામે પાલિ નવિ પેટ, મારી હણે પ્રાણને નેટ ? ૨૩૦
- તજ પહવી કો ગુરુ પરસાદ, પામી વેષ ભણી પ્રથનાદ;
 મુખરાઈથી વશી કરી ભોગ, લપે ઈંદ્રપદ દુરગતિ ભોગ. ૨૩૧
- પામી પિણ્ય આરિત એ દુલલ^૨, વિષય પ્રમાદ રચો જ્યુ^૧ કલલ;
 ભવકૂપે પડતો તું મુનિ, અનંત કાળે લેસી દુઃખખની. ૨૩૨
- કળે બોધિ રતન એ લલ્યો, યુગસમિલા દષ્ટાંતે ગદ્યો;
 કરી કરી અંતરંગ રિપુ વશે, અણથાતો નિજ હિત જો કરો. ૨૩૩
- દુસમણ એ તુઝ વિષય પ્રમાદ, અણગોપ્યા મનવચનદેહાદ;
 એહ અસંચમ સતરે વલી, એથી ખીહતો ચલિ^૩ ધ્રમગલી. ૨૩૪
- પામી ગુરુ છંડી નિજ ગેહ, ભણી શાસ્ત્ર તતવાચક જેહ;
 નિજ નિરવાહ ચિંતાથી ઠલ્યો, છો મુનિ હિવ ચતને કાં ગલ્યો. ૨૩૫
- સંચમયોગ વિશાધનપણે, રહ્યો પડિસ ભવરાશે ઘણે;
 શાસ્ત્ર શિષ્ય પુસ્તકને ઉપધિ, નિજ જન નહીં કોઈ શરણે સમધિ. ૨૩૬
- શબ્દ પિણ્ય જેહનો મુખ મુરભવે, પદ્ય કોડી બાણું ઉપજવે;
 સાધિક કાં તે સંચમ હરે, અને પ્રમાદ થકો કાં કરે. ૨૩૭

૧. મુસ્કેભ. ૨. દુલ્લભ. ૨. ચાલ.

જન પૂજે જોડને નામ, શુદ્ધ મને હવે અતિ સુખ ઠામ;
સંયમ વિષે જીભ કરિ યતન, જાણીએ ઉત્તમ કૃપા રતન. ૨૩૮

વિરતિરૂપ અધિકાર એ, કહ્યો તેરમે થાન;
હિવ સંવર કરિવા ભણી, લિખીયે તાસ નિદાન.

ઇતિ ત્રયોદશો યતિશિક્ષાધિકારઃ

અવિરતિ યોગ પ્રમાદ મિથ્યાત, આતમ નિત સંવર કરી જાત;
ભવરૂપી એ અણુસંવર્યા, મુગતિતણા સુખ છે સંવર્યા. ૨૩૯

મન સંવર કરી રે પડિત, રચું ન લખે અણુસંવર રીત;
તરત હિ જાએ તાંડુલી મત્સ, સાતમી પૃથિવીમાં બીભત્સ. ૨૪૦

પ્રસન્નચંદ્ર રાજકવિ જેહ, મન મોકળે સંવરવે તેહ;
નરકના દલ પિણુ વલિ શિવદલ, ક્ષણ એકમાં મેલ્યા નિરમલ. ૨૪૧

મન અણુલાધે જે જોઈએ, ધ્યાન ન એકેંદ્રિયાદિ થીએ;
ધરમ શુદ્ધમાં મન ચિર કર્યું, મનસંવર તે તેણે વચ્યું. ૨૪૨

સકારણુ નિકારણુ જેહ, મન શુભ ધ્યાને ચાંત્રી લેહ;
દુર્વિકલપથી વિરમ્યા ચત્તી, પારંગામી તેહ જ સત્તી. ૨૪૩

વચન અલાધે બહુલા જીવ, મૌન કરે નહિ કુણુ કુણુ કીવ;
નિરવધ વચન અછે જેહમે, વચન ગુપતિ તે કહી તેહમે. ૨૪૪

આતમ કહી તું નિરવધ વચન, સુણુ સાવધ વચને દુઃખવસન;
પામ્યા ધણુ નરક અતિ ઘોર, વસુરાબ્દિક વચનના ચોર. ૨૪૫

દુર્વચને ઈહલવ હવે વૈર, પરલવ નરક તણી દુઃખસૈર;
અગ્નિદગ્ધ ભોગે વળી વૃક્ષ, નવિ જીવે કરી કુવચન પક્ષ. ૨૪૬

ભગવંત તે એહિ જ કારણે, દીક્ષાથી જાં કેવળપણે;
ન હુવે તાં નવિ બોલે વચન, પાપ ડરે જ્ઞાનાદિક છતન. ૨૪૭

કરુણાએ સંવર નિજ અંગ, પુકમાં જ્ઞાત સુણીને ચંગ;
આશ્રવ સંવરથી જિમ તિણે, લાઘ્યું સુખ દુઃખ તિમ નિજ ગિણે. ૨૪૮

કાય રંધવે કુણુ કુણુ નહિ, તરુ થાંભાદિક નિજ ગુણુ રહી;
કરે ક્રિયા જે શિવગતિ હેત, કાય ગુપત તે કહીયે ચેત. ૨૪૯

૧. જીવ. ૨. રાજકવિ. ૩ અગ્નિદગ્ધ-અગ્નિથી બળેલ. ૪. છતાં. ૫. કાયમાં ૬. થાંભોલો, સ્તંભ.

શ્રુત સંયમ આદરમાં રહી, શબ્દોને કુણુ છોડે નહિ;
 ઇષ્ટ અનિષ્ટપણે એ વિષે, રાગ દ્વેષ તજે મુનિ ઇષે. ૨૫૦

કે સંયમમાત્રે આંખીને, રૂપ પ્રતે ન તજે પ્રતિદિને;
 ઇષ્ટ અનિષ્ટપણે એ વિષે, રાગ દ્વેષ તજે મુનિ ઇષે. ૨૫૧

નાસા સંયમમાત્રે કરી, કુણુ કુણુ ન તજે ગંધને ધરી;
 ઇષ્ટ અનિષ્ટપણે એ વિષે, રાગ દ્વેષ તજે મુનિ ઇષે. ૨૫૨

જિહ્વા સંયમમાત્રે વળી, રસાં પ્રતે કુણુ ન તજે રહી;
 તજ મન સાથે ઇષ્ટ અનિષ્ટ, જે વંછે તું તપક્લ શિષ્ટ. ૨૫૩

શરીર સંયમરૂપે ઇહાં, સ્પર્શ પ્રતે કુણુ ન તજે કિહાં;
 ઇષ્ટ અનિષ્ટપણે એ વિષે, રાગ દ્વેષ તજે મુનિ ઇષે. ૨૫૪

રે વપુ^૨ સંયમમાત્રે રહી, કુણુ કુણુ બ્રહ્મ ન જાણે વલી;
 મન સંયમવે તું અવધાર, પંડિત જે તે ક્લ મન ધાર. ૨૫૫

વિષય ઇન્દ્રિય સંયોગ અભાવ, થકી ન કો સંયમનો દાવ;
 રાગ દ્વેષ વિષુ જસ મનયોગ, તે સંયમધારી મૃત્યુલોગ. ૨૫૬

સંવર પંડિત સરવ કષાય, જે સેવ્યે સુ નરકગતિ થાય;
 પામ્યા મહાતપી પિણુ ઇણે, કરુડ-વુરુડ મુખ દુરગતિ તણે. ૨૫૭

તપ યમ પ્રમુખ નહીં જેહને, અવિતથ વચને ન યોલે મને;
 જેહને છે તપ નિયમસુ કાંઈ, તે ત્રિણુ યોગ સંવરે આંઈ. ૨૫૮

થાતું સકલ સંવરને વિષે, શિવસંપદ કારણુ જે રખે;
 તણુ કષાયાદિક કુવિકલપ, કરી મન સંવર તું બુધ જલપ. ૨૫૯

તે ઇમ આતમ હે સંવરી, સદા સુખે સ્વ સંગ પરિહરિ;
 નિઃસંગભાવપણે સંવરે, તે જે શિવપદ યુગપદ વરે. ૨૬૦

સંવર ગુણુ વિસ્તારતા, એ ચવદમ અધિકાર;
 શુભચલગતિમાંહે હિવઈ, લિખિસ વચન તે ધાર. ॥

ઇતિ ચતુર્દશા મિથ્યાત્વનિરોધાધિકારઃ

કરી જીવિ ચતન આવશ્યક વિષે, જિનભાષિત શુદ્ધ તમપહશિષે;
 એસડ ન હણે રોગ અશુદ્ધ, અણુખાધો વેદે કહ્યો શુદ્ધ. ૨૬૧

૧. આંખીને ૨. શરીર.

તપ કરી હુંદુ વિધિ જીવ નિતપ્રતે, મુખ કટુ પિણુ ઉત્તર સુખ છતે;
કુકરમરાશિ પ્રતે તેા હણે, જેમ રસાયણુ રૂઝને લણે. ૨૬૨

ધરી શીલાંગરથ સહસ વિશુદ્ધ, કરી યોગસિક્ધિ નિરંતર બુદ્ધ;
નિરમમ પણુ ઉપસર્ગ નિજ સહી, સુમતિ ગુપાત લજ નિશ્ચલ રહી. ૨૬૩

સઝાય યેગે કરી જીઉ ચતન, આગમ ગ્રહી જીઉ મધ્યમગ મગન;
વિવાદ ગારવ વિણુ લ્યે ભીખ, ઈદ્રિય વશ કરી એ તુઝ શીખ. ૨૬૪

દે ધ્મમાર્થે ધ્મઉપદેશ, ન ધરી નિજ પરભાવ વિશેષ;
જગહિતુયે નવકલ્પાચાર, ગામ પુરે ચલી પ્રમાદ વાર. ૨૬૫

કૃત અકૃત નિજ તપ જપ પ્રમુખ, શક્તિ અશક્તિ સુકૃત અધદુઃખ;
સહુ વિચારીને નિજ હૃદે, હેય ઉપાદેય વલી કરી જૂદે. ૨૬૬

પરની પીડાને વવરજવે, ત્રિવિધ યોગ તુઝ નિરમલ હવે;
સમતા માંહે તિમ મન રાખ, વચન મલિનતા તજી શુદ્ધ ભાખ. ૨૬૭

મૈત્રી કરુણા ને પ્રેમોદ, ઉપેક્ષ આણુ જીઉ સામ્યવિનોદ;
ચતને રૂઝી ભાવન ભાય, આતમ ગ્નિહચલપણે રમાય. ૨૬૮

ન કરી કીડાંઈ મમતાભાવ, કષાય ને રતિ અરતિ ન ભાવ;
ઈહ સુખ નિઃસ્પૃહપણે લહીશ, પરભવ અનુત્તર સુખ પામીશ. ૨૬૯

જાણી યતિવૃતિ પ્રતિની એ સીખ, અરણ્યકરણુ ધરી શુદ્ધ ચિત ભીખ;
તેા તુ' તરત ભવોદધિ તરી, વિલસે સારો શિવસુખસિરી. ૨૭૦

ભાખ્યેા સારો ચાલમાં, એ પનરમ અધિકાર;

હિવ સમતારૂપી સરસ, લિખુ' શાસ્ત્ર અનુસાર. ॥

ધૃતિ પંચદશેા શુભવૃત્તિશિક્ષાધિકાર:

ધમ શુદ્ધ અભ્યાસે' નિજ ચિત્ત, રહિ પરમારથમાં સમચિત્ત;
શિવસંપદ જિમ તુઝ કર થકા, હુવઈ તરત ભાવી શિવસકા. ૨૭૧

તુ'હિ જ દુઃખ, તુ'હિ જ નરકમાં, તુ'હિ જ સુખ, તુ'હિ જ શિવગમાં;
તુ'હિ જ ક્રમ તુ'હિ જ મનપણે, તજ અવજ્ઞા આતમ ધમ લણે. ૨૭૨

આતમ નિજ આદર નિસ્સંગ, સરવ અરથમાં સમતા સંગ;
આતમ લખિએ સમતા મૂળ, શુદ્ધ સુખ તે સમતા અનુકૂળ. ૨૭૩

૧. તજવે, વજવે. ૨. પ્રમેદ (ભાવના) ખીજ. ૩. નિશ્ચલપણે

સ્ત્રીમાં પૂલિ નિજપરમાંડ, સંપદ આપદ આતમ આંડ;
 તત્ત્વે સમતા મમતા વિના, આહે તે સુખીઆ ધના. ૨૭૪

ચતને તેહ જ તું ગુરુ સેવ, પંડિત તે ભણુ શાસ્ત્ર સુલેવ;
 આતમ તેહ જ તત્ત્વપરિભાવ, સમતા સુધા હુવે જે દાવ. ૨૭૫

સકલ શાસ્ત્ર જોઈ ઉધરી, મેદ્યો એ સમતામૃત કરી;
 પીઓ એ લાભી પંડિતાં, એ શિવસુખ આપે છે ક્રિતાં. ૨૭૬

આતમ શાંતસુધારસ ભયો શ્રી મુનિમુંદરસૂરિ તિણુ કયો;
 અધ્યાતમ ભાવે ધ્યાઈવો, પરહિત કલ્પતરુ ભાઈવો. ૨૭૭

એ બુદ્ધિવંત ભણી ચિત્તમાંડિ, તરત રમાડી વિરમી તાંડ;
 ઇહલવ તે પામી જયસિરી, પરભવ સહજે દ્યે શિવપુરી. ૨૭૮

શાંતસુધારસ પૂરમે, ભાજ્યો એ અધિકાર;
 સોલેહી પૂરા ઇહાં, લિખીયા શાસ્ત્રવિચાર. ૧

ચિદાનંદ ભગવાન તું, પરમાતમ ગુણવંત;
 અક્ષયનિધિ નિજ સમરતો, પાસે જોધી મહંત. ૨

અમૂરતી ને મૂરતી, થાયે પંચ પ્રકાર;
 તેમાં ચરમ કરણુ વસે, અંતર કરણુ પસાર. ૩

દોઈ ઘડી હવે ઉપશમી, તે વહી આદિ કષાય
 કરવે પડતાં પામીયે, ગુણુ સાસાદન ભાય. ૪

તીન મોરની નઈ વહી, ધુરલા ચ્યાર કષાય;
 પ્રકરતિ સાતે ક્ષય કયો, ક્ષાયિક ભાવે પ્રાય. ૫

એ મિથ્યાત અભાવથી, તીને જોધિ અરૂપ;
 જો હવે ચરમકરણુપણે, તીને પુજ સરૂપ. ૬

શુદ્ધ અશુદ્ધ અવિશુદ્ધમાં, પહિલઈ પુજે આય;
 રહતાં હવે ક્ષય ઉપશમી, ચરમ સમય શુદ્ધ પાય. ૭

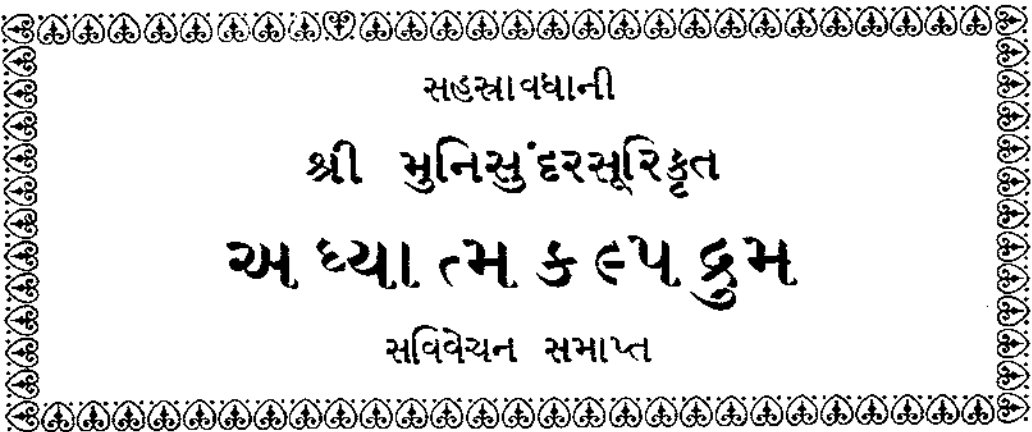
વેદક જોધિપણું લહે, નિરમલ દલ ઇહાં હોય;
 તિણુ રૂપી કહિયે બિહૂ, આતમ નિજ ગુણુ જોઈ. ૮

૧. તત્ત્વ ૨. પ્રકૃતિ ૩. અશુદ્ધિ.

ઓધ લહી જે કોઈ ઇહાં, નવા લખસ્યે એ શાસ્ત્ર;
 ફેરવવા તપ જપ ^૧શક્તિ, લજસ્યે તે લવપાત્ર. ૯
 લિખ્યો શાસ્ત્ર ભાષાપણે, સમજે સગલા લોગ;
 ઇમ નરવિજયતણે વચન, ધરમારથ ઉપયોગ. ૧૦
 દેખી દેખી વચન તે, લિખીયા મતિ અનુસાર;
 પંડિત દેખી, સોધજ્યો, દે દંષ્ટિ ઉપકાર. ૧૧
 સંવત સતર સત્યોત્તરે, માસ શુકલ વૈશાખ;
 રવિવારે પાંચમી દિને, પૂર્ણ થયો અલિલાષ. ૧૨
 ખરતર ગછમાંહે સરસ, આચારજ ગુણુધાર;
 શ્રી જિણુચંદ સૂરીસવર, સૌમ્યગુણે સિરદાર. ૧૩
 તાસ સીસ ગુરુ ચરણુરજ, સમ તે રંગવિલાસ;
 નિજ પર આતમાહત લણી, ઈનો આદરિ જાસ. ૧૪
^૨લણીજ્યો ગુણુજ્યો વાંચજ્યો, એ અધ્યાતમ રાસ;
 જિમજિમ મનમાં ભાવસ્યો, તિસતિમ^૩ થસ્યે પ્રકાસ. ૧૫
 અધ્યાત્મકેદપદુમ ગ્રંથની ગુજરાતી ચોપાઈ
 જનમ્ જયતિ શાસનમ્

સમાપ્ત

૧. શક્તિ ૨. ભણુજો ૩. થરો.

अध्यात्मकलपदुभना भूण श्लोकेनो अकारादि अनुक्रम

अकारणं यस्य च दुर्विकल्पैः	१७६	उरभ्रकाकिण्युदबिन्दुकाप्र-	१६६
अकृच्छ्रसाध्यं मनसो वशीकृतात्	१७५	एवं सदाऽभ्यासवशेन सात्म्यं	३६२
अङ्गेषु येषु परिमुह्यसि कामिनीनां	६८	एष मे जनयिता जननीयं	५०
अणीयसा साम्यनियन्त्रणाभुवा	२६६	कथमपि समवाप्य बोधिरत्नं	३०३
अत एव जिना दीक्षा-	३३६	कथं महत्वाय ममत्वतो वा	३११
अत्यल्पकल्पितसुखाय किमिन्द्रियार्थैः	६६	करोषि यत्प्रेत्यहिताय किञ्चित्	१२३
अदृष्टवैचित्र्यवशाज्जगज्जने	१४	कर्माणि रे जीव ! करोषि तानि	२१३
अधीतिनोऽर्चादिकृते जिनागमे	१४७	कषायान्संवृणु प्राज्ञ !	३४४
अधीतिमात्रेण फलन्ति नागमाः	१५३	कष्टेन धर्मो लवशो मिलत्ययं	१२५
अधीत्यनुष्ठानतपःशमाद्यान्	१२०	कस्ते निरञ्जन ! चिरं जनरञ्जनेन	१८७
अध्येषि शास्त्रं सदसद्विचित्रा-	२४	कायस्तम्भान्न के के स्युः	३३७
अनादिरात्मा न निजः परो वा	४०	कारागृहाद् बहुविधाशुचितादिदुःखाद्	६०
अनित्यताद्या भज भावनाः सदा	३००	किमर्दयन्निर्दयमङ्गिनी लघून्	१६४
अपास्ताशेषदोषाणां	२४	किमु मुह्यसि गत्वैः पृथक्	२१५
अमेध्यमद्या बहुरन्ध्रनिर्यन्-	७०	किं कषायकलुषं कुरुषे स्वं	५४
अमेध्यमांसास्रवसात्मकानि	६७	किं जीव ! माद्यसि हसस्ययमीहसेऽर्थान्	१८४
आच्छादितानि सुकृतानि यथा दधन्ते	२३१	किं मोदसे पण्डितनाममात्रात्	१५०
आजीविकादिविधिधार्तिभृशानिशार्ताः	२७६	किं लोकसत्कृतिनमस्करणाचर्चनाद्यैः	२७१
आजीविकार्थमिह यद्यतिवेषमेषः	२६८	कुर्मज्जालैः कुविकल्पसूत्रजैः	१६३
आजीवितं जीव ! भवान्तरेऽपि वा	७५	कुक्षौ युषत्याः क्रमयो विचित्रा	७५
आत्मन ! परस्त्वमसि साहसिकः श्रुताक्षैः	१६०	कुर्यान्न कुत्रापि ममत्वभावं	३५८
आत्मानमल्पैरिह वञ्चयित्वा	१२५	कुर्वे न सावद्यमिति प्रतिज्ञां	३१०
आपातरम्ये परिणामदुःखे	१००	कुले न जातिः पितरौ गणो वा	२४६
आरम्भैर्भरितो निमज्जति यतः	८३	कृताकृतं स्वस्य तपोजपादि	३५५
आराधितो वा गुणवांस्स्वयं तरन्	२७७	कृती हि सर्वं परिणामरम्यं	३७
आलम्बनं तव लषादिकुठारघाताः	१८४	कृपया संवृणु स्वाङ्गं	३३७
आषश्यकेष्वतनु यत्नमाप्तो-	३४६	के गुणास्तव यतः स्तुतिमिच्छ-	३१
इति चतुर्गतिदुःखततीः कृतिन्	१६०	को गुणस्तव कदा च कषायैः	११४
इति यतिधरशिक्षां योऽवधार्य व्रतस्थः	३५८	कूरकर्मसु निःशङ्कं	२७
इममिति मतिमानधीत्य चित्ते	३७०	कश्चित्कषायैः क्वचन प्रमादैः	२१८
इहामुत्र च वराय-	३३६	क्षेत्रवास्तुधनधान्यगवाश्वैः	८२
उच्चारयस्यनुदिनं न करोमि सर्वं	२७४	क्षेत्रेषु नो वपसि यत्सदपि स्वमेतद्	८५

गजाश्वपोतोक्षरथान् यथेष्ट-	२४२	त्राणाशकेरापदि	७६
गर्भवासनरकादिवेदनाः	१०२	त्रातुं न शक्या भवदुःखतो ये	५६
गुणस्तथैर्यो गुणिनां परेषाम्	३३	त्वचःसंयममात्रेण	३४०
गुणस्तुतीर्वाञ्छसि निर्गुणोऽपि	१६२	त्वमेव दुःखं नरकस्त्वमेव	३६३
गुणांस्तथाश्रित्य नमन्त्यमी जनाः	२७१	त्वमेव मोग्धा मतिमांस्त्वभात्मद्	१८६
गुणेषु नोद्यच्छसि चन्द्रशुने ! ततः	२८३	ददस्व धर्माथितयैव धर्म्यान्	३५३
गुणविहीनोऽपि जनानतिस्तुति-	२८२	दधद् गृहस्थेषु ममत्वबुद्धि	३०८
गुरूनवाप्याप्यपहाय गेहम्	३१५	दाक्षिण्यलज्जे गुरुदेवपूजा	२५०
गृह्णासि शय्याऽऽहृतिपुस्तकौपधीन	२७८	दानमाननुतिवन्दनापरैः	२८३
घ्राणसंयममात्रेण	३३६	दानश्रुतध्यानतपोऽर्चनादि	१६८
चक्षुःसंयममात्रात्के	३३८	दीनेष्वार्तेषु भीतेषु	२५
चतुष्पदैः सिंह इव स्वजात्यैः	२५५	दीपो यथाऽल्पोऽपि तभांसि हन्ति	२३४
चर्मास्थिमज्जान्त्रवसास्त्रमांसा-	६६	दुष्टः कर्मविपाकभूपतिवशः	६३
चित्तबालक ! मा त्याक्षीः	११	दुःखं यथा बहुविधं सहसेऽप्यकामः	२१०
चेतनेतरगतेष्वखिलेषु	३०	देहे विमुद्य कुरुषे किमर्थं न वेत्सि	६२
चेतोऽर्थये मयि चिरत्नसख ! प्रसीद	१६४	द्रव्यस्तवात्मा धनसाधनां न	८१
चेद्वाञ्छसीदमचितुं परलोकदुःख-	६१	द्विषस्त्वमे ते विषयप्रमादाः	३१४
चौरैस्तथा कर्मकरैर्गृहीते	१३८	दुर्गन्धतो यदणुतांऽपि पुरस्थ मृत्युः	१५६
जनेषु गृह्णन्सु गुणान्प्रमोदसे	२२६	धत्से कृतिन् ! यद्यपकारकेषु	११८
जपो न मुक्त्यै न तपो द्विभेदं	१६६	धनाङ्गसौख्यस्वजनानस्तनपि	२०६
जयश्रीरान्तरारीणां	६	धन्यः स मुग्धमतिरप्युदितार्हदाज्ञा-	१५३
जानन्ति कामान्निखिलाः संसृजाः	४४	धन्याः केऽप्यनधीतिनोऽपि सद्गु-	१५१
जिनेष्वभक्तिर्यमिनामवज्ञा	२५२	धर्मस्यावसरोऽस्ति पुद्गलपरा-	१६०
जिह्वासंयममात्रेण	३४०	धिगागमैर्माथसि रज्जयन् जनान्	१५१
जानेऽस्ति संयमतपोभिरमीभिरात्मन्	२६६	ध्रुवः प्रमादैर्भववारिधौ मुने !	३०६
तत्त्वेषु सर्वेषु गुरुः प्रधानं	२३६	न काऽपि सिद्धिर्न च तेऽनिशायि	२८०
तदेवमात्मा कृतसंवरः स्यात्	३४६	न देवकार्ये न च सङ्घकार्ये	२५८
तपःक्रियावश्यकदानपूजनैः	२३३	न धर्मचिन्ता गुरुदेवभक्तिः	२५७
तपांसि तन्याद्विविधानि नित्यं	३५१	न यस्य मित्रं न च कोऽपि शत्रुः	१७
तपोजपाद्याः स्वफलाय धर्माः	१७४	न वेत्सि शत्रून्सुहृदश्च नैव	३५
तमेव सेवस्व गुरुं प्रयत्नाद्	३६६	नाजीभिकाप्रणयिनीतनयाश्चिन्ता	२७३
तीव्रा व्यथाः सुरकृता विविधाश्च यत्रा-	१५६	नाम्नाऽपि यस्येति जनेऽसि पृत्यः	३१७
ते तीर्णा भववारिधिं मुनिवरः	२६३	निजः परो वेत्ति कृता विभागो	३८
तैर्भवेऽपि यद्दहो सुखमिच्छन्	५३	नाम्नं सुसिकोऽपि ददाति निम्बकः	२४८
त्यक्त्वा गृहं स्वं परगेहचिन्ता-	३०६	नियन्त्रणा या चरणेऽत्र निर्यक्-	२६४
त्यज स्पृहां स्वःशिवशर्मलाभे	२६६	निरवधं धनो ब्रूहि	३३२

निर्भूमिर्विकन्दली गतदरी	७१	भावोपयोगशून्याः	२३५
निःसङ्गतामेहि सदा तदात्मन्	३६४	भुङ्क्ते कथं नारकतिथ्यादि-	१०१
नो धनैः परिजनैः स्वजनैर्वा	५२	मनः संवृणु हे विद्वन्	३२६
न्यस्ता मुक्तिपथस्य वाहकतया	२४६	मनोऽप्रवृत्तिमात्रेण	३२६
पतङ्गभृङ्गणखगाहिमीन-	२०६	मनोवशस्ते सुखदुःखसङ्गमो	६०५
पदे पदे जीव ! पराभिभूतीः	१६३	मन्त्रप्रभास्त्वरसायनादि-	२३३
परस्य पीडापरिवर्जनात्ते	३५६	ममत्वमात्रेण मनःप्रसाद-	८०
प्रहितचिन्ता मैत्री	२०	महर्षयः केऽपि सहन्त्युदीर्या-	३०६
पराभिभूतौ यदि मानमुक्तिः	११२	महातपोभ्यानपरीपहादि	२६६
पराभिभूत्याऽल्पिकयाऽपि कुप्य-	११८	मा कार्षीत्कोऽपि पापानि	२०
परिग्रहं चेद्व्यजहा गृहादेः	२८६	माता पिता स्वः सुगुरुश्च तस्वात्	२४६
परिग्रहात्स्वीकृतधर्मसाधना-	२८७	माघस्यशुद्धैर्गुरुदेवधर्मैः	२४८
परिषहान्तो सहसे न चाप-	२६५	मा भूरपत्यान्यवलोकमानो	७४
परोपकारोऽस्ति तपो जपो वा	६५	मिथ्यात्वयोगाधिरतिप्रमादान्	३२३
पुनः पुनर्जीव तत्रोपदिश्यते	२०८	मुधान्यदास्याभिभवाभ्यसया-	१५८
पुराऽपि पापैः पतितोऽस्ति दुःख-	२०८	मुने ! न किं नश्वरमस्वदेह-	२६२
पुराऽपि पापैः पतितोऽस्ति संसृतौ	१२४	मुह्यसि प्रणयचारगिरासु	६५
गुण्णासि यं देहमथान्यचिन्तयं-	८८	मृतः किमु प्रेतपतिर्दुरामयाः	१०४
पृतिश्रुतिः श्वेष रतेर्विदूरे	१७३	मृत्पिण्डरूपेण विनश्वरेण	६५
पूर्णं तटाके तृषितः सदैव	२५६	मृत्योः कोऽपि न रक्षितो न जगतो	१३६
प्रगल्भसे कर्मसु पापकेश्वरे !	२११	मैत्री परस्मिन् हितधीः समग्रे	१६
प्रमोदसे स्वस्य यथाऽन्यनिर्मितेः	२२७	मैत्रीं प्रमोदं करुणां च सम्यक्	३५७
प्रसन्नचन्द्रराजषेः	३२७	मोदन्ते बहुतर्कतर्कणचनाः	१४८
प्राप्यापि चारित्रमिदं दुरापं	३१३	यन्कषायजनितं तव सौख्यं	११४
फलाद् वृथा स्युः कुगुरूपदेशतः	२४३	यतः शुचीन्यप्यशुचीभवन्ति	६४
बन्धोऽनिशं वाहनताडनानि	१५७	यथा तवेष्टा स्वगुणप्रशंसा	२२५
वस्ति संयममात्रेण	३४१	यथा विदां लेप्यमया न तस्वात्	४२
बिभेषि जन्तो ! यदि दुःखराशेः	१०४	यथा सर्पमुखस्थोऽपि	१६५
भक्त्यैव नार्चसि जिनं सुगुरोश्च धर्म	२५३	यदत्र कष्टं चरणस्य पालने	२६३
भजस्व मैत्रीं जगदङ्गिराशिषु	१६	यदिन्द्रियार्थैरिह शर्म बिन्दवद्	१००
भवी न धर्मैरविधिप्रयुक्तैः	२४०	यदिन्द्रियार्थैः सकलैः सुखं स्याद्	१३
भवेत्समग्रेष्वपि संवरेषु	३४६	यस्य क्षणोऽपि सुरधामसुखानि पल्य-	३१६
भवेद् गुणी मुग्धकृतैर्न हि स्तवैः	२८४	यस्यागमाम्भोदरसैर्न धौतः	१४६
भवेद्गवापायविनाशनाय यः	२२२	यस्यास्ति किञ्चिन्न तपोयमादि	३४५
भवेन्न कोऽपि स्तुतिमात्रतो गुणी	२२८	यानि द्विषामप्युपकारकाणि	७६
भावनापरिणामेषु	१८०	यांश्च शोचसि गताः किमिमे मे	५५

याः सुखोपकृ तकृत्वधिया त्वं	७८	शीतातपाद्यान्त मनागपीह	२६१
ये पालिता वृद्धिमिताः सहैव	२१३	शीतात्तापान्मक्षिकाकतृणादि-	२१७
येऽहःकषायकलिकर्मनिबन्धभाजनं	२८८	श्रुतिसंयममात्रेण	३३८
येः क्लिश्यसे त्वं धनबन्धवपत्य-	२१४	श्रुत्वाकोशान् यो मुदा पूरितः स्यात्	११३
योगस्य हेतुर्मनसः समाधिः	१७८	शैथिल्यमान्सर्यकदाग्रहकुधो-	२२४
यो दानमानस्तुतिवन्दनाभिः	३०८	समग्रचिन्तात्तिहृतेरिहापि	२६७
रक्षार्थं खलु संयमस्य गदिताः	२८६	समग्रसच्छास्त्रमहार्णवेभ्यः	३६७
रङ्गः कोऽपि जनाभिभूतिपदर्थी	३११	सचेतनाः पुद्गलपिण्डजीवा	५७
रूपलाभकुलविक्रमविद्या-	१२६	सप्तभोत्यभिभवेष्टविप्लवा-	१५६
रे चित्तवैरि ! तव किं नु मयाऽपराद्धं	१७२	समतैकलीनचित्तो	६
रे जीव ! सेहित सहिष्यसि च व्यथास्ताः	१०६	समाश्रितस्तारकबुद्धितो यो	२४
लब्ध्वाऽपि धर्मं सकलं जिनोदितं	१७०	समीक्ष्य तिर्यङ्गनरकादिवेदना	१३१
वचोऽप्रवृत्तिमात्रेण	३३१	सम्यग्बिचार्येति विहाय मानं	११७
वध्यस्य चौरस्य यथा पशोर्वा	१०३	सर्वमङ्गलनिधौ हृदि यस्मिन्	८
वशं मनो यस्य समाहितं स्यात्	१६७	सह तपोयमसंयमयन्त्रणां	२६४
वद्यपात्रतनुपुस्तकादिनः	२६०	संयमोपकरणच्छलात्परान्	२८६
विद्वानहं सकललब्धिरहं नृपोऽहं	१८८	सार्थं निरर्थकं वा यद्	३३१
विना कषायान्न भवतिराशिः	१३१	सुखमास्ते सुखं शेषे	२१६
विमुह्यसि स्मेरदशः सुमुख्याः	६६	सुखाय दुःखाय च नैव देवाः	१६६
विमोह्यसे किं विषयप्रमादैः	१०५	सुखाय धत्से यदि लोभमात्मनो	१२१
विराधितैः संयमसर्वयोगैः	३१५	सुखेन साध्या तपसां प्रवृत्तिः	११५
विलोक्य दूरस्थममेध्यमल्पं	६६	सुदुर्जयं हि रिपुवत्यदो मनो	१७१
विशुद्धशीलाङ्गसहस्रधारी	३५२	सृजन्ति के के न बहिर्मुखा जनाः	२२६
विश्वजन्तुषु यदि क्षणमेकम्	१६	स्तवैर्यथा स्वस्य विगर्हणैश्च	२२७
विषयेन्द्रियसंयोगा-	३४३	स्तुतैः श्रुतैर्वाप्यपरैर्निरीक्षितैः	२३२
वेत्सि स्वरूपफलसाधनबाधनानि	१८६	स्त्रीषु धूलिषु निजे च परे वा	३६५
वेषेण माद्यसि यतेश्चरणं विनात्मन !	२६६	स्निह्यन्ति तावद्धि निजा निजेषु	४७
वेषोपदेशाद्यधिप्रतारिताः	२७५	स्वप्नेन्द्रजालादिषु यद्भ्रदाप्तैः	४८
वैराग्यशुद्धधर्मा	१०	स्वयं प्रमादैर्निपतन्भवाम्बुधौ	२७७
वैरादि चात्रेति विचार्य लाभा-	११२	स्वर्गापवर्गौ नरकं तथान्तः	१६५
शत्रूभवन्ति सुहृदः कलुषीभवन्ति	१२७	स्वाध्याययोगैश्चरणक्रियासु	१७८
शमत्र यद् बिन्दुरिव प्रमादजं	२६३	स्वाध्यायमाधित्ससि नो प्रमादैः	२६५
शान्तरसभावनात्मा	३६६	स्वाध्याययोगेषु दधस्व यत्नं	३५२
शास्त्रज्ञोऽपि धृतव्रतोऽपि गृहिणी-	२७३	हतं मनस्ते कुषिकल्पजालैः	३०४
शिलातलाभे हृदि ते बहन्ति	१४५	हीनोऽप्यरे भाग्यगुणैर्मुधात्मन् !	२८१

